

HORIZON

139 022

ca. 1215 5871

87

20. SIE. 2003

WIELKOPOLSKIE
SPRAWOZDANIA ARCHEOLOGICZNE

2003

P O Z N A Ń

MIASTO WARTO POZNANIA

STOWARZYSZENIE NAUKOWE ARCHEOLOGÓW POLSKICH
ODDZIAŁ W POZNANIU

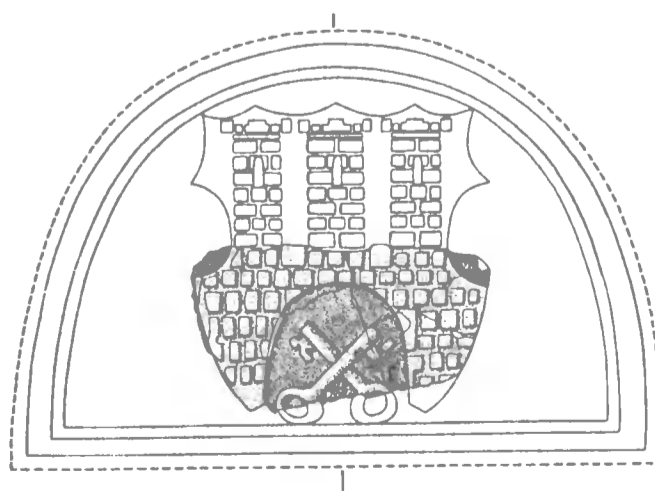
Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne

TOM 6
2003

Redakcja

Zofia Kurnatowska (redaktor), Tadeusz Makiewicz (z-ca redaktora)

Michał Kara, Piotr Pawlak (sekretarze)

Poznań 2003

Komitet Redakcyjny

ZOFIA KURNATOWSKA, MICHAŁ KARA, TADEUSZ MAKIEWICZ, PIOTR PAWLAK

Redakcja materiałów z sesji naukowej *Grody wielkopolskie źródło poznania wczesnego średniowiecza* (Poznań, 7 listopada 2002 r.)

ZOFIA KURNATOWSKA, MICHAŁ BRZOSTOWICZ, MICHAŁ KARA

Adres Redakcji

INSTYTUT ARCHEOLOGII I ETNOLOGII PAN

ODDZIAŁ POZNAŃSKI

60-814 Poznań, ul. Zwierzyniecka 20

tel./fax (061) 847 43 54

e-mail: kurnatowska@rose.man.poznan.pl

Publikacja dofinansowana przez Fundację 750-lecia Lokacji Poznania

Tłumaczenia

MAŁGORZATA ZDZIENICKA

Projekt okładki

MONIKA ŚNIEDZIEWSKA

Skład i łamanie tekstów, skanowanie fotografii, tabele

TOMASZ LERCZAK, MONIKA ŚNIEDZIEWSKA, MARIA MAĆKOWIAK

Autorzy artykułów ponoszą odpowiedzialność prawną i finansową za zamieszczone w tomie ilustracje.

ISBN 83-901011-9-X

Na I stronie okładki relikty wzdłuż zabudowy grodu poznańskiego z X/XI w., odkryte na Placu Katedralnym w 1938 r. Na IV stronie okładki fragment późnośredniowiecznych murów miejskich przy ul. Solnej w Poznaniu (fot. Piotr Pawlak)

Rycina na stronie tytułowej: płyta wieńcząca barokowy piec kaflowy, znaleziona na Starym Rynku w Poznaniu, posesja nr 48 (rys. J. Kędelska)

Bibl. UAM

EO 1413

Druk i oprawa

Drukarnia CLASSIC

60-202 Poznań, ul. Krauthofera 55

Tel. (0-61) 864 14 22

1213387 II / 6 :
2003

Spis treści

Słowo wstępne	7
CZĘŚĆ 1 – Grody Wielkopolskie jako źródło poznania wczesnego średniowiecza.	
Materiały z sesji naukowej w Poznaniu, 7 listopada 2002 r.	9
Zofia Kurnatowska, <i>Grody wielkopolskie jako źródło do poznania wczesnego średniowiecza</i>	10
Michał Brzostowicz, <i>Bruszczewo i Sptawie – dwa przykłady grodów plemiennych z południowej wielkopolski</i>	15
Marek Krąpiec, Teresa Krysztofiak, <i>Potwierdzenie plemiennej genezy grodu w Gieczu</i>	32
Ryszard Pietrzak, <i>Wstępne wyniki badań grodzisk wczesnośredniowiecznych na Równinie Szamotulskiej</i>	52
Czesław Strzyżewski, Mateusz Łastowiecki, Michał Kara, <i>Wczesnośredniowieczne grodzisko w Moraczewie pod Ostrowem Lednickim. Komunikat o wynikach badań archeologicznych w latach 1977-1981</i>	76
Hanna Kóčka-Krenz, <i>Badania archeologiczno-architektoniczne na Ostrowie Tumskim w Poznaniu w 2001-2002 r.</i>	94
Grzegorz Teske, <i>Budownictwo grodowe w Wielkopolsce południowej w państwie pierwszych Piastów. Wstęp do problematyki</i>	105
CZĘŚĆ 2 – Sprawozdania z badań terenowych i znaleziska z aglomeracji poznańskiej	117
Ewa i Paweł Pawlakowie, <i>Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego przeprowadzonego w związku z budową obiektu biurowego na posesji przy ul. Zagórze 13a w Poznaniu</i>	118
Iwona Marciniak, Andrzej Sikorski, <i>Złote nitki z poznańskiego Ostrowa Tumskiego</i>	129
Arkadiusz Tabaka, <i>Znaleziska monet na Ostrowie Tumskim w Poznaniu</i>	140
Ewa Pawlak, Marcin Krzepakowski, <i>Pracownia ludwisarska z XIII w. z Poznania Śródki</i>	153
Piotr Pawlak, <i>Badania wykopaliskowe w rejonie średniowiecznej baszty „Katarzynek” i baszty narożnej w Poznaniu w roku 2002</i>	173
Piotr Wawrzyniak, <i>Kafle piecowe w zbiorach byłej Pracowni Naukowo-Badawczej PKZ Sp. z o.o. w Poznaniu</i>	189

Anna Wrzesińska, <i>Pochówki z krypt w Farze poznańskiej</i>	218
Maria Michniewicz, <i>Aneks – Wyniki analizy szczątków botanicznych z poznańskiej Fary</i>	244
Małgorzata Podkańska, Mariola Ratajczyk, <i>Odkrycia w Farze poznańskiej. Problematyka związana z eksploracją i wydobytym zespołem szat i tkanin</i>	246
CZĘŚĆ 3 – Sprawozdania z badań terenowych oraz znaleziska z województwa wielkopolskiego i lubuskiego	253
Przemysław Bobrowski, <i>Inwentarze krzemienne z nowych badań powierzchniowych w Kotlinie Gorzowskiej oraz na Pojezierzu Wielkopolskim</i>	254
Andrzej Michałowski, <i>Archeologiczne badania ratownicze na wielokulturowym stanowisku nr 19 (A2-409) w Daniszewie, gm. Kościelec, pow. Koło, woj. Wielkopolskie. Komunikat z badań</i>	277
Artur Sobucki, <i>Archeologiczne badania ratownicze na wielokulturowym stanowisku nr 35 w Dzierznicy, gm. Dominowo, woj. wielkopolskie, przeprowadzone w roku 2002. Komunikat z badań</i>	286
Wojciech Kaczor, <i>Archeologiczne badania ratunkowe na wielokulturowym stanowisku nr 5 (A2-135) w Konarzewie, pow. poznański, woj. wielkopolskie. Komunikat z badań</i>	293
Michał Brzostowicz, Henryk Machajewski, <i>Wyniki badań archeologicznych na osadzie z młodszego okresu przedrzymskiego w Więkwowicach, stan. 20, woj. wielkopolskie, pow. Poznań</i>	300
Henryk Machajewski, <i>Wapniarnia, wielokulturowe stanowisko nr 129, gm. Trzcianka, pow. czarnkowsko-trzcianecki, woj. wielkopolskie. Wyniki badań archeologicznych prowadzonych w latach 1999-2000</i>	308
Michał Brzostowicz, <i>Wyniki wznowionych badań wykopaliskowych na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Sptawiu, gm. Kołaczkowo, pow. Września, woj. wielkopolskie</i>	324
Daniel Makowiecki, <i>Aneks – Analiza archeozoologiczna szczątków kostnych z grodziska wczesnośredniowiecznego w Sptawiu, gm. Kołaczkowo, pow. Września</i>	338
Barbara Iwanicka-Pinkosz, <i>Wstępne wyniki ratowniczych badań wykopaliskowych na wczesnośredniowiecznym grodzisku w Łoniewie stan. 1, gm. Osieczna, woj. wielkopolskie</i>	343
Beata Merda, <i>Przyczynek do poznania kultury elitarnej mieszkańców wczesnośredniowiecznego grodu w Międzyrzeczu Wielkopolskim</i>	351
Andrzej Michałowski, <i>Osada z okresu wczesnego średniowiecza ze stan. 1 w Sosnowcu, gm. Śrem, pow. Śrem, woj. wielkopolskie</i>	363
Adam Kędziński, <i>Nowe znaleziska średniowiecznych monet ze Starego Miasta w Kaliszu</i>	394
Marek Wróbel, <i>Nieznane grodzisko średniowieczne i nowożytny dwór na kopcu ze Smyczyny, gm. Lipno, woj. wielkopolskie (AZP 62-23/35; Smyczyna, stan. 20)</i>	403
Przemysław Bobrowski, Piotr Pawlak, <i>Badania wykopaliskowe przy Starym Zamku w Lubniewicach, gm. loco, pow. Sulęcín, woj. lubuskie</i>	411

Słowo wstępne

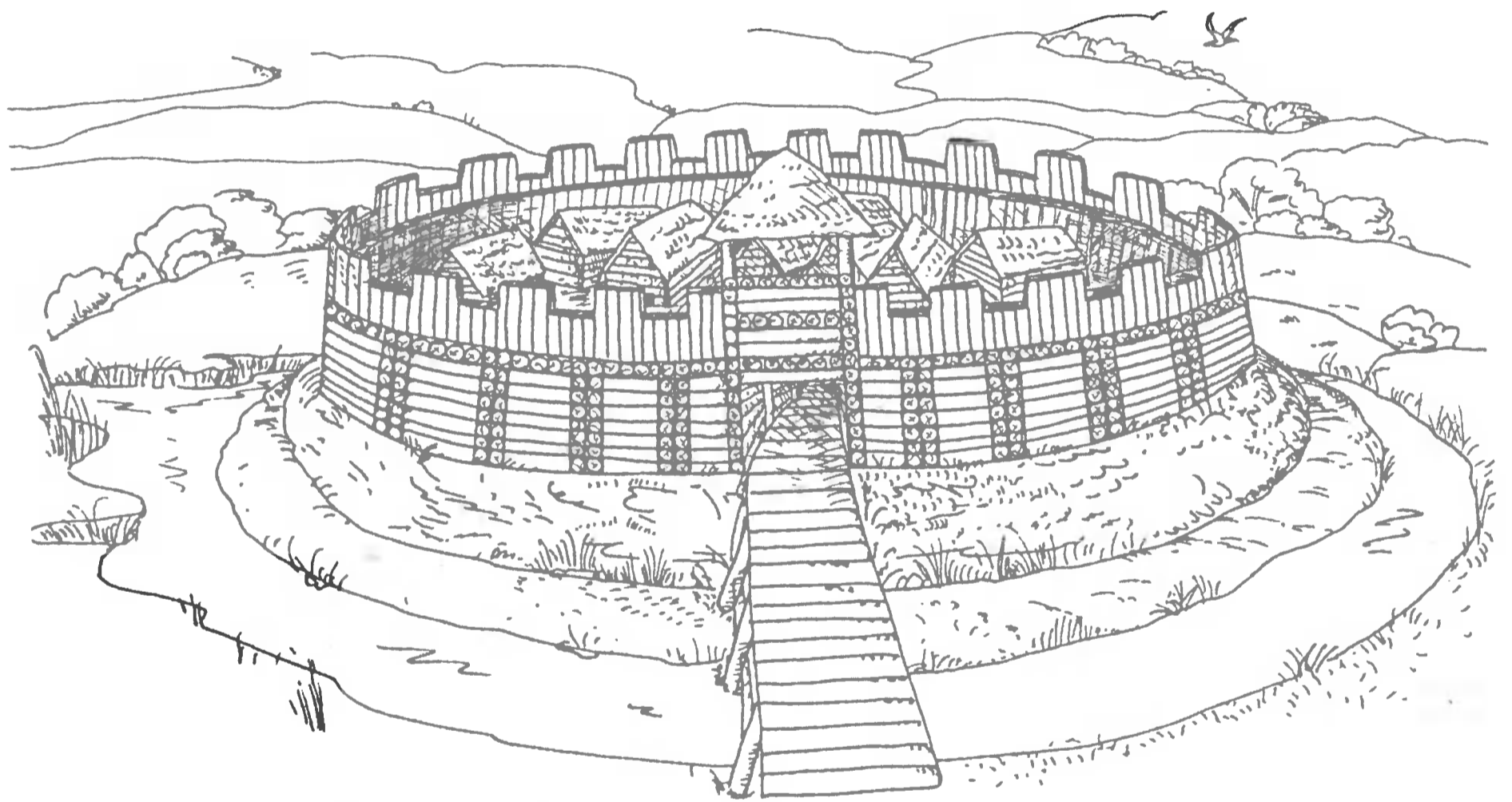
Tom VI Wielkopolskich Sprawozdań Archeologicznych oddajemy do rąk Czytelników w roku jubileuszowym miasta Poznania. Dlatego też artykuły dotyczące Poznania zajmują pokaźną część jego objętości.

Dział poświęcony wynikom badań w Poznaniu poprzedzają referaty wygłoszone na sesji zorganizowanej przez Poznański Oddział Stowarzyszenia Naukowego Archeologów Polskich w listopadzie 2002 r. Tematem tej sesji były grody wielkopolskie jako istotne źródło historyczne do dziejów wczesnego średniowiecza. Przedstawiono na niej szereg grodzisk wielkopolskich funkcjonujących w różnych odcinkach chronologicznych. Rozpoczęto od obiektów z czasów plemiennych, następnie przedstawiono główne grody wczesnopiastowskie w Poznaniu i Gieczu, gród w Moraczewie z unikatową halą biesiadno-kultową oraz sieć małych gródków lokalnych w Wielkopolsce południowej. Obiekty te zostały przebadane w różnym stopniu i zakresie. Na ich przykładzie wskazano na możliwości interpretacyjne osiągniętych wyników.

W najobszerniejszym dziale, poświęconym sprawozdaniom z badań w aglomeracji poznańskiej, zamieszczono niezmiernie interesujące i różnorodne materiały. Znajdziemy tu np. artykuły omawiające ważne znaleziska w obrębie grodu książęcego na Ostrowie Tumskim, publikację zupełnie unikatowego znaleziska, jakim jest odkryta na Śródcie pracownia ludwisarska, a także bliższe dane o fragmencie średniowiecznych murów miejskich (baszta „Katarzynek”). Artykuł o kaflach renesansowych i nowożytnych prezentuje dużą różnorodność i bogactwo wystroju pieców w kamienicach mieszczan poznańskich, a parę artykułów dotyczących pochówków XVIII i XIX-wiecznych w Farze poznańskiej przynosi informacje nie tylko o stanie zdrowotnym mieszkańców Poznania, ale i o panującej modzie, zwłaszcza w dziedzinie strojów damskich i dziecięcych.

W dziale trzecim zamieszczono artykuły dotyczące rozmaitych stanowisk w Wielkopolsce i na Ziemi Lubuskiej. Prezentują one materiały z różnych epok, od starszej epoki kamiennej poczynając, na późnym średniowieczu i okresie nowożytnym kończąc. Uzupełniają one obraz poczyną archeologicznych skierowanych na różne odcinki pradziejów, średniowiecza i okresu staropolskiego.

Zofia Kurnatowska

C Z Ę Ś Ć 1

Grody wielkopolskie jako źródło poznania wczesnego średniowiecza

MATERIAŁY Z SESJI NAUKOWEJ W POZNANIU, 7 LISTOPADA 2002 R.

ZOFIA KURNATOWSKA

Grody wielkopolskie jako źródło do poznania wczesnego średniowiecza

W roku 1959 Karol Buczek pisał: „*Nie wydaje się (...), by badania archeologiczne, choć bezsprzecznie nadzwyczaj ważne i potrzebne, (...) pozwoliły odtworzyć strukturę etniczną i polityczne dzieje Małopolan w wieku IX i X. (...) nasze wykopaliska wczesnohistoryczne nie dają się z reguły precyzyjnie datować, podczas gdy odnośnie czasów oświetlonych już, w pewnym przynajmniej stopniu, informacjami źródeł pisanych, problem daty wysuwa się siłą rzeczy na czoło. Tu bowiem nie może wystarczyć żadną miarą ani względne oznaczenie czasu, ani datowanie w przybliżeniu przy pomocy takich czy innych 'okresów', czy choćby półwieczy*” (K. Buczek 1959, s. 23-24).

W wydanej w r. 2001 książce historyka czeskiego Dušana Třeštíka pt. „*Vznik Velké Moravy*” znajdujemy już inną opinię: „*Kiedy w r. 1912 Václav Novotný pisał swoją do dziś ważną syntezę politycznych dziejów Wielkiej Morawy, odrzucał w ogóle dane ówczesnej archeologii. Dzisiaj było by to oczywiście absurdem, jednakże historyk napotyka tu na określone przeszkody. Wielkie stanowiska wielkomorawskie są do dziś w większej części nie opublikowane, a więc to, co może stać się podstawą naszych prac, to są raczej poglądy autorów, a nie krytycznie przedstawione źródła, w oparciu o które można by zweryfikować owe poglądy*” (D. Třeštíka 2001, s. 8).

W cytowanych wypowiedziach uwidacznia się z jednej strony zmiana stosunku do źródeł archeologicznych, jaka zaszła w ciągu ostatniego półwiecza (choć i dziś spotyka się opinie zbliżone do przytoczonej wypowiedzi K. Buczka), z drugiej jednak jasno rysują się trudności, na jakie napotyka historyk, zarówno sceptyczny, jak i doceniający źródła archeologiczne, przy próbach ich wykorzystania. Warto zatem zatrzymać się pokrótce na tych właśnie kwestiach. Nie ma przy tym potrzeby podkreślać, iż w odniesieniu do wczesnego średniowiecza tym źródłem pierwszorzędnej wagi są przede wszystkim grodziska.

Najogólniej można powiedzieć, iż w początkach badań milenialnych, zatem w latach 50. XX w., podobnie jak i nasi koledzy z sąsiednich krajów, byliśmy w takiej sytuacji, jak historycy-mediewiści w początkach XIX w., kiedy dopiero zaczynano gromadzić i opracowywać wydawnictwa źródłowe. Był to bowiem okres, gdy po niewielkich doświadczeniach ostatnich lat sprzed II wojny światowej podjęto na dużą skalę badania grodów wczesnośredniowiecznych o różnym charakterze, stopniu zachowania i czytelności. Wówczas dopiero wypracowywano zarówno same metody eksploracji, jak i klasyfikacji i chronologizacji wydobywanych materiałów (por. Z. Kurnatowska 2000). Obecnie proces gromadzenia i krytycznej oceny tej kategorii źródeł jest już dość zaawansowany, choć oczywiście wciąż jesteśmy na początku drogi, a to przede wszystkim z uwagi na niezmiernie złożony charakter tych źródeł.

Trzeba bowiem na wstępie podkreślić, iż grody, zachowane w postaci mniej lub bardziej uchwytnych w krajobrazie grodzisk, są źródłem potencjalnym i jego wartość informacyjna zwiększa się w miarę rozszerzania badań. Dlatego też można wyróżnić kolejne etapy, w których w zależności od stopnia rozpoznania i przeanalizowania dopiero stopniowo wydobywamy z nich coraz więcej treści.

Etapem pierwszym jest sama weryfikacja w terenie, stwierdzenie istnienia danego obiektu i potwierdzenie jego charakteru.

Z tym etapem wiąże się też zazwyczaj określenie przynajmniej ramowe chronologii odkrytego stanowiska. Stosuje się tu różne metody, od czysto archeologicznych na podstawie uzyskanego z powierzchni czy z sondażu materiału ruchomego¹ po najbardziej obiecującą, bo dającą większą precyzję datowania, analizę dendrochronologiczną pozyskanego drewna². W wyniku badań tego etapu uzyskujemy punkt na mapie z określeniem charakteru (gród) i mniej lub bardziej dokładnej chronologii umożliwiającej zaliczenie danego punktu do określonej fazy wczesnego średniowiecza. Ten etap daje już zatem pewne możliwości wykorzystania grodzisk-grodów jako źródła historycznego, zwłaszcza w analizach osadniczych całych regionów. Nierzadko z tym pierwszym etapem o rozbudowanym programie, gdy badania poszczególnych grodzisk trwają już parę tygodni, wiąże się też rozpoznanie wstępne, bądź nawet dość dokładne systemów fortyfikacyjnych (por. G. Teske 2000).

Dalszy etap „odczytywania” grodów polega na bardziej już szczegółowych badaniach poszczególnych obiektów. Są to zazwyczaj badania długofalowe, trwające nierzadko dziesiątki lat, uzależnione nie tylko od możliwości finansowych, lecz także zwłaszcza w przypadku głównych grodów, dziś częściowo zabudowanych, od dostępności miejsc do badań. Etap ten przynosi w efekcie ustalenie czasu funkcjonowania danego grodu i poszczególnych jego faz oraz rozpoznanie umocnień, zabudowy, infrastruktury, architektury monumentalnej, ewentualnych pochówków. Analiza inwentarza ruchomego przynosi nie tylko dane chronologiczne, dostarcza informacji na temat wielorakiej konsumpcji mieszkańców grodu, lecz zarazem stwarza możliwości szerokich badań socjotopograficznych, ustalenia pozycji społecznej mieszkańców poszczególnych części czy członów grodu itp. Pozwala też na śledzenie związków kulturowych i wymiany. Wszystkie te studia wymagają szerokiej współpracy interdyscyplinarnej³. Istotne jest przy tym również kontekst badanego grodu w pionie – stwierdzenie czy i jeżeli tak, to co go poprzedzało, a także – jakie były losy tego miejsca po zaniku funkcji grodu.

Ważne jest następnie rozpoznawanie szerszego kontekstu badanego obiektu, zwłaszcza ustalenie relacji do rozmaitych elementów krajobrazu naturalnego – rzeźby terenu, sieci wodnej, zalesienia, roślinności co również wymaga współpracy interdyscyplinarnej, jak i krajobrazu kulturowego – dróg wodnych i lądowych i wiążących się z nimi urządzeń, np. mostów (por. Kurnatowska red. 2000), sąsiednich grodów itp., innych elementów osadniczych – cmentarzysk, skarbów, zespołów architektury itp.⁴ W miarę uzyskiwania coraz pełniejszych informacji o badanym obiekcie i jego kontekście zachodzi konieczność podejmowania różnorodnych badań porównawczych, dotyczących poszczególnych zagadnień. Ważne jest rozpatrzenie badanego obiektu na tle podobnych stanowisk w Polsce (por. np. J. Górecki 2002), ale także próba uzyskania danych porównawczych z obszarów sąsiednich. Chodzi tu np. o próbę porównania polskich grodów centralnych z całym im kontekstem osadniczym z analogicznymi grodami czeskimi, czy ruskimi.

Należy jeszcze pamiętać o podejmowanych periodycznie koniecznych weryfikacjach dawniejszych częściowych ustaleń, weryfikacjach opartych o nowe dane z planowych, bądź przy-

¹ Przykłady tego typu weryfikacji podejmowanej planowo zob. np.: Z. Kurnatowska, A. Łosińska 1992; W. Łosiński, J. Olczak, K. Siuchniński 1971; J. Olczak, K. Siuchniński 1966; 1970; 1985; 1989; J. Chudziakowa [red.] 1994; L. Kajzer, A. Horonziak 1995.

² Por. np. M. Krąpiec 1998; M. Kara, M. Krąpiec 2000; M. Dulnicz 1998.

³ Przykładem systematycznej współpracy interdyscyplinarnej są badania prowadzone od szeregu lat w regionie Lednicy, por. kolejne tomy Studiów Lednickich (1/19 - 7/2002), a także kolejne tomy Biblioteki Studiów Lednickich: K. Tobolski (red.) 1991; K. Żurowska (red.) 1993-94; A. Filibrandt-Czaja 1998; K. Milecka 1998; Z. Kurnatowska [red.] 2000; D. Makowiecki 2001; J. Górecki 2002; także M. Makohonienko 2000. Charakterystyka tych i podobnych studiów interdyscyplinarnych zob. S. Kurnatowski 1997.

⁴ Por. prace paleoekologów cytowane w poprzednim przypisie, a także studia osadnicze prowadzone w okolicach grodów wczesnopiastowskich: Z. Kurnatowska, S. Kurnatowski 1991; B. Dzieduszycka, 1995; T. Janiak, Cz. Strzyżewski 2001.

padkowych odkryć, bądź też podejmowanych ponownych analizach dawnych badań na podstawie zachowanej dokumentacji⁵.

Przebycie tych kolejnych etapów badawczych dostarcza pełniejszych informacji o konkretnych badanych grodach, które drogą wielostronnej i wielopiętrowej analizy przekształca się w źródła historyczne, które zawierają informacje zarówno o różnych stronach kultury wczesnego średniowiecza, jak też mogą przynieść dodatkowe dane na temat przekształceń społeczno-politycznych a nawet naświetlić niektóre fakty z historii politycznej.

Jak z powyższego wynika, „rozczytywanie” źródła, jakim są grody wczesnośredniowieczne, jest procesem długotrwałym i właściwie niekończącym się. Z drugiej jednak strony każdy etap przynosi już informacje, które można wykorzystać w odpowiednich studiach historycznych.

Adres autora:

Prof. dr hab. Zofia Kurnatowska

IAiEPAN oddział w Poznaniu

ul. Zwierzyniecka 20

60-814 Poznań

Bibliografia

BARANOWSKI T.

1998 *Gród w Kaliszu – Badania, odkrycia, interpretacje* [w:] T. Baranowski (red.), *Kalisz, Kalisz wczesnośredniowieczny* [red.] s. 39-64.

BUCZEK K.

1959 *Polska południowa w IX i X wieku*, „Małopolskie Studia Historyczne”, t. 2, s. 23-48.

CHUDZIAKOWA J. red.

1994 *Wczesnośredniowieczne grodziska ziemi chełmińskiej*. Katalog źródeł, Toruń.

DULINICZ M.

1998 *Frühmittelalterlichen Burgen in Masowien. Erste Ergebnisse der deutsch-polnischen Untersuchungen* [w:] J. Henning, A.T. Ruttkay (red.), *Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa*, Bonn, s. 267-274.

DZIEDUSZYCKA, B.

1995 *Z badań nad kształtowaniem się osadnictwa wczesnośredniowiecznego na przykładzie regionu nadgoplańskiego, regionu zachodnich Pałuk i regionu środkowego biegu Baryczy*, *SlAn*, t. 35, s. 69-99.

FILIBRANDT-CZAJA A.

1998 *Historia roślinności północnej części Lednickiego Parku Krajobrazowego ze szczególnym uwzględnieniem czynnika antropogenicznego* [w:] *Biblioteka Studiów Lednickich 3*, K. Tobolski (red.), Poznań, s. 9-41.

GOŁEMBNIK A.

1999 *Początki Płocka – mity i rzeczywistość*, *SlAn*, t. 40, s. 69-95.

⁵ Efektem tego typu weryfikacji były np. nowe ustalenia na temat początków i faz rozwoju grodu gnieźnieńskiego, por. Z. Kurnatowska (red.) 2001, czy kaliskiego (T. Baranowski 1998). Toczy się dyskusja na temat pozostałości I katedry gnieźnieńskiej (por. ostatnio T. Janiak 2002, tam dalsza literatura). Weryfikacja dokumentacji z badań katedry poznańskiej pozwoliła wyróżnić najwcześniejszą fazę budownictwa sakralnego na tym miejscu poprzedzającego I katedrę (por. Z. Kurnatowska 1998). Z innych regionów Polski możemy wymienić badania weryfikacyjne w Wiślicy, które radykalnie zmieniły chronologię odkrytych tam pozostałości architektury (Grzybkowski A. [red.] 1997), czy w Płocku (A. Gołębniak 1999).

- GÓRECKI J.
2002 *Gród na Ostrowie Lednickim na tle wybranych ośrodków grodowych pierwszej monarchii piastowskiej*, Biblioteka Studiów Lednickich, t. 7, Poznań.
- GRZYBKOWSKI A. red.
1997 *Wiślica. Nowe badania, nowe interpretacje*, Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków, seria B, t. 108, Warszawa.
- JANIAK T.
2002 *Uwagi na temat ottońskiej konfesji świętego Wojciecha w katedrze gnieźnieńskiej w świetle źródeł historycznych i archeologicznych (tzw. konfesja II)*, [w:] *Trakt cesarski Iława – Gniezno – Magdeburg*, W. Dzeduszycki, M. Przybył (red.), Poznań, s. 349-881.
- JANIAK T., STRZYŻEWSKI CZ.
2001 *Osadnictwo wczesnośredniowieczne na terenie Gniezna i w jego regionie* [w:] Z. Kurnatowska, red. 2001, s. 45-85.
- KAJZER L., HORONZIAK A.
1995 *Budownictwo obronne ziemi dobrzyńskiej*, Włocławek.
- KARA M., KRĄPIEC M.
2000 *Możliwości datowania metodą dendrochronologiczną oraz stan badań dendrochronologicznych wczesnośredniowiecznych grodzisk z terenu Wielkopolski, Dolnego Śląska i Małopolski* [w:] H. Samsonowicz (red.), *Ziemie polskie w X wieku*, Kraków, s. 303-327.
- KRĄPIEC M.
1998 *Dendrochronological dating of early medieval fortified settlement in Poland*, [w:] J. Henning, A.T. Ruttkay (red.), *Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa*, Bonn, s. 257-266.
- KURNATOWSKA Z.
1998 *Baptysterium poznańskie*, *SlAn* 39, s. 51-69.
1999 *Badania nad początkami i rozwojem społeczeństwa wczesnopolskiego*, [w:] *Prahistoria i archeologia polska w ostatnim półwieczu*, M. Kobusiewicz, S. Kurnatowski (red.), Poznań, s. 381-412.
- KURNATOWSKA Z. red.
1992 *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce*, Poznań.
2000 *Wczesnośredniowieczne mosty przy Ostrowie Lednickim*, t. I, *Mosty traktu Gnieźnieńskiego*, Biblioteka Studiów Lednickich, t. 5, Lednica.
2001 *Gniezno w świetle ostatnich badań archeologicznych*, Poznań.
- KURNATOWSKA Z., KURNATOWSKI S.
1991 *Zasiedlenie regionu Lednicy w pradziejach i średniowieczu w świetle dotychczasowych badań*, [w:] *Wstęp do paleoekologii Lednickiego Parku Krajobrazowego*, Poznań, s. 35-42.
- KURNATOWSKA, Z., ŁOSIŃSKA A.
1992 *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Wielkopolsce*, [w:] Z. Kurnatowska (red.) 1992, s. 105-153.
- KURNATOWSKI S.
1997 *Interdyscyplinarność w badaniach przestrzeni dorzecza*, t. II, *Pole przyrodniczych i humanistycznych doświadczeń*, „Rzeki” t. 6, s. 143-174.
- ŁOSIŃSKI, W., OLCZAK, J. SIUCHNIŃSKI, K.
1971 *Źródła archeologiczne do studiów nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem grodowym na terenie województwa koszalińskiego*, t. 4, Poznań.

- МАКОНОНИЕНКО М.
2000 *Przyrodnicza historia Gniezna*, Bydgoszcz.
- МАКОВИЕЦКИ Д.
2001 *Hodowla oraz użytkowanie zwierząt na Ostrowie Lednickim w średniowieczu. Studium archeozoologiczne*. Biblioteka Studiów Lednickich, t. 6, Poznań.
- МІЛЕЦКА К.
1998 *Historia działalności człowieka w okolicach Giecz i Wagowa w świetle analizy pyłkowej*. Biblioteka Studiów Lednickich, t. 3, K. Tobolski (red.), Poznań, s. 43-95.
- ОЛЦЗАК J., СИУЧНИНСКИ К.
1966 *Źródła archeologiczne do studiów nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem grodowym na terenie województwa koszalińskiego*, t. 1, Poznań.
1968 jw., t. 2, Poznań.
1970 jw., t. 3, Poznań.
1985 *Źródła archeologiczne do studiów nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem grodowym województwa słupskiego*, t. 1, Poznań.
1989 jw., t. 2, Poznań.
- ТЕСКЕ G.
2000 *Ze studiów nad osadnictwem grodowym w południowo-wschodniej Wielkopolsce*, SlAn, t. 41, s. 107-128.
- ТОБОЛСКИ К. red.
1991 *Wstęp do paleoekologii Lednickiego Parku Krajobrazowego*, Biblioteka Studiów Lednickich, t. 1, Poznań.
- ТŘЕŠТІК D.
2001 *Vznik Velké Moravy*, Praha.
- WILKE G.
1998 *Die frühgeschichtlichen Burgen in der Krajna und die Entwicklung der Burgbezirke zwischen Gwda (Küddow) und Wisła (Weichsel)*, [w:] J. Henning, A.T. Ruttkay (red.), Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa, Bonn, s. 189-210.
- ŻUROWSKA K. red.
1993-94 *U progu chrześcijaństwa w Polsce*. Ostrów Lednicki, t. 1-2, Kraków.

**Großpolnische Burgen als Quellen zur Erkenntnis
des frühen Mittelalters**
Zusammenfassung

Im Aufsatz wurden die frühmittelalterlichen Burgen als potentielle historische Quelle dargestellt. Der Informationsinhalt dieser Quelle vergrößert sich mit dem Fortschritt in der archäologischen Untersuchung des Objekts selbst und seines vielseitigen Kontextes und auch mit Einbeziehung anderer Disziplinen in die Untersuchungen. Wichtig sind auch die Verifikationsuntersuchungen, die eine Verifikation der früheren und vor allem die Ausscheidung der falschen Festlegungen ermöglichen. Die "Ablesung" der Quelle, also der frühmittelalterlichen Burgen, ist ein lang dauerndes und eigentlich endloses Verfahren. Jede Etappe dieser "Ablesung" bringt jedoch schon konkrete Informationen, die bei entsprechenden historischen Studien ausgenutzt werden können.

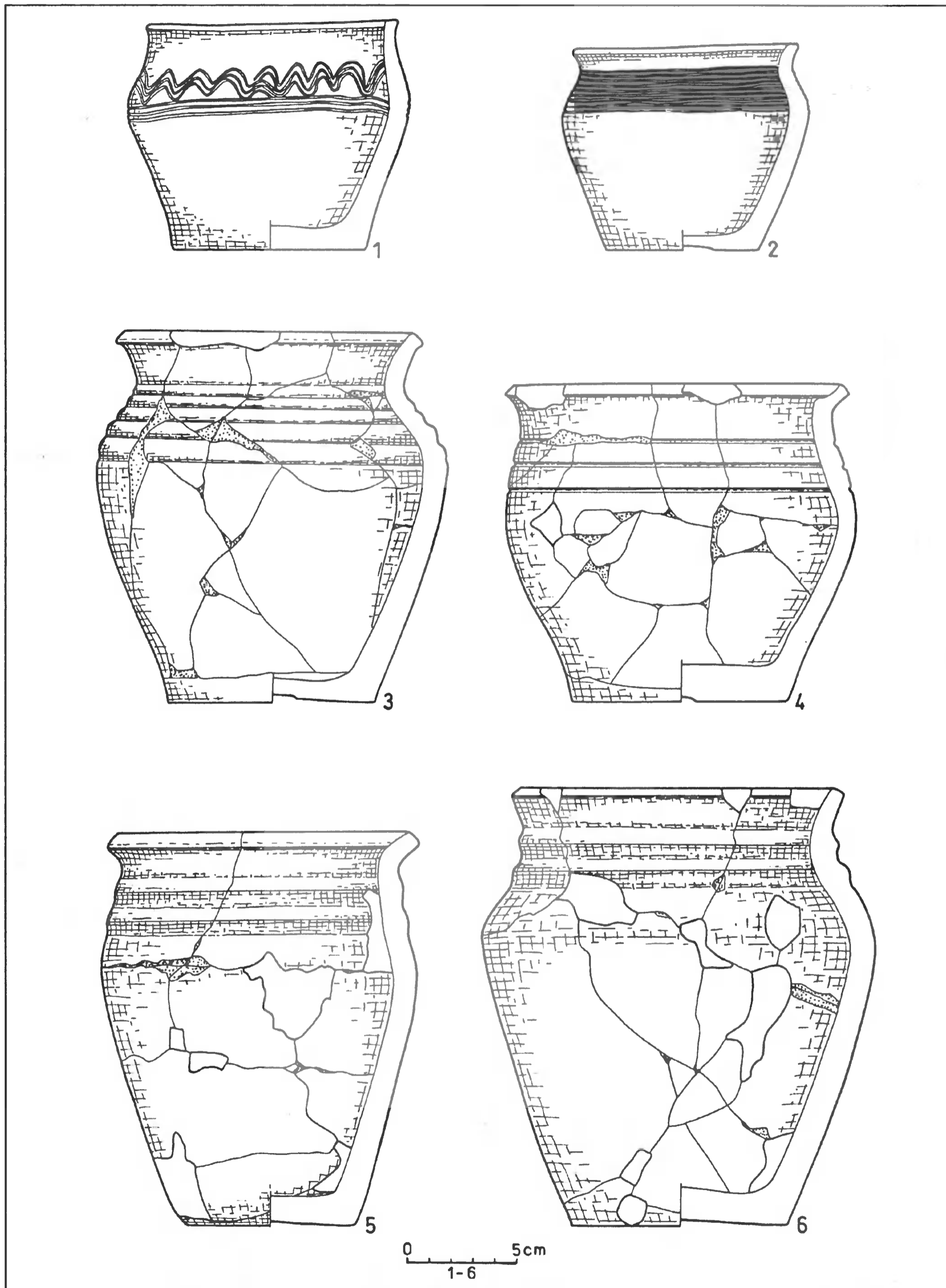
MICHAŁ BRZOSTOWICZ

Bruszczewo i Spławie – dwa przykłady grodów plemiennych z południowej Wielkopolski

Badania na grodziskach wczesnośredniowiecznych w południowej Wielkopolsce odegrały ważną rolę w poznaniu okresu przedpiastowskiego. Szereg stanowisk z tej części naszego regionu weszło już na trwałe do polskiej literatury archeologicznej, są też cytowane w pracach obcojęzycznych, poświęconych różnym zagadnieniom kultury dawnych Słowian. Zainteresowanie tymi obiektami jest wciąż żywe i zapewne utrzymać się będzie w następnych latach. W tej sytuacji warto będzie powrócić do problematyki badawczej tych warowni i spojrzeć na nią poprzez pryzmat dwóch grodów, wykazujących – mimo znacznego oddalenia i przynależności do różnych środowisk osadniczych – szereg podobnych cech.

Pierwszy z omawianych obiektów jest już dobrze znany archeologom, zajmującym się problematyką wczesnego średniowiecza. Grodzisko w Bruszczewie, stan. 13, gm. Śmigiel, pow. Kościan (por. S. Jasnosz 1972; 1986; M. Brzostowicz 2002), pozostaje w obiegu naukowym od lat 60. XX w., intrygując niezmiennie bogactwem materiału źródłowego oraz szerokim spektrum problemów, z którymi zmagają się badacze tego okresu. Drugi z nich, odkryty w Spławiu, stan. 2, gm. Kołaczkowo, pow. Września (D. Durczewski 1972; M. Brzostowicz 1993; 2003), dopiero wchodzi do literatury przedmiotu. Przedstawiając obydwie stanowiska archeologiczne, można spytać, w jakim stopniu mogły one kształtować naszą wiedzę o warowniach wznoszonych w czasach przedpiastowskich. Odpowiadając na nie, musimy zastrzec, że wybrane przykłady odnoszą się zaledwie do jednego typu grodów plemiennych i pod tym względem są dla nich reprezentatywne, zarówno w zakresie formy, jak też wielorakich funkcji spełnianych w najbliższym im otoczeniu. Wartość omawianych obiektów, jako źródła wiedzy o wczesnym średniowieczu, postaram się wykazać w poniższej analizie.

Krótkie dzieje badanych grodów sprzęgły się z losami ich regionów. W przypadku Bruszczewa dostrzegamy wyraźny związek tej warowni ze wspólnotą terytorialną, funkcjonującą w dorzeczu górnej i środkowej Obry, nazywaną od niedawna plemieniem „Obrzan” (por. Z. Hilczerówna 1967; J. Nalepa 1996). Być może analogiczna organizacja działała nad środkową Wartą, w rejonie ujścia Prosny. Na jej temat niewiele jednak możemy powiedzieć, a liczba czterech – występujących tam – grodów (Spławie, Raszewy, Samarzewo i Ląd) stanowi na razie wątplą przesłankę do wydzielenia osobnego ugrupowania plemiennego. Odkładając ten problem do dalszych badań, pragnę zwrócić uwagę na dogodne położenie Bruszczewa i Spławia w sąsiedztwie wielkich arterii rzecznych, zapewniających im łączność ze światem (por. Z. Kurnatowska 2000c, ryc. 1). Podstawową rolę spełniała tu Pradolina Warszawsko-Berlińska, obejmująca na interesującym nas odcinku Dolinę Środkowej Obry, Kotlinę Śremską oraz Dolinę Konińską wg podziału Jerzego Kondrackiego (1994). Wyznaczała ona oś komunikacyjną na kierunku wschód-zachód, pozwalając dotrzeć do ugrupowań plemiennych i skupisk osadniczych, funkcjonujących na terenach północnego Śląska, Ziemi Lubuskiej oraz

Rys. J. Kędelska

Ryc. 1. Sptawie, stan. 2, gm. Kołaczkowo, pow. Września. Naczynia typu Tornow (2 - 6) oraz Menkendorf-Szczecin (1) z grodziska wczesnośredniowiecznego: 1 - wykop II, warstwa IIIB, III poziom zalegania konstrukcji drewnianych; 2 - wykop VIE, warstwa IIIB; 3, 5, 6 - chata I (wykop IIa); 4 - chata II (wykop VIC)

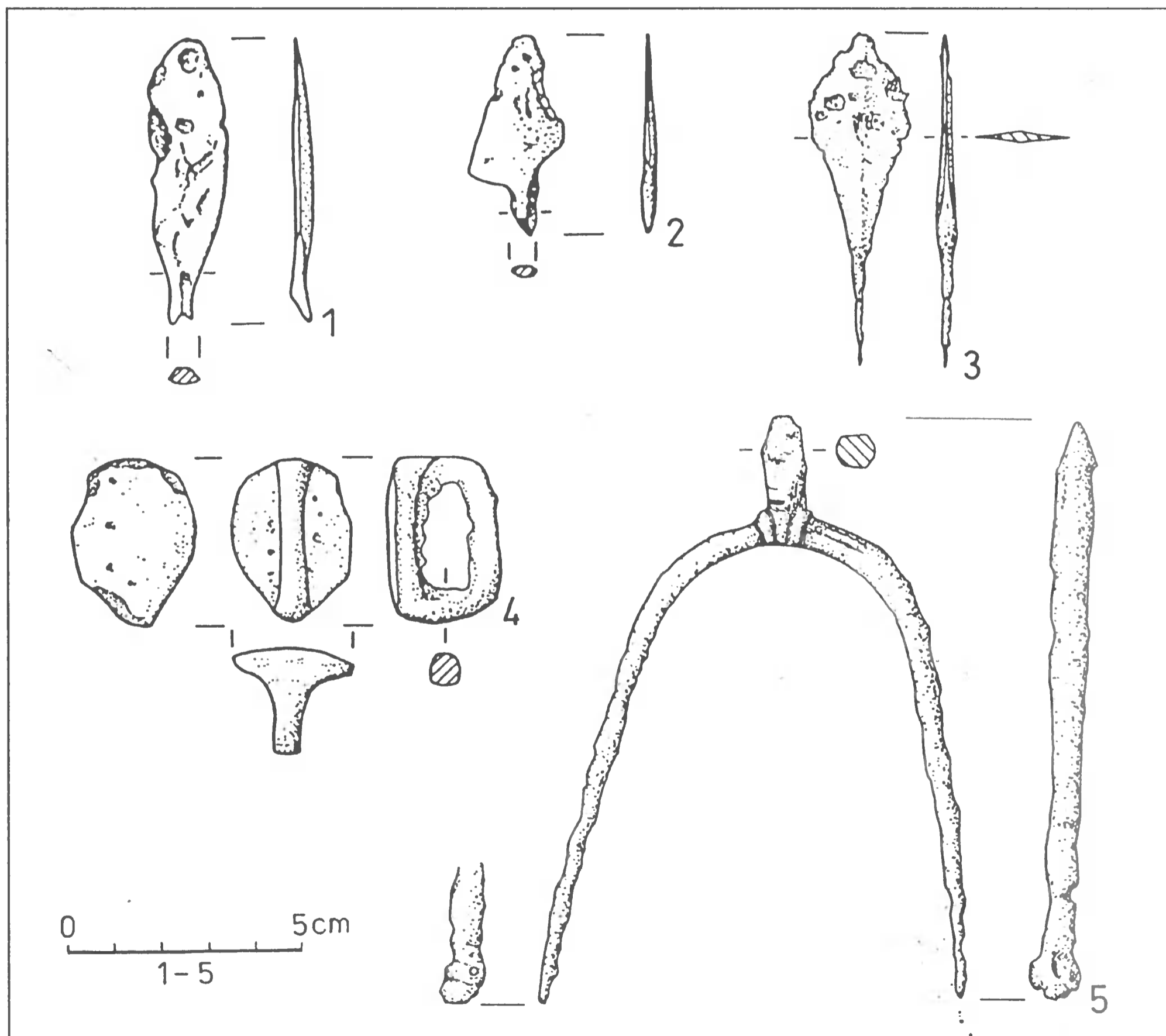
południowej Połabszczyzny. System Obry i Warty pozwalał „Obrzanom”, w tym także mieszkańcom Bruszczewa, na nawiązanie kontaktów z ludnością północnej Wielkopolski, Pomorza i Meklemburgii. Z kolei dla Sławia i – nazwijmy umownie – „ziemi warciańskiej”, istotną rolę w relacjach z Północą odegrać mogła rzeka Mieszna, którą poprzez jeziora rynnowe, występujące w okolicach Powidza i Wilczyna, można było z okolic Łądu dotrzeć aż do Gopła. Warto wreszcie dodać, że Pradolina Warszawsko-Berlińska stanowiła strefę, do której docierały jeszcze elementy morawsko-czesko-śląskiego kręgu kulturowego.

Porównując środowiska omawianych grodów dostrzegamy, że położenie Bruszczewa było znacznie korzystniejsze dla nawiązania kontaktów ze światem, niż miało to miejsce w przypadku Sławia. Pierwsza z wymienionych warowni znajdowała się w zasięgu bezpośrednich oddziaływań docierających z Południa oraz Zachodu, druga zaś musiała korzystać z pośrednictwa „Obrzan” w przejmowaniu elementów kultur „południowych” i „zachodnich” oraz Gopła, gdy chodziło o adaptację elementów północnych. Wyraźnie też dostrzegamy peryferyjne położenie Sławia i innych grodów „ziemi warciańskiej” w stosunku do zwartej strefy osadnictwa grodowego, obejmującej Połabszczyznę i zachodnie tereny dzisiejszej Polski (T. Kempke 2000, ryc. 187; Z. Kurnatowska 2000a; 2002, ryc. 1). Sądzić można, że czynnik ten zaważył na procesie kształtowania oblicza kulturowego wymienionego regionu.

Nie ulega wątpliwości, że zasadniczą rolę w dziejach wczesnośredniowiecznych zespołów osadniczych w Bruszczewie i Sławiu odegrało ich wejście w orbitę oddziaływań kręgu tornowsko-klenickiego. Wpływ tej kultury widoczny jest w zarówno w formie tamtejszych grodów (ryc. 6, 7), jak też w obecności dwustożkowatych naczyń, zdobionych wałkami lub dookolnymi liniami, które w literaturze przedmiotu określa się jako typ Tornow (por. m. in. M. Dulinicz 1994; J. Henning 1998). Mimo poważnego zniszczenia omawianych obiektów, dokonanych w czasach nowożytnych, dostrzegamy niewielkie rozmiary obydwu warowni, odznaczających się rozbudowanym systemem fortyfikacji. W przypadku Bruszczewa, zabudowany dookoła majdan o średnicy około 30 m otaczał pas umocnień, na który składał się wał drewniano-ziemny o szerokości 9 m, odsadzka z ławą kamienną o szerokości około 2 m, następnie fosa o szerokości 2,5 – 3,5 m oraz niewysoki nasyp kamiennie-ziemny o szerokości 3 m. Z poczynionych obliczeń wynika, że fortyfikacje zajmowały około 80% jego obszaru (M. Brzostowicz 2002, 155, ryc. 70). Podobne proporcje charakteryzowały zapewne nadwarciańską warownię w Sławiu. Z dotychczasowych – szacunkowych – wyliczeń wynika bowiem, iż majdan, o średnicy około 28 – 30 m, otaczał wał drewniano-ziemny o szerokości przynajmniej 9 m (M. Brzostowicz 2003, ryc. 8). Niestety, o dalszych umocnieniach, występujących na przedpolu tej twierdzy, niewiele możemy powiedzieć. Z pewnością dostępu do wału broniła fosa, której ślady widoczne były jeszcze w drugiej połowie XIX w. (por. I. Zakrzewski 1887, 9 – jako Nowawieś pod Pyzdrami), tuż przed pierwszą dewastacją tego obiektu.

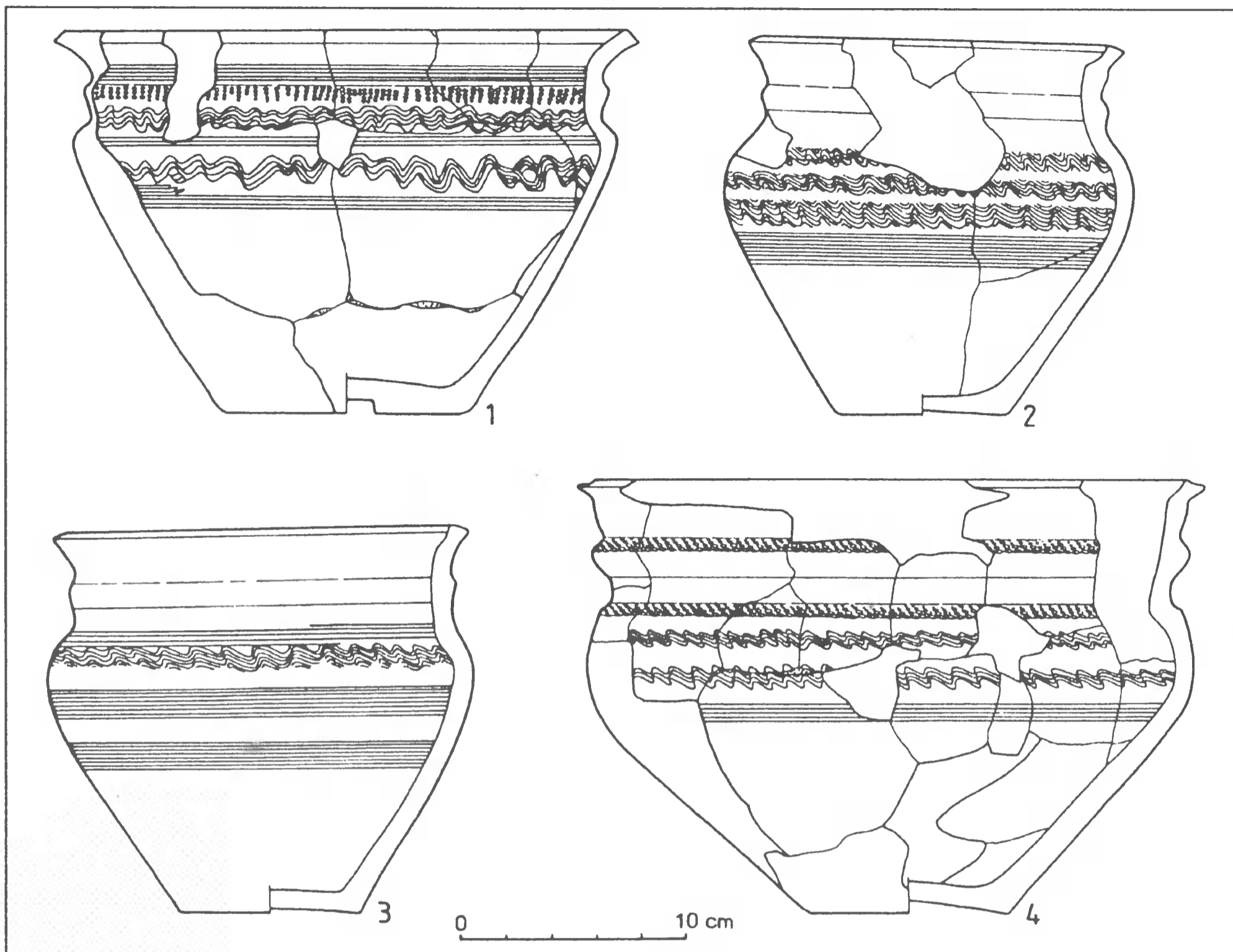
Jednym z istotnych zagadnień związanych z problematyką wczesnego średniowiecza, szczególnie dyskutowanych w ostatnich latach, jest kwestia datowania grodów typu Tornow oraz ceramiki typu Tornow. W dawnej literaturze przyjmowano wczesną chronologię dla obydwu zjawisk, łączonych na ogół z procesem formowania się kultury Słowiańszczyzny zachodniej. Według tamtych opinii (por. np. J. Herrmann 1966, 122 i nn), styl tornowski narodził się w VII w. i trwał do X stulecia. Tymczasem wyniki badań dendrochronologicznych, przeprowadzonych na kilku grodziskach z terenu Łużyc (por. J. Henning 1992; J. Henning, K.-U. Heußner 1992), wskazały na konieczność zweryfikowania owych ustaleń. Jak się bowiem okazało, analizowane przez archeologów niemieckich grody typu Tornow powstały dopiero pod koniec IX i w pierwszej połowie X w. Niebawem młodszą metrykę takich obiektów potwierdziły polskie badania

(M. Krąpiec 1998; M. Kara, M. Krąpiec 2000; M. Kara 2000), przy czym należy podkreślić, że materiały z Bruszczewa i Splawia odegrały w tym dziele znaczącą rolę. W świetle analiz dendrochronologicznych czas powstania obydwu warowni należy odnieść do IX/X lub początku X w. Problemem, który wymaga teraz wyjaśnienia, jest kwestia datowania ceramiki typu Tornow. Wielu badaczy, zasugerowanych wynikami analiz dendrochronologicznych, skłonnych jest również odmłodzić metrykę tych naczyń (por. J. Henning 1998; M. Dulinicz 2001, s. 54n.). Przedstawiane propozycje są niekiedy radykalne i zmierzają do umieszczenia omawianych wyrobów w przedziale od schyłku IX-X w. Jednak z tą opinią, opierającą się na błędnej – w moim przekonaniu – sugestii łączenia czasu powstania grodów typu Tornow z czasem narodzin ceramiki typu Tornow, trudno się zgodzić. Już przykłady Bruszczewa i Splawia, gdzie ceramikę „tornowską” znaleziono w nasypach wałów wskazują, że była ona znana przed wzniesieniem obydwu warowni. Nie wyjaśnia to oczywiście kwestii jej chronologii. Na razie, opierając się na analizie zespołów z osady wczesnośredniowiecznej w Bruszczewie i Przysiece Starej mogą sugerować, że interesujące nas naczynia prawdopodobnie występowały w okresie od końca VIII do X/XI w. (por. M. Brzostowicz 2002, s. 34).

Ryc. 2. Bruszczevo, stan. 13, gm. Śmigiel, pow. Kościan, wykop I, warstwa III. Elementy „południowe” z grodziska wczesnośredniowiecznego

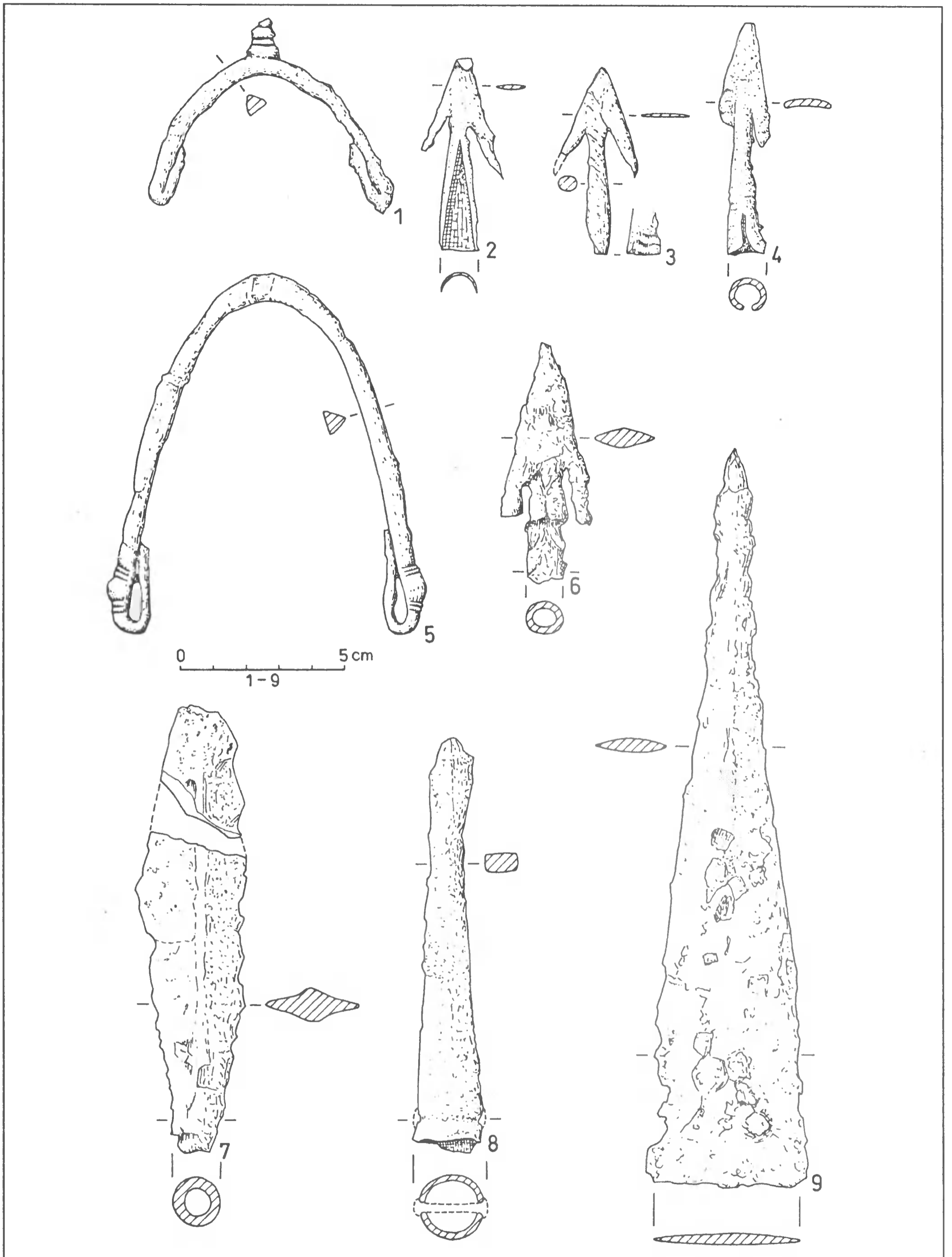
Rys. J. Kędelska

Rys. J. Kędelska

Ryc. 3. Bruszczewo, stan. 13, gm. Śmigiel, pow. Kościan. Naczynia typu Bruszczewo z grodziska wczesnośredniowiecznego: 1, 4 – wykop I, warstwa III; 2 – wykop II, warstwa III; 3 – wykop II, warstwa IIIA

Pozostańmy jeszcze przy problemie kontaktów kulturowych Bruszczewa i Sławia u schyłku doby plemiennych. Charakteryzując położenie obydwu grodów, wskazałem na dogodne warunki do nawiązania łączności z innymi regionami ówczesnej Słowiańszczyzny. Wydaje się, że obok strefy tornowsko-klenickiej, ważną rolę w kształtowaniu kultury „Obrzan” i mieszkańców „ziemi warciańskiej” odegrały wpływy kręgu, który umownie nazywamy morawsko-czesko-śląskim (por. Z. Kurnatowska 2000b). W szczególny sposób są one widoczne w Bruszczewie, gdzie odkryto ostrogę w tzw. typie karolińskim, a także przewleczkę do ostrogi, nomadzkie formy grodów strzał (ryc. 2), miski typu śląskiego oraz liczne naczynia, zawierające ślady oddziaływań południowych. Z kolei w Sławiu związki z Południem widoczne są w uzbrojeniu, ceramice oraz w obecności drewnianych pucharów, wykonanych na tokarce (M. Brzostowicz 2003, ryc. 2). Kontakty z omawianym kręgiem zaowocowały prawdopodobnie powstaniem naczyń typu Bruszczewo (ryc. 3), najliczniej występujących na eponimicznych stanowiskach. Jeden z tych okazów został też odkryty w Sławiu (M. Brzostowicz 1993, ryc. 6:4). Być może stanowi on potwierdzenie – wysuniętego wyżej – domysłu o pośrednictwie „Obrzan” w kontaktach „ziemi warciańskiej” z Południem. Oprócz tych elementów znajdujemy również świadectwa związków z północnymi regionami Słowiańszczyzny zachodniej. Są to naczynia typu Menkendorf-Szczecin (ryc. 1:1), które wystąpiły na obydwu omawianych grodziskach. Warto jeszcze dodać, że pierwsze czytelne ślady kontaktów

Rys. J. Kędelska

Ryc. 4. Sławie, stan. 2, gm. Kołaczkowo, pow. Września. Elementy uzbrojenia z grodziska wczesnośredniowiecznego. Legenda: 1 – wykop VI E, warstwa IIIB; 2, 3, 5 – chata I (wykop IIa i III); 4 – wykop II, warstwa IIIB, IV poziom zalegania konstrukcji drewnianych; 6 – wykop VI D', warstwa IIIB, I poziom zalegania konstrukcji drewnianych; 7, 8 – chata II (wykop VI C i D); 9 – wykop IIa; warstwa IIIB

z Północą stanowią nieliczne znaleziska ceramiki typu Feldberg-Kędrzyno, odkrytej na osadzie w Bruszczewie, w zespołach z fazy B/C wczesnego średniowiecza (M. Brzostowicz 2002, s. 29n.).

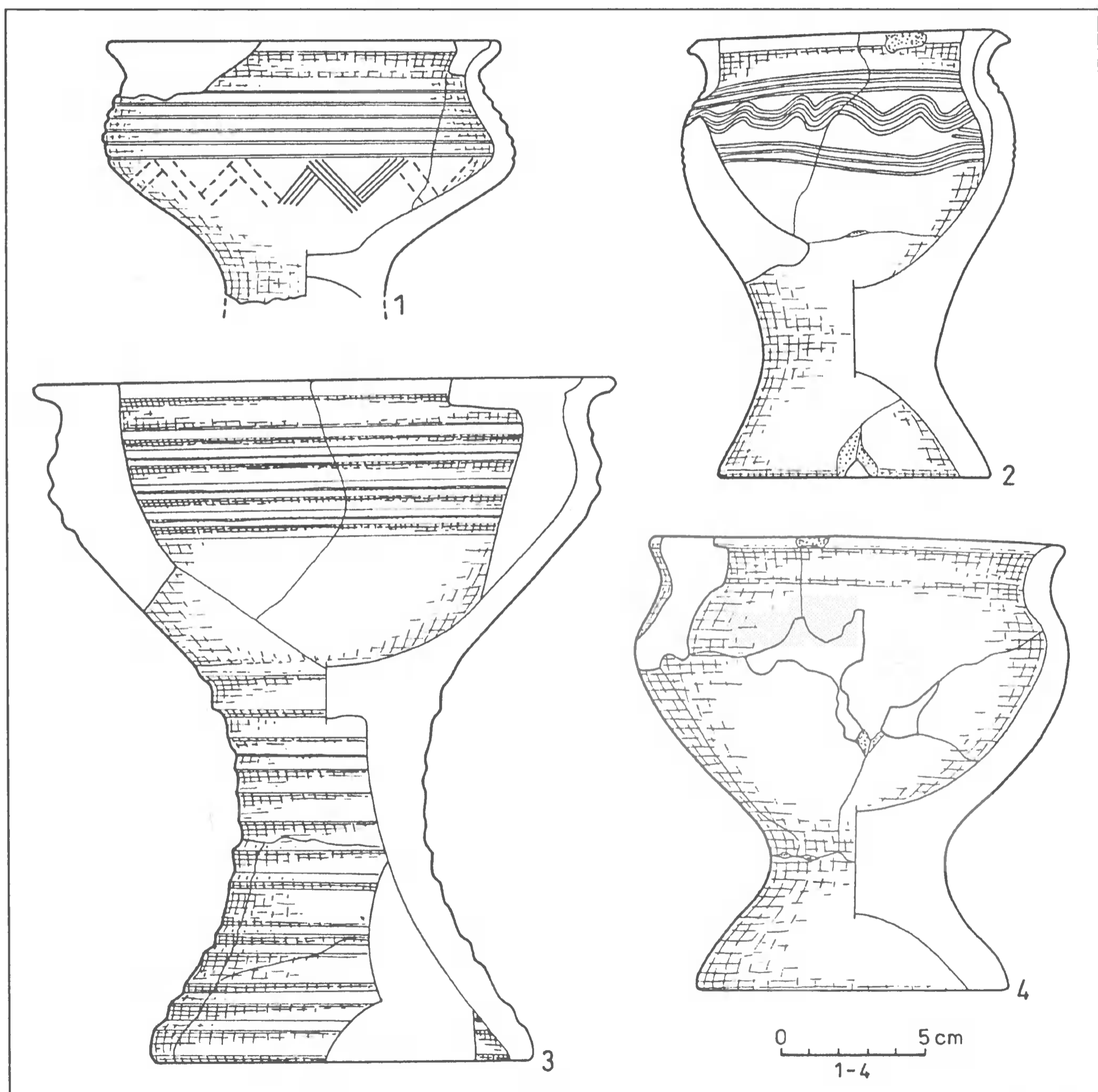
Grody w Bruszczewie i Sławiu działały w określonych środowiskach osadniczych i społecznych, wobec których spełniały wielorakie funkcje. Pierwszą, która musi być brana pod uwagę w naszych rozważaniach, jest militarna rola omawianych ośrodków. Dość jasno rysuje się ona w przypadku Bruszczewa, gdzie można dostrzec jego powiązania z systemem obronnym „Obrzan”. Głównym zadaniem tego grodu, wzniesionego w wąskim przejściu między rozlewiskami dwóch lewobrzeżnych dopływów Obry (Samicy i Kanału „Przysieka Stara”), było bronienie kraju przed ewentualnym atakiem z Południa (M. Brzostowicz 2002, 158 i nn). Rola Sławia jest trudniejsza do określenia, choć muszę przyznać, że problem ten nie był jeszcze przedmiotem wnikliwych badań. Wydaje się jednak, że jego zadanie sprowadzało się jedynie do obrony lokalnej. Do takiego wniosku prowadzi specyfika usytuowania omawianej warowni. Zauważamy, że obiekt ten został wzniesiony na skraju terasy nadwarciańskiej, bronionej od strony wysoczyzny pasem mokradel (M. Brzostowicz 2003, ryc. 1). Był to teren trudny do zdobycia, ale bardzo dogodny do zamieszkania. Mógł więc stanowić odosobnioną enklawę, podobnie jak piaszczyste kępy w dolinach Lutyni i Warty, na których posadowiono grody oraz osady przygodowe w pobliskich Raszewach, Samarzewie i Łądzie. Wydaje się jednak, że owa izolacja była pozorna i omawiany ośrodek – jak sugerowałem wyżej – zachowywał łączność z innymi zakątkami „ziemi warciańskiej”.

Postawienie obiektów obronnych w Bruszczewie i Sławiu miało korzystny wpływ na aktywizację miejscowej działalności osadniczej i gospodarczej. W szczególny sposób dostrzegamy to w przypadku pierwszej z wymienionych warowni (M. Brzostowicz 1999). Początki osadnictwa wczesnośredniowiecznego w Bruszczewie datują na VI w. Z tego czasu pochodzi zaledwie kilka obiektów, z których wydobyto ceramikę całkowicie ręcznie lepioną oraz nieliczne przedmioty codziennego użytku. W fazie B-B/C wczesnego średniowiecza (VII-VIII/IX w.) dostrzegamy symptomy znacznego rozwoju osady oraz pewnego ożywienia działalności gospodarczej jej mieszkańców. Złoty okres bruszczewskiego zespołu osadniczego przypada jednak na czasy funkcjonowania grodu. Wzrosła liczba budynków, wzniesionych w różnych technikach i pełniących różnorakie funkcje, rozwinęły się niektóre dziedziny rzemiosła (metalurgia, garncarstwo, ciesielstwo, bednarstwo, tokarstwo), opanowane przez wykwalifikowanych wytwórców. Importy oraz ślady obcych oddziaływań, szczególnie widoczne w ceramice, dowodzą z kolei szerokich kontaktów bruszczewskiej społeczności z innymi regionami Słowiańszczyzny. W tej ponadlokalnej wymianie dóbr można dopatrywać się znamion dobrej kondycji miejscowej gospodarki. Wydaje się, iż podobne procesy zachodziły również w Sławiu, choć tych domysłów – wobec braku rozpoznania zaplecza osadniczego tutejszej warowni – nie sposób jeszcze potwierdzić. Niemniej, materiały z grodziska potwierdzają wysoki poziom życia gospodarczego wymienionego ośrodka, a znakomita jakość części wyrobów żelaznych, glinianych i drewnianych wskazuje, że niektóre rzemiosła znalazły tu dogodne warunki rozwoju.

W literaturze przedmiotu podkreśla się niekiedy, że małe grody z czasów przedpiastowskich stanowią archeologiczny wskaźnik procesu wyodrębniania się elit plemiennych (Z. Kuratowska 2000a; 2002, s. 43). Jednym z wyznaczników obecności przedstawicieli arystokracji w tych obiektach są przedmioty o ekskluzywnym charakterze. W przypadku Bruszczewa i Sławia można wymienić niektóre części uzbrojenia (groty włóczni, ostrogi i elementy garniturów do ostróg – por. ryc. 2 i 4), okucie uprzęży końskiej, puchary gliniane (ryc. 5), drewniane

puchary toczne (por. M. Brzostowicz 2003, ryc. 2), miski żelazne typu śląskiego, pięknie zdobione oprawki rogowe, czy wreszcie starannie wykonane osełki grupy B (por. M. Brzostowicz 2002, s. 78n.). Kolejną przesłanką, potwierdzającą tę hipotezę, są niewielkie rozmiary omawianych grodów powodujące, że nie mogły one pomieścić wszystkich członków lokalnych społeczności. Niewykluczone wreszcie, że ich rozbudowany system fortyfikacyjny w równym stopniu spełniał zadania militarne, co demonstracyjne.

W świetle powyższych uwag, warto się zastanowić nad kwestią stosunków społecznych panujących w obrębie danych wspólnot terytorialnych oraz związanych z tym wzajemnych relacji, jakie zachodziły między mieszkańcami warowni a okoliczną ludnością. Problem ten był już przedmiotem wielu dociekań ze strony historyków i archeologów. Spośród licznych wypowiedzi, pragnę przywołać głos Karola Modzelewskiego (1987, s. 35n.), podkreślający

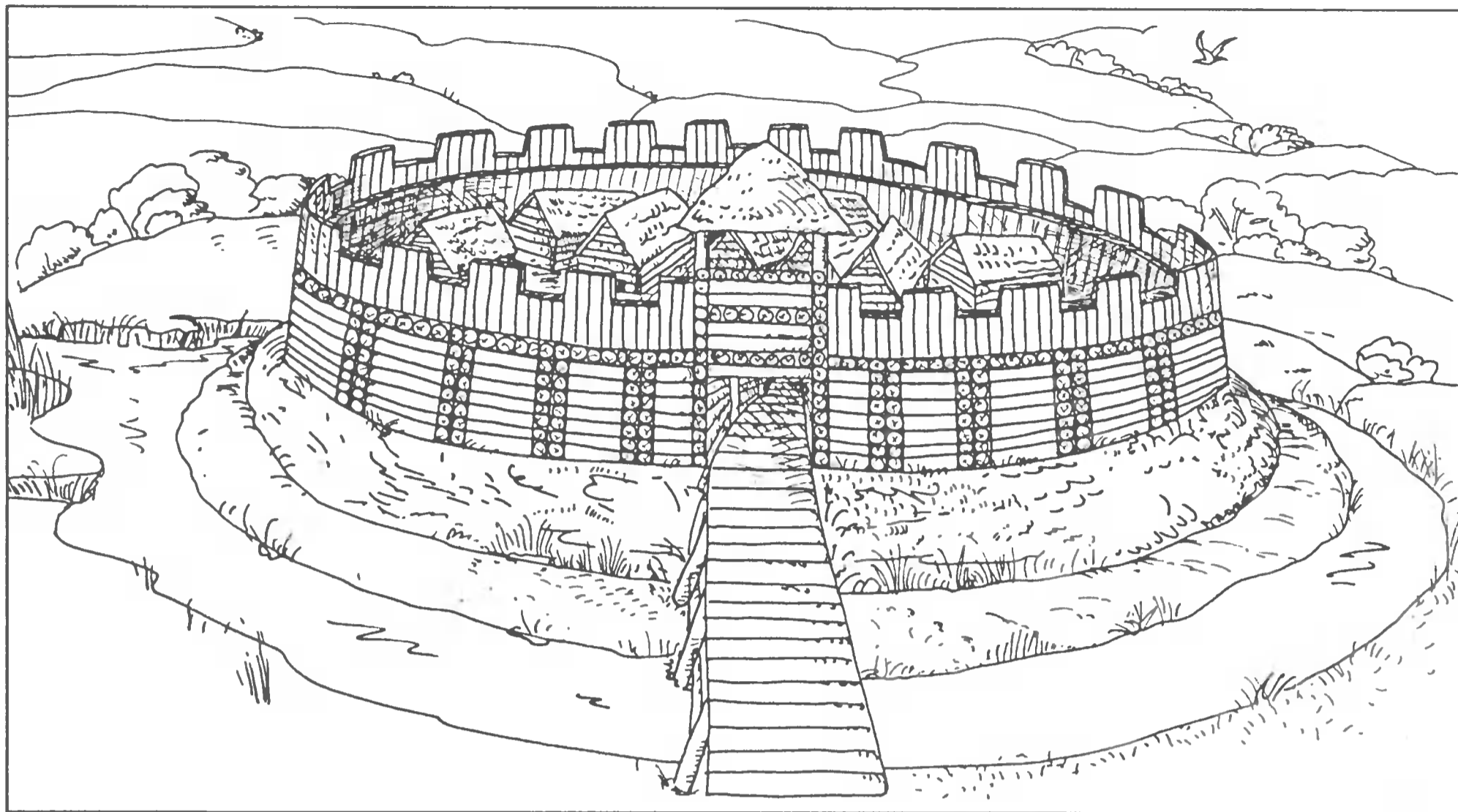
Ryc. 5. Spławie, stan. 2, gm. Kończakowo, pow. Września. Puchary gliniane z grodziska wczesnośredniowiecznego: 1 – wykop VIIH, warstwa III B, III poziom zalegania konstrukcji drewnianych; 2, 4 – chata I (wykop IIa i III); 3 – chata II (wykop VID)

Rys. J. Kędelska

konieczność zaangażowania dużych sił i środków w realizacji takiej inwestycji, jaką była budowa silnie ufortyfikowanego grodu. Z pewnością przekraczała ona możliwości jednego rodu możnowładczego. W takim przedsięwzięciu musiała uczestniczyć większa grupa osób, niejednokrotnie – jak przypuszcza wspomniany badacz – reprezentująca organizację o szerszym zasięgu działania niż wspólnota sąsiedzka. Przyjęcie takiego założenia zrodzi jednak pytanie, co spowodowało, że gród, wzniesiony wysiłkiem całej społeczności, został przekazany w ręce wąskiej grupy osób? Tu odpowiedzią może być tylko dawniejsza myśl Zofii Hilczerówny (1967, s. 263) sugerująca, iż opanowanie takich obiektów przez arystokrację plemienną wynikało z funkcji publicznych, jakie spełniała w określonej wspólnotcie. Nie ulega natomiast wątpliwości, że przejście przez nią grodu, podobnie jak wcześniejsza decyzja o jego budowie, znalazły usankcjonowanie w postanowieniach wiecu.

Opanowanie warowni przez przedstawicieli elit uczyniło ją zapewne ważnym ośrodkiem życia politycznego. Niewątpliwie gród i jego mieszkańcy przyciągali uwagę przyjezdnych oraz lokalnej społeczności. Tu prawdopodobnie docierały najnowsze informacje o aktualnych problemach i wydarzeniach, jakie miały miejsce w różnych zakątkach ówczesnego świata. Dysponowanie taką wiedzą wzmacniało pozycję grodzian, stwarzało również okazję do manipulowania posiadanymi wiadomościami dla osiągnięcia politycznych celów. Trudno natomiast powiedzieć, czy w tego typu obiektach można upatrywać symbolu, znamionującego proces podporządkowania plemiennych społeczności ich własnym elitom. Badania historyków (por. H. Łowmiański 1970, s. 226n.; K. Modzelewski 1987, s. 36n.) nakazują pewną wstrzeźliwość w dokonywaniu podobnych ocen, a i źródła archeologiczne nie pozwalają jeszcze na formułowanie tak daleko idących wniosków. Zalecaną ostrożność uzasadniają też wyniki studiów przeprowadzonych na przykładzie bruszczewskiego zespołu osadniczego (M. Brzostowicz 1999; 2002, s. 228n.). Przypomnę pokrótce, że materiały z wymienionego kompleksu nie potwierdziły jednoznacznie śladów – sugerowanej niekiedy w literaturze archeologicznej – obowiązkowych danin, składanych na rzecz grodu w postaci płodów rolnych, czy mięsa rzeźnego. Również w znaleziskach militariów należy bardziej upatrywać obecności drużyny przybocznej, uformowanej przy jednym z przywódców z myślą o organizowaniu wypraw łupieżczych, niż stałej załogi, pozostającej na utrzymaniu wspólnoty, czy też gwardii, stanowiącej siłę porządkową plemienia. Zakładać więc należy, że ogół ludności cieszył się dużymi swobodami i podlegał jedynie władzy wiecu, który sam ustanawiał. Nie odmawiano jednak szacunku starszyźnie, piastującej szereg publicznych funkcji, choć uznanie tego autorytetu nie pociągało za sobą jakichkolwiek zobowiązań i podległości.

Jednym z najciekawszych, a zarazem wciąż słabo zbadanych zagadnień omawianego okresu, jest kwestia wierzeń i życia duchowego Słowian przed przyjęciem chrześcijaństwa. Dotykając tego tematu, warto zwrócić uwagę na materiały z grodziska wczesnośredniowiecznego w Sławiu, gdzie stwierdzono ślady stosowania praktyk magicznych o charakterze apotropicznym. Otóż w południowej części wymienionego obiektu (wykop VIIH), w warstwie rozsypiskowej spalonego wału odkryto liczne zuchwy zwierzęce, które zapewne były zawieszane na koronie lub ścianie tej linii umocnień obronnych (por. M. Brzostowicz 2003, ryc. 4). Jak wykazała analiza Daniela Makowieckiego (2003), pochodziły one z różnych gatunków zwierząt, które nie zostały zabite w celu konsumpcyjnym. Zastanawiając się nad wymową tych znalezisk, należałoby zwrócić uwagę na znaczenie zębów w kulturze ludowej Słowian oraz wielu społeczności zamieszkujących Europę wczesnośredniowieczną. Najogólniej symbolizowały one moc duchową, która zabezpieczała przed działaniem sił pozaziemskich, kryjących się – jak wówczas wierzone – w bliższym i dalszym otoczeniu człowieka. Osobistą

Rys. B. Bednarczyk

Ryc. 6. Rekonstrukcja grodu plemiennego w Spławiu

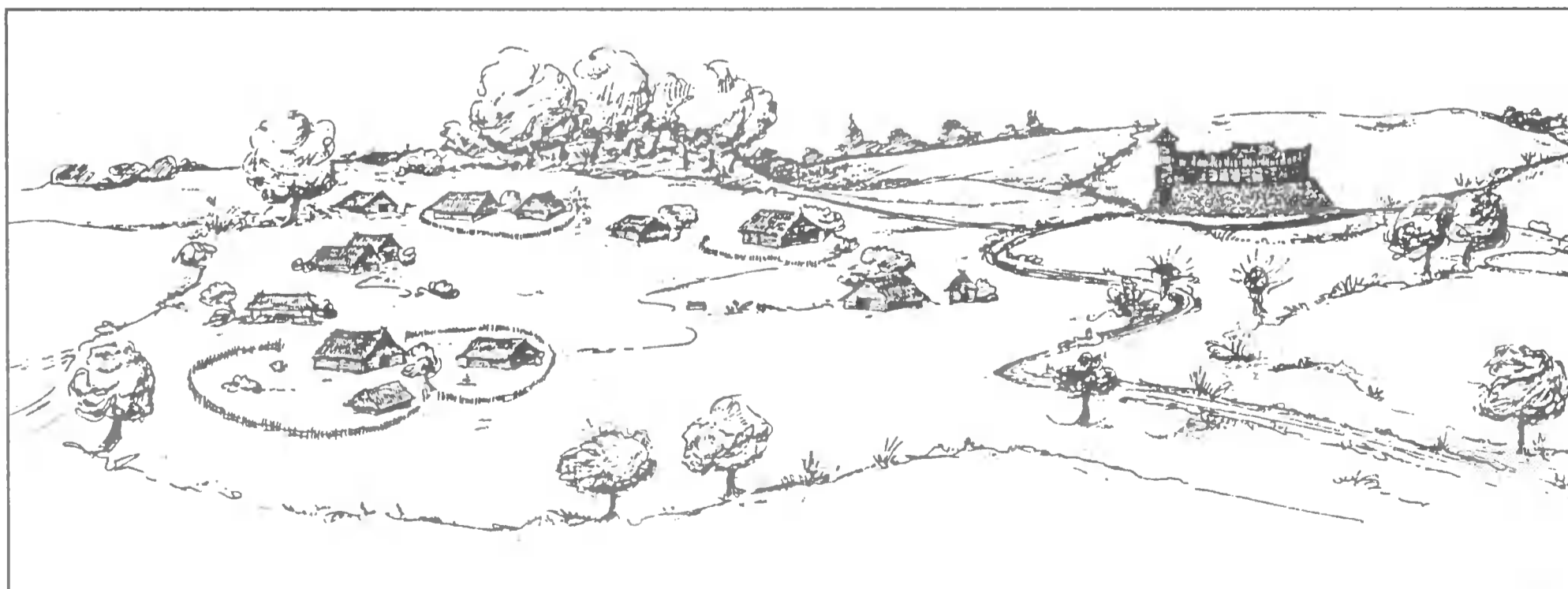
ochronę stanowiły często amulety z zębów, a niekiedy też z włosów i sierści, zawierających podobne właściwości magiczne. Rytualne wybijanie lub podpiłowywanie zębów, praktykowane u części ludów Archipelagu Malajskiego, było elementem obrzędów inicjacyjnych (T. Zbikowski 1980, 207). Złożenie takiej ofiary bóstwom, miało zapewnić ich przychyłność i opiekę. Przykładów różnych zachowań, w których zęby odgrywały znaczącą rolę można by mnożyć. W naszym wypadku poprzestaniemy na stwierdzeniu, że zawieszenie żuchw zwierzęcych na wale omawianego grodu miało zabezpieczyć jego mieszkańców przed działaniem owych pozaziemskich sił¹. Wydaje się, że podobną rolę pełniła również czaszka końska, odkryta w wykopie II, w rumowisku spalonych belek. Analogiczne znaleziska znamy z wielu grodzisk wczesnośredniowiecznych. Wskazują one na powszechność tego typu praktyk. Warto dodać, że jeszcze długo utrzymywały się one w kulturze ludowej Słowian (A. Fischer 1934, s. 191; Ch. Vakarelski 1965, s. 217; K. Moszyński 1967, s. 308n.).

Okres funkcjonowania grodów plemiennych w Bruszczewie i Spławiu przypadł na czasy doniosłych przemian zachodzących na terenach Słowiańszczyzny zachodniej. Upadek Wielkich Moraw, a następnie klęska Węgrów w bitwie nad rzeką Lech w 955 r., wzmogły rywalizację Czech i Niemiec w podporządkowywaniu sobie plemion, zamieszkujących Połabszczyznę. Na wschodzie, w rejonie Poznania, Gniezna, Giecza i Lednicy rosło już nowe państwo, którego ekspansywność miała niebawem zaważyć na dalszych losach omawianych obiektów. W najnowszej literaturze, poruszającej problem formowania się państwa piastowskiego w aspekcie archeologicznym, Bruszczewo i Spławie podaje się jako klasyczny przykład warowni plemiennych spalonych przez Polan w trudnym okresie tworzenia początków historii

¹ Za interesujące należy uznać spostrzeżenie D. Makowieckiego (2003), że zwierzęta, których żuchwy znalazły się na wale spławskiego grodu, zostały uśmiercone w trakcie sezonu pastwiskowego, między kwietniem a przełomem maja i czerwca (bydło i świnia) oraz między marcem a początkiem lipca (owca). Sugerowana pora tego uboju, nie znajdująca uzasadnienia dla ówczesnych praktyk gospodarczych, stanowi kolejny argument przemawiający na korzyść magicznego znaczenia omawianych znalezisk.

naszego narodu (por. m. in. Z. Kurnatowska 2002, s. 76). Przypomnijmy jednak najważniejsze fakty. Ślady pożaru oraz pozostawiony w popłochu dobytek wskazują, iż upadek tych grodów nastąpił w wyniku gwałtownych walk. Studiując dokumentację z wykopalisk w Bruszczewie oraz opierając się na autopsji odkrytych przeze mnie obiektów w Sławiu, mogą wyobrazić sobie grozę katastrofy, w której obrońcy myśleli już tylko o ratowaniu własnego życia. Jakkolwiek nie potrafimy określić dokładnej chronologii omawianych wydarzeń, to daty dendrochronologiczne uzyskane dla założonych w – bliższym lub dalszym sąsiedztwie tych obiektów – warowni piastowskich (około 940 r. dla Łądu, 948 dla Dąbcza-Rydziny, 970 dla Śremu i 977 dla Czerwonej Wsi/Krzywinia – por. M. Krąpiec 1998; M. Kara, M. Krąpiec 2000), jasno określają sprawcę tych zniszczeń oraz kierunki jego działań. Spalonych grodów nie odbudowano. Wydaje się rzeczą prawdopodobną, iż część ludności trafiła do niewoli. Wielu jednak ocalało i oni właśnie podnieśli z ruin zniszczone w trakcie walk osady. Przykład bruszczewskiego zespołu osadniczego wskazuje, że długo jeszcze pielęgnowano tradycje kulturowe odziedziczone po okresie plemiennym. Z konserwatyzmem zerwano w fazie E wczesnego średniowiecza (połowa XI-połowa XIII w.). Dopiero wtedy, jak można przypuszczać, mieszkańcy wymienionego kompleksu aktywnie włączyli się w nurt przemian zachodzących w państwie wczesnopiastowskim.

Podsumowując nasze rozważania, warto się zastanowić, w jakim stopniu materiały z grodzisk w Bruszczewie i Sławiu mogą wzbogacić naszą wiedzę o Wielkopolsce wczesnośredniowiecznej. Myślę, że prezentują one dużą wartość do badań nad okresem przedpiastowskim. Paradoksalnie gwałtowne zniszczenie tych obiektów, dokonane przez siły zbrojne kształtującego się państwa polskiego, jest pewnym uśmiechem losu dla archeologów zmagających się z problematyką tamtych czasów. W ruinach spalonych grodów pozostał cały dobytek ich mieszkańców (ryc. 8), który stanowi teraz niewyczerpalne źródło informacji o kulturze i życiu codziennym społeczności słowiańskich w przededniu wielkich przemian. Pozwala on na prowadzenie studiów nad gospodarką, zagadnieniem stosunków społecznych oraz związków kulturowych z innymi częściami ówczesnego świata. Dotykając ostatniej z wymienionych kwestii, warto przypomnieć, że obydwie obiekty odegrały już znaczącą rolę w weryfikowaniu poglądów na temat datowania grodów strefy tornowsko-klenickiej, a pewnie niewiele się pomylimy twierdząc, iż kreślą również interesujące perspektywy badań nad jej charakterem oraz zasięgiem oddziaływania. Korzystnie też wypada wartościowanie każdego z omawianych

Rys. J. Sawicka

Ryc. 7. Rekonstrukcja plemiennego zespołu osadniczego w Bruszczewie wg S. Jasnosza, z poprawkami M. Brzostowicza.

Fot. T. Skorupka

Ryc. 8. Sławie, stan. 2, gm. Kołaczkowo, pow. Września. Wnętrze spalonej chaty (chata I), odkrytej podczas wykopalisk na grodzisku wczesnośredniowiecznym w 1991 r.

stanowisk. Jak zauważyliśmy, Sławie dostarczyło cennych materiałów na temat przedchrześcijańskich wierzeń Słowian, z kolei Bruszczewo, dzięki wynikom szeroko zakrojonych wykopalisk, które objęły również najbliższe zaplecze grodziska, umożliwiła studia nad uwarunkowaniami powstania i rozwoju ośrodków plemiennych oraz ich dalszych losów po wcieleniu do państwa piastowskiego. Wreszcie należy podkreślić fakt, dostrzeżony zresztą w literaturze przedmiotu, że tragedia tych warowni obrazuje złożony proces budowy zrębów naszej państwowości.

Grody stanowiły charakterystyczny element krajobrazu osadniczego wczesnośredniowiecznej Słowiańszczyzny. Nic więc dziwnego, że absorbowały uwagę jej mieszkańców i przybyszy z obcego świata, nie dziwny się też, że intrygują dziś archeologów, historyków oraz zwykłych miłośników przeszłości. Wiele z tych obiektów uległo już całkowitemu zniszczeniu, inne – tak jak omawiane stanowiska – zostały w poważnym stopniu naruszone, pozostałe wciąż trwają, stanowiąc inspirację dla dalszych poczynań badaczy. Zainicjowana w XIX w. inwentaryzacja wielkopolskich grodzisk zaowocowała postulatem lepszego ich poznania przy zastosowaniu metody wykopaliskowej (por. m. in. uwagi W. Kowalenki 1938, s. 1n.). Efektów tej pracy nie sposób przecenić. Sceptykom, nierzadko słusznie wytykającym nam różne błędy, pragnę przypomnieć, że na tych obiektach ukształtowała się polska szkoła archeologiczna, zastosowana z powodzeniem na innych stanowiskach pradziejowych i średniowiecznych. Z całą pewnością można powiedzieć, że grodziska nie zawiodły oczekiwań badaczy wczesnego średniowiecza. I jeśli Bruszczewo i Sławie, grody nie wymieniane w źródłach historycznych, wniosły tyle cennych materiałów do poznania zajmującej nas epoki, to fakt ten

stanowi jeszcze jeden dowód ogromnej przydatności archeologii w rozwiązywaniu wielu skomplikowanych problemów rodzimej mediewistyki.

Adres autora:
dr Michał Brzostowicz
Muzeum Archeologiczne
ul. Wodna 27
61-781 Poznań

Bibliografia

BRZOSTOWICZ M.

- 1993 *Wczesnośredniowieczne grodzisko w Splatwii, gm. Kołaczkowo, woj. poznańskie. Wstępne podsumowanie wyników archeologicznych badań ratowniczych z lat 1991-1992*, WSA, t. 2, s. 115-132.
- 1999 *Bruszczewski zespół osadniczy w IX i X wieku*, [w:] S. Moździoch (red.), *Centrum i zaplecze we wczesnośredniowiecznej Europie Środkowej, Spotkania Bytomskie*, t. 3, Wrocław, s. 135-153.
- 2002 *Bruszczewski zespół osadniczy we wczesnym średniowieczu*, Poznań.
- 2003 *Wyniki wznowionych badań wykopaliskowych na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Splatwii, gm. Kołaczkowo, pow. Września, woj. wielkopolskie*, WSA, t. 6.

DULINICZ M.

- 1994 *Problem datowania grodzisk typu Tornow i grupy Tornow-Klenica*, AP, t. 39, s. 31-49.
- 2001 *Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej*, Warszawa.

DURCZEWSKI D.

- 1972 *Badania na cmentarzysku ludności kultury lużyckiej i na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Splatwii, pow. Września*, FAP, t. 22, s. 213 – 215.

FISCHER A.

- 1934 *Etnografia słowiańska*, z. 3, Polacy, Lwów.

HENNING J.

- 1991 *Germanen – Slawen – Deutsche. Neue Untersuchungen zum frühgeschichtlichen Siedlungswesen östlich der Elbe*, *Praehistorische Zeitschrift*, t. 66, s. 119-133.
- 1998 *Neues zum Tornower Typ. Keramische Formen und Formenspektren des Frühmittelalters im Licht dendrochronologischer Daten zum westslawischen Siedlungsraum*, [w:] H. Kócka-Krenz, W. Łosiński (red.), *Kraje słowiańskie w wiekach średnich. Profanum i sacrum*, Poznań, s. 392-408.

HENNING J., HEUßNER K. - U.

- 1992 *Zur Burgengeschichte im 10. Jahrhundert – Neue archäologische und dendrochronologische Daten zu Anlagen vom Typ Tornow*, *Ausgrabungen und Funde*, t. 37, s. 314 – 324.

HERRMANN J.

- 1966 *Tornow und Vorberg. Ein Beitrag zur Frühgeschichte der Lausitz*, Berlin.

HILCZERÓWNA Z. (ZOB. KURNATOWSKA Z.)

JASNOSZ S.

- 1972 *Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Bruszczewie, pow. Kościan*, FAP, t. 22, s. 39-59.

- 1986 *Bruszczevo*, [w:] Słownik starożytności słowiańskich, t. 7:2, Wrocław, s. 536-537.
- KARA M.
2000 *Stan badań dendrochronologicznych wczesnośredniowiecznych grodzisk z Wielkopolski* [w:] A. Buko, Z. Świechowski (red.), *Osadnictwo i architektura ziem polskich w dobie zjazdu gnieźnieńskiego*, Warszawa, s. 55-68.
- KARA M., KRAPIEC M.
2000 *Możliwości datowania metodą dendrochronologiczną oraz stan badań dendrochronologicznych wczesnośredniowiecznych grodzisk z terenu Wielkopolski, Dolnego Śląska i Małopolski*, [w:] H. Samsonowicz (red.), *Ziemie polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy*, Kraków, s. 303-327.
- KEMPKE T.
2000 *Burgwälle des 8. bis 12. Jahrhunderts zwischen Elbe und Oder*, [w:] A. Wieczorek, H. M. Hinz (red.), *Europas Mitte um 1000. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie*, t. 1, Stuttgart, s. 270-273.
- KONDRACKI J.
1994 *Geografia Polski. Mezoregiony fizyczno-geograficzne*, Warszawa.
- KRAPIEC M.
1998 *Oak dendrochronology of the neoholocene in Poland*, *Folia Quaternaria*, t. 69, s. 5-133.
- KURNATOWSKA Z. (też HILCZERÓWNA Z.)
1967 *Dorzecze górnej i środkowej Obry od VI do początków XI wieku*, Wrocław.
2000a *Die Burgen und die Ausbildung der Stammesaristokratie bei den urpolnischen Slawen*, [w:] A. Wieczorek, H. M. Hinz (red.), *Europas Mitte um 1000. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie*, t. 1, Stuttgart, s. 257-263.
2000b *Relacje Wielkopolski i Śląska w okresie plemiennym i wczesnopaństwowym*, [w:] M. Młynarska-Kaletynowicz, E. Małachowicz (red.), *Śląsk około roku 1000*, Wrocław, s. 11-24.
2000c *Wielkopolska w X wieku i formowanie się państwa polskiego*, [w:] H. Samsonowicz (red.), *Ziemie polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy*, Kraków, s. 99-117.
2002 *Początki Polski*, Poznań.
- ŁOWMIAŃSKI H.
1970 *Początki Polski. Z dziejów Słowian w I tysiącleciu n.e.*, t. 4, Warszawa.
- MAKOWIECKI D.
2003 *Analiza archeozoologiczna szczątków kostnych z grodziska wczesnośredniowiecznego w Sptawiu, gm. Kołaczkowo, pow. Września*, WSA, t. 6.
- MODZELEWSKI K.
1987 *Chłopi w monarchii wczesnopiastowskiej*, Wrocław.
- MOSZYŃSKI K.
1967 *Kultura ludowa Słowian*, t. 1, Kultura materialna, wyd. II, Warszawa.
- NALEPA J.
1996 *Obrzanie – plemię nad Obrą w południowo-zachodniej Wielkopolsce*, [w:] Z. Kurnatowska (red.), *Słowiańszczyzna w Europie średniowiecznej*, t. 1, Wrocław, s. 67-68.
- VAKARELSKI CH.
1965 *Etnografia Bułgarii*, Wrocław.
- ZAKRZEWSKI I.
1887 *O grodach wielkopolskich*, *Zapiski Archeologiczne Poznańskie*, t. 1, s. 5-11.

ŻBIKOWSKI T.

1980 *Religie Archipelagu Malajskiego*, [w:] J. Keller (red.), *Religie Azji, Afryki, Ameryki, Australii i Oceanii. Zarys dziejów*, Warszawa, s. 203-218.

Bruszczewo und Sławie – zwei Beispiele der Stammesburgen aus Südpolen Zusammenfassung

Die frühmittelalterlichen Burgwälle in Bruszczewo, Fst. 13, Gem. Śmigiel, Kreis Kościan und in Sławie, Fst. 2, Gem. Kołaczkowo, Kreis Września können zu den wertvollsten Fundstellen aus der vorpiastischen Zeit in Großpolen gezählt werden. Beide Objekte sind schon gut den Archäologen bekannt, die sich mit der Problematik des Frühmittelalters beschäftigen – das erste von ihnen dank den Untersuchungen und Veröffentlichungen von S. Jasnosz (1972; 1986) und der neu-lich ausgegebenen Monographie des Siedlungskomplexes aus Bruszczewo (M. Brzostowicz 2002); das zweite erschien in der Fachliteratur dank den Bericht-artikeln (D. Durczewski 1972; M. Brzostowicz 1993; 2003). Im vorliegenden Au-satz wurde versucht, den Wert der betreffenden Fundstellen für die Untersu-chungen der Problematik der Stammesburgen einzuschätzen.

Kurze Geschichte der untersuchten Burgen hat sich mit dem Schicksal ihrer Regionen verbunden. Bei Bruszczewo sehen wir einen deutlichen Zusammenhang dieser Festung mit der Territorialgemeinschaft, die auf dem Gebiet des Ober- und Mittellaufs des Flusses Obra funktionierte und bis vor kurzem der Stamm „Obrza-nie„ (vgl. Z. Hilczerówna 1967; J. Nalepa 1996) genannt war. Vielleicht war eine analogische Organisation auf dem mittleren Warthegebiet, bei der Mündung des Flusses Prosna tätig, wo die Festungen, neben Sławie, in Raszewy, Samarzewo und Łąd existierten. Die günstige Lage in der Nähe von großen Flusswegen sicherte beiden hier besprochenen Festungen breite Kontakte mit der Welt. Davon zeugt die Anwesenheit der Keramik vom Typ Menkendorf-Szczecin, mancher Elemente aus dem mährisch-böhmisch-schlesischen Kreis und aus der Zone Tornow-Klenica. Es scheint, dass der Einfluss der Kultur Tornow-Klenica die größte Rolle bei der Gestaltung des Kulturbildes der frühmittelalterlichen Burgen Bruszczewo und Sła-wie und deren Regionen spielte. Die Auswirkungen dieser Kultur sind sowohl in der Form und kleinen Abmessungen der dortigen Burgen als auch in der Anwe-senheit der doppelkonischen, mit Wülsten oder herumlaufenden Linien verzierten Gefäße, die in der Fachliteratur als Typ Tornow bezeichnet werden, ersichtlich.

Die Burgen in Bruszczewo und Sławie funktionierten in bestimmten gesell-schaftlichen und Siedlungsmilieus, für die sie verschiedene Funktionen spielten. Er-ste, die wir in unseren Überlegungen in Betracht nehmen müssen, ist die militärische Rolle der betreffenden Zentren. Ziemlich klar ist sie im Falle von Bruszczewo, wo die Verbindungen dieser Burg mit dem Schutzsystem des Stammes „Obrzanie“ (M. Brzostowicz 2002, s. 158 und weitere) ersichtlich sind. Die Rolle von Sławie ist schwerer zu bestimmen, obwohl zu betonen ist, dass dieses Problem bisher noch kein Gegenstand der scharfsinnigen Untersuchungen war. Die Errichtung der betreffenden Schutzobjekte in Bruszczewo und Sławie hatte einen günstigen

Einfluss auf die Aktivierung der örtlichen Siedlungs- und Wirtschaftstätigkeit. Man soll auch der Ansicht sein, dass sie die Hauptzentren des lokalen gesellschaftlichen und politischen Lebens waren.

Die Funktionierungszeit der Stammesburgen in Bruszczewo und Spławie fiel auf die Zeit der wichtigen Wandlungen auf den westlichen Slawengebieten. Die Expansion Deutschlands, Erhöhung der politischen Aktivitäten Böhmens sowie Entstehung und Entwicklung des piastischen Staates gaben den Ausschlag für das Schicksal zahlreicher Stammesgruppen, die in dieser Region Europas funktionierten. Sie hatten auch einen großen Einfluss auf das Schicksal der besprochenen Objekte, deren Verfall infolge der Territorialenverbreitung des Staates der ersten Piasten zum Symbol des Untergangs der alten Epoche wurde.

Als Schlussfolgerung ist zu betonen, dass die Ergebnisse der Ausgrabungen in den Burgwällen in Bruszczewo und Spławie einen hohen Wert für die Untersuchungen der vorpiastischen Zeit darstellen. Zahlreiches Material, das die Überreste von Habe der Bewohner der Festungen bilden, ist eine unerschöpfliche Quelle von Informationen über die Kultur und Alltagsleben der slawischen Gemeinschaften knapp vor den großen Wandlungen. Es lässt die Studien über die Wirtschaft, Problem der gesellschaftlichen Verhältnisse und Kulturzusammenhänge mit anderen Teilen der damaligen Welt zu führen. Auch die Bewertung jeder von den betreffenden Fundstellen sieht günstig aus. Spławie lieferte wertvolles Material über die vorchristlichen Glauben der Slawen. Bruszczewo ermöglicht dagegen, dank den Ergebnissen der groß angelegten Ausgrabungen, die auch das nächste Hinterland des Burgwalls umfassten, das Studium über die Bedingungen der Entstehung und Entwicklung von Stammesburgen und deren weiteren Schicksals nach der Einverleibung in den piastischen Staat. Schließlich ist die Tatsache zu betonen, die übrigens in der Fachliteratur wahrgenommen wurde, dass die Tragödie dieser Festungen den komplizierten Bauprozess der Anfänge des polnischen Staates widerspiegelt.

Abbildungen

Abb. 1. Spławie, Fst. 2, Gem. Kołaczkowo, Kreis Września. Gefäße vom Typ Tornow (2-6) und Menkendorf-Szczecin (1) aus dem frühmittelalterlichen Burgwall: 1 – Grabungsfläche II, Schicht IIIB, III. Bedeckungshorizont der Holzkonstruktionen; 2 – Grabungsfläche VIE, Schicht IIIB; 3, 5, 6 – Grubenhaus I (Grabungsfläche IIa); 4 – Grubenhaus II (Grabungsfläche VIC). Gez. J. Kędelska

Abb. 2. Bruszczewo, Fst. 13, Gem. Śmigiel, Kreis Kościan, Grabungsfläche I, Schicht III. „Südliche“ Elemente aus dem frühmittelalterlichen Burgwall. Gez. J. Kędelska

Abb. 3. Bruszczewo, Fst. 13, Gem. Śmigiel, Kreis Kościan, Gefäße vom Typ Bruszczewo aus dem frühmittelalterlichen Burgwall: 1, 4 – Grabungsfläche I, Schicht III; 2 – Grabungsfläche II, Schicht III; 3 – Grabungsfläche II, Schicht IIIA. Gez. J. Kędelska

Abb. 4. Spławie, Fst. 2, Gem. Kołaczkowo, Kreis Września. Bewaffnungselemente aus dem frühmittelalterlichen Burgwall: 1 – Grabungsfläche VIE, Schicht IIIB; 2, 3, 5 – Grubenhaus I (Grabungsfläche IIa und III); 4 – Grabungsfläche II,

Schicht IIIB, IV. Bedeckungshorizont der Holzkonstruktionen; 6 – Grabungsfläche VID', Schicht IIIB, I. Bedeckungshorizont der Holzkonstruktionen; 7, 8 – Grubenhaus II (Grabungsfläche VIC und D); 9 – Grabungsfläche IIa; Schicht IIIB. Gez. J. Kędelska

Abb. 5. Spławie, Fst. 2, Gem. Kołaczkowo, Kreis Września. Tonbecher aus dem frühmittelalterlichen Burgwall: 1 – Grabungsfläche VIIH, Schicht IIIB, III. Bedeckungshorizont der Holzkonstruktionen; 2, 4 – Grubenhaus I (Grabungsfläche IIa und III); 3 – Grubenhaus II (Grabungsfläche VID). Gez. J. Kędelska

Abb. 6. Rekonstruktion der Stammesburg in Spławie. Gez. B. Bednarczyk

Abb. 7. Rekonstruktion des Stammesiedlungskomplexes in Bruszczewo nach S. Jasnosz, mit Änderungen von M. Brzostowicz. Gez. J. Sawicka

Abb. 8. Spławie, Fst. 2, Gem. Kołaczkowo, Kreis Września. Das Innere des verbrannten Grubenhauses (Grubenhaus I), das bei den Ausgrabungen auf dem frühmittelalterlichen Burgwall im Jahr 1991 freigelegt wurde. Photo T. Skorupka

MAREK KRAPIEC, TERESA KRYSZTOFIK

Potwierdzenie plemiennych genezy grodu w Gieczu

Badania nad chronologią wczesnopiastowskiego grodu w Gieczu, zaliczanego do grupy grodów centralnych państwa gnieźnieńskiego, zostały rozpoczęte wraz z podjęciem na tym stanowisku¹ prac wykopaliskowych przez doc. dra hab. Bogdana Kostrzewskiego w ramach badań związanych z obchodami tysiąclecia państwa polskiego. Prace terenowe, mające wyjaśnić okoliczności powstania na półwyspie nieistniejącego już dzisiaj jeziora potężnego założenia obronnego, skupiły się na rozpoznaniu południowo i północno-wschodniego odcinka umocnień oraz wyjaśnieniu charakteru biegnącego w poprzek północnej części majdanu grodziska podłużnego garbu terenowego, sugerującego istnienie w tym miejscu wału wewnętrznego (ryc. 1). Prowadzone w latach 1950-66 prace, uzupełnione zrealizowanymi w 1975 r. sondażami w rejonie wspomnianego podłużnego wyniesienia (por. M. Grabska 1977), dostarczyły nie tylko wielu istotnych danych na temat konstrukcji umocnień warowni². Nie mniej ważnym efektem tych prac było częściowe zbadanie zniwelowanego wału wewnętrznego (w stopniu pozwalającym na określenie jego przebiegu) oraz odsłonięcie zniszczonego na początku XX w. północno-wschodniego odcinka zewnętrznej linii umocnień.

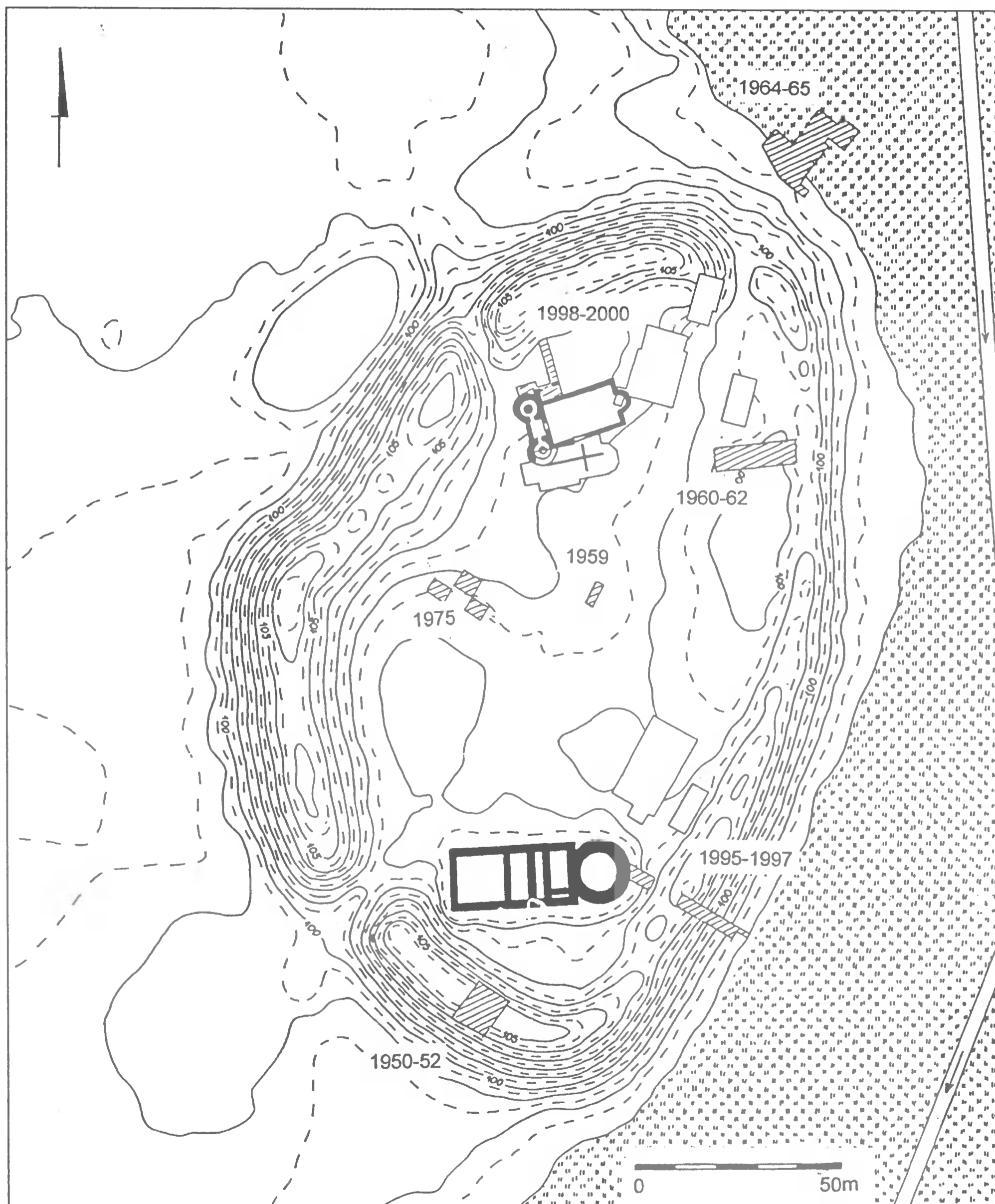
Ukoronowaniem tych długoletnich przedsięwzięć badawczych była przedstawiona w latach 60. (B. Kostrzewski 1964; 1966) próba rekonstrukcji rozwoju przestrzennego grodu. Jej autor, w oparciu o powszechne na tym etapie badań nad początkami państwa polskiego przekonanie o plemiennej genezie wszystkich piastowskich ośrodków centralnych, początki gieckiej warowni odniósł do IX stulecia, sytuując najwcześniejszy gród w południowej części półwyspu. W okresie formowania się zrębów państwa polskiego warownia ta miała być już potężnym założeniem obejmującym swoim zasięgiem całą powierzchnię cypla. Według B. Kostrzewskiego, w 2 połowie XI w. w północnej części majdanu grodowego wzniesiono wał oddzielający mniejszą, północną część, właściwą siedzibę władzy, od większej, południowej, określonej jako „podgrodzie”. Powstały w ten sposób podział warowni miał funkcjonować do XIII w., na które to stulecie datowano niwelację górnych partii wału wewnętrznego.

Następujący już po zakończeniu badań milenijnych postęp w badaniach nad przemianami wytwórczości ceramicznej okresu wczesnośredniowiecznego w Wielkopolsce (np. W. Dzie-

¹ Wg kart AZP (arkusz 54-32) grodzisko wczesnośredniowieczne w Gieczu, funkcjonujące wcześniej w literaturze jako Giecz-Grodziszczko stan. 1, w latach 80. uległo przemianowaniu na stan. 4. Zmiana nazewnictwa została uwzględniona po wznowieniu badań na stanowisku w latach 90. (T. Krysztofiak 1998a, 1998b, 1998c). Ponowne podjęcie (1999) prac terenowych na znajdującym się na północ od grodu cmentarzysku i osadzie przygodowej badanej sondażowo już pod koniec lat 50. jako stan. 4, a nie ujętym w dokumentacji z badań powierzchniowych, zdecydowało o powrocie do milenijnego nazewnictwa eksplorowanych w latach 50. i 60. stanowisk wczesnośredniowiecznego gieckiego kompleksu osadniczego (grodzisko – Giecz-Grodziszczko – stan. 1; most/grobla – stan. 2; osada targowa z romańskim kościołem p.w. św. Mikołaja – stan. 3 oraz cmentarzysko i osada przygodowa – stan. 4).

² Zestawienie wyników tych badań por. T. Krysztofiak 1998a.

duszycki 1982) wzbogacający walory periodyzacyjne tej najpowszechniejszej kategorii zabytków, jak również szersze wykorzystywanie metody dendrochronologicznej (M. Krąpiec 1998), umożliwiły większą precyzję w określaniu ram czasowych występowania określonych źródeł archeologicznych oraz wiążących się z nimi zjawisk kulturowych. W związku z tym coraz częstsze były postulaty weryfikacji ustaleń (m.in. chronologicznych) dotyczących stanowisk

Rys. T. Krysztofiak

Ryc. 1. Giecz-Grodziszczko, stan. 1. Plan sytuacyjno-wysokościowy grodziska z usytuowaniem wykopów badających umocnienia grodu

o znaczeniu kluczowym w procesie tworzenia się państwa. Ponadto długoletnie badania nad przemianami struktur osadniczych wczesnośredniowiecznej Wielkopolski, które swój finalny etap osiągnęły w latach 90. (Z. Kurnatowska 1991, 1997), oraz dokonana w oparciu o analizy dendrochronologiczne zmiana datowania początków grodu w Gnieźnie (M. Krąpiec 1992), dobitnie wykazały konieczność wyjaśnienia wielu kwestii związanych z innymi grodami centralnymi. W kręgu zainteresowań znalazł się również gród w Gieczu, przez lata odsunięty od wszelkiego rodzaju przedsięwzięć badawczych.

Jednym z pierwszych zadań, realizowanych po wznowieniu w latach 90. prac wykopaliskowych na stanowisku, była weryfikacja dotychczasowych ustaleń na temat chronologii grodu poprzez rozpoznanie w szerszym niż dotychczas zakresie stratygrafii jego obwałowań oraz pozyskanie z konstrukcji obronnych prób dendrochronologicznych, umożliwiających uściślenie datowania kolejnych faz przebudowy fortyfikacji. W tym celu przebadano dwa odcinki wału zewnętrznego (por. ryc. 1): w jego części południowo-wschodniej (1995-1997) oraz północnej (1998-2000).

Odcinek południowo-wschodni (przekop A)

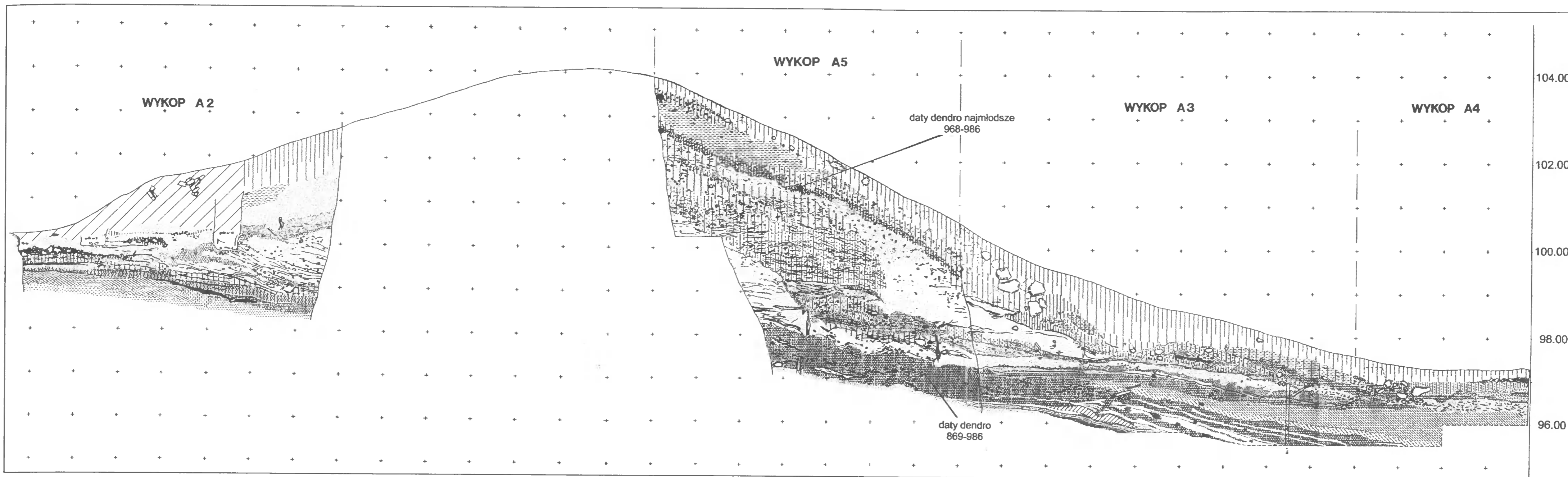
Przekop A wytyczono na wschód od reliktyw palatium, prostopadle do biegu wału. Łączna długość przekopu wynosiła 34,5 m. Różnica poziomów między najwyższym punktem nasypu a poziomem przylegającej do jego podnóża podmokłej łąki (pozostałość po nieistniejącym obecnie jeziorze) wynosi około 7 m. Zbadano zewnętrzny stok nasypu wraz z kilkumetrowej długości wycinkiem przedwału (wykopy A3-A5) oraz stok wewnętrzny aż do lica zewnętrznego reliktyw palatium, uzyskując stratygraficzne powiązanie między pozostałościami umocnień a uwarstwieniem majdanu (wykop A2 – por ryc. 2). Wyniki badań tej partii wału zostały już częściowo opublikowane (T. Krysztofiak 1998a)³.

W wykopie usytuowanym po wewnętrznej stronie nasypu nad zalegającymi na calcu warstwami związanymi z IX-wiecznym osadnictwem przedgrodowym, zidentyfikowano dwie fazy budowy umocnień. Szczątkowo zachowanym reliktem I fazy była dolna partia piaszczystego stosu o szerokości około 2 m ze śladami drewna ułożonego w konstrukcji rusztowej (zachowało się 5 poziomów). Na strop tego stosu nakładała się warstwa osadnicza majdanu grodu. W fazie II cofnięto lico wewnętrzne wału o około 2 m. Jądro nasypu wzniesiono w konstrukcji rusztowej, natomiast stos licujący całość fortyfikacji od strony wnętrza grodu – w konstrukcji podkładowej. Do lica przylegały warstwy osadnicze. Podstawą datowania wyróżnionych faz budowy umocnień był stosunkowo bogaty materiał ceramiczny z warstw osadniczych nachodzących na konstrukcje. Chronologia fazy I została określona na 1 połowę X wieku, powstanie umocnień fazy II ustalono na 2. połowę tego stulecia, ewentualnie na przełom X/XI wieku (T. Krysztofiak, w przygotowaniu).

W wykopach przecinających zewnętrzną partię nasypu wyróżniono 3 fazy rozbudowy umocnień. Najniższe partie konstrukcji obronnych posadowione zostały na warstwach biogenicznych – kilkudziesięciocentymetrowej miąższości warstwie torfu oraz zalegających na nim przewarstwiających się warstewkach piasku, żwiru i mułku.

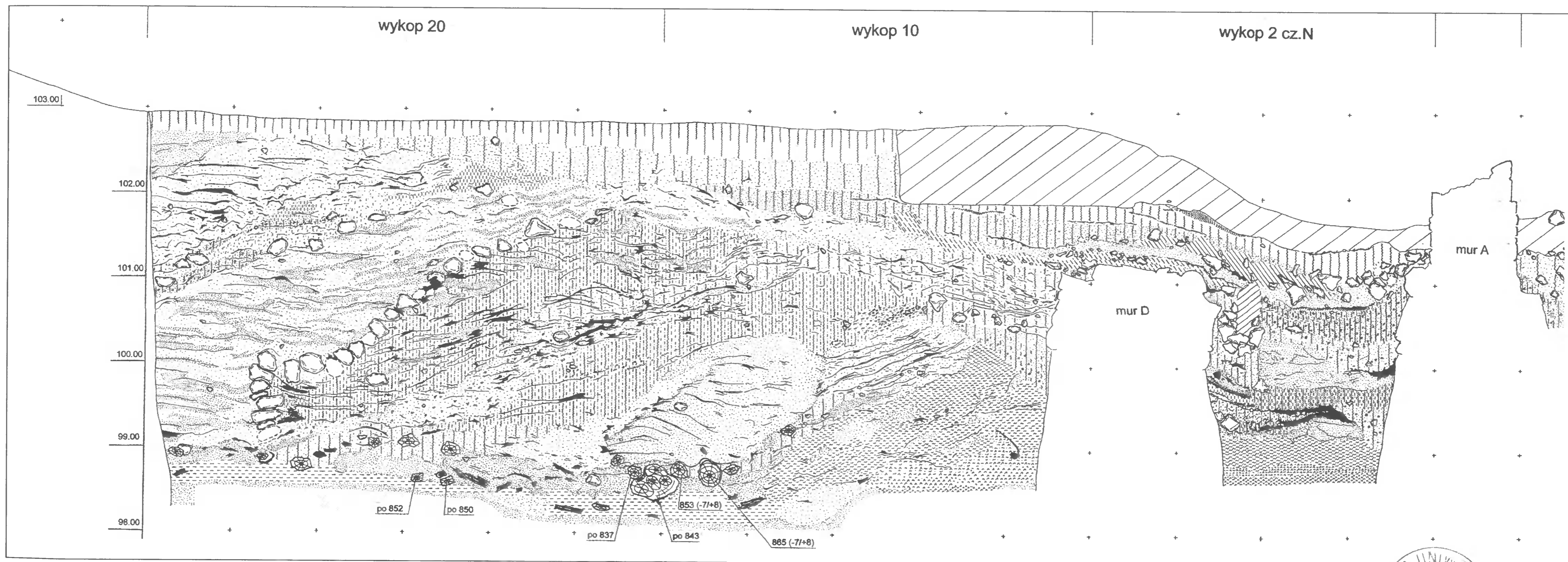
Pozostałością wału I fazy był odsłonięty we fragmencie jeden, najniższy, zewnętrzny stos nasypu oraz przylegająca doń od wschodu drewniano-ziemna odsadzka. W obrębie piaszczystego

³ W publikacji tej nie uwzględniono wyników badań eksplorowanego w późniejszym okresie wykopu A5, będącym przedłużeniem w kierunku jądra wału wykopów A3 i A4 usytuowanych po zewnętrznej stronie nasypu. Eksploracja wykopu A5 ujawniła szczegóły konstrukcyjne dwóch wyróżnionych wcześniej faz wału. Odsłonięto również pozostałości kolejnej, najwcześniejszej w przebadanym odcinku, fazy budowy umocnień.

Ryc. 2. Giecz-Grodziszczko, stan. 1. Profil północny tzw. przekopu A (1995-1997)

Ryc. T. Kryzstofiak

Ryc. 3. Giecz-Grodziszczko, stan. 1; badania przy kościele grodowym. Profil wschodni wykopów 2 cz. N, 10 i 20 (1998-2000); usytuowanie wykopów po północnej stronie kościoła

Ryc. T. Kryzstofiak

stosu zarejestrowano ślady drewna w konstrukcji rusztowej. Jego najniższe partie wzmocniała konstrukcja hakowa. Maksymalna wysokość odsłoniętego w granicach wykopu stosu wynosiła około 2 m. Stabilizowała cały nasyp tej fazy wału drewniano-ziemna odsadzka. W przeciwieństwie do stosu, posadowionego bezpośrednio na torfie, odsadzkę tę zbudowano na piaszczysto-żwirowatych warstwach zastoiskowych. Miała ona szerokość około 3 m i wzniesiono ją w konstrukcji przekładkowej. Jej zasięg wyznaczały od wewnątrz i zewnątrz rzędy pionowych, głęboko wbitych w podłoże pali/desek. Niektóre z nich zachowały się do wysokości około 1,7 m.

Z fazą II wiązały się trzy piaszczysto-żwirowate stosy ze szczątkowo zachowanymi śladami drewna oraz przykrywająca stok nasypu warstwa spalenizny wraz ze zlokalizowanym we wschodniej partii zbadanego odcinka rumowiskiem, będącym pozostałością spalonej konstrukcji zwieńczającej. Do profilu obronnego tej fazy wału należały również trzy rzędy paliczostków ukośnie wbitych w torfiaste podłoże przybrzeżnej partii jeziora. Dostawione do stosu wału fazy poprzedniej trzy nowe segmenty przesunęły lico wału o około 6 m na zewnątrz. Częściowo posadowiono je na odsadzce wału I fazy, a częściowo na warstwach zastoiskowych. Szerokość poszczególnych segmentów wynosiła około 2 m. Drewno konstrukcyjne zachowało się bardzo źle. Jego ślady wystąpiły w postaci jasnych, cienkich smużek układających się w konstrukcję przekładkową. Miejscami, szczególnie w obrębie stosu zewnętrznego, odsłonięto pozostałości konstrukcji rusztowej. Tam też, między poziomo zalegającymi belkami poprzecznymi zarejestrowano ślady dodatkowego wzmocnienia konstrukcji drewnianej rzędem pali-pilotów, zorientowanym zasadniczo zgodnie z kierunkiem biegu wału z nieznacznym odchyleniem w kierunku SW-NE. Stos zewnętrzny licowały ponadto pionowe, ciasno umieszczone pale-deski (płot palisadowy). Najprawdopodobniej lico wyższego segmentu (przesuniętego o całą szerokość stosu w kierunku jądra wału) wzmocniono szalunkiem, o czym świadczą zorientowane równoległe do linii biegu wału pozostałości desek o nadpalonych stronach zewnętrznych, które odsłonięto na styku stosu środkowego ze stosem zewnętrznym. Na stoku wału oraz na znajdujących się na zewnątrz nasypu warstwach zastoiskowych zalegała warstwa nasycona sporymi fragmentami luźno i nieregularnie rozmieszczonych spalonych belek, będących rumowiskiem spalonej konstrukcji zwieńczającej nasyp wału. Wykopy nie obejmowały swoim zasięgiem szczytowej partii wału II fazy, w związku z czym nie znana jest jej budowa. Uzupełniające profil obronny wału II fazy trzy rzędy paliczostków ujawniono na zewnątrz opisanych konstrukcji. Były to nieokorowane pale, o średnicy około 10 cm i długości około 2 m, wbite pod ostrym kątem (dochodzącym nawet do 45°) w przybrzeżną partię jeziora. Odległość pomiędzy rzędami była nieregularna i wynosiła około 0,5 m i 3,5 m, między czostkami w rzędzie natomiast około 1 m.

W efekcie ostatniej przebudowy wału (faza III) wcześniejszy nasyp oblicowano płaszczem kamiennym, a dolną jego partię ustabilizowano kamiennieo-gliniastą odsadzką. Konstrukcję kamienną od warstwy destruktu wału II fazy oddzielała pokrywa szarozółtozielonkawej gliny przemieszanej ze spiaszczoną próchnicą, w południowej partii nasypu zastąpiona warstwą drobno- i średnioziarnistego piasku. Zarówno glina, jak i piasek, w miejscu styku z zalegającą poniżej warstwą spalenizny były lekko nadpalone – ich barwa przybrała nieco pomarańczowe zabarwienie. Piaszczysto-gliniasta pokrywa największą miąższość (dochodzącą do około 0,8 m) miała w szczytowej partii nasypu. W dolnych partiach stoku wypłycała się i występowała już w postaci mniej lub bardziej obszernych wtrętów „wtopionych” w rozsypisko wału II fazy. U podstawy nasypu zlokalizowano ponadto fragmenty dwóch wkopów, zagłębiających się w zewnętrzny stos wału II fazy. W przemieszanych, niejednorodnych wypełniskach tych obiektów, oprócz gliny, piasku, próchnicy i spalenizny, zarejestrowano też dużą ilość frag-

mentów polepy z odciśniętymi negatywami drewnianych desek. Płaszcz kamienny, licujący zewnętrzny stok wału, zbudowano z jednej warstwy dużych, niekiedy przyciosanych, ciasno ułożonych kamieni narzutowych. Jedynie w górnej partii nasypu, nad pokrywą piaszczystą, wystąpiła płaszczyna złożona z kamieni drobniejszych (otoczakowych oraz też okrzesków kamiennych), między którymi zarejestrowano dużą ilość fragmentów polepy. Najlepiej zachowała się najniższa część konstrukcji kamiennej. Kamienne lico stoku zewnętrznego dochodziło do spalonej, skrzyniowej konstrukcji zwieńczającej, której fragment ujawniono w szczytowej partii nasypu. Lico wału III fazy, w porównaniu z fazą poprzednią, cofnięto o około 1 m w stronę jądra. Zewnętrzny zasięg płaszcza kamiennego wyznaczał rząd dużych kamieni wkopanych w nasyp wału II fazy. Elementem stabilizującym nasyp była gliniano-kamienna odsadzka, zalegająca częściowo na rozsypisku wału fazy II, a częściowo na około 0,5-metrowej miąższości osadach naturalnych (przewarstwiające się nakłady piasku, żwiru i mułku) nachodzących na warstwę torfu. Ta, zbudowana w dwóch etapach konstrukcja o szerokości około 2,5 m miała wysokość około 0,5 m.

Jedyną kategorią zabytków ruchomych (oprócz materiału archeozoologicznego) zarejestrowaną w obrębie eksplorowanych wykopów była stosunkowo nieliczna ceramika naczyniowa. Materiał ceramiczny pozyskany z warstw nasypu oraz rozsypiska, z uwagi na swój przemieszany charakter, nie stanowi odpowiedniej podstawy do datowania poszczególnych, wyróżnionych faz wału. Jednorodnym zespołem była jedynie ceramika pozyskana z nadcalcowej warstwy torfiastej o cechach pozwalających odnieść ją ogólnie do IX wieku. Warto jednak zaznaczyć, iż najlicniejszy zbiór ceramiki, który pozyskano z rozsypiska wału II fazy oraz pod dolną partią płaszcza kamiennego, związanego z ostatnią fazą rozbudowy umocnień odznacza się cechami technologiczno-stylistycznymi odnoszącymi go najwcześniej do 1 połowy XI w., co wyznacza terminus post quem ostatniej przebudowy wału. Uściślenie chronologii dwóch, wcześniejszych faz wyróżnionych po zewnętrznej stronie badanej partii nasypu umożliwiły wyniki analiz dendrochronologicznych drewna pochodzącego ze spalonej konstrukcji, zwieńczającej umocnienia II fazy oraz drewna znajdującego się w torfie zalegającym pod konstrukcjami wału. Luźno, nieregularnie rozmieszczone w warstwie torfu kłody i belki dębowe ze śladami obróbki, najprawdopodobniej znalazły się tam podczas wznoszenia drewniano-ziemnych konstrukcji obronnych fazy I. Seria 13. wydatowanych dendrochronologicznie prób (daty ścięcia drzew: od około 883 do 925 r.) wskazuje najwcześniej na początek 2 ćwierci X wieku, jako na czas budowy najwcześniejszej fazy wału, ujawnionej w tym odcinku profilu. Analizy dendrochronologiczne spalonego drewna z destruktu konstrukcji zwieńczającej wał II fazy (seria 23 prób, w których najmłodsze zachowane przyrosty pochodzą z okresu od około 893 r do roku 986) pozwalają datować tę fazę na 2. połowę lat 80. X stulecia.

Zestawienie ustaleń chronologicznych dotyczących trzech faz wyróżnionych po zewnętrznej stronie nasypu, z datowaniem dwóch faz wału ujawnionych po jego stronie wewnętrznej pozwoliła na ich synchronizację. Chronologia fazy I z zewnętrznej strony wału (2 połowa lat 20. X w.) odpowiada bowiem datowaniu I fazy odsłoniętej w wykopie A2 (1 połowa X w.) i odpowiednio: faza II (lata 80. X w.) – fazie II (2 połowa X w.).

Mimo niepełnego rozpoznania profilu obronnego tej partii wału zewnętrznego (nie zbadano jądra nasypu), w oparciu o powyższą zbieżność chronologiczną wnioskować można, iż podobnie datowane reliktory umocnień stanowią pozostałość tej samej fazy budowy konstrukcji obronnych, co umożliwia ustalenie ich parametrów. Wał I fazy (datowany na początek 2 ćwierci X w.) odznaczał się podstawą o szerokości około 16 m, a łącznie z 3-metrowej szerokości odsadzką – około 19 m. W fazie kolejnej (lata 80. X w.) poszerzono wewnątrz gro-

du przesuwając lico wewnętrzne umocnień o około 2 m w kierunku jądra wału oraz lico zewnętrzne o około 6 m w kierunku brzegu jeziora. Wał II fazy miał podstawę szerokości około 21 m. Do profilu obronnego tej partii umocnień należały też rzędy zaostrzonych czostków ukośnie wbitych w przybrzeżną partię jeziora.

Badania południowo-wschodniego odcinka zewnętrznych umocnień grodu w Gieczu nie potwierdziły zatem hipotezy o mającym znajdować się, według B. Kostrzewskiego (1964), właśnie w południowej partii półwyspu gródki plemiennym. Ujawniły natomiast pozostałości IX-wiecznego osadnictwa otwartego i pozwoliły ustalić czas budowy konstrukcji obronnych tej partii linii umocnień najwcześniej na początek 2 ćwierci X stulecia⁴.

Odcinek północny

Nowe dane, nie tylko poszerzające dotychczasowy zasób informacji na temat rozwoju przestrzennego gieckiego grodu, lecz również weryfikujące poczynione w latach 90. ustalenia na temat jego chronologii, przyniosły prace wykopaliskowe, skupiające się w ostatnich latach w północnej partii majdanu, przy pozostałościach kościoła grodowego. W trakcie badań, w wykopach usytuowanych po północnej stronie reliktyw, pomiędzy badaną architekturą a podstawą zachowanego nasypu wału, odsłonięto pozostałości wcześniejszych, zniwelowanych umocnień obronnych.

Szczególnie istotnych informacji dostarczyła eksploracja ciągu trzech wykopów (wykop 2 cz. N, 10 i 20), o łącznej długości 15 m, zorientowanych prostopadle zarówno do murów kościoła, jak i do linii biegu wału (ryc. 3). Większość przebadanego w ich granicach obszaru zajmowała sekwencja warstw (o łącznej miąższości około 5 m) bezpośrednio wiążących się z konstrukcjami obronnymi. Linia tych umocnień biegła równoległe do sąsiadującego z nią od północy zachowanego dziś nasypu obwałowań. W południowej części przekopu odsłonięto zalegającą na calcu warstwę związaną z osadnictwem przedgrodowym oraz nakładający się na wewnętrzny stok odsłanianych konstrukcji wału kompleks grodowych warstw osadniczych, częściowo zniszczonych (podobnie jak i wspomniane umocnienia) fundamentem tzw. północnego aneksu kościoła grodowego (tzw. mur D). Analiza odsłoniętego fragmentu profilu obronnego daje podstawy do wyróżnienia co najmniej trzech faz budowy północnego odcinka umocnień.

Z wałem najstarszym (faza I) wiążą się dwa najniższe, wzniesione w konstrukcji rusztowej stopy zewnętrzne oraz fragment stosu wewnętrznego odsłoniętego po południowej stronie fundamentu tzw. aneksu północnego kościoła grodowego. Podstawa wału, o szerokości około 8 m, w partii środkowej została częściowo terasowato ukształtowana w szarobezowej gytii wapiennej (ryc. 4). Stoki dwóch ujawnionych stopni terasy, opadającej w kierunku północnym, zewnętrznym, dodatkowo wzmocniono słabo zachowanymi, lecz czytelnymi belkami, zorientowanymi równoległe do linii biegu wału. Stos wewnętrzny nachodził na torfiastą, silnie nasyconą spalenizną warstwę osadniczą, zalegającą na warstwie szarozółtego drobnoziarnistego piasku oddzielającą ją od szarobezowej wapiennej gytii. Konstrukcję zewnętrznego, północnego stosu nasypu wzniesiono na warstwach biogenicznych (naprzemianległe warstewki piasku, mułku, żwiru i gytii) i ustabilizowano dębowymi kłodami,

⁴ Datowanie najwcześniejszej fazy południowo-wschodniego odcinka wału zewnętrznego w połączeniu z analizą dendrochronologiczną drewna konstrukcyjnego pochodzącego z badanej w latach 60. północno-wschodniej partii zewnętrznej linii umocnień było podstawą sformułowania wniosku określającego powstanie grodu w Gieczu na lata 40. X stulecia (T. Krysztofiak 1998a; 1998b).

Fot. M. Nowacki

Ryc. 4. Giecz-Grodziszczko, stan. 1; badania przy kościele grodowym. Wykop 10 (1999 r.).
Terasowato ukształtowana podstawa jądra wału I fazy

ułożonymi poziomo na stropie grząskiego, podmokłego kompleksu warstw. Konstrukcję tę wzmocniono dodatkowo ściśle przylegającym do zewnętrznej kłody palem, ukośnie i głęboko wbitym w podłoże (ryc. 5). Analogicznie ułożone drewno zaobserwowano również na odcinku długości około 4 m po północnej stronie zewnętrznego lica wału. Nie stanowiło ono jednak tak zwartego układu, jak w przypadku drewna stabilizującego stos nasypu. Podobnie, jak w przypadku podwalin wału, zewnętrzną belkę tej mało spójnej konstrukcji wzmocniono ukośnie wbitym palem, po którym zachował się jedynie ślad w postaci dołka posłupowego. Relikty te najprawdopodobniej stanowią pozostałość odsadzki (a dokładniej poziomu stabilizującego jej najniższą partię), całkowicie zniszczonej podczas budowy kolejnej fazy umocnień. Łącznie z odsadzką profil obronny umocnień wału I fazy miałby więc podstawę o szerokości około 12 m. Górne poziomy konstrukcji I fazy wału zostały zniwelowane podczas kolejnej, II fazy przebudowy umocnień. Zanim jednak doszło do przebudowy konstrukcji obronnych, w częściowo już zniwelowaną jego górną partię wkopano obszerny nieckowaty obiekt o miąższości około 0,7-0,8 m, wcinający się również w terasowato ukształtowaną podstawę jądra umocnień. Odsłonięto go w niewielkim fragmencie: wchodził on we wschodni profil wykopu oraz w niedostępną penetracji archeologicznej część nasypu znajdującą się pod fundamentem tzw. północnego aneksu kościoła grodowego. W próchniczno-piaszczystym, nasyconym drobnymi węglami drzewnymi wypełnisku tego obiektu nie zarejestrowano materiału ruchomego.

Relikty najwcześniejszych umocnień północnej partii grodu odsłonięto również w wykopach usytuowanych w odległości około 3 (wykop 21) i 7 m (wykop 25) na zachód od ciągu wykopów 2 cz. N, 10 i 20 (ryc. 6A). Częściowo zniszczył je północno-zachodni narożnik tzw. aneksu północnego kościoła grodowego. Odsłonięto w niewielkim fragmencie najniż-

Fot. M. Nowacki

Ryc. 5. Giecz-Grodziszczko, stan. 1; badania przy kościele grodowym. Wykop 20 (2000 r.). Układ bełek dębowych stabilizujących teren pod zewnętrznymi konstrukcjami wału I fazy

sze partie lica stosu wewnętrznego nasypu (spalone drewno ułożone w konstrukcji rusztowej) oraz pozostałości spalonej konstrukcji zwieńczającej, zalegającej na drewniano-ziemnym stosie wzniesionym w konstrukcji przekładkowej. Odslonięto ją pod około 0,7-1-metrowej miąższości sekwencją warstw osadniczych, datowanych materiałem ceramicznym na XI-XII w. Zarejestrowane w tych wykopach fragmenty umocnień zmieniają swój bieg, zakręcając wyraźnie w kierunku południowo-zachodnim, wyznaczając tym samym północno-zachodni zasięg I fazy najstarszych założeń obronnych, odsłoniętych w północnej partii grodziska.

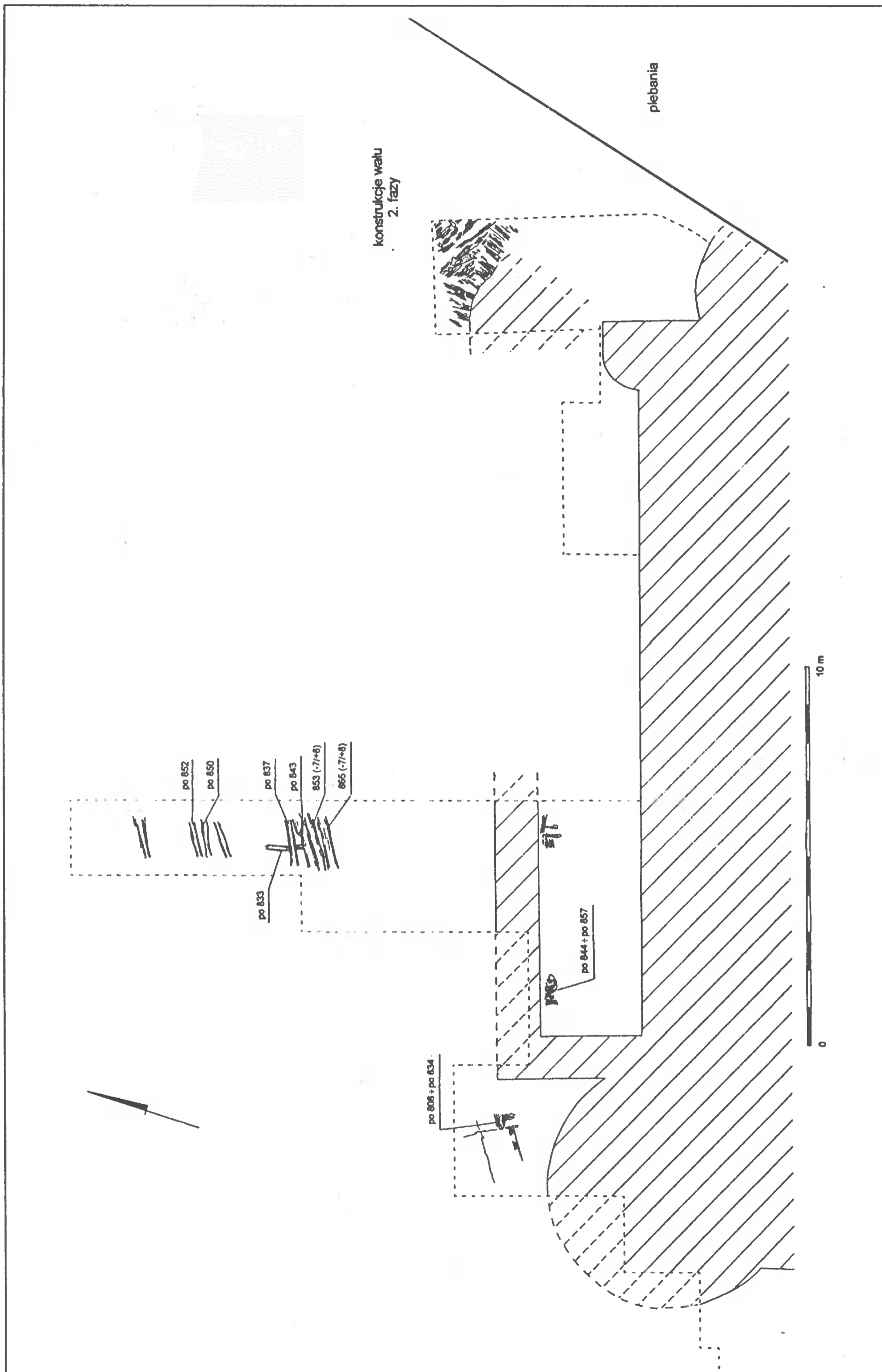
W nasypie najstarszego wału w Gieczu zarejestrowano niewielki zbiór fragmentów naczyń ręcznie lepionych i/lub obtaczanych przykrawędnie. Z uwagi jednak na charakter obiektu trudno uznać wspomniany fakt za wiarygodną przesłankę do jego datowania. Ustalenie chronologii interesujących nas umocnień oparto na analizie zespołów ceramiki zawartych w warstwach osadniczych odsłoniętych po wewnętrznej stronie nasypu. Dolną granicę powstania założeń obronnych wyznacza podchodząca pod konstrukcje torfiasta warstwa nasyciona spalenizną (śląd osadnictwa przedgrodowego). Oprócz bogatego materiału archeozoologicznego w warstwie tej zarejestrowano spory zbiór ceramiki w postaci kilkudziesięciu fragmentów naczyń wykonanych wyłącznie techniką częściowego, przykrawędnego obtaczania, odznaczających się generalnie (z pojedynczymi wyjątkami) całkowitym brakiem zdobienia, o formach charakterystycznych dla tzw. grupy B. Górną granicę powstania umocnień wyznacza zawierająca nieliczny zbiór fragmentów ceramiki warstwa osadnicza nakładająca się na stos wewnętrzny umocnień, której powstanie w świetle analizy ceramiki odnieść można ogólnie do IX stulecia. Ten, wyznaczony metodami archeologicznymi, przedział czasu (IX w.), w którym umieścić można powstanie grodu w Gieczu uściślony został analizą dendrochronologiczną drewna pozyskanego z konstrukcji obwałowań.

Na podstawie analizy prób drewna z dobrze zachowanych kłód i belek dębowych pochodzących z warstwy stabilizującej grząskie, podmokłe podłoże stosu zewnętrznego nasypu oraz odsadzki, uzyskano 6 datowań dendrochronologicznych. Wskazują one, że drzewa, których drewno wykorzystano do stabilizacji podłoża, zostały ścięte w latach 50. i 60. IX w. (najmłodsza data: 865 r. (-7/+8)). Analizie poddane zostały również spalone drewniane elementy destruktu konstrukcji zwieńczającej oraz spalonego drewna z lica stosu wewnętrznego. W przypadku zwęglonego drewna z konstrukcji zwieńczających uzyskano datowanie – po 834 r., natomiast z lica wewnętrznego – po 857 r. Biorąc pod uwagę utrudnienia związane z precyzyjnym datowaniem drewna, które dostarczyło najwcześniejszych dendrodat (pozbawione istotnej dla uszczegółowienia wyników badań warstwy bielastej drewno okorowane, bądź spalone), czas wzniesienia najstarszych konstrukcji obronnych w północnej partii półwyspu jeziora gieckiego ustalić można na lata 60. IX wieku. W oparciu o precyzyjnie wyznaczoną datę ścięcia jednej z kłód – rok 853 (-7/+8) – przypuszczać należy, iż powstały one z drewna składowanego już w latach 50. tego stulecia.

Bezpośrednio na rozsypisko wału I fazy nakładały się stosy wału młodszego, zbudowane zarówno w konstrukcji rusztowej, jak i partiami w konstrukcji przekładkowej (faza II). W efekcie tej fazy przebudowy umocnień poszerzono podstawę wału o około 4 m w kierunku zewnętrznym, niwelując prawie całkowicie odsadzkę wiążącą się z profilem obronnym wału I fazy, wykorzystując jednak do wzniesienia nowych umocnień poziom belek stabilizujący strop warstw przybrzegowych jeziora. Poprzez dostawienie do wewnętrznego stosu nasypu wału starszego jednego piaszczysto-drewnianego stosu, wzniesionego w konstrukcji rusztowej, przesunięto również nieznacznie (o około 1,5 m) lico obwałowań w kierunku wnętrza grodu. Szerokość podstawy nasypu II fazy wału sięgała około 13 m. Istotnym elementem stabilizującym całość konstrukcji oraz podnoszącym jej walory obronne było staranne licowanie jego stoku dużymi kamieniami narzutowymi (ryc. 7). Powstały w ten sposób płaszcz kamienny opadał pod kątem około 45°, jedynie w najniższej partii stanowił on poziomy mur, o wysokości około 1,2 m, utworzony z 6-7 warstw kamieni. Odslonięty w niewielkim fragmencie w wykopach usytuowanych na zachód od ciągu wykopów 2 cz. N, 10 i 20 najwyższy zachowany poziom kamieni płaszcz kamiennego oraz odkryty wewnętrzny piaszczysty stos nasypu, wyznaczają zachodni bieg wału II fazy, skręcający – analogicznie do wału starszego – w kierunku południowo-zachodnim. Ważną informacją są odslonięte w wykopie usytuowanym w odległości około 12,5 m na wschód od opisanych konstrukcji pozostałości jego stosu wewnętrznego, wyraźnie zakręcającego w kierunku południowo-wschodnim, co pozwala określić północno-wschodnią granicę linii umocnień (ryc. 6).

Z konstrukcji wału II fazy nie pozyskano dobrze zachowanego drewna, w związku z czym podstawą jego datowania jest kontekst stratygraficzny. *Terminus ante quem* powstania opisywanych umocnień wyznacza zawartość bogatej w materiał ceramiczny warstwy osadniczej nakładającej się na pozostałości najniższego, wewnętrznego stosu całej konstrukcji. Zespół naczyń zawartych w tej warstwie, w zdecydowanej większości dużych, grubościennych, obtaczanych całkowicie uzupełnionych niewielką reprezentacją naczyń ręcznie lepionych, częściowo obtaczanych, skłania do jej datowania na 2 połowę X w.

Pozostałością ostatniej, III fazy rozbudowy umocnień, wyróżnionej w analizowanym odcinku północnego profilu obronnego grodu, są odslonięte tuż pod darnią dwa, nakładające się na płaszcz kamienny wału II fazy, drewniano-ziemne stosy wzniesione w konstrukcji rusztowej, kontynuujące swój bieg w kierunku północnym, w stronę zachowanego (i do tej pory nie badanego jeszcze) nasypu. Najprawdopodobniej można je skorelować z podjętymi

Rys. T. Krysztofiak

Ryc. 6. Giecz-Grodziszczko, stan. 1; badania przy kościele grodowym. Rzut poziomy konstrukcji drewnianych wału I fazy

w północnej części grodu inwestycjami budowlanymi, datowanymi na początek XI stulecia (T. Krysztofiak 2000).

Abstrahując od wspomnianej II fazy wału, kiedy dokonano nadbudowy wcześniejszych konstrukcji z jednoczesnym, nieznacznym poszerzeniem podstawy również w kierunku wnętrza grodu, zbadany do tej pory fragment profilu obronnego północnego odcinka fortyfikacji Giecz ujawnił, spotykaną bardzo często także na innych stanowiskach grodowych, tendencję do sukcesywnego przesuwania się zasadniczego zrębu umocnień w kierunku zewnętrznym i tym samym poszerzenia przestrzeni wnętrza warowni kosztem niwelacji górnych partii wcześniejszych faz konstrukcji obronnych. Przeprowadzona powyżej jego charakterystyka nie wyczerpuje oczywiście całości zagadnień związanych z funkcjonowaniem osadnictwa grodowego na terenie półwyspu jeziora gieckiego. Odnosi się ona bowiem zaledwie do niewielkiego, wewnętrznego fragmentu profilu obronnego północnej części umocnień, który nie uwzględnia zachowanego (dotąd nie zbadanego) nasypu wału o wysokości około 6 m (w stosunku do podstawy stoku zewnętrznego), odznaczającego się imponującą, prawie 30-metrową, szerokością podstawy.

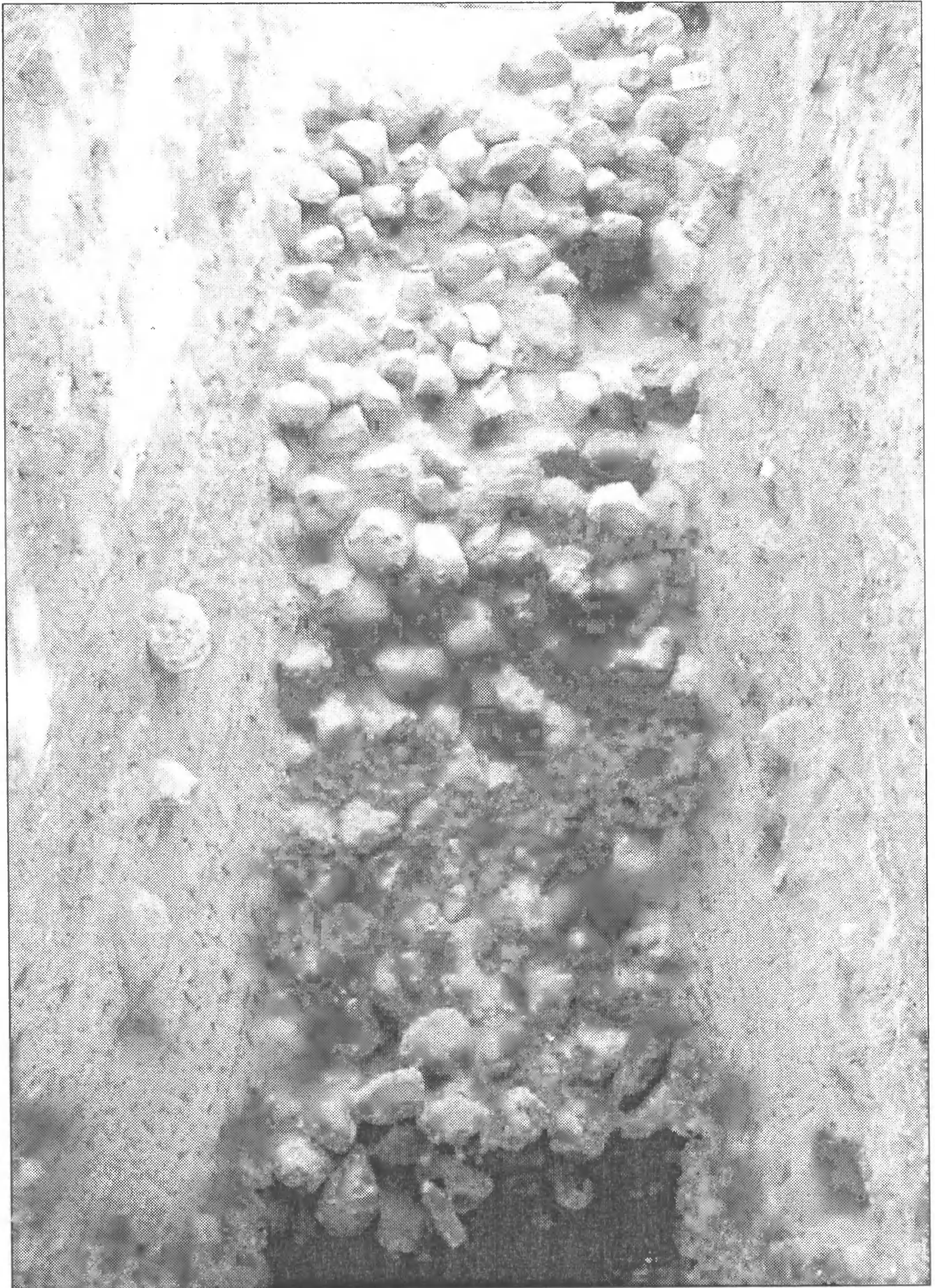
Gród plemienny

Ostatnie prace wykopaliskowe zrealizowane przy północnym fragmencie gieckich umocnień grodowych wprowadzają istotną korektę do powstałego w oparciu o wyniki badań w latach 90., postrzegania grodu w Gieczu jako jednej z inwestycji związanej z podjętym w 1 połowie X w. głównym nurtem planowych przedsięwzięć piastowskich, organizujących przestrzeń administracyjno-prawną i gospodarczą tworzącego się państwa gnieźnieńskiego (Z. Kurnatowska 2000). W myśl tej koncepcji Giecz miał się znaleźć w jednej grupie z powstałymi w 1 połowie X w. na tzw. surowym korzeniu głównymi grodami ziemi gnieźnieńskiej⁵.

Seria dat dendrochronologicznych (po 806 r. – po 865 r.), otrzymanych w wyniku analizy pozostałości najstarszych gieckich umocnień, wraz z korespondującym z nimi datowaniem archeologicznym, wskazują jednoznacznie na początek 2 połowy IX stulecia, jako czas budowy wałów obronnych, pozwalając tym samym na umieszczenie początków grodu w Gieczu (na obecnym stanie badań jako jedyne spośród centralnych ośrodków państwa wczesnopiastowskiego) już w okresie plemiennym. Warto przy tym podkreślić, iż dendrodaty z konstrukcji obronnych najstarszego gieckiego grodu są wcześniejsze od datowania niszczonej planową akcją z 1. połowy X w. innych, zbadanych metodą dendrochronologiczną grodów plemiennych (Bruszczevo – po 895/902 r., por. M. Kara, M. Krąpiec 2000; M. Brzostowicz 2002; Spławie – po 899 r., por. M. Kara, M. Krąpiec 2000; Daleszyn – po 899 r.; por. M. Kara, M. Krąpiec 2000).

W wyniku dotychczasowych badań nad pozostałościami gieckiego grodu plemiennego został archeologicznie poświadczony północny fragment jego linii obronnej. Tworzy ona elipsowaty łuk, wytyczający wyraźnie zachodni i wschodni zasięg tej części umocnień. Są to jednak dane dotyczące niewielkiego wycinka całości konstrukcji, niewystarczające dla rekonstrukcji całego zasięgu plemiennych obwałowań. Jednakże, zakładając, że nawarstwienia ujawnionego w profilu północnym wału II fazy o charakterystycznej konstrukcji kamiennej, licującej zewnętrzny stok nasypu, nakładały się na najstarsze umocnienia na całym ich obwodzie, wskazówką

⁵ Gniezno – około 940 r. (por. T. Sawicki, 1999; M. Kara, M. Krąpiec, 2000); Poznań – lata 40. X w. (por. M. Kara, 1998; 2000; M. Kara, M. Krąpiec, 2000); Łąd – około 940 r. (por. M. Kara, 2000; M. Kara, M. Krąpiec, 2000); Ostrów Lednicki – mimo rozbieżności między badaczami zajmującymi się chronologią lednickiego grodu, jego początki określa się również na 1. bądź 2. połowę X w. (zestawienie poglądów por. J. Górecki, 2002).

fot. M. Nowacki

Ryc. 7. Giecz-Grodziszczko, stan. 1; badania przy kościele grodowym. Wykop 20 (2000 r.).
Płaszcz kamienny licujący zewnętrzny stok wału II fazy

pomocną przy wytyczeniu jego południowego przebiegu, mogą być wyniki wcześniejszych prac wykopaliskowych przeprowadzonych w 1975 r. w zachodniej partii tzw. wału wewnętrznego (M. Grabska 1977). Odsłonięto tam dolne partie płaszczka kamiennego licującego południowy, zewnętrzny stok drewniano-ziemnego stosu. Jego najniższą część stanowiła pionowa konstrukcja zbudowana z ułożonych warstwami dużych kamieni narzutowych, stanowiąca jakby „fundamentowanie” warstwy kamieni nakładających się ukośnie na stromy stok wału. Porównanie opisanej konstrukcji z płaszczem kamiennym ujawnionym w północnym odcinku umocnień wskazuje na zbieżność sposobu budowy obydwu fragmentów. Bardzo wyraźne podobieństwa uchwycono także w szczegółach konstrukcji, dotyczą one zarówno wysokości pionowego elementu (około 1,2 m w części północnej i około 1 m na wale wewnętrznym), jak i głębokości posadowienia jego stopy (różnice sięgają tutaj zaledwie kilkunastu centymetrów). Zbieżności te, w połączeniu z kontekstem stratygraficznym obydwu reliktyw, sugerują, iż pochodzą z jednego obiektu, wiążącego się z II fazą umocnień, która nakładała się na wał IX-wiecznego grodu. Zarejestrowany na wale wewnętrznym fragment płaszczka kamiennego mógłby wyznaczać południowo-zachodni zasięg umocnień II fazy, a pośrednio również być podstawą określenia południowej granicy obwałowań grodu plemiennego.

Jak wynika z powyższego, przypuszczać można, iż plemienny gród w Gieczu obejmował swoim zasięgiem jedynie północną część półwyspu. Przy założeniu, że na całym obwodzie jego umocnienia odznaczałyby się podstawą o podobnej szerokości (łącznie z odsadzką około 12 m), stanowił on warownię wykreśloną na planie mniej lub bardziej regularnego okręgu o zewnętrznej średnicy około 70 m, z majdanem o średnicy około 45 m (ryc. 8)⁶. Najstarszy giecki gród pod względem wymiarów nie odbiegałby od wznoszonych na obszarze całej Wielkopolski okresu plemiennego niedużych, a w jej centralnej części, rzadko rozmieszczonych, ośrodków grodowych. Najbliższe terytorialnie Gieczowi przykłady to datowane na okres plemienny m.in. grodziska w Górze (st. 1, o średnicy 30-42 m, z wnętrzem o średnicy około 20 m), Trzeku (st. 1, o średnicy około 85-90 m, z wnętrzem około 30 × 40 m), Splawiu (st. 2, o średnicy wnętrza około 35-45 m), czy Moraczewie (st. 1, w I fazie jednoczłonowe o średnicy około 40 m – por. Z. Kurnatowska, A. Łosińska 1990).

Niewielki zakres prac wykopaliskowych przeprowadzonych do tej pory na majdanie grodu, jak i w rejonie wału wewnętrznego, uniemożliwia na obecnym stanie badań podjęcie jakiegokolwiek próby umiejscowienia bramy grodowej. Z podobnymi trudnościami spotykamy się przy ustalaniu zagospodarowania wnętrza (a tym samym określenia funkcji) plemiennego Gieczu. Skalę trudności zwiększa niedostępność terenu do badań przez współczesną zabudowę (drewniany, XVIII-wieczny kościół parafialny) oraz znajdujące się po jej północnej stronie bardzo dobrze zachowane relikty wczesnośredniowiecznego kościoła grodowego, które zajmują większą część wnętrza warowni w zrekonstruowanych powyżej granicach. Niemniej jednak odsłonięte w bardzo wąskim zakresie północne fragmenty majdanu grodu plemiennego dostarczyły skąpych, lecz niezmiernie interesujących informacji. W zachodniej partii wnętrza grodu odkryto bowiem silnie nasyconą węglami drzewnymi warstwę o miąższości dochodzącej do około 40 cm, zawierającą niewielką ilość fragmentów ceramiki ręcznie lepionej (głównie niezdobionej) oraz nieliczny materiał archeozoologiczny. W północno-wschodniej części majdanu natomiast odkryto ponadto na odcinku długości około 0,9 m

⁶ Z uwagi na zasygnalizowany wcześniej niewystarczający zakres archeologicznego rozpoznania stanowiska (w kontekście nie przebadanego jądra wału w tzw. przekopie A), nie można wykluczyć możliwości innych rozwiązań rekonstrukcyjnych wykreślających szerszy zasięg plemiennego grodu, jak również i uwzględnienia ewentualności postrzegania go jako założenia co najmniej dwuczłonowego. Jednakże na obecnym stanie badań wydaje się to być mało prawdopodobne.

fragment biegnącego prostopadle do linii umocnień nieckowatego w przekroju rowu o szerokości około 40 cm i głębokości dochodzącej do około 20 cm. Jego wypełnisko stanowiła silnie nasyciona węglem drzewnym ciemnoszara próchnica, z wtrętami popiołu oraz przepalonego piasku. Nie zarejestrowano w jego obrębie żadnego materiału ruchomego. W niewielkiej odległości na wschód od wspomnianego rowu odsłonięto również w niewielkich fragmentach pozostałości dwóch obiektów – jam o uchwyconych półowalnych (kolistych?) zarysach. W górnych partiach miały one wypełnisko analogiczne do warstwy wypełniającej wspomniany rów (uzupełniały je niekiedy spore fragmenty spalonego drewna, nie tworzącego regularnego układu), w dolnych natomiast stanowiły je naprzemianległe warstewki szarego mułku, żwiru, szarobiałej gytii wapiennej, brunatnej próchnicy oraz próchnicy ciemnoszarej nasyczonej węglem drzewnym. Łączna miąższość tych, co najmniej dwufazowych, obiektów wynosiła około 1 m. Nie stwierdzono w nich bogatego materiału ruchomego. Wystąpił on w postaci nielicznych fragmentów ceramiki ręcznie lepionej i/lub częściowo obtaczanej oraz niewielkiej ilości kości zwierzęcych. Interpretacja opisanych struktur, z uwagi na niewielki zakres ich przebadania, wymyka się wiążącym ustaleniom.

W oparciu o wyniki ostatnich badań nad chronologią umocnień grodu gieckiego podjąć można próbę zarysowania rozwoju przestrzennego warowni w pierwszych etapach jej funkcjonowania, różniącego się od propozycji przedstawionej wcześniej przez B. Kostrzewskiego. Początek późniejszej potężnej twierdzy dał niewielki gródek plemienny wzniesiony w 2. połowie IX wieku w północnej części półwyspu jeziora. Poprzedzało go osadnictwo otwarte, którego ślady ujawnione zostały zarówno w południowej, jak i północnej części półwyspu. Biorąc pod uwagę datowanie II fazy umocnień, wydzielonej w odcinku północnym profilu obronnego, oraz odpowiadającą jej chronologicznie najwcześniejszą fazę zbadanego południowo-wschodniego fragmentu wału zewnętrznego (przekop A) przypuszczać można, iż w 1. połowie X stulecia dokonano nie tylko przebudowy wału grodu „wyjściowego” (m.in. licując nasyp całej linii restaurowanych umocnień starannie skonstruowanym płaszczem kamiennym). Jednocześnie (lub w niewielkim odstępie czasu) zrealizowano również poszerzenie powierzchni grodu poprzez dobudowanie do niego od południa drewniano-ziemnych konstrukcji obronnych obejmujących swoim zasięgiem pozostałą partię półwyspu. W tym czasie wyznaczona została linia umocnień określająca granice twierdzy w późniejszych okresach jej funkcjonowania. Następne przebudowy wału polegały na poszerzaniu jego podstawy i przesuwaniu zasadniczego zrębu umocnień w kierunku zewnętrznym, co prowadziło jednocześnie do poszerzenia powierzchni wnętrza grodu. Niejasno przedstawia się okres, w którym gród w Gieczu przestał istnieć w swej dwuczłonowej postaci. Na podstawie badań przy tzw. wale wewnętrznym (w 1959 i 1975 r.) niwelację konstrukcji oddzielającej część północną od południowej umieszczono w szerokim przedziale czasu (XIII w.).

Przedstawiony zarys rozwoju przestrzennego grodu w Gieczu w pierwszych etapach jego funkcjonowania stanowi punkt wyjścia dla dalszych studiów nad problematyką gieckiej warowni. Powyższe ustalenia ulec mogą korekcie po przebadaniu większej powierzchni majdanu grodziska oraz rejonu tzw. wału wewnętrznego, co jest warunkiem sine qua non sprawdzenia poprawności przedstawionej w niniejszym komunikacie interpretacji układów zastanych w dotychczas przebadanych, niepełnych odcinkach konstrukcji obronnych.

Nie mniej jednak, w świetle wyników przeprowadzonych ostatnio prac wykopaliskowych na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Gieczu, zarysowało się wyjątkowe znaczenie tego miejsca, przypisywane mu przez członków dynastii piastowskiej. Gród ten jest bowiem jedynym, jak dotąd, przykładem grodu centralnego monarchii piastowskiej o poświadczonych archeologicznie

tradycji sięgającej okresu przedpaństwowego. Okres przełomu, jaki dokonywał się w Wielkopolsce w 1 połowie X stulecia, a polegający na niszczeniu plemiennych struktur osadniczych opartych na licznych małych grodach z jednoczesną budową na ziemi gnieźnieńskiej nowych, obszernych założeń grodowych (Z. Kurnatowska 2000), nie tylko oszczędził niewielki gródek znajdujący się na półwyspie jeziora gieckiego. Wręcz przeciwnie, dokonano przebudowy starych umocnień, a przez otoczenie południowej części cypla imponującymi obwałowaniami stworzo-

Rys. T. Krzysztofiak

Ryc. 8. Giecz-Grodziszczko, stan. 1. Próba rekonstrukcji zasięgu grodu plemiennego

no potężny ośrodek wpisany w sieć głównych centrów władzy formującego się państwa gnieźnieńskiego. W 2 połowie X w. grodowi w Gieczu, podobnie jak i innym grodom centralnym, nadano bardziej monumentalny i reprezentacyjny charakter. Dokonano tego nie tylko poprzez wzmocnienie walorów obronnych twierdzy, lecz również (a może przede wszystkim) poprzez zagospodarowanie jej wnętrza architekturą kamienną. W świetle ostatnich ustaleń podjęta już w 2 połowie X stulecia (Z. Kryztofiak, w przygotowaniu) budowa w południowej partii grodu palatium książęcego z kaplicą pałacową wymownie świadczy o rezydencjonalnej funkcji miejsca (m.in. T. Rodzińska-Choraży 2002). To przedsięwzięcie, zaplanowane w skali dotychczas nie spotykanej na terenie domeny piastowskiej, z trudnych do ustalenia przyczyn zostało przerwane już na etapie fundamentowania. W niewielkim odstępie czasu, na początku XI stulecia, w północnym członie warowni doszło natomiast do realizacji kolejnej fundacji, a mianowicie kościoła grodowego odznaczającego się wyjątkową na ziemiach polskich architekturą. Oryginalnym rozwiązaniem architektonicznym wschodniej części tej jednonawowej zakończonej półkolistą apsydą budowli był wyniesiony chór oraz znajdująca się pod nim krypta relikwiarzowa (T. Kryztofiak 2000; T. Rodzińska-Choraży 2000; T. Węclawowicz 2000). Umieszczenie (planowane, lub zrealizowane) relikwii nieznanego świętego w krypcie świątyni grodu gieckiego, z pominięciem kościołów katedralnych nowo utworzonych biskupstw, przemawia za chęcią wyróżnienia Gieczy i być może zmanifestowania szczególnej więzi łączącej dynastię Piastów z tym miejscem.

Potwierdzenie plemiennej metryki grodu w Gieczu w kontekście niewątpliwej rangi, jaką odznaczał się w okresie tworzenia się i krzepnięcia struktur monarchii piastowskiej, również w sferze kultury symbolicznej, wnosi niewątpliwie nowy element do dyskusji na temat początków państwa polskiego, stawiając Giecz jako poważną alternatywę dla wysuniętej niedawno propozycji umiejscowienia rodowej siedziby Piastów w południowo-wielkopolskim Kaliszu (A. Buko 1999; 2000).

Bibliografia

BUKO A.

1999 *Początki państwa polskiego. Pytania – problemy – hipotezy*, Św, t. 2 (42), fasc. B, s. 32-45.

2000 *Małopolska „czeska” i Małopolska „polańska”*, [w:] H. Samsonowicz (red.), *Ziemie polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy*, Kraków, s. 143-168.

BRZOSTOWICZ M.

2000 *Bruszczewski zespół osadniczy we wczesnym średniowieczu*, Poznań.

DZIEDUSZYCKI W.

1982 *Wczesnomiejska ceramika kruszwicka w okresie od 2. połowy X w. do połowy XIV w.*, Wrocław.

GÓRECKI J.

2002 *Gród na Ostrowie Lednickim na tle wybranych ośrodków grodowych pierwszej monarchii piastowskiej*, Biblioteka Studiów Lednickich, t. 7, Lednica.

GRABSKA M.

1977 *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Gieczu, woj. Poznańskie*, FAP, t. 26, s. 213.

KARA M.

1998 *Początki i rozwój wczesnośredniowiecznego ośrodka grodowego na Ostrowie Tumskim w Poznaniu, /w:/ Civitates principales. Wybrane ośrodki władzy w Polsce wczesnośredniowiecznej. Katalog wystawy, Gniezno, s. 26-29.*

2000 *Anfänge der Bildung des Piastenstaates im Lichte neuer archäologischer Ermittlungen, „Questiones Medii Aevi Nove”, t. 5, s. 57-85.*

KARA M., KRĄPIEC M.

2000 *Możliwości datowania metodą dendrochronologiczną oraz stan badań dendrochronologicznych wczesnośredniowiecznych grodzisk z terenu Wielkopolski, Dolnego Śląska i Małopolski, [w:] H. Samsonowicz (red.), Ziemie polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy, Kraków, s. 303-328.*

KOSTRZEWSKI B.

1964 *Giecz, SSS, t. 2/1, s. 104-105.*

1966 *Gród piastowski w Gieczu, Poznań.*

KRĄPIEC M.

1992 *Skale dendrochronologiczne późnego holocenu południowej i centralnej Polski, Kwartalnik Akademii Górniczo-Hutniczej. Geologia, t. 18 (3), s. 37-119.*

1998 *Oak dendrochronology of the Neoholocene in Poland, Folia Quaternalia, t. 69, s. 5-133.*

KRYSZTOFIAK T.

1998a *Z badań nad chronologią umocnień obronnych grodu gieckiego, [w:] H. Kóčka-Krenz, W. Łosiński (red.), Kraje słowiańskie w wiekach średnich. Sacrum i profanum, Poznań, s. 150-157.*

1998b *Giecz-Grodziszczko, stan. 4, /w:/ Civitates principales. Wybrane ośrodki władzy w Polsce wczesnośredniowiecznej. Katalog wystawy, Gniezno, s. 45-47.*

1998c *Dotychczasowe wyniki prac wykopaliskowych przeprowadzonych w Gieczu, gm. Dominowo w latach 1993-1997, SL, t. 5, s. 343-351.*

2000 *Nowoodkryte relikty architektury romańskiej w Gieczu, [w:] A. Buko, Z. Świechowski (red.), Osadnictwo i architektura ziem polskich w dobie zjazdu gnieźnieńskiego, Warszawa, s. 74-84.*

(w przygotowaniu)

Palatium w Gieczu – archeologiczne podstawy datowania reliktyw.

KURNATOWSKA Z.

1991 *Z badań nad przemianami organizacji terytorialnej w państwie pierwszych Piastów, SL, t. 2, s. 11-22.*

1997 *Badania nad początkami państwa polskiego. Próba bilansu, SIAAn, t. 38, s. 25-38.*

2000 *Wielkopolska w X wieku i formowanie się państwa polskiego, [w:] H. Samsonowicz (red.), Ziemie polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy, Kraków, s. 99-117.*

KURNATOWSKA Z., ŁOSIŃSKA A.

1990 *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Wielkopolsce, [w:] Z. Kurnatowska (red.), Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce, Poznań, s. 105-153.*

RODZIŃSKA-CHORAŻY T.

2000 *Co nam mówi architektura murowana?, [w:] H. Samsonowicz (red.), Ziemie polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy, Kraków, s. 361-387.*

2002 *Wielkopolskie zespoły rezydencjonalne w Gieczu i na Ostrowie Lednickim – problem rekonstrukcji i relacji chronologicznych*, ZOW, R. 57, s. 25-32.

S A W I C K I T.

1999 *Z badań nad przemianami topografii i funkcji grodu książęcego na Górze Lecha w Gnieźnie*, SlAn, t. 40, s. 9-29.

W Ę C Ł A W O W I C Z T.

2000 *Karolińsko-ottoński kościół grodowy w Gieczu p.w. św. Jana Chrzciciela*, [w:] H. Samsonowicz (red.), *Ziemie polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy*, Kraków, s. 420-421.

Adresy autorów:

dr hab. inż. Marek Krąpiec

Wydział Geologii, Geofizyki i Ochrony Środowiska

Katedra Stratygrafii i Geologii Regionalnej

Akademia Górniczo-Hutnicza

Al. Mickiewicza 30

30-059 Kraków

mgr Teresa Krysztofiak

Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy

Oddział Rezerwat Archeologiczny w Gieczu

Giecz-Grodziszczko 2

63-012 Dominowo

Die Bestätigung der Stammesgenese der Burg in Giecz

Zusammenfassung

Im Aufsatz wurden die Ergebnisse der letzten Untersuchungen über die Chronologie der Befestigungen der frühmittelalterlichen Burg in Giecz dargestellt. In der jetzigen Form ist der Burgwall einteilig und umfast die ganze Halbinsel eines ausgetrockneten Sees. Während der Ausgrabungen in den Jahren 1949-1966 wurden im nördlichen Platzteil die Spuren von zusätzlichen Befestigungen freigelegt, die früher die Burg in zwei Teile trennten. Die infolge dieser Arbeiten entstandenen Festlegungen über die Umstände der Entstehung und Funktionierung des uns interessierten Objekts (B. Kostrzewski 1968) waren in der Literatur in nicht geänderter Form einige zehn Jahre zitiert.

Eine der ersten Aufgaben, die nach erneuter Aufnahme der Geländeuntersuchungen auf dieser Fundstelle realisiert waren, war die Prüfung der früheren Festlegungen über die Burgchronologie und Erhalten neuer Daten (darin der dendrochronologischen Daten), die eine Präzisierung der Chronologisierung von nacheinanderfolgenden Phasen des Befestigungsumbaus ermöglichen. Die in den Jahren 1995-2000 geführten Ausgrabungen konzentrierten sich auf der Untersuchung von zwei Abschnitten des äußeren Walls der Burg, nämlich seines südöstlichen Teils (so genannter Graben A in der Nähe der Palatiumsfundamente) und des nördlichen Teils (in der Nähe der Relikte einer Burgkirche). Auf Grund der letztens geführten Geländeuntersuchungen wurde ein neuer Versuch der Bestimmung von Raumentwicklung der Festung in den ersten Etappen Ihrer Funktionierung aufgenommen.

Die Überreste der ältesten Burg, welche der unbefestigten Besiedlung voranging, wurden in der nördlichen Fundstellenpartie freigelegt. In Anlehnung an eine Serie von dendrochronologischen Daten, die aus der Grundlage des äußeren Haufens der Wallaufschüttung und aus der verbrannten Abdeckungskonstruktion erhalten wurden, kann diese Anlage in 60. Jahre des 9. Jh. (nach 865) datiert werden. Bisher wurde nur der nördliche Abschnitt der Verteidigungslinie der ältesten Burg bestätigt. Da die Ausgrabungen beim südöstlichen Wallausschnitt (Durchstich A) die Entstehungszeit dieser Befestigungspartie erst als Anfang des 2. Viertels des 10. Jh. bestimmen, scheint es, dass die Stammesfestung nur den Nordteil der Halbinsel umfasste. Sie kann von dem Plan eines weniger oder mehr regulären Kreises mit Außendurchmesser von ca. 70 m, mit einem Platz mit ca. 45 m Durchmesser zeugen kann. Die ungelösten Probleme bleiben dagegen die Lage des Tors und Auslegung des Innerteils dieses Objekts.

In der 1. Hälfte des 10. Jh. wurde die älteste Festung umgebaut. In dieser Zeit wurde die Wallböschung mit einem Steinmantel verstärkt und die Befestigungslinie so ausgebaut, dass die Burg mit ihrem Umfang die ganze Halbinselfläche umfasste. In dieser Zeit wurde die Befestigungslinie festgesetzt, welche die Grenzen der Festung in späteren Zeiträumen ihrer Funktionierung bestimmt. Die nächsten Umbauarbeiten des Walls beruhten auf der Erweiterung seines Fußes und Verschiebung des Grundkerns der Befestigungen nach außen, was gleichzeitig zur Verbreiterung der Burginnenfläche führte. Man weiß jedoch nicht, seit wann genau die Burg in Giecz in ihrer zweiteiligen Form nicht mehr existierte. Auf Grund der beim so genannten Innenwall durchgeführten Untersuchungen (1959, 1975) kann man voraussetzen, dass seine Nivellierung im 12.-13. Jh. erfolgte.

Eine Bestätigung der Stammesabstammung der Burg in Giecz im Kontext des unbezweifelten Rangs, den sie in der Zeit der Bildung und Erstärkung der Strukturen der Piastenmonarchie hatte, bringt ein neues Element in die Diskussion über die Anfänge des polnischen Staates ein. Sie stellt Giecz als eine ernste Alternative für den neulich gestellten Vorschlag, den Stammsitz von Piasten in südgroßpolnischen Kalisz zu lokalisieren (A. Buko 1999; 2000).

Abbildungen

Abb. 1. Giecz-Grodziszczko. Fst. 1. Lage- und Höhenlinienplan des Burgwalls mit der Lage der Grabungsflächen für die Untersuchungen der Burgbefestigung. Gez. T. Krystofiak

Abb. 2. Giecz-Grodziszczko. Fst. 1. Nordprofil des Durchstichs A (1995-1997) mit Kennzeichnung der dendrochronologischen Datierung der abgesonderten Sequenzen. Gez. T. Krystofiak

Abb. 3. Giecz-Grodziszczko. Fst. 1. Untersuchungen bei der Burgkirche. A – Lage der Grabungsflächen auf der nördlichen Kirchenseite. B – Ostprofil der Grabungsflächen 2 T. N, 10 und 20 (1998-2000; A – Nordwand des Burgkirchenschiffes, D – Fundament des so genannten nördlichen Annexes der Kirche). Gez. T. Krystofiak

Abb. 4. Giecz-Grodziszczko. Fst. 1. Untersuchungen bei der Burgkirche. Grabungsfläche 10 – in Terrassen gestaltete Grundlage des Wallkerns der 1. Phase. Photo: M. Nowacki

Abb. 5. Giecz-Grodziszczko. Fst. 1. Untersuchungen bei der Burgkirche. Grabungsfläche 20 – System der Eichenbalken, die das Gelände unter den äußeren Wallkonstruktionen der 1. Phase stabilisierten. Photo: M. Nowacki

Abb. 6. Giecz-Grodziszczko. Fst. 1. Untersuchungen bei der Burgkirche. A – Grundriss der Wallkonstruktion der 1. Phase; B – Bereich der Wallkonstruktion der 2. Phase. Gez. T. Krysztofiak

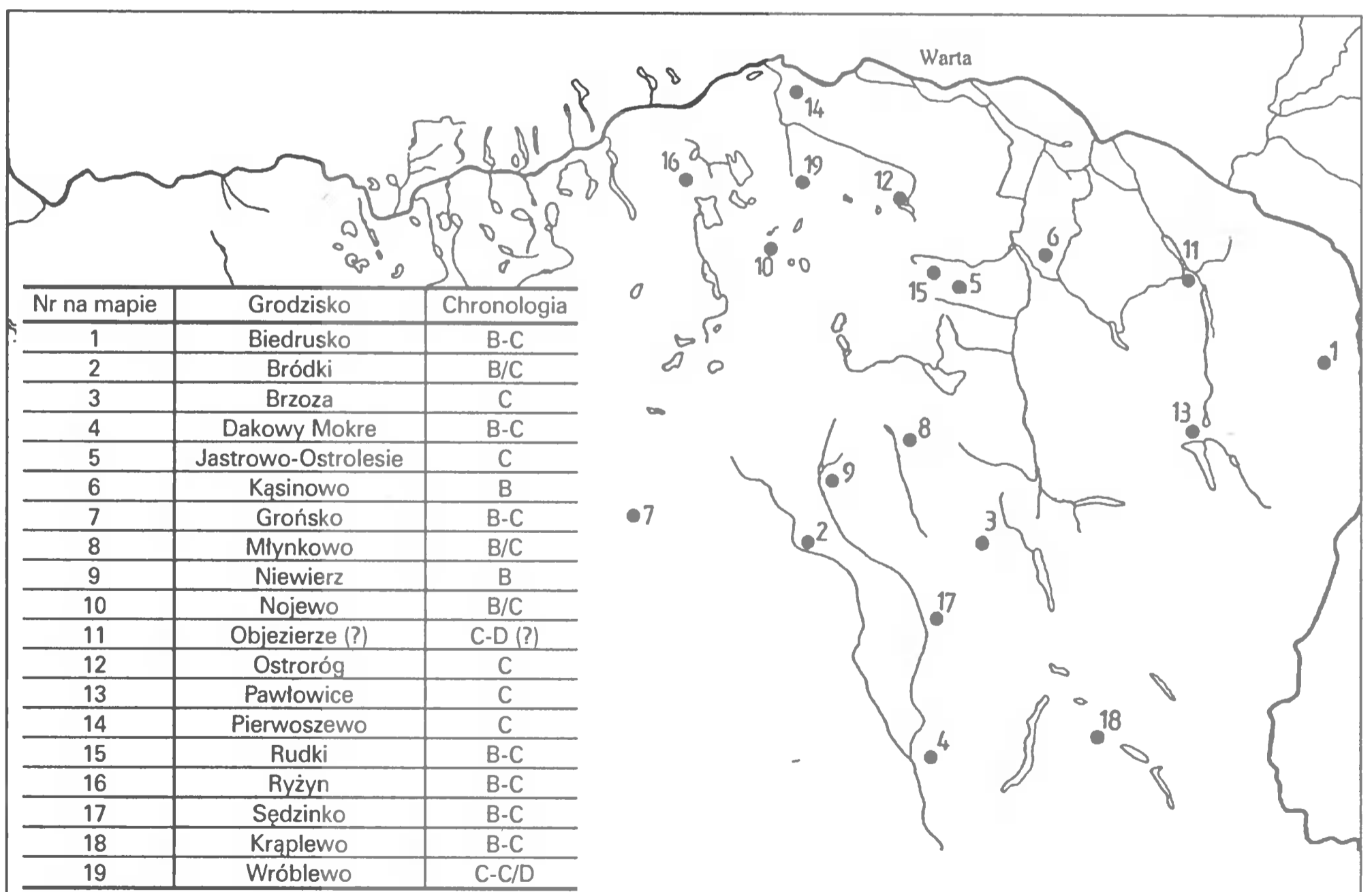
Abb. 7. Giecz-Grodziszczko. Fst. 1. Untersuchungen bei der Burgkirche. Grabungsfläche 20 – Steinmantel, der die äußere Wallböschung verkleidet. Photo: M. Nowacki

Abb. 8. Giecz-Grodziszczko. Fst. 1. Rekonstruktionsversuch des Stammensburgbereiches. Gez. T. Krysztofiak

RYSZARD PIETRZAK

Wstępne wyniki badań grodzisk wczesnośredniowiecznych na Równinie Szamotulskiej

Artykuł przedstawia wyniki dotychczasowych prac badawczych, których celem jest od-
tworzenie struktury osadniczej w starszych fazach wczesnego średniowiecza w północno-za-
chodniej części Pojezierza Poznańskiego. Terytorium to (zamknięte od wschodu i północy
Wartą, a na południu i na zachodzie Obrą) dotychczas nie zostało jeszcze dostatecznie roz-
poznane archeologicznie. Jedynie weryfikacja grodzisk przeprowadzona przez prof. Z. Kur-
natowską i mgr A. Łosińską przyniosła nieco pełniejszy obraz osadnictwa grodowego tych te-
renów we wczesnym średniowieczu (Z. Kurnatowska, A. Łosińska 1983; 1985). Niektórzy
badacze opierając się na różnych przesłankach wyróżniają tutaj obszar małego plemienia, okre-
ślanego umownie mianem poznańskiego (H. Łowmiański 1967, s. 164; *Dzieje*, 1988, s. 55)
lub innych wspólnot sąsiedzkich (A. Wędzki 1996, s.72). Jednakże, aby zweryfikować te hi-
potezy istnieje potrzeba przeprowadzenia badań terenowych, które przede wszystkim pozwolą
uściślić datowanie grodzisk oraz towarzyszących im osad.

Rys. R. Pietrzak

Ryc. 1. Lokalizacja grodzisk i ich wstępna chronologia

Pierwszym etapem tych prac jest próba sprecyzowania chronologii grodzisk w północnej strefie tego obszaru, a więc zlokalizowanych na Równinie Szamotulskiej. Opierając się na wcześniejszych ustaleniach dotyczących chronologii, do dalszych badań wytypowano następujące grodziska: Kąsinowo, gm. Szamotuły; Jastrowo-Ostrolesie, gm. Szamotuły; Nojewo, gm. Pniewy; Objezierze, gm. Oborniki; Ostroróg, gm. loco; Pierwoszewo, gm. Wronki; Rudki, gm. Ostroróg; Ryżyn, gm. Chrzypsko Wielkie; Wróblewo, gm. Wronki (ryc. 1).

Wczesnośredniowieczne osadnictwo grodowe jest tutaj słabo rozpoznane. Dotychczas przeprowadzono jedynie niewielkie badania sondażowe na grodziskach w Pierwoszewie, gm. Wronki, datowanym przez autorów badań na fazę C oraz we Wróblewie, gm. Wronki, które zostało datowane na fazę C-C/D. Prace te przeprowadziła w latach 1982-1985 ekspedycja b. PP PKZ w Szczecinie w ramach badań weryfikacyjnych wybranych stanowisk w południowej części byłego województwa pilskiego (E. Cnotliwy 1989, s. 188 i 229).

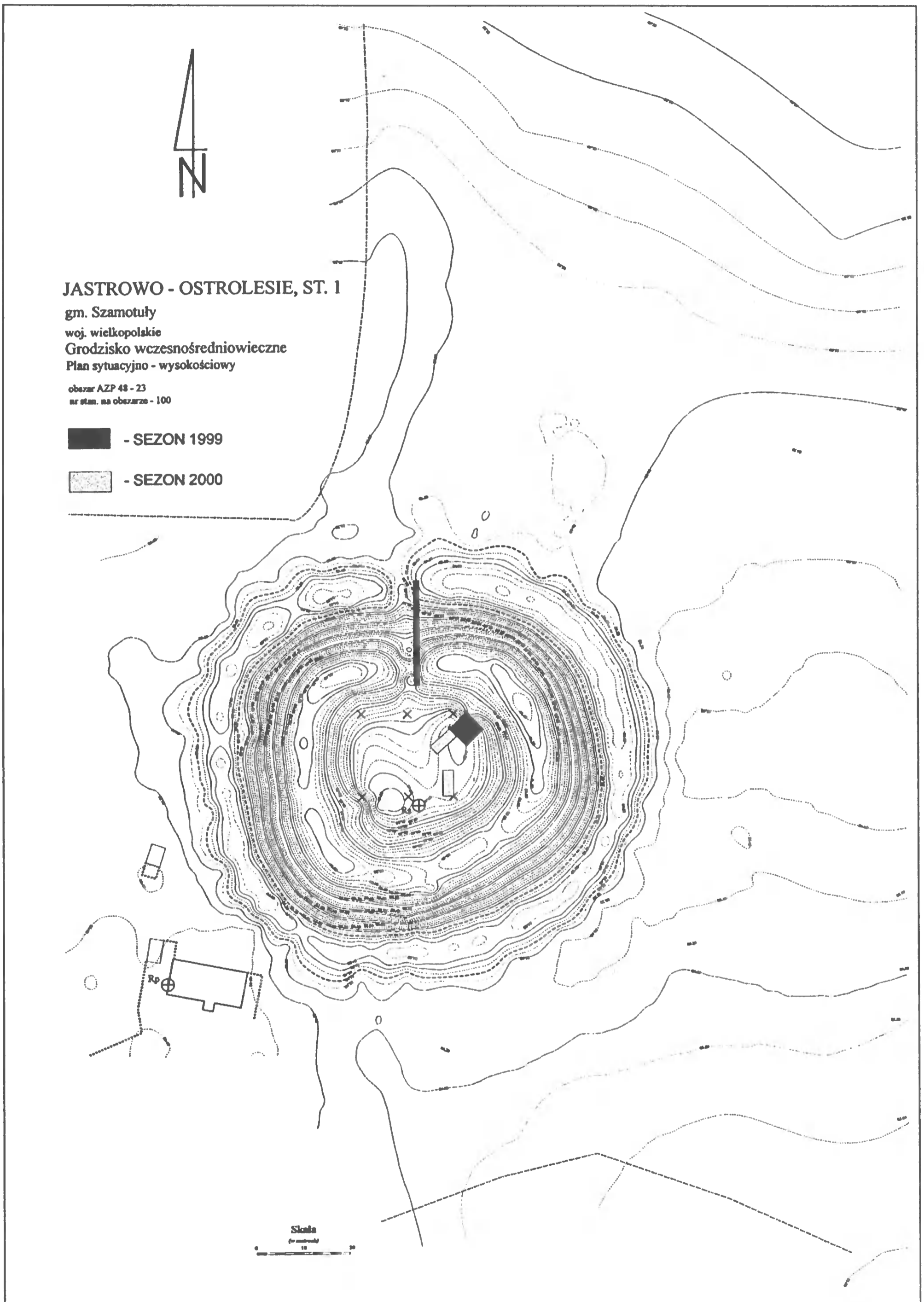
Dalsze badania sondażowe przeprowadziło Muzeum-Zamek Górków w Szamotułach na grodziskach w Jastrowie-Ostrolesiu, Ostrorogu i Rudkach. Natomiast prace na stanowisku w Kąsinowie przeprowadziło Poznańskie Towarzystwo Prehistoryczne. Pracami tymi kierował autor niniejszego sprawozdania.

Niniejszy tekst stanowi jedynie wprowadzenie do problematyki osadnictwa grodowego w tej części Wielkopolski. Zostanie tutaj zaprezentowana wyłącznie historia badań i ich wstępne wyniki. Analizie materiałów źródłowych poświęcone zostanie odrębne opracowanie. W osobnym opracowaniu przedstawione zostaną również wyniki analizy archeozoologicznej, wykonanej przez dra D. Makowieckiego z IAI PAN, Oddział w Poznaniu.

Jastrowo-Ostrolesie

Grodzisko w Jastrowie-Ostrolesiu (stan. 1, gm. Szamotuły, obszar AZP 48-23) jest znane w literaturze przedmiotu już od XIX wieku. Jego opis dla Towarzystwa Zbieraczy Starożytności Krajowych w Szamotułach został sporządzony w 1841 roku przez Jędrzeja Moraczewskiego (*Tygodnik Literacki*, 1841, s. 418). Jest ono również wymieniane w późniejszych pracach dotyczących osadnictwa grodowego (W. Schwartz 1880, s. 17; A. Lissauer 1887, s. 183; R. Behla 1888, s. 155; W. Kowalenko 1938, s. 223). Były to głównie opisy wałów i ich lokalizacji. Badania weryfikacyjno-konserwatorskie w 1969 roku przeprowadziła E. Khil-Byczko (1972, s. 274). Pochodzą z nich fragmenty naczyń ceramicznych, prążnic, grudki polepy oraz fragmenty kości zwierzęcych. Było ono również weryfikowane przez Z. Kurnatowską i A. Łosińską (1983, s. 25-62). W literaturze przedmiotu obiekt ten często występuje pod nazwami Barbarki, Brodziszewo, Ostrolesie i Rudki II.

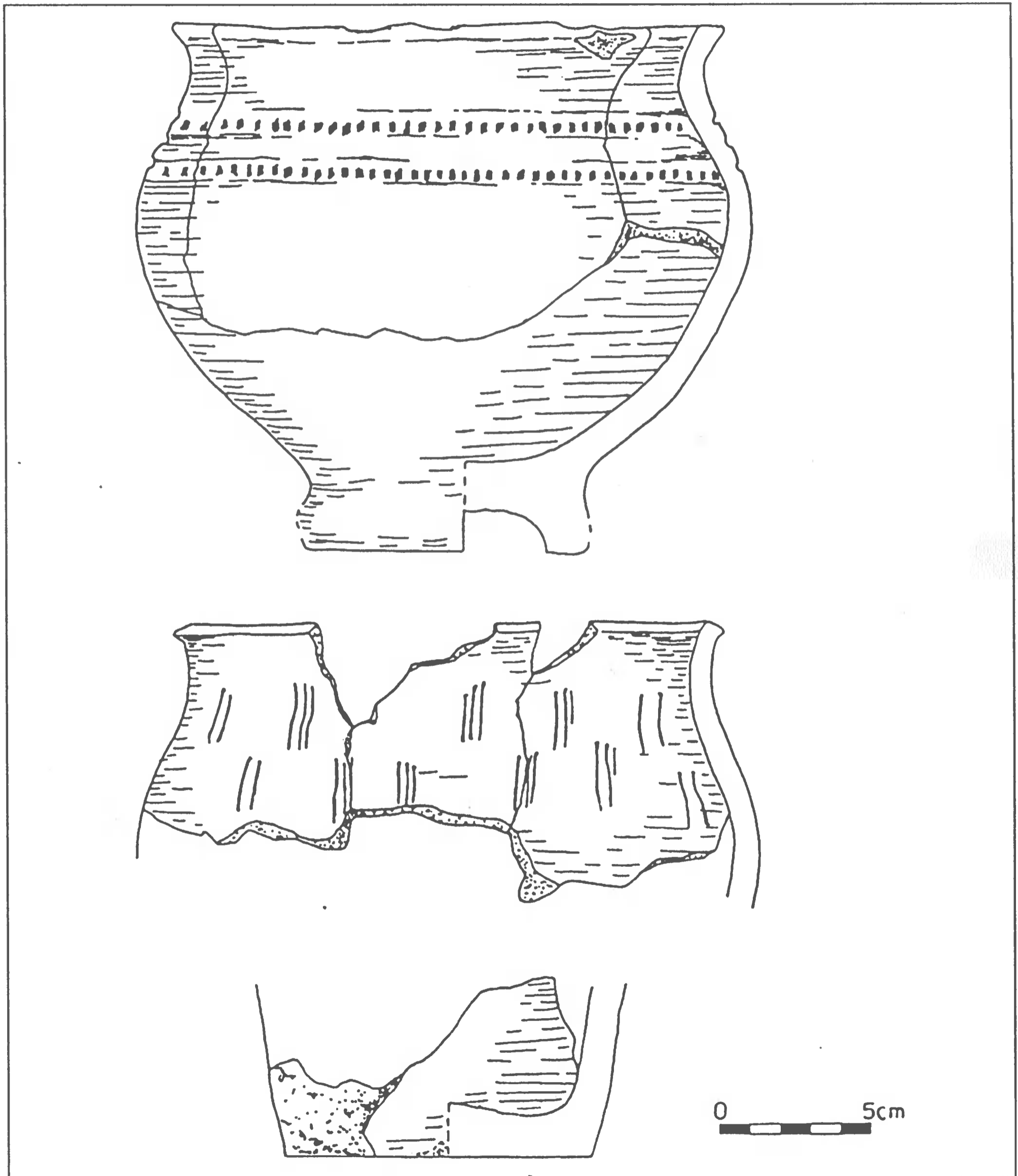
Grodzisko znajduje się na północ od leśniczówki Ostrolesie, na niewielkim wyniesieniu terenu. Od północy, zachodu i wschodu otoczone jest polami uprawnymi, natomiast od południa lasem. Długotrwałe użytkowanie rolnicze oraz leśne tych terenów spowodowało zmiany w jego wyglądzie. Także prace melioracyjne przyczyniły się do istotnych zmian w sieci hydrologicznej (brak obecnie systemu nawadniającego fosę grodu). Grodzisko w Jastrowie-Ostrolesiu ze względu na ukształtowanie wałów zostało zaliczone do grodzisk typu pierścieniowego. Jego współczesna średnica (mierzona po zewnętrznej stronie wału) wynosi około 72-85 m, natomiast średnica majdanu – około 30 m. Zachowana wysokość wałów sięga 6 m. Całość jest otoczona fosą o szerokości około 10 m i głębokości około 1,5 m. Od strony północnej znajduje się grobla i wjazd na majdan i tam prawdopodobnie znajdowała się pierwotna brama wjazdowa. Obecnie wały oraz majdan są porośnięte drzewami oraz krzewami. Ponadto wały są w znacznym stopniu zniszczone lisimi norami (ryc. 2).

Rys. T. Kasprzewicz

Ryc. 2. Jastrowo-Ostrolesie, stan. 1, gm. Szamotuły. Plan sytuacyjno-wysokościowy

Badania wykopaliskowe na tym obiekcie przeprowadzono w 1999 i 2000 r. W pierwszym sezonie założono dwa wykopy. Jeden z nich zlokalizowano w miejscu prawdopodobnego wjazdu do grodu. W wykopie tym o wymiarach 20×1 m (sondaż I) uzyskano jedynie profil wału u jego podstawy. Jego górna część jest porośnięta drzewami. Analiza nawarstwień pozwoliła wyróżnić 17 warstw. Część z nich należy łączyć z nawarstwieniami powstałymi w sposób naturalny, część natomiast to elementy być może związane z usypaniem wału. W odsłoniętym przekroju nie zarejestrowano drewnianych pozostałości konstrukcji wału, zatem na

Ryc. 3. Jastrowo-Ostrolesie, stan. 1, gm. Szamotuły. Wybór ceramiki

Rys. A. Zarzycka

podstawie danych z tego wykopu trudno orzekać o jego konstrukcji. Drugi wykop (sondaż II) o wymiarach 5 × 5 m założono wewnątrz grodziska, w północnej części majdanu. Przylegał on do rozsypiska wału. W warstwach spągowych tego wykopu zarejestrowano pozostałości drewnianego budynku najprawdopodobniej mieszkalnego. Jednakże stan zachowania uniemożliwia określenie jego konstrukcji. W trakcie tych prac pozyskano 1266 fragmentów naczyń, 2 szydła kościane oraz fragment noża żelaznego.

W roku 2000 założono dodatkowo dwa inne wykopy (sondaże III i IV). Sondaż III o wymiarach 2 × 5 m został zlokalizowany w północnej części majdanu na przedłużeniu sondażu II z 1999 r. Maksymalna miąższość nawarstwień wynosiła 1,7 m. Warstwę stropową tworzyła próchnica o barwie ciemnobrunatnej. Zarejestrowano w niej przepalone kamienie polne, liczne fragmenty naczyń ceramicznych i kości zwierzęcych, szydła wykonane z kości i z poroża. Warstwa ta „przełębiała” się w kierunku południowym. Trudno na obecnym etapie badań rozstrzygnąć czy jest ona związana z użytkowaniem grodu. Poniżej zarejestrowano warstwę ciemnobrunatnej próchnicy zmieszanej ze spalenizną, z której pozyskano całe naczynia ceramiczne, fragmenty naczyń ceramicznych i fragmenty kości. Być może jest ona pozostałością budynku mieszkalnego zarejestrowanego również w sondażu II. Calec stanowił piasek drobnoziarnisty o barwie jasnożółtej.

Sondaż IV, o wymiarach 2 × 5 m, usytuowano w południowej części majdanu. Maksymalna miąższość nawarstwień wynosiła 1,75 m. Warstwę stropową stanowiła próchnica o barwie ciemnobrunatnej. Stwierdzono tutaj (w centralnej części wykopu) bruk z przepalonych kamieni. Kamienie zalegały w układzie luźnym. Wydobyto stąd liczne fragmenty naczyń ceramicznych, gliniane przęśliki oraz kości zwierzęce. Poniżej, w części środkowo-wschodniej, zaobserwowano „przełębienie” wypełnione próchnicą o barwie szarej, zawierającą liczne fragmenty naczyń ceramicznych oraz kości. Prawdopodobnie jest to pozostałość budynku zagłębionego w ziemię. Calec stanowił piasek drobnoziarnisty o barwie jasnożółtej. W 2000 r. pozyskano 2829 fragmentów naczyń.

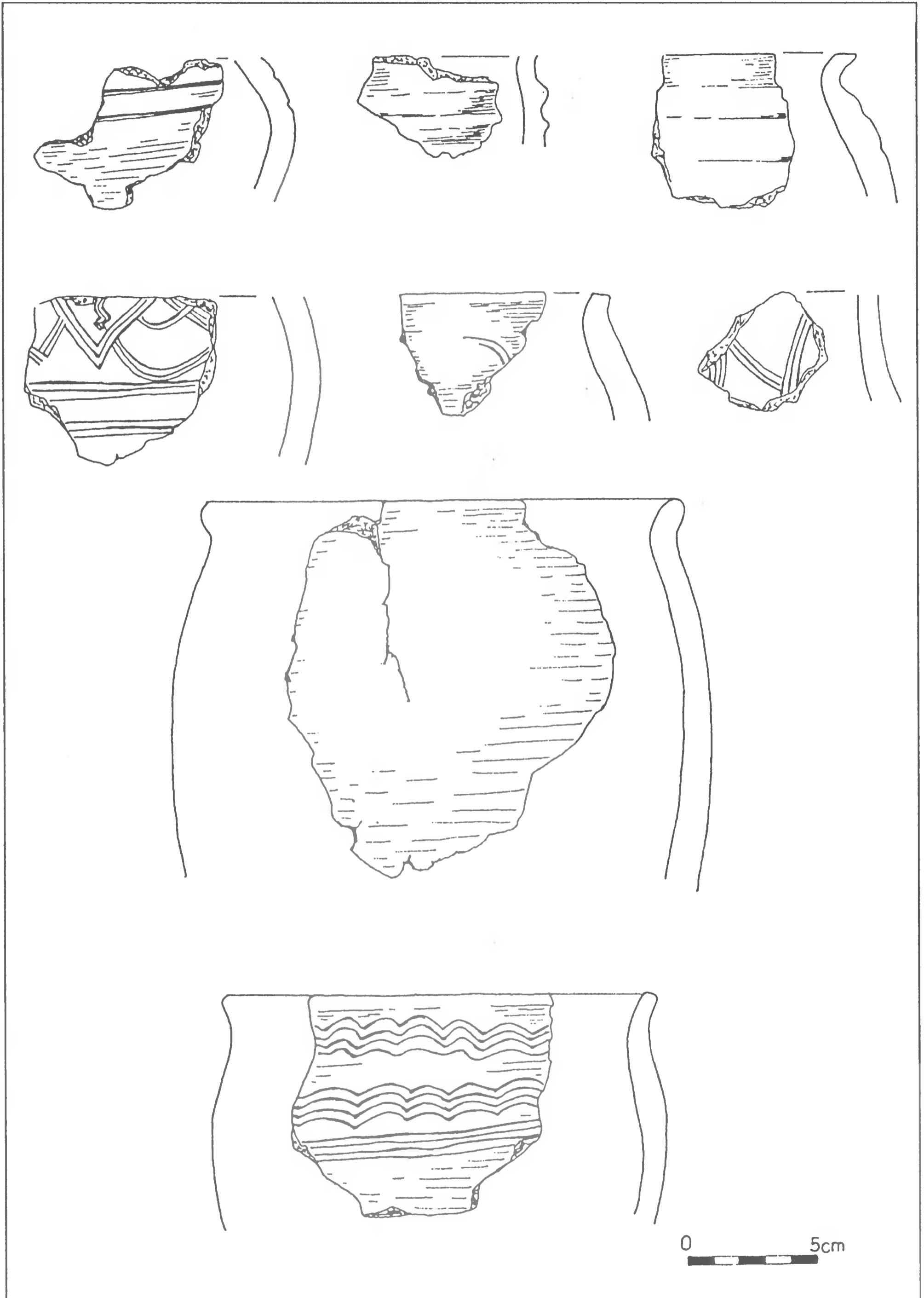
W trakcie dwóch sezonów pozyskano 4095 fragmentów naczyń ceramicznych (ryc. 3; 4; 5). W kilku przypadkach zrekonstruowano całe formy naczyń lub ich górne partie. Dominującą ich część stanowiły naczynia górą obtaczane. Pozostałe były całkowicie ręcznie lepione. Wśród ceramiki pochodzącej z naczyń górą obtaczanych, niektóre, zdobione w górnej partii brzuśca i na szyjkach poziomymi bruzdami, stylistycznie odpowiadają formom występującym w strefie Tornow-Klenica (L. Leciejewicz, 1989). Ponadto stwierdzono również formy nawiązujące do ceramiki typu Menkendorf (E. Schuldt 1956). Pozostałe formy naczyń charakterystyczne są dla wielu wielkopolskich stanowisk wczesnośredniowiecznych datowanych na fazę C (Z. Hilczerówna 1967; M. Brzostowicz 2002, s. 27-44).

Wśród kolekcji naczyń ceramicznych na uwagę zasługuje pucharek na nóżce (ryc. 5). Analogiczne formy pucharków stwierdzono na przykład na grodzisku w Sławiu, gm. Kołaczkowo, datowanym na fazę C (M. Brzostowicz 1993, s. 122).

Na podstawie analizy materiałów ceramicznych przyjąć można, że grodzisko to było użytkowane w fazie C wczesnego średniowiecza.

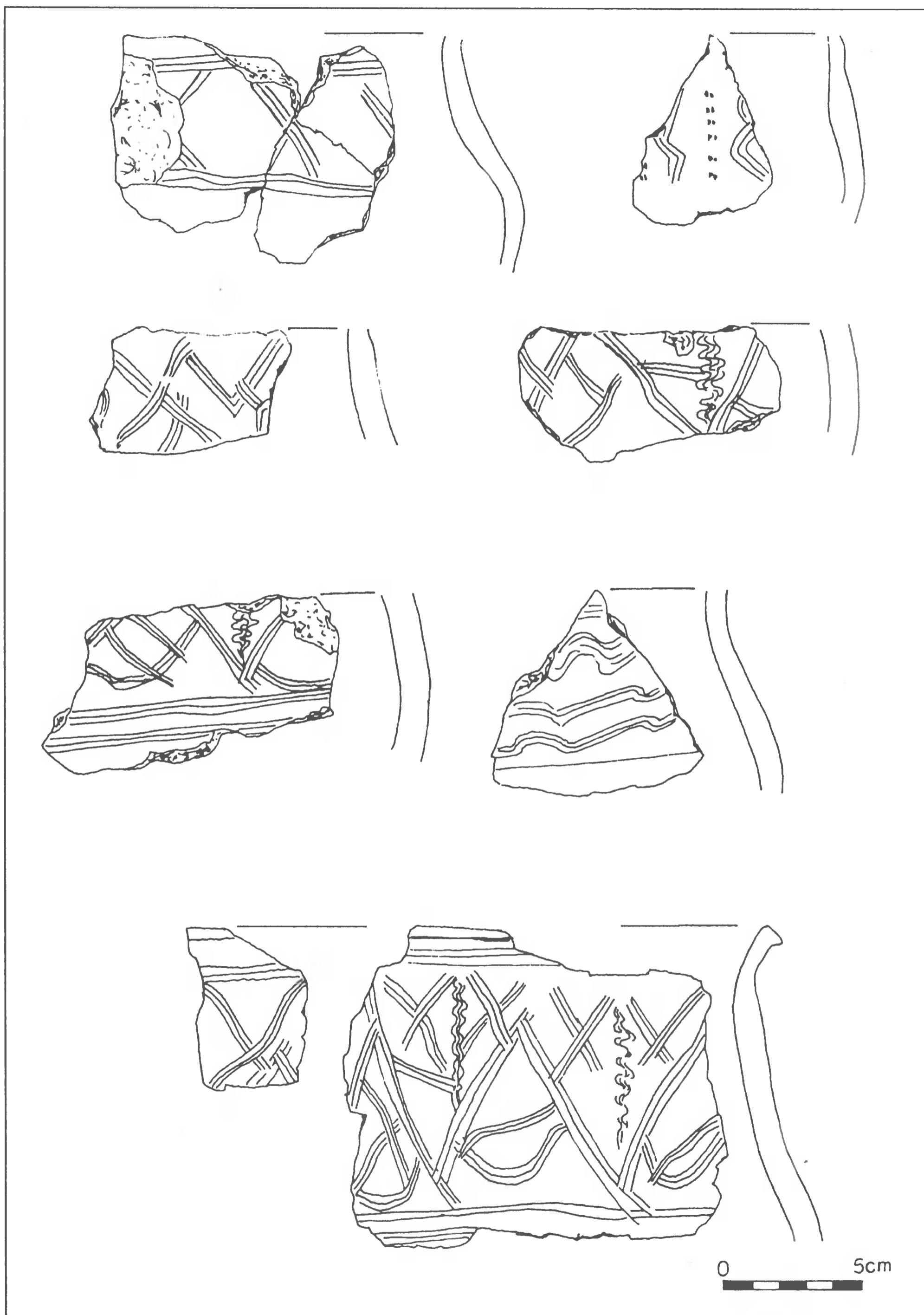
Kąsinowo

Stanowiska archeologiczne nr 1 i 2 w Kąsinowie (obszar AZP 49-25) położone są na Równinie Szamotulskiej, około 4 km na południowy wschód od Szamotuł. Występują one na – składającym się z dwóch kulminacji – podłużnym wyniesieniu, otoczonym od północy, zachodu i południa torfowymi terenami podmokłymi (ryc. 6).

Ryc. 4. Jastrowo-Ostrolesie, stan. 1, gm. Szamotuły. Wybór ceramiki

Rys. A. Zarzycka

Ryc. 5 Jastrowo-Ostrolesie, stan. 1, gm. Szamotuły. Wybór ceramiki

Rys. A. Zarzycka

Wczesnośredniowieczne grodzisko w Kąsinowie wzmiankowane jest w literaturze przedmiotu od połowy XIX wieku. Jego opis wykonany został przez Jędrzeja Moraczewskiego dla Towarzystwa Zbieraczyw Starożytności Krajowych w Szamotułach w 1841 roku (Tygodnik Literacki, 1841, s. 418). Następnie grodzisko wizytowali różni badacze (W. Kowalenko 1938, s. 227; W. Hensel 1959, s.49-51; J. Łopata 1961, s. 39-40). Mimo to, podawane w starszej literaturze lokalizacje grodziska są mało precyzyjne. Na przełomie lat 60. i 70. XX wieku jego wały zostały zniwelowane spychaczem i zaorane. Znamienne, że dopiero po zniszczeniu zostało wpisane do rejestru zabytków (w 1976 r.). Obecnie na tym terenie znajduje się łąka.

Badania sondażowe w 2001 r., zrealizowane z funduszy Poznańskiego Towarzystwa Prehistorycznego, skoncentrowano na wschodniej kulminacji wyniesienia, w miejscu gdzie obecnie lokalizujemy stanowisko nr 2. Tutaj, w 1985 r., opierając się na analizie ukształtowania terenu, układu nawarstwień oraz licznego materiału ruchomego, umiejscowiła pozostałości zniszczonego grodziska mgr A. Łosińska.

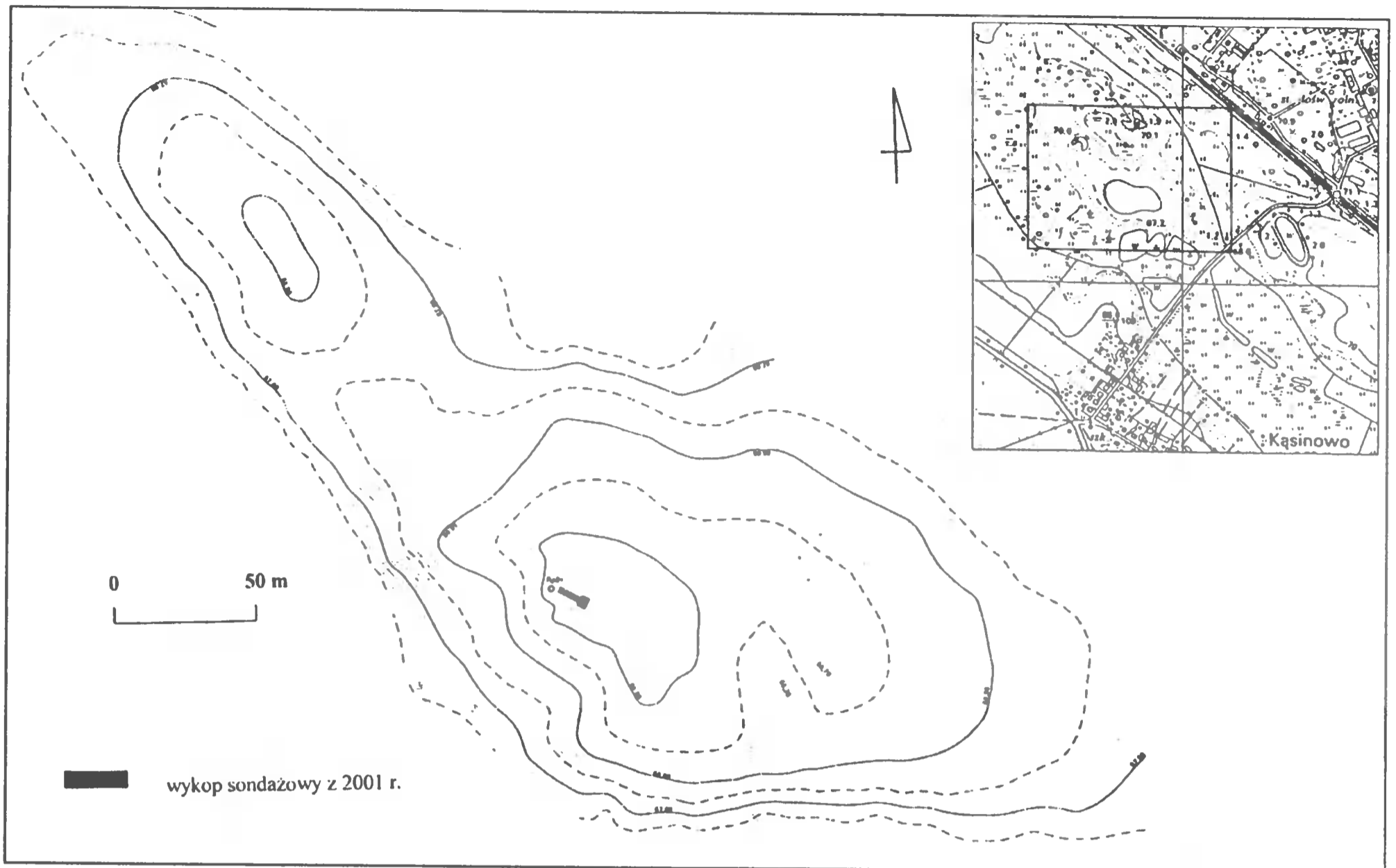
Środki finansowe pozwoliły jedynie na rozpoznanie obszaru o powierzchni 28 m². Wykop sondażowy I, o wymiarach 10 × 2 m (w trakcie prac w części wschodniej został on poszerzony o 1 m), wytyczono na osi SE – NW, w nawiązaniu do sondazy nr 24, 25 i 26 z 1985 r. (dokumentacja z badań wykopaliskowych w 1985 r. przechowywana jest w archiwum IAE PAN, Oddział w Poznaniu). W trakcie jego eksploracji stwierdzono następujący układ nawarstwień:

- darni;
- warstwa kulturowa – zalegająca na całej powierzchni wykopu (I i II warstwa mechaniczna) bezpośrednio pod darnią, o miąższości 0,2 do 0,6 m, barwy czarnej i ciemnobrunatnej. Pozyskano z niej 1120 fragmenty naczyń ceramicznych, kości zwierzęce oraz przęślik gliniany, igłę rogową, fragment okucia z poroża i przekłuwacz kościany (ryc. 7, 8);
- humus pierwotny? (warstwa III mechaniczna) – zalegający nierównomierną warstwą na całej powierzchni wykopu z licznymi przegłębieniami (szczególnie w części wschodniej wykopu), miąższość 0,15 do 0,55 m, barwa jasnoszaro-brunatna. Przegłębienia mogły powstać w wyniku działalności człowieka, jednakże obserwacje powierzchni wykopu nie dają żadnych przesłanek, aby wydzielić tutaj obiekty archeologiczne. Wystąpiły tutaj nieliczne fragmenty naczyń ceramicznych (faza C i D) oraz kości zwierzęcych;
- warstwa „przepalonego” piasku – wystąpiła w centralnej części wykopu, o nierównomierniej miąższości (maksymalnie 0,3 m). Znaleziono tutaj 52 fragmenty naczyń ceramicznych, kości zwierzęce oraz fragment częściowo przepalonego brązowego kabłączka skroniowego (ryc. 7);
- calec – piasek drobnoziarnisty, barwy jasnożółtej oraz w części południowo-wschodniej pomarańczowo-żółta glina.

Wydzielono następujące obiekty:

Obiekt nr 1, półziemianka (?) – wkopany w obiekt nr 6, zalegał tylko częściowo w granicach wykopu, w jego wschodniej partii. Zarejestrowany zarys to półkole o wymiarach 2 × 0,8 m, przylegające do ściany wykopu. W profilu był nieckowaty, a jego miąższość sięgała 0,6 m. Wypełnisko o barwie intensywnie czarnej stanowiła próchnica zmieszana ze spalenizną. Zarejestrowano przepalone kamienie (być może pozostałość paleniska), 121 fragmentów naczyń ceramicznych (faza C), kości zwierzęce oraz łuski rybie;

Obiekt nr 2, półziemianka (?) – tylko częściowo zalegał w granicach wykopu, w jego południowej partii. Zarejestrowany zarys to półkole o wymiarach 2,25 × 1,35 m, przylegające do ściany wykopu. W profilu był nieckowaty, a jego miąższość wynosiła 0,6 m. Wypełnisko w części stropowej stanowiła warstwa próchnicy o barwie szaro-brunatnej, poniżej zalegała

Ryc. 6. Kąsinowo, stan 1 i 2, gm. Szamotuły. Plan sytuacyjno-wysokościowy

Rys. T. Kasprowicz

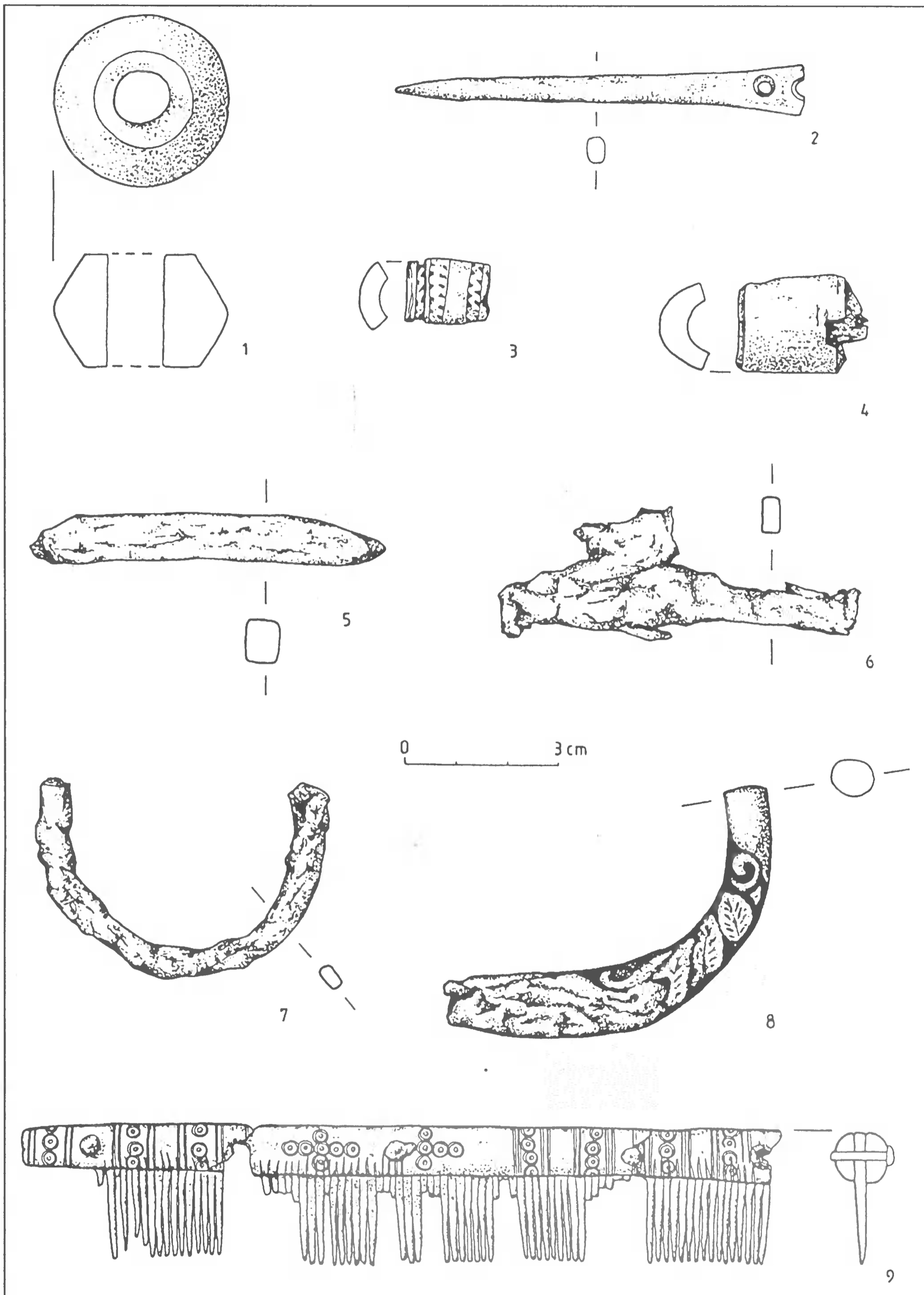
warstwa o barwie intensywnie czarnej, którą stanowiła próchnica zmieszana ze spalenizną i przepalonymi kamieniami (pozostałość paleniska). W części spągowej wystąpiła próchnica o barwie szarej. W wypełnisku zarejestrowano 389 fragmentów naczyń ceramicznych, kości zwierzęce, łuski rybie, przekłuwacz poroża, grzebień kościany (ryc. 7; 9);

Obiekt nr 3, jama – zalegał w zachodniej części wykopu. W granicach wykopu znalazła się tylko jego część, która została zniszczona wkopem nowożytnym. Wypełnisko obiektu stanowiła próchnica o barwie brunatnej. Zachowany profil na północnej ścianie wykopu miał szerokość 1,1 m, a jego miąższość sięgała do 0,64 m. Ułamki naczyń ceramicznych, pozyskane z wkopu nowożytnego (202 fragmenty) i obiektu (16 fragmentów) pochodzą z tych samych naczyń;

Obiekt nr 4, jama – tylko częściowo zalegał w granicach wykopu, w jego południowo-wschodniej partii. Zarejestrowany zarys to wydłużony półwał o wymiarach $1,4 \times 1,38$ m przylegający do ściany wykopu. W profilu był misowaty, a jego miąższość wynosiła około 0,48 m. Wypełnisko w części stropowej stanowiła próchnica zmieszana ze spalenizną, w pozostałej części próchnica szarobrunatna. Z obiektu pozyskano 30 fragmentów naczyń ceramicznych oraz kości zwierzęce;

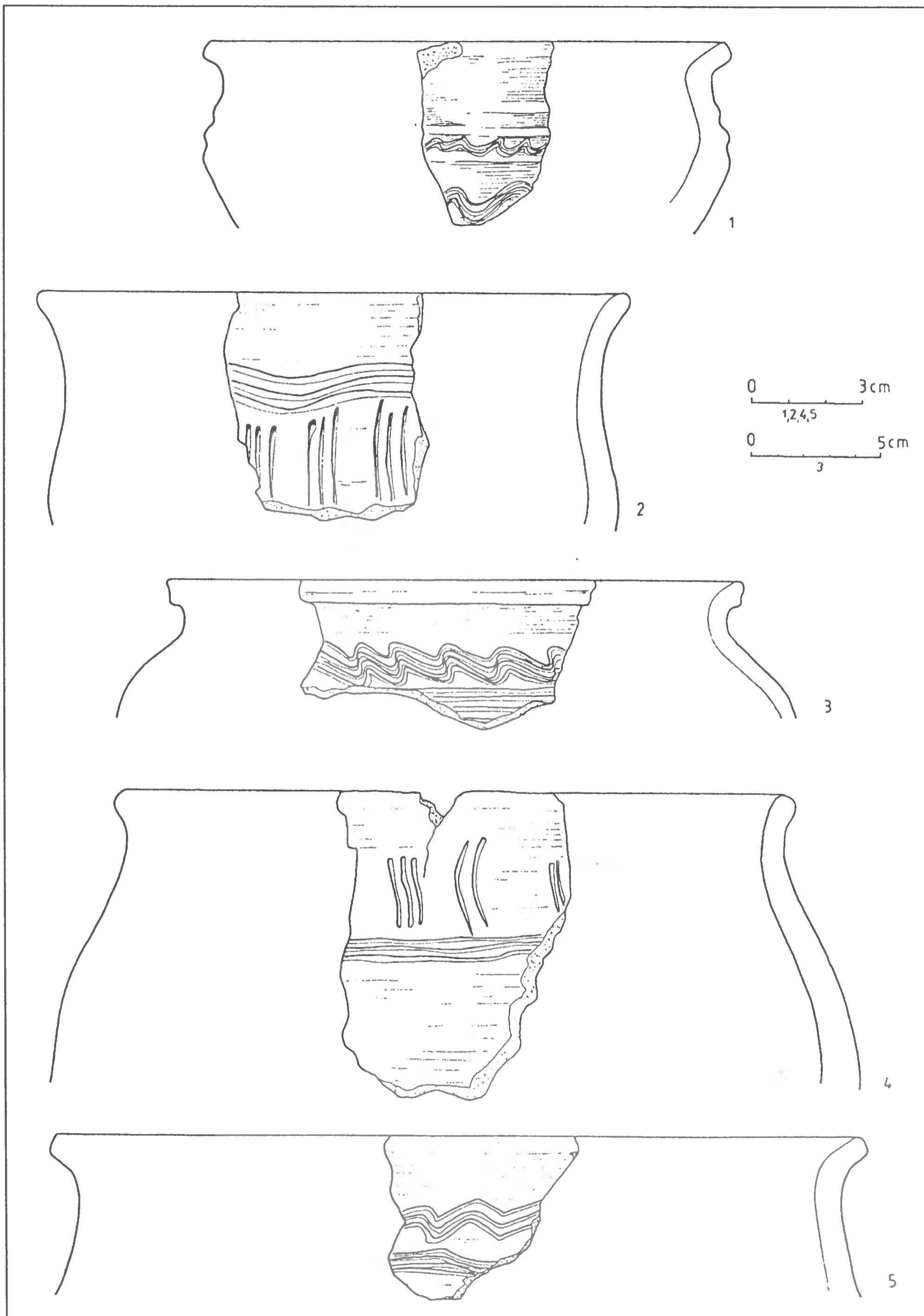
Obiekt nr 5, piec – również tylko częściowo zalegał w granicach wykopu, w jego północno-wschodniej partii. Zarejestrowany zarys to ćwierć koła o promieniu 0,9 m. W profilu był misowaty, a jego miąższość wynosiła 0,64 m. Wypełnisko w części stropowej zajmowała próchnica o barwie brunatnej, w części centralnej piasek, poniżej zaś – warstwa polepy. Część spagową oraz ścianki obiektu tworzyła próchnica o barwie brunatnej. Z obiektu pozyskano 40 fragmentów naczyń ceramicznych oraz kości zwierzęce;

Obiekt nr 6, jama – zarys nieregularnie owalny (w części wschodniej zniszczony przez obiekt nr 1), o wymiarach $1,32 \times 1,18$ m. W profilu był misowaty, a jego miąższość wynosiła 0,2 m. Wypełnisko jednorodne stanowiła próchnica o barwie brunatnej.

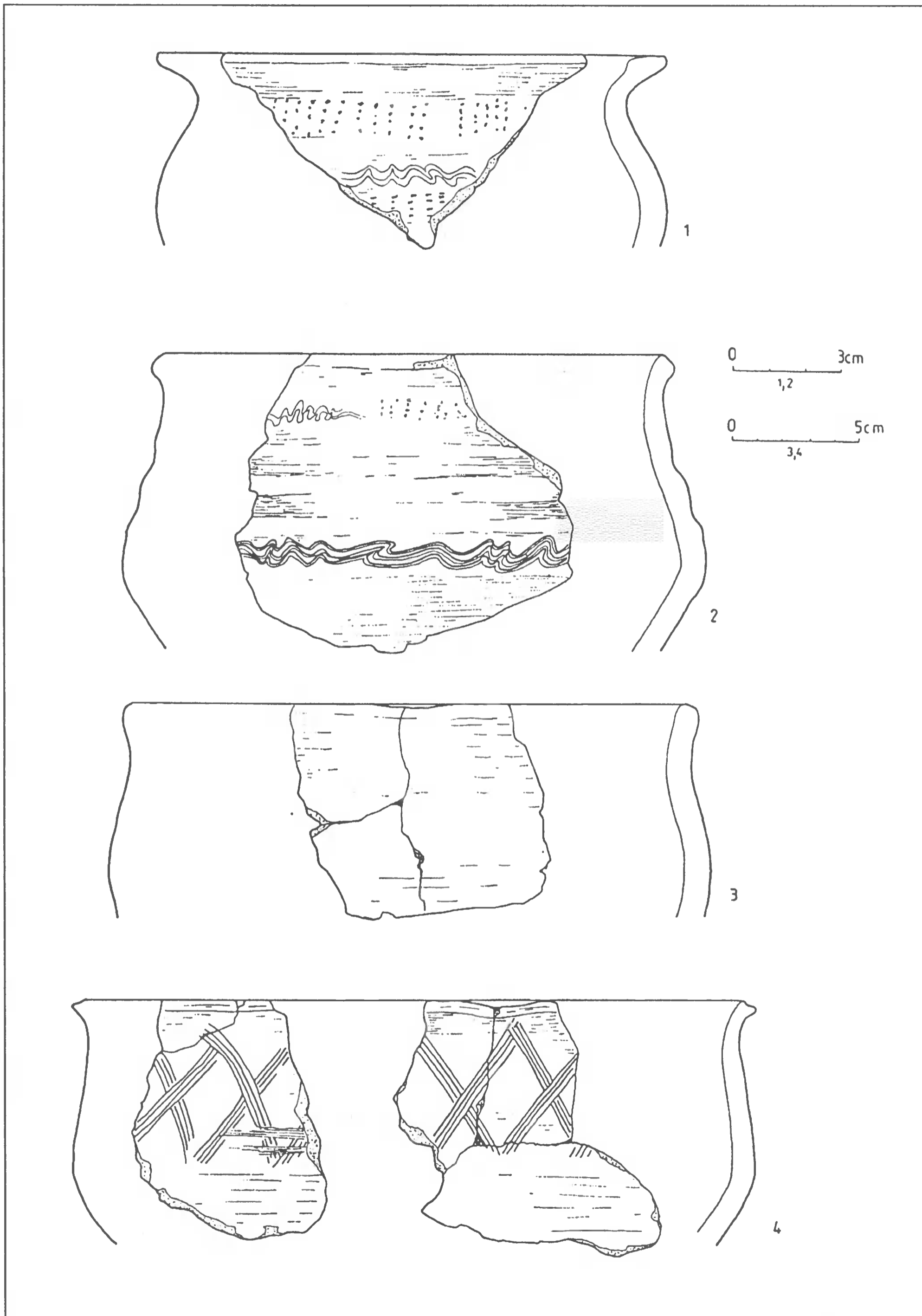

Ryc. 7. Kąsinowo, stan. 2, gm. Szamotuły. Sondaż I: 1, 2, 3 – warstwa kulturowa;
4, 5, 6, 7 – obiekt nr 2; 8 – warstwa „przepalonego” piasku

Rys. A. Zarzycka

Rys. A. Zarzycka
Ryc. 8. Kąsinowo, stan. 2, gm. Szamotuły. Sondaż I – wybór ceramiki z warstwy kulturowej

Ryc. 9. Kąsinowo, stan. 2, gm. Szamotuły. Sondaż I – wybór ceramiki z obiektu nr 2

Rys. A. Zarzycka

Z warstw i obiektów pozyskano łącznie 2029 fragmentów naczyń ceramicznych, grzebień z poroża (częściowo uszkodzony), rogowe okucia, fragment częściowo przepalonego brązowego kabłączka skroniowego typu pomorskiego (Z. Bukowski 1960). Wstępna analiza materiałów ceramicznych pozwala na stwierdzenie, że warstwę kulturową należy łączyć z osadnictwem z XI w., obiekty natomiast z osadnictwem z fazy C (najprawdopodobniej z 1 połowy X w.).

Niestety nie udało się zrealizować głównego celu badań, jakim była weryfikacja grodziska w Kąsinowie. Analizując w trakcie prac wykopaliskowych formę terenu oraz wykonane później zdjęcia lotnicze (autorstwo i interpretacja dra W. Rączkowskiego z Instytutu Prahistorii UAM w Poznaniu) stwierdzono, że wykop sondażowy I nie został zlokalizowany na grodzisku, lecz prawdopodobnie na terenie osady wczesnośredniowiecznej (stan. 2). Na podstawie tych zdjęć, a także planu warstwiczowego, można jednak zakładać, że pozostałości warowni (stan. 1) występują na sąsiedniej kulminacji, położonej w zachodniej części badanego wyniesienia. O samym grodzisku obecnie niewiele możemy powiedzieć. Jakkolwiek materiały archiwalne wskazują na pierścieniową formę obiektu, to już dane dotyczące jego wymiarów znacznie się od siebie różnią. Analizując zdjęcia lotnicze oraz starsze opisy można wysnuć wniosek, że istniał też wał chroniący podgrodzie. W dotychczasowej literaturze grodzisko to jest datowane na fazę B/C. Możliwe więc, że obiekty zarejestrowane w sondażu łączą się z osadą przygodową. Trudno na obecnym etapie badań rozstrzygnąć, czy w momencie powstawania młodszej warstwy kulturowej funkcjonował jeszcze gród.

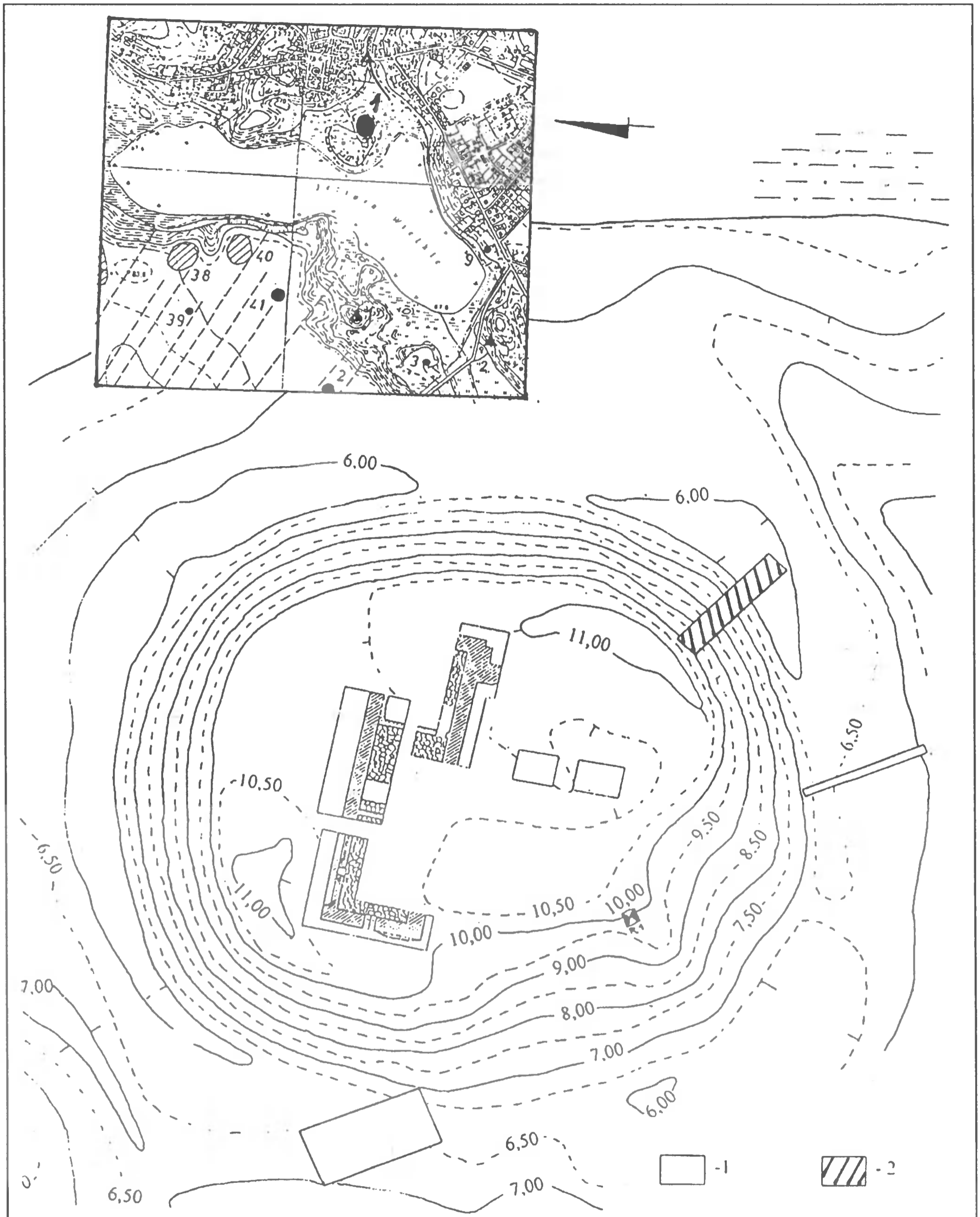
Warto jeszcze wspomnieć, że w materiale ceramicznym stwierdzono ułamki naczyń, które można łączyć z osadnictwem ludności kultury łużyckiej, a także kultury przeworskiej z młodszego okresu przedrzymskiego.

Ostroróg

Grodzisko w Ostrorogu (stan. 1, gm. loco, obszar AZP 48-23) zlokalizowane jest na półwyspie, w północnej części Jeziora Wielkiego (możliwe, że okresowo była to wyspa), około 300 m na południowy wschód od centrum miasta. W północno-zachodniej części tego półwyspu znajduje się wzgórze o średnicy około 50 m i wysokości około 4,5 m (jego aktualny kształt został prawdopodobnie uformowany współcześnie w wyniku rozsypania hałd z wykopów archeologicznych), otoczone zagłębieniem terenowym, które stanowić może pozostałość fosy. Wyniesienie to należy łączyć z pozostałością grodu wczesnośredniowiecznego i średniowiecznego zamku (ryc. 10).

Najstarszy zapis źródłowy dotyczący zamku w Ostrorogu pochodzi z kroniki Janka z Czarnkowa. Wymieniony kronikarz, opisując przebieg walk podczas wojny domowej Grzymalitów z Nałęczami, wspomina się o jego oblężeniu w 1383 r. W tym czasie właścicielem zamku był Dierzko Grochola, kasztelan santocki (A. Gąsiorowski 1998, s. 7). W późniejszym okresie (do 1663 r.) obiekt ten był własnością Ostrorogów. W latach 1636-1660 służył braciom czeskim jako dom modlitwy i archiwum (J. Dworzaczkowa 1997). W XVII w. zamek kilkakrotnie zmieniał właścicieli. Ostatecznie został rozebrany, a w jego miejscu wzniesiono browar.

Wczesnośredniowieczne grodzisko w Ostrorogu było często wzmiankowane w literaturze przedmiotu (S. Kozierowski 1916; W. Kowalenko 1938, s. 270; Z. Kurnatowska, A. Łosińska 1983, s. 58; B. Kirschke, A. Prinke 1995, s. 14), mimo to prace badawcze koncentrowały się jedynie na rozpoznaniu pozostałości zabudowań zamku średniowiecznego. Sugestie o istnieniu tutaj grodziska wczesnośredniowiecznego formułowano na podstawie materiału ruchomego, stwierdzonego na złożu wtórnym.

Rys. R. Pietrzak

Ryc. 10. Ostroróg, stan. 1, gm. loco. Plan sytuacyjno-wysokościowy

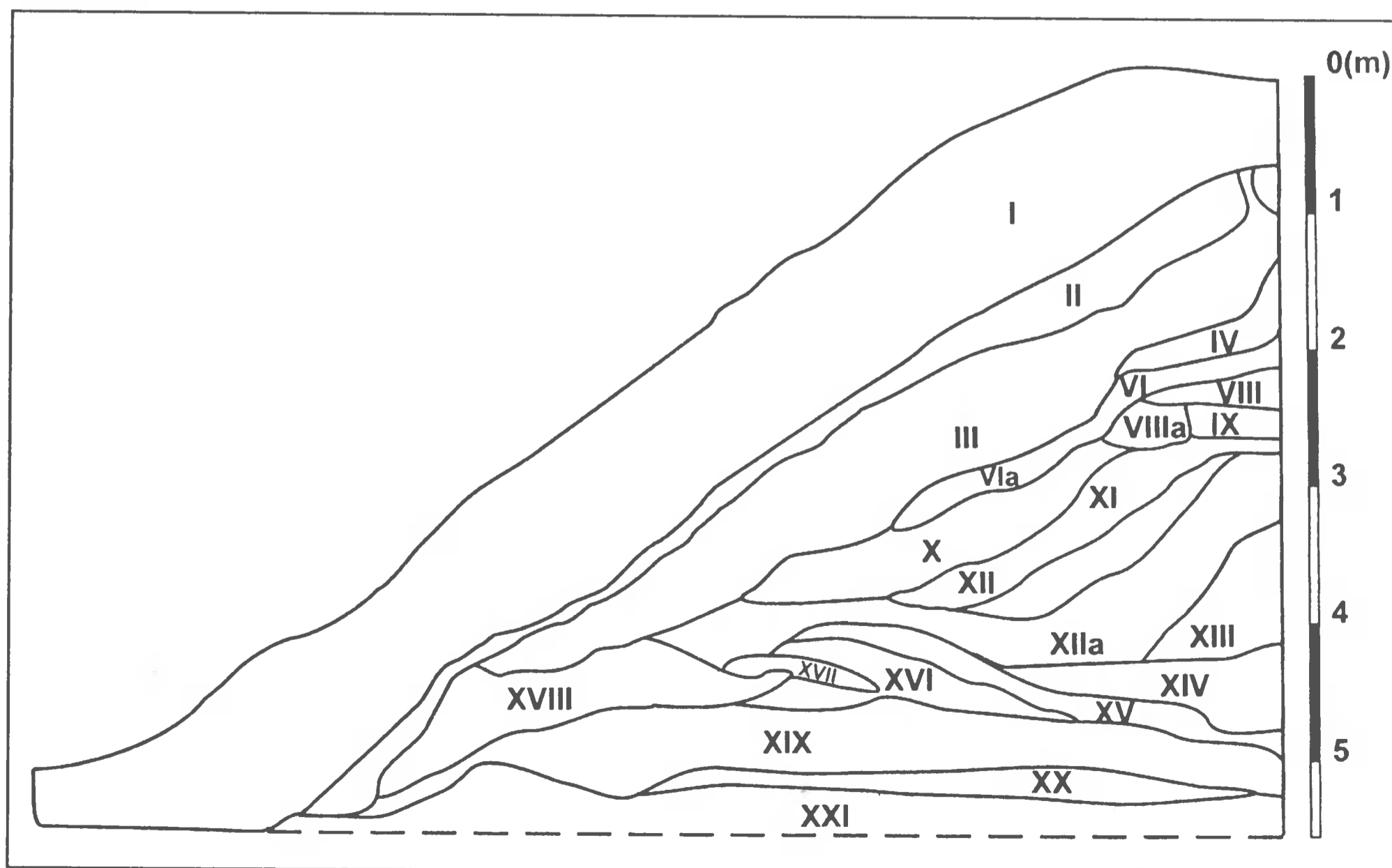
Wielu interesujących informacji na temat tego obiektu dostarczyły wykopaliska mgra J. Łopaty z Muzeum Regionalnego w Szamotułach, przeprowadzone latach 60. XX w. w centralnej części „wzgórza zamkowego” oraz w zachodniej części fosy. Odkryto wówczas fundamenty „budynku głównego” zamku. Pozyskano liczne fragmenty kafli oraz naczyń. Wśród

materiału masowego znalazły się również fragmenty wczesnośredniowiecznych naczyń górą obtaczanych oraz wczesnośredniowieczny grzebień z poroża. Autor badań w swym sprawozdaniu sugerował, że zamek został wzniesiony na kopcu usypanym z ziemi pobranej z grodziska (J. Łopata 1962, s. 333-337).

W oparciu o powyższe informacje podjęto dalsze prace wykopaliskowe na tym obiekcie. Przeprowadziła je w 1997 r. ekspedycja Muzeum-Zamku Górków w Szamotułach, w ramach programu badawczego KBN *Polska w dobie Zjazdu Gnieźnieńskiego* (Z. Kurnatowska 2000, s. 49). Ich celem było rozpoznanie ewentualnych konstrukcji wału grodziska. Wykop o powierzchni 20 m² wytyczono na południowo-wschodnim zboczu wzgórza, od jego kulminacji do podnóża, w znacznym oddaleniu od wykopów ze starszych badań, w miejscu, gdzie ukształtowanie zbocza wzgórza stwarzało możliwość szybkiego dotarcia do ewentualnych konstrukcji wału (ryc. 10). W trakcie prac wyróżniono 21 warstw powstałych w wyniku procesów naturalnych i działalności ludzkiej (tabela 1; ryc. 11). Łącznie pozyskano 959 fragmenty naczyń ceramicznych (ryc. 12)

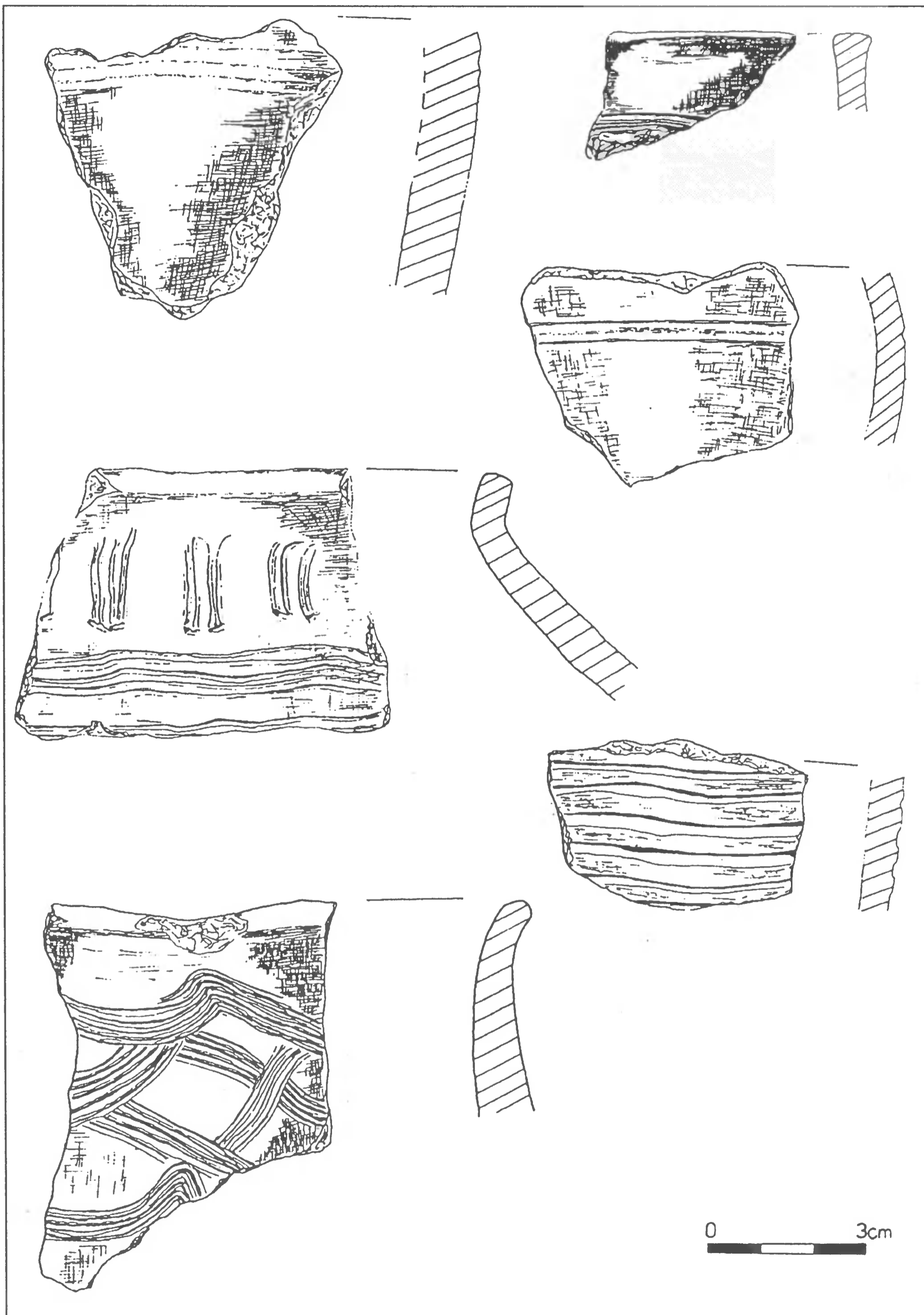
W efekcie przeprowadzonej analizy nawarstwień można stwierdzić, że z wałem grodu wczesnośredniowiecznego (por. ryc. 11) należy łączyć warstwy XI – XIII. Warstwa XIV jest najprawdopodobniej warstwą niwelacyjną wyrównującą teren pod usypanie wału. Wzniesiono go zapewne w konstrukcji ziemnej wzmocnionej drewnem, które uległo całkowitej mineralizacji. Zarejestrowano jedynie niewielkie smużki spalenizny. Zachowana maksymalna wysokość wału wynosiła około 1 m. Z warstwy XII pozyskano mało charakterystyczne fragmenty naczyń ceramicznych górą obtaczanych.

Na podstawie dotychczas pozyskanych materiałów ceramicznych, zarówno z tych, jak i wcześniejszych badań, grodzisko w Ostrorogu można ogólnie datować na fazę C wczesnego średniowiecza (R. Pietrzak 1997).

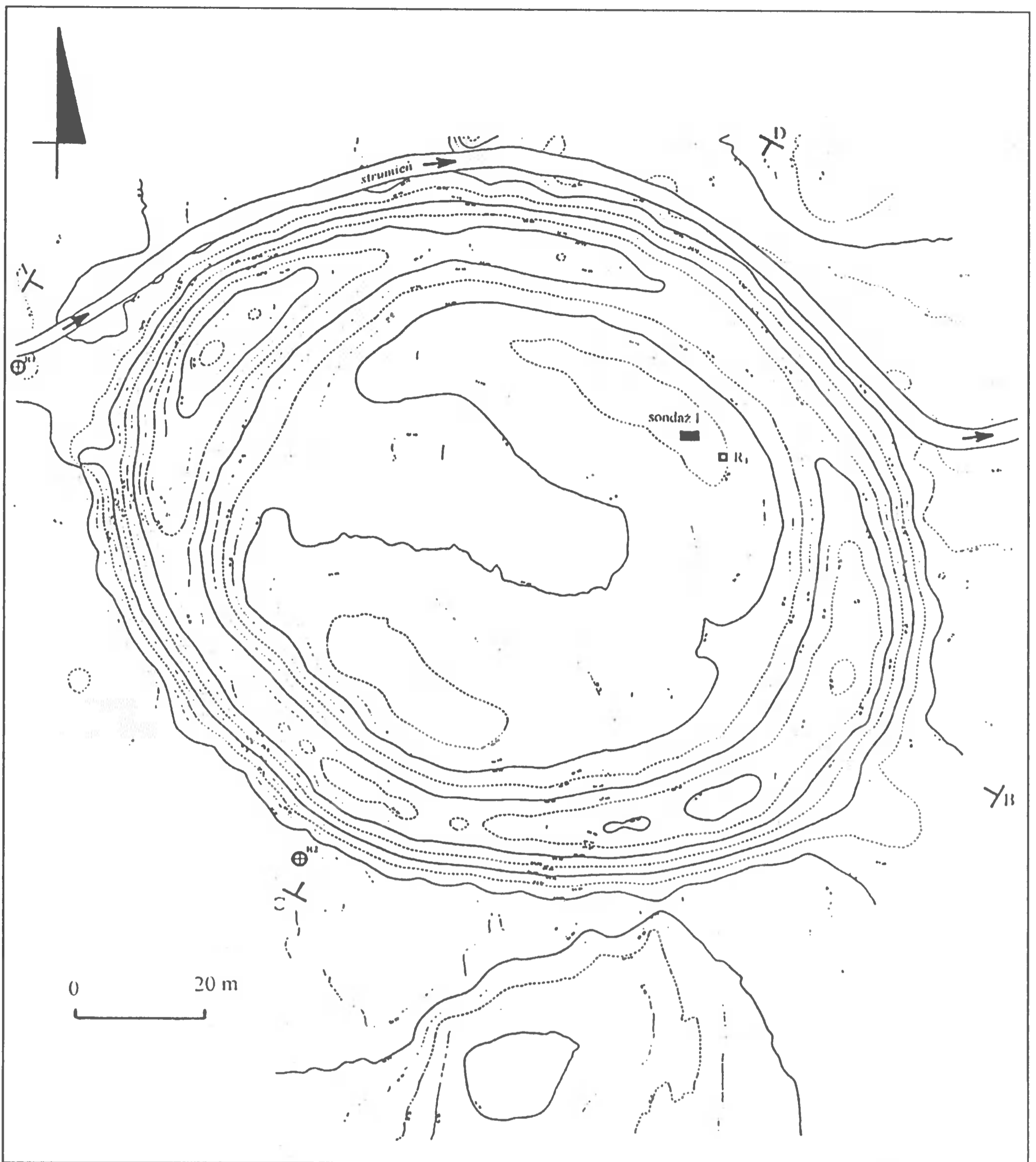
Ryc. 11. Ostroróg, stan. 1, gm. loco. Układ nawarstwień

Rys. A. Zarzycka

Ryc. 12. Ostroróg, stan. 1, gm. loco. Wybór ceramiki

Rys. A. Zarzycka

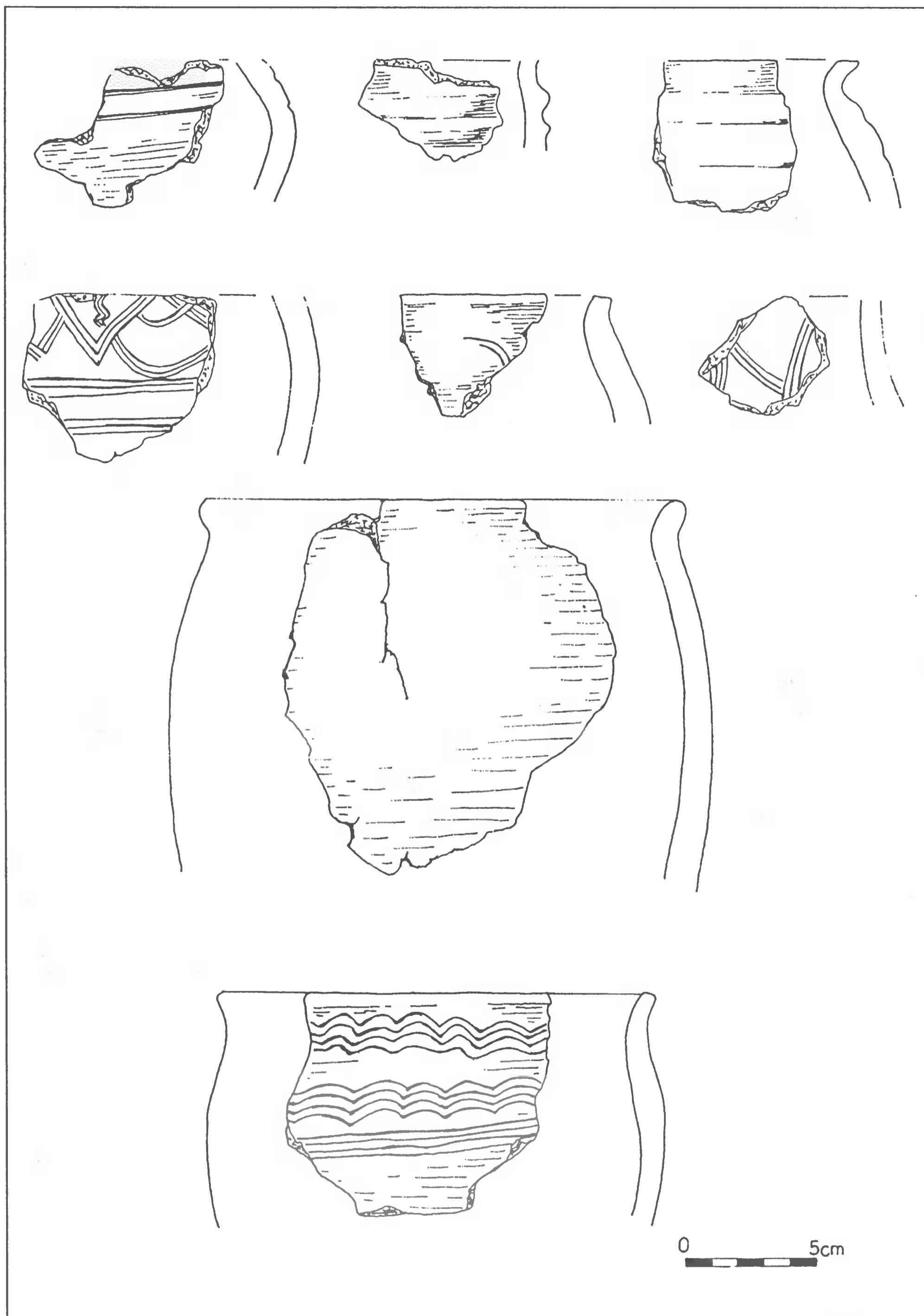

Ryc. 13. Rudki, stan. 1, gm. Ostroróg. Plan sytuacyjno-wysokościowy

Rys. T. Kasprovicz

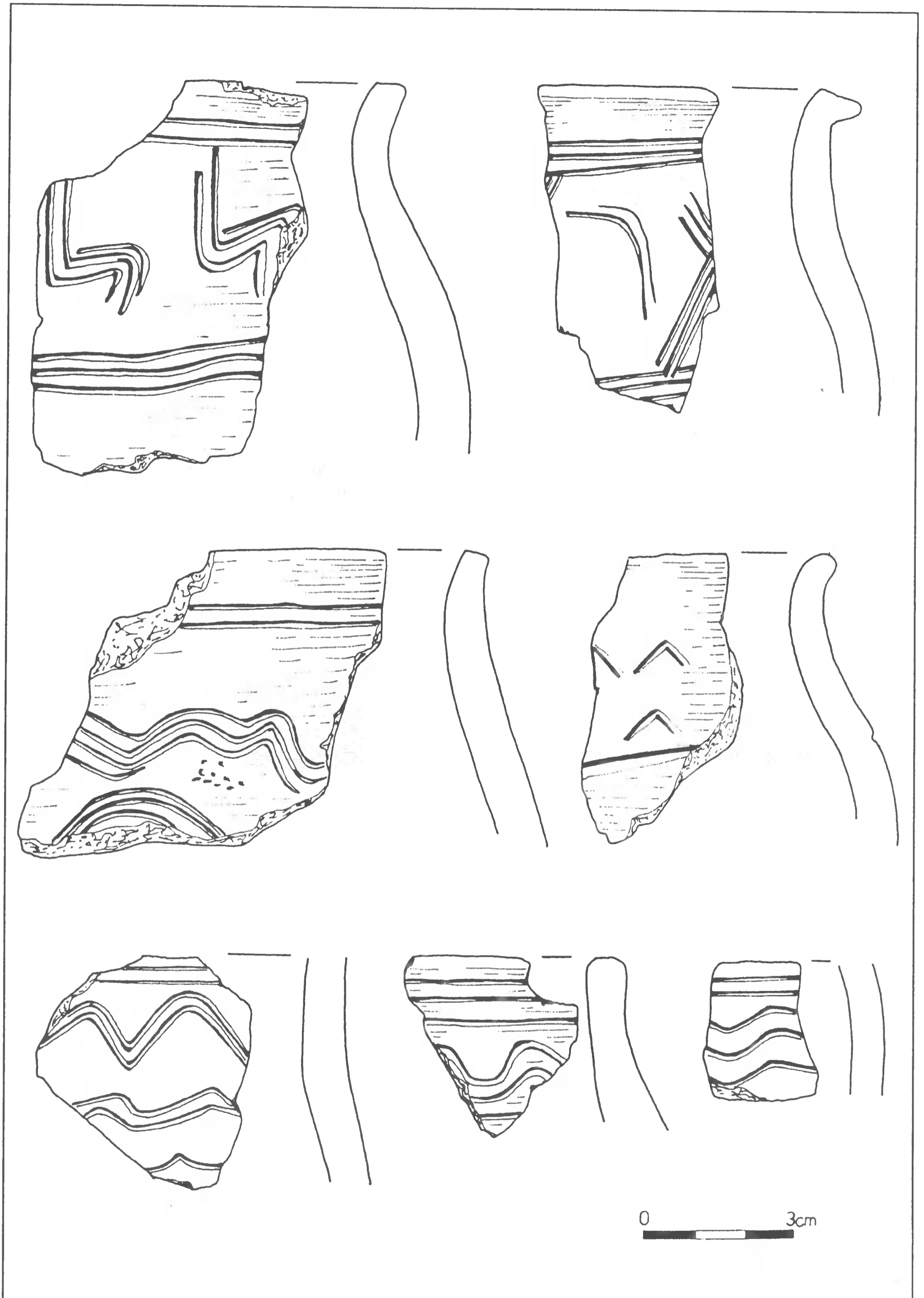
Rudki

Grodzisko w Rudkach (stan. 1, gm. Ostroróg, obszar AZP 48-23) jest znane w literaturze przedmiotu już od XIX w. Podobnie jak grodzisko w Jastrowie-Ostrolesiu zostało opisane przez Jędrzeja Moraczewskiego dla Towarzystwa Zbieraczyw Starożytności Krajowych w Szamotułach w 1841 r. (*Tygodnik Literacki*, 1841, s. 418). Jest ono również wymieniane w późniejszych pracach dotyczących osadnictwa grodowego (W. Schwartz 1880, s. 3; A. Lis-sauer 1887, s. 183; R. Behla 1888, s. 155; W. Kowalenko 1938, s. 290). Były to głównie opisy

Ryc. 14. Rudki, stan. 1, gm. Ostroróg. Wybór ceramiki

Rys. A. Zarzycka

Ryc. 15. Rudki, stan. 1, gm. Ostroróg. Wybór ceramiki

Rys. A. Zarzycka

wałów i ich lokalizacji. Badania weryfikacyjno-konserwatorskie w 1969 r. przeprowadziła E. Khil-Byczko (1972, s. 274). W trakcie tych prac pozyskano fragmenty naczyń ceramicznych, ułamki prażnic, grudki polepy oraz fragmenty kości zwierzęcych. Grodzisko było też weryfikowane przez Z. Kurnatowską i A. Łosińską (1983, s. 25). Warto jeszcze dodać, że obiekt ten w literaturze przedmiotu występuje pod nazwami Rudki I, Barbarki lub Lipnica.

Grodzisko w Rudkach znajduje się około 1,5 km na południe od wsi Rudki i około 0,7 km na wschód od drogi Lipnica – Ostroróg, na skraju lasu i łąk. Na północ i północny wschód od niego przepływa bezimienny strumień, pierwotnie stanowiący zapewne część fosy. Obiekt należy do grodzisk typu pierścieniowego. Jego wał tworzy owal o średnicy około 140 m (mierzonej po jego zewnętrznej stronie). Jest on silnie zniwelowany, a jego zachowana wysokość wynosi około 2-3 m. Średnica majdanu wynosi około 80 m. Obecnie zarówno wał, jak i majdan są silnie porośnięte drzewami i krzewami (ryc. 13).

Badania przeprowadzono tutaj w 2000 r. Założono jeden wykop (sondaż I) o wymiarach 2 × 3 m, zlokalizowany we wschodniej części majdanu. Maksymalna miąższość nawarstwień wynosiła 1,2 m. Warstwę stropową (o maksymalnej miąższości 0,87 m) stanowiła próchnica o barwie ciemnobrunatnej. Zarejestrowano w niej liczne fragmenty naczyń ceramicznych i fragmenty kości zwierzęcych. Poniżej znajdowała się warstwa próchnicy o barwie jasnobrunatnej, o miąższości do 0,2 m. Również tutaj znajdowały się fragmenty naczyń ceramicznych, kości oraz węgle drzewne. Niżej stwierdzono warstwę próchnicy barwy szaro-brązowej, o maksymalnej miąższości 0,3 m. W warstwie tej nie stwierdzono materiału ruchomego. Calec stanowił piasek drobnoziarnisty o barwie jasnożółtej z niewielkimi wtrętami gliny.

Z wykopu sondażowego I pozyskano 565 fragmentów naczyń ceramicznych (ryc. 14, 15). Wśród nich stwierdzono formy całkowicie ręcznie lepione oraz wykonane przy użyciu koła garncarskiego (górami obtaczane). Są one analogiczne do form z grodziska w Jastrowiu-Ostrollesiu, przy czym warto zaznaczyć, że w omawianym zbiorze stwierdzono większy odsetek naczyń ręcznie lepionych. Ogólnie materiał ten nawiązuje do ceramiki charakterystycznej dla najstarszych faz wczesnego średniowiecza (Z. Hilczerówna 1967). Na jego podstawie grodzisko datuję na przełom faz B i C wczesnego średniowiecza.

Podsumowanie

Dotychczas przeprowadzone sondażowe badania wykopaliskowe na grodziskach wczesnośredniowiecznych z Równiny Szamotulskiej tylko w niewielkim stopniu poszerzają naszą wiedzę o ich chronologii. Pozyskany materiał ceramiczny jest dopiero analizowany i – podobnie jak źródła archeozoologiczne – będzie tematem odrębnego opracowania. Generalnie ceramika z rozpatrywanych grodzisk nawiązuje (podobnie jak inne kolekcje ceramiki z wielkopolskich obiektów grodowych) do ceramiki typu Menkendorf-Szczecin (W. Łosiński 1996, s. 438; M. Brzostowicz 2002, s. 31) i Tornow (J. Herrmann 1966, s. 63; M. Brzostowicz, 2002, s. 25-31).

Niewiele uzyskano informacji na temat konstrukcji wałów oraz wewnętrznej zabudowy grodów. Sformułowanie w tej materii wniosków będzie możliwe dopiero po przeprowadzeniu badań na dużo większą skalę niż dotychczasowe.

Na obecnym etapie badań trudno również będzie rozstrzygać kwestie lokalnych ugrupowań sąsiedzkich. Nadal brakuje szczegółowej chronologii poszczególnych grodzisk, a także towarzyszących im osad otwartych. A bez uzyskania mapy grodzisk i osad o tej samej metryce nie można rozpatrywać ich wzajemnych relacji.

Bibliografia

- BEHLA R.
1888 *Die vorgeschichtlichen Ringwälle im östlichen Deutschland*, Berlin.
- BRZOSTOWICZ M.
1993 *Wczesnośredniowieczne grodzisko w Sptawiu, gm. Kołaczkowo, woj. poznańskie. Wstępne podsumowanie wyników archeologicznych badań ratowniczych z lat 1991 – 1992*, WSA, t. 2, s. 115-132.
2002 *Bruszczewski zespół osadniczy we wczesnym średniowieczu*, Poznań.
- BUKOWSKI Z.
1962 *Puste kabłaczki skroniowe typu pomorskiego*, Szczecin.
- CNOTLIWY E.
1989/1990 *Grodziska wczesnośredniowieczne w południowej części województwa pilskiego. Wyniki badań weryfikacyjnych*, SlAn, t. 32, s. 171-240.
- DWORZACZKOWA J.
1997 *Bracia czescy w Wielkopolsce w XVI i XVII wieku*, Warszawa.
- DZIEJE
1988 J. Topolski (red.), *Dzieje Poznania*, t. 1, Warszawa.
- GĄSIOROWSKI A.
1998 *Panowie z Ostroroga*, [w:] A. Gąsiorowski (red.), *Wielkopolscy Ostrorogowie*, Ostro-
róg, s. 7-16.
- HENSEL W.
1959 *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. 3, Poznań.
- HERRMANN J.
1966 *Tornow und Vorbeg. Ein Beitrag zur Frühgeschichte der Lausitz*, Berlin.
- HILCZERÓWNA Z.
1967 *Dorzecze górnej i środkowej Obry od VI do początków XI wieku*, Wrocław.
- KHIL-BYCZKO E.
1970-1973 *Inwentaryzacja obiektów archeologicznych na terenie województwa poznańskiego w roku 1969*, FAP, t. 21 (1970), s. 274-275.
- KIRSCHKE B., PRINKE A.
1995 *Grodziska w województwie poznańskim. Katalog stanowisk archeologicznych*, Poznań.
- KOWALENKO W.
1938 *Grody i osadnictwo grodowe wielkopolski wczesnohistorycznej (od VI do XII wieku)*,
Poznań.
- KOZIEROWSKI S.
1916 *Badania nazw dzisiejszej archidiecezyi poznańskiej*, t. 2, Poznań.
- KURNATOWSKA Z.
2000 *Wielkopolskie badania w ramach projektu badawczego „Polska w dobie Zjazdu Gnieź-
nieńskiego”*, [w:] A. Buko, Z. Świechowski (red.), *Osadnictwo i architektura ziem
polskich w dobie Zjazdu Gnieźnieńskiego*, Warszawa, s. 43-54.
- KURNATOWSKA Z., ŁOSIŃSKA A.
1983 *Weryfikacja grodzisk wielkopolskich na półmetku*, FAP, t. 32 (1981), s. 25-62.
1985 *Sprawozdanie z weryfikacji grodzisk wielkopolskich w latach 1983-1984*, FAP, t. 34
(1982-1985), s. 77-85.

LECIEJEWICZ L.

1989 *Słowianie Zachodni. Z dziejów tworzenia się średniowiecznej Europy*, Wrocław.

ŁOSIŃSKI W.

1996 *Menkendorf*, [w:] SSS, t. 8/2, s.435-439.

LISSAUER A.

1887 *Die Prähistorischen Denkmäler der Provinz Westpreussen und der angrenzenden Gebiete*, Leipzig.

ŁOPATA J.

1961 *Grody i osadnictwo grodowe Ziemi Szamotulskiej we wczesnym średniowieczu (VI- XII w.)*, [w:] *Almanach Szamotulski*, Poznań.

1962 *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na wzgórzu zamkowym w Ostrorogu, pow. Szamotuły*, FAP, t. 13, s. 333-337.

ŁOWMIAŃSKI H.

1967 *Początki Polski*, t. 3, Warszawa.

PIETRZAK R.

1997 *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na grodzisku w Ostrorogu*, (mps w Muzeum-Zamku Górków w Szamotułach).

SCHULDT E.

1956 *Die slawische Keramik in Mecklemburg*, Berlin.

SCHWARTZ W.

1880 *Materialen zur prähistorischen Kartographie der Provinz Posen*, II Nachtrag, Posen.

WĘDZKI A.

1996 *Na zachód od Poznania (Uwagi nad strukturą terytorialną Wielkopolski doby plemiennnej)*, [w:] Z. Kurnatowska (red.), *Słowiańszczyzna w Europie średniowiecznej*, t. 1, s. 69-73, Wrocław.

Adres autora:

mgr Ryszard Pietrzak

Centrum Badań Archeologicznych

Fundacji Uniwersytetu im. A. Mickiewicza

ul. Rubież 46

61-612 Poznań

Vorergebnisse der Untersuchungen der frühmittelalterlichen Burgwälle in der Szamotulska Ebene Zusammenfassung

In diesem Aufsatz sind die Ergebnisse bisheriger Untersuchungsarbeiten über die Besiedlung des nordwestlichen Teils der Posener Seenplatte in älteren Phasen des Frühmittelalters enthalten. Dieses Gelände, von Osten und Norden mit der Warthe und im Süden und Westen mit Obra geschlossen, wurde bisher von den Archäologen nicht zufriedenstellend untersucht. Manche Forscher sehen darin, indem sie sich auf verschiedenen Voraussetzungen stützen, ein Gebiet, auf dem kleine Nachbargemeinschaften oder sogar ein kleiner Stamm, vorläufig Posener Stamm genannt, funktionierten. Um diese Hypothesen zu verifizieren, müssen Geländeuntersuchungen durchgeführt werden, die u.a. eine Präzisierung der

Chronologie der dortigen Burgen und begleitenden Siedlungen ermöglichten. Erste Etappe dieser Aufgabe umfasste die Burgen im nördlichen Teil dieses Gebietes, d.h. in der Szamotulska Ebene. Aus diesem Gebiet sind die Burgwälle in Pierwoszewo und Wróblewo, Gez. Wronki bekannt, deren Chronologie – auf Grund von Ergebnissen der früheren Sondierungsgrabungen – als Phase C (Pierwoszewo) oder C-C/D des frühen Mittelalters (Wróblewo) bestimmt wurde. Die neuen Untersuchungen, die im Auftrag des Museums – Schlosses von Górká in Szamotuły und dann der Posener Urgeschichtlichen Gesellschaft in Poznań der Verfasser dieses Berichtes leitete, umfassten die Burgwälle in Jastrowo-Ostrolesie, Ostroróg, Rudki und Kašinowo. Infolge von diesen Arbeiten wurden Informationen über die Wälle sowie Schichten und Objekte, die im Inneren der ehemaligen Festungen gelegt waren, erhalten. Nur in Kašinowo umfassten die Grabungsflächen – was erst später eine Analyse der Flugbilder gezeigt hatte – das Gebiet außerhalb des komplett nivellierten Burgwalls. Bewegliche Befunde, die aus untersuchten Fundstellen stammen, waren meistens die Tongefäßscherben sowie ein Hornkamm und Fragment eines Schläfenringes aus Bronze (Kašinowo), Fragment eines eisernen Messers, 2 Knochenpfrieme und Tonspinnwirtel (Jastrowo-Ostrolesie) sowie die Tierknochen. Auf ihrer Grundlage kann die Chronologie der betreffenden Objekte auf die Phase B/C (Rudki) oder C (Jastrowo-Ostrolesie, Ostroróg) des Frühmittelalters bezogen werden. Unklar bleibt dagegen die Herkunft des Burgwalls in Kašinowo.

Zusammenfassend ist festzustellen, dass die bisher realisierten Ausgrabungen in frühmittelalterlichen Burgwällen auf dem Gebiet der Szamotuły Ebene unsere Kenntnisse über ihre Chronologie im geringen Grad erweitert haben. Die erhaltenen keramischen Befunde werden erst analysiert und zum Thema einer Sonderarbeit sein. Man kann aber schon jetzt bemerken, dass die Tongefäße aus den untersuchten Burgwällen gewisse gemeinsame stilistische Eigenschaften aufweisen, die sie von den erarbeiteten Funden dieses Typs aus anderen Gebieten Großpolens unterscheiden. Ich bin der Meinung, dass die Ausgrabungen, die ich in übrigen Burgwällen und auch in Siedlungen durchführen möchte, vollständige Erkennung der frühmittelalterlichen Besiedlung auf dem betreffenden Gebiet zulassen. Auch erst dann wird die Schlußfolgerung über den Charakter von Formen der Verbindungen der lokalen Bevölkerung, die dieses Gebiet im Frühmittelalter bewohnte, möglich.

Abbildungen:

Abb. 1. Lageplan der Burgwälle und ihre Vorchronologie. Gez. R. Pietrzak

Abb. 2. Jastrowo-Ostrolesie, Fst. 1, Gem. Szamotuły. Lage- und Höhenlinienplan. Gez. T. Kasprowicz

Abb. 3. Jastrowo-Ostrolesie, Fst. 1, Gem. Szamotuły. Keramikauswahl. Gez. A. Zarzycka

Abb. 4. Jastrowo-Ostrolesie, Fst. 1, Gem. Szamotuły. Keramikauswahl. Gez. A. Zarzycka

Abb. 5. Jastrowo-Ostrolesie, Fst. 1, Gem. Szamotuły. Keramikauswahl. Gez. A. Zarzycka

Abb. 6. Kąsinowo, Fst. 1 i 2, Gem. Szamotuły. Lage- und Höhenlinienplan. Gez. T. Kasprowicz

Abb. 7. Kąsinowo, Fst. 2, Gem. Szamotuły. Sondierung I: 1,2,3 – Kulturschicht, 4, 5, 6, 7 – Objekt Nr. 2,8 – Schicht des „durchgebrannten“ Sands. Gez. A. Zarzycka

Abb. 8. Kąsinowo, Fst. 2, Gem. Szamotuły. Sondierung I – Keramikauswahl aus der Kulturschicht. Gez. A. Zarzycka

Abb. 9. Kąsinowo, Fst. 2, Gem. Szamotuły. Sondierung I – Keramikauswahl aus dem Objekt Nr. 2. Gez. A. Zarzycka

Abb. 10. Ostroróg, Fst. 1, Gem. loco. Lage- und Höhenlinienplan. Gez. R. Pietrzak

Abb. 11. Ostroróg, Fst. 1, Gem. loco. Schichtenanordnung. Gez. A. Zarzycka

Abb. 12. Ostroróg, Fst. 1, Gem. loco. Keramikauswahl. Gez. A. Zarzycka

Abb. 13. Rudki, Fst. 1, Gem. Ostroróg. Lage- und Höhenlinienplan. Gez. T. Kasprowicz

Abb. 14. Rudki, Fst. 1, Gem. Ostroróg. Keramikauswahl. Gez. A. Zarzycka

Abb. 15. Rudki, Fst. 1, Gem. Ostroróg. Keramikauswahl. Gez. A. Zarzycka

CZESŁAW STRYŻEWSKI, MATEUSZ ŁASTOWIECKI, MICHAŁ KARA

Wczesnośredniowieczne grodzisko w Moraczewie pod Ostrowem Lednickim.

KOMUNIKAT O WYNIKACH BADAŃ ARCHEOLOGICZNYCH
W LATACH 1977-1981¹

1. Wstęp

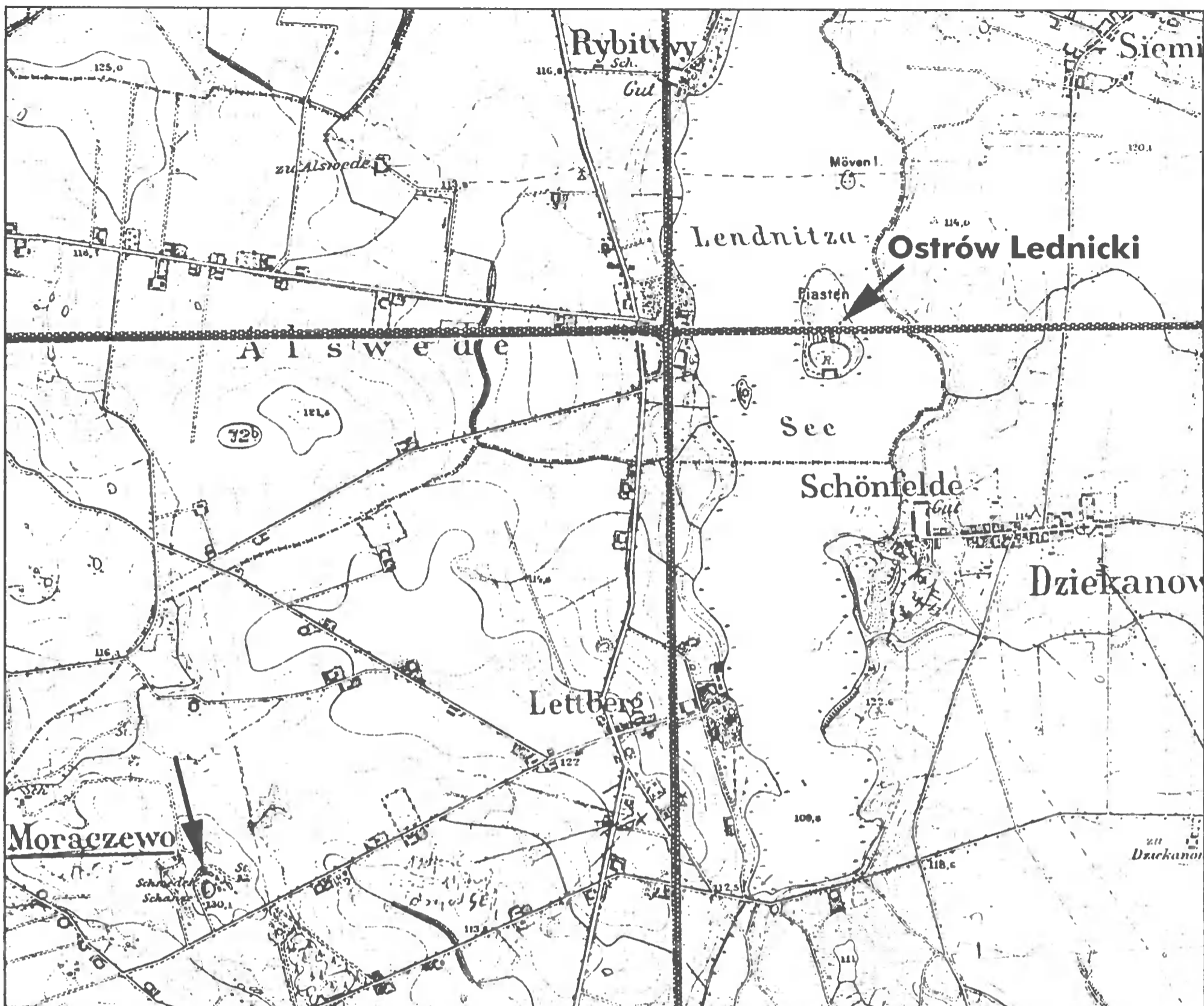
Grodzisko w Moraczewie, stan. 1, gm. Łubowo, woj. wielkopolskie (b. poznańskie) leży w połowie drogi między Poznaniem a Gniezmem, około 2 km na zachód od południowego krańca rynny Jeziora Lednickiego i około 3-3,5 km na południowy zachód od wczesnośredniowiecznego grodziska na Ostrowie Lednickim (ryc. 1). Położone jest w terenie silnie sfałdowanym, polodowcowym, charakteryzującym się obecnością ciągów moreny czołowej w formie pagórków o wysokości bezwzględnej około 90-120 m n.p.m., które rysują się na tle płaskich lub falistych powierzchni o deniwelacjach względnych do 10 m. W pobliżu przepływa rzeka Główna, prawobrzeżny dopływ Warty łączący Jezioro Lednickie, a wraz z nim Ostrów Lednicki, z poznańskim Ostrowem Tumskim (około 30 km w linii prostej). Teren wokół grodziska przecinają doliny dawnych dopływów Główny, które zanikły w wyniku prac melioracyjnych. We wczesnym średniowieczu obszar ten był silnie zabagniony; niektóre mokradła zasypano dopiero w XX w. podczas niwelacji wyniesień.

2. Stan badań obiektu

W literaturze przedmiotu grodzisko w Moraczewie – w miejscowej tradycji utrwalone jako *Szaniec Szwedzki* (por. ryc. 1) – zostało scharakteryzowane po raz pierwszy przez P. Schumachera (1924, s. 7, 21, 22, ryc. 2-4). Temu badaczowi zawdzięczamy m.in. informacje o wymiarach obiektu, w tym o wysokości wałów, które sięgały wówczas około 9 m. O grodzisku wspomina też J. Dylík (1936, s. 83). Szczegółowy opis obiektu sporządził W. Kowalenko (1938, s. 260 nr 294). Opis ów stanowi podstawę wszelkich późniejszych opracowań katalogowych grodziska, m.in. zwięzłej charakterystyki autorstwa W. Hensla i Z. Hilczer-Kumartowskiej (1972, s. 122, 123, ryc. 55).

Sporządzone przed wojną opisy warowni opierały się na lustracjach terenowych, prowadzonych przez archeologów oraz miejscowych nauczycieli. Badania powierzchniowe obiektu, połączone z wykonaniem planu warstwicowego (ryc. 2), miały miejsce dopiero w roku 1956 i 1972 r. Pierwszą prospekcję terenową nadzorował K. Żurowski, ówczesny kierownik Stacji Archeologicznej Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN w Gnieźnie, kolejną G. Mikołajczyk, z ramienia Gnieźnieńskiego Oddziału Muzeum Archeologicznego w Po-

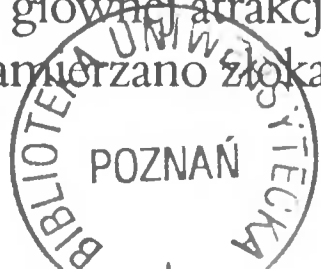
¹ Niniejszy tekst stanowi zmodyfikowaną wersję opracowania Cz. Strzyżewskiego i M. Łastowieckiego z roku 1997 pt. „Grodzisko wczesnośredniowieczne w Moraczewie, gm. Łubowo, woj. poznańskie (stanowisko 1) – stan i perspektywy badań archeologicznych”. Maszynopis był przygotowywany do druku przez Cz. Strzyżewskiego; zaawansowane już prace przerwała przedwczesna śmierć Autora. Ich kontynuacji, za wiedzą M. Łastowieckiego, zgodnie z aktualnym stanem badań, podjął się M. Kara.

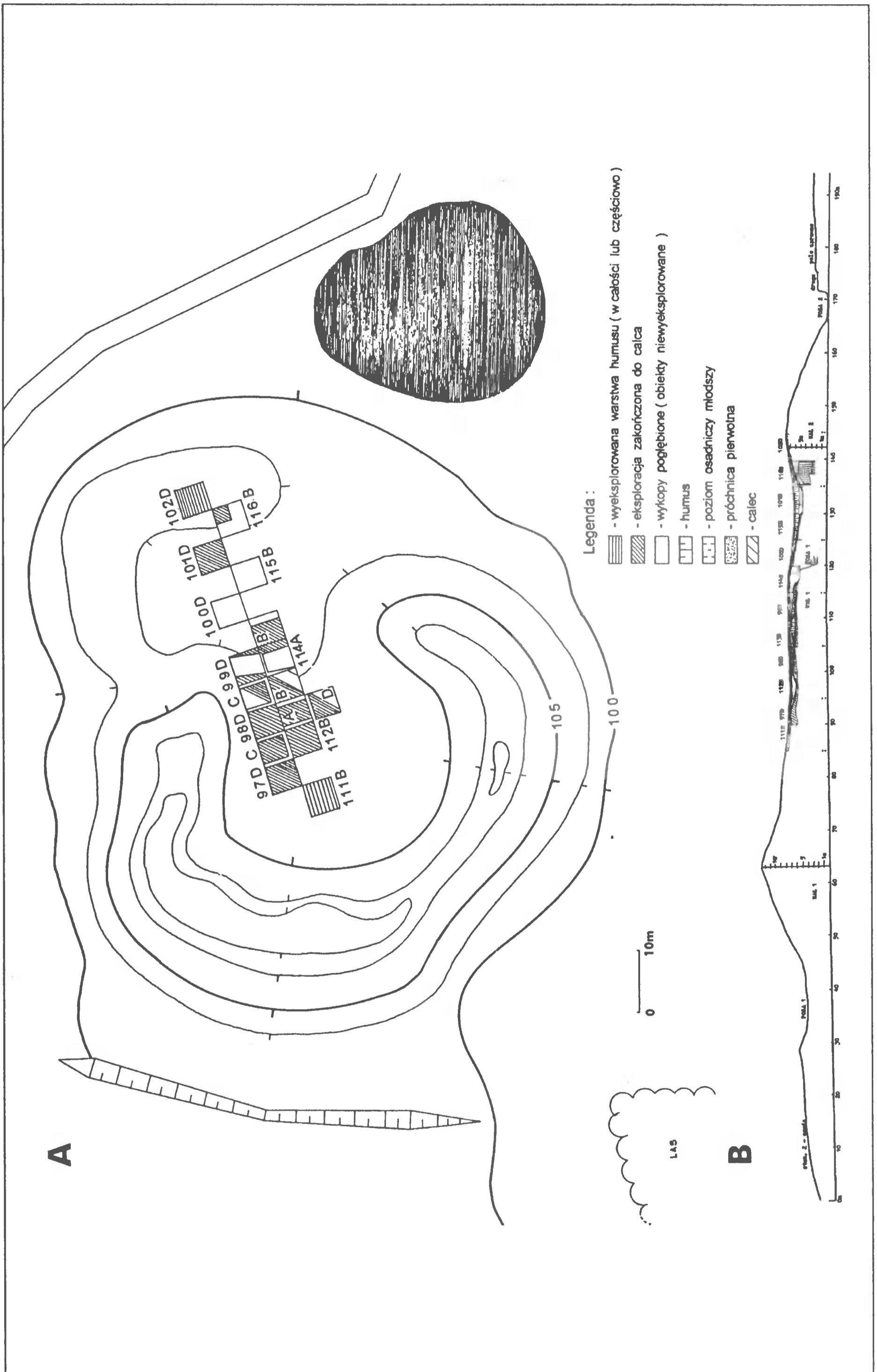

Ryc. 1. Lokalizacja wczesnośredniowiecznych grodzisk w Moraczewie i na Ostrowie Lednickim, woj. Wielkopolskie

znaniu. Grodzisko wpisano wówczas do rejestru zabytków woj. poznańskiego (nr decyzji 1345/A, Kl. III – 870/9/72 z dnia 28.02.1972 r.).

Powołanie w latach 70. XX w. Szlaku Piastowskiego, łączącego Poznań z Gnieznom oraz Biskupinem, w założeniu mającego propagować dzieje kolebki państwa polskiego, przyczyniło się do sformułowania perspektywicznego planu archeologicznych badań wybranych grodzisk, położonych wzdłuż wymienionej trasy. W tej grupie znalazło się dobrze zachowane grodzisko w Moraczewie (ryc. 3), zlokalizowane przy szosie Poznań-Gniezno, zatem doskonale nadające się do ekspozycji turystycznej w formie skansenu wzorowanego na biskupińskim. Niezadowolający stan rozpoznania obiektu zdecydował o konieczności przeprowadzenia badań archeologicznych, celem uzyskania informacji pozwalających zrekonstruować umocnienia grodu oraz odtworzyć zabudowę majdanu. Za konieczne uznano też określenie chronologii oraz charakteru warowni, a także rozpoznanie kultury jej mieszkańców. Projektowano obniżenie wnętrza grodziska do poziomu obiektów mieszkalnych, poprzez usunięcie ziemi „naniesionej” na majdan podczas orki (teren grodziska, do momentu wpisania w rejestr zabytków, objęty był uprawą rolną), ponadto planowano częściową ekspozycję szkieletu wału, odtworzenie fragmentów fosy, rekonstrukcję bramy grodowej (jako głównej atrakcji turystycznej skansenu) oraz zbadanie fragmentu osady przygodowej, gdzie zamierzano zlokalizować parking i zaplecze gospodarczo-tu-

Przerys. M. Moliska

Ryc. 2. Moraczewo, stan. 1, gm. Łubowo. A. Plan warstwiczny grodziska z naniesionymi wykopami archeologicznymi z lat 1977-1980. B. Przekrój pionowy grodziska wzdłuż osi wschód-zachód. Oprac. M. Łastowiecki i Cz. Strzyżewski, przy współpracy P. Wojciechowskiego

rystyczne. Prace projektowano ukończyć w roku 1981, a w razie zmniejszenia preliminowanych środków finansowych przewidywano wydłużenie badań. W rzeczywistości w poszczególnych sezonach wykopaliskowych finanse były mniejsze od zakładanych o ponad połowę. Z tego powodu założenia planu wyjściowego zrealizowano tylko w około 40%.

Badania wykopaliskowe na grodzisku w Moraczewie przeprowadziło w latach 1977-1981 Muzeum Archeologiczne w Poznaniu (MAP), na zlecenie Rady Naukowej Szlaku Piastowskiego oraz Urzędu Wojewódzkiego w Poznaniu, przy czym w ostatnim sezonie zasypywano jedynie wykopy. Badaniami kierował Cz. Strzyżewski, z tym że w roku 1977 eksplorację nadzorował M. Łastowiecki. Równolegle realizowano badania powierzchniowo-rozpoznawcze zaplecza osadniczego grodu. Prace te zostały uwzględnione w Archeologicznym Zdjęciu Polski (obszar AZP 50-31). Teren wokół Moraczewa ujawnił bardzo liczne ślady osadnictwa z okresu pradziejowego, z wczesnego i późnego średniowiecza oraz z epoki nowożytnej (ryc. 4).

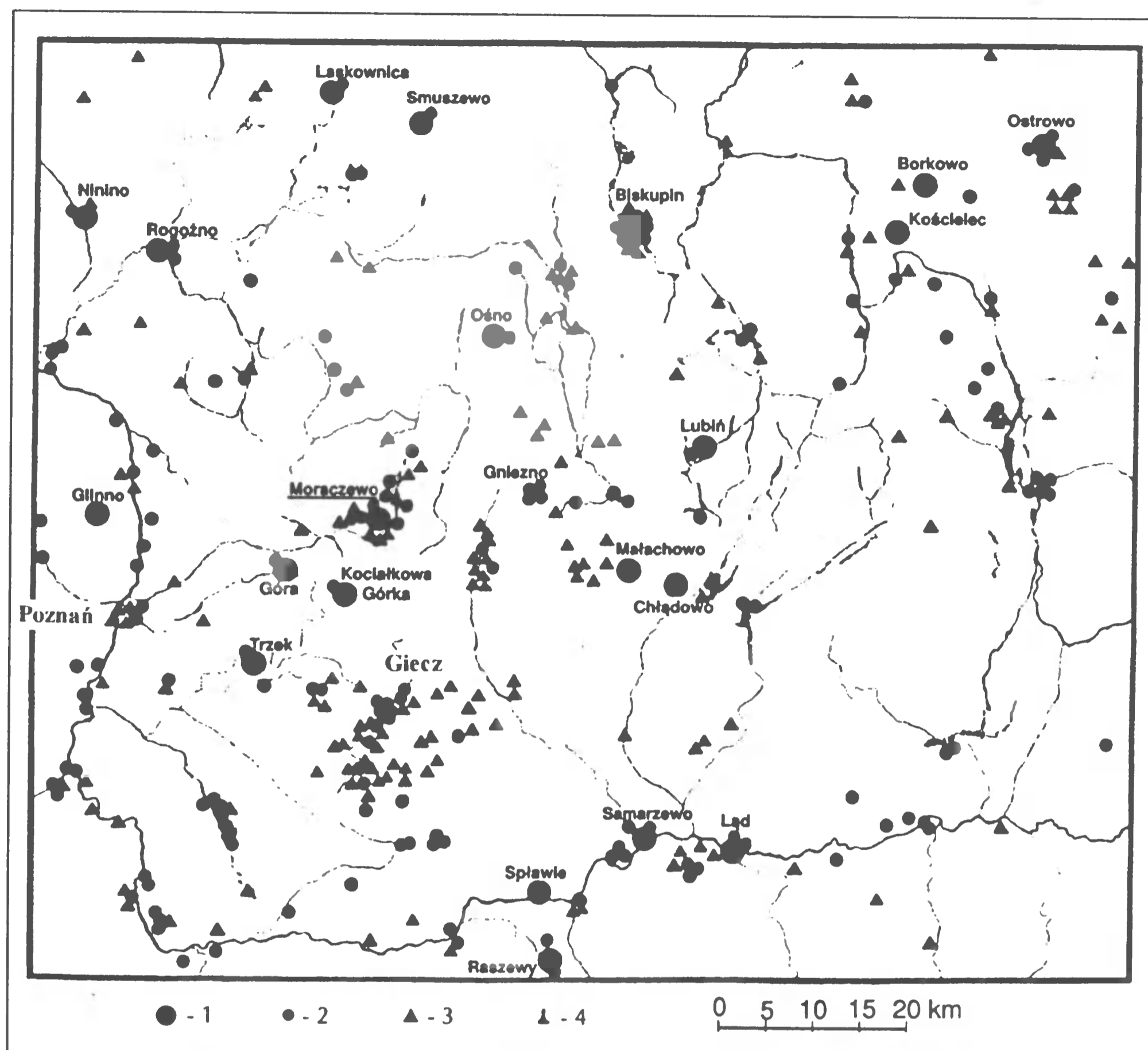
3. Opis grodziska

Najstarszy gród w Moraczewie zbudowano na naturalnym pagórku moreny czołowej o powierzchni około 0,75 ha. Obiekt został przebudowany i powiększony od strony wschodniej. Wnętrze warowni oraz zachodni i południowy rejon przedwała były od XIX w. niszczone głęboką orką, o czym nadmienialiśmy powyżej, w związku z czym aktualne wymiary grodziska odbiegają w niektórych przypadkach od ustalonych w okresie międzywojennym.

Fot. A. Kijowski (własność MAP)

Ryc. 3. Moraczewo, stan. 1, gm. Łubowo. Fotografia lotnicza grodziska.

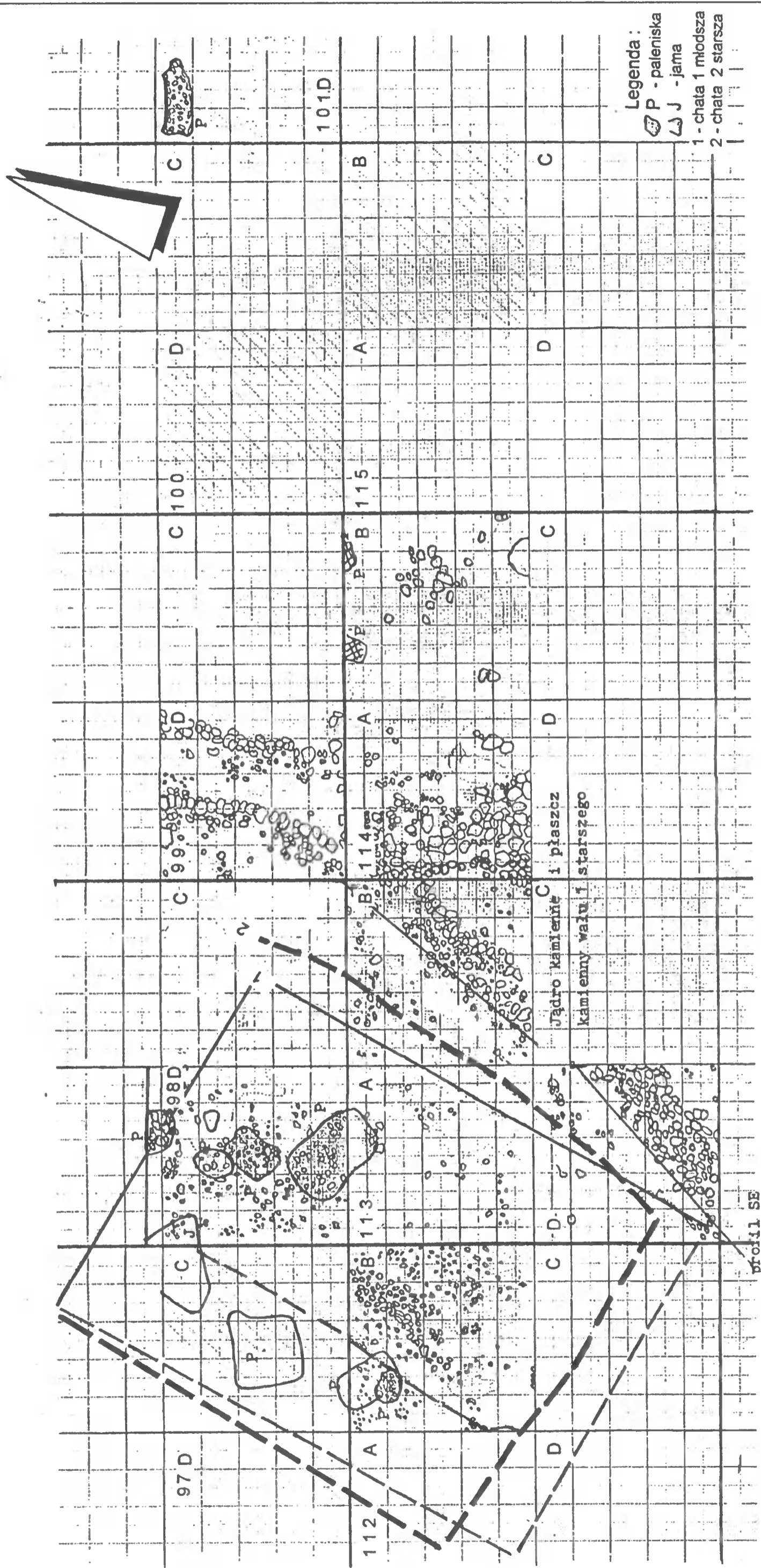

Wg Z. Kurnatowska 2000

Ryc. 4. Wczesnośredniowieczne osadnictwo wokół grodu w Moraczewie, współczesne warowni (1 – grodzisko; 2 – osada otwarta; 3 – ślad osadniczy; 4 – ośrodek kultowy w Gnieźnie)

Na podstawie planów warstwicznych, sporządzonych w roku 1956 i 1976 (ryc. 2), można zakładać, że maksymalne wymiary grodu II fazy (tzn. po rozbudowie) wynosiły wraz z fosą około 140-145 (oś NE-SW) × 130 m (oś NW-SE), a obszar warowni zamykał się w granicach 1,82 ha. Fosa miała rozpiętość około 7-10 m (ze stawem szerokości około 35 m) w partii południowo-wschodniej i około 12-15 m w części zachodniej. W roku 1956 głębokość rowu wynosiła 3 m (obecnie w najgłębszych miejscach sięga około 1,5 m). Maksymalne wymiary grodziska, licząc od zewnętrznej podstawy wału, zamykają się aktualnie w granicach około 120 (oś NE-SW) × 100 m (oś NW-SE).

Wały wyznaczają dwa człony grodu: wyższy – zachodni i usytuowany trochę niżej – wschodni. Ten ostatni został dobudowany; jego obwarowanie uległo obniżeniu w wyniku prowadzonej tu orki, która szczęśliwie nie sięgnęła korony wału zachodniego. Od strony północnej oraz południowo-wschodniej czytelne są zakłębienia między obu członami wału. Obecnie, wał zachodni w kształcie podkowy ramionami zwróconej w kierunku północnego wschodu, o zachowanej wysokości około 7-11 m, ma szerokość u podstawy około 27-30 m,

Przerys. M. Mojska

Ryc. 5. Moraczewo, stan. 1, gm. Łubowo. Rzut poziomy kamiennego „fundamentu” wału starszego grodu, wraz z relikami zabudowy odkrytymi w przyległej partii majdanu. Oprac. M. Łastowiecki i Cz. Strzyżewski, przy współpracy P. Wojciechowskiego

a na koronie około 4-7 m. Wał wschodni, mocno rozorany, również podkowiasty, końcem ramion zetknięty z wałem członu zachodniego, spiętrzony jest na wysokość około 6-7 m. Jego szerokość u podstawy wynosi około 20-30 m, górą około 9-11 m (rozorana ziemia częściowo zasypała majdan i fosę, które rysowały się wyraźniej jeszcze w 1956 r.). Od strony wewnętrznej wały górują około 3 m nad majdanem obu członów grodu.

Maksymalne wymiary wnętrza grodziska wynoszą aktualnie około 65-75 (oś NE-SW) × × 40 m (oś N-S): majdan członu zachodniego ma wymiary około 40 (W-E) × 35-40 m (N-S), natomiast majdan członu wschodniego zamyka się w granicach około 20 (W-E) × 40 m (N-S), nie licząc uskoku pośrodku warowni. Wspomniany uskok ma wysokość około 3 m, w związku z czym łączna różnica poziomów między majdanem wyższego (zachodniego) członu grodu, a wnętrzem niżej położonego członu wschodniego wynosi około 5,5 m.

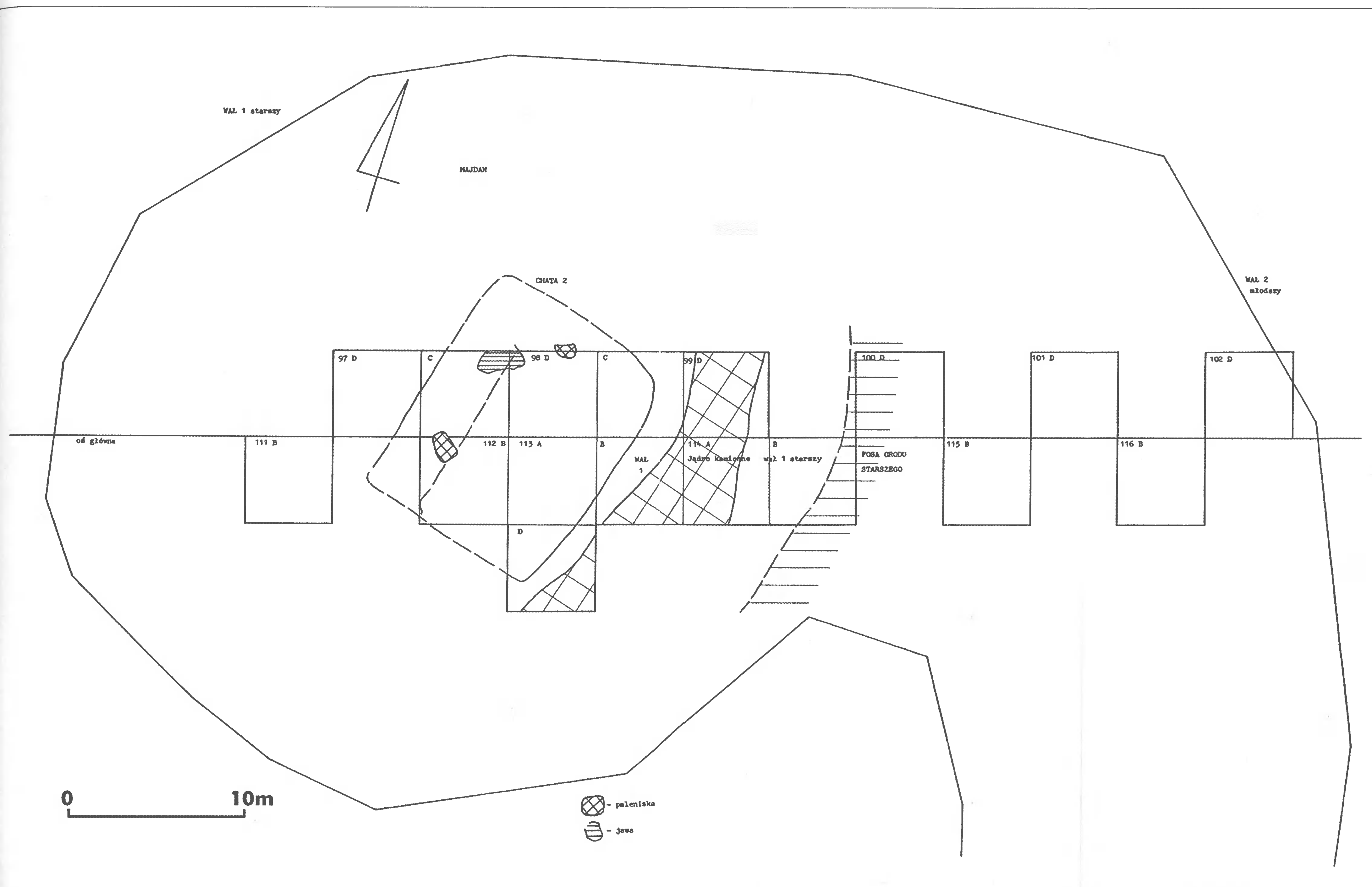
4.1. Zakres badań archeologicznych grodziska

Wykopy założono we wnętrzu obu członów grodu wzdłuż osi wschód-zachód, z odchyleniem w kierunku północnego wschodu (ryc. 2). Zblokowane w „amfiladę”, obejmowały poważny fragment majdanu wraz z przyległymi partiami obwarowań: od wewnętrznej podstawy wału członu zachodniego, po kulminację oraz przyszczytową część zewnętrznego stożka obwarowania członu wschodniego. W trakcie badań zrezygnowano z eksploracji trzech wykopów: dwu na wale wschodnim i jednego na wale zachodnim. Prace prowadzono w 17 wykopach o łącznej długości 60 m i szerokości 10-15 m, których całkowita powierzchnia wynosiła 425 m². W dwu wykopach zdjęto jedynie warstwę współczesnego humusu: na arze 102D grubości około 0,28-0,4 m (w całości), a na arze 111B miąższości około 0,35-0,55 m, przy czym tutaj zebrano wyłącznie fragment warstwy. W 13 wykopach odnotowano calec, jednak tylko 4 – zlokalizowane na arach 97D, 112B, 98D i 101D – wyeksplorowano w całości. W trzech wykopach – usytuowanych na arach 97C, 98C i 113A – pozostawiono tzw. świadki. Z kolei w 5 sondażach – na arach 113D-B, 114A-B i 99D – nie wyeksplorowano obiektów, a także części „świadków”. W wykopie na arze 116B rozkopano do calca tylko ćwiartkę projektowanego sondażu o wymiarach 2,5 × 2,5 m, ze względu na poważną głębokość odkrywki grożącą jej zawaleniem. Eksplorację dwu wykopów – zlokalizowanych na arze 100D oraz 115B – przerwano na głębokości 0,84-2,27 m i 0,3-0,86 m od powierzchni gruntu. Wszystkie wykopy zostały zasypane, najpóźniej w roku 1981. Wyniki badań podsumowano w formie komunikatów, które publikowano sukcesywnie w *Informatorze Archeologicznym* (Badania 1977, s. 183, 184; 1978, s. 182-184; 1979, s. 168, 169; 1980, s. 159, 160).

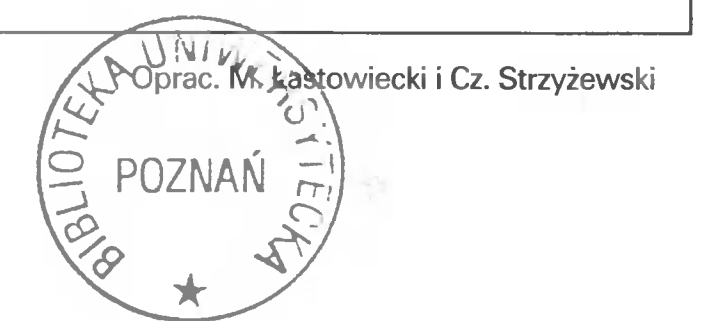
4.2. Wyniki badań archeologicznych

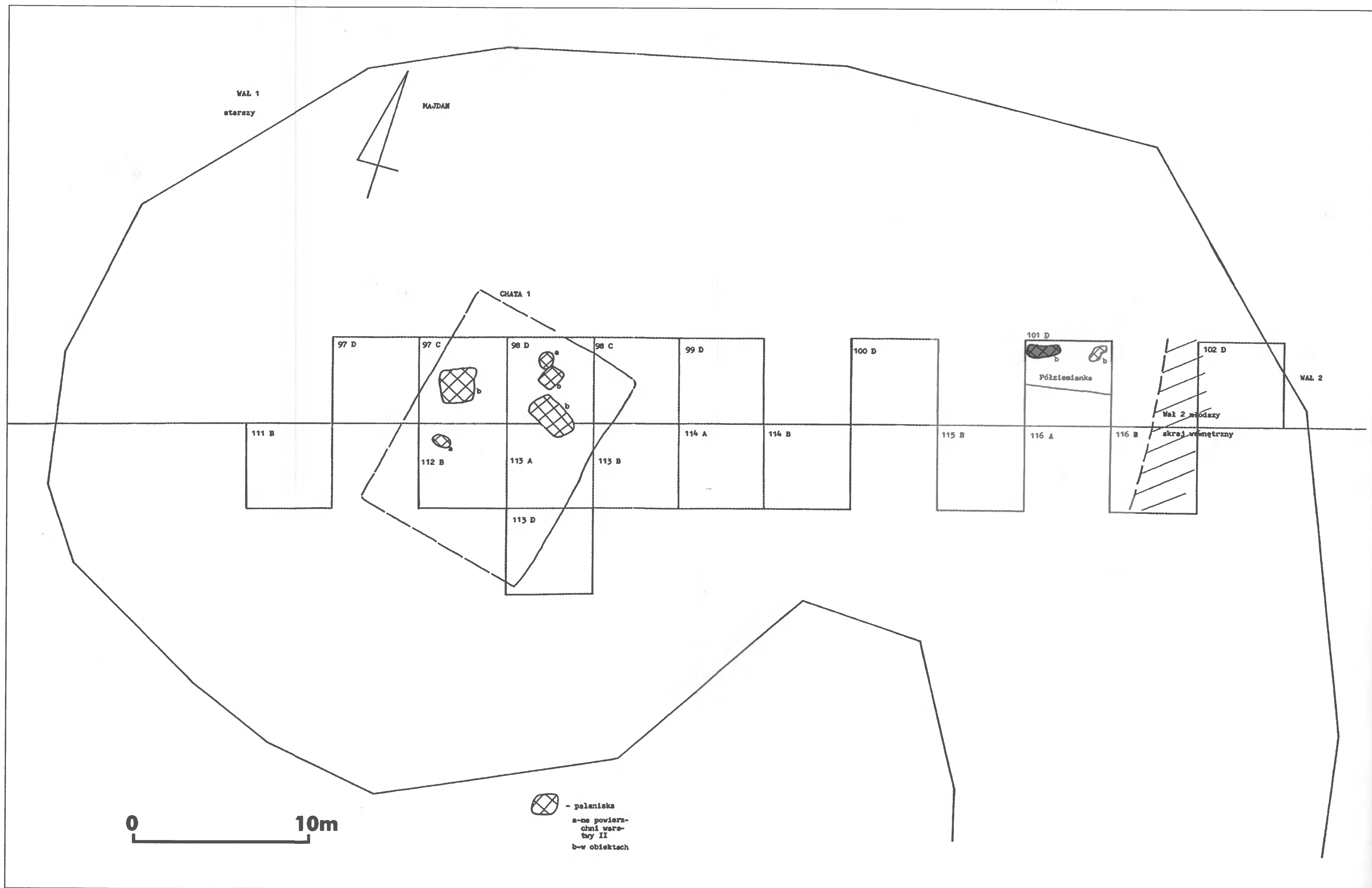
W rezultacie podjętych wykopalisk uzyskano wzdłuż przybliżonej osi wschód-zachód stratygraficzny profil grodziska (ryc. 2B), wskazujący na istnienie w zachodniej, wyższej części założenia warstwy humusu pierwotnego, na której spoczywały nawarstwienia starszego grodu, przykryte z kolei relikdami młodszej warowni. Nie jest to kompletny profil grodziska, rozpoznana partia obiektu pozwala jednak formułować ogólniejsze wnioski.

W obrębie obu poziomów warowni zarejestrowano pozostałości 3 budynków z 6 paleniskami we wnętrzu, ponadto stwierdzono 2 paleniska tzw. otwarte, nie wykazujące związków z relikdami trwałej zabudowy, oraz kilka plam spalenizny po zniszczonych paleniskach lub słupach (?). Odslonięto też fragmenty drewniano-ziemnych konstrukcji wału. Pozyskany materiał ruchomy to

Ryc. 6. Moraczewo, stan. 1, gm. Łubowo. Rzut poziomy reliktów grodu starszego

Ryc. 7. Moraczewo, stan. 1, gm. Łubowo. Rzut poziomy reliktyw grodu młodszego

6602 fragmenty naczyń glinianych, głównie wczesnośredniowiecznych (zrekonstruowano kilka pojemników), oraz 30 zabytków wydzielonych, które zalegały wraz z ceramiką w poziomach osadniczych na majdanie grodziska lub zostały znalezione w podwalinie wału. Odkryto m.in. żelazny topór, 9 żelaznych noży (niektóre uszkodzone), żelazny półkosek (?), 2 żelazne posrebrzane ostrogi z prostokątnymi sprzączkami, żelazne wędzidło, żelazne okucia (w tym haczykowate oraz skrzyń?), krzesiwo z żelaza, żelazne szydło, 2 przęśliki gliniane, przęślik (?) kamienny, 2 oselki oraz kamienne gładzidło-podkładkę, a także ułamek misternie zdobionej okładziny z poroża, najprawdopodobniej szkatułki. Ponadto znaleziono bardzo liczne fragmenty kości zwierzęcych (m.in. młodych świń), pokawałkowane w celach konsumpcyjnych². Pobrano też próbki geologiczne i dendrologiczne, te ostatnie z reliktywów drewnianych budynków oraz konstrukcji wału.

4.2.1. Charakterystyka poziomów stratygraficznych

4.2.1.1. Poziom przedgrodowy

Wzgórze zajęte przez gród było zasiedlone w okresie wpływów rzymskich. Na kulminacji wzniesienia, w obrębie zachodniego członu grodziska (ary 97-114), odnotowano pokład brunatnej, spiaszczonej próchnicy (oznaczony nr IVb) o miąższości około 0,12-0,4 m, w którym stwierdzono pojedyncze fragmenty glinianych naczyń ludności kultury przeworskiej. Warstwa zalegała bezpośrednio na calcu, nie ujawniła pozostałości obiektów. Jej charakter, mimo obecności artefaktów, sugeruje naturalne przyczyny uformowania się sedymentu.

4.2.1.2. Pozostałości starszego grodu

W końcu IX lub prawdopodobnie na początku X w. (uzasadnienie chronologii poniżej) zachodnią część wzgórza, o wymiarach około 70 (oś NE-SW) × 100 m (oś NW-SE), otoczono pierścieniowatym wałem obronnym, obwiedzionym dodatkowo fosą. Rozpoznano tylko północną partię wschodniego ramienia wału (ryc. 2), wzniesioną na krawędzi wypiętrzenia. Konstrukcje korpusu fortyfikacji osadzono na kamiennym „fundamencie” – szerokości około 3,5-7,5 m i zachowanej (?) wysokości około 0,9 m – w formie bruku licowanego suchymi murkami (?) (wyraźnie zarysował się wewnętrzny, zachodni), które ułożono zgodnie z osią przebiegu wału (ryc. 5). Bardzo zły stan zachowania drewnianych bierwion wykluczył możliwość określenia techniki budowy korpusu wału, poza stwierdzeniem, iż stopy – ułożone w pierścieniu, wsparte dodatkowo o suche murki „fundamentu” – stabilizowały ziemny nasyp obwarowania. Stwierdzono, że belki wewnętrznej partii wału miały szerokość około 1,3 m, co sugeruje bardzo strome, niemal pionowe lico tej części fortyfikacji. Z kolei zewnętrzna, wschodnia partia obwarowania została umocniona kamiennym „płaszczem” (?) ułożonym z dużych, specjalnie wyselekcjonowanych otoczków. Szerokość podstawy wału wynosiła około 11 m, a zachowana wysokość oscylowała wokół 2 m. W odległości około 4-5,5 m na wschód od kamiennego „fundamentu” obwarowania zarysowała się fosa, której wymiarów nie sprecyzowano (ryc. 2B).

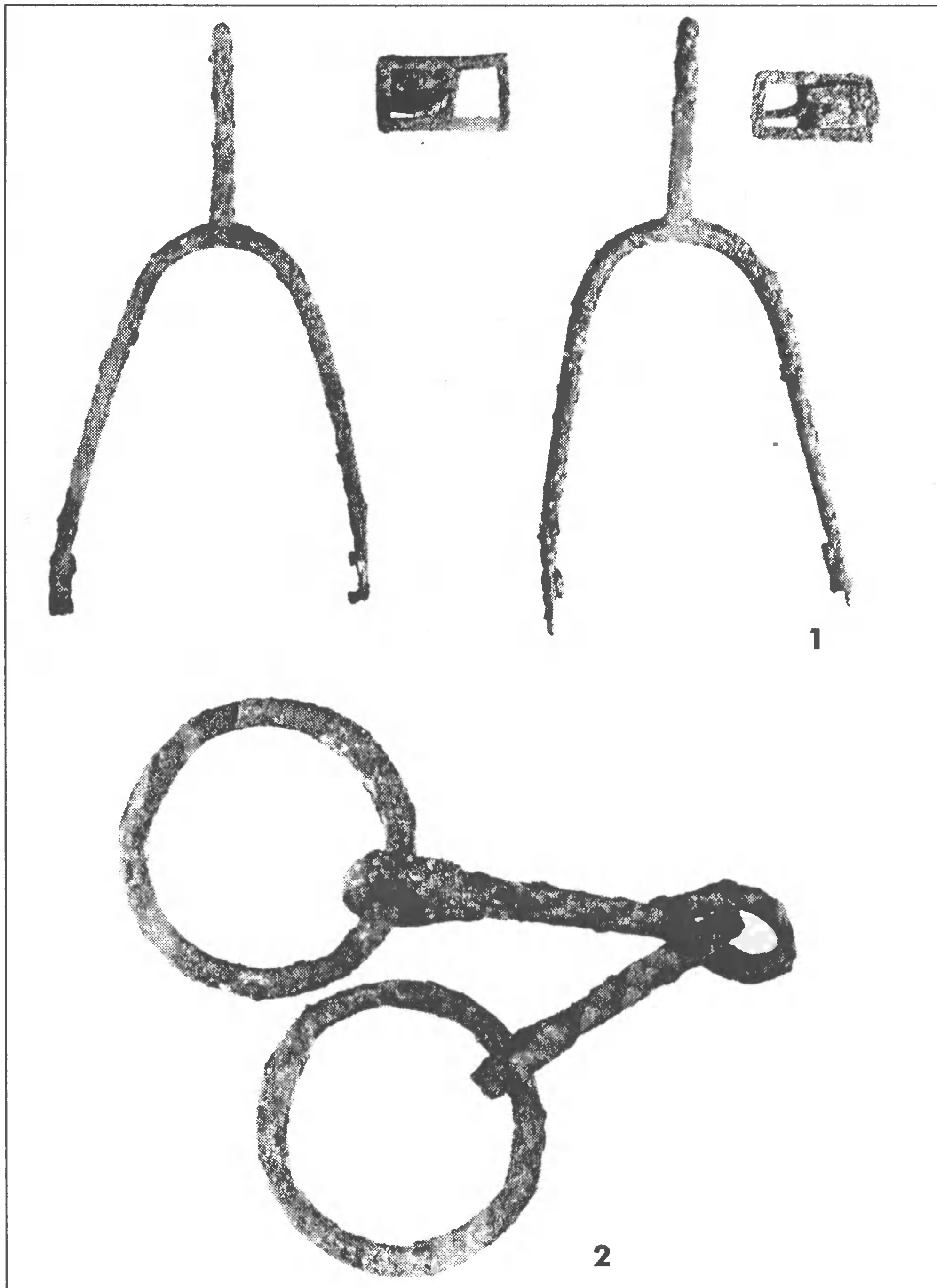
Nie rozpoznano też zachodniego odcinka wału starszego grodu. Ustalono jedynie, że obwarowanie umocnione było od frontu zwartym „płaszczem” kamiennym, być może pochodzącym dopiero z drugiej fazy warowni.

² Wstępnej analizy materiałów archeozoologicznych dokonał dr inż. D. Makowiecki z Instytutu Archeologii i Etnologii PAN – Oddział Poznański.

Fot. z archiwum MAP

Ryc. 8. Moraczewo, stan. 1, gm. Łubowo. Wybór ceramiki naczyniowej z reliktyw młodszego grodu:
 1 – naczynie zrekonstruowane z fragmentów znalezionych w warstwie nr I-II,
 2-9 – naczynia z naziemnego budynku zrębowego (tzw. obiektu nr 1)
 (A - ceramika obtaczana górną; B – ceramika obtaczana całkowicie silnie formująco)

Fot. z archiwum MAP
Ryc. 9. Moraczewo, stan. 1, gm. Łubowo. Militaria znalezione w naziemnym budynku zrębowym (tzw. obiekcie nr 1), odsoniętym w zachodnim członie młodszego grodu:
1 – 2 żelazne, posrebrzane ostrogi z parą żelaznych sprzączek; 2 – żelazne wędzidło końskie

Fot. z archiwum MAP

Ryc. 10. Moraczewo, stan. 1, gm. Łubowo. Żelazny topór (1) i dwa żelazne noże (2, 3), owinięte w tkaninę, znalezione w podwalinie wschodniego wału młodszego grodu

Tuż przy granicy wewnętrznego lica wału wschodniego natrafiono na relikty drewnianego budynku naziemnego o zrębowej konstrukcji ścian, długości co najmniej 15 m i szerokości około 12 m (tzw. obiekt nr 2 – ryc. 6). Piętnastometrową ścianą wschodnią budynek ów dolegał do wału, zorientowany zgodnie z osią przebiegu fortyfikacji. Wypełnisko obiektu miało miąższość około 0,1-0,5 m; konstrukcje wzmacniały słupy (odkryto dwa wkopane w podłoże 0,4 i 0,9 m). Prawdopodobnie budynek składał się z dwu pomieszczeń: większego od wschodu i mniejszego od stro-

ny zachodniej. W południowo-zachodniej części wnętrza budynku, w partii spągowej, zarysowało się duże palenisko o wymiarach około $1,8 \times 1,3$ m; fragment kolejnego, o uchwyconych wymiarach około $1,1 \times 0,7$ m, odkryto w północnej partii obiektu. Tutaj też zarejestrowano fragment jamy (zapewne piwniczki) o wymiarach około $2,6 \times 1,3$ m. Dodajmy, że w rozkopanej partii majdanu nie stwierdzono pozostałości budynków towarzyszących opisanemu, a ten ostatni zlokalizowany był niemal na osi NE-SW grodu, w pobliżu jego centrum.

Z nawarstwień majdanu, w tym z wypełniska budynku (wyróżnione jako warstwy nr IV) pozyskano bogate zespoły ceramiczne, złożone z ułamków wczesnośredniowiecznych naczyń glinianych obtaczanych górną słabo formująco, ornamentowanych, jak też niezdobionych, zazwyczaj wykonanych starannie. Te ostatnie nawiązują do pojemników grupy B według Z. Hilczerówny (1967), znanych z terenów środkowego i górnego Nadbrza, centralnej Wielkopolski oraz Polski Środkowej, z kolei dominujące liczebnie naczynia ornamentowane, przeważnie strefowo w górnej części brzuśca (głównie wątkiem linii falistych, dookołnych żłobków, ukośnych nakłuc grzebyka, kombinacjami żłobków pionowych lub ukośnych, owalnych nakłuc patyka), mają bliskie analogie wśród ceramiki grupy Menkendorf według E. Schuldta (1956) oraz grupy Tornow C według J. Herrmanna (1966), rzadziej wśród okazów grupy C według Z. Hilczerówny (1967). Zespoły złożone z wymienionych morfotypów znane są m.in. z zachodniej i centralnej Wielkopolski (M. Kara 2000b). Wśród znalezisk ceramicznych z najstarszego grodziska moraczewskiego, obok dominujących liczebnie naczyń opisanych powyżej, produkcji wyspecjalizowanego rękodziela, wystąpiły też pojedyncze fragmenty pojemników obtaczanych całkowicie silnie formująco, proweniencji rzemieślniczej, o średnim, zwykle dobrym standardzie techno-stylistycznym, sporadycznie z wypukłym znakiem garncarskim na dnie. W tej grupie technicznej odnotowano zarówno pojemniki ornamentowane strefowo, o analogiach w południowo-zachodniej Wielkopolsce oraz w strefie czesko-morawskiej (por. Z. Hilczerówna 1967, s. 123n.), jak też silnie zestandaryzowane naczynia grupy Vipperow według E. Schuldta (1956), o ubogiej ornamentyce, charakterystyczne dla Pomorza i północnego Połabia.

Bardzo skromnie prezentuje się zbiór zabytków wydzielonych, jakie pozyskano z nawarstwień pierwszego grodu moraczewskiego, w tym z wypełniska budynku. Odkryto m.in.: fragment żelaznego noża, osełkę z diabazu oraz uszkodzony przęślik (?) kamienny, wykonany z różowego łupku lub mułowca (J. Skoczylas b.r.w., s. 7 nr 137, 138).

Dla celów chronologicznych przydatny jest wyłącznie materiał ceramiczny. Analogiczne zespoły glinianych naczyń, z niewielkim udziałem całkowicie obtaczanej ceramiki rzemieślniczej, nurtu południowowielkopolskiego i/lub pomorsko-połabskiego, poświadczane są na ziemi gnieźnieńskiej w najstarszych, nadcalcowych poziomach osadniczych grodów, w tym obiektów tej klasy co Poznań oraz Gniezno, które według najnowszych ustaleń archeologii, zweryfikowanych wynikami analiz dendrochronologicznych, pochodzą z 1 połowy (zasadniczo 2 ćwierci) X-początku 3 ćwierci X w. (por. M. Kara 2000a; 2000b; M. Kara, M. Krąpiec 2000, s. 315n.). Istnieją zatem przesłanki, aby budowę grodu w Moraczewie łączyć ze schyłkiem IX lub (co prawdopodobniejsze) z początkiem następnego stulecia. W tym kontekście należy odnotować wyniki analizy ^{14}C węgla drzewnych, jakie pobrano z paleniska nr 1 dużego budynku zrębowego (ar 98D)³. Próby wydatowano w przedziale A.D. 780-990, z największym prawdopodobieństwem (93,4%) zawartym między rokiem 810 a 990, co wyznacza potencjalny moment ścięcia drzewa nie wcześniej niż w roku 810, z kolei nie później niż w roku 990. Uzyskane daty mają charakter orientacyjny.

³ Analizę wykonano akceleratomem w roku 2002 w Poznańskim Laboratorium Radiowęglowym, na materiale archiwalnym ze zbiorów MAP (nr lab. Poz-1159).

4.2.1.3. Pozostałości młodszego grodu

W 1 połowie X w., najprawdopodobniej w 2 ćwierci stulecia (uzasadnienie chronologii poniżej) gród rozbudowano powiększając około 50 m w kierunku wschodnim. Wzniesiono wówczas drugi człon warowni – nieco niższy od zachodniego ze względu na lokalizację w obrębie zbocza wzgórza. W tym celu rozebrano do poziomu kamiennego „fundamentu” wschodni odcinek wału starszego grodu, a przyległą partię fosy zasypano żwirem i piaskiem miąższości kilku metrów. Niwelacyjną warstwą żwiru i piasku, o grubości kilkunastu centymetrów, wyrównano też majdan grodu starszego, jak również wewnątrz nowo wybudowanego członu wschodniego. W przypadku członu zachodniego (usytuowany na kulminacji wzgórza wyznaczał najwyższą partię grodu) wspomniany pokład niwelacyjny separował starsze nawarstwienia osadnicze od młodszych. Niższy, wschodni człon warowni ufortyfikowano odrębnym wałem podkowiastym (ryc. 3), który dostawiono do obwarowania starszego, usuwając przedtem jego odcinek wschodni. Na przedwalu nowego obwarowania wykopano fosę, ponadto odrestaurowano zachowaną partię obwarowania starszego, które najprawdopodobniej podwyższono. W tej konfiguracji przestrzennej gród zachował się w terenie. Dodajmy, że nawarstwienia młodszej warowni (oznaczone numerem II) ujawniły znaczną zawartość spalenizny, która powstała w wyniku pożaru grodu. Wspomniana warstwa demolacyjna nie pokrywała w sposób zwarty zbadanej powierzchni majdanu, gdyż miejscami uległa zniszczeniu przez orkę (zalegała bowiem stosunkowo płytko pod współczesnym humusem).

W wyższej, zachodniej części grodu odsłonięto duży, naziemny budynek zrębowy (tzw. obiekt nr 1), o wymiarach około 14×10 m, zorientowany dłuższym bokiem wzdłuż osi północny wschód – południowy zachód (ryc. 7). Został wzniesiony niemal dokładnie na miejscu starszego budynku (obekt nr 2), przy czym usiłowano zachować nie tylko orientację obu założeń, lecz również ich oś symetrii (ryc. 5). Wypełnisko budynku nr 1 miało miąższość około 0,12-0,4 m. We wnętrzu odkryto 3 sąsiadujące ze sobą paleniska w kształcie zaoblonych czworokątów o wymiarach około $2 \times 1,9$ m, $1,2 \times 1$ m i $2,5 \times 1,5$ m. Usytuowane były w północnej części obiektu (ary 97C/98D). Budowla spłonęła w pożarze, o czym świadczą dwie duże plamy spalenizny odsłonięte w obrębie jej reliktyw, na arze nr 112B.

Na stropie warstwy demolacyjnej spalonego budynku odsłonięto 2 paleniska tzw. otwarte, o wymiarach około $1 \times 0,6$ m (ar 112B) i $1 \times 0,9$ m (ar 98D), pochodzące najwcześniej z XI w. Wnosząc z materiału ceramicznego, a także z ogniwkowego krzesiwa, jakie znaleziono w pierwszej warstwie kulturowej oraz w stropowej partii warstwy niższej, opuszczone grodzisko stanowiło po roku 1000 miejsce penetracji osadniczej o nieokreślonym charakterze.

We wschodniej, nowo wybudowanej partii grodu, na arze 101D odkryto niewielki fragment drewnianego budynku zagłębionego w podłoże, który został wzniesiony w ścisłym przywalu warowni (ryc. 7). We wnętrzu półziemianki natrafiono na 2 wydłużone paleniska o wymiarach około $2 \times 0,7$ m i $1 \times 0,3$ m.

W wykopie na arze 116B rozpoznano konstrukcje wewnętrznej partii wału wschodniego (ryc. 7), który został wzniesiony podczas rozbudowy grodu (uchwycono fragment konstrukcji spiętrzonych na wysokość około 3 m). Rysujące się w piasku podłużne, krótkie smugi rozłożonego drewna, koloru popielato-biało-szarego, sugerują obecność stosów w konstrukcji rusztowej lub przekładkowej, uszczelnionej ziemnym nasypem. Wał postawiono bezpośrednio na calcu; w odsłoniętej partii nie odnotowano elementów kamiennych.

Nie rozkopano domniemanej bramy, rysującej się w południowo-wschodniej części grodziska, w formie szerokiej przerwy w wale. Miejsce to zbadano świdrem geologicznym, wykonując odwiert w południowo-wschodnim narożniku ara nr 145C. Na głębokości

0,6-0,9 m poniżej darni stwierdzono warstwę spalenizny, zalegającą z kolei na warstwie żółtego piasku. Ten ostatni niwelował kolejny poziom złożony ze spalenizny oraz zwęglonego drewna, który zarysował się na głębokości 1,5-2,3 m od powierzchni gruntu. Poniżej odnotowano jedynie żółty piasek. Odwiert zakończono na głębokości 3,67 m. Niestety, nie wyjaśnił on charakteru zlokalizowanych tu konstrukcji drewnianych.

Z osadniczych nawarstwień młodszego grodu pozyskano dużą ilość fragmentów glinianych naczyń, przy czym większość znalezionej ceramiki pochodzi z reliktywów dużego budynku naziemnego, który odkryto w zachodnim członie warowni (ryc. 8). Dodajmy, że wśród tamtejszej ceramiki stwierdzono zarówno niewielkie czarki, jak też naczynia zasobowe do przechowywania pokarmów, o wysokości 0,5-1 m. Obecność w zespole tych ostatnich jest wyraźna.

Pod względem zestawu form oraz frekwencji technotypów zbiór ceramiki naczyniowej z młodszego grodu moraczewskiego nawiązuje niemal ściśle do kolekcji starszej, co pozwala datować przebudowę interesującej nas warowni na 1 połowę X w., zapewne 2 ćwierć tegoż stulecia. W porównaniu do starszego zbioru wypada odnotować jedynie niewielki wzrost ilości ceramiki obtaczanej całkowicie, reprezentującej – analogicznie jak poprzednio – nurt pomorsko-połabskiego i południowowielkopolskiego rzemiosła garncarskiego. Frekwencja tegoż technotypu w zespole jest nadal znikoma, bowiem odsetek naczyń obtaczanych całkowicie silnie formująco sięga maksymalnie kilku, ewentualnie kilkunastu procent.

Ponadto w reliktywach młodszego grodu odkryto żelazne noże, półkosek (?), szydło, okucia (w tym okaz haczykowaty), żelazny topór oraz wędzidło typu I według A. Nadolskiego (1954), a także gliniane przęśliki, osełkę z kwarcytu (J. Skoczylas b.r.w., s. 7 nr 136), kamienne gładzidło oraz fragment okładziny z poroża pokrytej misternie wyrytym motywem wielokrotnej, węzowatej plecionki, w typie wyrobów skandynawskich, która pierwotnie stanowiła najprawdopodobniej element szkatułki. Na szczególną uwagę zasługują 2 żelazne, posrebrzane ostrogi z długim bodźcem i płytkowo-nitowymi zaczepami, typu I: 2 według Z. Hilczerówny (1956), odkryte (wraz ze sprzączkami) w dużym naziemnym budynku zrębowym (tzw. obiekt nr 1 – por. ryc. 9:1). Ich najbliższe analogie pochodzą z Danii, gdzie datowane są na wiek X (M. Kara 2000b). Wnosząc z kontekstu znaleziska, należy dopuszczać ofiarę zakładzinową. Najprawdopodobniej w charakterze zakładziny zdeponowano też żelazne wędzidło końskie, odkryte w wymienionym budynku, doskonale zachowane, bez śladów użytkowania (ryc. 9: 2). Zmaterializowanym świadectwem ówczesnych praktyk symbolicznych jest również żelazny topór typu IVd według A. Nadolskiego (1954), który zawinięty w płótno z dwoma żelaznymi nożami, został celowo zdeponowany w podwalinie nowo wybudowanego wału wschodniego (ar 116B – por. ryc. 10).

Uwagi końcowe

Wyniki badań archeologicznych wczesnośredniowiecznego grodziska w Moraczewie pod Ostrowem Lednickim są aktualnie przedmiotem wnikliwych studiów prowadzonych przez M. Kara, M. Łastowieckiego i D. Makowieckiego. Formułowanie wniosków jest zatem przedwczesne. Jednak już w obecnym stanie badań można stwierdzić, że:

1. Warownia w Moraczewie należy do najstarszego horyzontu grodowego państwa Piastów, które w świetle najnowszych ustaleń zaczęło formować się w IX/X stuleciu na terenie ziemi gnieźnieńskiej (por. M. Kara 2000a; Z. Kurnatowska 2002). Za hipotezą przemawia chronologia pierwszego grodu, nadto charakter znalezisk ruchomych, jakie pozyskano z warowni oraz ze współczesnej mu otwartej osady podgrodowej (Moraczewo, stan. 3 – M. Łastowiecki 1995, s. 83n.), o ścisłych analogiach w elitarnej kulturze państwa pierwszych Piastów. Gród, przebudowany

zapewne w 2 ćwierci X w., został zniszczony pożarem, wywołanym najprawdopodobniej intencjonalnie po przesiedleniu mieszkańców w rejon pobliskiego Ostrowa Lednickiego, gdzie z inicjatywy Mieszka I powstał w latach 60. X w. prężny okręg grodowy z rozległą warownią na wyspie, która zastąpiła starszy gród kultowy. Nową warownię spięto z lądem drewnianymi mostami wybudowanymi – w świetle analizy dendrochronologicznej – zimą roku 963/964 (por. M. Kara, M. Krąpiec 2000, ryc. 3).

2. Oba grody moraczewskie nie były zasiedlone przez większą wspólnotę ludzką, o czym świadczy stosunkowo skromny zestaw znalezisk ruchomych, złożony przede wszystkim z ceramiki oraz pokawałkowanych kości zwierzęcych, jak też brak kościanych szydeł, igieł oraz tzw. kolców – artefaktów typowych dla ówczesnych osiedli⁴. Niewątpliwie obie warownie stanowiły miejsce praktyk kultowo-obrzędowych. Przemawiają za tym pozostałości dwu dużych, nawarstwionych na siebie budynków naziemnych, o powierzchni około 150-200 m², wzniesionych w konstrukcji słupowo-zrębowej, z kilkoma paleniskami we wnętrzu i wyraźnym podziałem przestrzeni, które mają analogie w halach biesiadno-kultowych znanych ze starożytności i wczesnego średniowiecza. W tym kontekście przypomnijmy licznie znalezioną w ich wnętrzu potłuczoną ceramikę naczyniową (m.in. zasobowce na żywność) oraz kości zwierzęce (w tym młodych świń) noszące ślady konsumpcji. W literaturze staronordyckiej tego rodzaju budowle określane są mianem *hof* (L. P. Słupecki 2001, s. 289). Zbierali się w nich możni, by podczas uczty (będąc w swoistej komunii z bogami i zmarłymi) sprawować rytuały konstytuujące lub utrwalające porządek oraz dobrobyt wspólnoty, a przy okazji decydować o ważnych dla tejże wspólnoty kwestiach społeczno-politycznych.

Bibliografia

- DYLIK J.
1936 *Analiza geograficznego położenia grodzisk i uwagi o osadnictwie wczesnohistorycznym Wielkopolski*, Poznań.
- HENSEL W., HILCZER-KURNATOWSKA Z.
1972 *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. 4, Wrocław.
- HERRMANN J.
1966 *Tornow und Vorberg. Ein Beitrag zur Frühgeschichte der Lausitz*, Berlin.
- HILCZERÓWNA Z.
1956 *Ostrogi polskie z X-XIII wieku*, Poznań.
1967 *Dorzecze górnej i środkowej Obry od VI do początków XI wieku*, Wrocław.
- KARA M.
2000a *Anfänge der Bildung des Piastenstaates im Lichte neuer archäologischer Ermittlungen*, „*Quaestiones Mediae Aevi Novae*”, t. 5, s. 57-85.
2000b *Przemiany kulturowe związane z procesem formowania się państwa Piastów*, Poznań (mps dysertacji dr w archiwum Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Warszawie).
- KARA M., KRĄPIEC M.
2000 *Możliwości datowania metodą dendrochronologiczną oraz stan badań dendrochronologicznych wczesnośredniowiecznych grodzisk z terenu Wielkopolski, Dolnego Śląska*

⁴ Zamieszkałe były otwarte osady przygrodowe, co dowiodły badania archeologiczne stanowiska nr 3.

i Małopolski, [w:] H. Samsonowicz (red.), *Ziemie polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy*, Kraków, s. 303-327.

KOWALENKO W.

1938 *Grody i osadnictwo grodowe Wielkopolski wczesnohistorycznej (od VII do XII wieku)*, Poznań.

KURNATOWSKA Z.

2000 *Wielkopolska w X wieku i formowanie się państwa polskiego*, [w:] H. Samsonowicz (red.), *Ziemie polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy*, Kraków, s. 99-117.

2002 *Początki Polski*, Poznań.

ŁASTOWIECKI M.

1995 *Sprawozdanie z archeologicznych badań ratowniczych na stanowisku 3 w Moraczewie, gm. Łubowo, woj. poznańskie*, WSA, t. 3, s. 83-92.

NADOLSKI A.

1954 *Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII wieku*, Łódź.

SCHULDT E.

1956 *Die slawische Keramik in Mecklenburg*, Berlin.

SCHUMACHER P.

1924 *Die Ringwälle in der früheren preussischen Provinz Posen*, Mannusbibliothek, t. 36, Würzburg.

SKOCZYŁAS J.

b.r.w. *Rezultaty makroskopowej analizy petrograficznej przedmiotów kamiennych wczesnego średniowiecza z Wielkopolski*, Poznań (mps w archiwum Instytutu Archeologii i Etnologii PAN – Oddział Poznański).

SŁUPECKI L. P.

2001 *Hörg w pogańskiej religii Skandynawów epoki Wikingów*, [w:] W. Iwańczak, S. K. Kuczyński (red.), *Ludzie – Kościół – Wierzenia*, Warszawa, s. 289-294.

Adresy autorów:

mgr Mateusz Łastowiecki

Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy

62-261 Lednogóra

dr Michał Kara

Instytut Archeologii i Etnologii PAN

ul. Zwierzyniecka 20

60-814 Poznań

**Der frühmittelalterliche Burgwall in Moraczewo bei
Ostrów Lednicki Bericht über die Ergebnisse der archäologischen
Untersuchungen in den Jahren 1977-1981
Zusammenfassung**

Der Burgwall in Moraczewo, Fst. 1, Gem. Łubowo, Woj. Wielkopolskie (ehemalige Woj. Poznań) liegt auf halber Strecke zwischen Poznań und Gniezno, ca. 2 km westlich vom südlichen Rand der Rinne des Lednica Sees und ca. 3-3,5 km

südwestlich von dem frühmittelalterlichen Burgwall auf Ostrów Lednicki. In den Jahren 1977-1981 hat dort das Archäologische Museum in Poznań (Cz. Strzyżewski und M. Łastowiecki) im Zusammenhang mit der projektierten Umgestaltung des Objekts in ein Freilichtmuseum, ähnlich wie das Freilichtmuseum in Biskupin, Ausgrabungen durchgeführt.

Es wurde folgendes festgelegt:

1. Die Festung in Moraczewo gehört zum ältesten Burghorizont des Piastenstaates, dessen Gestaltung, im Lichte neuester Festlegungen, im 9./10. Jh. auf dem Gebiet des Gniezno Landes (vgl. M. Kara 2000a; Z. Kurnatowska 2002) begann. Für diese Hypothese sprechen die Chronologie der ersten Burg (errichtet am Ende des 9. oder, wahrscheinlicher, am Anfang des 10. Jh.) und der Charakter der mobilen Befunde aus der Festung und der ihr gegenwärtigen unbefestigten Vorburg (Moraczewo, Fst. 3), die für elitäre Kultur des Staates der ersten Piasten typisch sind. Die vermutlich im 2. Viertel des 10. Jh. umgebaute Burg hat ein Brand vernichtet, der wahrscheinlich bewusst nach der Umsiedlung der Bewohner in die Umgebung des nahe gelegenen Ostrów Lednicki hervorgebracht wurde, wo aus Initiative von Mieszko I. in den 60. Jahren des 10. Jh. ein energischer Burgbezirk mit ausgedehnter Festung auf der Insel, die die ältere Kultburg ersetzt hatte, entstand. Neue Festung wurde mit dem Festland mit Holzbrücken verbunden, die – nach einer dendrochronologischen Analyse – im Winter 963/964 gebaut wurden (vgl. M. Kara, M. Krąpiec 2000).

2. Beide Burgen in Moraczewo hat keine größere menschliche Gemeinschaft besiedelt, wovon verhältnismäßig kleine Menge von mobilen Befunden bestehend vor allem aus der Keramik und zerkleinerten Tierknochen und der Mangel an Knochenpfriemen, Nadeln und so genannten Dornen – also den für damalige Siedlungen typischen Artefakten zeugen. Beide Festungen waren zweifellos die Orte der Kult- und Rituspraktiken. Dafür sprechen die Überreste von zwei großen, aufeinander liegenden oberirdischen Gebäude mit ca. 150-200 m² Fläche, die in Pfosten-Blockkonstruktion, mit einigen Herdstellen im Inneren und deutlicher Raumaufteilung gebaut wurden, die ihre Analogien in Fest-Kulthallen haben, welche aus dem Altertum und Frühmittelalter bekannt sind. In diesem Kontext möchten wir an die im Gehäuseinneren freigelegten Tongefäßscherben und Tierknochen (darin von jungen Schweinen) mit Konsumierungsspuren erinnern. In der altnordischen Literatur sind die Gebäude dieser Art als *hof* bezeichnet (L.P. Słupecki 2001). Dort haben sich die Mächtigen gesammelt, um während des Schmauses (in einem eigenartigen Abendmahl mit den Göttern und Toten) die Rituale durchzuführen, die die Ordnung und den Wohlstand der Gemeinschaft konstituieren oder befestigen und dabei über die für diese Gemeinschaft wichtigen gesellschaftlich-politischen Probleme zu entscheiden.

Abbildungen

Abb. 1. Lage der frühmittelalterlichen Burgwälle in Moraczewo und auf Ostrów Lednicki

Abb. 2. Moraczewo, Fst. 1, Gem. Łubowo A. Schichtenplan des Burgwalls mit gekennzeichneten archäologischen Grabungsflächen aus den Jahren 1977-1980.

B. Aufriss des Burgwalls der Achse Osten-Westen entlang. Erarbeitet von M. Łastowiecki und Cz. Strzyżewski, bei Zusammenarbeit von P. Wojciechowski. Nachgez. M. Molska

Abb. 3. Moraczewo, Fst. 1, Gem. Łubowo. Luftaufnahme des Burgwalls. Photo: A. Kijowski (Eigentum des Archäologischen Museums in Poznań)

Abb. 4. Frühmittelalterliche Besiedlung rundum der Burg in Moraczewo aus der Zeit der Festung (1 – Burgwall; 2 – unbefestigte Siedlung; 3 – Siedlungsspur; 4 – Kultzentrum in Gniezno). Nach. Z. Kurnatowska 2000

Abb. 5. Moraczewo, Fst. 1, Gem. Łubowo. Grundriss des „Steinfundaments“ des Walls der älteren Burg mit den Bebauungsrelikten, die in der anliegenden Platzpartie freigelegt wurden. Erarbeitet von M. Łastowiecki und Cz. Strzyżewski, bei Zusammenarbeit von P. Wojciechowski. Nachgez. M. Molska

Abb. 6. Moraczewo, Fst. 1, Gem. Łubowo. Grundriss der Relikte der älteren Burg. Erarbeitet von M. Łastowiecki und Cz. Strzyżewski

Abb. 7. Moraczewo, Fst. 1, Gem. Łubowo. Grundriss der Relikte der jüngeren Burg. Erarbeitet von M. Łastowiecki und Cz. Strzyżewski

Abb. 8. Moraczewo, Fst. 1, Gem. Łubowo. Tongefäßauswahl aus den Relikten der jüngeren Burg: 1 – aus den in Schicht Nr. I-II gefundenen Elementen rekonstruiertes Gefäß; 2-9 – Gefäße aus dem oberirdischen Blockgebäude (so gen. Objekt Nr. 1) (A – oben abgedrehte Keramik, B – völlig, stark gestaltend abgedrehte Keramik). Photo aus dem Archiv des Archäologischen Museums in Poznań

Abb. 9. Moraczewo, Fst. 1, Gem. Łubowo. Die im oberirdischen Blockgebäude (so gen. Objekt Nr. 1) im Westteil der jüngeren Burg gefundenen Militaria: 1 – 2 versilberte Eisensporen mit ein Paar Eisenschnallen; 2 – eiserne Gebisse. Photo aus dem Archiv des Archäologischen Museums in Poznań

Abb. 10. Moraczewo, Fst. 1, Gem. Łubowo. Eisernes, zusammen mit zwei eisernen Messern mit Gewebe umwickeltes Beil, freigelegt in der Grundlage des Ostwalls der jüngeren Burg. Photo aus dem Archiv des Archäologischen Museums in Poznań.

HANNA KÓČKA-KRENZ

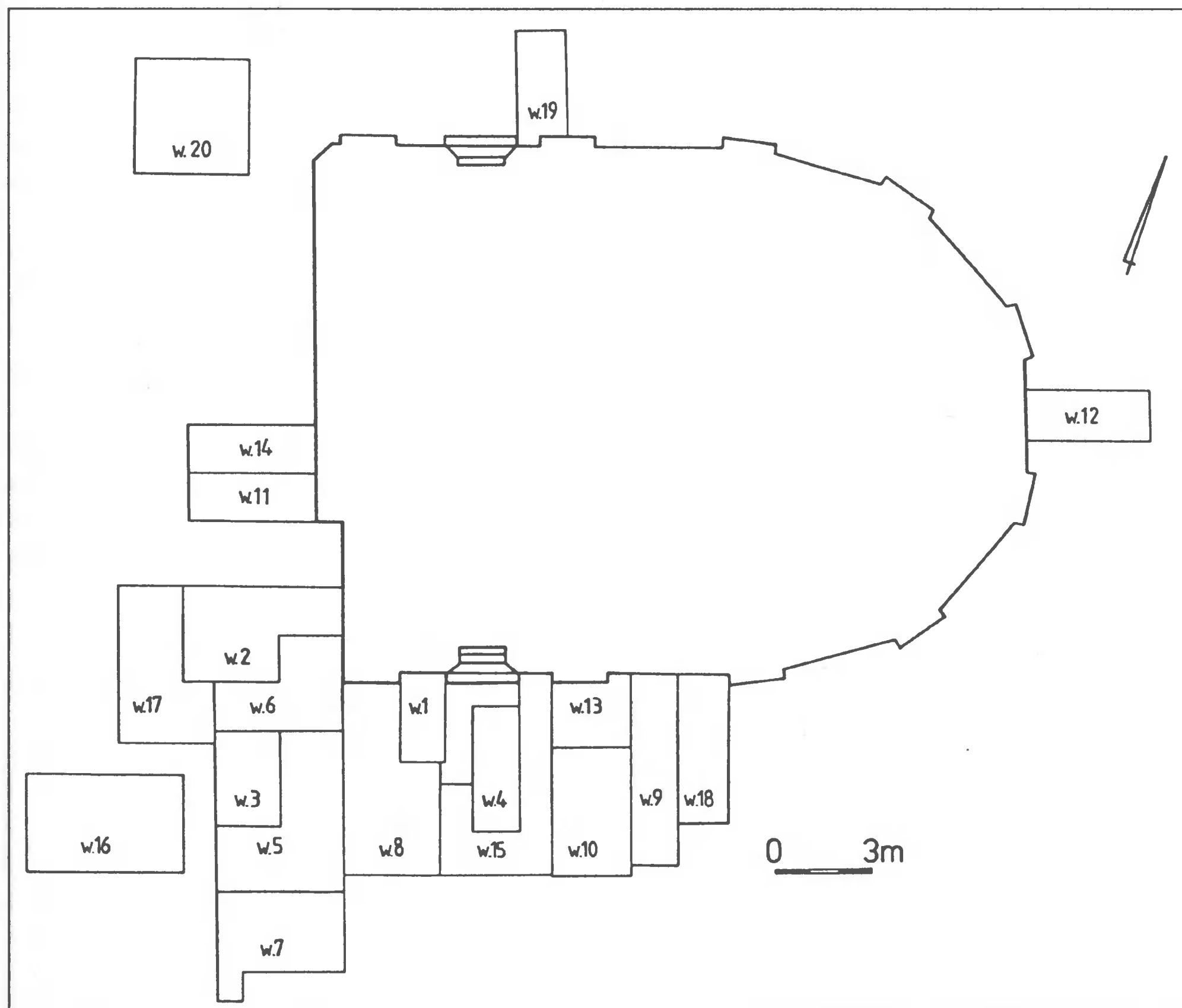
Badania archeologiczno-architektoniczne na Ostrowie Tumskim w Poznaniu w 2001-2002 r.

Dwa ostatnie sezony badawcze Instytutu Prahistorii UAM na Ostrowie Tumskim w Poznaniu w znaczący sposób poszerzyły naszą wiedzę o przeszłości tej części miasta. Prace wykopaliskowe były skierowane zasadniczo na dalsze rozpoznanie zespołu pałacowo-sakralnego na piastowskim grodzie (por. H. Kóčka-Krenz 2000; 2001; 2002a; 2002b). Dodatkowo, w związku z posadowieniem pomnika Jana Kochanowskiego przy Akademii Lubrańskiego, przeprowadzono w 2002 r. badania ratownicze pod wykop fundamentowy tego monumentu.

Prace terenowe w 2001 r. swym zakresem przestrzennym obejmowały obszar wokół kościoła NMP, z wyjątkiem jego północnej strony. Prowadzono je w obrębie siedmiu wykopów badawczych, oznaczonych numerami od 10 do 16 (ryc. 1).

Wykop 10 o wymiarach $2,5 \times 4$ m został zlokalizowany w bezpośrednim sąsiedztwie zbadanego w 2000 r. wykopu 9. Jego północna granica biegła w odległości 2 m od południowej ściany kościoła, zachodnia zaś na osi przypory ściennej na wschód od wejścia do niego. Takie usytuowanie wykopu zostało spowodowane potrzebą rozpoznania przebiegu fundamentów południowej ściany palatium przy jego południowo-wschodnim narożniku. Należy przypomnieć, że w wykopie 9, sąsiadującym z tym wykopem od wschodu, uchwycono koniec fundamentu ściany południowej wraz z odcinkiem ściany wschodniej założenia pałacowego, między którymi znajdowała się przerwa w jego fundamentowaniu o szerokości 2,2 m. Jego uzupełnieniem był wykop 13 o wymiarach $2,5 \times 2$ m, który wytyczono między ścianą kościoła i północną granicą wykopu 10. Założony został w trakcie eksploracji wykopu 10 celem rozpoznania pełnego zarysu południowo-wschodniego narożnika budowli przedromańskiej. Pod warstwami nowożytnymi badanego wykopu, w których m.in. zarejestrowano zniszczone pochówki z cmentarza przykościelnego, zalegała gruba warstwa gipsowych zapraw wraz z drobnym surowcem skalnym, tanowiąca pozostałość po rozbiórce ścian palatium. Zachowały się natomiast dolne partie fundamentów tej części założenia, które wraz z fundamentami naroża ułożyły się w czworobok otwarty od strony wschodniej, o trzech pełnych bokach zbudowanych z kamieni spajanych gipsowymi zaprawami. Jego wymiary wewnętrzne wynoszą $2,2 \times 2,2$ m. Fundament południowej ściany tej części budynku jest nieco płytszy w stosunku do głębokości posadowienia ściany zachodniej, za to znacznie szerszy (około 2 m). Natomiast ściana poprzeczna, odchodząca od niej ku północy, została posadowiona na fundamencie o typowej dla reszty założenia szerokości, wynoszącej 1,5 m. Całość tego układu konstrukcyjnego należy interpretować jako pozostałość zakończonej otworem drzwiowym partii wejściowej do przedromańskiego budynku, w której mieściły się zapewne drewniane ciągi schodów prowadzących na piętro. W południowo-zachodnim narożniku wykopu odsłonięto ponadto przyporę zbudowaną z cegieł gotyckich.

Wykop 11 o wymiarach $1,5 \times 4$ m został założony prostopadle do zachodniej ściany kościoła, w odległości 5 m od jego południowo-zachodniego naroża. W wykopie tym pod warstwami

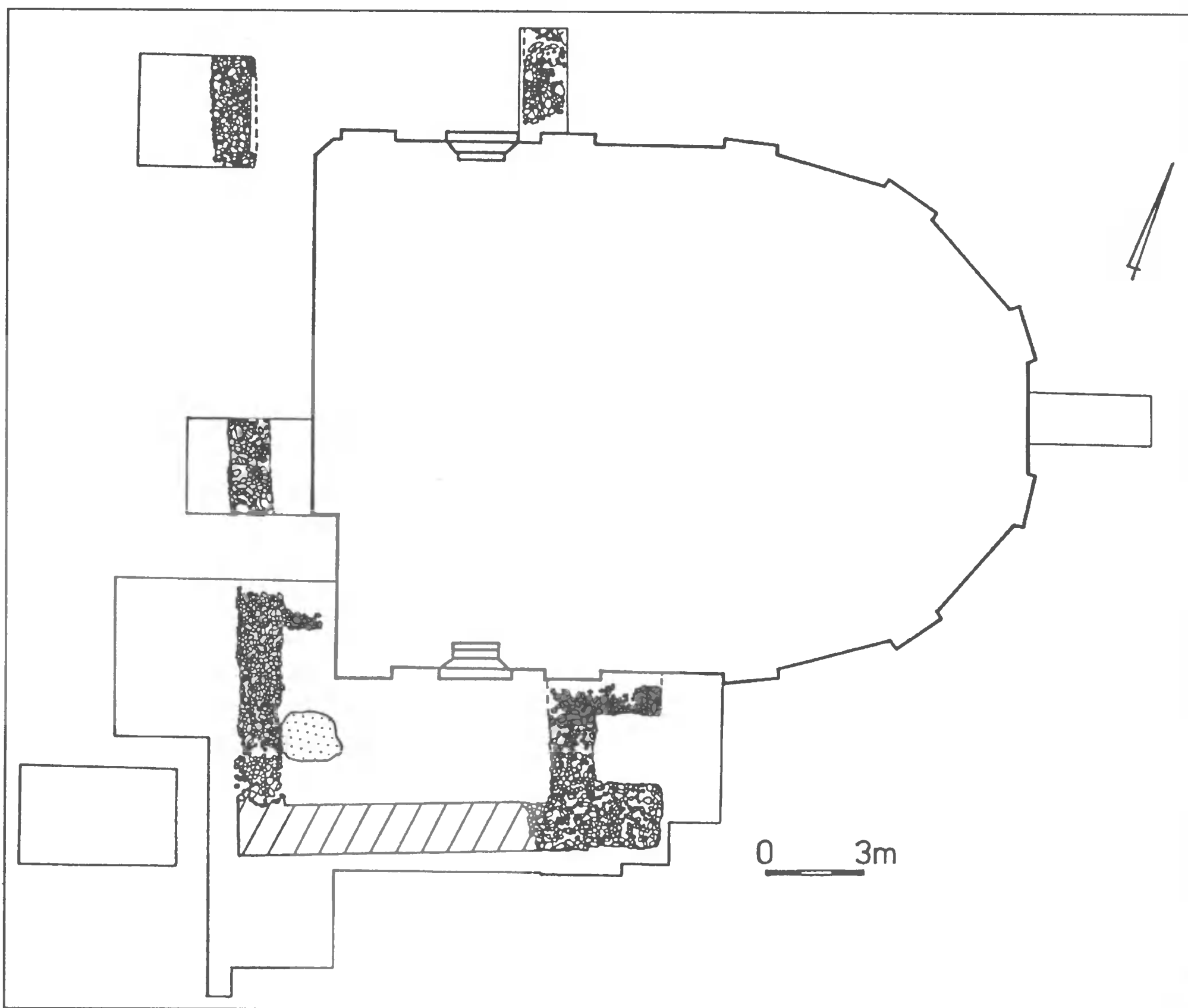

Rys. O. Antowska-Gorączniak

Ryc. 1. Rozmieszczenie wykopów badawczych przy kościele NMP na Ostrowie Tumskim w Poznaniu

nowożytnymi uchwycono przy jego zachodniej granicy pozostałości średniowiecznego budynku, wzniesionego na fundamencie z dużych głazów uzupełnianych ceglami, spajanych zaprawami wapiennymi. W profilu północnym wykopu zarysował się skraj pochówku z czasów nowożytnych. W niższych partiach wykopu zalegała warstwa rozdrobnionych zapraw gipsowych, po usunięciu której odsłonięto pozostałość ściany zachodniej palatium, która zachowała się na wysokość 40 cm. Na podstawie zachowanego reliktu można stwierdzić, że ściany budynku pałacowego były zbudowane z płaskich, niewymiarowych płyt kamiennych (tzw. okrzesków), układanych na całej szerokości muru (1,3-1,4 m) i łączonych obficie wylewaną zaprawą gipsową. Ściana ta spoczywa na nieco szerszym fundamencie (1,5 m), założonym w wąskoprzestrzennym wkopie i zbudowanym z naturalnych surowców skalnych przesypanych ziemią, które dopiero w miejscu przechodzenia fundamentu w ścianę były spajane zaprawą. Fundament tego odcinka ściany był stosunkowo głęboki – 1,35 m. Fundament przecinał warstwy zalewowe i osadnicze z końca IX i początków X w., zaś jego stopa była nieznacznie zagłębiona w calec. Zadokumentowano także fundament zachodniej ściany gotyckiego kościoła, którego sposób wykonania jest różny w poszczególnych odcinkach. Odsadzka tego odcinka fundamentu jest nieznacznie wysunięta w stosunku do jego części południowej.

Wykop 12 o wymiarach $1,5 \times 4$ m usytuowano na osi kościoła, od jego strony wschodniej. Założono go w celu stwierdzenia, czy w tej części zalegają relikty starszej architektury wychodzące poza zarys bryły gotyckiej świątyni. Założono bowiem, że pod nią winny znajdować się pozostałości kaplicy grodowej, na co pośrednio wskazuje znalezisko drobnych fragmentów zdobionej okładziny rogowej stanowiącej zapewne pozostałość relikwiarza skrzynkowego. W górnych warstwach wykopu zalegały w kilku poziomach nowożytnie pochówki osób dorosłych i dzieci, częściowo zniszczone późniejszymi wkopami instalacyjnymi. Rozpoznano sposób posadowienia kościoła, którego ściany prezbiterium zostały oparte na solidnym fundamencie z dwiema odsadzkami, zbudowanym w dolnej partii z dużych głazów uzupełnianych cegłami, w wyższych zaś z wtórnie użytych kamieni płytowych pochodzących z rozebranej budowli przedromańskiej, na co wskazują także widoczne na nich pozostałości gipsowych zapraw. W obrębie wykopu wyeksplorowano nawarstwienia kulturowe, przy profilu wschodnim dochodząc do calca. W tej części wykopu uchwycono ślady konstrukcji drewnianych z wewnętrznej strony wału otaczającego partię książęcą grodu. Konstrukcje te przebiegały w odległości około 2,5 m od ściany prezbiterium. Skłania to do wniosku, że domniemane relikty kaplicy grodowej spoczywają w całości wewnątrz obecnego kościoła, a świątynia ta była posadowiona tuż przy wale oddzielającym część książęcą od katedralnej.

Ryc. 2. Rzut fundamentów palatium książęcego na poznańskim grodzie

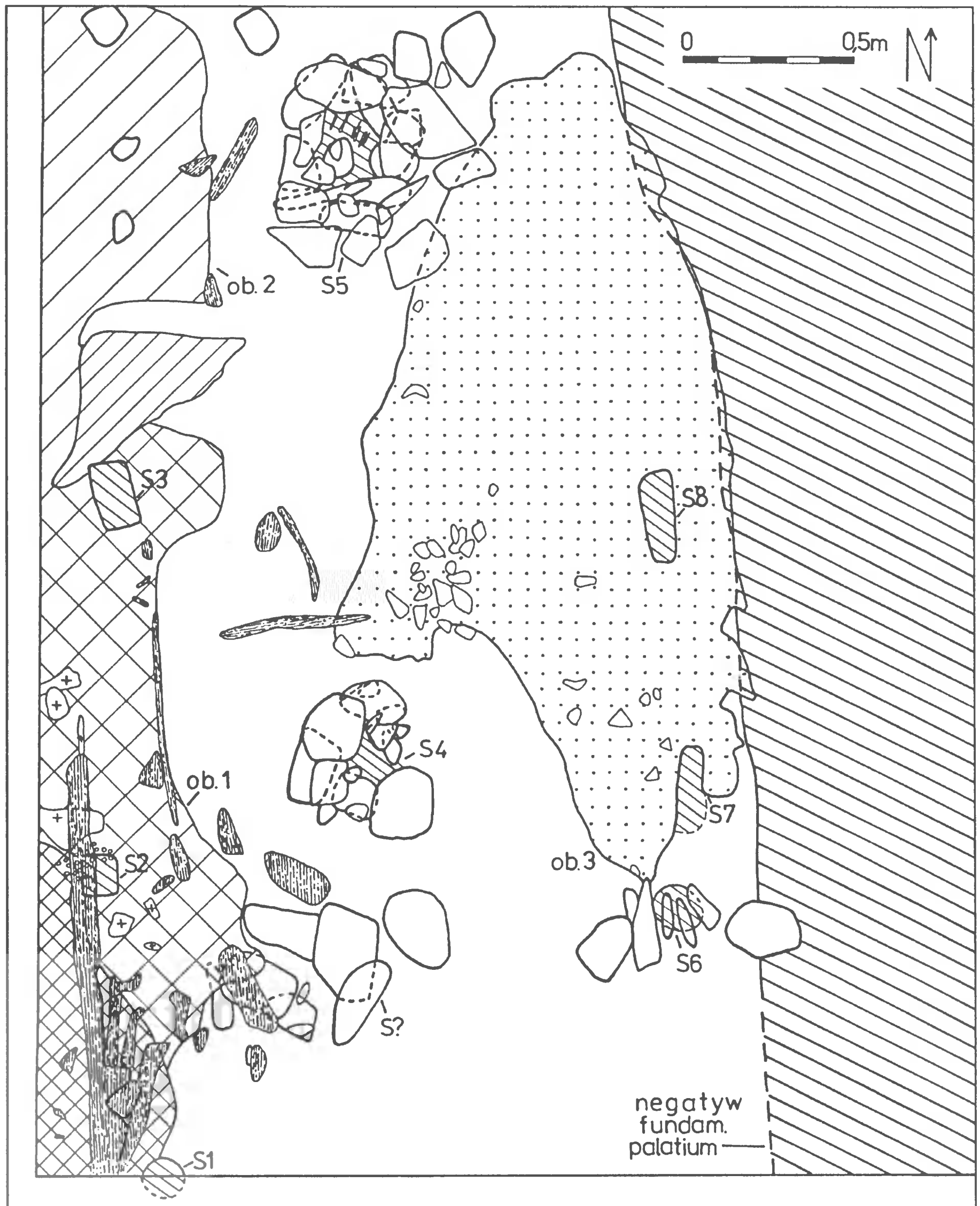
Rys. O. Antowska-Gorączniak

Wykop 14 o wymiarach $1,5 \times 4$ m został założony na północ od wykopu 11, przylegając doń bezpośrednio dłuższą osią. W jego górnych partiach na głębokości około 1 m odsłonięto dwa pochówki nowożytnie ułożone nogami w stronę kościoła. Poniżej poziomu pochówków, w zachodniej części wykopu zarejestrowano dalszy odcinek fundamentu budynku gotyckiego, zbudowanego z dużych głazów uzupełnianych ceglami – palcówkami, wiązanych zaprawami wapiennymi. Na tym poziomie, pod warstwą rozbiórkową zawierającą bryły zaprawy gipsowej, zarysował się – biegnący przez środek wykopu – dalszy ciąg zachodniej ściany palatium, zachowanej do wysokości 0,65 m. Sposób jej wzniesienia jest analogiczny do odcinka ściany z wykopu 11. Ściana spoczywa na nieco szerszym fundamencie, który również osiąga 1,35 m i jest nieznacznie zagłębiony w calec. Zewnętrzne lico ściany było pokryte gipsowymi tynkami, z których zachowały się jeszcze duże fragmenty. Wewnętrzne lico ściany zostało uszkodzone akcjami budowlanymi przy kościele NMP, związanymi zarówno z okresem budowy jego ściany zachodniej, jak i późniejszym jej wzmocnieniem. Odsadzka fundamentu w tej partii murów kościoła została niemal całkowicie zredukowana, a sam fundament był naprawiany nowożytnymi ceglami. W narożniku północno-wschodnim wykopu, przy fundamencie kościoła, pozyskano zbiór ponad 30 monet jagiellońskich z fragmentami tkaniny i drewna. Kontekst ich odkrycia pozwala przypuszczać, że pierwotnie były one złożone w skrzyneczce wymoszczonej tkaniną (?). Charakter tego depozytu trudno jednak jednoznacznie określić.

Wykop 15 założono między wykopami 10 i 13 a wykopem 1 i 8 (por. ryc. 1), obejmując nim także południową partię wykopu 4, badanego w 1999 r. Miał w efekcie kształt litery L o następujących wymiarach: na osi północ-południe – 6×1 m, zaś na osi wschód-zachód – $3,5 \times 2,8$ m. Objęcie wykopem tej przestrzeni miało na celu odsłonięcie niezbadanego jeszcze odcinka fundamentu ściany południowej palatium oraz wyjaśnienie charakteru spoczywającego w jego otoczeniu bruku kamiennego. Należy przypomnieć, że w wykopach 5 i 8 (zbadanych w poprzednich sezonach; por. H. Kóčka-Krenz 2000) zarejestrowano już tylko negatyw przedromańskiego fundamentu. W jego wyższych partiach przy profilu wschodnim odsłonięto zniszczony pochówek, zaś przy profilu południowym – biegnący nieco ukośnie gotycki fundament, zbudowany z dużych głazów uzupełnianych ceglami, wsparty na ceglanych łukach. Jest to dalszy ciąg, odkrytego w wykopie 5 i 8, fundamentu gotyckiego budynku, który spoczywa częściowo na negatywie fundamentu palatium. W niższych partiach wykopu, przy jego wschodnim profilu uchwycono resztkę fundamentu palatium, która wyznacza zarazem miejsce, do którego fundament ten całkowicie rozebrano. Pozostałą część wykopu wypełniał zwarty bruk kamienny pokryty warstwą rzeczno-piasku, dochodzący do przecinających go na niewielką głębokość przedromańskich fundamentów. Pozycja stratygraficzna tego bruku i analiza wzajemnych odniesień ujawnionych relikwów pozwala wnioskować, że bruki te pochodzą z czasów przed wzniesieniem zespołu pałacowego na poznańskim grodzie i związane są być może z wyrównywaniem zagłębień terenu w okresie zakładania grodu, tj. w latach 30. – 40. X w.

Wykop 16 o wymiarach 3×5 m został zlokalizowany na zachód od linii wykopów usytuowanych wzdłuż zachodniej ściany kościoła. Założono go na osi fundamentów południowej ściany palatium, w odległości 1 m od zachodniej granicy wykopu 3 i 5. Takie posadowienie wykopu miało na celu rozpoznanie bezpośredniego otoczenia budowli przedromańskiej. Zawartość kulturowa tego miejsca w znacznym stopniu odbiega od dotychczas zbadanego terenu. Na głębokości około 0,5 m od obecnej powierzchni uchwycono poziom nowożytnych bruków. Poniżej odłożyły się warstwy rozbiórkowe w postaci mocno rozdrobnionego materiału ceglano-ceglanego, pod nimi zaś – grube pokłady piaszczystej, szarozółtej ziemi. W północno-wschodniej części wykopu zarówno bruki, jak i zalegające pod nimi warstwy dochodziły do narożnika

ceglanego fundamentu budynku wzmocnionego przyporą. Ujawniony odcinek fundamentu biegnie ku północy, nie tworząc jednak kąta prostego z pobliskim fundamentem gotyckim na łękach, usytuowanym na linii północny zachód – południowy wschód. W zachodniej części wykopu, w warstwie szarozółtego piasku, odsłonięto pozostałości konstrukcji drewnianej w postaci dwóch słupków i leżącej między nimi belki. W dolnych partiach wykopu uchwycono poziom bruków przykrytych żółtym piaskiem, leżący na cienkiej warstwie kulturowej, pod którą zalegał już calec. Przy południowym profilu wykopu widoczne są zakłócenia stratygrafii, będące wynikiem prowadzonych współcześnie prac ziemnych pod kanały burzowe.

Rys. O. Antowska-Gorączniak
Ryc. 3. Relikty pracowni złotniczej przy palatium książęcym

W 2002 r. założono cztery kolejne wykopy badawcze, oznaczonych numerami od 17 do 20 (ryc. 1). Ich lokalizację narzucał zarys odsłoniętych dotychczas reliktyw budowli pałacowej oraz potrzeba rozpoznania całości założenia w dostępnych do badań miejscach, zarówno przy zachodniej, jak i północnej ścianie kościoła NMP.

Wykop 17 w kształcie litery L o wymiarach ramion 3×2 m (o łącznej powierzchni 12 m^2) został zlokalizowany przy południowo-zachodnim narożniku kościoła, w bezpośrednim sąsiedztwie zbadanych wcześniej wykopów 2, 3 i 6, z zachowaniem metrowego odstępu – świadka od strony zbadanego w 2001 r. wykopu 16. Na głębokości około 0,9 m od obecnej powierzchni zarysował się strop fundamentu budynku gotyckiego, biegnącego na osi północ-południe. Fundament ten jest niejednorodny i można w nim wyróżnić dwie fazy budowlane. Jego dolna, łączona ceglanymi łękami partia została wzniesiona z potężnych nieobrabianych gładzów łączonych zaprawą wapienną, nad którą zachowały się trzy warstwy cegieł w układzie główkowo-wozówkowym. Fundament ten, długości 3,4 m, stanowi kontynuację relikty murów, odsłoniętych w wykopie 16 (na południe od omawianego wykopu). Starszą fazę wyznacza zakończenie fundamentu w postaci potężnego naroża o szerokości 2 m, osiagającego głębokość 2,5 m od obecnej powierzchni użytkowej. Został on nadbudowany rzędem gładzów, wyznaczającym kolejną fazę budowlaną i przedłużony w kierunku północnym, poprzez połączenie z położonym o 0,9 m płycej i odsuniętym o 0,5 m fundamentem młodszego budynku. Ponieważ od naroża starszego budynku nie odchodziła ściana boczna należy sądzić, że nie został on ukończony. Wykorzystano go natomiast do budowy większego założenia. Przy południowo-wschodnim narożniku wykopu odsłonięto natomiast kolejny grób z nowożytnego cmentarza przykościelnego. Wykop wyeksplorowano do calca zalegającego na głębokości 3,6 m w dostępnej, zachodniej części, rejestrując w nim pozostałości osadnictwa wczesnośredniowiecznego.

Wykop 18 o wymiarach $1,5 \times 4,7$ m przytykał do południowej ściany kościoła i był zlokalizowany bezpośrednio przy zbadanym w 2000 r. wykopie 9, w którym ujawniono partię wejściową do palatium. Zbadano go do calca, zalegającego na głębokości 3,6 m od obecnej powierzchni użytkowej. W górnych warstwach udokumentowano pozostałości kolejnych pochówków z cmentarza przykościelnego, w tym także groby zniszczone akcjami budowlanymi. Pod nimi zalegała rozwleczona warstwa rozbiórkowa budowli przedromańskiej, z której pozyskano fragmenty malowanych tynków. Przykrywała ona wczesnośredniowieczne warstwy kulturowe związane z kilkoma poziomami osadniczymi, oddzielonymi od siebie warstwami piasków nanoszonych przez okresowe powodzie. W jednym z poziomów uchwycono dolną część drewnianego pojemnika, zaś bezpośrednio nad piaskiem calowym – narożnik drewnianego budynku mieszkalnego (?), w którym zlokalizowano pojemnik ze zwęglonym ziarnem i skupisko naczyń glinianych. Analizy dendrochronologiczne drewna z tego budynku pozwoliły określić chronologię zbadanego budynku na koniec IX – początek X w. i wiązać go z najstarszą fazą osadniczą w tej części Ostrowa Tumskiego. Uzyskano też niezakłóconą stratyografię do czasu rozbiórki palatium, która zapewne miała miejsce około połowy XIII w.

Wykop 19 o wymiarach $1,5 \times 3,2$ m został założony przy północnej ścianie kościoła NMP, na spodziewanym przedłużeniu wschodniej ściany palatium. W jego górnych warstwach uchwycono niewielką część pochówku ułożonego na osi wschód-zachód, z którego wyeksplorowano jedynie kości stóp. Poniżej, pod warstwami przemieszanyymi podczas nowożytnych akcji budowlanych, odsłonięto pozostałość średniowiecznego fundamentu z niespojonych gładzów, biegnącego na linii wschód – zachód. Pod nim zalegał fundament wschodniej ściany palatium, który zachował się na całej głębokości do poziomu wyciągania ścian – zarejestrowano układ kamieni płytkowych wiązanych zaprawą gipsową na całej szerokości (1,5 m) fundamentu.

Przy jego krawędzi znaleziono dwa fragmenty pojemnika na substancje sypkie z poroża jeleńca. Odsłonięcie tego fundamentu pozwala określić precyzyjnie szerokość budynku palatium, która wraz z grubością murów wynosiła 11,7 m. Prace w wykopie na tym poziomie zakończono, gdyż całą jego przestrzeń wypełniały relikty przedromańskiej budowli.

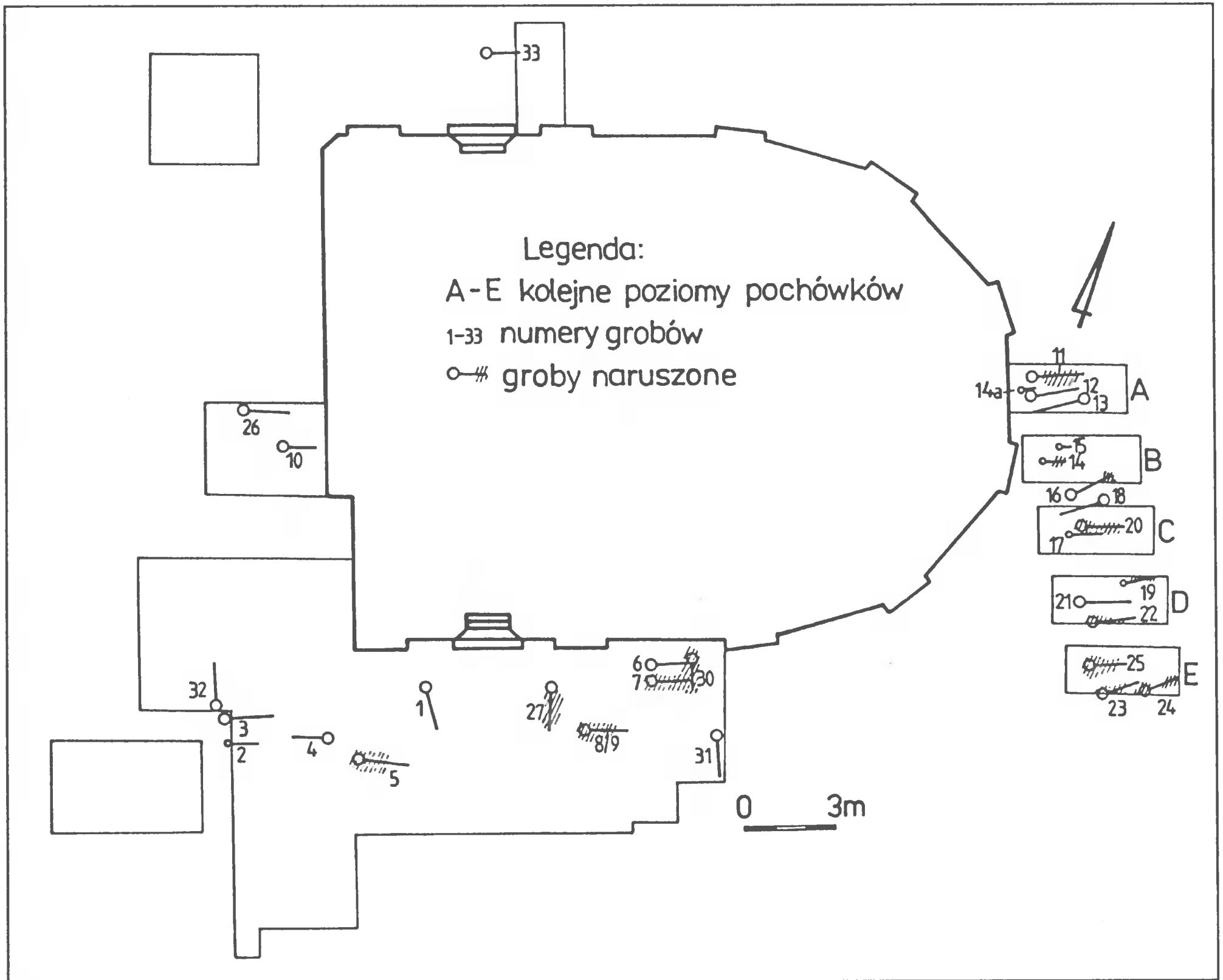
Wykop 20 o wymiarach $3,5 \times 3,5$ m został zlokalizowany na osi zachodniej ściany palatium, od północnej strony kościoła NMP. W jego górnych partiach zarysowała się część wykopu z 1946 r., co pozwoli na dokładne nawiązanie prowadzonych obecnie badań do działań W. Hensla. Po zdjęciu górnych warstw z czasów nowożytnych zarejestrowano negatyw po rozebranej ścianie budynku pałacowego, zaś przy profilu południowym wykopu odsłonięto ułożony w regularny stos materiał skalny pochodzący z rozbiórki palatium. Z tego odcinka fundamentu zachowały się jedynie trzy ostatnie rzędy kamieni. Na głębokości około 2 m od obecnego poziomu użytkowego uchwycono pozostałości po pracowni złotniczej w postaci warstwy popiołów zawierającej liczne fragmenty złota, oczka z granatów, paciorki z karneolu i masy szklanej oraz dwa fragmenty tygli złotniczych. Nieco poniżej tej warstwy, bezpośrednio przy negatywie ściany palatium, odsłonięto duży płat wylewki gipsowej na warstwie okrzysków, w której zachowały się miejsca osadzenia słupów z konstrukcji ścian, podobnie jak w jej sąsiedztwie – negatywy słupów umocnionych wieńcem kamieni. Jest to zapewne relikty miejsca pracy złotników we wnętrzu drewnianego budynku pracowni.

Wyniki dotychczasowych czterech sezonów badań wykopaliskowych przy kościele NMP na Ostrowie Tumskim w Poznaniu można podsumować następująco:

1. ustalono, że niewielkie wyniesienie w północno-zachodniej części piaszczystej wyspy, uformowanej przez wody Warty i Cybiny zostało objęte przez osadnictwo pod koniec IX lub z początkiem X w. Uchwycono naroża dwóch budynków mieszkalnych z tego czasu, wzniesionych z drewna dębowego. Analizy dendrochronologiczne, wykonane przez M. Krąpca z Akademii Górniczo-Hutniczej w Krakowie, wskazują, że drewno użyte do budowy pierwszego z nich zostało ścięte po 892 r. (najmłodsza data), drugiego zaś po 899 r. (najmłodsza data);

2. na zbadanym obszarze ujawnione zostały kamienne bruki, pokrywające wcześniejsze osadnictwo. Bruki te, położone niekiedy w kilku warstwach i pokryte warstwą jasnożółtego piasku rzeczno, związane są być może z wyrównywaniem powierzchni pod budowę książęcej części poznańskiego grodu, założonej zapewne wkrótce po połowie X w.;

3. odsłonięto kolejne odcinki fundamentów kamiennej przedromańskiej rezydencji książęcej (ryc. 2). Nieznana jest jeszcze całkowita długość budynku, która może osiągać ponad 30 m – jej określenie warunkuje odkrycie reliktyw północnej ściany palatium. Budynek pałacowy został założony na osi północ – południe, z wejściem umieszczonym w ryzalicie ściany wschodniej, przy jej południowo-wschodnim narożniku. Szerokość budowli w jej zasadniczej bryle mierzy 11,7 m, a wraz z wysuniętą przed lico ścian partią wejściową – niemal 14 m. Rozmiarami swymi założenie poznańskie odpowiada innym wczesnopiastowskim świeckim budowlom kamiennym – palatium na Ostrowie Lednickim (Ostrów Lednicki 1993; J. Górecki 1998), w Gieczu (T. Krysztofiak 1998) i Przemyślu (A. Koperski 1998). Przy jego wznoszeniu zastosowano typowe dla architektury przedromańskiej techniki budowlane. Fundament o szerokości 1,5 m i głębokości dochodzącej do 1,2 m został zbudowany z naturalnych i nie wiązanych zaprawą surowców skalnych wypełniających wąskoprzestrzenny wkop. Ściany palatium zbudowane z płytek kamiennych łączonych obficie zaprawą gipsową osiągały szerokość 1,3 m. Pokrywały je gipsowe tynki, położone zarówno we wnętrzu, jak i na zewnątrz budynku. Podłogę stanowiła wylewka zaprawy położonej na warstwę drobnych kamieni. W południowej części budynku znajdowała się wydzielona sala o wymiarach $8,8 \times 5,8$ m. Przylegająca do niej

Rys. O. Antowska-Gorączniak

Ryc. 4. Pochówki na cmentarzu przy kościele NMP na Ostrowie Tumskim w Poznaniu

partia wejściowa miała formę kwadratowego pomieszczenia o wymiarach $2,2 \times 2,2$ m z otworem bramnym od wschodu, w którym mieściły się zapewne drewniane odrzwia. Układ pomieszczeń południowej partii poznańskiego palatium jest najbardziej zbliżony do rozwiązania zastosowanego w budynku rezydencjonalnym w Przemyślu, datowanym na początek XI w. (Z. Świechowski 2000, s. 205, 206). Z pałacem była być może bezpośrednio powiązana orientowana kaplica grodowa, zbudowana na planie centralnym. „Kronika polsko-śląska” (XIII w.) łączy fundację na Ostrowie kaplicy pod wezwaniem NMP z Dąbrówką, córką księcia czeskiego Bolesława I Srogiego, od 965 r. żoną Mieszka I (J. Nowacki 1959, s. 8). Jej pozostałości zalegają zapewne pod prezbiterium kościoła NMP. Wskazują na to pośrednio fragmenty tynków ze śladami dekoracji malarskiej, w której użyto typowych dla malarstwa ściennego pigmentów – bieli wapiennej, czerwieni żelazowej i błękitu. Kolor biały i czerwony można było uzyskać z surowców dostępnych na miejscu. W przypadku zachowanych na dwóch fragmentach tynku plamkach błękitu mamy do czynienia z barwnikiem importowanym. Pigment ten to naturalna ultramaryna, pozyskiwana z lazurytu, którego najbardziej znane złoża eksploatowane od 6000 lat znajdują się w Badachszenie, na terenie Afganistanu (por. K. Maślankiewicz 1963, s. 223, 224). Cenny błękitny pigment z niego wydobywany był stosowany zazwyczaj do pokrywania szat Matki Boskiej, stąd można przypuszczać, że ujawnione fragmenty tynków pochodzą z wnętrza kaplicy grodowej. Niestety fragmenty te są zbyt małe, by dać podstawy do

wskazania tematyki dekoracji malarskiej. Na bliskie sąsiedztwo kaplicy wskazuje pośrednio odkrycie w obrębie partii wejściowej budynku kilku cząstek kościanej okładziny w formie listewki, zdobionej motywem plecionki. Stanowią one zapewne część bordiury relikwiarza skrzynkowego, podobnego do schowków zarejestrowanych w Oldenburgu Wągryjskim (I. Gabriel 1991, s. 282-287) i na Ostrowie Lednickim (J. Górecki 1998). Istotne dane, pozwalające uściślić okres budowy palatium, przyniosły analizy dendrochronologiczne. Drewno pozyskane do tych analiz pochodziło z konstrukcji stabilizujących piaszczyste podłoże, położonych pod stopę fundamentu oraz z belki progowej partii wejściowej kamiennej budowli. Seria oznaczeń przyrodniczych M. Krąpca z Akademii Górniczo-Hutniczej w Krakowie (daty ścięcia drewna: po 910 r., po 912 r., po 930 r. i po 941 r.) wskazuje, że budynek pałacowy został zbudowany wkrótce po połowie X w., co czyni zeń dobrze udokumentowany, najstarszy obiekt architektury monumentalnej państwa piastowskiego;

4. przy zachodniej ścianie budynku pałacowego zbadano pozostałości dworskiej pracowni złotniczej, funkcjonującej na grodzie w XI w. (ryc. 3);

5. ujawniono pozostałości średniowiecznej zabudowy tego terenu w postaci partii fundamentowych dwóch lub trzech budynków.

6. zbadano kolejne nowożytnie pochówki wokół kościoła (w sumie 31 grobów), układ których pozwoli m.in. określić zasięg znanego ze źródeł pisanych cmentarza przykościelnego (ryc. 4);

7. pozyskano bogaty zbiór różnorodnych materiałów ruchomych, dających wgląd w kulturę i poziom życia ludności zamieszkującej Ostrów Tumski od IX do XVII w.

Badania przy Akademii Lubrańskiego

Wykop pod pomnik Jana Kochanowskiego został umiejscowiony na odcinku muru, zamykającego od północy teren Akademii Lubrańskiego. Miejsce to zostało wyznaczone przez osoby odpowiedzialne za posadowienie pomnika. Jego pierwotna lokalizacja została podczas badań nieco zmieniona i przesunięta w kierunku północnym, gdyż okazało się, że pokrywa się ona z przebiegiem muru obronnego z początku XVI w. Udokumentowano charakter i przebieg tego muru, zbudowanego na głębokim fundamencie kamiennym uzupełnianym ceglami, opartym na ceglanych łękach. Stopa fundamentu spoczywała na głębokości 6,2 m od obecnego poziomu użytkowego. Uchwycono pod nią fragment drewna z konstrukcji wału wczesnośredniowiecznego, którego analizy dendrochronologiczne pozwoliły określić chronologię tego odcinka wałów na lata 70. X w. Z wykopu pozyskano liczne materiały ruchome, głównie z czasów nowożytnych.

Podsumowując krótko ostatnie dwa sezony wykopaliskowe należy stwierdzić, że ich najważniejsze efekty to ustalenie przebiegu ściany wschodniej i zachodniej palatium, precyzyjne określenie części wymiarów budowli, sprecyzowanie okresu jej wzniesienia oraz zlokalizowanie pracowni złotniczej, datowanej na XI w.

Bibliografia

GABRIEL I.

1991 *Christentum und Heidentum*, [w:] *Starigard/Oldenburg. Ein slawischer Herrschersitz des frühen Mittelalters in Ostholstein*, Neumünster, s. 279-297.

GÓRECKI J.

- 1998 *Kultowo-rezydencjonalny ośrodek pierwszych Piastów na Ostrowie Lednickim*, [w:] *Civitates principales. Wybrane ośrodki władzy w Polsce wczesnośredniowiecznej*, Gniezno, s. 35-40.

KOPERSKI A.

- 1998 *Przemysł – czołowy gród nad Sanem*, [w:] *Civitates principales. Wybrane ośrodki władzy w Polsce wczesnośredniowiecznej*, Gniezno, s. 82-84.

KÓČKA - KRENZ H.

- 2000 *Badania zespołu pałacowo-sakralnego przy kościele Najświętszej Marii Panny na Ostrowie Tumskim w Poznaniu*, WSA, t. 5, s. 19-35.

- 2001 *Zespół pałacowo-sakralny na grodzie poznańskim*, [w:] *Polska na przelomie I i II tysiąclecia. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki*. Poznań, listopad 2000, Poznań, s. 287-296.

- 2002a *Poznań w dobie Zjazdu Gnieźnieńskiego w świetle najnowszych odkryć archeologicznych*, [w:] W. Dzeduszycki, M. Przybył (red.), *Trakt cesarski. Itawa-Gniezno-Magdeburg*, Poznań, s. 103-119.

- 2002b *Palatium und Kapelle von Ostrów Tumski – Auf den Spuren der Königsburg des 10. Jahrhunderts auf der Dominsel von Poznań*, [w:] *Burgen und Schlösser in Sachsen-Anhalt, Mitteilungen der Landesgruppe Sachsen-Anhalt der Deutschen Burgenvereinigung e.V.*, H. 11, Halle/Salle, s. 29-40.

KRYSZTOFIAK T.

- 1998 *Giecz – Grodziszczko, stan. 1, gm. Dominowo*, [w:] *Civitates principales. Wybrane ośrodki władzy w Polsce wczesnośredniowiecznej*, Gniezno, s. 45-47.

MAŚLANKIEWICZ K.

- 1983 *Kamienie szlachetne*, Warszawa.

NOWACKI J.

- 1959 *Dzieje archidiecezji poznańskiej. T. I, Kościół katedralny w Poznaniu*, Poznań.

OSTRÓW LEDNICKI

- 1993 *Ostrów Lednicki. U progu chrześcijaństwa w Polsce*, K. Żurowska (red.), Kraków.

ŚWIECHOWSKI Z.

- 2000 *Architektura romańska w Polsce*, Warszawa.

Adres autorki:

prof. dr hab. Hanna Kóčka-Krenz

Instytut Prahistorii UAM

ul. Św. Marcin 78

61-809 Poznań

**Archäologisch-architektonische Untersuchungen auf Ostrów
Tumski in Poznań in den Jahren 2001-2002**
Zusammenfassung

Die zwei letzten Untersuchungssaisons des Instituts für Urgeschichte der Adam Mickiewicz-Universität auf Ostrów Tumski in Poznań haben unsere Kenntnisse über die Vergangenheit dieses Stadtteils wesentlich erweitert. Die Ausgrabungen waren grundsätzlich auf weitere Untersuchung des Palast-Sakralkomplexes in der

piastischen Burg gerichtet. Vier bisherigen Untersuchungssaisons (Abb. 1) bei der Heiligen Jungfrau-Kirche haben folgende Ergebnisse gebracht:

1. es wurden die Besiedlungsspuren aus dem 9./10. Jh. in Form von Fragmenten von zwei Wohngebäuden festgestellt,

2. es wurden Steinpflaster freigelegt, die die ältere Besiedlung bedeckten und wahrscheinlich mit der Ausgleichung des Geländes im Inneren des fürstlichen Burgteils verbunden waren,

3. es wurden die weiteren Abschnitte von Fundamenten der vorromanischen Fürstensteinresidenz freigelegt, die kurz nach der Mitte des 10. Jh. errichtet wurde (Abb. 2). Die Gesamtlänge des Gebäudes, die über 30 m erreichen kann, ist noch nicht bekannt. Das Palastgebäude wurde auf der Achse Norden-Süden, mit dem Eingang im Risalit der Ostwand, bei deren südöstlichen Ecke angelegt. Die Breite des Gebäudes in seinem Grundkörper beträgt 11,7 m und mit der vor die Wandflucht herausgehenden Eingangspartie – fast 14 m. Die Palatiumswände aus Steinplatten, die mit Gipsmörtel reichlich verbunden waren, erreichten 1,3 m Breite. Sie waren durch Gipsputze bedeckt, die sowohl innen als auch außen des Gebäudes unterbracht waren. Den Fußboden bildete Ausguss des auf einer Schicht kleiner Steine gelegten Mörtels. Im südlichen Gebäudeteil befand sich ein abgesonderter Saal mit Abmessungen 8,8 × 5,8 m. Die daran anliegende Eingangspartie hatte die Form eines Quadratraumes mit Abmessungen 2,2 × 2,2 m mit der Toröffnung von Osten, in dem sich wahrscheinlich der Holztürrahmen befand. Bei der westlichen Wand des Palastgebäudes wurden die Überreste einer Hofgoldschmiedewerkstatt untersucht, die in der Burg im 11. Jh. funktionierte (Abb. 3),

4. es wurden die Überreste der mittelalterlichen Bebauung dieses Gebietes, d.h. die Fundamentpartien von zwei oder drei Gebäuden freigelegt,

5. es wurden die nächsten neuzeitigen Gräber rundum der Kirche (insgesamt 31 Gräber, Abb. 4) untersucht.

Zusätzlich wurden im Jahr 2002, im Zusammenhang mit der Lokalisierung eines Denkmals von Jan Kochanowski bei der Lubrański-Akademie, am Ort seiner Gründung die Rettungsgrabungen durchgeführt, bei den das Fundament der Schutzmauer aus dem Anfang des 16. Jh. und ein Relikt des Walls aus den 70. Jahren des 20. Jh. freigelegt.

Abbildungen

Abb. 1. Lageplan der Grabungsflächen bei der Heiligen Jungfrau-Kirche auf Ostrów Tumski in Poznań. Gez. O. Antowska-Gorączniak

Abb. 2. Riss der Fundamente des Fürstenpalatiums in der Posener Burg. Gez. O. Antowska-Gorączniak

Abb. 3. Relikte einer Goldschmiedewerkstatt beim Fürstenpalatium. Gez. O. Antowska-Gorączniak

Abb. 4. Gräber auf dem Gräberfeld bei der Heiligen Jungfrau-Kirche auf Ostrów Tumski in Poznań. Gez. O. Antowska-Gorączniak

GRZEGORZ TESKE

Budownictwo grodowe w wielkopolsce południowej w państwie pierwszych Piastów.

WSTĘP DO PROBLEMATYKI

W ostatnich latach odnotowano znaczny postęp w badaniach nad powstaniem państwa pierwszych Piastów. Do lamusa przeszło szereg poglądów, które jeszcze do niedawna stanowiły zasadniczy zasób naszej wiedzy na ten temat. Stało się to możliwe dzięki wznowieniu, bądź podjęciu na szeroką skalę, badań historycznych i archeologicznych. Te ostatnie skoncentrowano nie tylko na głównych, ale i na pomniejszych grodowych ośrodkach władzy piastowskiej. Zainicjowane zostały także liczne studia ukierunkowane na rozpoznanie bezpośredniego zaplecza gospodarczego tychże ośrodków oraz przemian osadniczych wybranych regionów w czasach plemiennych i piastowskich. Realizacji poszczególnych programów naukowo-badawczych sprzyjały obchody – ważnych również dla współczesnej Polski – *Millennium* chrztu Mieszka I, męczeńskiej śmierci św. Wojciecha oraz zjazdu gnieźnieńskiego. Dzięki podjętym z tych okazji badaniom dokonano wielu spektakularnych odkryć, które w znacznym stopniu zmieniły dotychczasowe spojrzenie na ziemię polskie u progu II tysiąclecia.

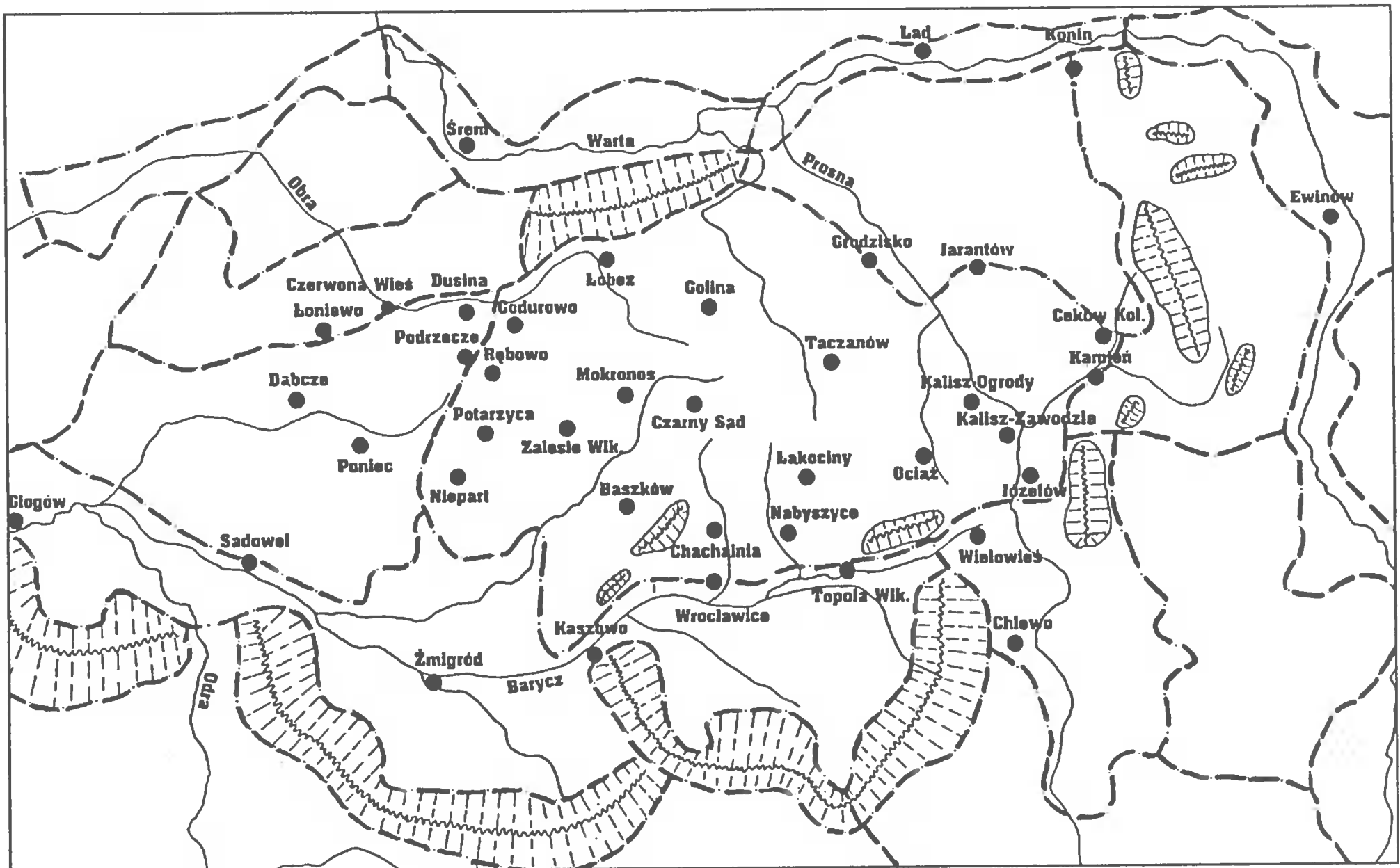
Datowanie wielu rozpoznawanych w ostatnich 15 latach wczesnośredniowiecznych obiektów archeologicznych jest obecnie dużo dokładniejsze niż dotąd. Fakt ten wynika z szerokiego zastosowania coraz to doskonalszej pod względem technicznym aparatury pomiarowej oraz rozwoju metod datowania bezwzględnego, a zwłaszcza tej bazującej na analizie przyrostów słoju drewna zabytkowego drewna pobranego w większości z konstrukcji drewnianych wałów grodów, a także mostów i grobli z nimi powiązanych (np. M. Dulinicz 1999, s. 101-103; M. Kara, M. Krąpiec 2000, s. 303-327). Należy jednak zauważyć, że metoda dendrochronologiczna nie jest, jak chcieliby archeolodzy, swoistym panaceum na wszelkie niejasności w kwestii datowania. Mimo to, uzyskanie długich serii dendrodat pozwoliło wyznaczyć z dużą dokładnością okresy, w których zachodziły procesy zmierzające do obwarowywania Wielkopolski grodami. Na tej podstawie najbardziej odległy horyzont inwestycji grodowych możemy łączyć z okresem przedpaństwowym (plemiennym), kolejny z państwem pierwszych Piastów, i wreszcie trzeci – z restytucją organizmu państwowego za Kazimierza Odnowiciela i jego następców po schyłek XIII w. Podział ten powtarza niejako dawne ustalenia badawcze wynikające z analizy morfologiczno-technologicznej ceramiki wielkopolskiej, ale równocześnie znacznie je precyzuje. W wymienionych makrofazach można bowiem już wyróżnić mniejsze odcinki czasu.

Dla niniejszych rozważań najistotniejszy jest wzmiankowany wcześniej środkowy horyzont budowy grodów związany z najstarszym państwem piastowskim. Uzyskane dotychczas dendrodaty pozwalają sądzić, iż około 940 r. w dominium rodowym Piastów przystąpiono do budowy potężnych grodów (Gniezno, Grzybowo, Ostrów Lednicki, Poznań), a następnie w latach 60. – 80. X w., wraz z rozwojem ekspansywnej polityki powstającego państwa, bardzo rozbudowano – zapoczątkowaną w ziemi gnieźnieńskiej – gęstą sieć grodów, którą wzmocniano aż do jego upadku. Zrealizowano na szeroko zakrojoną skalę plan pobudowania

licznych, z reguły niezbyt okazałych grodów – ośrodków władzy lokalnej – lokowanych głównie w ziemi chełmińskiej oraz na południe od równoleżnikowego biegu Warty. Właśnie to ostatnie, większe zgrupowanie grodów stanowi tu przedmiot poniższych uwag.

Wielkopolska południowa, w ujęciu zakreślonym tematyką niniejszych rozważań, obejmować będzie obszar zamknięty od strony wschodniej i północnej doliną Warty, zaś od południowej rozległymi rozlewiskami Baryczy. Granica zachodnia jest stosunkowo mało precyzyjnie określona, bowiem w tej części brak dominującego akcentu hydrograficznego. Z uwagi na to, określać ją będzie zachodni skraj Wysoczyzny Leszczyńskiej (ryc. 1). Ta jednostka fizjograficzna, położona pomiędzy Pojezierzem Leszczyńskim (od północnego zachodu) a doliną Odry i Baryczy (po stronie przeciwnej), wraz z dwukrotnie od niej większą Wysoczyzną Kaliską, zajmuje szczególne miejsce w wyróżnionej w ten sposób południowej strefie Wielkopolski. Do wymienionych wysoczyzn od strony południowej przylega duża forma dolinna – Pradolina Głogowska i ciąg równoleżnikowo powiązanych z Baryczą kotlin (Kotliny Żmigrodzka i Odolanowska), zamknięte od południa wysokim pasmem moreny czołowej (Wzgórza Trzebnickie, Twardogórskie, Ostrzeszowskie), które we wczesnym średniowieczu rozgraniczały Śląsk od Wielkopolski. Z kolei w północnej części Kotliny Grabowskiej, wysuniętej najbardziej na wschód, położone są Wzgórza Tłokińsko-Saczyńskie, rozpoczynające kolejny łańcuch odosobnionych moren, przechodzących w okolicy rzeki Swędni w Wał Malanowski, sięgający Warty w pobliżu Konina.

Na tak zarysowanej, rozległej Wysoczyźnie Kaliskiej zlokalizowano aż 22 grody. Na pozostałym obszarze Wielkopolski południowej jest ich zdecydowanie mniej, jak chociażby w drugiej pod względem wielkości powierzchni Wysoczyźnie Leszczyńskiej, gdzie zarejestrowano tylko cztery tego typu stanowiska (Dąbcze, Dusina, Podrzecze i Poniec). Istniały jednak i inne rozwiązania, na przykład w każdej z trzech dużych kotlin baryckich i jednej prośnieńskiej

Rys. G. Teske

Ryc. 1. Grody w południowej Wielkopolsce w państwie pierwszych Piastów

pobudowano tylko po 2 założenia obronne (Pradolina Głogowska – Głogów, Sądowel; Kotlina Żmigrodzka – Żmigród, Kaszowo; Kotlina Odolanowska – Topola Wielka, Wrocławice; Kotlina Grabowska – Chlewo, Wielowieś), podobnie jak i na Pojezierzu Leszczyńskim (Czerwona Wieś i Łoniewo). W dolinie środkowej Warty zaadaptowano na potrzeby państwa stare grody plemiennie w Ewinowie i Łądzie oraz wzniesiono nowe w Koninie i Śremie. Tak więc, w świetle obecnych ustaleń archeologicznych, w pierwszym państwie piastowskim, w przyjętych granicach, funkcjonowało 40 grodów, z których tylko kilka (Ewinów, Łąd, prawdopodobnie także Kalisz-Zawodzie) powstało na ruinach starszych warowni, zbudowanych w okresie plemiennym (ryc. 1). Szczególnym wyjątkiem jest nadprośniańskie grodzisko we wsi Grodzisko, wybudowane w pradziejach przez ludność kultury łużyckiej (W. Śmigielski 1991, s. 23-34; 1993, s. 347-357). W tym przypadku Piastowie, podwyższając i dobudowując wał, wyodrębnili z jego struktury mniejszy gród oraz podgrodzie, otoczone wyłącznie starym wałem „łużyckim”. Do tej pory badaniami wykopaliskowymi objęto 90% znanych badaczom wczesnopiastowskich grodzisk. Wspomniane prace w zdecydowanej większości wykonano w ostatnim ćwierćwieczu. Dane te nie świadczą bynajmniej o równomiernym rozpoznaniu całej, wyodrębnionej pomiędzy Wartą a Baryczą, sieci grodów. Znacznie lepiej od zachodniej reprezentowana jest środkowa i wschodnia część określonego zgrupowania, chociaż i tu pozostało kilka nie rozpoznanych wykopaliskami obiektów (Kalisz-Ogrody, Zalesie Wielkie). Do pilnych badań terenowych – eksploracyjnych kwalifikuje się grupa założeń obronnych położonych opodal Rowu Polskiego (Dusina, Godurowo, Podrzecze, Potarzyca i Rębowo), o konstrukcji których nie wiadomo zbyt wiele, a ich chronologia niemal wyłącznie opiera się na ułamkach naczyń zebranych z powierzchni stanowiska. Ten stan rzeczy z reguły spowodowany jest brakiem stosownych funduszy na podjęcie prac ratowniczych oraz bardzo złym stanem zachowania obiektów. Niestety, tę ostatnią uwagę należy odnieść do większości wymienianych tu grodzisk. Trzeba również podkreślić, iż często jeden z wykopów badawczych sytuowano na obiekcie w taki sposób, który pozwalałby uzyskać wgląd na cały przekrój obwodu obronnego. W mniejszym stopniu obejmował on fragmenty wnętrza grodu oraz te, przylegające do niego od strony zewnętrznej. Uzyskane w ten sposób wyniki badań są więc w znacznym stopniu porównywalne. Najczęściej dokonywane prace wykopaliskowe prowadzone były w różnym natężeniu, przez jeden lub dwa sezony badawcze, aczkolwiek w południowej Wielkopolsce są również grodziska rozpoznawane przez wiele lat (np. Baszków-Piaski, Kalisz-Zawodzie). Mimo to, poza licznymi częściowymi publikacjami na swój temat, nie doczekały się opracowania monograficznego, chociaż prace na ich terenie zostały zakończone już wiele lat temu. Inaczej przedstawia się stan opracowania materiałów pozyskanych w trakcie badań pozostałych grodów południowej Wielkopolski. Część wyników prac terenowych została opracowana w maszynopisie, bądź ogłoszona drukiem w formie, mniej lub bardziej, obszernych sprawozdań. Jednakże tylko nielicznym można przypisać miano dzieł monograficznych.

Arabski pisarz Al-Bekri, opierając się na relacji Ibrahima ibn Jakuba, w następujący sposób opisał budowę grodu przez Słowian: „Udają się (umyślnie) na łąki obfitujące w wodę i zarośla, po czym kreślą tam linię kolistą lub czworoboczną, w miarę tego, jaki chcą mieć kształt grodu i obszar jego powierzchni, kopią dookoła (rów) i piętrzą wykopaną ziemię, umocniwszy deskami i drzewem na podobieństwo szańców, aż taki mur (wał) osiągnie wymiar, jakiego pragną. I odmierzają w nim bramę, z której strony pragną (ją mieć), a chodzi się do niej po pomocy z drzewa” (T. Kowalski [red.] 1946, s. 48). Należałoby się więc zastanowić, czy ta informacja, tak często cytowana w literaturze przedmiotu, znajduje potwierdzenie w dotychczas

osiągniętych wynikach badań archeologicznych. Z analizy topograficznej położenia grodów w Wielkopolsce południowej wynika, iż na miejsce ich lokalizacji wybierano zarówno formy geomorfologiczne występujące w rozległych dolinach Baryczy, Obry, Prosny i Warty, jak i w pobliżu drobnych cieków wodnych, a nawet w bliskim sąsiedztwie jezior (np. Łoniewo). Do nielicznych wyjątków należą obiekty pobudowane poza obszarem dolinnym (Łąkociny i Taczanów). Wszystkie grody położone między Wartą a Baryczą zakładano na planie zbliżonym do koła. W większości reprezentują one podstawowy wariant grodu, w którym obwód obronny stanowią wyłącznie pojedynczy wał, zwykle odpowiednio wzmocniony. Tylko w kilku przypadkach spotyka się bardziej rozwiniętą formę (tzw. grodzisko dwuczłonowe) składającą się, poza wymienionym, jeszcze z łukowatego, odcinkowego wału, osłaniającego obiekt z jednej strony. Powierzchnia takich „dwuczłonowych” założeń obronnych wynosiła od około 0,8 do 1,2 ha (Ociąż, Dąbcze, Grodzisko), a dla pozostałych tylko około 0,3-0,6 ha. Można śmiało domyślić, iż władza piastowska narzucała ówczesnym budowniczym określony model grodu. W związku z tym przy rozmierzaniu jego narysu musieli posługiwać się sprawdzonymi, prostymi metodami pomiaru odległości, na przykład wykorzystując do tego celu długość kroku ludzkiego (A. Gilewicz 1967, s. 205, 206). Można było ją zastosować niezależnie, w różnych częściach formującego się państwa, bez popełnienia znaczącego błędu pomiarowego. Warto odnotować, iż u większości lokalnych grodów zbudowanych w analizowanej części Wielkopolski obwód obronny miał u podstawy podobną szerokość (około 7-8 m), a dopiero późniejsza, nawet kilkakrotna rozbudowa czy naprawa wybranych warowni przyczyniła się do ich większego zróżnicowania i nadania im masywnego wyglądu. Dobrym tego przykładem są ruiny grodów, w których podwaliny wału w ostatnich fazach rozwoju przestrzennego osiągnęły szerokość aż 15-18 m (Czarny Sad, Jarantów, Józefów, Mokronos, Łobez, Niepart, Ociąż, Ponicz, Taczanów). W świetle dotychczasowych badań wynika, że co trzeci gród został poddany dalszej rozbudowie. Podana wartość jest z pewnością zaniżona, bowiem nie wszystkie obwoły obronne zostały objęte pracami wykopaliskowymi. Wymiar podstawy wału warunkował zapewne jego wysokość. W dobrze zachowanych grodziskach (najczęściej zalesionych) jeszcze obecnie przekracza ona 5 m (Grodzisko, Jarantów, Mokronos, Niepart, Ociąż-gród), z czego można wnosić, że w takich przypadkach musiano stosować solidną konstrukcję i wykorzystywać dużą ilość dobrego jakościowo budulca. W świetle najnowszych badań problem ten nie przedstawia się jednak w sposób tak jednoznaczny, bo wariantów konstrukcyjnych obwołu obronnego grodu ujawniono co najmniej kilka. Najprostszy, sporadycznie stosowany, sprowadzał się do usypania wału bez użycia drewna (Łąkociny), kolejny układ, bardziej rozwinięty, charakteryzował się wyłożeniem, mniej lub bardziej starannie, dolnych partii jedną, bądź kilkoma warstwami drewna (np. Kamień, Łoniewo, Ociąż-podgrodzie). Pewną jego odmianę stanowi podwalina zbudowana w formie kratownicy (Nabyszyce, Topola Wielka). Jednakże najbardziej rozpowszechnioną, ale i zarazem pracochłonną w trakcie budowy, była konstrukcja rusztowa, w której drewno wypełniało całe wnętrze wału (np. Golina, Jarantów, Józefów, Łobez, Taczanów, Wielowieś). Warto jeszcze wspomnieć, iż konstrukcja ta stosowana była najczęściej przy poszerzaniu, czy naprawie obwołu obronnego, chociaż znane są również przypadki narzucenia na zbocze wału tylko grubej warstwy piachu (Chlewo, Taczanów). Interesujące jest to, że do tej pory nie zarejestrowano w grodach południowej Wielkopolski nieco odmiennej, choć ówczesnie znanej, konstrukcji przekładkowej. Wynika to prawdopodobnie z konieczności dostarczenia do jej budowy większej, niż w przypadku pozostałych technik, ilości drewna. Całkowicie odmiennie przedstawia się kwestia stosowania konstrukcji skrzyniowej (Ceków), która choć zapewniała znaczne oszczędności w zakresie stosowania organicznego

Fot. G. Teske

Ryc. 2. Ceków, gm. loco. Czostki usytuowane na koronie wału grodziska wczesnośredniowiecznego

budulca, to jednak dawała gorsze parametry wytrzymałościowe wzniesionych obwarowań. Warto zauważyć, że obydwie wymienione powyżej rozwiązania budowlane występowały czasami łącznie, tworząc jedną całość (Chlewo – faza I).

Każda z wyszczególnionych powyżej konstrukcji wałowych nie mogła obyć się bez ziemi, której używano do wypełnienia wolnych od drewna przestrzeni. Jej ilość oczywiście była uzależniona od wybranej koncepcji budowy grodu, a więc powierzchni całkowitej, wysokości obwodu obronnego, rodzaju i dostępności zastosowanych materiałów budowlanych, itp. Rozpatrzmy tu jeden z przykładów. W przypadku budowy stosunkowo niewielkich grodów, gdzie występowały problemy z pozyskaniem drewna z dobrych gatunkowo drzew, musiano zastępować je w dużej mierze piaskiem i gliną, ale z kolei budowla taka nie miała zbyt dobrych parametrów technicznych. O wiele wartościowsza była konstrukcja rusztowa, która za to potrzebowała dużej ilości drewna, ale odznaczała się większą stabilnością. W konsekwencji obwodowi obronnemu można było nadać taką masywność i wysokość, żeby budziła respekt potencjalnego przeciwnika. Była również dla ogółu społeczeństwa wyrazicielem silnej pozycji władzy piastowskiej. W przeciwieństwie do drewna ziemia była ogólnie dostępna. Pobierano ją przeważnie z jednej bądź z obydwu stron formowanego wału, stąd wokół grodzisk widoczne są stosunkowo płytkie zagłębienia o bardzo zróżnicowanej szerokości od 2 m (Kamień) aż do 25 m (Jarantów). Szczegółowa analiza danych wielkościowych, otaczających poszczególne grodziska rowów, rodzaju występującej tu ziemi w odniesieniu do wybudowanych wałów pozwoli, być może, w przyszłości już na etapie wstępnych badań archeologicznych określić, rodzaj zastosowanego rozwiązania budowlanego.

Wały grodów zaopatrywano jeszcze w inne stałe urządzenia podnoszące ich walory obronne. Należy do nich zaliczyć czostki, ustawiane w zboczu wału (Chlewo – faza I, Grodzisko – gród, Ociąż – podgrodzie, Łobez), płaszcz kamienny pokrywający jeden lub obydwa stoki (Łobez, Taczanów i zapewne Łoniewo) i najwyżej usytuowane drewniane przedpiersie w formie zwartego ostrokołu. W ostatnim przypadku takie usytuowanie, bardzo podatne na zniszczenie, spowodowało, że obecnie dysponujemy tylko jednym przykładem jego zastosowania (Ceków).

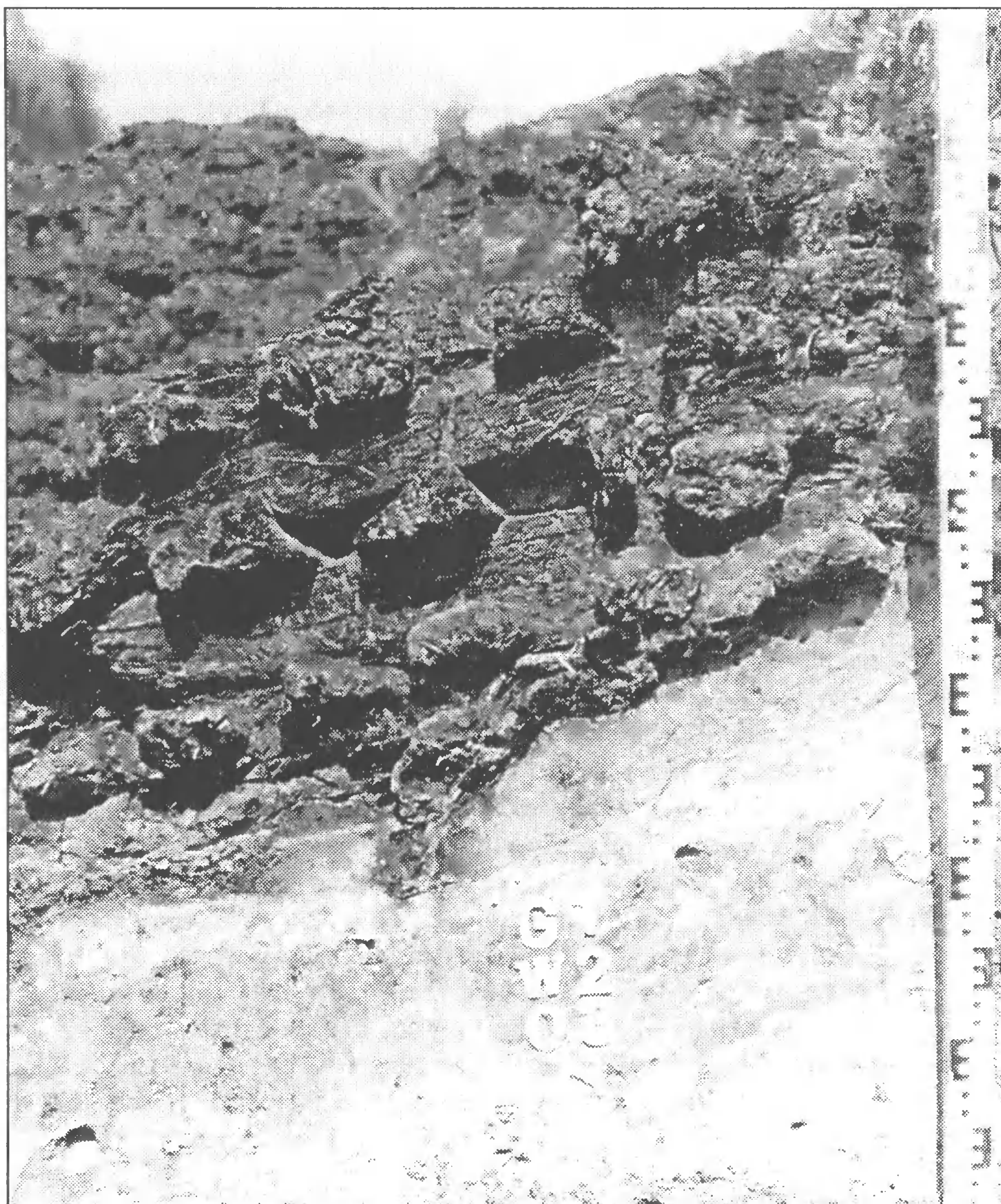
W obwodzie obronnym musiano wydzielić także miejsce na otwór bramny. Jednak stan rozpoznania, tak przecież ważnego w systemie obronnym grodu elementu, jest słaby. Z reguły ustala się jego położenia na podstawie specyficznego obniżenia linii wału, czy odkrycia reliktyw drogi – grobli dochodzącej do grodu (np. Kalisz-Zawodzie). Zapewne duże znaczenie w usytuowaniu wjazdu do grodu miały lokalne warunki topograficzne, które w pewnym zakresie same wymuszały najbardziej korzystne do tego celu miejsce (Józefów).

Z kolei wnętrza grodów z południowej Wielkopolski wymagać będą jeszcze intensywnych prac terenowych, bowiem dotychczasowy stan ich rozpoznania, w porównaniu do wałów, nie przedstawia się zadawalająco. Perspektywy odkrycia stosunkowo dobrze zachowanych, różnych budowli są dobre, bowiem ówczesny poziom użytkowy grodu przykryty jest obecnie warstwą ziemi z destrukcji obwodu obronnego. Planom tym sprzyja także zaledwie kilku arowa powierzchnia placu grodowego. W stosunkowo krótkim czasie, można będzie więc zweryfikować dotychczasowe poglądy na temat zagospodarowania przestrzennego grodu wczesnopiastowskiego położonego na peryferiach Wielkopolski.

Zamknięcie pierścieniem wału niewielkiej przestrzeni wskazuje pośrednio na fakt, iż reprezentanci władzy piastowskiej nie zamierzali budować obiektów obronnych, zapewniających schronienie wszystkim mieszkańcom pobliskich osad na czas niepokoju. Z oczywistych względów nie było to możliwe. Większość ludzi, o ile było to jeszcze możliwe, zmuszona była wraz z dobytkiem salwować się ucieczką w głąb dobrze sobie znanych lasów. Wykazana niewielka powierzchnia placu grodowego w znacznym stopniu uwarunkowywała także miejsce, ilość i wielkość stawianych budynków gospodarczo-mieszkalnych oraz innych pomniejszych urządzeń. W większości przypadków wykopami badawczymi rozpoznawano fragmenty wnętrza grodu, przylegające do ściany wału. W związku z tym wygłaszane dotychczas poglądy na zabudowę grodu są z pewnością niepełne i dopiero postęp prac badawczych nad tym zagadnieniem poszerzy w istotnym zakresie to interesujące zagadnienie. W świetle dotychczasowych ustaleń wynika, że w centrum placu grodowego, będą w pobliżu wału, wyznaczano miejsce na studnie czworoboczne (Baszków-Piaski, Dąbcze, Nabyszyce), wyjątkowo sześcioboczne (Kamień), o zróżnicowanej jednak konstrukcji. Niska jakość i wydajność wody z takich ujęć sugeruje, że w okresie pokoju spełniały one raczej drugorzędną funkcję wobec ogólnie dostępnych naturalnych cieków wodnych, usytuowanych blisko grodu (G. Teske 2000, s. 377-386). Z kolei zabudowa gospodarczo-mieszkalna koncentrowała się w pobliżu obwodu obronnego (np. Dąbcze, Józefów, Łobez), ale mając na uwadze zasygnalizowane powyżej zastrzeżenia, nie można wykluczyć, że były one lokowane także w innych częściach grodu. Były to budynki o ścianach wykonanych w konstrukcji zrębowej lub, znacznie rzadziej, słupowej. W części przywałowej grodu wykopaliska odsłoniły także rozległe, nieregularne bruki kamienne (Ceków, Łobez, Nabyszyce, Mokronos, Taczanów), którymi, jak należy przypuszczać, starano wzmocnić wierzchnią warstwę nie zabudowanego wnętrza grodu.

Wyróżnione w Wielkopolsce południowej skupisko grodów charakteryzuje układ równoleżnikowy. Od centrum władzy piastowskiej – ziemi gnieźnieńskiej – oddzielała je szeroka dolina Warty i związane z nią założenia obronne w Śremie, Łądzie, Koninie i Ewinowie. Należy

zauważyć, że Piastowie niszcząc plemiennie ośrodki władzy raczej nie starali się ich odbudować, lecz stawiali w ich pobliżu własne budowle grodowe (np. Głogów). Od tej reguły znane są wyjątki, bowiem dwa nadwarciańskie piastowskie grody, w Ewinowie i Łądzie, powstały na ruinach starszych założeń obronnych. Zapewne w tych przypadkach zdecydowało korzystne ich usytuowanie, czego przykładem może być obiekt w Ewinowie, który – jako jedyny – nadzorował przeprawy w Kotlinie Kolskiej, a być może także i w Kotlinie Sieradzkiej. Stanowią on także ważny łącznik z kolejnym skupiskiem grodowym, ale o mniejszym wymiarze, związanym z dorzeczem Bzury (Czerchów, Krzepocinek, Łęczyca-Tum, Skoszewy Stare). Warto zwrócić uwagę na fakt, iż w pobliżu Warty znanych jest jeszcze kilka grodów plemiennych, jak na przykład te zlokalizowane w Splawiu i Raszewach, które jednak nie

Fot. G. Teske

Ryc. 3. Golina, gm. Jarocin. Konstrukcja rusztowa wału grodziska wczesnośredniowiecznego

weszły w skład formowanych grodów nadwarciańskich w okresie wczesnopiastowskim, chociaż ich położenie było nie mniej korzystne niż pozostałych. Musiały więc zdecydować przy wyborze takiego a nie innego wariantu zupełnie inne okoliczności. Na podstawie pozyskanych z dwóch założeń obronnych (Łąd i Śrem) dat dendrochronologicznych można wysnuć wniosek, iż zanim przystąpiono w Wielkopolsce południowej do budowy kilkudziesięciu grodów, najpierw umocniono grodami ważną arterię wodną, jaką była Warta.

Największe w Wielkopolsce skupisko grodów od czterech nadwarciańskich obiektów obronnych przedzielały jeszcze rozległe ziemie Pojezierza Leszczyńskiego (fragment od Warty do Obry), Wału Żerkowskiego, położone bardziej na wschód, Równiny Rychwalskiej i Wysoczyzny Tureckiej oraz, graniczącej z nią od południa, Wysoczyzny Złoczewskiej. Obszar ten na przełomie X i XI w. charakteryzował się bardzo słabo rozwiniętym osadnictwem otwartym i z wyjątkiem Pojezierza Leszczyńskiego pozbawiony był grodów w okresie funkcjonowania najstarszego państwa piastowskiego. W wyróżnionym zgrupowaniu, północną, najbardziej skrajną pozycję, zajmowały założenia obronne zlokalizowane w Czerwonej Wsi, Dusinie, Łobzie (powiązane z doliną Obrą), Grodzisku nad Prosną i Jarantowie. Z kolei grody położone nad Swędrnią (Ceków, Kamień) oraz warownie nadprośniańskie (Kalisz-Zawodzie, Józefów i Chlewo) wyznaczają orientacyjnie granicę wschodnią, zaś twierdze nadbaryckie (Wielowieś, Topola Wielka, Wrocławice, Kaszowo, Sądowel) – południową. Pozostałe obiekty, w liczbie 20, pobudowano w większości na Wysoczyźnie Kaliskiej.

Grody zlokalizowane między Wartą a Baryczą stanowiły w okresie wczesnopiastowskim centrum stosunkowo niewielkich okręgów grodowych. Położenie najdalej wysuniętych założeń obronnych w Dąbczu i Cekowie (w linii wschód – zachód) oraz Łobzie i Kaszowie (północ – południe) określa w dużym przybliżeniu powierzchnię terenu, która została objęta budownictwem grodowym. Wynosi ona około 6000 km², a więc każdy z 35 okręgów grodowych (w tym przypadku nie uwzględniono Głogowa oraz grodów nadwarciańskich) obejmowałyby przeciętnie około 170 km². Oczywiście, rezultat końcowy nie oddaje ówczesnej rzeczywistości, bowiem funkcjonujące jednostki administracji grodowej były znacznie zróżnicowane, ale podana wartość w pewnym stopniu przybliżyła nam ich średnią wielkość, która zapewne mieściła się w przedziale 140-200 km². Z danych tych wynika, że okręgi grodowe w Wielkopolsce południowej nie wyróżniały się wielkością, ale liczebnością. Tym bardziej, że okręgi grodowe utworzone przez grody „graniczne” obejmowały jeszcze obszar położony poza nimi. Dokonany podział terytorialny wynikał po części z realizacji polityki wewnętrznej pierwszych Piastów, a po części z lokalnych uwarunkowań terenowych. Nie zasiedlano bowiem terenów zbyt podmokłych, gliniastych, a także wysokich wzniesień morenowych nie nadających się wówczas do zagospodarowania. Zjawisko to nabiera szczególnego znaczenia dla terenów południowo-wschodniej Wielkopolski, która była w starszych fazach wczesnego średniowiecza w znacznie mniejszym stopniu penetrowana przez ludzi, niż jej część zachodnia.

Rozpatrując z kolei odległości między sąsiadującymi grodami, należy zauważyć, że najbardziej regularnie została obsadzona dolina Baryczy, bowiem wybudowano tu, co 21-23 km, sześć tego typu założeń obronnych. W tej grupie obiektów na szczególne zainteresowanie zasługuje gród w Kaszowie, który dzięki dogodnemu usytuowaniu w wąskim przesmyku pomiędzy Kotliną Odolanowską a Kotliną Zmigrodzką, mógł sprawować pełny nadzór nad obydwoma kotlinami. Podobną charakterystykę można przypisać grodowi w Chlewie. Obiekt ten, zlokalizowany w głębi Kotliny Grabowskiej, pomiędzy Prosną a Wzgórzami Ostrzeszowskimi, zamykał dostęp do obszarów położonych dalej na północ, w kierunku Kalisza. Analizując kartografię poszczególnych grodzisk w Wielkopolsce południowej dostrzec można, że sąsiadujące ze sobą grody

budowano w miarę stałych odstępach (co 15-20 km). Zdarzają się jednak pewne odstępstwa od tej prawidłowości, gdyż na przykład grody zlokalizowane w środkowym biegu Prosny skupione są na znacznie mniejszej przestrzeni. W tym przypadku dostrzegamy, że gród w Józefowie pobudowano zaledwie 7,7 km od kolejnego, w Kaliszu-Zawodziu, a ten zaś usytuowano zaledwie 5 km od następnej warowni, wzniesionej w Kaliszu-Ogrodach i jest to odległość najmniejsza spośród wszystkich relacji odległościowych zachodzących między omawianymi grodami. Czyżby takie ich usytuowanie, poniekąd w sposób pośredni, wskazywałoby na istotny udział kaliskiego ośrodka osadniczego w strukturze rozwijającego się państwa piastowskiego? Podobnie przedstawia się sytuacja na przeciwległym, zachodnim krańcu wyróżnionego wielkopolskiego skupiska grodów, gdzie kilka pobudowano w układzie niemal południkowym, wzdłuż głębokiego obniżenia terenowego – pradoliny żerkowsko-rydzyńskiej. To tutaj przebiegał ważny pod względem strategicznym i handlowym szlak łączący Śląsk z centrum państwa piastowskiego.

Rozmieszczenie 40 grodów w Wielkopolsce południowej miało za cel doprowadzić do wzmocnienia i bezpośredniej kontroli miejsc ważnych ze względów osadniczych czy strategicznych. Rozmach jaki towarzyszył procesowi zasiedlania obszaru między Wartą a Baryczą wskazuje, iż było to trudne i zarazem wielkie przedsięwzięcie kolonizacyjne. Tym niemniej poprzez budowę sieci niewielkich grodów, o zapleczu złożonym najczęściej tylko z kilku osad, rozpoczęto stopniowo zasiedlać obszar położony na pograniczu ze Śląskiem. W świetle dotychczasowych ustaleń chronologicznych wydaje się, że do realizacji przyjęto rozwiązanie zmierzające w pierwszej kolejności do opanowania i umocnienia głównych rzek tego regionu, tj. Warty, Obry, Prosny, Baryczy, a później do systematycznego zakładania grodów w miejscach sprzyjających osadnictwu otwartemu. Charakterystyczne, iż pominięto w tym procesie tereny podmokłe (np. Równina Rychwalska) i pagórkowate. Zrealizowanie tak dużego w zamierzeniach planu osadniczego wymagało kilkudziesięciu lat wytężonej pracy. Korzyści wypływające z pomyślnego zakończenia tej akcji były wielostronne. Ta niemała przecież część Wielkopolski została w miarę równomiernie zasiedlona, a utworzenie znacznej ilości osad wzbogaciło z czasem znacznie skarbiec piastowski. W ten sposób koszty społeczne i finansowe związane z kolonizacją tychże ziem zapewne zwróciły się z nawiązką, tym bardziej, że Piastom przyświecał jeszcze jeden ważny cel, może w dalekosiężnych planach nawet dominujący, jakim było opanowanie jak największej części Śląska, znajdującego się wówczas w kręgu wpływów czeskich. Pośrednim niejako dowodem na to jest przebudowa wielu grodów o strategicznym położeniu. Jak wiemy z historii, plany te zostały ostatecznie zrealizowane dzięki świetnej dyplomacji Mieszka I i sprzyjających dla państwa pierwszych Piastów warunków politycznych oraz dobrze zorganizowanego wojska. Niestety, ten ogromny wysiłek został zmarnowany w latach 30. XI w., kiedy nastąpiło ogólne załamanie struktur władzy, które ostatecznie dobił najazd księcia czeskiego Brzetysława I. Grody wielkopolskie będące oznaką silnej władzy piastowskiej zostały spalone lub porzucone, tylko nieliczne przetrwały ten niepomyślny okres i weszły w skład nowej struktury administracyjno-wojskowej odbudowanego państwa piastowskiego.

Bibliografia

DULINICZ M.

1999 *Archeologia o Mazowszu w czasie powstania państwa polskiego. Zarys problematyki*, AP, t. 44, s. 93-114.

GILEWICZ A.

1967 *Miary i wagi*, [w:] SSS, t. 3/1, s. 204-210.

KARA M., KRAPIEC M.

2000 *Możliwości datowania metodą dendrochronologiczną oraz stan badań dendrochronologicznych wczesnośredniowiecznych grodzisk z Wielkopolski, Dolnego Śląska i Małopolski*, [w:] H. Samsonowicz (red.), *Ziemie polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy*, Kraków, s. 303-327.

KOWALSKI T. (red.)

1946 *Relacja Ibrahima ibn Jakuba z podróży do krajów słowiańskich w przekazie Al-Bekriego*, Monumenta Poloniae Historica, nova series, t. 1, Kraków.

ŚMIGIELSKI W.

1991 *Grody kultury lużyckiej. Wstęp do problematyki*, [w:] J. Jaskanis (red.), *Prahistoryczny gród w Biskupinie. Problematyka osiedli obronnych na początku epoki żelaza*, Warszawa, s. 23-34.

1993 *Grodziska ludności kultury lużyckiej w Wielkopolsce*, [w:] *Miscellanea archaeologica Thaddaeo Malinowski dedicata quae Franciscus Roźnowski redigendum curavit*, Słupsk-Poznań, s. 347-357.

TESKE G.

2000 *Studnie wczesnośredniowieczne w grodach południowo-wschodniej Wielkopolski*, [w:] *Archaeologia et Historia. Księga jubileuszowa dedykowana Pani Profesor Romanie Barnycz-Gupieńcowej*, Łódź, s. 377-386.

WĄSOWICZÓWNA T.

1960 *Kalisz na tle wczesnośredniowiecznej sieci drożnej*, [w:] A. Gieysztor (red.), *Osiemnaście wieków Kalisza. Studia i materiały do dziejów miasta Kalisza i regionu kaliskiego*, t. I, Kalisz, s. 71-101.

Adres autora:

dr Grzegorz Teske

Służba Ochrony Zabytków

Delegatura w Kaliszu

ul. Tuwima 1

62-800 Kalisz

**Das Burgbauwesen in Südgroßpolen im Staat der ersten Piasten.
Einleitung in die Problematik
Zusammenfassung**

In den letzten Jahren wurde ein großer Fortschritt in den Untersuchungen über die Entstehung des Staates der ersten Piasten, in dem die führende Funktion die Burgen spielten, gemacht. Meine Überlegungen betreffen südliches Großpolen also das Gebiet zwischen dem Mittellauf des Flusses Warthe und dem Fluss Barycz. In dieser Zone wurden 40 Schutzanlagen lokalisiert: auf Kaliska Hochebene 22 Objekte, auf Leszczyńska Hochebene vier, in den ausgedehnten Becken der Flüsse Barycz und Prosna acht, im Warthebecken vier und am Rande der Leszczyńska Se-enplatte nur zwei Burgen. Von der angegebenen Anzahl sind 38 Burgen die Investitionen von Piasten; nur zwei wurden aus den alten Stammesbauten angepasst.

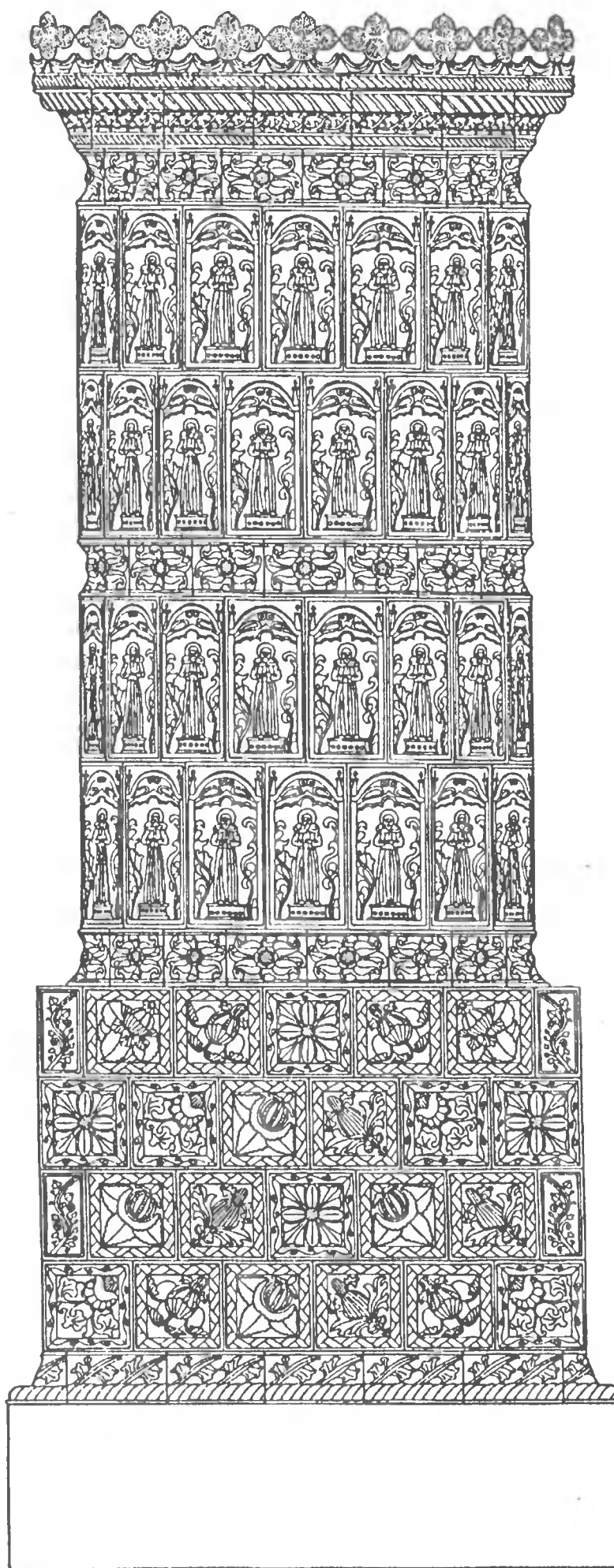
Dieser Horizont des Burgenbaus ist in die Zeit von der 2. Hälfte des 10. Jh. bis zur Hälfte des 11. Jh. zu datieren. Eine besondere Ausnahme ist der Burgwall im Dorf Grodzisko, der in Urgeschichte die Bevölkerung der Lausitzer Kultur errichtete und den auch die Piasten ausgenutzt haben. Die Ausgrabungen umfassten 90% der genannten frühpiastischen Burgwälle. Aus der topographischen Analyse der Burglage in Südgroßpolen erfolgt, dass mit Ausnahme von zwei Burgen, die übrigen in der Nähe von Wasserläufen gebaut wurden. Diese Bauten wurden auf dem einem Kreis nahen Plan errichtet. Nur in einigen Fällen trifft man die Form des so genannten zweiteiligen Burgwalls mit von ca. 0,8 bis 1,2 ha Fläche. Die Fläche der übrigen Burgen beträgt ca. 0,3-0,6 ha. Der Schutzbereich hatte bei der Grundlage eine ähnliche Breite (ca. 7-8 m). Erst der spätere Ausbau oder Instandsetzung der gewählten Festungen hat zur deren größerer Differenzierung beigetragen, so dass sie bis 15-18 m und über 5 m Höhe erreicht hatten. Sie wurden in folgenden Varianten gebaut: ohne Holz, mit geringer Holzanwendung, mit hoher Holzanwendung – Rostkonstruktion (meistens) und Kastenkonstruktion. In den Wallböschungen wurden schräge Pfähle (3 Burgen) unterbracht, dann wurden sie mit einem Steinmantel bedeckt (3 Burgen) und auf der Spitze eine Holzbrustwehr – Pfahlwerk (1 Burg) gestellt. Im Inneren der Burgen wurden Brunnen (in 3 Fällen), Block- und Pfostenbauten, Wirtschaftsgruben, Steinpflaster freigelegt. Mit dem Verfall des Staates der ersten Piasten wurden fast alle Burgen in Südgroßpolen verbrannt oder verlassen.

Abbildungen

Abb. 1. Die Burgen in Südgroßpolen im Staat der ersten Piasten. Gez. G. Teske

Abb. 2. Ceków, Gem. Grabów. Schräge Pfähle in der Wallböschung. Photo: G. Teske

Abb. 3. Golina, Gem. Jarocin. Wallrostkonstruktion. Photo: G. Teske

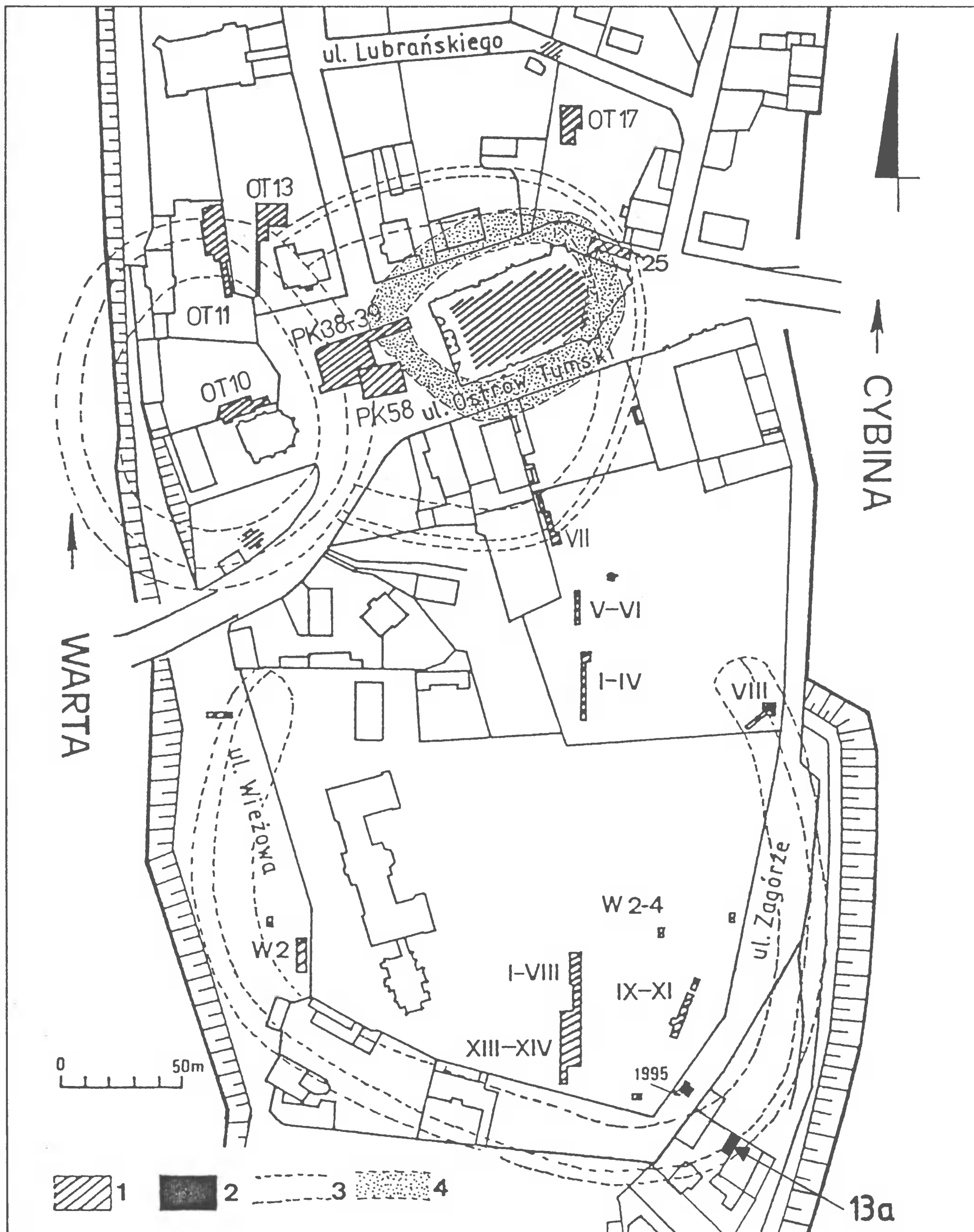
C Z Ę Ś Ć 2

**Sprawozdania z badań
terenowych i znaleziska
z aglomeracji poznańskiej**

EWA I PAWEŁ PAWLAKOWIE

Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego przeprowadzonego w związku z budową obiektu biurowego na posesji przy ul. Zagórze 13a w Poznaniu

W dniach 3-8 sierpnia 2001 roku Pracownia Archeologiczno-Konserwatorska z Poznania sprawowała nadzór archeologiczny w trakcie budowy obiektu biurowego na posesji przy ul. Zagórze 13a (ryc. 1 i 2). Inwestorem prac był Marcin Krępała. Wykop budowlany miał kształt trapezowaty, o długości boków dłuższych 8,2 i 8,5 m, długości boków krótszych 3 i 4,4 m oraz o głębokości około 2,5 m. Zlokalizowany był osią dłuższą wzdłuż północno-zachodniej ściany budynku usytuowanego na powyższej posesji. Przed przystąpieniem do nadzoru uwzględniono wcześniejszą sytuację osadniczą na tym terenie, w oparciu o dotychczasową wiedzę na ten temat. Szczególną uwagę zwrócono na elementy związane z osadnictwem wczesnośredniowiecznym, którego obecność w tej strefie związana była z konstytuowaniem się i rozwojem jednego z głównych ośrodków władzy państwowej i kościelnej państwa piastowskiego. Wykop usytuowany został bowiem w miejscu bezpośrednio lub pośrednio objętym osadnictwem, wchodzącym w skład poznańskiej aglomeracji, złożonej z grodu, którego centrum stanowiła reprezentacyjna siedziba książęca, podkowiastego podgrodzia otaczającego katedrę i przylegającego od strony wschodniej do grodu oraz drugiego podgrodzia, znacznie większego, obejmującego swym zasięgiem teren Zagórze usytuowanego na południe od wcześniej wymienionych – tj. grodu wraz z członem katedralnym podgrodzia. Według innej hipotezy opisującej przestrzenną konfigurację strefy północnej poznańskiego zespołu obronnego, gród właściwy sytuuje się w części katedralnej (por. M. Kara 1998, s. 26-29). Zarówno część północna, jak i południowa (czyli osada na Zagórze) powyższego kompleksu osadniczego były obwiedzione wałami drewniano-ziemnymi. Przystępując do nadzoru archeologicznego uwzględniono wyniki wcześniejszych prac prowadzonych w obrębie wschodniej części ogrodu seminaryjnego (ul. Wieżowa; 2-4, ryc. 1), w latach 1950-53, w trakcie których zarejestrowano pozostałości osadnictwa od 1 połowy X w. (A. Dymaczewski 1961, s. 139-228). Badania te były kontynuacją prac rozpoczętych w 1939 r. i dostarczyły ważnych źródeł odnośnie najstarszych pozostałości osadnictwa w tej strefie Zagórze. Zarejestrowano 7 jam datowanych na 1 połowę X w. oraz relikty zabudowy z XI i XII w. W wyniku przeprowadzonych na tym terenie prac nie potwierdzono wcześniejszych przypuszczeń (sformułowanych jeszcze w 1939) o obecności w tym miejscu reliktywów wału obronnego. W 1961 r. podjęto prace (w wykopie VIII) na południowo-wschodnim skraju ówczesnego ogrodu arcybiskupiego, w bezpośrednim sąsiedztwie ogrodu seminaryjnego, (ryc. 1), które ujawniły obecność reliktywów drewniano-ziemnego wału obronnego, okalającego osadę na Zagórze. Wał wzniesiono w konstrukcji rusztowej, a odkryta jego szerokość wynosiła około 11 m. Wydzielono dwie fazy budowlane: wał starszy posadowiony został, według autorów badań, w 2 poł. i/lub końcu X w., natomiast młodszą fazę jego funkcjonowania wyznaczono na okres od 2 poł. XI do poł. XIII w. (M. Perzyńska 1974, s. 146-151, ryc. 2-6). Ostatnie badania M. Kara z Instytutu Archeologii i Etnologii PAN oraz P. Wawrzyniaka z Pracowni Konserwacji Zabytków w Poznaniu, które miały miej-

Rys. E. Pawlak

Ryc. 1. Poznań, ul. Zagórze 13a. Lokalizacja wykopy w ramach wczesnośredniowiecznego systemu obronnego Ostrowa Tumskiego i Zagórze: 1 – wykopy z wcześniejszych badań; 2 – wykopy: na posesji 13a (2001 r.) oraz z 1995 r.; 3 – zasięg umocnień grodu poznańskiego z 2 poł. X-1 poł. XI w. (zarys północnych członów: tzw. książęcego i katedralnego – wg M. Kara 1998, s. 27, ryc. 1 oraz zarys południowego członu, na Zagórze – wg M. Kara 2000, s. 83, ryc. 3, z niewielką modyfikacją w południowo-wschodniej strefie przebiegu linii umocnień w oparciu o badania na posesji 13a); 4 – zasięg wału grodu I fazy z 2 ćw.-3 ćw. X w. (wg M. Kara 2000, s. 83, 3)

Rys. E. Pawlak

Ryc. 2. Poznań, ul. Zagórze 13a. Lokalizacja wykopu budowlanego

sce m.in. przy wschodnim skraju ul. Zagórze, w odległości około 45 m na południe od ul. Prymasa Stefana Wyszyńskiego, potwierdziły obecność w tym miejscu umocnień odkrytych po raz pierwszy w 1961 r. po drugiej stronie płotu okalającego teren seminarium¹. Daje to podstawę do wykreślenia przebiegu linii umocnień w północno-wschodniej strefie podgrodzia. W 1995 r. Pracownia Archeologiczno-Konserwatorska przeprowadziła, przy okazji zakładania wodociągu, badania archeologiczne w wykopie zlokalizowanym między murem przy Seminarium a ul. Zagórze, naprzeciw posesji nr 14 (sprawozdanie w archiwum Pracowni). Uwzględniając wszystkie

¹ Autorzy dziękują dr. M. Kara oraz mgr. P. Wawrzyniakowi za udostępnienie informacji odnośnie lokalizacji wykopów badawczych z ostatnio przeprowadzonych prac.

dotychczasowe prace archeologiczne w południowo-wschodniej strefie Zagórza, wykop ten znajdował się w miejscu najbardziej wysuniętym w kierunku wschodnim. W trakcie powyższych badań stwierdzono pozostałości osadnictwa, datowane od połowy X do końca XII, względnie połowy XIII w.; odkryto między innymi relikty zabudowy, bruki kamienne i obiekty produkcyjne (piece). Nie zarejestrowano wówczas pozostałości umocnień, okalających Zagórze. Wprawdzie pod odkrytym fragmentem chaty, datowanej na połowę X w., zarejestrowano strukturę (jasno-żółtego piasku i soczewek przypominających próchnicę drzewną o łącznej miąższości do 0,4 m) nasuwającą analogię do drewniano-ziemnych reliktyw wału lecz wczesna metryka obiektu wyklucza raczej obecność pod nim warstw wałowych, stąd problematyczną strukturę określono jako pozostałość rusztu i podsypki pod zabudowę na terenie majdanu podgrodzia. Dodać warto, iż pod ową warstwą podsypki stwierdzono struktury o naturalnym charakterze, warstwy namulowe związane z działaniem Cybiny, co zdaje się wzmacniać dodatkowo słuszność hipotezy o celowym zabezpieczeniu podłoża (przez jego sztuczne podniesienie) przed wilgocią. Założyć można, iż przygotowanie miejsca pod osadnictwo mogło nastąpić równocześnie z budową umocnień i nosi znamiona planowej akcji budowlanej. Przebieg wału obronnego w tej partii podgrodzia prezentowany w literaturze przedmiotu (M. Kara 1998, s. 27, ryc. 1) nie został do tej pory zweryfikowany wykopaliskowo, stąd ma charakter hipotetyczny.

W oparciu o powyższe uwagi, planowana inwestycja na posesji Zagórze 13a, w miejscu oddalonym o około 25 m na wschód od wykopu z 1995 r., stworzyła szansę uchwycenia pozostałości umocnień, co w dalszej kolejności dałoby podstawę do przeprowadzenia rekonstrukcji ich przebiegu we wschodniej strefie podgrodzia, na odcinku długości około 200 m – przy uwzględnieniu dotychczasowej wiedzy o usytuowaniu wału w północno-wschodniej części Zagórza. Określenie przebiegu wału, pozwoliłoby w dalszej kolejności przedstawić sugestie odnośnie zasięgu osady zlokalizowanej na podgrodziu.

Opis uzyskanych wyników

W wyniku nadzoru zadokumentowano ścianę północno-wschodnią, część ściany południowo-zachodniej² oraz fragment dna wykopu. Wybór ten podyktowany był przez fakt, iż za-inwentaryzowane ściany wykopu usytuowane były poprzecznie w stosunku do hipotetycznej osi wału a także wymuszony względami bezpieczeństwa prac³. Warstwy interpretowane jako nasyp wału obronnego stwierdzono w wykopie budowlanym już 0,65 m poniżej współczesnego poziomu użytkowego. W stropowej partii wykopu zarejestrowano warstwy o chronologii nowożytniej (ryc. 3):

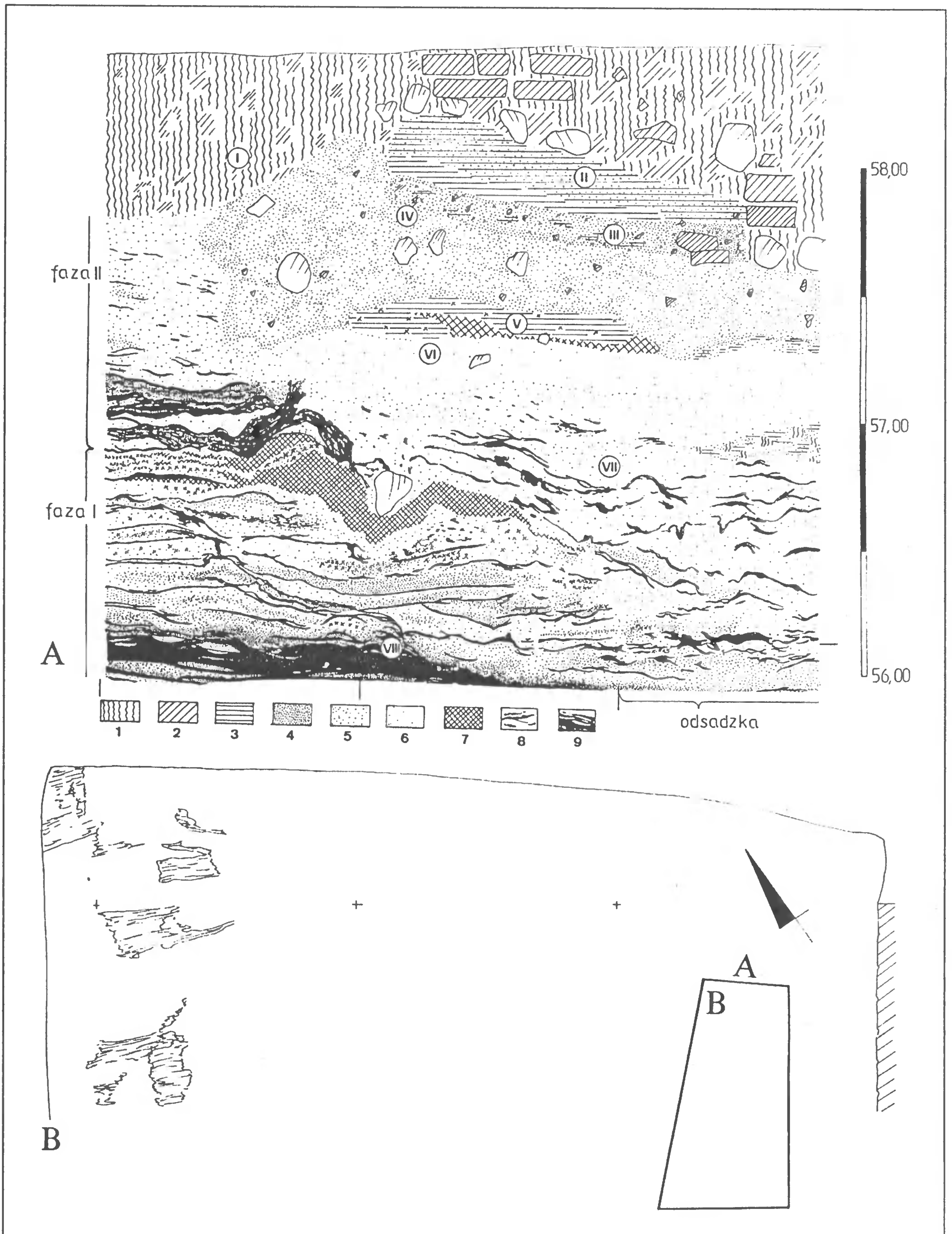
Warstwa I – struktura humusowa, o miąższości 30-88 cm, zarejestrowana na poziomie 58,49-57,60 m n.p.m.⁴ Zbudowana z ciemnobrunatnego piasku próchniczego z dodatkiem gruzu ceglanego oraz pojedynczych całych cegieł i średniej wielkości kamieni.

Warstwa II – zarejestrowana na poziomie 58,26-57,78 m n.p.m. Stanowił ją ciemnobezwowy (gliniasty) piasek z dodatkiem oczek żółtooliwkowej gliny. Miąższość warstwy mieściła się w przedziale 7-21 cm.

² Znaczną część ściany południowo-zachodniej stanowił fundament ceglany, związany z nieistniejącą już przybudówką obecnego budynku, co utrudniło obserwację przebiegu warstw w zachowanej, niewielkiej części profilu (por. ryc. 4). Ścianę południowo-wschodnią wykopu stanowił na całej długości fundament budynku 13a.

³ Zaznaczyć trzeba, iż dokumentacja prowadzona była w trudnych warunkach – przy osuwającej się ścianie dłuższej wykopu (ściana NW).

⁴ W trakcie nadzoru korzystano z punktu wysokościowego (nr 887) o wartości 57,56 m n.p.m., umieszczonego w ścianie północno-zachodniej budynku nr 14 (ryc. 2).

Rys. E. Pawlak

Ryc. 3. Poznań, ul. Zagórze 13a. Profil NE wykopu (A) oraz relikty drewnianych elementów konstrukcji zarejestrowane w spągu wykopu (B) przy profilu NE. 1-ciemnobrunatna próchnica (humus ?); 2-cegła i gruz ceglany; 3-żółta glina i/lub ciemnoszarobeżowy, gliniasty piasek; 4-szarobeżowy piasek; 5-jasnobeżowy i/lub jasnożółty piasek; 6-beżowy piasek; 7-spalenizna; 8-warstwy próchnicy drzewnej (relikty drewnianych elementów wału); 9-zwarte skupisko próchnicy drzewnej

Warstwa III – zarejestrowana na poziomie 57,96-57,68 m n.p.m. Stanowił ją szarobrunatny piasek gliniasty z dodatkiem węgla drzewnych i fragmentów cegieł. Miąższość warstwy mieściła się w przedziale 11-15 cm. Pozyskano 9 fragmentów naczyń ceglanych: 5 wylewów oraz 4 brzuśce. Na 4 ułamkach stwierdzono polewę. Z warstwy pochodzi 1 fragment szkła.

Warstwa IV – zarejestrowana na poziomie 58,12-57,25 m n.p.m. Stanowił ją ciemnobezowy piasek z dodatkiem oczek ciemnożółtego piasku i drobnego gruzu ceglanego. Miąższość struktury wynosiła maksymalnie 25-76 cm. Z warstwy pozyskano 1 ułamek dna ceglatego ze śladowymi relikami polewy.

Warstwa V – zarejestrowana na poziomie 57,49-57,26 m n.p.m. Strukturę stanowiła żółtooliwkowa glina ze sporadycznym udziałem węgla drzewnych. W spągu warstwy zarejestrowano warstewkę ciemnobrunatnego piasku gliniastego z bardzo dużą zawartością węgla drzewnych i drobnych fragmentów cegieł. Całkowita miąższość warstwy wynosiła 16 cm.

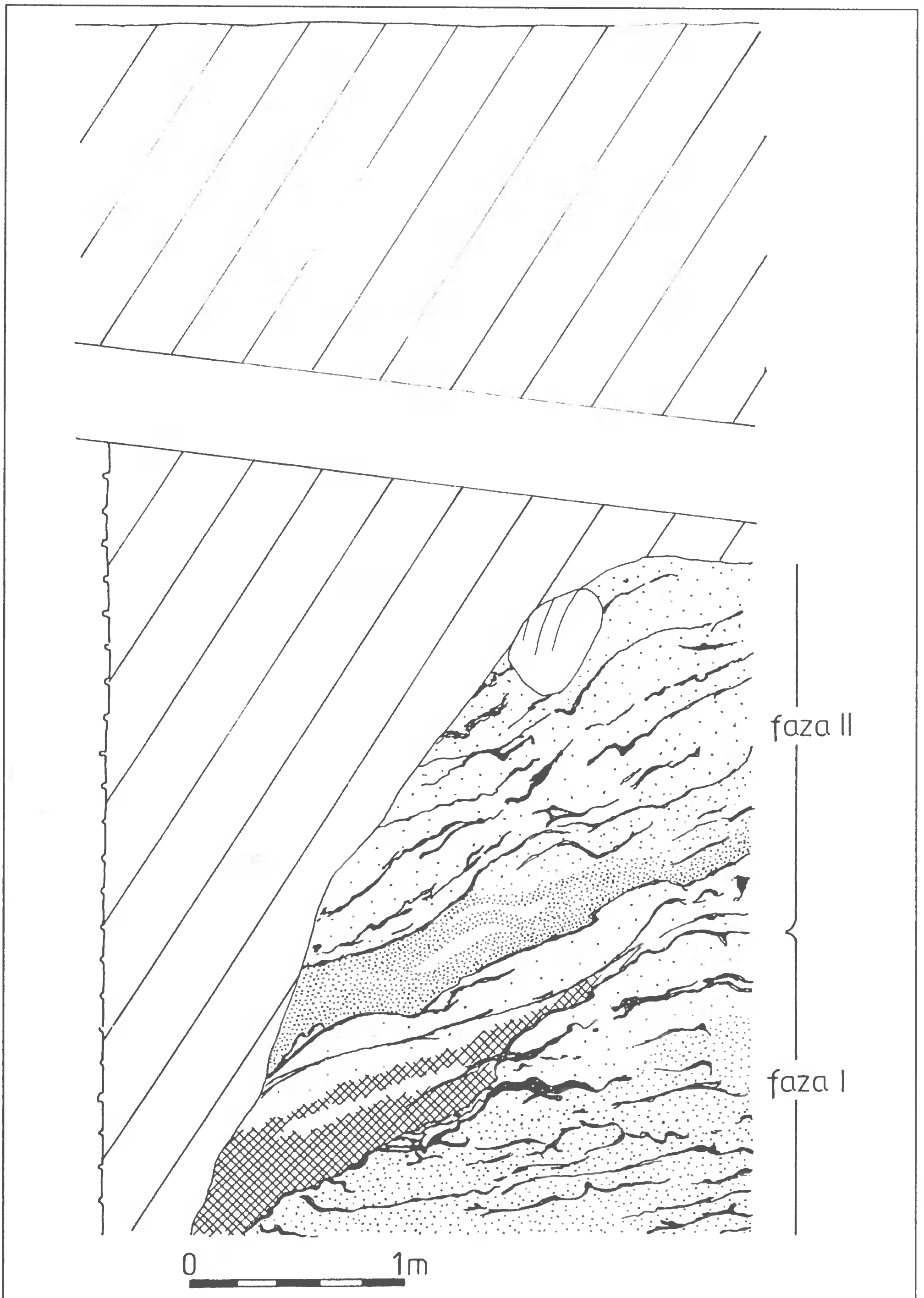
Warstwa VI – zarejestrowana na poziomie 57,35-57,05 m n.p.m. Strukturę stanowił beżowy piasek z dodatkiem oczek żółtooliwkowej gliny i węgla drzewnych oraz pojedynczych ułamków cegieł. Zawartość warstwy stanowiły głównie struktury pochodzące ze stropowej części nasypu wału, który rejestrowano poniżej. Miąższość warstwy VI wynosiła 10-25 cm. Pod warstwą VI zarejestrowano strukturę jasnożółtego, jednolitego piasku o miąższości 2-8 cm, stanowiącą rodzaj podsypki.

Chronologia warstw nr I-VI mieści się w okresie nowożytnym, choć zaznaczyć trzeba, iż pozyskany, nieliczny, materiał zabytkowy reprezentuje rzemiosło garncarskie raczej zaawansowane technicznie, co sugerowałoby jego stosunkowo młodą metrykę (zapewne nie starszą niż XVIII w.).

Warstwy wałowe

Warstwa VIII (starsza faza umocnień) – strop zarejestrowany został na poziomie 56,85 m n.p.m. przy ścianie NW wykopu oraz 56,05 m n.p.m. przy ścianie budynku, a więc miejsce, w którym założono wykop znajdowało się na wschodnim, ewentualnie południowo-wschodnim skłonie wału. Struktura warstwy VIII była dość złożona, w jej skład wchodziły: szarobeżowy, miejscami szary piasek (w przewodzie) wraz z węglami drzewnymi oraz beżowożółty piasek „przecięte” przez kilkucentymetrowej miąższości soczewki intensywnie brunatnej próchnicy drzewnej, w układzie poziomym i ukośnym, stanowiące relikty drewnianych elementów konstrukcji wału. Od stropu warstwy VIII do spągu wykopu stwierdzono około 9-11 poziomów konstrukcji drewnianej wału. W odległości około 0,4 m od ściany NW wykopu dopatrzeć się można miejsca posadowienia bierwion o układzie zbieżnym z osią wału, a więc usytuowanych poprzecznie w stosunku do spoczywających na nich pierwotnie warstwach konstrukcyjnych. W stropowej części warstwy zarejestrowano koncentrację spalenizny i węgla drzewnych o maksymalnej miąższości 25 cm, natomiast w spągu wykopu odnotowano silnie sprasowaną „tłustą” warstwę próchniczą o miąższości około 20 cm. Układ struktur w powyższej warstwie rejestrowano aż do dna wykopu, znajdującego się na poziomie 55,95 m n.p.m. W spągu wykopu stwierdzono słabo czytelne relikty bierwion, ułożonych na osi NE-SW, a więc poprzecznie do linii wału. Sądzić wolno, w oparciu o przytoczone wcześniej wyniki starszych badań oraz w oparciu o analizę sytuacji stratyfikacyjnej, iż wał został zbudowany w konstrukcji rusztowej. W układzie warstwy VIII (głównie w jej części stropowej, we wschodniej partii profilu) widoczny jest wyraźny, regularny uskok związany być może z odsadzką. Miejsce to wyznaczałoby więc wschodnie lico korony wału (ryc. 3 i 4).

Z warstwy VIII pozyskano ogółem 14 fragmentów naczyń ceramicznych (wszystkie to ułamki brzuśców). Powyższy, nieliczny zbiór ceramiki reprezentuje naczynia częściowo obtaczane,

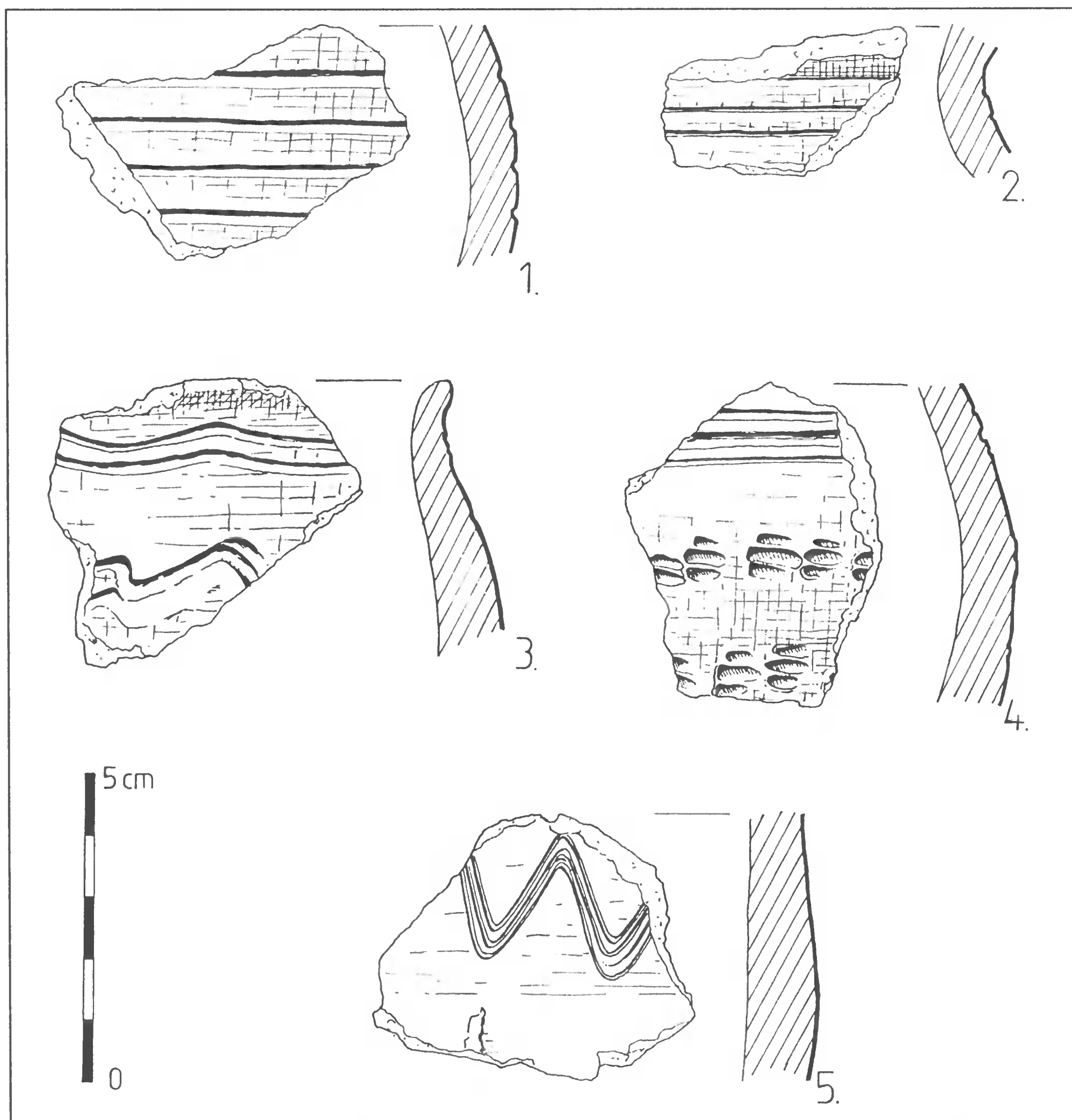

Ryc. 4. Poznań, ul. Zagórze 13a. Profil SW wykopu. Legenda – por. ryc. 3

Rys. E. Pawlak

zdobione wielokrotną linią falistą bądź kombinacją dookólnych żłobków i dołków wykonanych grzebieniem (ryc. 5:2, 4, 5). Jeden z fragmentów pochodzi od naczynia całkowicie obtaczanego, bądź reprezentującego ceramikę o tzw. cechach przejściowych. Powyższy zbiór jest jedynie pośrednią wskazówką na temat chronologii analizowanej partii wałów. Niewykluczone, że zarejestrowana w wykopie z 1995 r., pod odkrytymi relikdami chaty (datowanej na około poł. X w.), warstwa rusztu (?), jak i pozostałości reliktdów wału starszego (warstwa VIII) odkryte na terenie posesji 13a stanowią jednoczasową akcję budowlaną.

Warstwa VII (młodsza faza umocnień). Strop zarejestrowany został na poziomie 57,82-57,13 m n.p.m., natomiast spąg – 56,85-56,05 m n.p.m. Warstwa zalegała bezpośrednio na elementach starszej fazy wału (warstwa VIII). Strukturę stanowił w przewadze jasnożółty, miejscami

Rys. E. Pawlak

Ryc. 5. Poznań, ul. Zagórze 13a. Ceramika naczyniowa z warstwy nr VII (1 – całkowicie obtaczana; 3 – częściowo obtaczana) oraz z warstwy nr VIII (2, 4, 5 – częściowo obtaczana)

biały piasek z dodatkiem żółtego i szarobeżowego piasku, przecięty warstewkami intensywnie brunatnej próchnicy drzewnej o grubości około 1-3 cm. Zarejestrowano około 10 warstw konstrukcji. Charakterystyczne ugięcie warstewek próchnicy w części wschodniej profilu NE – nad poziomem hipotetycznej odsadzki, sugeruje, iż można się liczyć w tym miejscu z obecnością reliktywów bierwion wzdłużnych, oddzielających poszczególne warstwy konstrukcyjne. W odróżnieniu od struktury warstwy VIII, udział węgli drzewnych był niewielki (ryc. 3 i 4).

W ramach struktury warstwy VII zarejestrowano 6 ułamków naczyń: 5 brzuśców (2 od naczyń częściowo obtaczanych, 3 od form całkowicie obtaczanych – ryc. 5:1) oraz 1 wylew od naczynia częściowo obtaczanego, zdobionego wielokrotną linią falistą (ryc. 5:3). Obecność większej liczby, niż w przypadku warstwy VIII, ułamków reprezentujących naczynia całkowicie obtaczane (które można raczej łączyć z fazą E), sugeruje, iż czas powstania nawarstwień młodszej fazy wału odnieść można już do XI w.

Przedstawiona analiza układu stratyfikacyjnego warstw, związanych z wałem obronnym, wykazała obecność przynajmniej dwóch faz funkcjonowania powyższego założenia. Ich datowanie oparto na hipotetycznych przesłankach, stąd wymaga to uściślenia w toku przyszłych badań. Użytkano również pewne informacje o konstrukcji wału oraz ustalono wstępnie, iż należy liczyć się z obecnością odsadzki od południowo-wschodniej strony wału. W wyniku przeprowadzonego nadzoru, możliwa stała się rekonstrukcja hipotetycznego przebiegu wału w tej strefie Zagórza. Przy założeniu, że wał w podstawie liczył kilkanaście metrów szerokości, przyjąć można, iż wewnętrzne lico znajdować się mogło pod budynkami nr nr 13 i 14. Wydaje się, iż ulica Zagórze, na południowo-wschodnim odcinku, biegnie po wewnętrznej stronie wału, a nie na nim, choć brak danych uniemożliwia odtworzenie rzeczywistej – pierwotnej szerokości nasypu w tym miejscu. Odnosząc to do istniejącej w najnowszej literaturze przedmiotu propozycji przebiegu wału w powyższej strefie (M. Kara 2000, s. 83, ryc. 3), należy się z nią zgodzić, choć nie można wykluczać pewnych niewielkich odstępstw od tej rekonstrukcji. Dotyczy to przede wszystkim przebiegu wewnętrznego lica wału; można tutaj zasugerować nieznaczne, bardziej łukowate, przesunięcie jego linii w kierunku południowo-wschodnim, poszerzając tym samym w niewielkim zakresie zasięg podgrodzia (por. ryc. 1 oraz M. Kara 2000, s. 83, ryc. 3). Wewnętrzna linia umocnień przebiegałaby więc skrajem ul. Zagórze lub nieznacznie na wschód od niej. Kwestia ta wymaga jednak bardziej zaawansowanych badań, które pozwolą uściślić, w sposób bardziej precyzyjny, rzeczywisty przebieg umocnień w tej części Zagórza.

Bibliografia

DYMACZEWSKI A.

- 1961 *Badania wykopaliskowe w ogrodzie przy ul. Wieżowej 2-4 w Poznaniu w latach 1939, 1950-1953*, [w:] W. Hensel (red.), *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. 3, Wrocław, s. 139-228.

KARA M.

- 1998 *Początki i rozwój wczesnośredniowiecznego ośrodka grodowego na ostrowie Tumskim w Poznaniu*, [w:] *Civitates principales. Wybrane ośrodki władzy w Polsce wczesnośredniowiecznej. Katalog wystawy*, Gniezno, s. 26-29.
- 2000 *Anfänge der Bildung des Piastenstaates im Lichte neuer archäologischer Ermittlungen*, „*Questiones Medii Aevi Novae*”, t. 5, s. 57-85.

PERZYŃSKA M.

1974 *Badania wykopaliskowe w południowo-wschodniej partii ogrodu arcybiskupiego na Ostrowie Tumskim w Poznaniu w 1961 r.*, [w:] W. Hensel, J. Zak (red.), *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. 4, Wrocław, s. 145-159.

Adres autorów:

mgr mgr Ewa Pawlak, Paweł Pawlak

Pracownia Archeologiczno-Konserwatorska

ul. Langiewicza 19/1

61-502 Poznań

Der Bericht über die archäologische Aufsicht im Zusammenhang mit dem Bau eines Büroobjekts auf dem Grundstück Zagórze 13a Zusammenfassung

Im 2001 hat die Archäologisch-Denkmalpflegewerkstatt aus Poznań (Posen) eine archäologische Aufsicht während des Baus eines Büroobjekts auf dem Grundstück Zagórze 13a (Abb. 1 und 2) geführt. Die Baugrube war trapezförmig, mit Abmessungen: $8,2 \times 8,5 \times 3-4,4$ m und ca. 2,5 m tief. Ihre längere Achse lag der nordwestlichen Seite des Gebäudes entlang, das sich auf diesem Grundstück befindet. Die Investitionsstelle befand sich in der Zone des Suburbiums, dessen Bereich das Gelände von Zagórze umfasste, südlich der Burg und des so genannten Domsurbiums. Sowohl der nördliche als auch der südliche Teil (also die Siedlung in Zagórze) des obigen Siedlungskomplexes waren mit Holz-Erdewällen umgeben. Während der Aufsicht wurde die nordöstliche Wand, ein Teil der südwestlichen Wand und ein Fragment des Grubenbodens dokumentiert, wobei die Relikte von frühmittelalterlichen Holz-Erdebefestigungen freigelegt wurden. In der Oberpartie der Grube wurden die neuzeitige Schichten I-VI freigelegt (Abb. 3). Die als Aufschüttung des Schutzwalls interpretierten Schichten wurden in der Baugrube schon 0,65 m unter dem neuzeitigen Gebrauchsniveau festgestellt. Sie bildeten zwei Schichten – VII und VIII, die die jüngere und dann die ältere Phase von Befestigungen waren. Die Oberfläche dieser Strukturen wurde entsprechend in der Tiefe von ca. 0,65 m und 1,5 m unter dem neuzeitigen Gebrauchsniveau festgestellt. Die Schichten VIII bildeten: grau- graugelber, stellenweise grauer Sand mit Holzkohlen und graugelb-gelber Sand, die im horizontaler und schräger Anordnung die Streifen der intensiv braunen, einige Zentimeter mächtigen Holzhumuserde „durchschneiden“, die ein Relikt von Holzelementen der Wallkonstruktion sind. Insgesamt wurden ca. 9-11 Niveaus der Wallholzkonstruktion festgestellt. Im Schichtendach wurde eine Konzentration der Brandschicht und Holzkohlen mit der Höchstmächtigkeit von 25 cm und im Grundunterteil eine stark gepresste "fette" Humusschicht mit ca. 20 cm Mächtigkeit festgestellt. Die Schicht VII bedeckte direkt die Elemente der älteren Wallphase (Schicht VIII). Ihre Struktur bildete vorwiegend hellgelber, stellenweise weißer Sand mit gelbem und grau-graugelber Sand, den kleine Schichten intensiv brauner Holzhumuserde mit ca. 1-3 cm Dicke durchschnitten. Es wurden ca. 10 Konstruktionsschichten registriert. Im Gegensatz zur Struktur der Schicht VIII war der Anteil von Holzkohlen gering (Abb. 3 und 4).

Auf Grund der erhaltenen Tongefäßscherben (Abb. 5:2, 4, 5) kann die Schicht VIII in der Mitte des 10. Jh. datiert und die Entstehung der Schicht VII (Abb. 5:1, 3) allgemein auf das 11. Jh. bezogen werden.

Bezugnehmend auf den in der neuesten Fachliteratur bestehenden Vorschlag betreffs Verlauf des Walls in der obigen Zone (M. Kara 2000, S. 83, Abb. 3) ist festzustellen, dass ihn die letztens durchgeführten Untersuchungen bestätigen, obwohl sowohl diese Probleme als auch die Datierung der Phasen des Befestigungsausbaus zweifellos einer Präzisierung bedürfen.

Abbildungen

Abb. 1. Lage der Grabungsfläche auf dem Grundstück Zagórze 13a im Rahmen des frühmittelalterlichen Schutzsystems von Ostrów Tumski und Zagórze: 1 – Grabungsflächen aus den früheren Untersuchungen; 2 – Grabungsflächen auf dem Grundstück 13a (2001) und aus 1995; 3 – Umfang von Befestigungen der Posener Burg aus der 2. Hälfte des 10. – 1. Hälfte des 11. Jh. (Umriss der späteren Teile: des so genannten Fürstenteils und Domteils – nach M. Kara 1998, S. 27, Abb. 1 sowie Umriss des Südteils – auf Zagórze – nach M. Kara 2000, S. 83, Abb. 3, mit kleiner Modifizierung in südöstlicher Verlaufszone der Befestigungslinie auf Grund von Untersuchungen auf dem Grundstück 13a); 4 – Umfang des Walls der Burg I. Phase aus 2. Viertel – 3. Viertel des 10. Jh. (nach M. Kara 2000, S. 83, 3). Gez. E. Pawlak

Abb. 2. Lage der Baugrube. Gez. E. Pawlak

Abb. 3. NE-Profil der Grabungsfläche (A) und Relikte der Konstruktionsholzelemente, die im Grundunterteil der Grabungsfläche (B) beim NE-Profil festgestellt wurden (1 – dunkelbraune Humuserde [Humus?]; 2 – Ziegel und Ziegelschutt; 3 – gelber Lehm und/oder dunkelgrau-graugelber, lehmiger Sand; 4 – grau-graugelber Sand; 5 – hellgraugelber und/oder hellgelber Sand; 6 – graugelber Sand; 7 – Brandschicht; 8 – Schichten der Holzhumuserde [Relikte von Holzelementen des Walls]; 9 – dichte Ansammlung der Holzhumuserde). Gez. E. Pawlak

Abb. 4. SW-Profil der Grabungsfläche – vgl. Abb. 3. Gez. E. Pawlak

Abb. 5. Gefäßkeramik: Schicht VII – 1 (völlig abgedrehte Keramik), 3 (teilweise abgedrehte Keramik); Schicht VIII – 2, 4, 5 (teilweise abgedrehte Keramik). Gez. E. Pawlak

IWONA MARCINIAK, ANDRZEJ SIKORSKI

Złote nitki z poznańskiego Ostrowa Tumskiego

W źródłach pisanych i ikonograficznych znajdujemy informacje o charakterystycznym odzieniu Słowian. Jednak mamy stosunkowo niewiele źródeł archeologicznych o tym, jak i w co się ubierało na co dzień i od święta – w osadach, grodach i na dworach – we wczesnym średniowieczu (J. Kamińska, H. Nahlik 1958; Maik 1988, 1991; L. Leciejewicz 1989, s. 107, 173; H. Kóčka-Krenz 2002a, s. 7, 8). Nadal próbujemy weryfikować wzmianki historyczne i toponimiczne, które wzbogacają informacje o rękodziele i rzemiośle włókienniczym (A. Samsonowiczowa 1977; M. Dąbrowska 1978; J. Maik 1988; Z. Kurnatowska 2002, s. 210). Tekstylnia z tego okresu, pozyskiwane z cmentarzysk wraz z resztkami i odciskami, które zachowały się m.in. na ozdobach, ceramice, szkle, żelazie czy drewnie (T. Łaszczewska 1966; J. Makkay 2001, s. 8, 9), uzupełniają informacje o zróżnicowaniu i preferencjach w doborze tkanin i wyrobów pozatkackich (J. Maik 1988; W. Chudziak 2001). Osobne miejsce zajmują tzw. importy tekstylne, a szczególnie te, odkryte w X-XI-wiecznym zespole pałacowo-sakralnym na Ostrowie Tumskim w Poznaniu (por. H. Kóčka-Krenz 2002a; 2002b).

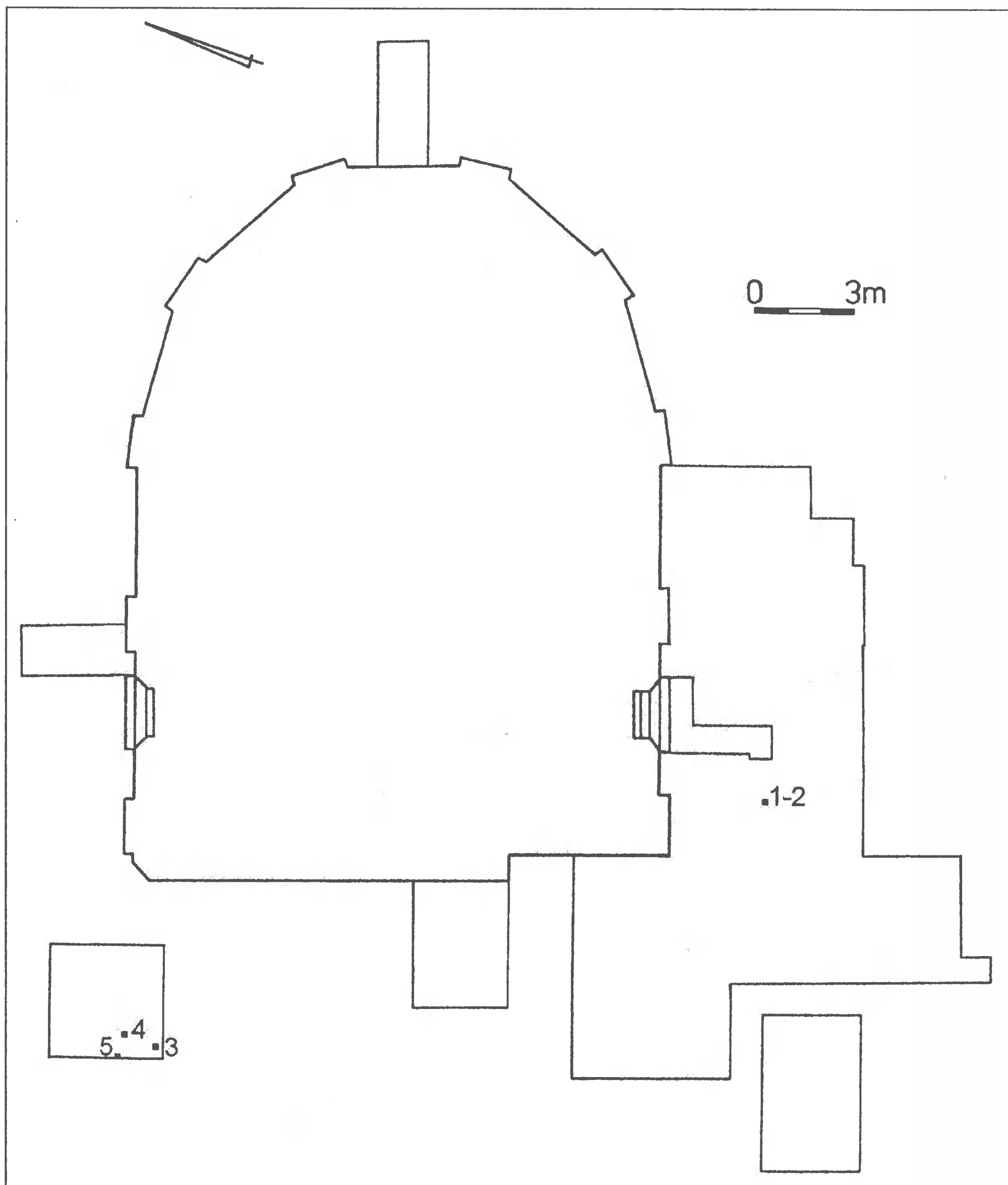
Wczesnośredniowieczne nitki, oplatane złotymi foliami, z palatium i z pobliza pracowni złotniczej należą zapewne do najwcześniejszych wyrobów, wykorzystanych w dworskim tkactwie zbytkowym na naszych ziemiach. Złote i srebrne nici, stanowiły bowiem efektowną i zarazem kosztowną ozdobę tekstyliów, zakładanych na wyjątkowe okazje przez świeckich i osoby duchowne (J. Wyrozumski 1966, s. 55, 90-93; J. Maik 1988, s. 99; M.V. Fechner 1999, s. 10; E. Zaitz 2001, s. 137). Na obecnym etapie badań wydaje się, że omawiane pasemka są półsurowcem, służącym do wykonania złotych nitek. Ze zrozumiałych powodów nie można już dziś rozstrzygnąć: czy i wokół jakich „dusz” były okręcone folie (jedwab, wełna, len?) i – jeśli już – do jakich wytworów używano tkanin złotolitych (por. A. Samsonowiczowa 1977, s. 27-33; H. Kóčka-Krenz 2002a, s. 9-14, ryc. 4).

Lokalizacja znalezisk

Złotą folię zarejestrowano w dwóch miejscach, tzn. we wnętrzu palatium (próbki 1, 2; wykop VIII) i po zewnętrznej stronie fundamentów tejże budowli, w poblizu pracowni złotniczej (próbki 3-5; wykop XX; ryc. 1). Zalegały one w VI i VII warstwie kulturowej (różnice w poziomach znalezisk wynoszą około 20-25 cm). Zapewne była to pierwotna, częściowo wypłukana próchnica i nawarstwienia powodziowe (por. J. Zak 1959, s. 116; A. Kaniecki 1993, s. 78n.). Kontekst archeologiczny, jaki zarejestrowano w najbliższym sąsiedztwie półsurowców tekstylnych, upoważnia do ich datowania na X-XI w.

Opis próbek (tabela 1-5)

Analizom laboratoryjnym poddano 5 fragmentów złotej folii. Zróżnicowana wielkość i stan zachowania nitek (długość próbek: 0,625->25 mm; szerokość folii: 0,212-0,32 mm;

Rys. O. Antowska-Gorączniak, I. Marciniak
Ryc. 1. Poznań-Ostrów Tumski, stan. 9/10. Rozmieszczenie złotych nitki w obrębie wykopów I-XX

kierunek i jakość skrętu: Z i S), ograniczył – w znacznym stopniu – wykonanie ekspertyz. Odkrycie tak rzadkich elementów odzieży luksusowej zmusiło nas z jednej strony do próby dokładnego opisu próbek, z drugiej określenia podstawowych parametrów „drobin”. Dlatego też każda z nich zostanie omówiona oddzielnie.

Próbka 1 (fot. 1). Krótka nitka (o długości około 12-15 mm) dobrze się zachowała na odcinku około 7 mm (nitka foliowa wyciągnięta, z czytelnym skrętem), gorzej w motku spr-

Tabela 1. Poznań-Ostrów Tumski, stan. 9/10. Wyniki pomiarów laboratoryjnych złotej nitki – próbka 1.

Fragment folii w dużej części sprasowany, z supłami, z odcinkiem rozciągniętej „nitki”, układającej się w elipsę (fot. 1).

Datowanie: X-XI w.

Uwagi: folia silnie skręcona, bez śladów nawijania na „duszę” (nr inw. 244w/00; 103/00).

Złota nitka/spirala	Gęstość	Grubość nitki/spirali	Skręt	Surowiec
Nitka	?	0,250-0,400 mm śred. 0,306 mm	S	złota folia; grub. 0,010 mm szerokość: 0,250-0,312 mm średnia: 0,261 mm

Tabela 2. Poznań-Ostrów Tumski, stan. 9/10. Wyniki pomiarów laboratoryjnych złotej nitki – próbka 2.

Fragment złotej nitki, wyraźnie rozciągnięty, poskręcany, z jednym „zaślepionym” końcem i w 1/3 sprasowany kilkuwarstwowo (fot. 1).

Datowanie: X-XI w.

Uwagi: folia dobrze skręcona z elementem haftu (nr inw. 244w/00; 103/00).

Złota nitka/spirala	Gęstość	Grubość nitki/spirali	Skręt	Surowiec
Nitka	?	0,175-250 mm śred. 0,227 mm	S	złota folia; grub. 0,010 mm szerokość: 0,250-0,375 mm średnia: 0,320 mm

Tabela 3. Poznań-Ostrów Tumski, stan. 9/10. Wyniki pomiarów laboratoryjnych złotej nitki – próbka 3.

Fragment folii, lekko zawinięta w prawo (1 skręt).

Datowanie: XI w.

Uwagi: wycięta folia; zachowana długość 0,625 mm (nr inw. 441w/02; 127/02).

Złota nitka/spirala	Gęstość	Grubość nitki/spirali	Skręt	Surowiec
Nitka	?	?	Z(?)	złota folia; grub. 0,010 mm szerokość: 0,200-0,225 mm średnia: 0,212 mm

Tabela 4. Poznań-Ostrów Tumski, stan. 9/10. Wyniki pomiarów laboratoryjnych złotej nitki – próbka 4.

Kawałek folii o nierównomiernym skręcie i częściowo podniesionych brzegach (fot. 2).

Datowanie: XI w.

Uwagi: folia o nierównomiernym skręcie, o zachowanej długości 2,6 mm (nr inw. 468w/02; 144/02).

Złota nitka/spirala	Gęstość	Grubość nitki/spirali	Skręt	Surowiec
Nitka	?	0,162-0,175 mm śred. 0,168 mm	S	złota folia; grub. 0,010 mm szerokość: 0,200-0,225 mm średnia: 0,225 mm

Tabela 5. Poznań-Ostrów Tumski, stan. 9/10. Wyniki pomiarów laboratoryjnych złotej nitki – próbka 5.

Fragment folii, dość mocno skręconej, którą ucięto (fot. 3).

Datowanie: XI w.

Uwagi: folia równo przycięta na brzegach, o zachowanej długości 1,625 mm (nr inw. 481w/02; 127/02).

Złota nitka/spirala	Gęstość	Grubość nitki/spirali	Skręt	Surowiec
Nitka	?	0,125-0,150 mm śred. 0,135 mm	Z	złota folia; grub. 0,010 mm szerokość: 0,225-0,237 mm średnia: 0,231 mm

sowanym kilkuwarstwowo (z supłami). Folia do dziś nie straciła właściwej sobie elastyczności. Na zerwanym półwytworze nie określono dokładnej liczby skrętów (>40).

Próbka 2 (fot. 1). Składa się z dwóch zasadniczych części: jednej wyraźnie rozciągniętej i drugiego zdeformowanego, sprasowanego odcinka (2-3 warstwy, skręt nieczytelny). Całkowita długość wyrobu wynosi około 25-27 mm; zachowało się około 58-60 skrętów (paski folii przylegają bardzo ściśle). Nitka jest elastyczna, układa się spiralnie w elipsę (pierwotny kształt haftu?). Koniec wyciągniętej nitki umiejętnie zaślepiony (zagięcie do środka). Niewykluczone, że próbka 1 i 2 tworzyły jeden element ozdobny

Próbka 3. Właściwie zrzynek folii z jednym niepełnym skrętem (długość nitki 0,625 mm). Nie mamy pewności czy rzeczywiście był to element nitki.

Próbka 4 (fot. 2). Kawałek zerwanej, rozciągniętej folii (4,5 skrętu) o długości 2,6 mm. Nitka zachowała łukowaty, może celowo uformowany kształt motywu (por. próbka 1 i 2).

Próbka 5 (fot. 3). Drobnny fragment folii, o długości 1,6 mm, z 1,5 skrętem. Nitka zdeformowana (wyciągnięta, ze śladami prostowania?).

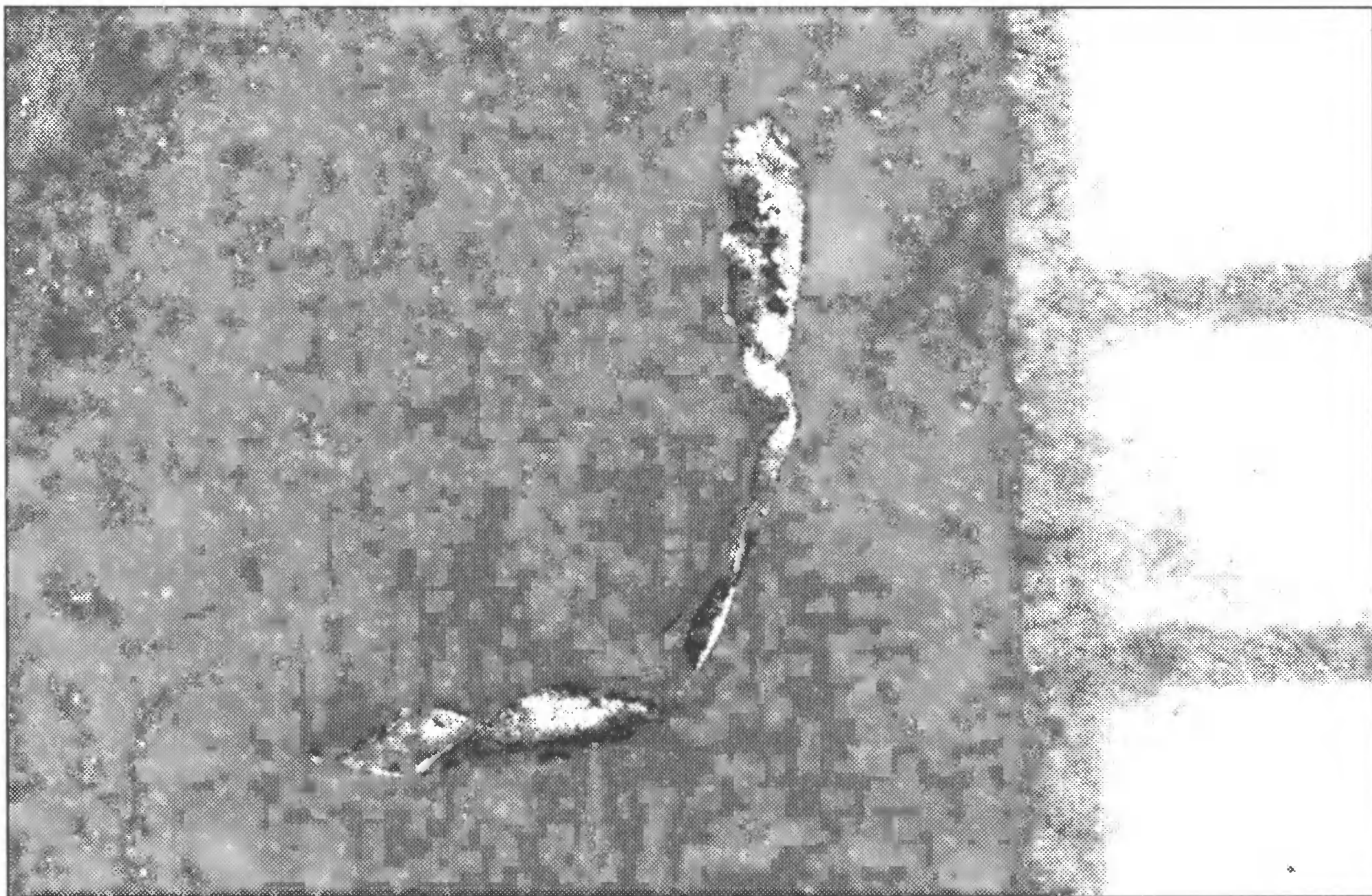
Wyniki pomiarów laboratoryjnych

Rutynowe badania przeprowadzono w Instytucie Biologii Środowiska UAM i w Instytucie Prahistorii UAM w Poznaniu. Łącznie wykonano 105 pomiarów (tabela 1-5). Wyniki zostaną omówione zgodnie z przyjętym schematem opisu tekstyliów, jakkolwiek – czego mamy świadomość – złota nitka (bez „duszy”), jako niepospolity element tekstylny, niełatwo będzie porównać z innymi wyrobami włókiennictwa wczesnośredniowiecznego (por. M. Gutkowska-Rychlewska 1968, s. 117n.; M. Bartkiewicz 1979, s. 10-49; H. Kóčka-Krenz 2002a).

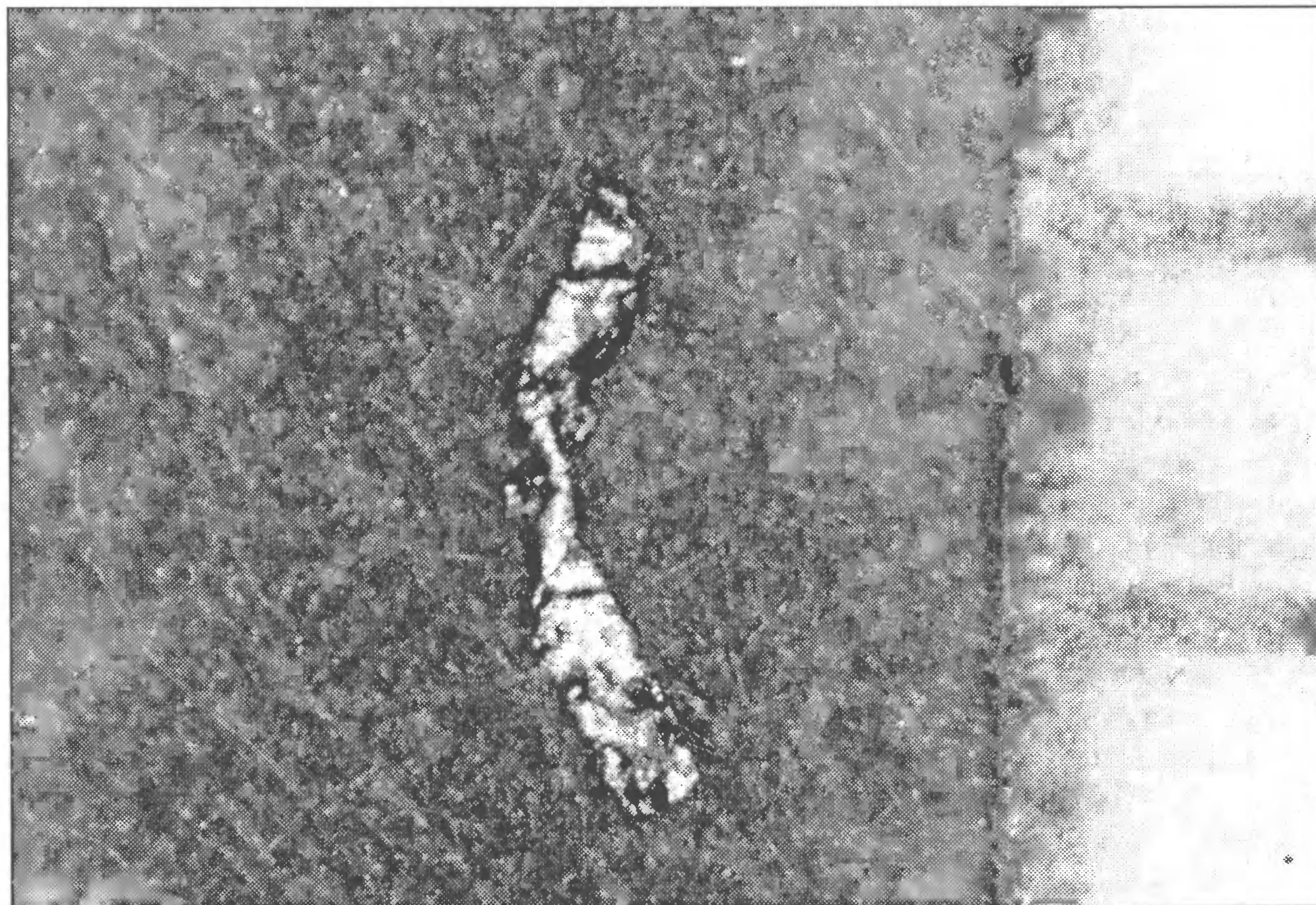
Fot. A. Sikorski

Fot. 1. Poznań-Ostrów Tumski, stan. 9/10. Motek złotej nitki – próbka 1 i 2

Fot. 2. Poznań-Ostrów Tumski, stan. 9/10. Kawalek złotej nitki – próbka 4

Fot. A. Sikorski

Fot. 3. Poznań-Ostrów Tumski, stan. 9/10. Ścinek złotej nitki – próbka 5

Fot. A. Sikorski

Surowiec

Nitki wykonano ze złotej folii o grubości 0,010 mm, która następnie została przycięta w paseczki o szerokości 0,212 mm (próbka 3)-0,320 mm (próbka 2). Szerokości pasków w nitce dowodzi, że w pracowni złotniczej, a więc na etapie przygotowywania złotkowych taśm zadbano o ich jakość. Wskaźnik pomiaru ich nierównomierności, wynosi odpowiednio: 2,6% (próbka 5); 5,9% (próbka 1 i 3) do 13,7% (próbka 2). Przytoczone wyniki sugerują niezwykle staranne przycięcie i dobór pasków, które – w dalszej obróbce – gwarantowały uzyskanie równej nitki.

Nitki

Generalnie rozpoznano nitki skręcone w lewo (S) i w prawo (Z). Najlepiej zachowały się lewoskrętne (próbki: 1, 2, 4), gorzej zwijane w prawo (próbki: 3, 5), z wykopu XX. W obydwóch przypadkach uzyskano zróżnicowane wartości pomiarów grubości. Nitki S, mniej lub bardziej rozciągnięte względnie sprasowane, osiągały średnice w granicach: 0,168-0,306 mm, podczas gdy jedyna prawoskrętna miała zaledwie 0,135 mm. Zatem, zdecydowanie grubsze były nitki S (średnia: 0,234 mm) od Z. Obserwację tę uzupełnia wskaźnik pomiaru nierównomierności średnicy nitek S (próbka 1 i 2 – 10,7%) i Z (próbka 5 – 10,9%), który uwypukla – pomimo pewnych deformacji – wysokie umiejętności wykonawcy omawianych aplikacji tekstylnych.

Niestety, nasze dane w tylko ograniczonym zakresie można porównać z wynikami ekspertyz fragmentu złotej nitki z Rybitw-Ostrowa Lednickiego (była spiralnie nawinięta na niezachowaną „duszę”). Również i tamtą folię (wykonaną z blaszki o przekroju 0,007-0,010 mm i szerokości 0,240-0,250 mm) skręceno w lewo, tyle że średnia grubość nitki wynosiła około 0,160 mm (wskaźnik nierównomierności – 7,6%; por. A. Sikorski 2002, s. 44). Teoretycznie XI-wieczna nitka lednicka była bardziej dopracowana, i stanowiła zapewne inaczej wykonany element ozdoby stroju.

Przeznaczenie

Dla podkreślenia odświeżonego wyglądu stroju – w szerokim słowa znaczeniu -wykorzystywano m. in. najlepsze gatunkowo surowce i tkaniny o urozmaiconych fakturach (przędza różnokierunkowa, sploty skośne i pochodne), jedno lub wielobarwne (M. Gutkowska-Rychlewska 1968, s. 117n.), niekiedy uzupełniane kolorowymi krajkami, naszywaniem metalowych nici, blaszek i koralików (A. i J. Wrześińscy 1995, s. 210-231). Ponadto, tekstylia odzieżowe, kapy i nakrycia bywały zdobne w hafty lub inne aplikacje złotych i srebrnych nitek (J. Maik 1988, s. 99; H. Kóčka-Krenz 2002a, s. 9, 10)

Zasadne wydaje się rozważenie kilku kwestii technicznych. Jak wspomniano, odpowiednie przygotowanie i przycinanie folii przypuszczalnie odbywało się w pracowni jubilerskiej. Pewnie i tam, nie w warsztacie tkackim, odpowiednio przeszkolone osoby skręcały foliowe nitki. Zarówno czynności wstępne, jak samo skręcanie paseczków było ściśle nadzorowane. Na podstawie nielicznych X-XI-wiecznych znalezisk można przypuszczać, że znamy przede wszystkim fragmenty złotych nitek skręcanych (w S i Z), bez włóknistego rdzenia – o grubościach porównywalnych z przędzą wełnianą – i nitki „z duszą” (owijane wokół przędzy jedwabnej, wełnianej, lnianej. por. I. Turnau 1999, s. 49). Znaleziska poznańskie zapewne są elementami haftu lub wykończenia brzegu (na okrętkę) delikatnej tkaniny (o grubości oko-

ło 1,5 mm). Ukształtowanie nitek, przypomina zawijaną spiralnie elipsę. Długość elipsy wynosi 4-5 mm. Zatem nitka byłaby jakimś elementem aplikacji o wyrazistym reliefie.

Wydobycie trzech fragmentów nici przy pracowni złotniczej wraz z pozostałymi, takimi znaleziskami z Ostrowa Tumskiego (por. A. Niesiołowska, M. Perzyńska, J. Zak 1960, s. 134), stanowi przesłankę dla poszukiwań elementów „mody dworskiej” z X-XI w., które – przynajmniej we wstępnej fazie – wykonywano poza tradycyjnymi warsztatami włókienniczymi. Ostatnie badania w rejonie przyczółka mostu poznańskiego na Ostrowie Lednickim, gdzie odkryto ślady pracowni złotniczej (Rybitwy stan. 12), z tyglami odlewniczymi, półproduktami i odpadami (w tym złote blaszki, por. D. Banaszak 2000, s. 50, ryc. V, 7, tabl. I, II), z drugiej strony zaś złota sprężynka znaleziona przy przyczółku mostu gnieźnieńskiego (A. Sikorski 2002), dostarczają argumentów na rzecz hipotezy o skręcaniu nitek i/lub nitek z „duszą” w pracowniach złotniczych, będących pod ścisłym nadzorem władcy.

Wnioski

Wczesnośredniowieczne złote nitki w warstwach kulturowych lub obiektach archeologicznych odkrywane są sporadycznie. Zwykle uznawane są za ozdobny i zarazem ekskluzywny element stroju (haft, wplot, naszywka?), który napłynął na nasze ziemie z terenów wschodnich lub południowo-wschodnich (H. Kóčka-Krenz 1983, s. 45, 46; W. Hensel 1987, s. 541n.). Do końca nie można wykluczyć także inspiracji zachodnich, które w wyniku przekształceń i adaptacji tradycji bizantyjskiej pojawiły się w kręgu frankońsko-karolińskim (cmentarzysko w Haithabu). „Złotolite” stroje nosiły elity dworskie i kościelne, aczkolwiek w przeciwieństwie do źródeł pisanych, w materiałach wykopaliskowych odkryto dotąd pojedyncze ślady tych okazjonalnych i cennych wyrobów (J. Wýrozumski 1966, s. 55; W. Dzeduszycki, M. Przybył 2002, s. 19, 20). Złote nitki zdobiły najczęściej jedwabne obszycia, krajki lub uzupełniały hafty, podczas gdy cały strój najczęściej przygotowywany był z surowca miejscowego (len, wełna).

Wczesnośredniowieczna lista znalezisk złotych drucików obejmuje, m.in. poznański Ostrów Tumski – 6 egz. (A. Niesiołowska, M. Perzyńska, J. Zak 1960, s. 134 – koniec XI-1 poł. XIII w.; *palatium* i pracownia złotnicza X-XI w.), Wrocław (świątynia; 1 poł. XI w., woreczek ze złotogłowiu – S. Moździoch 2000, s. 45-50; A. Pleszyński 2002, s. 186), Kałdus (cmentarzysko; 1 poł. XI – pocz. XIII w. – W. Chudziak 2000, s. 94; 2001, s. 82-91) i Opole (1 poł. XII w. – J. Maik 1991, s. 54). „Złotka” znamy również z młodszych cmentarzysk, m.in. w Czersku (koniec XII-1 poł. XIII w. – J. Bronicka-Rauhut 1998, s. 36), Dębczynie (koniec XII w. – A. Sikorski 1989/90; H. Kóčka-Krenz, A. Sikorski 1998), Starym Brześciu (XII-XIV w. – E. Byrska-Kaszewska 1957, s. 89), Gródku Nadbużnym (poł. XIII w. – Bender i in. 1957, s. 172), Lublinie (2 poł. XIII w. – A. Hunicz 1984, s. 13, 14) czy Krakowie-Tyńcu (pocz. XIV w.; stuła – Zoll-Adamikowa 1966, s. 121, Tab. zest. źródeł; E. Zaitz 2001, s. 136, 137). Wymienione ostatnio znaleziska potwierdzają, w oczywisty sposób, już późnośredniowieczno-nowożytną modę na złotolite wyroby haftowane lub pasamonicze, upiększające strój świecki, liturgiczny pogrzebowy oraz kapy, makaty, obicia, namioty, mundury i inne wyroby ze złotogłowia (por. T. Mańkowski 1954; I. Turnau 1985, s. 188-198; 1987, s. 124). Osobną grupę tworzą tkaniny zdobione srebrnymi nićmi (często pozłacanymi), które znamy np. z Gdańska (XI w. – J. Kamińska, A. Nahlik 1958, s. 110-111), Junkrowych (VIII/IX-XI w. – A. Szymańska 1995, s. 290) oraz cmentarzysk w Gdańsku-Oliwie (XIII w. – J. Maik 1988, s. 86) czy Łeknie (koniec XIV-XV w. – A.M. Wyrwa 1996, s. 400), ponieważ odzwierciedlają tendencje produkcyjne i upodobania nie tylko elit i mniej zamożnej klienteli, która

– co najmniej od XV w. – zamiast efektownych złotych i srebrnych nici zaczęła ubierać się w ozdobny asortyment tkanin „z połyskiem” – np. szych (I. Turnau 1987, s. 148; 1999, s. 38, 182, 204; D. Żołądź-Strzelczyk 2002, s. 28 i n.). Warto też dodać, że od średniowiecza (Z. Kurnatowska 2002, s. 210) po czasy nam współczesne, żywa jest tradycja szycia i ozdabiania drogocennymi tkaninami strojów koronacyjnych, pontyfikalnych, reprezentacyjnych i mundurów (T. Mańkowski 1958; W. Maisel 1982, s. 198-216) oraz wplatanie złotych nici do wyrobów dziewarskich (I. Turnau 1979, s. 27 i n.).

Fragmety złotej nitki z poznańskiego Ostrowa Tumskiego uznajemy za jedne z najstarszych resztek wczesnośredniowiecznej tkaniny zbytkownej (obok Rybitw-Ostrowa Lednickiego 2, Kołbacza i Wrocławia) nadając jej – jak wolno przypuszczać – odpowiednią funkcję manifestacyjną (W. Dzieduszycki 1995, 102; M.V. Fechner 1999, 9-10). Stwierdzić można, że był to element jakiejś bogatej szaty wczesnośredniowiecznej – świeckiej lub liturgicznej – lub innego delikatnego wyrobu tekstylnego z X-XI w.

B i b l i o g r a f i a

BANASZAK D.

2000 *Pozostałości domniemanej wczesnośredniowiecznej pracowni złotniczej ze stanowiska 12 w Rybitwach*, SL, t. 6, s. 45-67.

BARTKIEWICZ M.

1979 *Polski ubiór do 1864 roku*, Wrocław.

BENDER W., KIERZKOWSKA E., KIERZKOWSKI K., BRONICKA-RAUHUTOWA J.

1957 *Badania w Grudku Nadbużnym w pow. hrubieszowskim w 1955 r.*, SA, t. 3, s. 169-189.

BRONICKA-RAUHUT J.

1998 *Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Czersku*. Warszawa.

BYRSKA-KASZEWSKA E.

1957 *Cmentarzysko średniowieczne w Starym Brześciu, pow. Włocławek* (stan. 4), cz. 1, [w:] PiMMAEŁ Seria Archeologiczna, nr 2, s. 85-124.

CHUDZIAK W.

2000 *Wyniki badań weryfikacyjnych i rozpoznawczych na Ziemi Chełmińskiej*, [w:] A. Buko, E. Świechowski (red.), *Osadnictwo i architektura ziem polskich w dobie Zjazdu Gnieźnieńskiego*, Warszawa, s. 85-100.

2001 *Wczesnośredniowieczne groby komorowe z Kaldusa pod Chełmnem na Pomorzu Wschodnim*, SLA, t. 42, s. 63-96.

DĄBROWSKA M.

1978 *Odzież*, [w:] W. Hensel, J. Pazdur (red.), *Historia kultury materialnej Polski w zarysie*, t. I *Od VII do XII wieku*, Wrocław, s. 300-308.

DZIEDUSZYCKI W.

1995 *Kruszce w systemie wartości i wymiany społeczeństwa Polski wczesnośredniowiecznej*, Poznań.

DZIEDUSZYCKI W., PRZYBYŁ M.

2002 *„Trakt cesarski” – próba odtworzenia przebiegu drogi pielgrzymki Ottona III do Gniezna na podstawie analizy źródeł pisanych i archeologicznych*, [w:] W. Dzieduszycki, M. Przybył (red.), *Trakt cesarski. Itawa-Gniezno-Magdeburg*, Poznań, s. 17-32.

FECHNER M. V.

1998 *Tkani iz Gnëzdova*, [w:] N. G. Nidoszivina (red.), *Archeologičeskij Sbornik. Pamjati Marii Vasilevny Fechner*, Moskva, s. 8-10.

GUTKOWSKA-RYCHLEWSKA M.

1968 *Historia ubiorów*, Wrocław.

HENSEL W.

1987 *Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna. Zarys kultury materialnej*, Warszawa.

HUNICZ A.

1984 *Studia z archeologii średniowiecznego Lublina*, Warszawa.

KAMIŃSKA J., A. NAHLIK

1958 *Włókiennictwo gdańskie w X-XIII wieku*, Łódź.

KANIECKI A.

1993 *Poznań. Dzieje miasta wodą pisane*, cz. I. *Przemiany rzeźby i sieci wodnej*, Poznań.

KÓČKA-KRENZ H.

1983 *Zdobnictwo skandynawskie IX-XI wieku*, Poznań.

2002a *Jak się ubierano w Poznaniu we wczesnym średniowieczu*, „Kronika Miasta Poznania”, nr 4, s. 6-18.

2002b *Poznań w dobie Zjazdu Gnieźnieńskiego w świetle najnowszych odkryć archeologicznych*, [w:] W. Dzeduszycki, M. Przybył (red.), *Trakt cesarski. Itawa-Gniezno-Magdeburg*, Poznań, s. 103-119.

KÓČKA-KRENZ H., SIKORSKI A.

1998 *Grób „księżniczki” z Dębczyna koło Białogardu w woj. koszalińskim (stan. 53)*, [w:] H. Kóčka-Krenz, W. Łosiński (red.), *Kraje słowiańskie w wiekach średnich. Profanum i sacrum*, Poznań, s. 525-535.

KURNATOWSKA Z.

2002 *Strój we wczesnym średniowieczu*, [w:] M. Derwich, A. Żurek (red.), *Polska. Dzieje cywilizacji i narodu*, Warszawa, s. 210-211.

LECIEJEWICZ L.

1989 *Słowianie Zachodni. Z dziejów tworzenia się średniowiecznej Europy*, Wrocław.

ŁASZCZEWSKA T.

1966 *Pradzieje włókiennictwa*, [w:] J. Kamińska, I. Turnau (red.), *Zarys historii włókiennictwa na ziemiach polskich do końca XVIII wieku*, Wrocław, s. 21-53.

MAIK J.

1988 *Wyroby włókiennicze na Pomorzu z okresu rzymskiego i ze średniowiecza*, Wrocław.

1991 *Tekstylnia wczesnośredniowieczne z wykopalisk w Opolu*, Warszawa-Łódź.

MAISEL W.

1982 *Archeologia prawna Polski*, Warszawa.

MAKKAY J.

2001 *Textile Impressions and Related Finds of the Early Neolithic Körös Culture in Hungary. With an Appendix: The ritual spinning*, Budapest.

MAŃKOWSKI T.

1958 *Polskie tkaniny i hafty XVI-XVIII wieku*, Wrocław.

MOŹDZIOCH S.

2000 *Spółeczność plemienna Śląska w IX-X wieku*, [w:] M. Młynarska-Kaletynowa, E. Małachowicz (red.), *Śląsk około roku 1000*, Wrocław, s. 25-71.

- NIESIOŁOWSKA A., PERZYŃSKA M., ŻAK J.
1960 *Badania na posesji Ostrów Tumski 13 w latach 1950-1953*, [w:] W. Hensel (red.), *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. 2, Wrocław, s. 67-219.
- PLESZYŃSKI A.
2002 *Kryzys*, [w:] M. Drewich, A. Żurek (red.), *Polska. Dzieje cywilizacji i narodu*, Warszawa, s. 182-187.
- SAMSONOWICZOWA A.
1977 *Ze studiów nad odzieżą ludności zamieszkującej ziemię polskie we wczesnym średniowieczu*, PiMMAiE, Seria Archeologiczna, nr 24, s. 5-40.
- SIKORSKI A.
1989 *Tkaniny z wczesnośredniowiecznego cmentarzyska „szkieletowego” w Dębczynie, gm. Białogard, województwo koszalińskie*, MZ, t. 35/36, s. 159-172.
2002 *Fragmenty „złotej nitki” z Rybytw – Ostrowa Lednickiego*, stan. 2, SL, t. 7, s. 43-49.
- SZYMAŃSKA A.
1995 *Wstępne wyniki badań archeologicznych na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Junkrowach, gm. Skarszewy, „Pomorania Antiqua”*, t. 16, s. 271-298.
- TURNAU I.
1979 *Historia dziewiarstwa europejskiego do początku XIX wieku*, Wrocław.
1987 *Historia europejskiego włókiennictwa odziewowego od XIII do XVIII w.*, Wrocław.
1999 *Słownik ubiorów. Tkaniny, wyroby pozatkackie, skóry, broń i klejnoty oraz barwy znane w Polsce od średniowiecza do początku XIX w.*, Warszawa.
- WRZESIŃSCY A. I J.
1995 *Dwa interesujące groby z wczesnośredniowiecznego cmentarzyska szkieletowego w Dziekanowicach, gm. Łubowo, woj. poznańskie*, stan. 22, WSA, t. 3, s. 207-218.
- WYROZUMSKI J.
1966 *Przemiany w organizacji wytwórczości tekstylnej do schyłku XIII wieku*, [w:] J. Kamińska, I. Turnau (red.), *Zarys historii włókiennictwa na ziemiach polskich do końca XVIII wieku*, Wrocław, s. 54-61.
- WYRWA A. M.
1996 *„Złoty” galon ze średniowiecznego cmentarzyska w Łeknie. Przyczynek do rozwoju pasamonictwa w Polsce*, KHKM, R. 44, nr 4, s. 395-402.
- ZAITZ E.
2001 *Kraków u progu drugiego tysiąclecia*, [w:] *Dzieje Podkarpacia*, t. 5, s. 109-160.
- ZOLL-ADAMIKOWA H.
1966 *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe Małopolski. Źródła*, cz 1, Wrocław.
- ŻAK J.
1959 *Badania w ogrodzie przy ul. Ostrów Tumski 10 w 1946 r.*, [w:] W. Hensel (red.), *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. 1, Warszawa, s. 81-129.
- ŻOŁĄDŹ-STRZELCZYK D.
2002 *Moda w dawnym Poznaniu*, „Kronika Miasta Poznania”, nr 4, s. 19-34.

Adres autorów:

mgr mgr Iwona Marciniak, Andrzej Sikorski
Instytut Prahistorii UAM
ul. Św. Marcin 78
61-809 Poznań

Goldene Fäden aus dem Posener Ostrów Tumski

Zusammenfassung

Frühmittelalterliche goldene Fäden werden in Kulturschichten oder archäologischen Objekten sporadisch freigelegt. Meistens werden sie als Zier- und zugleich Exklusivelement der Kleidung betrachtet, der auf unseren Boden aus den östlichen oder südöstlichen Gebieten gekommen ist. Die westlichen Inspirationen, die infolge der Umgestaltung und Anpassung der byzantinischen Tradition im Kreis der Franken und Karolinger erschienen, können aber endgültig nicht ausgeschlossen werden. Die "golddurchwirkten" Kleidungen trugen die Hof- und Kircheneliten, obwohl, im Gegensatz zu den schriftlichen Quellen, in dem aus Ausgrabungen stammenden Fundgut bisher nur einzelne Spuren dieser gelegentlichen und wertvollen Erzeugnisse freigelegt wurden. Goldene Fäden verzierten meistens die Seidenbesätze, Salleisten oder ergänzten die Stickereien, wenn die ganze Kleidung meisten aus dem örtlichen Stoff (Leinen, Wolle) ausgeführt war.

Die Fragmente des goldenen Fadens aus dem Posener Ostrów Tumski betrachten als ein der ältesten Überreste des frühmittelalterlichen Luxusgewebes und geben ihm die Manifestationsfunktion. Man kann feststellen, dass es ein Element eines reichen frühmittelalterlichen, weltlichen oder liturgischen Gewands oder eines anderen delikaten Textilerzeugnisses aus dem 10.-11. Jh. war.

Abbildungen

Abb. 1. Poznań-Ostrów Tumski, Fst. 9/10. Lageplan der goldenen Fäden im Bereich der Grabungsflächen I-XX. Gez. O. Antowska-Gorączniak, I. Marciniak

Photos:

Photo 2. Poznań-Ostrów Tumski, Fst. 9/10. Goldenes Fadengebinde – Probe 1 und 2. Photo: A. Sikorski

Photo 3. Poznań-Ostrów Tumski, Fst. 9/10. Fragment des goldenen Fadens – Probe 4. Photo: A. Sikorski

Photo 4. Poznań-Ostrów Tumski, Fst. 9/10. Goldenes Fadenschnitzel – Probe 5. Photo: A. Sikorski

ARKADIUSZ TABAKA

Znaleziska monet na Ostrowie Tumskim w Poznaniu

Wstęp

Ostrów Tumski w Poznaniu – miejsce lokalizacji jednego z naczelnych grodów wczesnego państwa polskiego, rezydencja pierwszych Piastów, siedziba biskupa Jordana i miejsce pierwszej polskiej katedry – do dziś stanowi przedmiot szczególnego zainteresowania archeologów i historyków studiujących dzieje początków naszego kraju. Od niemal stu lat prowadzone są badania powierzchniowe i wykopaliskowe na wyspie (na Placu Katedralnym i w katedrze, w okolicy kościoła NPM i w Ogrodzie Arcybiskupim, przy ulicach Lubrańskiego i Wieżowej oraz na wielu innych stanowiskach – ryc. 1). W ich wyniku uzyskano cenne informacje o warstwach osadniczych i umocnieniach obronnych, odkryto pozostałości wczesnośredniowiecznej zabudowy wyspy, relikty wałów grodziska, cmentarzyska oraz zidentyfikowano poszczególne fazy przebudowy katedry (np. W. Hensel, Z. Hilczer-Kurnatowska 1980, s. 147-163). Podczas wielosezonowych badań zarejestrowano ogromne ilości materiału ceramicznego i wiele tzw. za- bytków wydzielonych. Na tym tle dość ubogo wypadły odkrycia monet, które są niezwykle pomocne w ustalaniu chronologii poszczególnych warstw czy obiektów. Do niedawna znano tylko około sześćdziesięciu egzemplarzy (w artykule wyszczególniono pięćdziesiąt siedem monet), z których nie wszystkie możemy dziś zweryfikować.

Niniejsza praca złożona jest z dwóch części. Pierwsza z nich to zestawienie monet w obrębie stanowisk i warstw z wcześniejszych badań Ostrowa Tumskiego, druga natomiast przedstawia numizmaty odkryte podczas wykopalisk prowadzonych przez Instytut Prahistorii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu w sezonach 1999 i 2000 przy kościele NPM.

Zestawienie monet z badań Ostrowa Tumskiego sprzed 1999 r.

Badania na placu katedralnym w latach 1938, 1958-1959, 2000:

I. Rok 1938 (W. Hensel, A. Niesiołowska, J. Żak 1959, s. 16, 23) – badania wykopaliskowe W. Hensla:

1. sześć denarów krzyżowych (lata 1040-1080)¹ – warstwa VII-VIII
2. Zygmunt III Waza (1578-1632) – warstwa III
3. Jan Kazimierz (1648-1668) – warstwa III
4. August III Sas (1755) – warstwa III
5. Stanisław August Poniatowski (1764-1795) – warstwa III
6. Fryderyk Wilhelm (1744-1797) – warstwa III
7. dwie monety nieokreślone (po 1663 r.) – warstwa III;

¹ Por. J. Ślaski, S. Tabaczyński 1959, nr 14.

II. Lata 1958-1959 (M. Malinowska 1974, s. 14) – badania wykopaliskowe M. Malinowskiej, pod kierownictwem W. Kóćki:

1. denar Ottona III i Adelajdy (X/XI w.) – warstwa VII

III. Rok 2000 – badania ratownicze P. Pawlaka

1. denar miejski z Torunia (1457-1492), S. Kubiak 1986, odmiana 2 (w polu podwójny krzyż jagielloński) – znalezisko luźne;

Badania w Katedrze (W. Hensel, Z. Hilczer-Kurnatowska 1980, tabela 4; S. Kubiak 1998, s. 214)

1. denar Brzetysława I (z lat 1037-1055)² – w obrębie drugiego grobowca preromańskiego, warstwa IV

2. Władysław II Jagiełło – trzeciak koronny (z lat 1386-1434): nawa środkowa, wykop IV, warstwa II;

3. Władysław II Jagiełło – trzeciak koronny (z lat 1386-1434): prezbiterium, wykop XIII, warstwa I;

Ostrów Tumski stanowisko 17 (M. Malinowska 1961, s. 68, 71, 81, 85, 93; W. Hensel, Z. Hilczer-Kurnatowska 1980, tabela 4) – badania E. Dąbrowskiego, A. Dymaczewskiego i J. Żaka, pod kierunkiem W. Hensla:

1. dwa denary krzyżowe (XI w.)³ – warstwa IVc

2. denar krzyżowy (XI w.) – warstwa III

3. półgrosz Zygmunta I (1507, 1508, 1510 lub 1511 rok) – warstwa I

4. szeląg Jana Kazimierza (z lat 1650-tych) – warstwa I

5. szeląg Jana Kazimierza (z lat około 1650-1660) – warstwa I

6. szeląg litewski Jana Kazimierza (z lat około 1660) – warstwa I

7. szeląg litewski Jana Kazimierza (z 1660 lub 1666 r.) – warstwa I

8. szeląg Jana Kazimierza (1660 rok) – warstwa I

9. szeląg litewski Jana Kazimierza (z lat około 1660) – warstwa Ia

10. szeląg koronny Jana Kazimierza (1661 r.) – warstwa Ib

11. Gustaw Adolf (druga połowa XVII wieku) – warstwa I

12. półgrosz Stanisława Augusta Poniatowskiego (1767 r.) – warstwa Ia

13. grosz miedziany Stanisława Augusta Poniatowskiego (1766 r.) – warstwa IIc

14. trojak Fryderyka Wilhelma (1796 r.) – warstwa Ia

15. dwie nieokreślone monety miedziane – warstwa I

16. nieokreślona moneta miedziana – warstwa Ia;

Ostrów Tumski stanowisko 13 (A. Niesiołowska, M. Perzyńska, J. Żak 1960, s. 133, 158, 164, 167, 169, 174) – badania prowadzone pod kierunkiem W. Hensla w latach 1950-1953:

1. denar krzyżowy (prawdopodobnie z końca XI w.)⁴ – warstwa IVa

2. moneta Jana Olbrachta (z lat 1429-1501)⁵ – warstwa Ig

3. denar koronny Jana Olbrachta (lata 1492-1501)⁶ – warstwa IVa

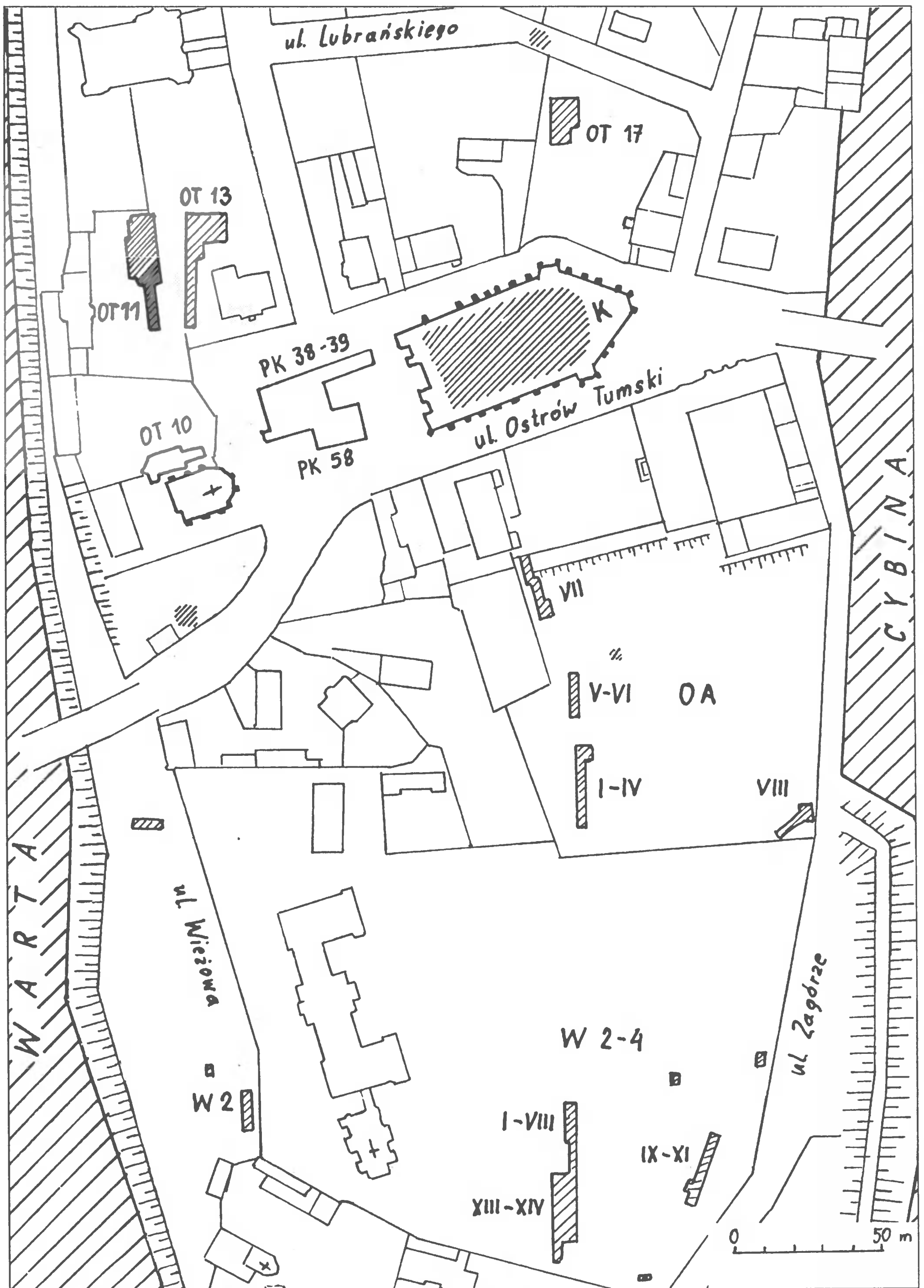
² Por. J. Ślaski, S. Tabaczyński 1959, nr 16.

³ Por. J. Ślaski, S. Tabaczyński 1959, nr 17; M. Konieczna 1955, s. 68.

⁴ Por. J. Ślaski, S. Tabaczyński 1959, nr 15.

⁵ Według S. Kubiak jest to denar koronny Kazimierza IV Jagiellończyka (1447-1492) – S. Kubiak 1998, s. 213, 214.

⁶ Według S. Kubiak jest to denar koronny Władysława III Warneńczyka (1434-1444) – S. Kubiak 1998, s. 213, 214.

Ryc. 1 Rozmieszczenie wykopów archeologicznych na Ostrowie Tumskim w Poznaniu.
Wg W. Hensel, Z. Hilczer-Kurnatowska 1980

4. szeląg koronny Jana Kazimierza (1661 r.) – warstwa II
5. srebrna moneta Stanisława Augusta Poniatowskiego (1767 r.) – warstwa II
6. miedziany fenig (1864 r.) – warstwa II
7. 10 fenigów (1876 r.) – warstwa II
8. fragment nieokreślonej srebrnej monety – warstwa IIa
9. dwie nieokreślone połamane monety – warstwa IIc
10. dwie nieokreślone monety miedziane – warstwa II;

Badania w Ogrodzie Arcybiskupim (A. Nowak 1974, s. 125, 127, 130) – prace prowadzone pod kierunkiem J. Żaka:

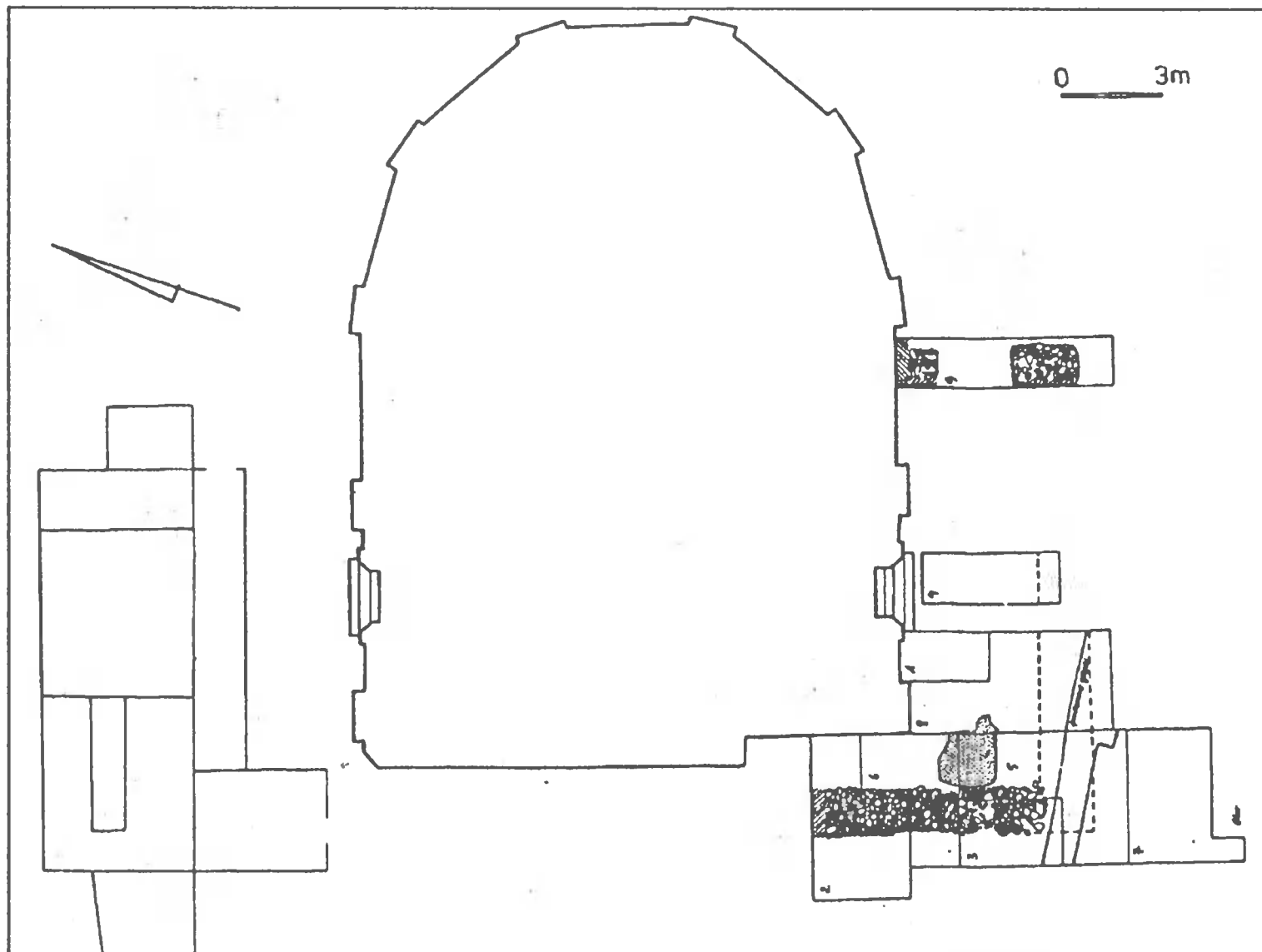
1. srebrna moneta Zygmunta Augusta – warstwa IV
2. szeląg koronny Jana Kazimierza (1664 r.) – warstwa I
3. szeląg litewski Jana Kazimierza (1666 r.) – warstwa VII
4. szeląg litewski Jana Kazimierza (1667 r.) – warstwa I
5. dwa niemieckie fenigi (1918 r.) – warstwa I
6. dwie polskie jednogroszówki (lata 30. XX w.) – warstwa I;

Badania przy ulicy Wieżowej (E. Dzieciołowski 1974, s. 174, 175, 176) – prace prowadzono pod kierunkiem W. Kóčki:

1. moneta brązowa Zygmunta III Wazy (1625 r.) – warstwa IV
2. brązowa moneta pruska (1816 r.) – warstwa III
3. nieokreślona moneta brązowa – warstwa II.

Zestawienie monet z badań Ostrowa Tumskiego z lat 1999-2000

Badania wykopaliskowe przy gotyckim kościele NPM prowadzone były w sezonach 1999 i 2000 pod kierunkiem prof. H. Kóčka-Krenz i mgr. A. Sikorskiego z Instytutu Prahistorii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu (H. Kóčka-Krenz 2000, s. 19-37). Otwarto pięć wykopów (ryc. 2). W ośmiu z nich, wśród wielu zabytków wydzielonych wystąpiły monety, które można datować od drugiej połowy XI w. (denar z Bardowiku i denar krzyżowy) po lata 70. XIX w. (monety pruskie). Dużą część zbioru stanowią numizmaty czasów jagiellońskich począwszy od denarów, trzeciaków i półgroszy Władysława II Jagiełły przez denar Władysława III Warneńczyka do grosza świdnickiego Ludwika Jagiellończyka. Czas emisji tych monet bardzo dobrze odpowiada okresowi budowy kościoła NPM, którego konsekracja odbyła się w 1448 r. (por. H. Kóčka-Krenz 2000, s. 20). Kolejną większą grupę zabytków stanowią szelągi koronne i litewskie Jana Kazimierza. Dzięki dwóm z nich (nr inw. 7w/99) potwierdzono chronologię przykościelnego cmentarzyska, użytkowanego w drugiej połowie XVII w. (H. Kóčka-Krenz 2000, s. 31; A. Tabaka 1999, s. 5). Wśród monet Jana Kazimierza odkryto jeden dość rzadki okaz, nr inw. 191w/2000. Jest to tzw. odmiana z dużą głową władcy. W ogromnym skarbie szelągów z Przasnysza opracowanym przez W. Niemirycza odnotowana jest jedynie trzy razy i posiada bardzo małe emisje (literatura podana poniżej w katalogu). Niestety niedobicie daty rocznej uniemożliwia dokładne ustalenie chronologii i podanie najbardziej zbliżonej analogii. Niezwykle ciekawy jest okaz z Lüneburga (nr inw. 34w/99), który sprawił numizmatykom polskim i niemieckim dużą trudność w odszyfrowaniu legendy otokowej awersu. Można było odczytać jedynie imię władcy i kilka dalszych liter będących częścią tytułatury.

Rys. O. Gorączniak-Antowska.

Ryc. 2 Rozmieszczenie wykopów archeologicznych z badań W. Hensla oraz z sezonów 1999 (wykopy 1-5) i 2000 (wykopy 6-9)

Znaleziska numizmatyczne, jakże pomocne w ustalaniu chronologii poszczególnych warstw kulturowych i obiektów, nie zawsze jednak mogą w pełni spełnić swoje zadanie. W przypadku badań wykopaliskowych na Ostrowie Tumskim w Poznaniu ogromnym utrudnieniem są różnego rodzaju wkopy począwszy od gotyckich wkopów fundamentowych związanych z budową kościoła NPM i kanonii po nowożytne (kable, wodociągi, kanalizacja). Wiąże się to z dużym przemieszaniem i z pewną anomalią chronologicznego układu monet w poszczególnych warstwach.

Wielce ciekawe jest porównanie ilościowe monet z wszystkich badań archeologicznych, jakie tu przedstawiono. Nie trudno zauważyć, że podczas dwóch ostatnich sezonów, przy kościele NPM odkryto niemal tyle samo okazów (39 sztuk – por. katalog) ile przez ostatnich kilkadziesiąt lat. Ogromną zagadką jest dla mnie brak jakichkolwiek monet z badań W. Hensla prowadzonych od północnej strony kościoła (J. Żak 1959, s. 81-118). Nasuwają się jedynie trzy możliwości wyjaśnienia takiego stanu rzeczy:

1. trudności w szczegółowej eksploracji z uwagi na okres prowadzenia badań (sezon zimowy);
2. różnice w metodach prowadzenia badań polegające na stopniowym zawężaniu pola obserwacji poprzez zmniejszanie badanej powierzchni;
3. mało prawdopodobne acz możliwe – całkowity brak monet z północnej strony gotyckiej świątyni, spowodowany mniejszą intensywnością użytkowania tej partii stanowiska (uprawy ogrodowe).

KATALOG

Nr inw. 15w/99, wykop I, spąg obiektu 2
Denar krzyżowy typ V CNP
Av. pole: fragment romboidalnego krzyża perełkowego.

Rv. pole: krzyż kawalerski, między jego ramionami po przekątnej U V;
Waga: 0,647 g.
Średnica: 1,54 cm.
Chronologia: lata 50-70 XI w.

Mennica: ?

Analogia: M. Gumowski 1939, nr 612-613.

Nr inw. 229w/00, wykop VIII, w-wa VI –
wkop B

Denar niemiecki typu „kolońskiego” we frag-
mentach, poddany działaniu wysokiej tem-
peratury.

Av: portal kościoła.

Rv: fragment napisu przypominający S-
COLONI-A.

Waga: 0,42g.

Średnica: 1,69cm.

Chronologia: z lat 1050-1075;

Mennica: Bardowik;

Analogia: H. Dannenberg 1894, nr 1778; V.
Hatz 1952, Tabela 3.

Nr inw. 212w/00, wykop IX, w-wa VIa

Denar nieokreślonego biskupa pomorskiego

Av: dwa skrzyżowane pastorały;

Rv: dwa skrzyżowane pastorały;

Waga-0,257g;

Średnica-1,09cm;

Chronologia: XIII-XIV wiek;

Mennica: Kołobrzeg;

Analogia: E. Kopicki 1995, nr 4682, zbliżone
do „b”.

Nr inw. 235w/00, wykop VIII, w-wa VI

Brakteat we fragmentach poddany działaniu
wysokiej temperatury?

Nieczytelne wizerunek wybitego stempla;

Waga: 0,101g.

Chronologia: XIII-XIV wiek?

Mennica:?

Nr inw. 51w/99, wykop II, w-wa IVa

Nieznany książę

Av. głowa gryfa w koronie.

Rv. gryf.

Waga: 0,237 g.

Średnica: 1,06 cm.

Chronologia: XIV-XV.

Mennica: Szczecin.

Analogia: E. Kopicki 1995, nr 8561.

Waga fragmentów : 0,071 g.

Nr inw. 159w/00, wykop IX, pozostałość
I w-wy, wkop A przy kościele

Półgrosz świdnicki Ludwika Jagiellończyka,
króla Węgier i Czech w latach 1516-1526

Av: pole: w obwódce ciągłej orzeł w koronie;
otok: +LVDOV[...]V[...]vn.E.BO.

Rv: pole: korona w obwódce ciągłej;

otok: [...]VITAS:SVIEN.1521(?).

Niedobicie monety na awersie i rewersie oraz
niecentryczne wybicie stempla.

Waga: 0,911g.

Średnica: 1,83cm.

Chronologia: 1521(?) r.

Mennica: Świdnica.

Analogia: E. Kopicki 1995, nr 8711(?).

Nr inw. 280w/00, wykop IX (przesypka próch-
niczna-rumowisko)

1/2 denara Władysława Jagiełły

Av. 1/2 orła jagiellońskiego.

Rv. 1/2 korony.

Waga: 0,237g.

Średnica: 1,29cm.

Chronologia: 1396-1414.

Mennica: Kraków.

Analogia: S. Kubiak 1970, Typ I, grupa B, od-
miany 21/23?, s. 95-98.

Nr inw. 84w/99, wykop II, w-wa VI

Trzeciak Władysława Jagiełły

Av. pole: podwójny krzyż w tarczy, nad tarczą W.
otok: nieczytelny.

Rv. pole: orzeł jagielloński. Otok: nieczytel-
ny, niedobity.

Waga: 0,705 g.

Średnica: 1,67 cm.

Chronologia: z lat 1396-1398.

Mennica: Kraków.

Analogia: S. Kubiak 1970, typ IV2 – pod dol-
nymi ramionami krzyża litera n , s. 82-83.

Nr inw. 393w/99, wykop II, w-wa Va

Półgrosz Władysława Jagiełły

Av. pole: korona. otok: + (napisy niewidoczne);

Rv. pole: orzeł jagielloński. otok: ?
Moneta niedobita, uszkodzona (brakuje ok. 1/5).

Waga: 0,803 g.

Średnica: 2,13 cm.

Chronologia: z lat 1431-1434;

Mennica: Kraków;

Analogia: S. Kubiak, 1970, typ XI-2 – pod koroną nie występują żadne znaki mincerskie, s. 62-65.

Nr inw. 30w/00, wykop VI, w-wa V

Denar Władysława Jagiełły

Av: korona.

Rv: orzeł jagielloński.

Niedobicie monety na awersie i rewersie;

Waga: 0,227g.

Średnica: 1,21cm.

Chronologia: 1396-1414.

Mennica: Kraków.

Analogia: S. Kubiak 1970, Typ I, Grupa B, nr 19?, str. 95-98.

Nr inw. 198w/00, wykop VIII, w-wa V

Denar Władysława Jagiełły

Av: korona.

Rv: orzeł jagielloński.

Niedobicie monety na awersie i rewersie.

Waga: 0,409g.

Średnica: 1,23cm.

Chronologia: 1389-1395.

Mennica: Kraków.

Analogia: S. Kubiak 1970, Typ I, Grupa A, odmiana 6, s. 88-94.

Nr inw. 74w/99, wykop II, w-wa IVa

Fragment (ok. 1/4) półgrosza Władysława Jagiełły

Av. górny fragment środkowej i lewej części korony.

Rv. fragment orła jagiellońskiego.

W środku pola ślady przebicia okrągłego otworu.

Waga: 0,457 g.

Średnica: ?

Chronologia: odmiana prawdopodobnie z ostatnich lat panowania.

Mennica: Kraków.

Analogia: S. Kubiak 1970, s. 26-69.

Nr inw. 68w/99, wykop II, w-wa IVa

Trzeciak Władysława Jagiełły

Av. pole: podwójny krzyż w tarczy, nad tarczą

W. otok: +M.[...]AI.

Rv. pole: orzeł jagielloński. otok: nieczytelny, niedobity.

Waga: 0,553 g.

Średnica: 1,69 cm.

Chronologia: po 1407 roku.

Mennica: Kraków.

Literatura: S. Kubiak 1970, typ VI – pod dolnymi ramionami krzyża puste pole, s. 85-86.

Nr inw. 182w/00, wykop IX, w-wa IV

Półgrosz Władysława Jagiełły

Av: pole: korona w obwódce perełkowej.

otok: [...]ONE WLA.

Rv: pole: orzeł jagielloński w obwódce perełkowej. otok: + R [...] POLONIE.

Niedobicie monety na awersie i rewersie oraz niecentryczne wybicie stempla.

Waga: 1,266g.

Średnica: 2,21cm.

Chronologia: 1431-1434.

Mennica: Kraków.

Analogia: S. Kubiak 1970, Typ X (pod koroną koniczynka), odmiana 3, opis otokowy 3, s. 60-62.

Nr inw. 166w/00, wykop IX, w-wa II

Denar Władysława Jagiełły.

Av: około 3/4 korony.

Rv: fragment orła jagiellońskiego.

Niedobicie monety na awersie i rewersie.

Waga: 0,281g.

Średnica: 1,18cm.

Chronologia: 1396-1414.

Mennica: Kraków.

Analogia: S. Kubiak 1970, Typ I, Grupa B, odmiana 23a?, str. 95-98.

Nr inw. 120w/00, wykop VIII, w-wa III

Denar Władysława Warneńczyka (około 3/5)

Av: lewa połowa korony.

Rv: lewa strona orła jagiellońskiego.
Niedobicie (silne starcie) monety na awersie i rewersie.

Waga: 0,167g.

Średnica: 1,21 cm.

Chronologia: 1434-1444.

Mennica: Kraków.

Analogia: S. Kubiak 1970, Typ II, odmiana 3/a,s. 101-102.

Nr inw. 153w/99, wykop IV, w-wa II

Fenig Alberta Fryderyka

Av. pole: sześciopłatkowa róża pod nią monogram, po jego bokach cyfry 7 i 1 (stanowiące ostatnie cyfry daty emisji), na dole tarcza herbowa Hohenzollernów.

Rv. pole: orzeł z S na piersi, herb Prus.

Waga: 0,347 g.

Średnica: 1,18 cm.

Chronologia: 1571 r.

Mennica: Królewiec.

Analogia: E. Bahrfeldt 1904, nr 1270.

Nr inw. 34w/99, wykop II, w-wa III (przy fundamencie)

1/2 szylinga Rudolfa II Habsburga (Fot. I.5);
Av. pole: jabłko królewskie, od góry z lewej strony cyfra 8 stanowiąca część daty rocznej emisji (158...), pod spodem cyfra 64 oznaczająca 1/64 talara. otok: pięciopłatkowy kwiat i napis RUDOL . Z . I . A . P . E . D . HAL . S(?).

Rv. pole: brama z fragmentem murów (zamek), w środku tarcza z lwem. otok: MONNO . CI . LUNEB URG.

Pogięcie monety.

Waga: 1,033 g.

Średnica: 1,9 cm.

Chronologia: 1586 lub 1587 r.

Mennica: Lüneburg.

Analogia: Hugo von Saurma 1986, nr 3464.

Nr inw. 347w/99, wykop V, w-wa IV

Trojak ryski Zygmunta III Wazy

Av. pole: prawy profil króla w koronie. otok: SIG x III x D x G x REX x PO x D x LI.

Rv. pole: herb miasta Rygi wokół niego opis:

x III x 1591 GROS ARG x TRIP CIVI x RIGH oraz lilijka.

Waga: 2,236 g.

Średnica: 2,23 cm;

Chronologia: 1591 r.

Mennica: Ryga.

Analogia: C. Kamiński, J. Kurpiewski 1990, nr 2501.

Nr inw. 79w/00, wykop VI, w-wa XII-XI (wkop B)

Szeląg litewski Jana Kazimierza

Av. pole: prawy profil króla, pod nim TLB. otok: .IOA[...].X.

Rv. pole: pogoń litewska, pod nią .HKPL.; otok: [...]G.DVCLI.T 166[...].

Niedobicie monety i przesunięcie stempla na awersie i rewersie.

Waga: 1,137g.

Średnica: 1,53 cm.

Chronologia: 1665-1666?

Mennica: Kowno?

Analogia: W. Niemirycz 1973, podobne do 125-129 i 152-155.

Nr inw. 300w/99, wykop IV (poszerzenie), w-wa VIIa

Szeląg koronny Jana Kazimierza

Av. pole: prawy profil króla w wieńcu laurowym. otok: IOA CAS REX.

Rv. pole: orzeł polski ze „Snopkiem” Wazów, pod orłem „Ślepowron”(?). otok: SOLI.

Przesunięcie stempla, niedobicie monety na awersie i rewersie, brak daty.

Waga: 1,156 g.

Średnica: 1,53 cm.

Chronologia: lata 60. XVII w.

Mennica: Ujazdów?

Analogia: W. Niemirycz 1973, nr 55d(?).

Nr inw. 92w/99, wykop II, w-wa VI

Szeląg litewski Jana Kazimierza

Av. pole: prawy profil króla w wieńcu laurowym. otok: IOAN [...] REX, pod wizerunkiem króla T.L.B.

Rv. pole: pogoń litewska, pod nią monogram

.HKPL. otok: .SOLI MAG DVCLIT 1665.
Przesunięcie stempla na awersie, ślady zielonej patyny po obydwu stronach monety.

Waga: 1,662 g.

Średnica: 1,55 cm.

Chronologia: 1665 r.

Mennica: Kowno.

Analogia: W. Niemirycz 1973, nr 113(?).

Nr inw. 191w/00, wykop VIII, w-wa IV (jama z wapnem)

Szeląg koronny Jana Kazimierza

Av: pole: prawy profil króla, pod nim T. otok: IOAN;

Rv: pole: orzeł polski ze „Snopkiem” Wazów na piersi, pod orłem „Ślepowron”. otok: [...] D.REGNI.POLO.

Niedobicie monety i przesunięcie stempla na awersie i rewersie.

Waga: 1,314g.

Średnica: 1,62 cm.

Chronologia: 1659-1666.

Mennica: Ujazdów lub Kraków.

Analogia: W. Niemirycz 1973, rzadka odmiana z „dużą głową” podobna do nr 17, 22a i 38.

Nr inw. 7w/99, wykop I, w-wa III, ob. 1 (grób);
Dwa szelągi (koronny i litewski) Jana Kazimierza:

1. *Koronny:*

Av. pole: prawy profil króla w wieńcu laurowym. otok: OA[...], pod profilem TLB (?).

Rv. pole: fragment orła polskiego (zniszczony przez korozję). otok: SOLID. RE[...]1665.

Niedobicie monety na awersie i rewersie.

Waga: 0,977 g.

Średnica: 1,54 cm.

Chronologia: 1665 r.

Mennica: Ujazdów.

Analogia: W. Niemirycz 1973, nr 55 (?)

2. *Litewski:*

Av. pole: prawy profil króla w wieńcu laurowym. otok: OAN[...].

Rv. pole: pogoń litewska. otok: [...]VC.LIT.1664.
Przesunięcie stempla i niedobicie monety na awersie i rewersie.

Waga: 1,113 g.

Średnica: 1,55 cm.

Chronologia: 1664 rok.

Mennica: ?

Analogia: W. Niemirycz 1973, nr 103 lub 106 (?).

Nr inw. 163w/99, wykop IV, w-wa III

Szeląg koronny Jana Kazimierza

Av. pole: prawy profil króla w wieńcu laurowym. otok: IOAI[...]EX, pod profilem TL[...];
Rv. pole: orzeł polski ze „Snopkiem” Wazów, pod orłem „Ślepowron”. otok: POLO.

Niedobicie monety na awersie i rewersie, brak daty, prymitywny relief, fałszerstwo?

Waga: 0,984 g.

Średnica: 1,67 cm.

Chronologia: z lat 60. XVII w.

Mennica: Ujazdów?

Analogia: W. Niemirycz 1973, nr 83a-e (?).

Nr inw. 16w/00, wykop VI, w-wa III

Szeląg litewski Jana Kazimierza

Av: pole: prawy profil króla, pod nim TLB.
otok: REX.

Rv: pole: pogoń litewska, pod nią HKPL.
otok: [...]66[...]SOLI.M[...].

Niedobicie monety i przesunięcie stempla na awersie i rewersie.

Waga: 1,272g.

Średnica: 1,55 cm.

Chronologia: lata 1664-1666.

Mennica: Brześć lub Wilno (Zamek).

Analogia: W. Niemirycz 1973, przypomina nr 102 i następne.

Nr inw. 138w/00, wykop VIII, w-wa III

Szeląg litewski Jana Kazimierza

Av: pole: prawy profil króla. otok: IOAN.
[...]REX;

Rv: pole: pogoń litewska, pod nią między dwoma kropkami „Kryszpin” (jeleń). otok: SOLI.MAG.DVC.LIT.1666 (?).

Niedobicie monety i przesunięcie stempla na awersie i rewersie.

Waga: 1,151g.

Średnica: 1,57 cm.

Chronologia: 1666?

Mennica: Brześć.

Analogia: W. Niemirydz 1973, nr 52.

Nr inw. 22w/00, wykop VI, w-wa IV
Szelaż koronny Jana Kazimierza

Av: ?

Rv: pole: fragment orła polskiego. otok: [...] LO 1[...].

Niedobicie monety i przesunięcie stempla na awersie i rewersie.

Waga: 1,198g.

Średnica: 1,55 cm.

Chronologia: ?

Mennica: Ujazdów ?

Analogia: W. Niemirydz 1973, nr ?

Nr inw. 4w/00, wykop VI, w-wa Ia
Grosz Stanisława Augusta Poniatowskiego
Av: pole: pod koroną monogram króla SAR, po bokach data emisji 17-67.

Rv: pole: pod koroną, w wieńcu laurowym z jagódkami, pięciopółowa tarcza z herbami Polski, Litwy i Poniatowskich („Ciołek”), u dołu ozdobna litera „G”. otok: I.GROSSVS.REG:POL: M:D:L.

Waga: 3,939g.

Średnica: 2,1 cm.

Chronologia: 1767 rok.

Mennica: Warszawa.

Analogia: C. Kamiński, E. Kopicki 1977, nr 38.

Nr inw. 337w/99, wykop V, w-wa III
Fryderyk Wilhelm II (1793-1797)
Av. pole: prawy profil króla, otok: FRIDERICUS WILHELM . BORUSS . REX.
Rv. pole: orzeł pruski w okręgu otoczony wieńcem laurowym, nad tym korona przedzielająca opis otokowy, pod B. otok: I . GROSSUS BORUS MERIDIONAL . I (1797).

Moneta bita dla Prus południowych.

Waga: 3,695 g.

Średnica: 2,2 cm.

Chronologia: 1797 rok.

Mennica: Wrocław.

Analogia: E. Bahrfeldt 1904, nr 2632.

Nr inw. 119w/99, wykop III, w-wa II
Grosz Wielkiego Księstwa Poznańskiego
Av. pole: orzeł pruski w okręgu nad nim korona wchodząca w otok, otok: wieniec z liści dębu.

Rv. pole: 1 GROSCHEN GR . HERZ . POSEN 1816, otok: 180 EI[...]IER.

Waga: 2,135 g.

Średnica: 2 cm.

Chronologia: 1816.

Mennica: Wrocław lub Berlin.

Analogia: C. Kamiński, E. Kopicki 1977, nr 515 lub 518.

Nr inw. 118w/99, wykop III, w-wa I
Fryderyk Wilhelm IV
Av. pole: tarcza herbowa z orłem pruskim, nad nią korona, otok: 180 EINEN THALER.
Rv. pole: 2 PFENNINGE 1847, pod datą A. otok: SCHEIDE MÜNZE.

Waga: 2,867 g.

Średnica: 2,05 cm.

Chronologia: 1847 rok.

Mennica: Berlin.

Analogia: E. Bahrfeldt 1904, nr 4001.

Nr inw. 154w/99, wykop IV, w-wa II
5 centymów Napoleona III
Av. pole: lewy profil Napoleona III. otok: [...]OLEON III EMPEREUR wizerunek lampki oliwnej 1854.

Rv. pole: orzeł pod nim W. otok: EMPIRE FRANCAIS * CINQ CENTIMES *

Waga: 5,138 g.

Średnica: 2,5 cm.

Chronologia: 1854.

Mennica: Lille.

Analogia: V. Gadonry 1983, nr 42.

Nr inw. 9w/00, wykop VI, w-wa III (wkop fundamentowy)

10 fenigów pruskich.

Av: orzeł pruski.

Rv: pole: 10. otok: .DEUISCHES REICH 1876. PFENNING.

Silne starcie monety.

Waga: 3,615g.
 Średnica: 2,12 cm.
 Chronologia: 1876 rok.
 Mennica: niewidoczny (starty) znak mennicy.
 Analogia: *Münzen Revue* 1974, nr 1978.

Nr inw. 52w/00, wykop IV, w-wa Va
 Blaszka srebrna?
 Waga: 0,011g.

Nr inw. 17w/00, wykop VI, w-wa III
 Silnie skorodowana blaszka miedziana (frag-

ment monety?)

Waga: 0,07 g.

Nr inw. 148w/00, wykop VI, w-wa III
 Krążek miedziany z trzema otworami (ozdoba?)

Waga: 0,381g.

Średnica: 1,7 cm.

Nr inw. 243w/00, wykop IX, w-wa VI – gruzowisko

Blaszka miedziana.

Waga: 0,385 g.

Średnica: 1,36 cm.

Podsumowanie

Rekapitulując powyższe dane, można zwrócić uwagę na cztery okresy, które zaznaczyły się odkryciem większej ilości zabytków numizmatycznych. Pierwszym z nich to wczesne średniowiecze – 14 monet. Tak duża ilość znalezisk pojedynczych potwierdza szczególne znaczenie poznańskiego Ostrowa Tumskiego w państwie pierwszych Piastów. Kolejny okres wyróżniający się większą ilością zabytków to czasy Władysława II Jagiełły i jego następców. Są to między innymi lata budowy kościoła NMP i kanonii a gros monet odkryto w pobliżu wkopów fundamentowych budowli gotyckich. Największą część stanowią szelągi koronne i litewskie wybijane w mennicach Jana Kazimierza. Ze względu na długość obiegu tych monet (do reformy Stanisława Augusta Poniatowskiego) i wielkość ich emisji – są bardzo popularnym znaleziskiem wymagającym szczegółowej, całościowej weryfikacji. Dość duży procent odkrytych zabytków stanowią monety pruskie, które niewątpliwie są materialną pozostałością czasów Polski rozbiorowej.

Niniejszy artykuł stanowi jedynie wycinek większego opracowania badań archeologicznych prowadzonych przy kościele NMP na Ostrowie Tumskim w Poznaniu. W połączeniu ze szczegółowymi badaniami nad ceramiką, zabytkami ruchomymi oraz relikdami palatium stanowić on będzie podstawę dalszych studiów nad dziejami Ostrowa Tumskiego.

Bibliografia

BAHRFELD E.

1904 *Die Münzen – und Medaillen – Sammlung in der Marienburg*, Danzig.

DANNENBERG H.

1876 *Die deutschen Münzen der sächsischen und fränkischen Kaiserzeit*, Berlin.

DZIĘCIOŁOWSKI E.

1974 *Badania archeologiczne na stanowisku 2 przy ul. Wieżowej na Ostrowie Tumskim w Poznaniu w 1961 r.*, [w:] W. Hensel, J. Zak (red.), *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. 4, Wrocław, s. 161-192.

GADONRY V.

1983 *Monnaies francaises 1789-1983*; nr 42, Monaco.

GUMOWSKI M.

1939 *Corpus Nummorum Poloniae. Monety z X i XI wieku*, nr 612-613, Kraków.

HATZ V.

1952 *Die Anfänge der Münzprägung Im Herzogtum Sachsen (10. und 11. Jahrhundert)*, Hamburg.

HENSEL W, NIESIOŁOWSKA A, ŻAK J.

1959 *Badania na placu katedralnym w 1938 r.*, [w:] W. Hensel (red.), *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. 1, Warszawa, s. 13-57.

HENSEL W, HILCZER-KURNATOWSKA Z.

1980 *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. 5, Wrocław.

HUGO VON SAURMA

1986 *Jeltsch die Saurmasche Münzsammlung deutscher, schweizerischer und polnischer Gepräge von etwa dem Beginn der Groschenzeit bis zur „Kipperperiode“*, Berlin.

KAMIŃSKI C, KOPICKI E.

1977 *Katalog monet polskich 1764-1864*, Warszawa.

KAMIŃSKI C, KURPIEWSKI J.

1990 *Katalog monet polskich 1587-1632 (Zygmunt III Waza)*, Warszawa.

KONIECZNA M.

1955 *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Poznaniu, ul. Ostrów Tumski 17, prowadzonych w latach 1953-1954*, SA, t. 1, s. 63-76.

KOPICKI E.

1995 *Ilustrowany skorowidz pieniędzy polskich i z Polską związanych*, Warszawa.

KÓČKA-KRENZ H.

2000 *Badania zespołu pałacowo-sakralnego przy kościele Najświętszej Marii Panny na Ostrowie Tumskim w Poznaniu*, WSA, t. 5, s. 19-37.

KUBIAK S.

1970 *Monety pierwszych Jagiellonów (1386-1444)*, Warszawa.

1986 *Monety i stosunki monetarne w Prusach Królewskich w połowie XV wieku*, Wrocław.

1998 *Znaleziska monet z lat 1146-1500 z terenu Polski. Inwentarz*, Poznań.

MALINOWSKA M.

1961 *Badania na stanowisku Ostrów Tumski 17 w Poznaniu w latach 1953-1954*, [w:] W. Hensel (red.), *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. 3, s. 7-95, Wrocław, s. 7-137.

1974 *Badania wykopaliskowe na placu Katedralnym w 1958-1959 r.*, [w:] W. Hensel, J. Żak (red.), *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. 4, Warszawa, s. 7-46.

MÜNZEN REVUE

1974 *Münzen Revue, Münzen Katalog Deutschland, Schweiz, Liechtenstein, Österreich*, nr 4.

NIEMIRYCZ W.

1973 *Skarb boratynek z Przasnysza*, „Wiadomości Numizmatyczne”, R. 17, z. 2, s. 87-111.

NIESIOŁOWSKA A, PERZYŃSKA M, ŻAK J.

1960 *Badania na posesji Ostrów Tumski 13 w latach 1950-1953*, [w:] W. Hensel (red.), *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. 2, Wrocław, s. 67-219.

NOWAK A.

1974 *Badania wykopaliskowe w ogrodzie arcybiskupim na Ostrowie Tumskim w Poznaniu w latach 1960-1961*, [w:] W. Hensel, J. Żak (red.), *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. 4, Wrocław, s. 75-144.

SLASKI J., TABACZYŃSKI S.

1959 *Wczesnośredniowieczne skarby srebrne Wielkopolski. Materiały*, Warszawa.

TABAKA A.

1999 *Pałac Mieszka I w Poznaniu*, „Gazetka Lednickiego Parku Krajobrazowego, Lednica”, Rok VII, nr 6 (58), s. 4-8.

ŻAK. J.

1959 *Badania w ogrodzie przy ul. Ostrów Tumski 10 w 1946 r.*, [w:] W. Hensel (red.), *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. 1, Warszawa, s. 81-129.

Adres autorów:

mgr Arkadiusz Tabaka

Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy

62-261 Lednogóra

Die Münzenfunde auf Ostrów Tumski in Poznań

Zusammenfassung

Ostrów Tumski in Poznań (Posen) – Lage einer der Hauptburgen des frühen polnischen Staates, Residenz der ersten Piasten, Sitz des Bischofs Jordan und Bauort des ersten polnischen Doms – ist bis heute der Punkt eines besonderen Interesses der Archäologen und Historiker, die die Geschichte der Anfänge unseres Landes studieren. Seit fast einhundert Jahren werden die Oberflächenforschungen und Ausgrabungen auf der Insel (auf dem Domplatz und im Dom, in der Nähe der Heiligen Jungfrau-Kirche und im Erzbischofsgarten, in den Lubrański- und Wieżowa Straßen sowie auf vielen anderen Fundstellen (Abb. 1) geführt. Im Ergebnis dieser Untersuchungen wurden wertvolle Informationen über die Siedlungsschichten und Schutzbefestigungen erhalten, die Überreste der frühmittelalterlichen Inselbebauung, Relikte der Burgwälle, eines Gräberfeldes freigelegt und einzelne Phasen des Domumbaus identifiziert (z.B. W. Hensel, Z. Hilczer-Kurnatowska 1980, S. 147-163). Während der mehrere Saisons dauernden Untersuchungen wurden riesige Mengen des keramischen Materials und viele so genannte abgesonderte Funde gefunden. Auf diesem Hintergrund scheinen die freigelegten Münzen, die bei der Festlegung der Chronologie einzelner Schichten oder Objekte sehr behilflich sind, arm zu sein. Bis vor kurzem waren nur ca. sechzig Exemplare (im Artikel wurden siebenundfünfzig Münzen abgesondert) bekannt, von den nicht alle heute verifiziert werden können. Die vorliegende Arbeit besteht aus zwei Teilen. Der erste bildet eine Zusammenstellung der Münzen im Bereich der Fundstellen und Schichten aus den früheren Untersuchungen auf Ostrów Tumski, der zweite stellt dagegen alte Münzen dar, die bei den Ausgrabungen, die das Institut für Urgeschichte der Adam Mickiewicz-Universität in Poznań in den Saisons 1999 und 2000 führte, bei der Heiligen Jungfrau-Kirche freigelegt wurden.

Abbildungen

Abb. 1. Lage der archäologischen Grabungsflächen auf Ostrów Tumski in Poznań. Nach W. Hensel, Z. Hilczer-Kurnatowska 1980

Abb. 2. Lage der archäologischen Grabungsflächen aus den Untersuchungen von W. Hensel im Jahre 1946 und aus den Saisons 1999 (Grabungsflächen 1-5) und 2000 (Grabungsflächen 6-9). Gez. O. Gorączniak-Antowska

EWA PAWLAK, MARCIN KRZEPKOWSKI

Pracownia ludwisarska z XIII w. z Poznania Śródki

Uwagi wstępne

W 1996 r. przeprowadzono wykopaliska archeologiczne na wczesnośredniowiecznym cmentarzysku szkieletowym na Śródce w Poznaniu, (ryc. 1) w ramach projektu badawczego, finansowanego w całości przez Komitet Badań Naukowych. Program ten realizowany był przez Pracownię Archeologiczno-Konserwatorską z Poznania, pod kierunkiem mgr mgr Ewy i Pawła Pawlaków i był kontynuacją badań ratowniczych, z 1994 r. W efekcie zarejestrowano, oprócz grobów datowanych na okres X/XI do poł. XII w., nawarstwienia związane z osadnictwem pradziejowym, wczesno- i późnośredniowiecznym oraz nowożytnym.

Prace prowadzono w wykopie V, o powierzchni 21 m², zlokalizowanym między ul. S. Wyszyńskiego a istniejącą zabudową na posesji Rynek Śródecki 4. Wśród odkrytych relikwii na szczególną uwagę zasługuje zespół obiektów, w skład którego wchodzi dwie jamy oraz towarzyszące im dołki postłupowe. Wyjątkowy charakter wspomnianych jam oraz ich znaczne rozmiary sprawiły, że zrezygnowano z oznaczeń cyframi arabskimi, jakie stosowano w odniesieniu do kolejno rejestrowanych obiektów, na rzecz wielkich liter – tak więc jako A, oznaczono obiekt znajdujący się we wschodniej części, natomiast jako B, ten w części zachodniej (fot. 1).

Na zarys wspomnianych obiektów natrafiono na głębokości około 2,65-2,7 m poniżej współczesnego poziomu użytkowego, przy południowej ścianie wykopu (ryc. 2:1). W obu przypadkach rozpoznano jedynie część wypełniska, dostępną w granicach wykopu, stąd informacje dotyczące zarówno kształtu i rozmiarów mają charakter niepełny.

Obiekt A w stropowej części rejestrowano na długości 3,72 m i szerokości 1,16 m (ostatnia wielkość odnosi się do odległości między jego północnym skrajem a południową ścianą wykopu); miał on nieregularny zarys, szerszy owalny w części zachodniej, węższy wydłużony we wschodniej. Eksploracja kolejnych warstw oraz analiza profilu południowego wykopu, dały podstawę do wydzielenia w ramach całości dwóch elementów (ryc. 4, fot. 3). Pierwszą tworzyła jama zlokalizowana od strony obiektu B, o kształcie, w przekroju pionowym, odwrotnie trapezowatym, i miąższości 0,63 m, której wypełnisko stanowiła spalenizna, węgle drzewne, zalegające na przemian z szaro- i ciemnobrunatnym piaskiem oraz żółto-oliwkowa glina w partii stropowej. Grubość kilkunastu, zalegających warstwowo struktur wahała się od 2,5-14 cm. Warstwy rejestrowane w głównej części obiektu, przede wszystkim szarobrunatny piasek z udziałem węgla drzewnych oraz spalenizna, znacznie wykraczały poza zasadniczy zarys jamy, tworząc wydłużone w kierunku wschodnim pasmo, długości około 2,5 m i miąższości 0,14-0,28 m.

W odległości około 0,6 m na zachód od opisanych wyżej struktur, odnotowano obiekt, oznaczony literą B. Stwierdzony w stropie zarys, w przybliżeniu półokrągły, obserwowano w niezmienionej niemal postaci aż do spągu. W układzie wertykalnym, widocznym w południowej

Fot. 1. Poznań, Rynek Śródecki 4. Wykop V. Widok na obiekty A i B od strony wschodniej Fot. E. Pawlak

ścianie wykopu¹ (fot. 4). obiekt miał regularny, prostokątny kształt, z lekko zaokrąglonymi narożnikami; jego długość mierzona na osi E-W wynosiła 1,58 m, szerokość dostępnej w ramach wykopu części, na osi N-S wynosiła 1,52 m, zaś miąższość 0,72 m (ryc. 4).

Na poziomie stropu wyraźnie wydzielały się dwie struktury: pierwszą stanowiła żółto-oliwkowa glina, miejscami wypalona na kolor pomarańczowy, tworząca owalny zarys w zachodniej strefie obiektu, drugą natomiast szaro-brunatny piasek z udziałem węgla drzewnych, oczek oliwkowej gliny i miejscami popiołu, który otaczał opisywaną strukturę od strony północnej, wschodniej oraz, jak można się domyślać, również południowej (ryc. 2:1). W ramach pierwszej z opisywanych warstw odnotowano liczne fragmenty, przypominające pozostałości prężnicy, o znacznej grubości ścianek 4,3-5,2 cm, wykonane z gliny z domieszką mineralną (piasek, tłuczeń, żwir i szamot) i w niewielkim stopniu organiczną. Masę ceramiczną wyrobiono niedbale, co po wypaleniu dało efekt mało spójnej i kruchej struktury. Jedną z powierzchni opracowano gładko, powlekając ją cienką warstwą gliny i dodatkowo wyrównując przy pomocy wiechcia. Nierówna, spękana faktura drugiej ścianki sugeruje, że całość wylepiono bezpośrednio w podłożu. Na kilku fragmentach zaobserwowano nieckowate ukształtowanie górnej płaszczyzny, co może odzwierciedlać pierwotną formę urządzenia, którego część (być może zewnętrzną?) uformowano płasko, część zaś tworzyła misowate zagłębienie. Obecność na wygładzonych powierzchniach oraz w strukturze wewnętrznej tlenków miedzi, w postaci charakterystycznych zielononiebieskich przebarwień i wypełniających szczeliny żył i grudek metalu², nakazywała jednak łączyć opisywane relikty z przetwórstwem miedzi lub brązu. Liczne, rozłusowane bryłki surowca obserwowano również w warstwie gliny, na wschodnim skraju obiektu oraz w strefie między obiektami A i B.

Na głębokości około 0,2 m poniżej stropu obiektu, w jego zachodniej części, odsłonięto warstwę cegieł i płyt ceramicznych, zalegających w przepalanej na kolor pomarańczowy glinie, która na tym poziomie (tj. 55,90 m n.p.m.) tworzyła regularny, owalny (?) zarys, o szerokości około 0,5 m (rys. 3:1, fot. 2). W całym zbiorze ceramiki budowlanej, związanej z funkcjonowaniem obiektu B, stwierdzono zaledwie jeden egzemplarz zachowany w całości, dla którego możliwe było ustalenie wszystkich trzech wymiarów, tj. wysokości, szerokości i długości, które wynosiły odpowiednio 8 × 12 × 25,5 cm. W pozostałych przypadkach zdołano określić zazwyczaj tylko dwa pierwsze parametry. Spośród 19 egzemplarzy, dla których ustalono wysokość, w 15 wynosiła ona 8 cm (skrajne wartości określono na 6-9 cm). Szerokość zawierała się w przedziale 12-13 cm, w przypadku tylko jednego egzemplarza mierzyła 11 cm. W omawianym zbiorze wydzielono 3 fragmenty ceramicznych płyt posadzkowych, o dość zróżnicowanych wymiarach, mieszczących się ogólnie w przedziale 6-7 × 16-28 cm; wszystkie zostały użyte do budowy wspomnianego wyżej urządzenia. 15 na 25 zarejestrowanych cegieł, płyt lub też ich ułamków, wypalonych zostało na kolor wiśniowy, na 11-tu zaś (w tym na płytach) zaobserwowano ślady ciągów palcowych. Na podstawie zachowanych śladów lub charakterystycznych uszkodzeń, sądzić można, że obie kategorie ceramiki budowlanej zostały użyte do budowy pieca wtórnie. Na płytach widoczne były starcia górnych powierzchni lub ścięte półkolisty narożniki, natomiast w przypadku jednej z cegieł spiłowanie, bądź starcie jednej krawędzi pod kątem 45°. Wnętrze ograniczonej cegłami i gliną przestrzeni, stanowił szaro-brunatny piasek z udziałem węgla drzewnych, popiołu i silnie przepalonych grudek popieliny. Najbardziej czytelny układ (zapewne nienaruszony) widoczny był we wschodniej partii

¹ Przyjąć można, że podobny kształt obiekt miał również w przekroju poprzecznym na osi N-S, co potwierdzać może jego profil, prostopadły do południowej ściany wykopu.

² Ze względu na brak analiz specjalistycznych na obecnym etapie badań trudno ustalić rodzaj użytego surowca.

Fot. 2. Poznań, Rynek Śródecki 4. Wykop V. Konstrukcja z cegieł w obiekcie A, na poziomie około 0,2 m poniżej stropu

Fot. E. Pawlak

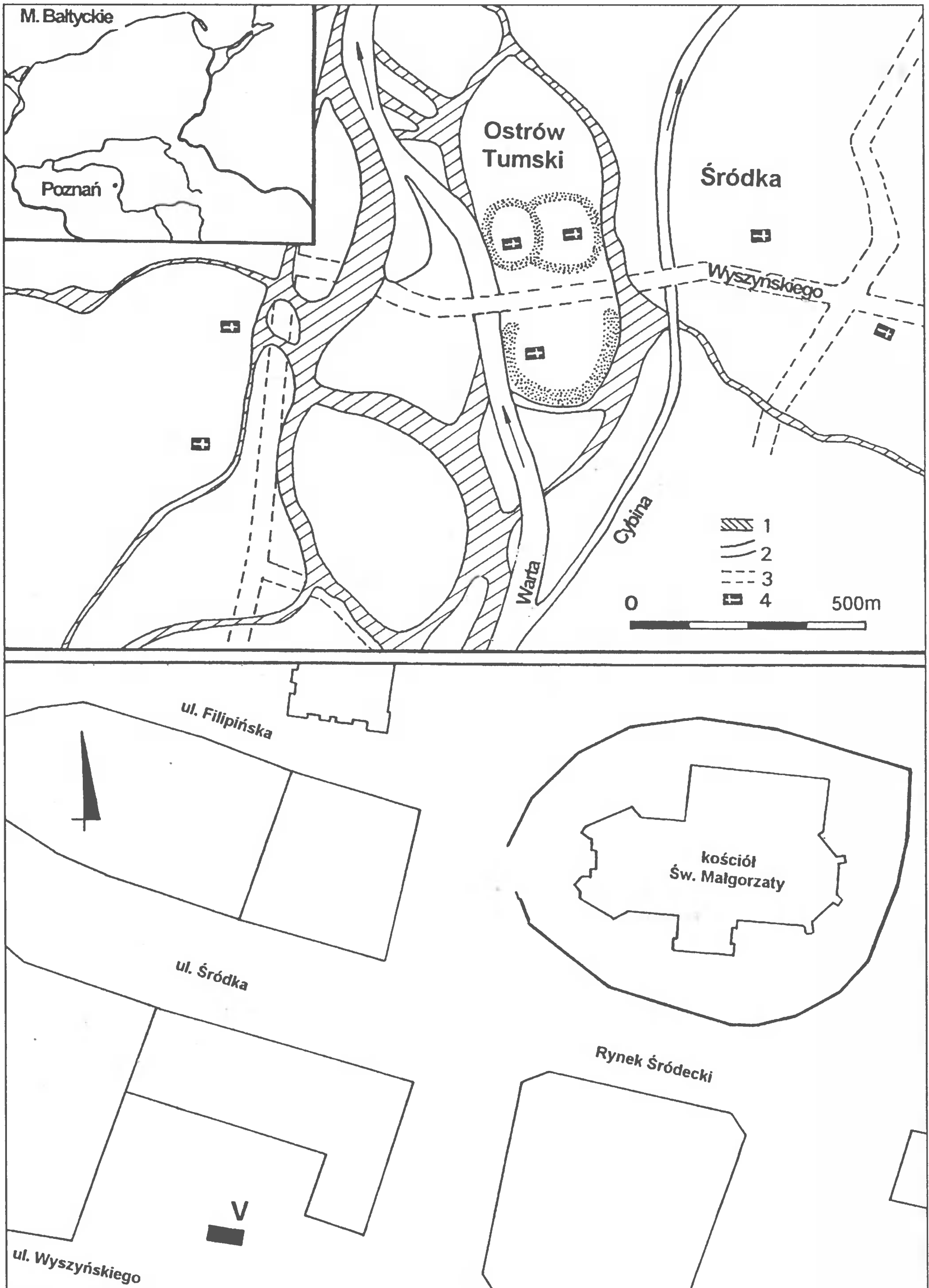
opisywanej struktury, gdzie cegły ułożono płasko, dopasowując je do siebie tak, że tworzyły równą, w miarę płaską, powierzchnię. W partii zachodniej, gdzie warstwa gliny uległa przemieszanu, stwierdzono większy udział cegieł uszkodzonych, zalegających w znacznie mniej regularnym układzie, co może być świadectwem naruszenia struktury obiektu w tym miejscu. Przypuszczenia te potwierdzać również może obecność fragmentów cegieł na wyższych poziomach, zalegających nad pierwotną płaszczyzną ich posadowienia.

Na poziomie 55,79-55,85 m n.p.m., poniżej przestrzeni pozostawionej między ceglami, zalegała warstwa spalenizny, tworząca pasmo o szerokości około 0,35 m i obserwowanej długości 0,79 m. Jej otoczenie stanowił, stwierdzony już w warstwach stropowych, szarobrunatny piasek, zawierający węgle drzewne i oczka oliwkowej gliny, który był dominującym elementem wypełniska, aż po spąg. W części zachodniej, w jego jednolitej strukturze, na głębokości 0,5 m od stropu obiektu (tj. 55,68 m n.p.m.), wydzielono warstwę ciemnobezowego piasku, tworzącego okrągły w przybliżeniu zarys, o średnicy około 0,2 m. Powiększał się on w miarę eksploatacji i na poziomie 5 cm poniżej przybierał kształt regularnego koła o średnicy 0,58 m. Od północnej strony, bezpośrednio do wydzielonej struktury przylegała warstwa nieco ciemniejszego piasku, której nie zdołano uchwycić w przekroju poprzecznym (ryc. 3:2).

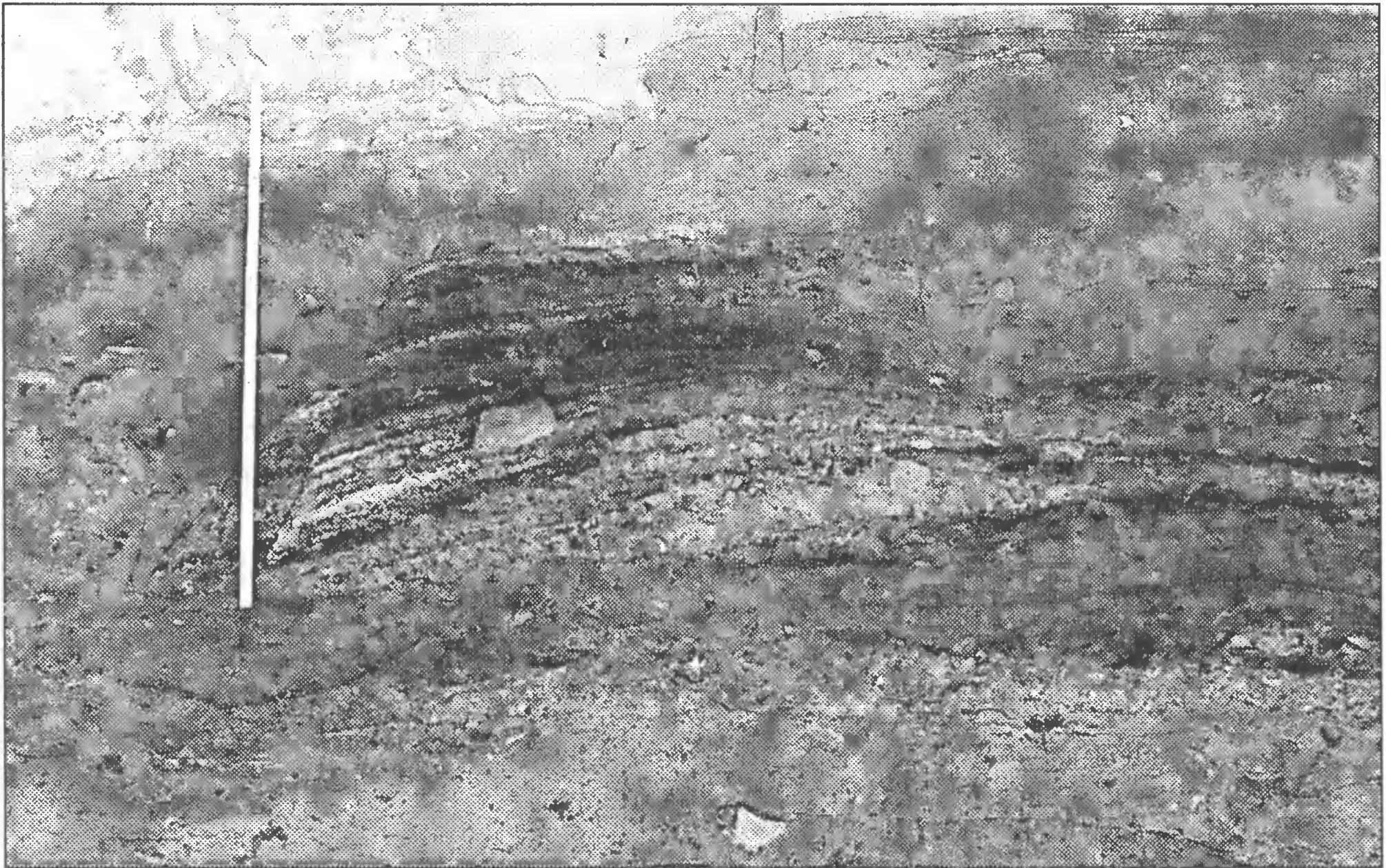
W spągu obiektu, na poziomie calca (ryc. 3:3) zarejestrowano kilka charakterystycznie uformowanych brył żółto-oliwkowej gliny. Sądzić można, że wycinano je z warstwy surowca, formując kwadratowe niemal „placki” z zaokrąglonymi narożnikami, o wymiarach boków 0,15-0,19 m i zróżnicowanej grubości 0,03-0,11 m. W przekroju poprzecznym miały one formę prostokąta, bądź też półkolistą ukształtowane dno (ryc. 4:4). Część z nich pod wpływem działania wysokiej temperatury uległa częściowemu wypaleniu. Trzy zalegały bezpośrednio pod wspomnianym wyżej okrągłym zarysem, trudno jednak stwierdzić, na ile zarejestrowany w trakcie badań układ, odpowiada pierwotnej sytuacji. Poniżej brył gliny, w paśmie szerokości około 0,25 m i długości 1,05 m zalegała warstwa spalenizny przemieszana z szarobrunatnym piaskiem, równoległa i niemal pokrywająca się zasięgiem z przestrzenią między ceglami, w górnych warstwach obiektu.

W bezpośrednim sąsiedztwie obu obiektów odnotowano zespół dziewięciu dołków posłupowych, związanych z nimi niewątpliwie funkcjonalnie. Dwa: 9/96 i 10/96, odkryto po północnej stronie obiektu A; pozostałe łączyć należy ze strukturami oznaczonymi, jako B: po ich północnej stronie – 1, 2 i 3/96, po zachodniej – 6 i 7/96 oraz zlokalizowany przy ceglach, w centralnej partii obiektu – 4/96 (ryc. 3:1). Prócz ostatniego, jeszcze dwa z wymienionych, wkopano bezpośrednio w wypełnisko, tj. 1 i 3/96. Dołek oznaczony jako 8/96 zarejestrowany między obiektami A i B znajdował się w znacznej części poza polem eksploatacji (widoczny był tylko jego skraj, przy południowej ścianie wykopu). Zarysy dołków w stropie miały kształt w przybliżeniu okrągły lub czworoboczny, z widocznym w centralnej partii skupiskiem próchnicy (niekiedy ze szczątkami drewna), będącym pozostałością słupa. Ostatnia uwaga odnosi się raczej do reliktywów związanych z jamą B, w żadnym bowiem z tych, jakie odnotowano w sąsiedztwie drugiego z obiektów nie stwierdzono tego typu pozostałości, rejestrując jednocześnie w wypełnisku większy udział grudek gliny.

Jednoznacznej odpowiedzi na pytanie odnośnie funkcji opisywanego kompleksu obiektów zarejestrowanych w wykopie V, udzielają liczne fragmenty wypalanej gliny, które interpretujemy, jako pozostałości formy odlewniczej dzwonu (ryc. 4:1, 3-5; fot. 5, 6). Pierwszą z opisywanych dwóch jam (A), z racji szczególnie dużego nagromadzenia spalenizny i węgla drzewnych można uznać za pozostałość pieca związanego z roztopianiem surowca, drugą natomiast (B), łączyć należy z wypaleniem formy i samym procesem odlewania.

Ryc. 1. Poznań, Rynek Śródecki 4. Lokalizacja stanowiska. 1-starsza sieć hydrograficzna, 2-obecne koryta rzek, 3-główne ulice, 4-kościół

Fot. E. Pawlak

Fot. 3. Poznań, Rynek Śródecki 4. Wykop V. Przekrój pionowy ob. A w ścianie południowej wykopu

Szczególnie ważnym źródłem, pomocnym w rekonstrukcji czynności, związanych z przygotowaniem surowca, wykonaniem formy odlewniczej, wykopaniem jam do wytopu i odlania, i wreszcie odlaniem formy, jest powstały w pierwszej tercji XII w. traktat *Diversarum Artium Schedula* autorstwa benedyktyna Teofila Prezbitera. Szczegółowy opis procesu technologicznego, związanego z wytwarzaniem dzwonów, zawarł w III księdze swojego dzieła.

Sądzić można, że pierwszy etap prac, polegający na wylepieniu formy, choć nie pozostawił żadnych obserwowalnych archeologicznie pozostałości, odbywał się w pobliżu opisywanego kompleksu obiektów. Wewnętrzny rdzeń wykonywano z gliny, przez nakładanie na drewniany kłoc kolejno kilku jej warstw, aż do uzyskania ostatecznego kształtu³. Powierzchnię wygładzano, po czym nakładano na nią warstwę wosku lub łoju (zastosowanie ostatniego surowca, ze względu na łatwiejszy dostęp, jest chyba bardziej prawdopodobne), formując w niej wszelkie zdobienia, które miały być w efekcie widoczne na dzwonie. W przypadku odlewu, który wykonany został na Śródce, jedyny element zdobniczy, którego negatyw widoczny jest na wewnętrznej stronie fragmentu kapy, stanowi żeberko, umieszczone na przejściu płaszczka w wieniec (ryc. 4:3). Ukształtowany w ten sposób model powleczono wyszlamowaną gliną, pozbawioną domieszki (w naszym przypadku na grubość niespełna 1 mm), na nią nakładając kapę, podobnie jak poprzednio, w kilku etapach. Po wysuszeniu pierwszej warstwy wylepiano następną, suszono i powtarzano procedurę po raz kolejny. Jak wskazuje analiza przełamów, zabiegu takiego dokonano trzykrotnie, za każdym razem nakładając warstwę gliny na grubość 1 cm. Zarówno w przypadku rdzenia, jak i zewnętrznej powłoki, w masie ceramicznej stwierdzono udział domieszki piasku, tłuczni, żwiru i elementów organicznych.

³ Dokonanie pomiarów grubości możliwe było jedynie w dolnej części rdzenia, gdzie widoczne były dwie pierwsze warstwy (licząc od zewnętrznej powierzchni), których grubość wynosiła odpowiednio 2 i 2,5 cm.

Jako dodatku do masy ceramicznej używano nawozu końskiego lub trocin (B. Felczyńska 2001, s. 148). Duża zawartość bardzo drobnej domieszki organicznej, widocznej w postaci porowatej, pełnej niewielkich szczelin struktury lub niekiedy negatywów większych elementów, miała zapewne uczynić samą formę lżejszą, jednocześnie zabezpieczając ją przed pęknięciem w momencie kontaktu z ciekłym metalem. W odniesieniu do rdzenia (którego nie powlekano dodatkową warstwą szlamowanej gliny), zaobserwowano zastosowanie obok siebie masy ceramicznej o większym udziale elementu schudzającego, dającej po wypaleniu efekt lekko szorstkiej, suchej powierzchni oraz substancji o „tłustej”, lekko pylistej (mączystej) strukturze.

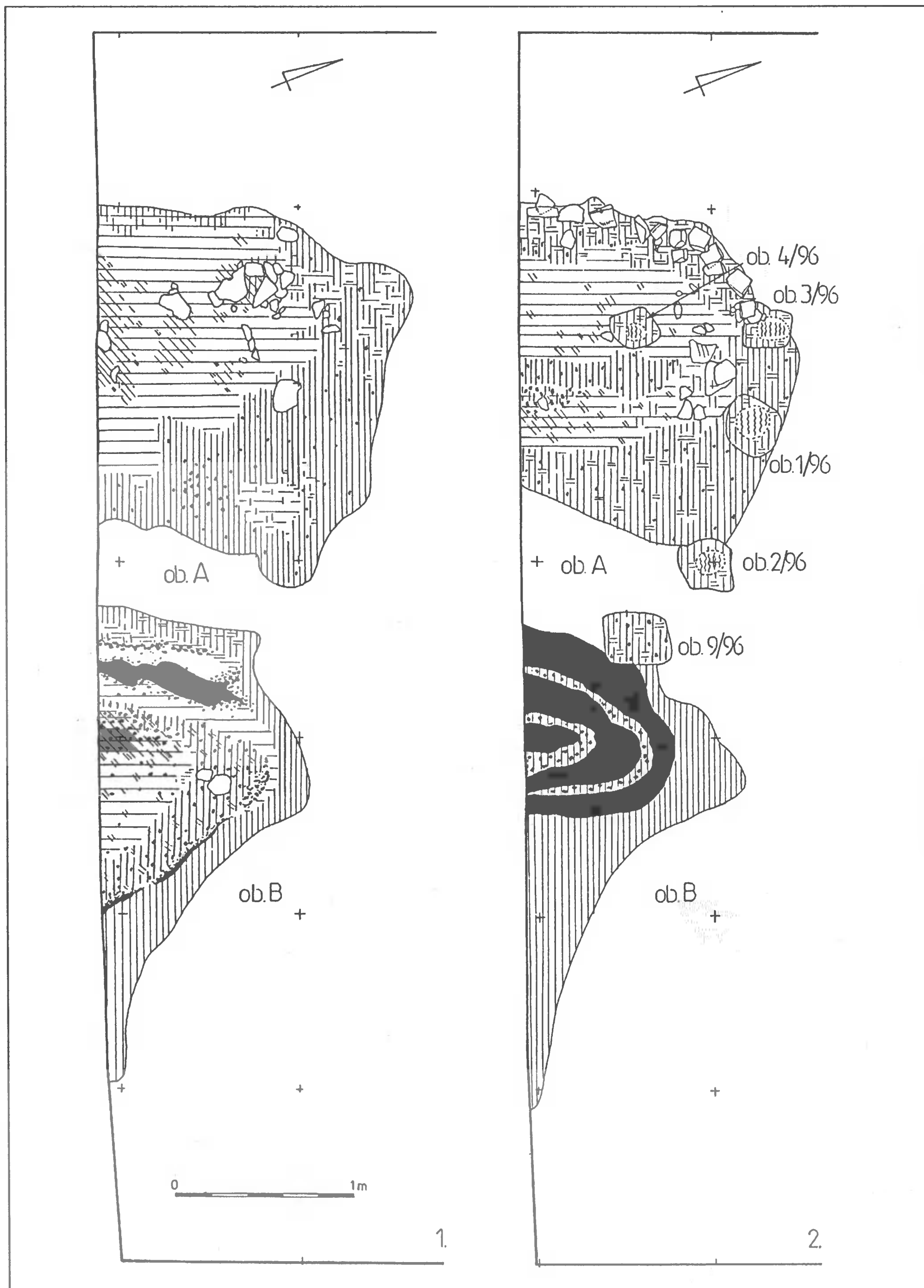
Przygotowany model, jak podaje Teofil, umieszczano w jamie, stawiając go na „progach z wytrzymałych na żar kamieni i gliny” (w naszym przypadku podstawę tę zapewne stanowiły zalegające na poziomie calca regularnie ukształtowane bryły gliny), po czym następowało wypalenie i wytopienie łożu. Zewnętrzna powierzchnia formy w całości wypalona została w atmosferze utleniającej, na wewnętrznej natomiast obserwowano zarówno barwę ciemnoszarą, niemal czarną, jak i pomarańczową. Ponieważ po wypaleniu, wzniesiony wokół niej piec usuwano, trudno odtworzyć rodzaj użytego do jego budowy surowca. Wykluczyć tu można cegły, na które natrafiono w górnej części obiektu, nie zaobserwowano bowiem na nich pozostałości opalenia, które łączyć by można z tym etapem prac⁴, choć samo użycie cegieł do tego celu wydaje się prawdopodobne. Zagadkowa wydaje się również lokalizacja samej formy (rekonstruowana na podstawie opisywanego wyżej okrągłego zarysu oraz rozmieszczenia brył gliny, stanowiących podstawę) w odległości zaledwie 0,2 m od zachodniego skraju obiektu, która musiała znacznie utrudniać dostęp i budowę wszelkich urządzeń związanych z wypalaniem. Kolejną czynnością, co potwierdza również Teofil, było szczelne wypełnienie przestrzeni wokół formy ziemią, która zapewne pełniła tu funkcję izolacji termicznej oraz zabezpieczała ją przed pęknięciem w momencie wlewania gorącego metalu. Sądzić można, że dziesięciocentymetrowa warstwa gliny, którą wylepiono niemal całą górną powierzchnię pieca stanowiła dodatkowe zabezpieczenie spoczywającej wewnątrz formy. Powyżej miejsca, w którym została ustawiona, ułożono w glinianym płaszczu warstwę dopasowanych do siebie cegieł i płyt ceramicznych; ponieważ w części zachodniej i być może północnej uległy one przemieszczeniu, trudno stwierdzić, czy pierwotnie ich układ miał kształt regularnego wieńca, czy też spoczywały w dwóch równoległych rzędach, na osi N-S⁵. W obu przypadkach jednak, tworzyły one otoczenie przestrzeni, w której niewątpliwie musiał być zlokalizowany wlew. Ostatnia uwaga nie wyczerpuje interpretacji owej przestrzeni, bowiem na poziomie 0,1 m poniżej cegieł stwierdzono sześciocentymetrową warstwę spalenizny, świadczącą o długotrwałym i intensywnym działaniu ognia. Niewątpliwie palenisko funkcjonowało już po ułożeniu obudowy, o czym świadczy osmalenie krawędzi budulca, obserwowane przede wszystkim we wschodnim paśmie, które nie uległo przemieszczeniu. Traktat Teofila nie dostarcza nam informacji, pomocnych w ustaleniu funkcji paleniska, zlokalizowanego powyżej formy.

Końcowy etap polegał na pokryciu całości obiektu jeszcze jedną warstwą gliny, która zachowała pierwotny, oliwkowożółty kolor. Wyjątek stanowi tu rejon znajdujący się ponad spalenizną, gdzie obserwowano przebarwione na pomarańczowo powierzchnie. Zapewne na tym poziomie odbywało się, jak sądzić można wylewanie surowca.

Niewątpliwie już po ostatecznym przygotowaniu jamy odlewniczej, wkopano wokół niej kilka słupów, relikty których obserwowano zarówno w obrębie wypełniska, jak i poza nim. Wspólną oś, zamykającą obiekt od strony północnej tworzą dołki 2, 1, 3 i 7/96; być może li-

⁴ Ślady osmażeń musiałyby być widoczne na różnych powierzchniach cegieł, jeśli by przyjąć, że użyty budulec pochodzi ze zdemontowanego pierwszego pieca.

⁵ Dostępne dane nie pozwalają stwierdzić, czy obudowę tworzyła jedna, czy też więcej warstw budulca.

Rys. E. Pawlak

Ryc. 2. Poznań, Rynek Śródecki 4. Wykop V. 1 – przekrój poziomy obiektów A i B w stropie;
2 – przekrój poziomy obiektów A i B na głębokości 0,1 m poniżej stropu

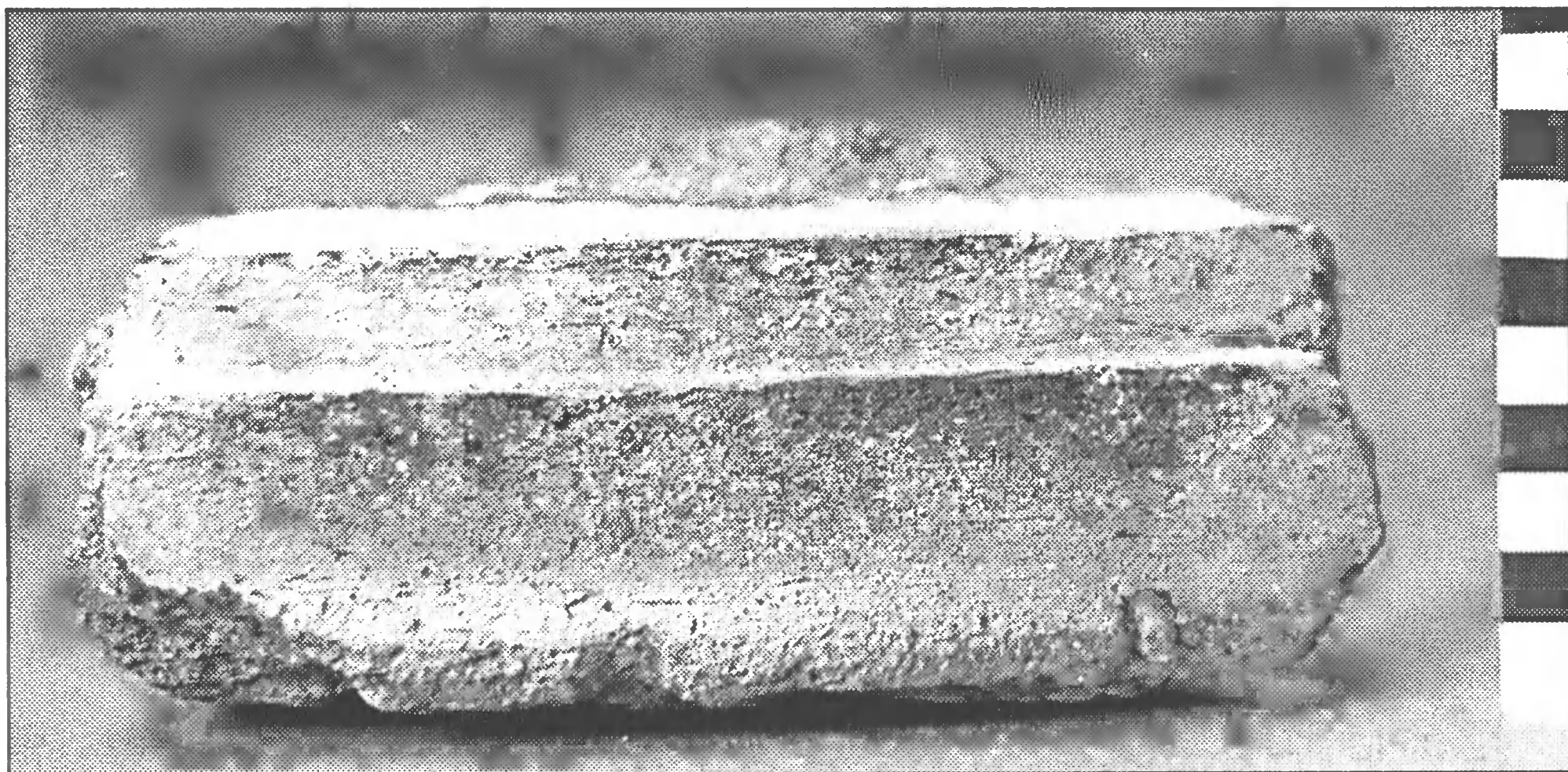
nię tę przedłużyć można o dwa kolejne 9 i 10/96, zlokalizowane przy piecu A (ryc. 3:1). Drugą oś, prostopadłą do wyżej wymienionej, tworzyły prawdopodobnie słupy 6 i 7/96, wyznaczające maksymalny, zachodni zasięg obiektu; w tym wypadku ostatni z wymienionych, stanowić mógł północno-zachodni narożnik całego założenia. Niewykluczone, że drugą oś poprzeczną, dzielącą obiekty A i B tworzyły pale 8 i 2/96. Prawdopodobnie nieco inną funkcję spełniał słup 4/96, wkopany w stropową warstwę gliny, w centralnej części jamy odlewniczej. Przy określeniu funkcji zespołu obiektów postępowych pomocna okazałaby się wiedza odnośnie ich lokalizacji na obszarze nieobjętym badaniami – na południe od rejestrowanego kompleksu obiektów. Opisywane relikty poświadczają obecność wokół obiektu B nieokreślonej konstrukcji naziemnej, w typie parkanu, bądź stabilniejszej, być może zadaszanej; w tym drugim przypadku należy jednak wykluczyć istnienie ścian, które w znacznym stopniu utrudniałyby poruszanie się i dostęp do urządzeń odlewniczych.

Podobny obiekt (oznaczony jako 1/7), interpretowany, jako jama odlewnicza, odkryty został podczas wykopalisk, prowadzonych na placu Dominikańskim we Wrocławiu. Była to jama owalna w przekroju poziomym, o wymiarach $2 \times 2,2$ m i głębokości 1,05 m, w spągu której zarejestrowano pozostałości pieca. Jego fundament tworzyły ułożone w dwóch rzędach cegły i ich fragmenty, na których wzniesiono gliniany komin. Kształt wkopu oraz rodzaj i układ zastosowanego budulca wykazują bezpośrednie podobieństwo do obiektu B, ze Śródkki, różnica natomiast dotyczy lokalizacji całego urządzenia w obrębie jamy pieca (we Wrocławiu w spągu, na Śródce w górnej części). Pozyskany z wnętrza materiał ruchomy (w tym bryłki skorodowanej miedzi) oraz charakter wypełniska sprawiły, że opisywany obiekt z Wrocławia, uznano za pozostałość pieca odlewniczego, służącego do produkcji elementów wyposażenia i wystroju klasztoru Braci Predykanów, i na podstawie stratygrafii datowano na lata 30. lub 40. XIII w. (W. Piszczalkowski, Z. Lissak, M. Karst, S. Zalewski 1994, s. 46-51).

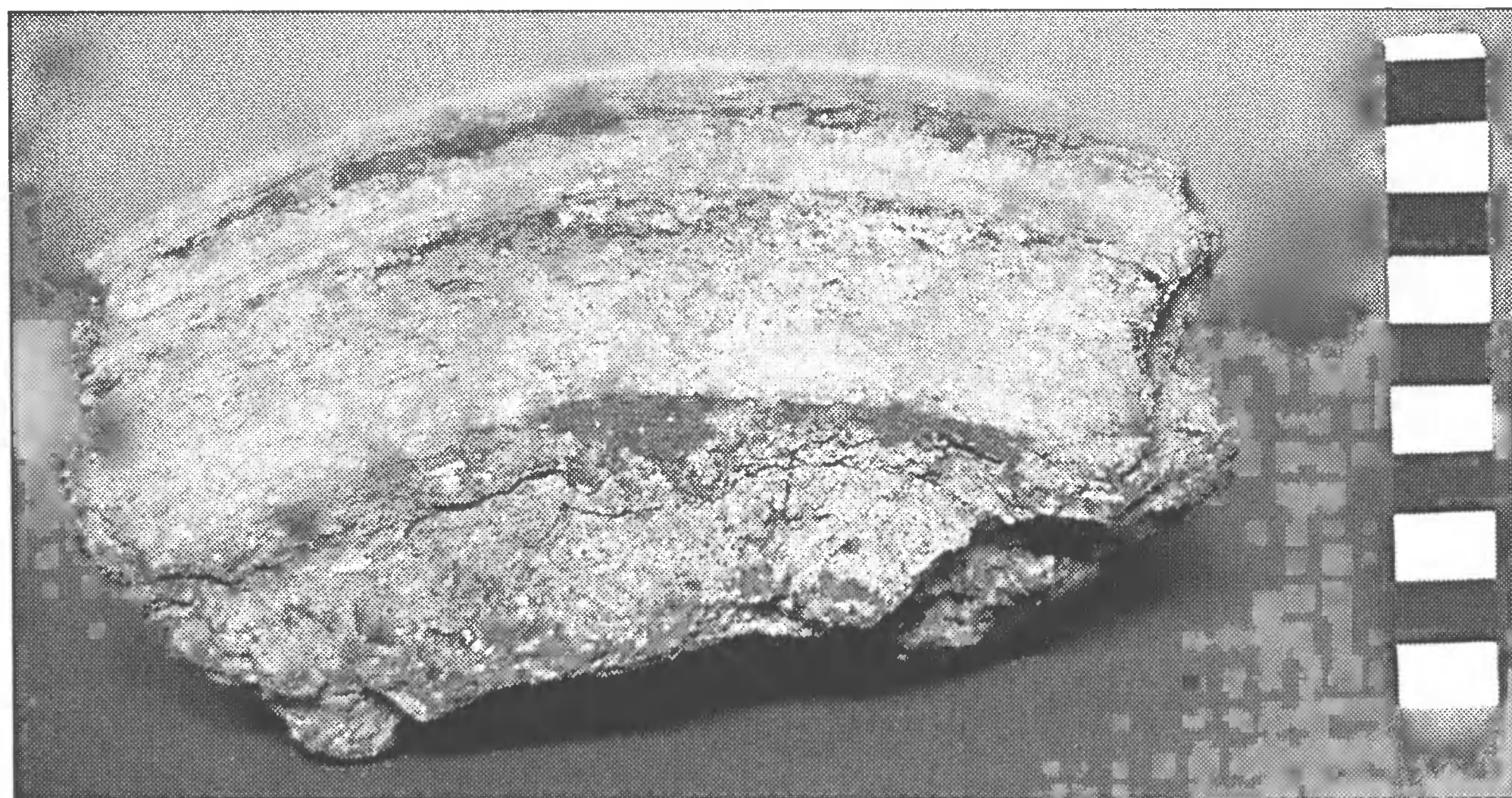
Fot. E. Pawlak

Fot. 4. Poznań, Rynek Śródecki 4. Wykop V. Przekrój pionowy ob. B w ścianie południowej wykopu

Fot. E. Pawlak

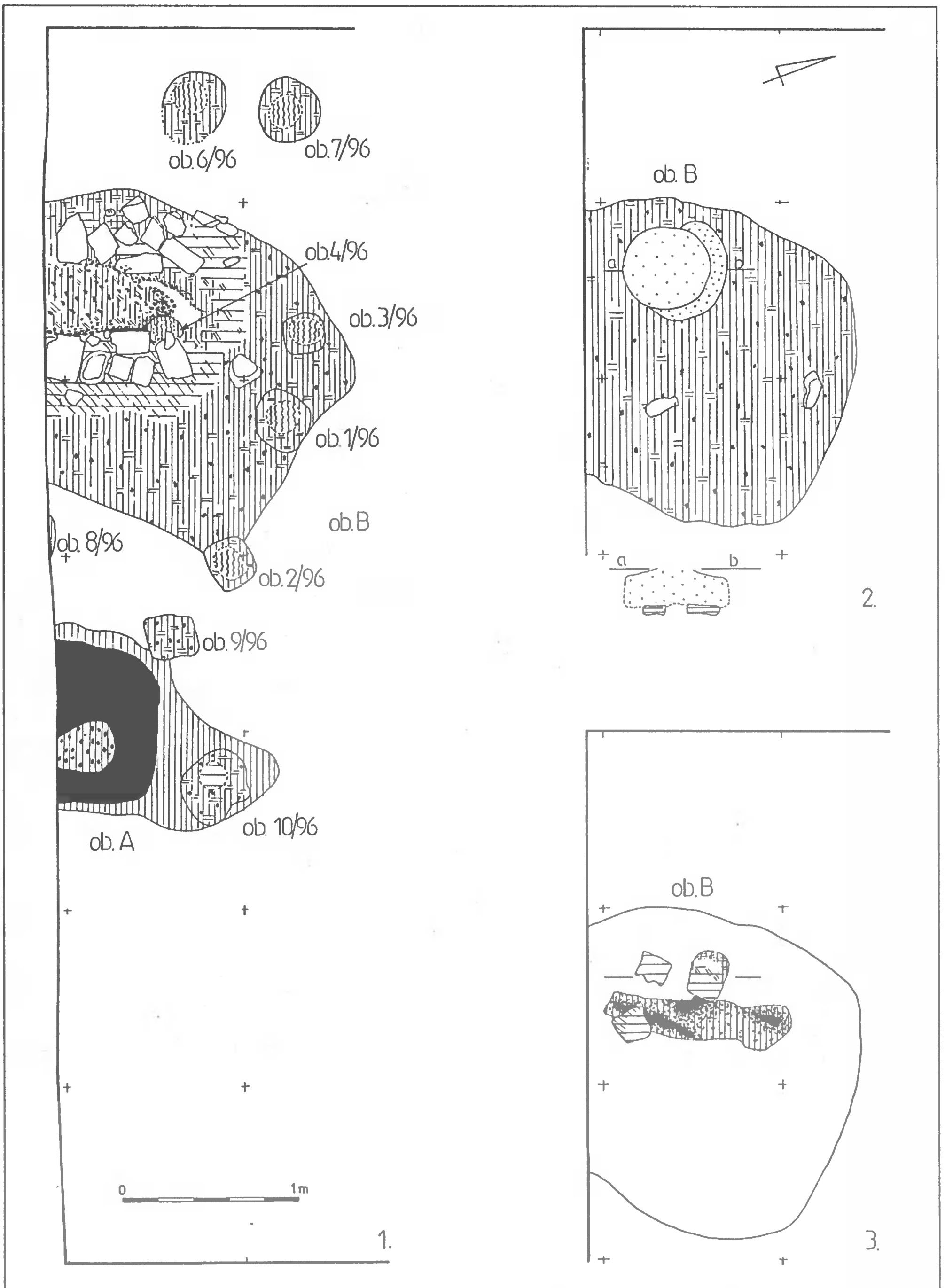
Fot. 5. Poznań, Rynek Śródecki 4. Wykop V. Fragment rdzenia formy odlewniczej, widok z przodu

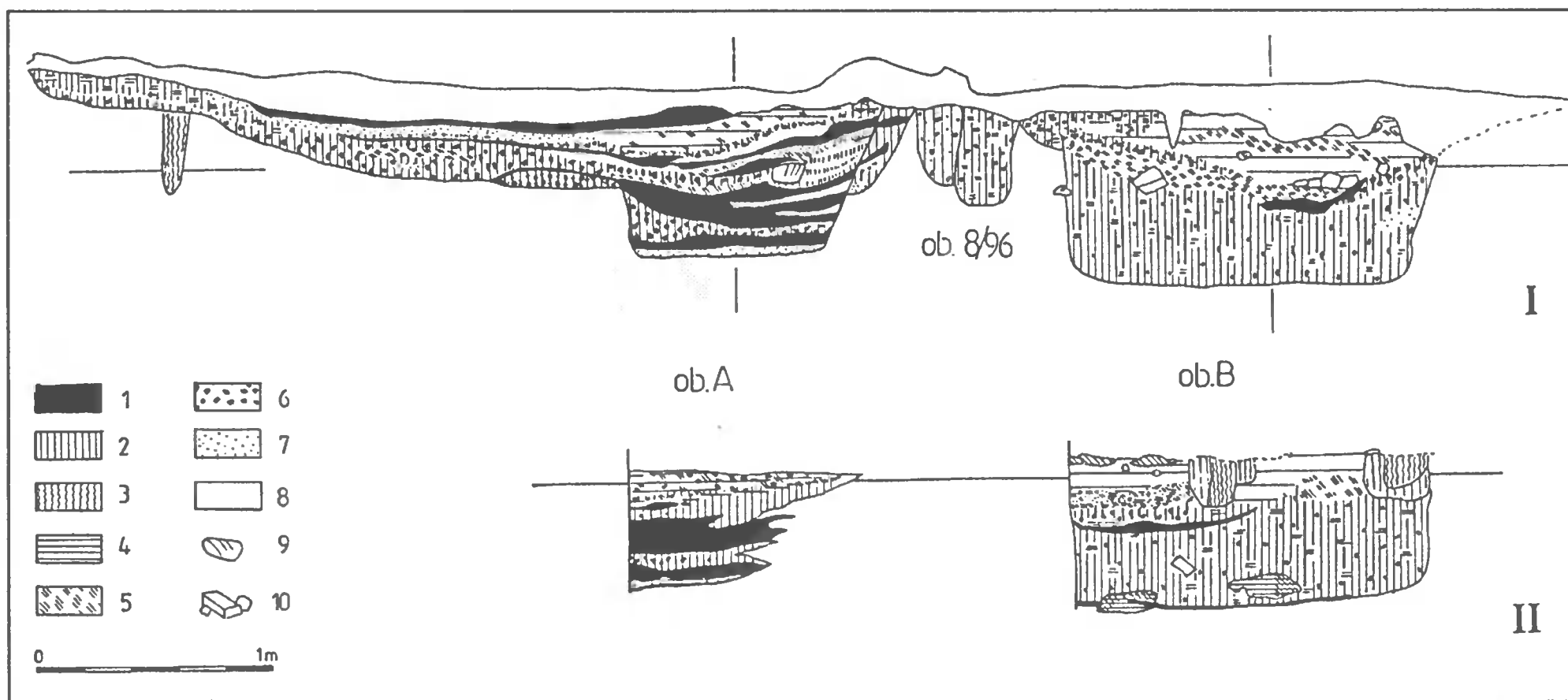
Fot. E. Pawlak

Fot. 6. Poznań, Rynek Śródecki 4. Wykop V. Fragment rdzenia formy odlewniczej, widok z góry

Z procesem przygotowania i wytopu surowca bezpośrednio wiąże się drugi z obiektów, określony jako A. Teofil w swoim dziele wspomina, że topienie miedzi i cyny odbywało się w żelaznym tyglu, obustronnie oblepionym gliną, nad którym bezpośrednio budowano piec z gliny i kamieni. Przyjąć możemy, że ów tygiel umieszczono wewnątrz jamy A, wznosząc nad nią sklepienie pieca. W trakcie badań nie rejestrowano kamieni, które łączyć by można z ww. obiektem, stąd przypuszczamy, że sklepienie wykonano wyłącznie z gliny. W stropie widoczne były znaczne jej ilości, tworzące zwarte pokłady o miąższości dochodzącej do 0,11 m, które pokrywały całą zasadniczą część obiektu. W tych, które zalegały niżej, bezpośrednio ponad jamą pieca, obserwowano silne przepalenie i dużą zawartość grud polepy. Spoczywający

Rys. E. Pawlak
 Ryc. 3. Poznań, Rynek Śródecki 4. Wykop V. 1 – przekrój poziomy obiektów A i B na głębokości 0,2 m poniżej stropu, 2 – przekrój poziomy obiektów A i B na głębokości 0,5 m poniżej stropu, 3 – przekrój poziomy obiektów A i B w spągu

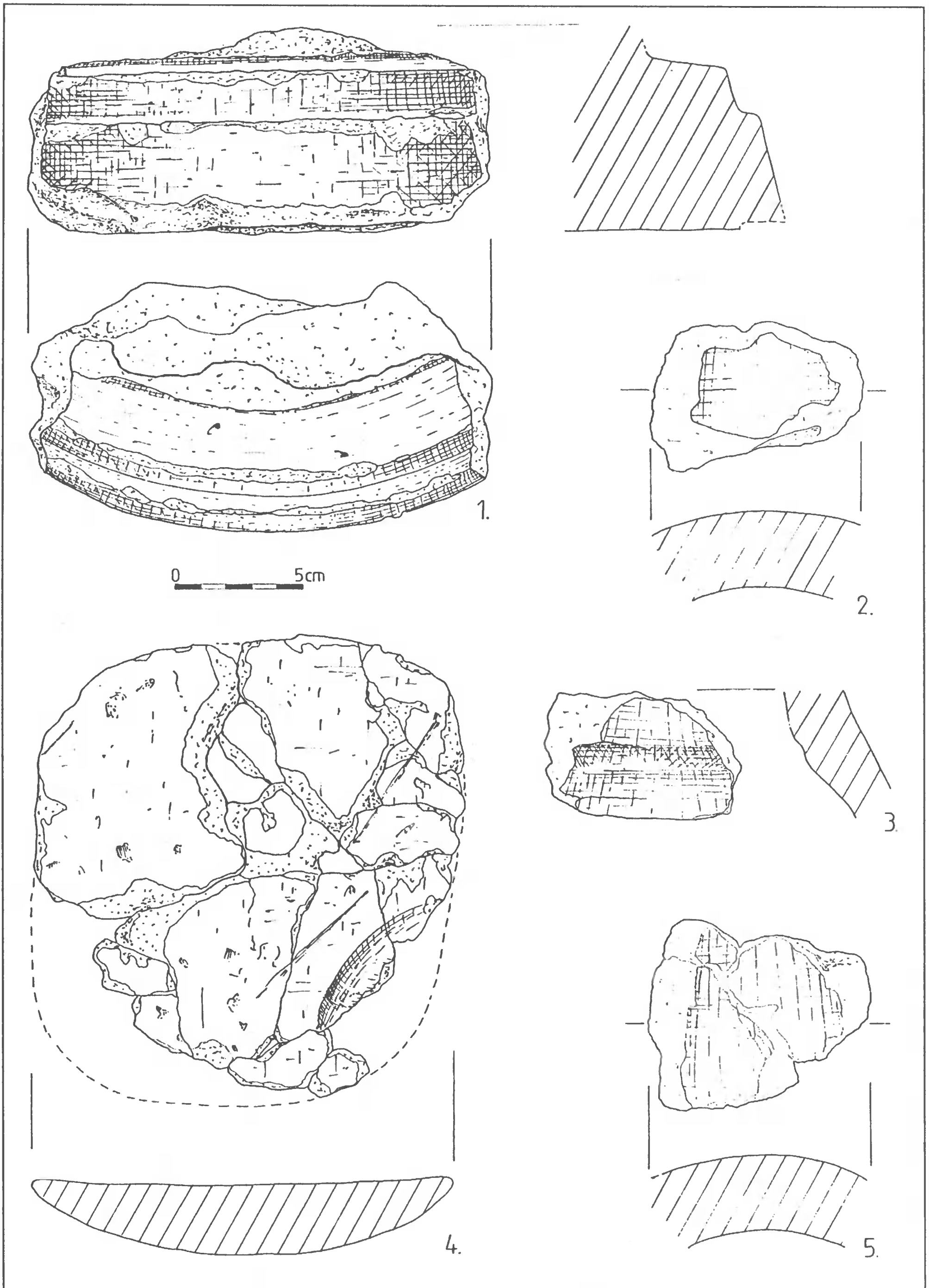
Fot. E. Pawlak

Ryc. 4. Poznań, Rynek Śródecki 4. Wykop V. Przekroje pionowe obiektów A i B.

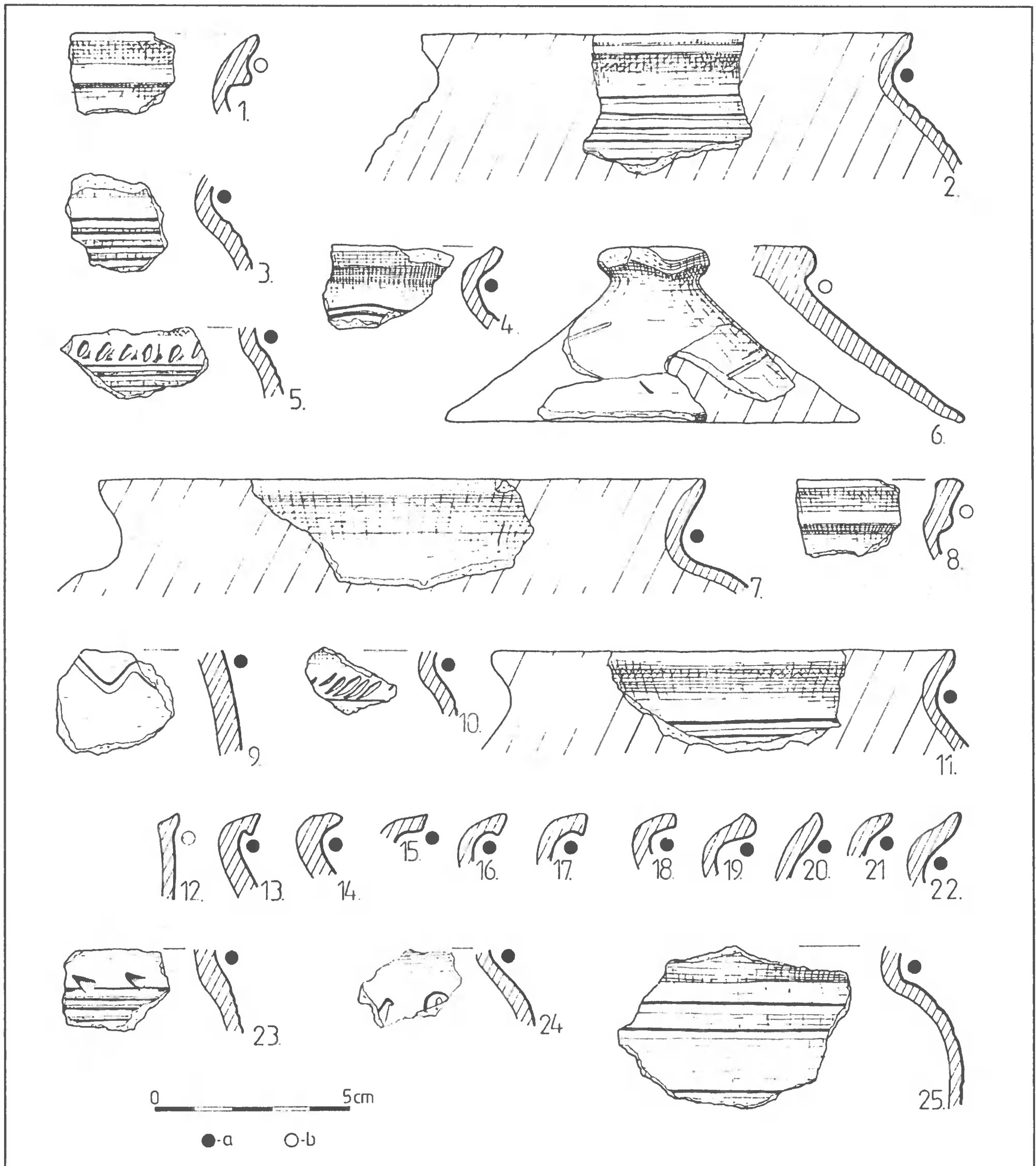
1 – spalenizna, 2 – szaro-brunatny piasek, 3 – próchnica, 4 – glina, 5 – grudki polepy, 6 – węgle drzewne, 7 – beżowy piasek, 8 – kamienie, 10 – cegły

wewnątrz tygiel przypuszczalnie obsypany był rozżarzonymi węglami, z których część wydobywano i wrzucano do niego, w celu osiągnięcia temperatury koniecznej do roztopienia surowca (około 1100°C). Widoczny w profilu, charakterystyczny kształt, wskazuje, że piec otwarty był od wschodu i z tej strony dokładano paliwa zarówno do pieca, jak i do tygla. Z wypełniska opisywanego obiektu pochodzą 4 bryły wypalanej na czerwono gliny, w których zachowała się tylko jedna z pierwotnych powierzchni, ukształtowana płasko, z widoczną podsypką w postaci drobnego żwiru, piasku, popiołu i elementów organicznych. Kuszająca wydaje się hipoteza, uznająca owe szczątki za pozostałość warstwy gliny, którą wylepiono tygiel zarówno od wewnątrz, jak i od zewnątrz. W pierwszym przypadku brak jest jednak jakichkolwiek śladów kontaktu z roztopionym surowcem, w drugim zaś bezpośredni kontakt z ogniem musiałby pozostawić widoczne w ich strukturze osmalenia.

Jak sądzić można z opisu zawartego w „Diversarum Artium...”, rejestrowane w pobliżu obiektu dołki postępowe mogły być z nim bezpośrednio związane, bądź jako elementy stabilizujące sam tygiel, bądź służyły do mocowania miechów lub innych urządzeń niezbędnych dla funkcjonowania pieca. Po dokładnym stopieniu i wymieszaniu składników usuwano obudowę pieca i wyjąwszy z niego tygiel przenoszono go w pobliże formy, gdzie następowało już samo odlewanie dzwonu. Na warstwie gliny, tworzącej strop jamy rejestrowano liczne, opisywane już wyżej fragmenty, które początkowo uznano za zniszczoną prażnicę. Stanowią one zapewne relikt urządzenia związanego z wlewaniem brązu do formy. Prawdopodobnie górną część wlotu wylepiono gliną, kształtując niewielką nieckę z otworem w środkowej partii, natomiast jej zewnętrzna część tworzyła płaską, równoległą do stropu powierzchnię (rodzaj kołnierza). Kontakt z gorącym metalem spowodował spieczenie górnej warstwy gliny (efekt ten widoczny był na trzech fragmentach), która na grubości 1-1,2 cm zmieniła strukturę, przybierając postać zeszkłonego niemal „pumeksu”. W jednym przypadku utworzyła dodatkowo na powierzchni gliny kilkucentymetrowej grubości nalot, który fakturą przypominał żużel szklany (w miejscach gdzie uległ uszkodzeniu, widoczna była jego bordowa barwa). Charakterystyczne, zielononiebieskie przebarwienia, które obejmują niekiedy całą grubość opisywanego urządzenia oraz koncentracje brązu wypełniające szczeliny wewnątrz jego

Rys. E. Pawlak
 Ryc. 5. Poznań, Rynek Śródecki 4. Wykop V. 1-3, 5 – fragmenty glinianego rdzenia i płaszczka formy, 4-podstawa pod formę „placek” gliny) ze spągu obiektu B

Rys. E. Pawlak

Ryc. 6. Poznań, Rynek Śródecki 4. Wykop V. Ceramika z wypełnisk obiektów A, B

struktury, pozwalają bezbłędnie wydzielić fragmenty, pierwotnie stanowiące tę część wlotu, po której bezpośrednio wlewano brąz do formy.

Z wypełniska jamy B pochodzi znacznych rozmiarów fragment wypalanej gliny, który stanowi zapewne część prostopadłościennej pierwotnie formy, o zachowanych, przybliżonych wymiarach $0,15 \times 0,18$ m (?). W słabo wyrobionej masie ceramicznej widoczna jest głównie domieszka organiczna w postaci pociętej słomy oraz mineralna (piasek, żwir, szamot). Na podstawie zachowanego kształtu domyślać się można nieckowatego uformowania jednej z powierzchni. Znaczne rozmiary, lokalizacja w stropowych warstwach obiektu oraz ów charakterystyczny,

nieckowaty kształt, mogą sugerować, choć są to dość nikle przesłanki, związek z tygłem, który po przygotowaniu surowca przenoszono w rejon jamy odlewniczej. Jak pisze Teofil, tygiel miał dno ukształtowane półkuliście, niewykluczone więc, że tego typu gliniany kloc, mógł stanowić podstawę dla mało stabilnego pojemnika, lub też był wykorzystywany do podpiera-
nia go już w trakcie wylewania brązu.

Zakłócenia w strukturze jamy odlewniczej, jakie obserwujemy w jej zachodniej części są niewątpliwie pozostałością zabiegów zmierzających do odsłonięcia i wydobywania formy po upływie czasu niezbędnego dla stężenia brązu. Przyjąć można, że ustawiono ją i rozbijano w pobliżu miejsca wydobywania, bowiem ponad połowę (tj. 24) spośród 42 odkrytych fragmentów, pochodzących zarówno z rdzenia, jak i zewnętrznego płaszcza, znaleziono w wypełniku jamy odlewniczej. Występowały one na całej głębokości zachodniej partii obiektu, gdzie znalazły się wraz z materiałem, którym zasypano zagłębienie powstałe po wyjęciu formy. Wyjątek stanowią dwa fragmenty, pochodzące z dolnej jej krawędzi, które zarejestrowano w części wschodniej, w odległości około 0,3-0,4 m od miejsca, w którym, jak sądzimy była zlokalizowana. Pozostałe ułamki odnotowano w wypełniku pieca A (4), bądź w strukturze warstw naturalnych, otaczających oba obiekty (14), co pozwala wyznaczyć ówczesny poziom użytkowy na 56,2-56,1 m n.p.m.

Podstawowym elementem, który posłużył do rekonstrukcji wymiarów, odlanego w śródeckiej pracowni dzwonu, były fragmenty pochodzące z dolnej części glinianej formy. Zachowane rozmiary oraz charakterystyczne ukształtowanie owych reliktyw, pozwoliły na odtworzenie średnicy krawędzi odlewu, którą określono na 0,38 m (średnica mierzona po wewnętrznej stronie wynosiła 0,34 m). Wysokość formy można rekonstruować w oparciu o dwie przesłanki. Pierwsza dotyczy relacji głębokościowych między znanym poziomem jej posadowienia, a poziomem spągowej części warstwy przepalanej gliny. Odległość ta wynosiła od 0,35 m w centralnej części obiektu, do 0,6 m na jego skraju. Zakładając, że po wyjęciu dzwonu z jamy odlewniczej, wszystkie zalegające powyżej warstwy uległy zapadnięciu, pod uwagę należy brać raczej ostatnią z podanych wielkości. Nie należy też wykluczać, że gliniany strop uformowano półkuliście, tak, że tworzył rodzaj niewielkiej kopuły, zwiększając wydawnie przestrzeń wewnątrz jamy. Druga przesłanka, odnosząca się do rekonstruowanej wysokości formy, dotyczy relacji metrycznych między średnicą dzwonu a wysokością, które wykazano dla dzwonów znalezionych na terenie Niemiec, datowanych na XI i XII w. (Drescher 1992, s. 412). We wszystkich podanych przez H. Dreschera przykładach, wysokość korpusu dzwonu (bez korony) była równa lub nieco mniejsza od wartości odnoszącej się do średnicy. Podana wyżej średnica krawędzi wynosi 0,38 m, skąd wnosić należy, że podobną wielkość można przyjąć dla wysokości dzwonu. Pamiętać należy o tym, że przestrzeń potrzebna do umieszczenia formy musiała być odpowiednio większa, doliczyć bowiem należy gliniane bryły, stanowiące podstawę, grubość formy wylepionej poniżej samego odlewu, która w naszym przypadku wynosiła 6,5 cm oraz koronę; oddaje to prawdopodobnie średnica okrągłego zagłębienia w dolnej części obiektu B, wynosząca 0,58 m.

Tab.1. Zestawienie ilościowe ułamków naczyń z obiektów A i B

	k. pucharów lejkowatych	k. lużycka	k. przeworska	pradziejowa nieokreślona	wczesne średniowiecze					staloszara	ceglasta	suma
					C-D	D/E	E	E/F	F			
Ob. A	–	8	7	–	2	–	48	13	5	14	1	98
Ob. B	1	22	16	8	11	4	142	58	10	–	–	272

Podstawą datowania odkrytego zespołu obiektów jest zawarty w nich materiał ceramiczny⁶ oraz w znacznie mniejszym stopniu dane metryczne cegieł użytych w konstrukcji jamy B. Ocena zbioru ceramiki w połączeniu z analizą stratygraficzną jednoznacznie wskazują na ten sam czas użytkowania całego założenia, tj. jam A i B oraz obiektów 1-4, 6-10/96. W przypadku fragmentów naczyń, zbiór pradziejowy i znaczną część wczesnośredniowiecznego (z faz C, D i E), łączyć należy ze zniszczeniem starszych nawarstwień przez analizowane tutaj obiekty. Pomocna w datowaniu jest zarówno ceramika, którą bez większych zastrzeżeń odnieść można do końcowego stadium wczesnego średniowiecza (ceramika ze schyłku fazy E oraz F), jak i stalowoszara. Biorąc pod uwagę niewielki udział ilościowy tej ostatniej, przy odpowiednio większej frekwencji ceramiki o cechach tradycyjnych (wczesnośredniowiecznych), powyższy kompleks obiektów datować można na około połowę XIII w., co odpowiada naszej wiedzy dotyczącej momentu pojawienia się garncarskich wyrobów stalowoszarych w Poznaniu (J. Zak 1959, s. 92; J. Kruppé 1981, s. 94, 95). Potwierdzeniem tych ustaleń jest porównanie wielkości, wykorzystanego niewątpliwie wtórnie, budulca w postaci cegieł i płyt posadzkowych. Średnie wymiary cegieł, pochodzących z wypełniska jamy B wynoszą $8 \times 12-13 \times 25,5$ cm, co nawiązuje do prezentowanych przez W. Borusiewicza danych metrycznych, charakterystycznych dla budulca XIII-wiecznego (W. Borusiewicz 1971, s. 30).

Złożony i wieloetapowy proces technologiczny związany z odlewaniem dzwonów, wymagał wysokich umiejętności i dużego doświadczenia, przypuszczać można więc, że całość nadzorowana była przez osobę, bądź osoby wyspecjalizowane w ludwisarstwie. Od XIII w. dziedzina ta wchodziła w skład rzemiosł miejskich, co poświadczane jest np. dla Starej Lubeki (B. Hensel-Moszczyńska 1983, s. 174), Poznań jednak w tym czasie znajdował się dopiero na etapie konstituowania się organizmu miejskiego, stąd wykluczyć można udział rzemieślników miejskich w pracowni ludwisarskiej na Śródce. We wczesnym średniowieczu, na zachodzie Europy oraz zapewne w Polsce specjalność ta była domeną zakonów. Sądzić można, że w omawianym przypadku mamy do czynienia z pracownią prowadzoną przez mnichów. Wysoce prawdopodobne jest więc, że łączyć ją można z działalnością zakonu dominikanów, których biskup poznański Paweł osadził „circa ecclesiam sancte Margarethe” na Śródce w 1231 r. (H. Likowski 1922, s. 9). Pewną przesłankę, w tym względzie, stanowią mogą ustalenia, dotyczące pieca odlewniczego z Wrocławia, datowanego na drugą ćwierć XIII w. i wykazującego pewne podobieństwa do obiektu ze Śródki. Warto podkreślić jest fakt, że wspomniana pracownia wchodziła w skład zaplecza gospodarczego, funkcjonującego przy budowie kościoła i klasztoru dominikanów, sprowadzonych do Wrocławia w 1226 r. Stanowić to może, w świetle obecnego stanu badań, bezpośrednio odniesienie do Śródki, gdzie jak sądzimy, odkryty kompleks obiektów produkcyjnych stanowić mógł element strefy gospodarczej, związanej z pierwszą, śródecką siedzibą dominikanów w Poznaniu.

Bibliografia

BORUSIEWICZ W.

1971 *Konserwacja zabytków budownictwa murowanego*, Warszawa.

⁶ Cały materiał datowany na fazy C-D, łączyć należy z osadnictwem poprzedzającym cmentarzysko, natomiast większa część zbioru ceramiki z fazy E odnieść należy do czasu wykorzystywania tego terenu na cele grzebalne.

- DRESCHER H.
1992 *Glocken und Glockenguss im 11. Und 12. Jahrhundert.* [w:] *Das Reich der Salier 1024-1125. Ausstellungskatalog Speyer 1992*, Siegmaringen, s. 405-419.
- FELCZYŃSKA B.
2001 *O dawnej i współczesnej sztuce ludwisarskiej*, [w:] Jaworski T., Nasieniewski M., Przegiętka K. (red.), *Tajemnice starych dzwonów*, s. 141-155
- HENSEL-MOSZCZYŃSKA B.
1983 *Wyroby z miedzi i jej stopów z wczesnośredniowiecznej Kruszwicy*, *SlAn*, t. 28 (1981/82), s. 127-221.
- KAJZER L.
1984 *Wstęp do badań archeologiczno-architektonicznych*. Łódź.
- KRUPPÉ J.
1981 *Garncarstwo późnośredniowieczne w Polsce*, Wrocław.
- LIKOWSKI H.
1922 *Książęce miasto Śródka*, Poznań.
- PISZCZAŁKOWSKI W., LISSAK Z., KARST M., ZALEWSKI S.
1994 *Spawozdanie z badań w obrębie dawnych posesji plac Dominikański 3, 5, 7/9 oraz Zaułek Niski 6, 8, 10, 12*, *SAn*, t. 35, s. 35-60.
- TEOFIL PREZBITER
1998 *Diversarum Artium Schedula. Średniowieczny zbiór przepisów o sztukach rozmaitych*, tłum. S. Kobielus, Kraków.
- ŻAK J.
1959 *Badania w ogrodzie przy ul. Ostrów Tumski 10 w 1946 r.*, [w:] W. Hensel (red.), *Poznań we wczesnym średniowieczu*, Warszawa, s. 81-129.

Adresy autorów
mgr Ewa Pawlak
Pracownia Archeologiczno-Konserwatorska
ul. Langiewicza 19/1
61-502 Poznań

mgr Marcin Krzepkowski
ul. Leśna 2
41-303 Dąbrowa Górnicza

Glockengießerei aus dem 13. Jh. aus Poznań-Śródka Zusammenfassung

Im Jahr 1996 wurde während der durch die Archäologisch-Denkmalpflege-
werkstatt aus Poznań auf dem Gebiet des Grundstücks in der Straße Rynek Śró-
decki 4 geführten Ausgrabungen ein Komplex von Objekten freigelegt, der als
Überreste einer Glockengießerei anerkannt wurde. Er bestand aus zwei als A und
B bezeichneten Gruben und neun Pfostengruben: 1, 2, 3, 4, 6, 7, 8, 9 und 10/96.
Es wurde nur der Nordteil der erwähnten Anlage freigelegt, deshalb sind alle In-
formationen über ihre vollständigen Abmessungen und Anzahl der sie bildenden
Objekte, unvollständig. Im Ostteil wurde die Grube A mit nicht regulärer Form

im Querschnitt und Abmessungen $3,72 \times 1,16$ (unvollständige Abmessung) $\times 0,63$ cm lokalisiert. Das dominierende Element der Erfüllung waren die Brandschicht und der dunkelbraune oder graubraune Sand mit hohem Anteil der Holzkohlen. Dieses Objekt wurde als Überresten eines Ofens interpretiert, in dem der vorbereitete Bronzerohstoff in einem Tiegel zerschmolzen war, der im Ofeninneren unterbracht war. Das zweite Objekt, in Annäherung halbrund im Querschnitt, hatte Abmessungen $1,58 \times 1,52$ (unvollständige Abmessung) $\times 0,72$. Es spielte die Rolle einer Grube, in der die Form gebrannt und dann mit flüssigem Rohstoff aufgefüllt war. Im Dach wurden ihre zahlreichen Fragmente, die sowohl aus dem Kern als auch aus dem Außenmantel stammen, und gelöschte Kupferschollen (?), festgestellt. Der auf Grund von erhaltenen Elementen rekonstruierte Durchmesser des Glockenrandes betrug 0,38 m. Einen ähnlichen Wert kann man auch, wie es scheint, auf die Höhe beziehen.

Die in der Nähe von diesen zwei Objekten freigelegten Pfostengruben können Überreste einer überirdischen Konstruktion, vielleicht mit Abdachung, sein, die die ganze Anlage von der nördlichen, westlichen und, nach unserer Vermutung, auch der südlichen Seite umgab.

Die Stratifikationsverhältnisse und die in erwähnten Objekten enthaltenen mobilen Befunde lassen die Werkstatt in ca. Mitte des 13. Jh. zu datieren. Vielleicht kann ihre Anwesenheit in Śródka mit dem Dominikanerorden verbunden werden, den dort im Jahre 1231 der Bischof Paweł gesetzt hatte.

Abbildungen

Abb. 1. Poznań. Rynek Śródecki 4. Lage der Fundstelle (1 – älteres hydrographisches Netz; 2 – jetzige Flussbette; 3 – Hauptstraßen; 4 – Kirchen. Gez. E. Pawlak

Abb. 2. Poznań. Rynek Śródecki 4. Grabungsfläche V (Querschnitt der Objekte A und B im Dach; 2 – Querschnitt der Objekte A und B in der Tiefe 0,1 m unter dem Dach). Gez. E. Pawlak

Abb. 3. Poznań. Rynek Śródecki 4. Grabungsfläche V (Querschnitt der Objekte A und B in der Tiefe 0,2 unter dem Dach; 2 – Querschnitt der Objekte A und B in der Tiefe 0,5 unter dem Dach; 3 – Querschnitt der Objekte A und B im Grundunterteil). Gez. E. Pawlak

Abb. 4. Poznań. Rynek Śródecki 4. Grabungsfläche V - Aufrisse der Objekte A und B (1 – Brandschicht; 2 – graubrauner Sand; 3 – Humuserde; 4 – Lehm; 5 – Lehmewurfschollen; 6 – Holzkohlen; 7 – graugelber Sand; 8 – Steine; 10 – Ziegel). Gez. E. Pawlak

Abb. 5. Poznań. Rynek Śródecki 4. Grabungsfläche V (1-3, 5 – Fragmente eines Tonkerns und Formenmantels; 4 – Unterlage für die Form ["Tonfladen"] aus dem Grundunterteil des Objekts B. Gez. E. Pawlak

Abb. 6. Poznań. Rynek Śródecki 4. Grabungsfläche V. Keramik aus den Erfüllungen der Objekte - B. Gez. E. Pawlak

Photos

Photo 1. Poznań. Rynek Śródecki 4. Grabungsfläche V. Ansicht auf die Objekte A und B von der Ostseite. Photo: P. Pawlak

Photo 1. Poznań. Rynek Śródecki 4. Grabungsfläche V. Ziegelkonstruktion im Objekt A, ca. 0,2 m unter dem Dach. Photo: P. Pawlak

Photo 3. Poznań. Rynek Śródecki 4. Grabungsfläche V. Aufriss des Objekts A in der Südwand der Grabungsfläche. Photo: P. Pawlak

Photo 4. Poznań. Rynek Śródecki 4. Grabungsfläche V. Aufriss des Objekts B in der Südwand der Grabungsfläche. Photo: P. Pawlak

Photo 5. Poznań. Rynek Śródecki 4. Grabungsfläche V. Fragment des Kerns einer Gussform, Vorderansicht. Photo: P. Pawlak

Photo 6. Poznań. Rynek Śródecki 4. Grabungsfläche V. Fragment des Kerns einer Gussform, Draufsicht. Photo: P. Pawlak

PIOTR PAWLAK

Badania wykopaliskowe w rejonie średniowiecznej baszty „Katarzynek” i baszty narożnej w Poznaniu w roku 2002

Wstęp

Badania wykopaliskowe w rejonie baszty „Katarzynek” i baszty narożnej przy ul. Masztalarskiej w Poznaniu przeprowadziło Muzeum Archeologiczne w Poznaniu, w październiku i listopadzie 2002 r., na zlecenie Biura Miejskiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu ze środków budżetowych Miasta Poznania¹.

Opr. P. Pawlak

Ryc. 1. Poznań, ul. Masztalarska. Baszta „Katarzynek” i baszta narożna.
Lokalizacja wykopów badawczych

¹ Chciałbym podziękować Panu prof. dr hab. W. Dzieduszyckiemu z IAI PAN – Oddział w Poznaniu, Panu dr inż. arch. M. Małachowiczowi z Politechniki Poznańskiej i Panu mgr inż. arch. Karolowi Zimmemu za konsultacje z zakresu archeologii, historii architektury i konstrukcji budowlanych.

Baszta „Katarzynek” jest jedyną zachowaną do dzisiaj średniowieczną basztą pochodzącą z wewnętrznej linii obwarowań miejskich. Badania wykopaliskowe podjęto po jej północnej stronie, na terenie Państwowej Straży Pożarnej.

Baszta narożna, istniejąca w obecnej formie, została zrekonstruowana po drugiej wojnie światowej (na przełomie lat czterdziestych i pięćdziesiątych). Obecnie jest również jedyną basztą pochodzącą z zewnętrznej linii średniowiecznych obwarowań miejskich. Udostępniona jest do celów turystycznych².

Zarówno baszta „Katarzynek” jak i baszta narożna stanowiły istotny element północno-zachodniego odcinka obwarowań miejskich średniowiecznego Poznania. Szczegółowych informacji na ten temat dostarczają liczne przekazy pisane i kartograficzne (J. Łukaszewicz 1838, wznowienie 1998; H. Münch 1938; W. Czarnecki 1961; M.J. Mika 1960; M. Warkoczewska 1960; G. Braun, F. Hogenberg 1618/1965). Wynika z nich, że tej części miasta broniły dwa mury, wewnętrzny XIII-wieczny i zewnętrzny XV-wieczny. Po zewnętrznej stronie murów znajdowała się fosa. W murze wewnętrznym było jednaście baszt, w murze zewnętrznym sześć baszt armatnich: „...od tychże basztów zaczynają się mury podwójne aż do bramy wronieckiej; w pierwszym murze basztów dwie armatne zdezelowane, w drugim wysokim murze basztów cztery mocno nadrujnowanych, trzeci mur w fosie wcale zrujnowany i świeżo gnojami zawalony, ledwie znaki murów są” (J. Łukaszewicz 1838/1998, t. I, s. 39)³. Baszta „Katarzynek” wypadłaby w tym wyliczeniu jako trzecia w murze wysokim (wewnętrznym). Identyfikowana bywa też jako wykusz kata Bogusza, obok którego przepływała Flissa tj. jedno z odgałęzień Bogdanki, poprowadzone obok klasztoru „Katarzynek” (E. Linette 1960, s. 35-37)⁴. Baszta narożna to z kolei pierwsza baszta armatnia w pierwszym murze (zewnętrznym).

Cel i zakres badań

Celem badań archeologicznych podjętych w rejonie baszty „Katarzynek” i baszty narożnej przy ul. Masztalarskiej w Poznaniu jest odsłonięcie pozostałości północno-zachodniego fragmentu średniowiecznego systemu obronnego miasta w postaci murów obronnych i baszt. Głównym celem prac wykopaliskowych przeprowadzonych po północnej stronie istniejącej do dzisiaj baszty „Katarzynek” (ul. Masztalarska 3-5) było rozpoznanie posadowienia baszty oraz uchwycenia relacji między basztą a późniejszymi przybudówkami (dobudowanymi od strony zachodniej) i uzyskania stratygrafii tej części systemu obronnego z międzymurzem i zewnętrznym murem obronnym, który powinien w tym miejscu występować (wg źródeł pisanych i ikonograficznych; E. Linette 1960, s. 35-37). Z kolei głównym założeniem prac wykopaliskowych podjętych w rejonie zrekonstruowanej w okresie powojennym baszty narożnej przy ul. Masztalarskiej było rozpoznanie konstrukcji baszty od strony wewnętrznej, określenie jej pierwotnego kształtu oraz uchwycenie wzajemnych relacji i powiązań baszty z zewnętrznym murem obronnym⁵ (ryc. 1).

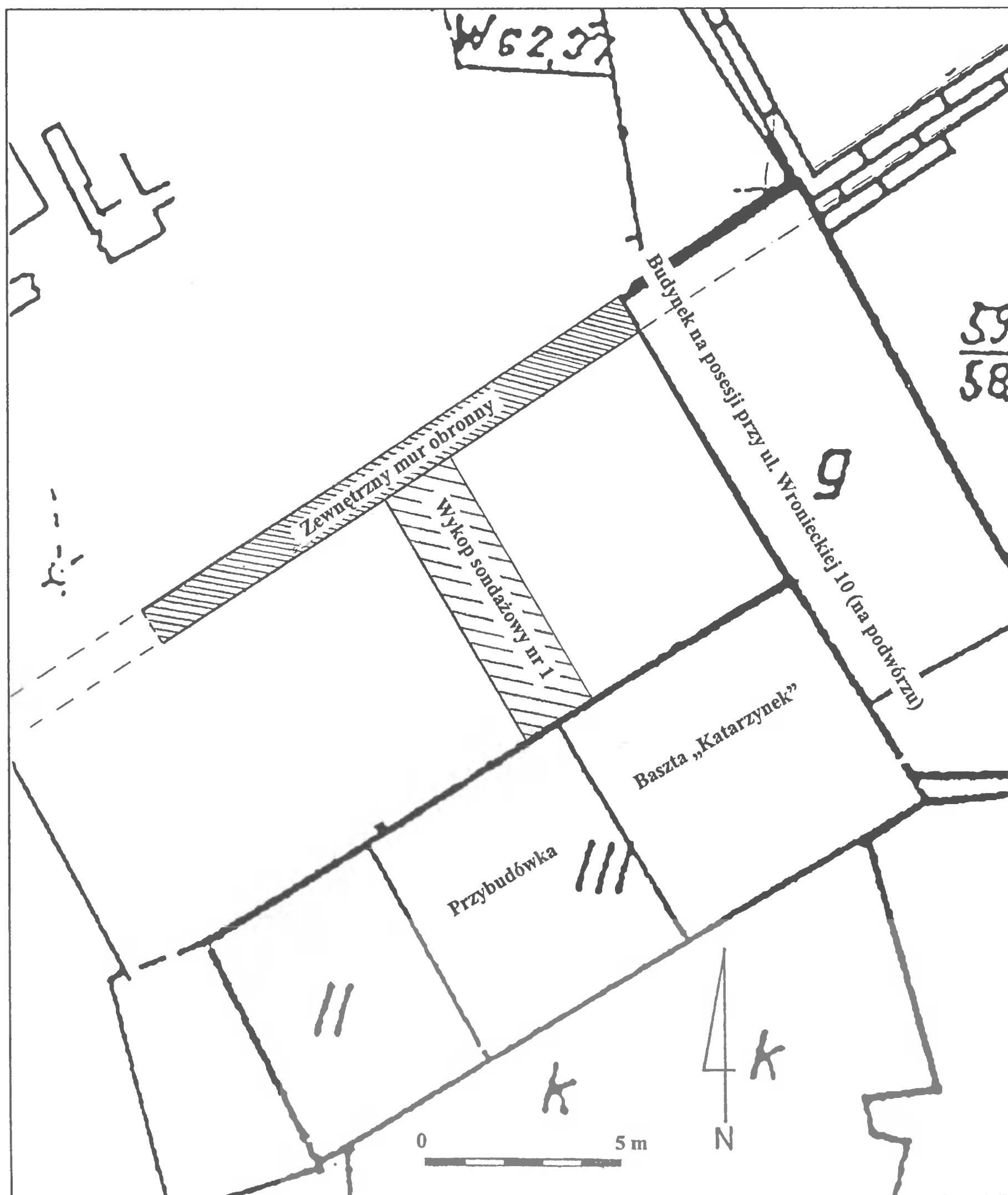
Wyniki prac wykopaliskowych mają posłużyć do wykonania planów późniejszego zagospodarowania odkrytych konstrukcji, które przewidują ich rekonstrukcję i ekspozycję dla celów turystycznych i edukacyjnych.

² Więcej na temat historii baszty „Katarzynek” i baszty narożnej patrz: E. Linette 1960, s. 35-37, maszynopis w Biurze MKZ.

³ Na podstawie lustracji przeprowadzonej 10 listopada 1756 r. przez Ludwika Koczkowskiego [Koczorowskiego] i Józefa Czarneckiego „na żądanie miasta”.

⁴ Tutaj również szczegółowy opis baszty „Katarzynek” i baszty narożnej.

⁵ Miejsca badań wykopaliskowych wytypowano na podstawie przeprowadzonej analizy źródeł archiwalnych oraz analizy terenowej (dostępność dla badań wykopaliskowych).

Opr. P. Pawlak

Ryc. 2. Poznań, ul. Masztalarska 3-5. Baszta „Katarzynek”. Nowoodkryte fragmenty średniowiecznych konstrukcji obronnych

Wyniki badań wykopaliskowych

Baszta „Katarzynek”

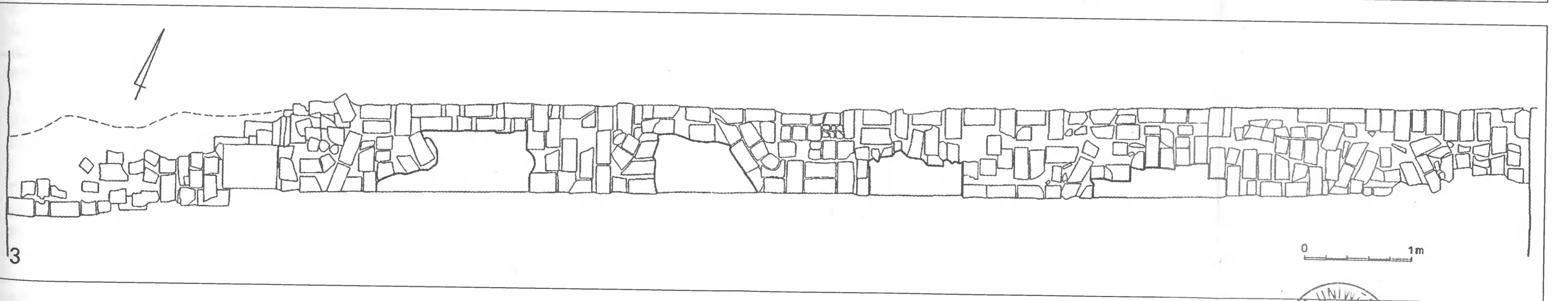
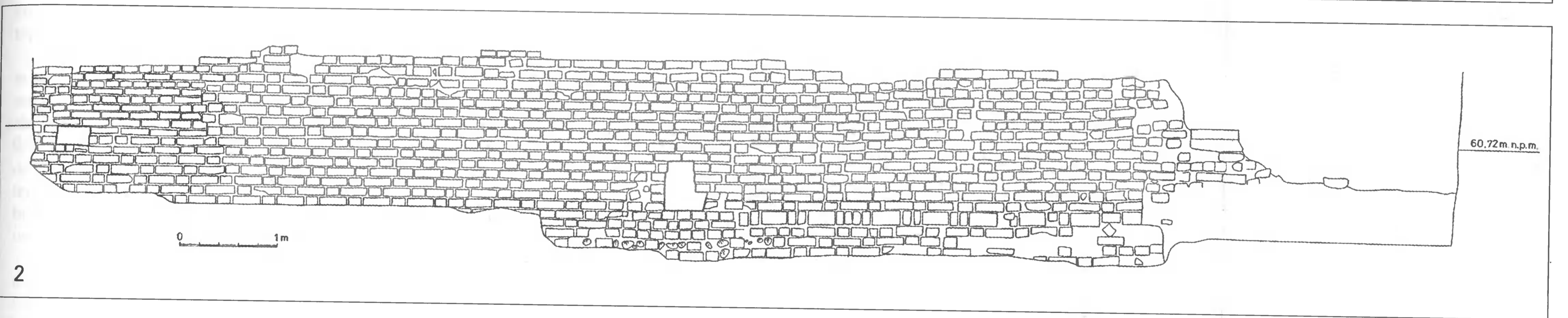
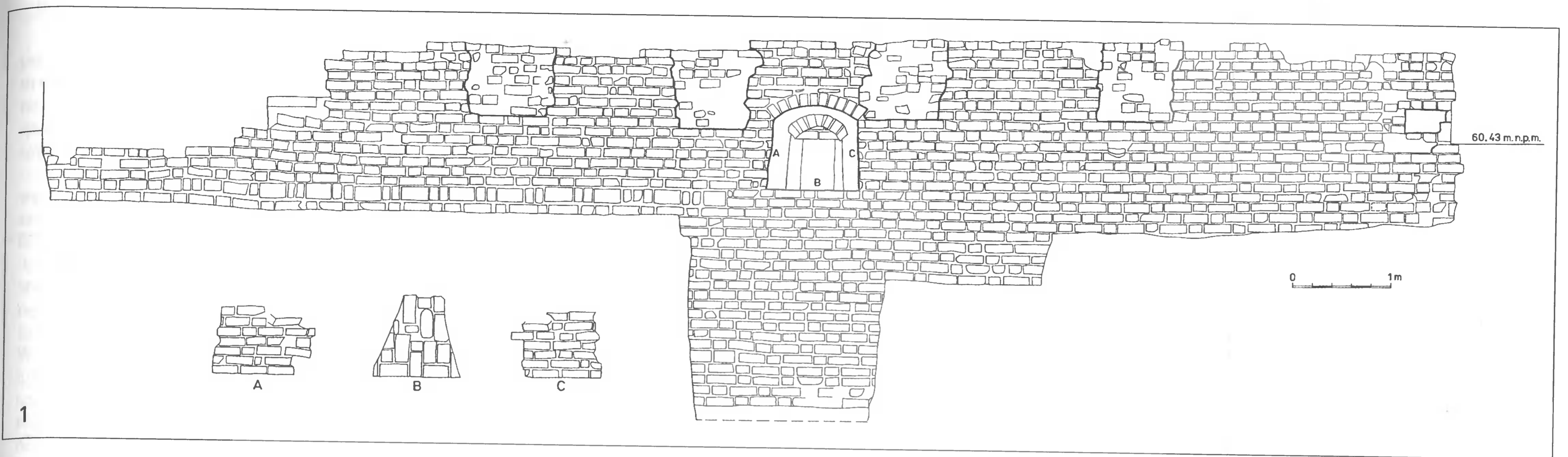
Eksplorację terenu badań rozpoczęto od rozebrania garaży przylegających bezpośrednio do północnej ściany baszty. Następnie wyeksplorowano cały teren od głębokości około 62,1 m n.p.m. do głębokości około 59,5 m n.p.m., metodami warstw mechanicznych. Były to warstwy współczesne szarej spiaszczonej próchnicy silnie przemieszane z gruzem ceglano-ka-miennym, powstałe po drugiej wojnie światowej na skutek zasypania całego terenu. W wyniku tychże prac odsłonięto dalsze części północnego lica północnej ściany baszty „Katarzynek”

oraz jej przybudówki (przylegającej do jej zachodniej ściany) a także odkryto fragment zewnętrzny muru obronnego. Lico baszty wraz z licem przybudówki stanowią jednolitą całość. Dopiero od wysokości około 65,1 m n.p.m. widoczny jest wyraźny podział zaznaczony uskokiem oddzielającym basztę od przybudówki. Dokumentacji architektonicznej poddano tylko fragmenty lica odsłonięte podczas prac wykopaliskowych, a do momentu rozpoczęcia badań znajdujące się poniżej powierzchni terenu. Ponadto wytyczono wykop sondażowy nr 1, który usytuowano prostopadle do północnego lica północnej ściany baszty i południowego lica nowoodkrytego zewnętrznego muru obronnego (międzymurze), na osi N-S. Badaniami objęto teren o łącznej powierzchni około 130 m² (ryc. 2).

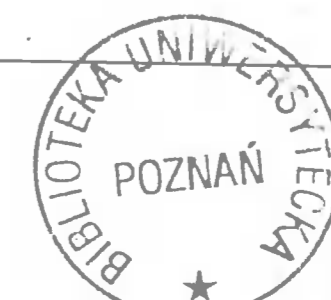
Północne lico północnej ściany baszty „Katarzynek” odsłonięto na długości około 7,15 m, przybudówkę na długości około 4,85 m. Wysokość odsłoniętego fragmentu wynosi około 2,7-2,9 m, w wykopie sondażowym nr 1 około 5,4 m. Lico baszty jest bardzo silnie zniszczone (ubytki w licu na głębokość co najmniej jednej cegły – około 0,12-0,15 m). W miejscach, gdzie lico ściany jest dobrze zachowane występuje wątek wendyjski, z cegieł o wymiarach 0,28-0,33 × 0,14-0,16 × 0,08-0,1 m spojonych zaprawą wapienną. Lico przybudówki również silnie zniszczone, o wątku nieregularnym, zbudowane z cegieł o wymiarach 0,24-0,3 × 0,1-0,14 × 0,06-0,09 m spojonych zaprawą wapienną. W odsłoniętym licu widoczne są dwa otwory okienne umieszczone na tej samej wysokości, na poziomie dzisiejszych piwnic⁶. Jeden z otworów, o wymiarach 1,45 × 0,95 m, wybity w ścianie baszty (powstał najprawdopodobniej po wybudowaniu przybudówki i jej połączeniu z częścią piwniczną baszty) został zamurowany, prawdopodobnie od strony wnętrza piwnic, na co wskazywałoby wybrzuszenie w licu ściany. Drugi otwór, o wymiarach 1,1 × 0,95 m, powstał najprawdopodobniej w okresie budowy samej przybudówki. Obecnie jest okratowany i zamurowany.

Zewnętrzny mur obronny (ryc. 3) odkryto w odległości około 7 m na północ od baszty „Katarzynek”. Zorientowany jest na osi W-E. Jego długość wynosi około 14,05 m; wysokość około 0,55-1,95 m, w wykopie sondażowym około 3,75 m; grubość od około 0,35 m (w części zachodniej – destrukcyjnie) do 0,8 m. Korona odkrytego muru znajduje się na wysokości około 61,47 m n.p.m. (w części środkowej). Część wschodnia muru wchodzi pod ścianę północną budynku (stanowiąc jej integralną część) znajdującego się na posesji przy ul. Wroneckiej 10 (w podwórzu), część zachodnia natomiast wchodzi w profil zachodni terenu badań. Nowoodkryty fragment zewnętrznego muru obronnego jest dość dobrze zachowany (zniszczona tylko część zachodnia muru na odcinku około 2,8 m). Zbudowany został w wątku polskim, z cegieł o wymiarach 0,24-0,3 × 0,13-0,15 × 0,07-0,09 m spojonych zaprawą wapienną. Zarówno w licu północnym jak i południowym muru znajdują się cegły z główkami o zielonej polewie, rozmieszczone nieregularnie (104 w licu północnym, 17 w licu południowym). Na wysokości około 60,43 m n.p.m. (t.j. około 1,04 m poniżej korony muru), w licu południowym, zarejestrowano odsadzkę ceglana o szerokości około 0,1 m, silnie zniszczoną, biegnącą na całej długości odkrytego fragmentu muru. Drugą odsadzkę, dobrze zachowaną, o szerokości około 0,13 m, zanotowano poniżej pierwszej, na wysokości około 59,63 m n.p.m. (t.j. około 1,8 m poniżej korony muru). Zachowała się ona w odległości około 4,8 m od wschodniej krawędzi muru i biegła w kierunku zachodnim na całej długości odkrytego muru. W licu północnym odsadzek nie zanotowano. Ponadto, w odległości około 0,1 m (licu południowe) i około 0,2 m (licu północne) od wschodniej krawędzi muru, zanotowano otwór

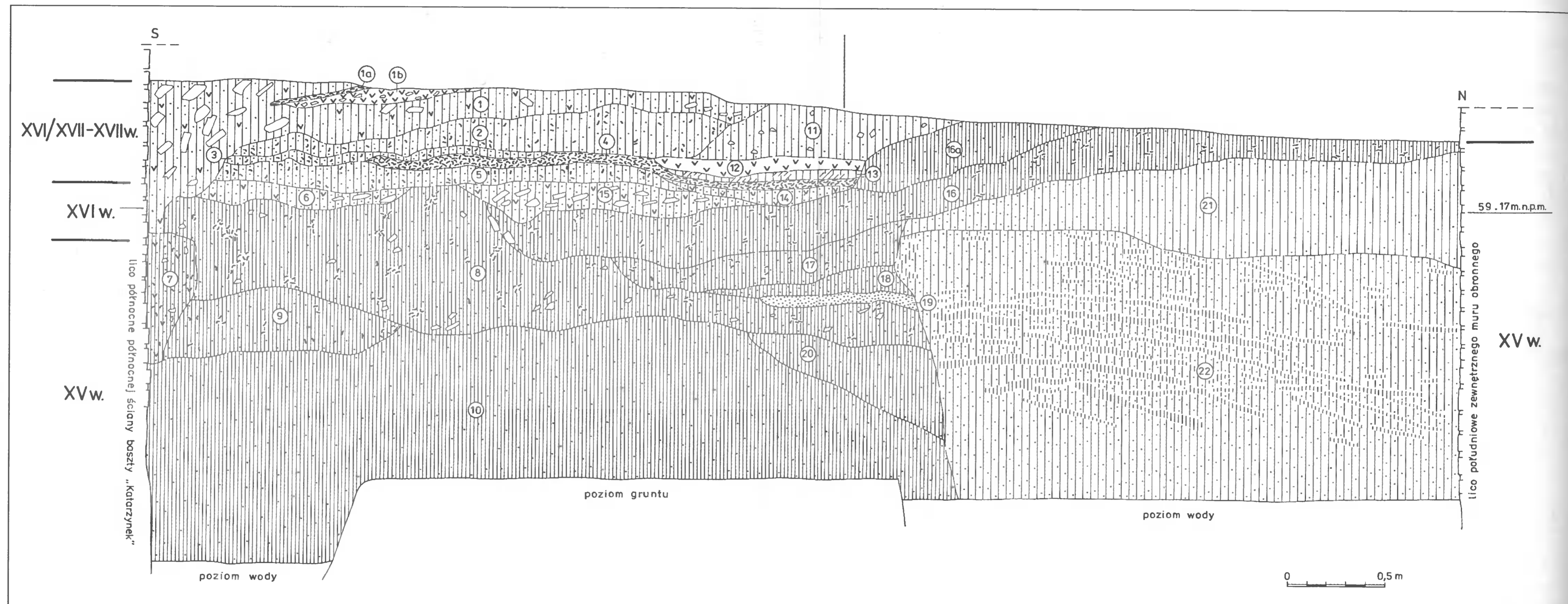
⁶ Otwór w licu baszty znajduje się w odległości 2,8 m a w licu przybudówki w odległości 9,15 m od narożnika NE baszty „Katarzynek”. Dolna krawędź zamurowania otworu w licu baszty znajduje się na wysokości 60,9 m n.p.m. a górna krawędź parapetu otworu w licu przybudówki na wysokości 61,35 m n.p.m.

Ryc. 3. Poznań, ul. Maształarska 3-5. Baszta „Katarzynek”. Fragment zewnętrznego muru obronnego (1-lico południowe, 2-lico północne, 3-korona)

Rys. J. Kędelska

Ryc. 4. Poznań, ul. Maształarska 3-5. Baszta „Katarzynek”.

Rys. J. Kędelska

Wykop sondażowy nr 1. Profil zachodni (1-szara spieczona próchnica z gruzem ceglanym i zaprawą wapienną, 1a-spalenizna, 1b-drobny gruz ceglany z zaprawą wapienną, 2-szara spieczona próchnica z fragmentami węgla drzewnych, 3-ciemnoszara spieczona próchnica z fragmentami węgla drzewnych, 4- spalenizna, 5-szarożółta spieczona próchnica z fragmentami węgla drzewnych, 6-szarożółta spieczona próchnica z fragmentami gruzu ceglanego i zaprawy wapiennej, 7-brunatna spieczona próchnica z fragmentami węgla drzewnych, cegieł i zaprawy wapiennej, 8-brunatna spieczona próchnica z fragmentami węgla drzewnych i gruzu ceglanego, 9-jasnobrunatna spieczona próchnica z fragmentami węgla drzewnych, 10-brunatna spieczona próchnica, 11-ciemnoszara spieczona próchnica z fragmentami gruzu ceglanego, 12-zaprawa wapienna, 13-szara gliniasta próchnica, 14-szara spieczona próchnica z zaprawą wapienną, 15-ciemnoszara spieczona próchnica z fragmentami gruzu ceglanego i zaprawy wapiennej, 16-ciemnobrunatna spieczona próchnica z fragmentami węgla drzewnych, 17-jasnobrunatna spieczona próchnica z fragmentami węgla drzewnych, 18-jasnobrunatna spieczona próchnica, 19-jasnoszary piasek, 20-brunatna spieczona próchnica, 21-szarożółta spieczona próchnica, 22-żółtoszara spieczona próchnica z soczewkami szarożółtej spieczonej próchnicy)

przebity na wylot, o wymiarach $0,34-0,4 \times 0,2-0,25$ m, znajdujący się na wysokości około 60,52 m n.p.m. (dolna część otworu). W licu północnym ponadto, w części wschodniej, zanotowano prawdopodobnie nowożytnie przemurowanie o wymiarach około $1,6 \times 0,7$ m, z cegieł których rozmiary wynoszą $0,28-0,3 \times 0,13-0,15 \times 0,06-0,08$ m i ułożone są w wątku nieregularnym, spojone zaprawą wapienną.

W odległości około 6,1 m (lico południowe) i 6,47 m (lico północne) od wschodniej krawędzi muru, umieszczona jest strzelnica. Jej wymiary, od strony lica południowego, wynoszą: maksymalna wysokość – 0,85 m; wysokość łuku – 0,15 m; szerokość – 0,85-0,95 m; głębokość – 0,8 m (grubość muru). Zwieńczona jest łukiem wykonanym z cegieł o wymiarach $0,12-0,15 \times 0,07-0,08$ m, spojonych zaprawą wapienną. Ma kształt trapezu. Poziom parapetu znajduje się na wysokości około 59,93 m n.p.m. (tj. około 1,53 m poniżej obecnie zachowanej korony muru). Wychodząc na zewnątrz (w kierunku północnym) wewnątrz strzelnicy zwęża się do wymiarów: wysokość – 0,5 m (od parapetu); szerokość – 0,3 m (wylot strzelnicy). W głębi strzelnicy, w odległości około 0,45 m od lica południowego muru, znajduje się drugi łuk umieszczony poniżej pierwszego, wykonany również z cegieł, a otwór strzelnicy w tym miejscu ma wymiary: wysokość maksymalna – 0,65 m (od parapetu); wysokość łuku – 0,13 m; szerokość – 0,55 m. Całość strzelnicy wykonana z cegieł nie zakłóca ogólnego wątku zewnętrznego muru obronnego. Strzelnica najprawdopodobniej powstała razem z budową muru. Przeznaczona była do ostrzału przedpola na wprost, za pomocą broni palnej ciężkiej, typu np. targańca (J. Bogdanowski 2002, s. 80, 81, tabl. 42, 66).

Na koronie zewnętrznego muru obronnego zachowały się pozostałości czterech strzelnic w postaci jednej warstwy cegieł z ich podstawy. Strzelnice te miały najprawdopodobniej formę trapezu o podstawie (od strony obrońców, lico południowe) około 0,75-0,8 m i wierzchołku 0,15-0,2 m. Pierwsza strzelnica znajdowała się prawdopodobnie w odległości około 0,93 m od wschodniej krawędzi muru (zachowane oba boki strzelnicy); druga około 1,9 m od niej w kierunku zachodnim (zachowany tylko bok zachodni); następna około 2,95 m dalej (zachowany bok wschodni) i ostatnia około 2,3 m od trzeciej (zachowane częściowo oba boki). Strzelnice te prawdopodobnie powstały później niż sam mur obronny i służyły do ostrzału przedpola z broni palnej ręcznej.

Ponadto w licu południowym zewnętrznego muru obronnego zanotowano cztery wykute w nim nisze sięgające od korony muru do wysokości około 60,63-60,51 m n.p.m. Ich wymiary wynoszą: wysokość – 0,72-0,9 m; szerokość – 0,7-0,9 m; głębokość – 0,25-0,58 m. Pierwsza z nisz znajduje się w odległości około 2,80 m od wschodniej krawędzi muru; druga w odległości około 5,3 m; trzecia około 7,2 m; czwarta około 9,3 m. W odległości około 11,6 m, na wysokości około 60,78 m n.p.m., na koronie muru, znajduje się płyta betonowa o wymiarach $0,5 \times 0,4 \times 0,1$ m, umieszczona od strony lica południowego. Jest związana prawdopodobnie z wykutymi niszami. Zarówno nisze jak i betonową płytę należy wiązać najprawdopodobniej ze współczesnymi konstrukcjami, które w tym miejscu się znajdowały (podparcie pod filary?), jeszcze przed budową rozebranych garaży.

Na poziomie około 59,83-59,75 m n.p.m. (około 1,58 m poniżej zachowanej korony muru w części środkowej), w licu południowym, zachowała się warstwa wyrównawcza wykonana z jednej warstwy cegieł o wymiarach $0,26-0,28 \times 0,13-0,16 \times 0,08-0,09$ m, ustawionych pionowo, w układzie: wozówka, dwie główki, wozówka, spojonych zaprawą wapienną. Długość warstwy wyrównawczej wynosi około 6,9 m, licząc od profilu zachodniego terenu badań.

Zniszczony, zachodni fragment zewnętrznego muru obronnego (na długości około 2,8 m od zachodniej krawędzi muru), zachował się na wysokość około 0,3-0,8 m, od poziomu

terenu (59,7-59,5 m n.p.m.). Dobrze zachowane jest tylko lico południowe, lekko wybrzuszone (na około 0,3 m od linii lica południowego całego muru) na odcinku około 2,5 m w kierunku południowym. Korona muru jak i lico północne jest bardzo silnie zniszczone (lico północne nieuchwytnie na tym poziomie – 59,5 m n.p.m.). Najprawdopodobniej zniszczenie tego fragmentu muru nastąpiło na skutek silnego uderzenia od strony północnej (kula armatnia?), co spowodowało rozsypanie się lica północnego i wybrzuszenie się lica południowego. Być może miało to miejsce w czasie wojen w wieku XVII i na początku wieku XVIII.

Wykop sondażowy nr 1 wytyczony został w przestrzeni między basztą „Katarzynek” (po jej północnej stronie, w miejscu styku baszty z przybudówką) a zewnętrznym murem obronnym (po jego południowej stronie, bezpośrednio pod strzelnicą, w części środkowej muru, tzw. międzymurze). Wymiary wykopu pierwotnie wynosiły 7×1 m; w trakcie eksploracji uległy powiększeniu do 7×2 m. Wykop wytyczono w celu rozpoznania układu stratygraficznego na tzw. międzymurzu oraz uchwycenia posadowienia baszty z przybudówką i zewnętrznego muru obronnego, a także określenie chronologii powstania obu budowli. Eksplorację rozpoczęto od poziomu 59,5 m n.p.m., warstwami mechanicznymi. Pierwszą warstwę stanowił gruz ceglany przemieszany z szarą spiaszczoną próchnicą i fragmentami zaprawy wapiennej. Jej zawartość stanowiły fragmenty ceramiki naczyniowej, budowlanej, kafli, przedmiotów ze szkła, przedmiotów metalowych, kości zwierzęcych. Na głębokości około 59,34 m n.p.m., w części południowej wykopu, w odległości około 1,6 m od północnej ściany baszty, zanotowano obiekt nr 1 o średnicy około 1,2 m, wypełniony spalenizną i szarozółtą gliną z fragmentami węgla drzewnych. Miąższość obiektu wynosiła około 0,05 m. Bezpośrednio pod obiektem zalegała warstwa szarozółtej gliny o miąższości około 0,05-0,1 m a pod nią rumosz ceramiczny w postaci dużej ilości fragmentów ceramiki budowlanej, ceramiki naczyniowej, kafli, wystąpiły też fragmenty przedmiotów ze szkła, przedmiotów metalowych i kości zwierzęcych. Ponadto w warstwie spalenizny obiektu nr 1 znaleziono fragmenty spieków ceramicznych i żużli żelaznych. Strop drugiej warstwy w postaci jasnoszarej spiaszczonej próchnicy z fragmentami węgla drzewnych zanotowano na głębokości około 59,3 m n.p.m. Zawartość kulturowa warstwy drugiej była taka sama jak rumoszu ceramicznego. Ponadto w drugiej warstwie znaleziono monetę określoną jako półgrosz Jana Olbrachta (1492-1501)⁷. Na poziomie spągu drugiej warstwy (59,00 m n.p.m.) wystąpiły liczne przebarwienia próchnicy, w związku z czym podzielono eksplorację wykopu na część północną (bliżej muru obronnego) i część południową (bliżej baszty). Po przeprowadzeniu analizy stratygraficznej pierwszą warstwę należałoby datować na przełom wieku XVI/XVII do pierwszej połowy XVII wieku. Drugą warstwę z kolei oraz obiekt nr 1 należałoby datować na wiek XVI (datowanie warstwy pierwszej i drugiej dotyczy tylko części południowej wykopu sondażowego nr 1).

Część północna – pierwszą (59,5-59,3 m n.p.m.), drugą (59,3-59 m n.p.m.) i trzecią (59-58,7 m n.p.m.) warstwę w tej części wykopu sondażowego nr 1 stanowiła szarozółta spiaszczona próchnica; czwartą była warstwa żółtoszarej spiaszczonej próchnicy (58,7-58,4 m n.p.m.); piątą (58,4-58,2 m n.p.m.), szóstą (58,2-57,9 m n.p.m.) i siódmą (57,9-57,6 m n.p.m.) warstwa żółtoszarej spiaszczonej próchnicy z soczewkami szarej spiaszczonej próchnicy. Na poziomie spągu warstwy siódmej eksplorację zakończono z powodu podchodzącej wody gruntowej, która uniemożliwiała dalsze prace wykopaliskowe. W warstwach tych nie zanotowano występowania źródłowego materiału archeologicznego. Eksplorując północną część wykopu odsłaniano kolejno dalsze fragmenty południowego

⁷ Chciałbym podziękować za pomoc w określeniu znalezionej monety Panu Zbigniewowi Bartkowiakowi.

lica zewnętrznego muru obronnego (szerokości około 2 m). Niestety nie udało się dotrzeć do fundamentów jak i posadowienia muru. Nie osiągnięto również gruntu pierwotnego – calca. Po przeprowadzeniu analizy stratygraficznej część północną wykopu sondażowego nr 1 możemy interpretować jako wkop pod budowę zewnętrznego muru obronnego, o szerokości około 3 m, zasypyany do poziomu około 59,47 m n.p.m. (tj. około 0,5 m poniżej parapetu strzelnicy). Warstwę pierwszą, drugą i trzecią datować możemy najprawdopodobniej na drugą połowę XV a warstwy od czwartej do siódmej na pierwszą połowę XV wieku (ryc. 4).

Część południowa – trzecią (59-58,7 m n.p.m.) i czwartą (58,7-58,4 m n.p.m.) warstwę w tej części wykopu sondażowego nr 1 stanowiła brunatna spiaszczona próchnica z fragmentami węgla drzewnych o zawartości kulturowej w postaci fragmentów ceramiki naczyniowej, ceramiki budowlanej, przedmiotów metalowych i kości zwierzęcych; piątą była warstwa brunatnej spiaszczonej próchnicy z fragmentami węgla drzewnych i zaprawy wapiennej (58,4-58,2 m n.p.m.) z fragmentami ceramiki naczyniowej, kafli, przedmiotów metalowych i kości zwierzęcych; szóstą była warstwa jasnobrunatnej spiaszczonej próchnicy (58,2-57,9 m n.p.m.); siódmą natomiast warstwa brunatnej spiaszczonej próchnicy (57,9-57,5 m n.p.m.). W warstwie szóstej i siódmej nie zanotowano źródłowego materiału archeologicznego. W trakcie eksploracji części południowej wykopu sondażowego nr 1 odsłonięto dalsze fragmenty północnego lica północnej ściany baszty „Katarzynek” i przybudówki przylegającej do niej (szerokości około 2,00 m), a na głębokości około 57,93 m n.p.m. odkryto fragment kamiennego fundamentu baszty, który stanowił jednocześnie częściowy fundament przybudówki. Z powodu podchodzącej wody nie udało się osiągnąć stopy posadowienia baszty i przybudówki jak i gruntu pierwotnego – calca. Po przeprowadzeniu analizy stratygraficznej warstwę trzecią i czwartą należałoby najprawdopodobniej datować na XV wiek, natomiast warstwy od piątej do siódmej na przełom XIV/XV w. (ryc. 4).

Zawartość kulturowa poszczególnych warstw przedstawia się następująco:

warstwa 1

– ceramika naczyniowa w postaci fragmentów naczyń całkowicie obtaczanych i toczonych, o barwie ceglastej i stalowoszarej; zanotowano także kilkanaście fragmentów naczyń z polewą o barwie oliwkowej, zielonkawej i brązowej; ponadto wystąpiło również kilkanaście fragmentów naczyń malowanych; w formach przeważają fragmenty garnków, mis i talerzy oraz fragmenty pokrywek i naczyń trójnożnych

– ceramika budowlana w postaci fragmentów cegieł i dachówek

– kafle piecove w postaci fragmentów kafli garnkowych o barwie ceglastej oraz płytowych wypełniających z ornamentem roślinnym o barwie ceglastej bez polewy oraz z polewą o barwach granatowobiałych i żółtych

– przedmioty ze szkła w postaci fragmentów różnego rodzaju butelek i pucharków oraz szkła okiennego

– przedmioty metalowe w postaci silnie skorodowanych o nieokreślonym przeznaczeniu fragmentów żelaza (w trakcie zabiegów konserwatorskich).

warstwa 2

– ceramika naczyniowa w postaci fragmentów naczyń całkowicie obtaczanych i toczonych, o barwie stalowoszarej i ceglastej; zanotowano także kilkanaście fragmentów naczyń z polewą o barwie oliwkowej, zielonkawej i brązowej; w formach przeważają fragmenty garnków, dzbanów, mis oraz fragmenty pokrywek i naczyń trójnożnych

- ceramika budowlana w postaci fragmentów cegieł i dachówek
- kafle piecowe w postaci fragmentów kafla garnkowych ceglanych i z zieloną polewą oraz płytowych wypełniających ceglanych z ornamentem roślinnym i figuralnym
- przedmioty ze szkła w postaci fragmentów różnego rodzaju butelek i pucharków oraz szkła okiennego
- przedmioty metalowe w postaci silnie skorodowanych o nieokreślonym przeznaczeniu fragmentów żelaza (w trakcie zabiegów konserwatorskich).

warstwa 3 i 4

- ceramika naczyniowa w postaci fragmentów naczyń całkowicie obtaczanych i toczonych, o barwie stalowoszarej i ceglastej; zanotowano także fragment naczynia z polewą o barwie zielonkawej oraz jeden fragment kamionki; w formach przeważają fragmenty garnków, dzbanów, mis oraz fragmenty pokrywek
- ceramika budowlana w postaci fragmentów cegieł i dachówek
- kafle piecowe w postaci fragmentów kafla garnkowych ceglanych
- przedmioty metalowe w postaci silnie skorodowanych o nieokreślonym przeznaczeniu fragmentów żelaza (w trakcie zabiegów konserwatorskich).

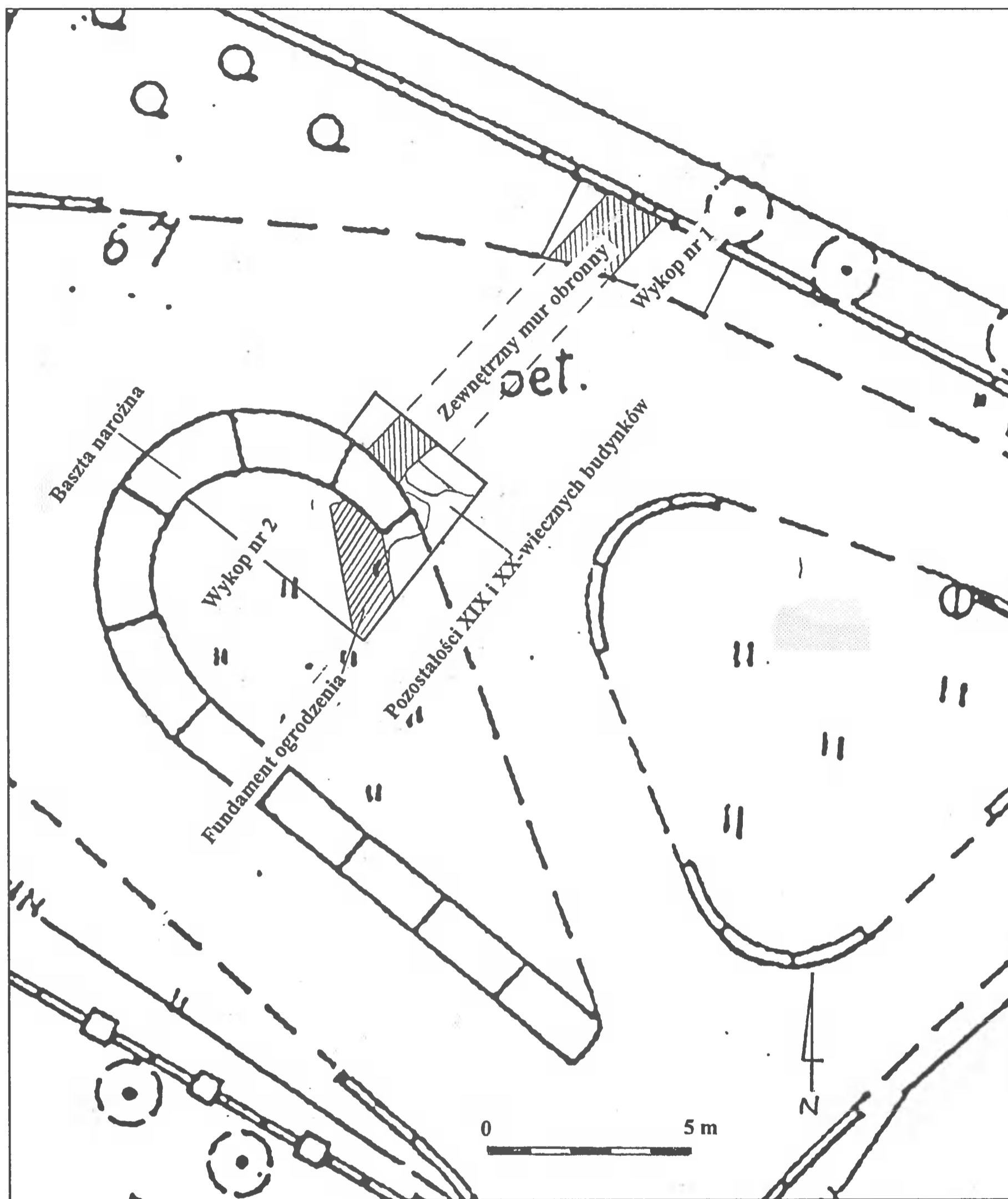
warstwa 5

- ceramika naczyniowa w postaci fragmentów naczyń całkowicie obtaczanych i toczonych, o barwie stalowoszarej i ceglastej (jeden fragment); w formach przeważają fragmenty garnków, dzbanów i mis
- kafle piecowe w postaci fragmentów kafla garnkowych ceglanych
- przedmioty metalowe w postaci silnie skorodowanych o nieokreślonym przeznaczeniu fragmentów żelaza (w trakcie zabiegów konserwatorskich).

Baszta narożna

Badania wykopaliskowe w rejonie baszty narożnej rozpoczęto od wyznaczenia wykopu nr 1, który miał na celu zlokalizowanie przebiegu zewnętrznego muru obronnego. Po jego odkryciu wytyczono wykop nr 2 w miejscu, który pozwoliłby na zrealizowanie postawionych celów badawczych. Ogólnie badaniami wykopaliskowymi objęto teren o powierzchni około 40 m². Wysokość terenu wynosiła od 61,39 do 61,48 m n.p.m. i obniżała się w kierunku wschodnim. W trakcie trwania prac wykopaliskowych odkryto fragmenty zewnętrznego muru obronnego (w wykopie nr 1 i 2), zewnętrznego i wewnętrznego lica baszty a także pozostałości konstrukcji współczesnych (wykop nr 2 – fundament kamiennie-ceglany ogrodzenia dawnego sądu – obecnie Archiwum Państwowe, resztki kamienicy w postaci fragmentu klatki schodowej). Dokumentacji poddano tylko elementy odkryte pod obecną powierzchnią gruntu (ryc. 5).

Zewnętrzny mur obronny odkryto w wykopie nr 1 i 2. Wymiary fragmentu muru odkrytego w wykopie nr 1 wynosiły: długość 1,3-2,2 m; szerokość 1,2-1,5 m; odsłonięta wysokość 1 m. Przykryty był szarą spiaszczoną próchnicą przemieszana z gruzem kamiennie-ceglanym. Wymiary fragmentu odkrytego w wykopie nr 2 wynosiły 1,15-1,45 × 0,9-1,1 × 1,6 m. Konstrukcja obu odkrytych fragmentów muru była taka sama jak fragmentu odkrytego w rejonie baszty „Katarzynek” (wątek polski, cegły wielkości 0,24-0,3 × 0,13-0,15 × 0,07-0,09 m spojone zaprawą wapienną). Fragment muru odkrytego w wykopie nr 2 był dostawiony na styk, na szerokość fugi, do zewnętrznego lica baszty narożnej, po jej północnej

Opr. P. Pawlak

Ryc. 5. Poznań, ul. Masztalarska. Baszta narożna. Nowoodkryte fragmenty średniowiecznych konstrukcji obronnych

stronie. Lico wschodnie muru było zniszczone przez stojącą w tym miejscu współczesną kamienicę (XIX/XX w.). Oba fragmenty zorientowane były na osi N-S.

Zewnętrzne lico baszty odkryte w wykopie nr 2 (część północna) odsłonięto na długości około 0,6-1,7 m i wysokości około 1,7 m. Zbudowane było z cegieł o wymiarach 0,28-0,3 × 0,13-0,16 × 0,08-0,09 m spojonych zaprawą wapienną. Układ cegieł w wątku polskim i nieregularnym. Na głębokości około 60,68 m zanotowano warstwę wyrównawczą zbudowaną z pionowo ustawionymi główkami cegieł.

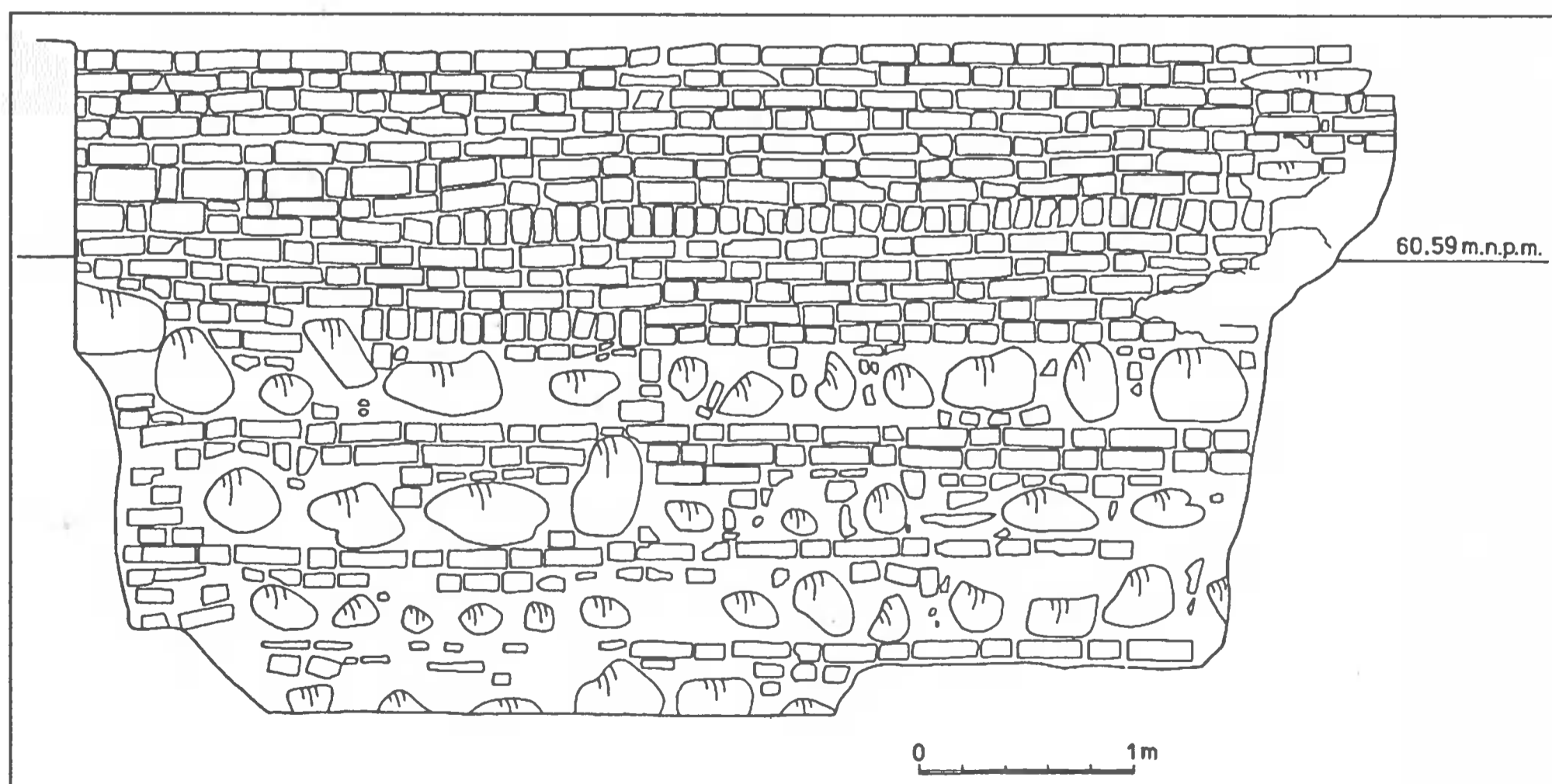
Wewnętrzne lico baszty odkryte w wykopie nr 2 (część południowa) odsłonięto na łącznej długości około 6,3 m i wysokości około 3,15 m. Konstrukcja lica taka sama jak lica

zewnątrznego (wątek polski i nieregularny, cegły wielkości $0,28-0,3 \times 0,13-0,16 \times 0,08-0,09$ m spojone zaprawą wapienną), z tym, że przeplatana pasami kamieni (od wysokości około 60,47 m n.p.m. i niżej) o wymiarach $0,15-0,6 \times 0,1-0,35$ m. Na wysokości około 60,87 (w części środkowej i wschodniej lica) i 60,34 m n.p.m. (w części zachodniej lica) zanotowano również warstwy wyrównawcze z pionowo ustawionymi główkami cegieł. Na poziomie około 60,99 m n.p.m. wystąpiła odsadzka o szerokości około 0,1 m. W dolnej części lico miało kształt łukowaty (ryc. 6).

Fundament kamienno-ceglany ogrodzenia dawnego sądu (obecnie Archiwum Państwowe) odsłonięto w południowo-wschodniej części wykopu nr 2 (koniec XIX w.). Zorientowany był na osi NW-SE. Północno-zachodni koniec dochodził na styk do wschodniej części wewnętrznego lica baszty, południowo-wschodni natomiast wchodził w profil wschodni wykopu. Fundament odkryto na długości około 3,1 m. Jego szerokość wynosiła od około 0,6 m do około 1 m; wysokość całkowita natomiast około 1,2 m (kamienno-ceglana korona). Kamienie w fundamencie wielkości $0,1-0,5 \times 0,1-0,3$ m; cegły w koronie wielkości $0,25 \times 0,12 \times 0,06$ m. Układ cegieł regularny (warstwa główek, wozówek, główek). Wszystko spojone zaprawą wapienną.

We wschodniej i północno-wschodniej części wykopu nr 2 odkryto pozostałości, XIX-wiecznej kamienicy, w postaci fragmentów klatki schodowej (ceglane stopnie) i gruzu ceglano-kamienno-ceglanego (60,77-60,26 m n.p.m.).

Wykop nr 2 eksplorowano warstwami mechanicznymi. Zarejestrowano osiem warstw. Pierwszą stanowiła warstwa silnie przemieszanej szarej próchnicy z fragmentami gruzu ceglano-ceglanego i zaprawy wapiennej (61,4-60,3 m n.p.m.) o zawartości kulturowej w postaci ceramiki naczyniowej, budowlanej, kafli, przedmiotów ze szkła i metalu, kości zwierzęcych; druga to gruz ceglany (60,3-59,8 m n.p.m.) również z fragmentami ceramiki naczyniowej, budowlanej, kafli, przedmiotów ze szkła i metalu, kości zwierzęcych; trzecia warstwa wystąpiła w postaci ciemnobrunatnej spiaszczonej próchnicy z fragmentami zaprawy wapiennej i węgli drzewnych (59,8-59,4 m n.p.m.), także z fragmentami ceramiki naczyniowej, budowlanej, przedmiotów

Rys. J. Kędelska

Ryc. 6. Poznań, ul. Masztalarska. Baszta narożna. Wykop nr 2. Fragment wewnętrznego lica baszty

szklanych i metalowych, kości zwierzęcych; czwarta w postaci brunatnej spiaszczonej próchnicy przemieszanej z szarżółtą spiaszczoną próchnicą (59,4-59,18 m n.p.m.) z zawartością w postaci fragmentów ceramiki naczyniowej i budowlanej; piąta (59,18-58,88 m n.p.m.), szósta (58,88-58,78 m n.p.m.), siódma (58,78-58,61 m n.p.m.) i ósma (58,61-58,38 m n.p.m.) to szarżółty piasek z fragmentami ceramiki naczyniowej, budowlanej, przedmiotów metalowych i kości zwierzęcych. W trakcie eksploracji na głębokości około 59,48-59,32 m n.p.m. odsłonięto fragmenty konstrukcji drewnianej w postaci desek ułożonych do siebie równolegle i prostopadle. Wymiary desek wynosiły: długość 0,5-1,2 m; szerokość 0,1-0,2 m; grubość 0,02-0,05 m. Nie udało się określić ich funkcji i przeznaczenia. Eksplorację w wykopie nr 2 przerwano na skutek podchodzącej wody gruntowej. Po przeprowadzeniu analizy stratygraficznej warstwę pierwszą należałoby datować od XV do XX w.; drugą i trzecią na wiek XVII; czwartą warstwę na wiek XVI-pierwsza połowa XVII; piątą, szóstą, siódmą i ósmą prawdopodobnie na drugą połowę XV-pierwszą połowę XVI w. (ryc. 7).

Na poziomie konstrukcji drewnianych znaleziono monetę określoną jako półtorak Zygmunta III z 1621 r. (59,38 m n.p.m.)⁸.

Zawartość kulturowa poszczególnych warstw przedstawia się następująco:

warstwa 2

– ceramika naczyniowa w postaci fragmentów naczyń toczonych, o barwie ceglastej; zanotowano kilkanaście fragmentów naczyń z polewą o barwie oliwkowej, zielonkawej i brązowej; ponadto wystąpiło kilkadziesiąt fragmentów naczyń malowanych z ornamentem w postaci linii falistych koloru białżółtego polewanych polewą brązową; w formach przeważają fragmenty garnków, mis i talerzy

- ceramika budowlana w postaci fragmentów cegieł i dachówek
- kafle piecowe w postaci fragmentów kafli płytowych wypełniających z ornamentem roślinnym o barwie ceglastej bez polewy oraz z polewą o barwach granatowobiałych
- przedmioty ze szkła w postaci fragmentów różnego rodzaju butelek i oraz szkła okiennego
- przedmioty metalowe w postaci silnie skorodowanych o nieokreślonym przeznaczeniu fragmentów żelaza (w trakcie zabiegów konserwatorskich).

warstwa 3

– jak warstwa 2, brak fragmentów kafli piecowych.

warstwa 4

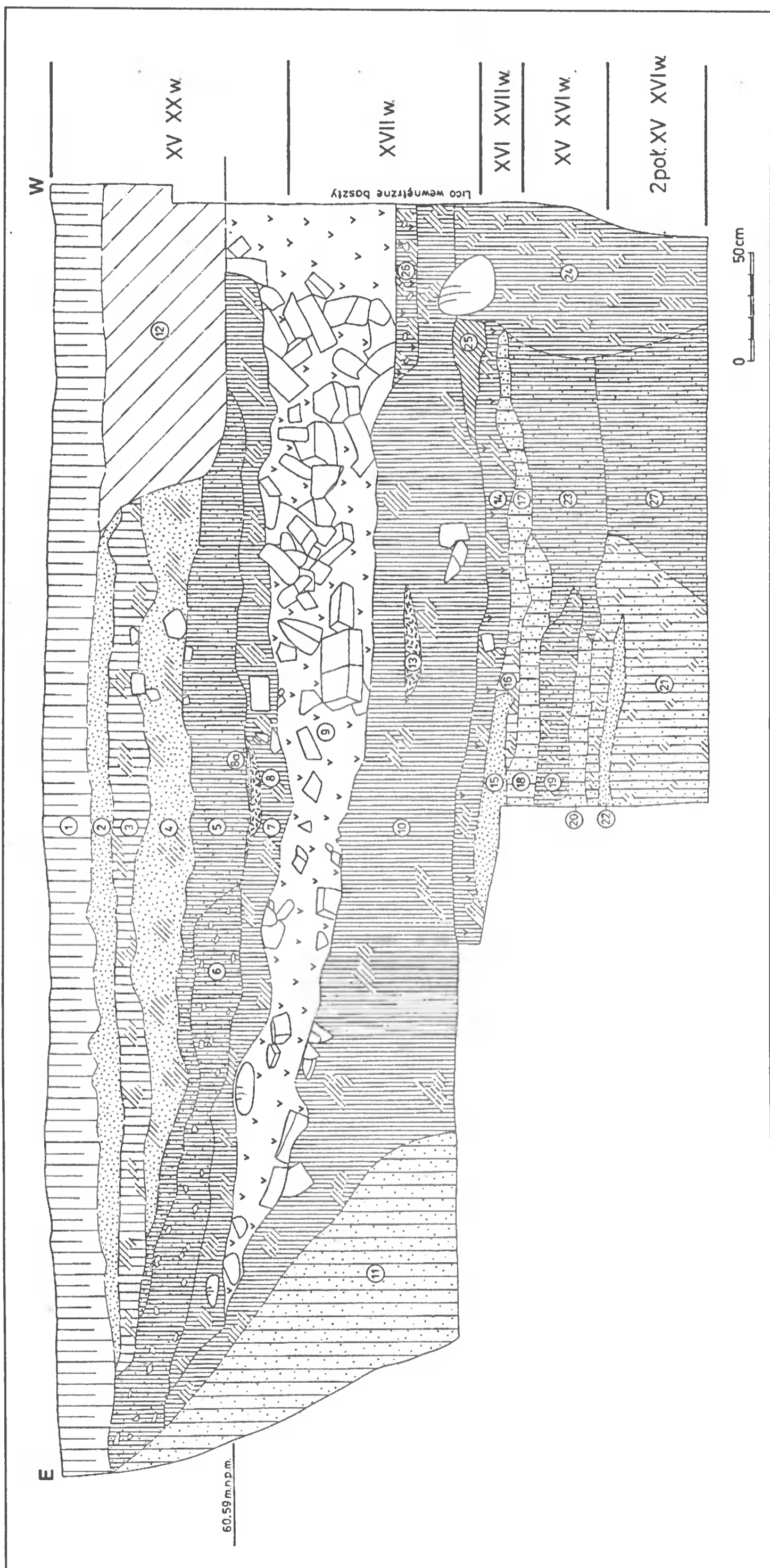
– ceramika naczyniowa w postaci fragmentów naczyń toczonych, o barwie ceglastej; zanotowano także kilkanaście fragmentów naczyń z polewą o barwie oliwkowej, zielonkawej i brązowej; ponadto wystąpiło również kilkanaście fragmentów naczyń malowanych z ornamentem w postaci linii falistych koloru białżółtego z polewą barwy brązowej; w formach przeważają fragmenty garnków, mis, talerzy i naczyń trójnożnych

- ceramika budowlana w postaci fragmentów cegieł i dachówek.

warstwa 5, 6, 7, 8

– ceramika naczyniowa w postaci fragmentów naczyń całkowicie obtaczanych i toczonych, o barwie stalowoszarej i ceglastej; zanotowano także fragmenty naczyń z polewą o barwie zie-

⁸ Chciałbym podziękować za pomoc w określeniu znalezionej monety Panu Zbigniewowi Bartkowiakowi.

Rys. J. Kędełska

Ryc. 7. Poznań, ul. Maszalarska. Baszta narożna. Wykop nr 2.

Profil południowy (1 – humus, 2 – ciemnozółty piasek, 3 – szara gliniasta próchnica z fragmentami cegieł, 4 – szarozółta spiaszczona próchnica z fragmentami cegieł, 5 – brunatna spiaszczona próchnica z fragmentami cegieł, 6 – brunatna spiaszczona próchnica z dużą ilością fragmentów cegieł, 7 – ciemnobrunatna gliniasta próchnica z fragmentami gruzu ceglanego, 8 – spalenizna, 8a – szara gliniasta próchnica, 9 – gruz ceglany, 10 – ciemnobrunatna gliniasta próchnica z fragmentami gruzu ceglanego, 11 – jasnobieżowa spiaszczona próchnica, 12 – szara spiaszczona próchnica z fragmentami cegieł i kamieniami – wkop współczesny, 13-spalenizna, 14 – brunatna spiaszczona próchnica z fragmentami zaprawy wapiennej, 15 – jasnozółty piasek, 16 – ciemnoszara gliniasta próchnica, 17 – ciemnozółta spiaszczona próchnica, 18 – szarozółta spiaszczona próchnica, 19 – ciemnobrunatna spiaszczona próchnica z soczewkami ciemnozółtej gliny, 20 – ciemnozółta spiaszczona próchnica, 21 – ciemnoszara spiaszczona próchnica z soczewkami ciemnozółtej gliniastej próchnicy, 22 – jasnoszarozółty piasek, 23 – jasnobrunatna spiaszczona próchnica, 24 – ciemnobrunatna gliniasta próchnica z soczewkami ciemnozółtej gliny, 25 – ciemnobrunatna gliniasta próchnica, 26 – ciemnobrunatna gliniasta próchnica z fragmentami gruzu ceglanego i zaprawy wapiennej).

lonkawej, oliwkowej i brązowej; w formach przeważają fragmenty garnków, dzbanów, mis oraz fragmenty pokrywek i naczyń trójnożnych

- ceramika budowlana w postaci fragmentów cegieł
- przedmioty metalowe w postaci silnie skorodowanych o nieokreślonym przeznaczeniu fragmentów żelaza (w trakcie zabiegów konserwatorskich).

Wnioski – Baszta „Katarzynek”

Dane konstrukcyjne baszty „Katarzynek” jak i stratygraficzne wykopu sondażowego nr 1 mogą wskazywać na powstanie baszty w wieku XIV, być może pod koniec wieku XIII. Jednakże wymaga to dalszych szczegółowych badań archeologiczno-architektonicznych. Uściślenia wymaga także chronologia powstania przybudówki, dobudowanej do baszty „Katarzynek” od strony zachodniej, prawdopodobnie w wieku XVI/XVII.

Dane konstrukcyjne zewnętrznego muru obronnego jak i dane stratygraficzne wykopu sondażowego nr 1 mogą wskazywać na okres budowy muru przed rokiem 1492 (warstwa w której znaleziono monetę Jana Olbrachta zalegała nad zasypanym wkopem budowlanym), a być może już w pierwszej połowie XV w., na co wskazywałyby m.in. także źródła pisane (J. Widawski, s. 359, tam dalsza literatura). Wysoki poziom zasypania wkopu fundamentowego pod zewnętrzny mur obronny (około 0,5 m poniżej parapetu strzelnicy) jak i wielkość strzelnicy oraz chronologia budowy muru sugerują możliwość zastosowania w tym miejscu ciężkiej broni palnej w postaci np. tarcznicy.

Uzyskane dane archeologiczno-architektoniczne potwierdzają istnienie w tym miejscu późnośredniowiecznego systemu obronnego typu tarasowego (J. Bogdanowski 2002, s. 80-81, tablica 42, 66). Złożony był on z wewnętrznego muru obronnego wraz z wykuszami (basztami), zewnętrznego muru obronnego oraz fosy. Teren znajdujący się poza zewnętrznym murem obronnym wraz z fosą był najprawdopodobniej zdecydowanie niżej położony od poziomu międzymurza, co umożliwiało lepszy ostrzał i obronę przedpola.

Baszta narożna

Dane konstrukcyjne i stratygraficzne wskazują na powstanie baszty narożnej w wieku XV o kształcie najprawdopodobniej łukowatym (podkowiastym).

Budowę zewnętrznego muru obronnego, według danych konstrukcyjnych, można datować tak samo jak muru odkrytego w rejonie baszty „Katarzynek”, tj. na wiek XV (pierwsza połowa XV w.?). Zewnętrzny mur obronny jest dostawiony na styk (na szerokość fugi) do baszty narożnej od strony północnej, zewnętrznej.

Teren w rejonie baszty narożnej został w przeszłości bardzo silnie zniszczony przez stojące w tym miejscu nowożytnie i współczesne budynki, w związku z czym trudno jest określić jaki rodzaj systemu obronnego funkcjonował w tym rejonie. Być może był taki sam jak w rejonie baszty „Katarzynek”, tj. tarasowy. Ze źródeł pisanych i ikonograficznych wiadomo, że istniał w tym miejscu wewnętrzny mur obronny z wykuszem oraz zewnętrzny mur z basztą narożną⁹.

Badania nad północno-zachodnim odcinkiem systemu obronnego średniowiecznego Poznania wymagają dalszych prac archeologicznych, które pozwoliłyby w niedalekiej przyszło-

⁹ Patrz przypis 3.

ści zrekonstruować w całości fragment średniowiecznego systemu obronnego od Bramy Wrońskiej do baszty narożnej i udostępnić go dla celów turystycznych i edukacyjnych.

Bibliografia

- BOGDANOWSKI J.
2002 *Architektura obronna w krajobrazie Polski*, Warszawa-Kraków, s. 80-81, tablica 42, 66.
- BRAUN G., HOGENBERG F.
1965 *Civitates orbis terrarum*, wg wydania z 1618 r., Amsterdam, ks. VI, nr 46.
- CZARNECKI W.
1961 *Plany historyczne miasta Poznania*, Poznań.
- LINETTE E.
1960 *Średniowieczne mury obronne Poznania*, Poznań, s. 35-37, (mps w Biurze MKZ).
- ŁUKASZEWICZ J.
1998 *Obraz historyczno-statystyczny miasta Poznania w dawniejszych czasach*, t. 1 i 2, Poznań 1838, wznowienie.
- MIKA M. J.
1960 *Opisy i lustracje Poznania z XVI-XVIII wieku*, Poznań.
- MÜNCH H.
1938 *Plany Poznania z przed roku 1793 i ich wartość dla badań nad topografią miasta*, „Kronika Miasta Poznania”, r. XV, nr 1.
- WARKOCZEWSKA M.
1960 *Widoki Starego Poznania*, Poznań.
- WIDAWSKI J.
1973 *Miejskie mury obronne w państwie polskim do początku XV wieku*, Warszawa.

Adres autora:
mgr Piotr Pawlak
Muzeum Archeologiczne w Poznaniu
ul. Wodna 27
61-781 Poznań

Die Ausgrabungen in der Umgebung der mittelalterlichen Bastei „Katarzynek” und der Eckbastei in der Masztalarska-Straße in Poznań Zusammenfassung

Die Ausgrabungen in der Umgebung der mittelalterlichen Bastei „Katarzynek” und der Eckbastei in der Masztalarska-Straße in Poznań hat das Archäologische Museum in Poznań im Auftrag des Büros des Stadtdenkmalpflegers in Poznań im Oktober-Dezember 2002 durchgeführt. Die Untersuchungen waren aus den Budgetmitteln der Stadt Poznań finanziert. Die Untersuchungen leitete der Verfasser dieser Erarbeitung. Das Ziel der Ausgrabungen war die Freilegung der Überreste eines nordwestlichen Fragments der mittelalterlichen Befestigungen von Poznań, d.h. der Schutzmauer und der Basteien. Das Ziel der Ausgrabungen auf der nördli-

chen Seite der bis heute bestehenden Bastei „Katarzynek“ (Masztalarska-Straße 3-5) waren die Sondierungsgrabungen der Basteigründung und Feststellung der Verbindungen zwischen der Bastei und späteren Gebäuden (die von westlicher Seite angebaut wurden) sowie die Freilegung der äußeren Schutzmauer, die sich, nach schriftlichen und ikonographischen Quellen, an dieser Stelle befinden soll. Die Hauptaufgabe der Ausgrabungen in der Umgebung der Eckbastei (Masztalarska-Straße), die in der Nachkriegszeit rekonstruiert wurde, waren die Untersuchung der Basteikonstruktion von der Innenseite, Bestimmung ihrer ursprünglichen Form und Feststellung gegenseitiger Relationen und Verbindungen der Bastei mit der äußeren Schutzmauer. Infolge der Ausgrabungen wurden weitere Fragmente der nördlichen Flucht der Nordwand der Bastei „Katarzynek“ und des daran westlich anliegenden Gebäudes und ein Fragment der äußeren Schutzmauer freigelegt. Während der Ausgrabungen in der Umgebung der Eckbastei wurden Fragmente der äußeren Schutzmauer und der äußeren und inneren Basteiflucht freigelegt. Die Entstehungszeit der neufreigelegten Fragmente der Schutzkonstruktionen (sowohl der Bastei „Katarzynek“ als auch der Eckbastei und der äußeren Schutzmauer) sollte vorläufig in das 14.–1. Hälfte des 15. Jh. und das archäologische Quellenmaterial in 14.–15. Jh. datiert werden. Die Ausgrabungen werden fortgesetzt.

Abbildungen

Abb. 1. Poznań, Masztalarska-Straße. Bastei „Katarzynek“ und die Eckbastei. Lage der Grabungsflächen. Erarbeitet: P. Pawlak

Abb. 2. Poznań, Masztalarska-Straße. Bastei „Katarzynek“. Neufreigelegte Fragmente von Schutzkonstruktionen. Erarbeitet: P. Pawlak

Abb. 3. Poznań, Masztalarska-Straße. Bastei „Katarzynek“. Fragment der äußeren Schutzmauer (1 – Südflucht, 2 – Nordflucht, 3 – Krone). Gez. J. Kędelska

Abb. 4. Poznań, Masztalarska-Straße. Bastei "Katarzynek". Sondierungsgrabungsfläche Nr. 1. Westprofil (1 – graue Humuserde mit Ziegelschutt und Kalkmörtel, 1a – Brandreste, 1b – kleiner Ziegelschutt mit Kalkmörtel, 2 – graue, versandte Humuserde mit Holzkohlenfragmenten, 3 – dunkelgraue, versandte Humuserde mit Holzkohlenfragmenten, 4 – Brandreste, 5 – graugelbe, versandte Humuserde mit Holzkohlenfragmenten, 6 – graugelbe versandte Humuserde mit Fragmenten des Ziegelschutzes und des Kalkmörtels, 7 – braune, versandte Humuserde mit Fragmenten der Holzkohlen, der Ziegel und des Kalkmörtels, 8 - braune, versandte Humuserde mit Fragmenten der Holzkohlen und des Ziegelschutts, 9 – hellbraune, versandte Humuserde mit Holzkohlenfragmenten, 10 - braune, versandte Humuserde, 11 – dunkelgraue, versandte Humuserde mit Ziegelschuttfragmenten, 12 – Kalkmörtel, 13 – graue, lehmige Humuserde, 14 - graue, versandte Humuserde mit Kalkmörtel, 15 – dunkelgraue, versandte Humuserde mit Fragmenten des Ziegelschutzes und des Kalkmörtels, 16 – dunkelbraune, versandte Humuserde mit Holzkohlenfragmenten, 17 – hellbraune, versandte Humuserde mit Holzkohlenfragmenten, 18 – hellbraune, versandte Humuserde, 19 – hellgrauer Sand, 20 – braune, versandte Humuserde, 21 – graugelbe, versandte Humuserde, 22 – gelbgraue, versandte Humuserde mit der graugelben, versandten Humuserde. Gez. J. Kędelska

Abb. 5. Poznań, Masztalarska-Straße. Eckbastei. Neufreigelegte Fragmente von Schutzkonstruktionen. Erarbeitet: P. Pawlak

Abb. 6. Poznań, Masztalarska-Straße. Eckbastei. Grabungsfläche Nr. 2. Fragment der inneren Basteiflucht. Gez. J. Kędelska

Abb. 7. Poznań, Masztalarska-Straße. Eckbastei. Grabungsfläche Nr. 2. Südprofil. 1 – Humus, 2 – dunkelgelber Sand, 3 – graue, lehmige Humuserde mit Ziegelfragmenten, 4 – graugelbe, versandte Humuserde mit Ziegelfragmenten, 5 – braune, versandte Humuserde mit Ziegelfragmenten, 6 – braune, versandte Humuserde mit großer Menge der Ziegelfragmente, 7 – dunkelbraune, lehmige Humuserde mit Ziegelschuttfragmenten, 8 – Brandreste, 8a – graue, lehmige Humuserde, 9 – Ziegelschutt, 10 – dunkelbraune, lehmige Humuserde mit Ziegelschuttfragmenten, 11 – hell sandfarbige, versandte Humuserde, 12 – graue, versandte Humuserde mit Ziegelfragmenten und Steinen – gegenwärtiger Schürfgaben, 13 – Brandreste, 14 – braune, versandte Humuserde mit Kalkmörtelfragmenten, 15 – hellgelber Sand, 16 – dunkelgraue, lehmige Humuserde, 17 – dunkelgelbe, versandte Humuserde, 18 – graugelbe, versandte Humuserde, 19 – dunkelbraune, versandte Humuserde mit des dunkelgelben Lehms, 20 – dunkelgelbe, versandte Humuserde, 21 – dunkelgraue, versandte Humuserde mit der dunkelgelben, lehmigen Humuserde, 22 – hellgraugelber Sand, 23 – hellbraune, versandte Humuserde, 24 – dunkelbraune, lehmige Humuserde mit des dunkelgelben Lehms, 25 – dunkelbraune, lehmige Humuserde, 26 – dunkelbraune, lehmige Humuserde mit Fragmenten des Ziegelschutts und des Kalkmörtels. Gez. J. Kędelska

Abb. 8. Poznań, Masztalarska-Straße. Eckbastei. Grabungsfläche Nr. 2. Fragmente der Holzkonstruktion (1 – hell sandfarbige, versandte Humuserde, 2 – hellgelber Sand, 3 – dunkel sandfarbige, versandte Humuserde mit Fragmenten der Holzkohlen und des Kalkmörtels; 4 – hellbraune, versandte Humuserde mit Ziegelschuttfragmenten, 5 – braune, versandte Humuserde mit Ziegelschuttfragmenten, 6 – sandfarbige, versandte Humuserde mit Fragmenten des Kalkmörtels. Gez. J. Kędelska

PIOTR WAWRZYNIAK

Kafle piecowe w zbiorach byłej Pracowni Naukowo-Badawczej PKZ Sp. z o.o. w Poznaniu¹

W magazynach poznańskich Pracowni Konserwacji Zabytków przechowywanych jest w chwili obecnej m.in. kilkanaście tysięcy fragmentów średniowiecznych i nowożytnych kafli piecowych. Pochodzą one najczęściej z badań i nadzorów archeologiczno-konserwatorskich prowadzonych przez archeologów byłej PNB PKZ na terenie miasta Poznania w ostatniej ćwierci minionego wieku. Przeważają materiały XVI-XVII-wieczne, aczkolwiek nie brakuje starszych okazów, datowanych nawet na 2 połowę XIV-przełom XIV/XV w.² Zdecydowana większość kafli została poddana skatalogowaniu, wstępnej analizie naukowej i odpowiedniemu opracowaniu, jakkolwiek istnieją zespoły, których takimi zabiegami nie objęto. Poniżej zaprezentowano co cenniejsze przykłady kafli z tych zbiorów, wsparte krótkim komentarzem i rysunkami zabytków³.

Znaleziony w kamienicy nr 11 przy ul. Wrocławskiej – najstarszy z tutaj prezentowanych, bo z około połowy XV w., gotycki kafel z herbem Łabędź wraz z klejnotem i stylizowanymi labrami (ryc. 1:1)⁴ jest klasycznym dla tego okresu przykładem realizacji konkretnego, a mianowicie heraldycznego programu wystroju ścian pieca. Niestety, w trakcie prowadzonych nadzorów, dalszych okazów kafli z tego pieca nie znaleziono. Po połowie XV w. powstał zapewne bardzo interesujący kafel płytowy, który wydobyto jesienią 2000 r. z zasypiska dawnej fosy miejskiej w okolicy ulic Dominikańska – Garbary – Wielka. Na zachowanym ułamku płyty widnieje postać św. Jerzego walczącego konno ze smokiem (ryc. 1:2)⁵. Rekonstrukcji poszczególnych postaci, księżniczki jak i samej postaci św. Jerzego, dokonano w oparciu o podobne egzemplarze z epoki, m.in. z zamku w Lipowcu (M. Dąbrowska 1987, il. 17) i Bodzentynie (M. Dąbrowska 1987, il. 131, ryc. 1:2). Nieco od nich młodszy, bo z 2 połowy XV w. kafel z kamienicy przy ul. Żydowskiej nr 11 jest z kolei ozdobiony motywem symbolicznym, a mianowicie parą skrzyżowanych ze sobą stworów wodnych (zapewne wodników), trzymających w uniesionych ku górze rękach zwierciadło (?)⁶. Na środku kafla, w miejscu skrzyżowania się

¹ Niniejszy artykuł jest skrótem opracowania wykonanego na zamówienie Miejskiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu (P. Wawrzyniak 2001). Wykorzystano także znaczne partie tekstów z dwóch artykułów zamieszczonych w Kronice Miasta Poznania (P. Wawrzyniak 1998, 1999).

² Są nimi m.in. bardzo ciekawe przykłady kafli garnkowych z ul. Dominikańskiej nr 6, wydobyte z kilku kloak w trakcie badań wykopaliskowych prowadzonych w latach 1999 i 2001 (P. Wawrzyniak., P. Pawlak, Z. Seroczyński 2002). Datacja ta jest wstępna i może jeszcze ulec przesunięciu, na początek XV wieku.

³ W dwóch przypadkach zaprezentowano kafle obecnie przechowywane w Muzeum Historii Miasta Poznania, lecz znalezione w trakcie prac wykopaliskowych prowadzonych przez byłą PNB PKZ. Kilkadziesiąt innych okazów jest prezentowanych w siedzibie Miejskiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu.

⁴ Zachowany fragmentarycznie, zrekonstruowany w oparciu o znalezisko z badań zespołu pobenedyktynskiego w Mogilnie (W. Matuszewska-Kola 1980, tabl. IV:5). Kafel wypełniający środkowy, niepolewany. Na zewnętrznych ścianach kołnierza stylizowana litera W lub D – znak wytwórcy (?).

⁵ Kafel wypełniający środkowy, pokryty polewą koloru oliwkowo-zielonego.

⁶ Zachowany fragmentarycznie. Rekonstrukcja wykonana na podstawie materiałów z badań dworu w Jankowie Dolnym nieopodal Gniezna, a udostępnionych autorowi tekstu przez, niestety, przedwcześnie zmarłego Cz. Strzyżewskiego. Kafel wypełniający środkowy, pokryty polewą koloru oliwkowozielonego.

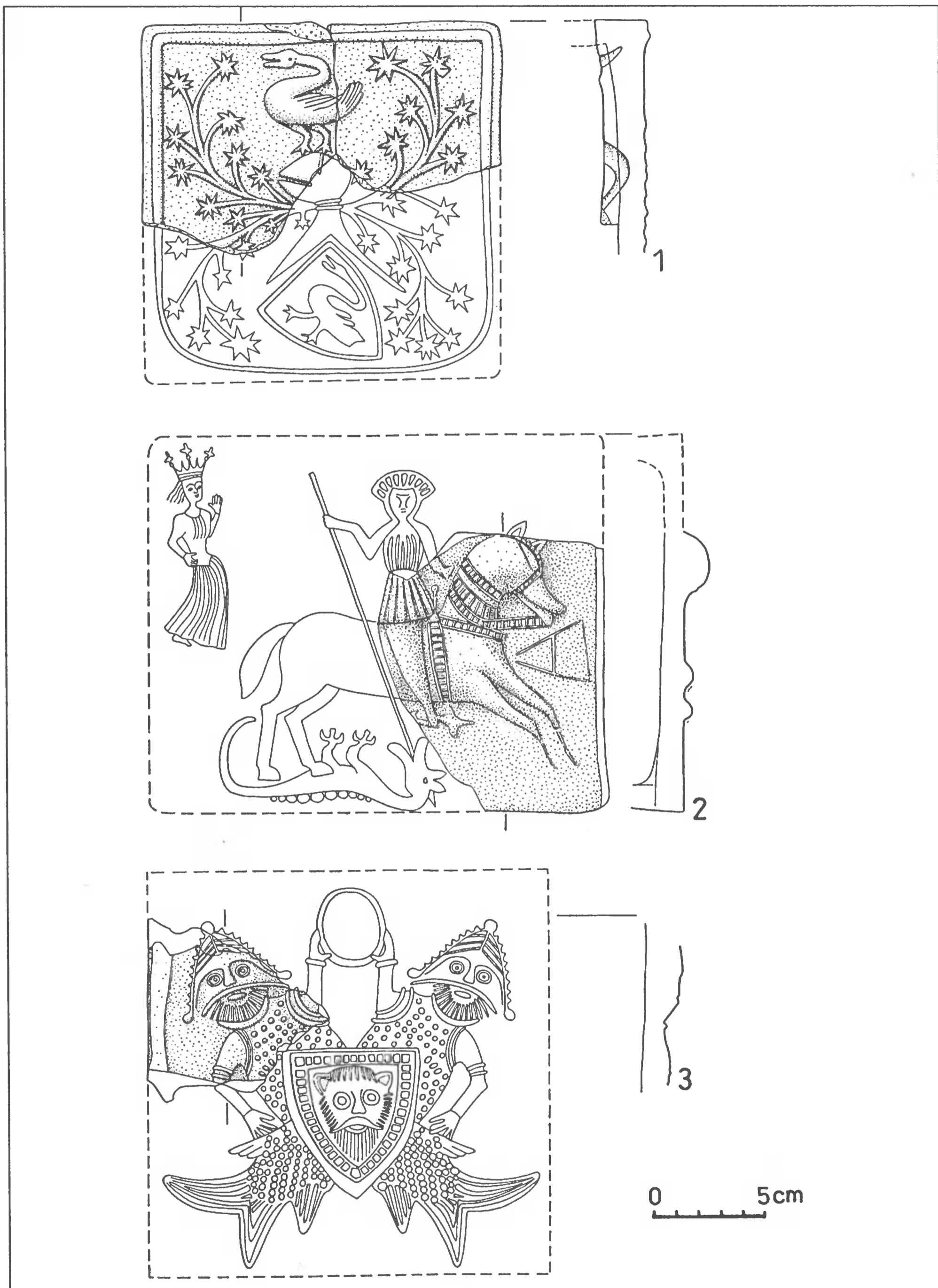
wodników widnieje tarcza z kosmatą twarzą diabła (ryc. 1:3). Nie interpretując w tym miejscu treści symbolicznej, najpewniej metafizycznej, astralnej tegoż motywu zdobniczego, przypominieć jedynie należy, że życie duchowe ludzi żyjących w tamtych czasach było bardzo bogate i sprawy doczesne nie przesłaniały ponadczasowych, pozaziemskich, acz granice pomiędzy nimi często się przeplatały i zacierały.

Właśnie z kamienicy nr 11 przy ul. Żydowskiej pochodzi jeden z najciekawszych i najbogatszych późnogotyckich/wczesnorenesansowych zespołów kaflarskich odnalezionych w ostatnich latach w Poznaniu. Niestety, w momencie wkroczenia archeologa trwały już w jej wnętrzach wysoce zaawansowane prace remontowo-adaptacyjne, w ramach których m.in. obniżono poziom użytkowy piwnic, niszcząc narosłe na przestrzeni ostatnich kilkuset lat nawarstwienia kulturowe. W wybranej i wywiezionej na wysypisko ziemi tkwiły liczne ułamki zabytkowych naczyń i kafla, które tym samym stracono bezpowrotnie. Ocenia się, że w wyniku doraźnej interwencji archeologicznej zabezpieczono zaledwie około 30-35% całości zbioru (P. Wawrzyniak 1996a, s. 6). Ocalałe kafle i ich fragmenty wydobyto przede wszystkim z wnętrza XVI-wiecznej studni (wyjątkiem był opisany wyżej gotycki kafel z „wodnikami”, znaleziony w innej partii piwnic i kilkanaście innych, znacznie odeń młodszych, manierystycznych i barokowych), na którą natknięto się w jednym z pomieszczeń piwnicznych traktu tylnego budynku. Eksploracja zasypanej głównie popieczowym gruzem, zniszczonej gwałtownym pożarem studni (jej obudowa była drewniana) dostarczyła liczący około 600 fragmentów i całych okazów, w miarę jednolity chronologicznie, zbiór kafla późnogotyckich i renesansowych. Żmudne, kilkuletnie analizy pozyskanych źródeł zaowocowały pełną lub częściową rekonstrukcją ponad 20 różnych motywów plastycznych, najczęściej roślinnych i figuralnych, zdobiących kafle o płytach prostych i wklęsłych (nieszowe): wypełniające środkowe (ryc. 2; 3:1-7; 4:1, 2), wypełniające narożnikowe (zachowane w niewielkich, trudnych do zinterpretowania ułamkach), gzymsowe (ryc. 4:3-5), fryzowe (ryc. 3:8), wieńczące (tylko niewielkie fragmenty, w tym z motywami młodzieńców podtrzymujących tarcze herbowe) i kafle koronki (ryc. 4:6, 7). Prace rekonstrukcyjne bardzo utrudniał zły stan zachowania poszczególnych egzemplarzy, a w szczególności silne przepalenie większości z nich, aż do stanu całkowitego zdeformowania i destrukcji. Z tego powodu nie zachowały się barwy polew, wyjąwszy kilka okazów. Wydaje się, że większość kafla była wielobarwna. Zespół wydatowano (z kilkoma wyjątkami)⁷ na około połowę XVI w., ewentualnie koniec drugiej ćwierci. Cezurę chronologiczną stanowią z jednej strony (w tradycji jeszcze gotyckiej) wielkie kafle niszowe zdobione motywem figuralnym (pustelnik w stroju zakonnym, prawdopodobnie kamedulskim⁸, stojący na niewysokim postumencie; w tle wijące się wici roślinne), zaopatrzone w ażurowe i zamknięte maswerki (ryc. 4:1, 2)⁹ oraz kafle koronki w kształcie trójlistnych koniczynek o „groszkowanej” powierzchni (ryc. 4:6). Z drugiej zaś strony ramy czasowe określają typowe kafle renesansowe płytowe, zdobione ustawionymi po przekątnej owcami granatów i fig w otoczce liści

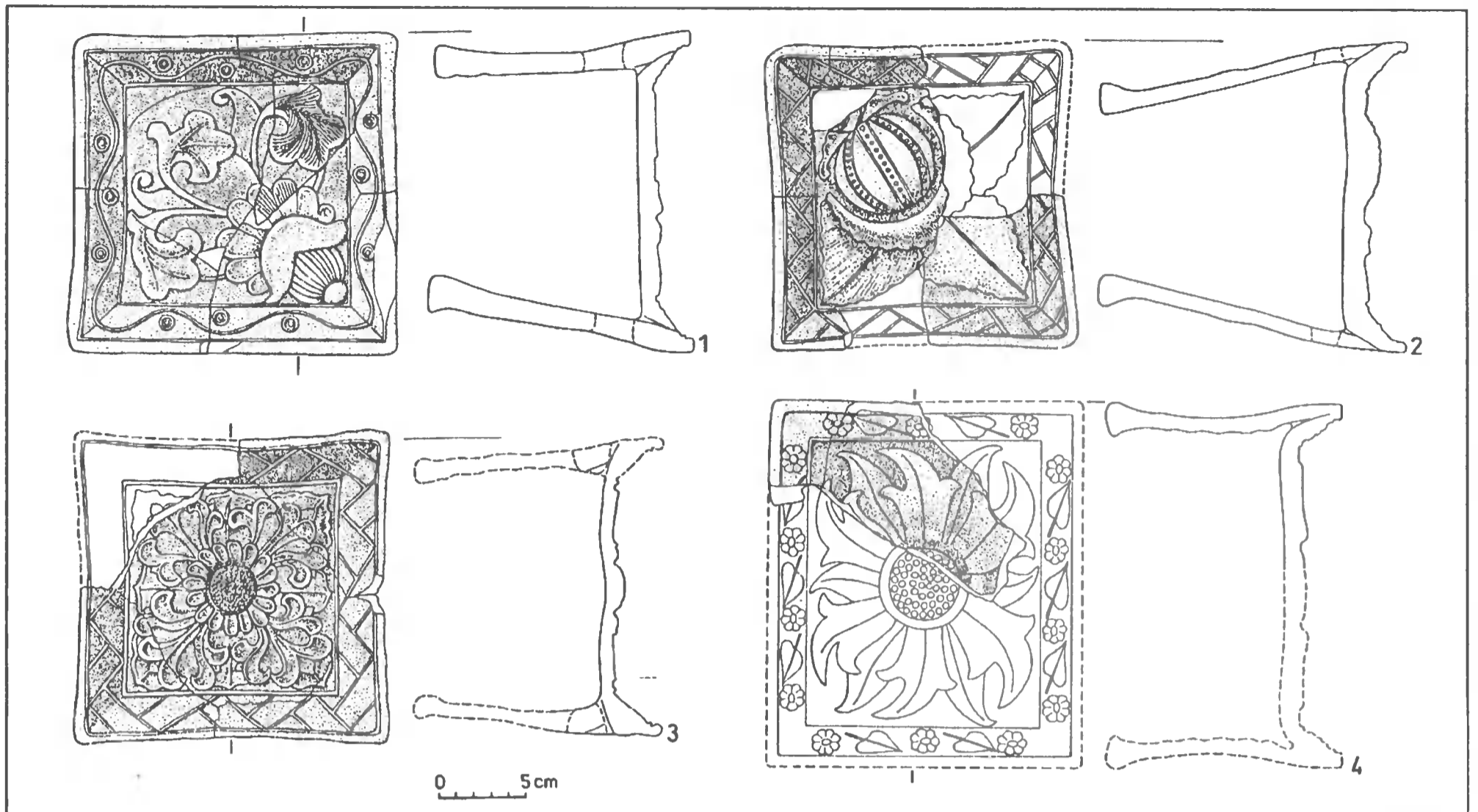
⁷ M.in. znaleziony w najbliższym sąsiedztwie studni, lecz nie w jej wnętrzu, kafel gzymsowy środkowy, zdobiony rybią łuską (inaczej: motywem dachówki karpiówki), polewa jasnozielona z pierwszej połowy XVII w. (ryc. 6:4), oraz fryzowy środkowy, zdobiony motywem figuralnym (dwie syreny podtrzymujące rodzaj kwiatonu, nad nimi umiejscowiony krenelaż), polewa jasnobrązowa, niebieska, zielona i żółta z 4 ćwierci XVI w. (ryc. 6:3). Fragmenty tego ostatniego zanotowano również w kamienicy przy ul. Wrocławskiej nr 11.

⁸ Ponieważ nie zachowała się na żadnym z kafla partia górna postaci, zapewne świętego, przyjęto, podczas rekonstrukcji, iż będzie to jeden z Pięciu Braci Męczenników, którzy w ikonografii przedstawiani są w białych habitach kamedulskich (A. Niewęglowski 1998, s. 183). Zachowana część postaci przybrana jest w habit przypominający właśnie kamedulski.

⁹ Na rycinie pokazano również ślepą wersję tegoż kafla, tj. bez postaci zakonnika. Kafle te, znacznie tańsze od zdobionych, używano do stawiania ściany tylnej, niewidocznej dla obserwatora.

Rys. J. Kędelska
 Ryc. 1. Poznań. Kafle wypełniające środkowe z ul. Wrocławskiej 11 (1), z fosy przy ul. Dominikańskiej – Garbary – Wielkiej (2) i z ul. Żydowskiej 11 (3).
 Około połowy XV – 2 połowy XV w.

Rys. J. Kędelska

Ryc. 2. Poznań, ul. Żydowska 11. Kafle wypełniające środkowe. Połowa XVI w.

(ryc. 2:1, 2;3: 1-3)¹⁰ albo z tzw. wirującymi rozetami kwiatowymi (ryc. 2:3, 4;3: 4-8), z rantami obwiedzionymi łamanymi listwami, ewentualnie liniami falistymi, stylizowanymi pędami roślinnymi z ledwie rozwiniętymi, niewielkimi pączkami kwiatowymi.

Większość opisanych wyżej kafli wykorzystano do wykonania dwóch rekonstrukcji rysunkowych¹¹ ciężkiego pieca w typie „wawelskim” (M. Piątkiewicz-Dereniowa 1960). Obie wersje różnią się drobnymi szczegółami, doбором niektórych kafli, ilością rzędów kafli w partii górnej pieca i ogólnymi wymiarami (ryc. 5:1, 2)¹². Według poczynionych ustaleń była to konstrukcja dwukondygnacyjna, osadzona na solidnym fundamencie ceglano-glinianym, ze skrzynia dolną prostokątną (krótszym bokiem dostawionym do ściany) i górną – nadstawą w kształcie walca: całość miała wysokość około 2,5 m (wersja I) lub około 3,10 m (wersja II). Grubości ścian wahały się od około 8-10 cm w nadstawie do około 15-16 cm w skrzyni dolnej, paleniskowej¹³. Piec ustawiony około (przed?) 1550 r., uległ zniszczeniu kilkadziesiąt lat później, być może w trakcie wielkiego pożaru w 1590 r., który szczególnie srożył się w tej części miasta (M. Drozdowski 1988, s. 474, 475).

Możliwe, że z podobnego pieca pochodził kafel ozdobiony owocem granatu (ryc. 6:1)¹⁴, wydobyty w trakcie badań archeologicznych piwnic traktu tylnego kamienicy przyrynkowej

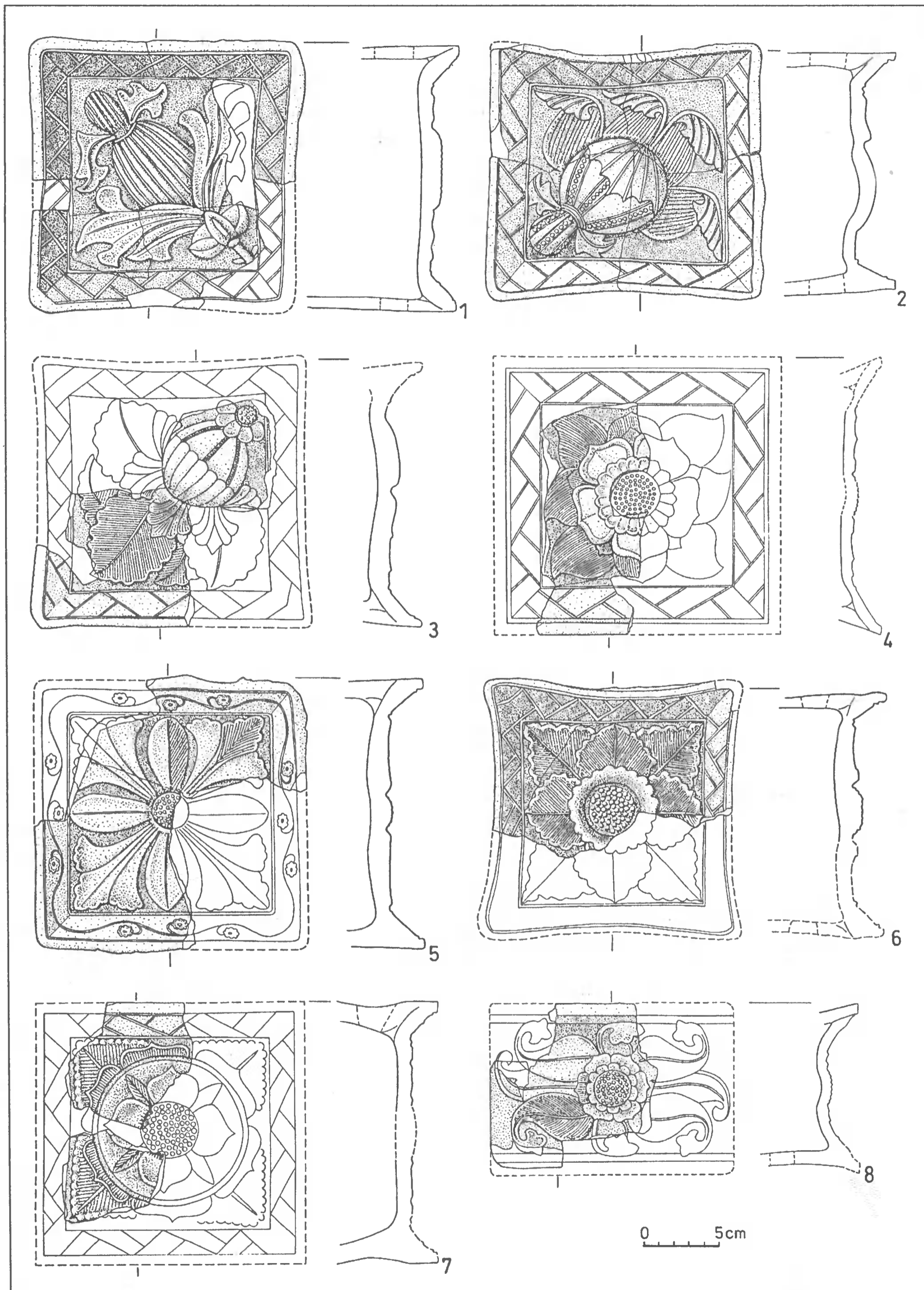
¹⁰ Niemal identyczny kafel znaleziono w trakcie nadzorów archeologicznych na ul. Św. Marcin, nieopodal numeru 28, w warstwie kulturowej łączącej ze średniowieczną osadę świętomarcińską (ryc. 6:2).

¹¹ Autor przy rekonstrukcjach kafli i pieców nader obficie korzystał z wiedzy i umiejętności pracownika Biura Miejskiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu p. J. Borwińskiego, a w szczególności p. J. Kędelskiej z Muzeum Archeologicznego w Poznaniu, znakomitej rysowniczką, prawdziwego fachowca, osoby niezwykle pogodnej, pracowitej i cierplivej, która potrafiła znieść wszelkie „fochy” i „kaprysy badawcze” piszącego te słowa. Serdeczne podziękowania.

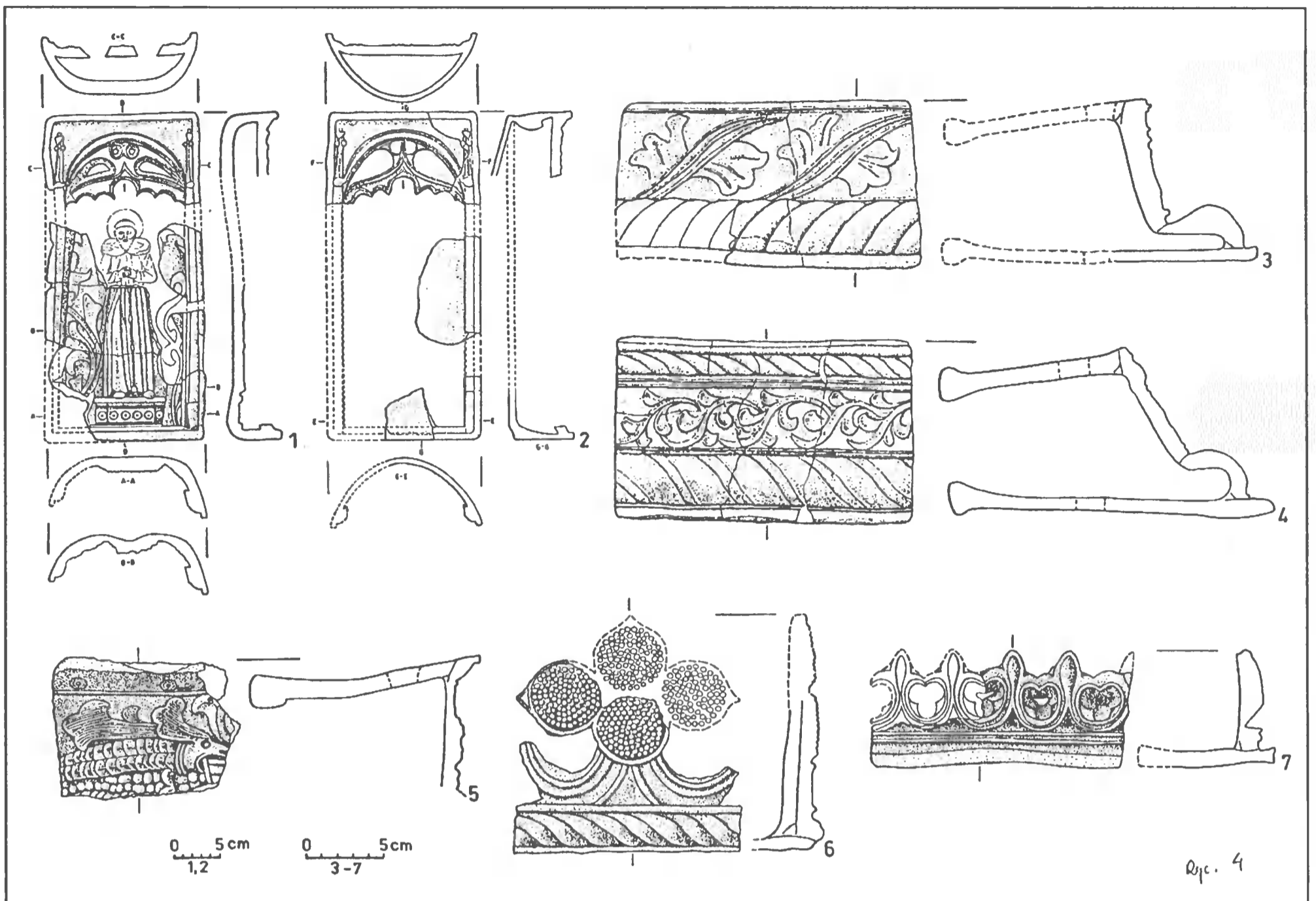
¹² Ponieważ kafle wypełniające narożnikowe zachowały się we fragmentach nie nadających się do rekonstrukcji, posłużono się wątkiem zdobniczym z kafli narożnych odkrytych w kamienicy nr 96 przy Starym Rynku, niestety nieci późniejszych, bo datowanych na przełom 3 i 4 ćwierci XVI w.

¹³ Autor zdaje sobie sprawę z zastrzeżeń M. Dąbrowskiej co do solidności konstrukcji pieców z zamku na Wawelu i możliwości zawalenia się pod wpływem własnego ciężaru nadstawy do wnętrza pieca (M. Dąbrowska 1987, s. 161, przyp. 45).

¹⁴ Jest to kafel wypełniający środkowy pokryty polewą bezbarwną. Początkowo zdobienie kafla określono mylnie jako kwiat ostu.

Rys. J. Kędelska
 Ryc. 3. Poznań, ul. Żydowska 11. Kafle wypełniające środkowe (1-7) i fryzowy środkowy (8).
 Połowa XVI w.

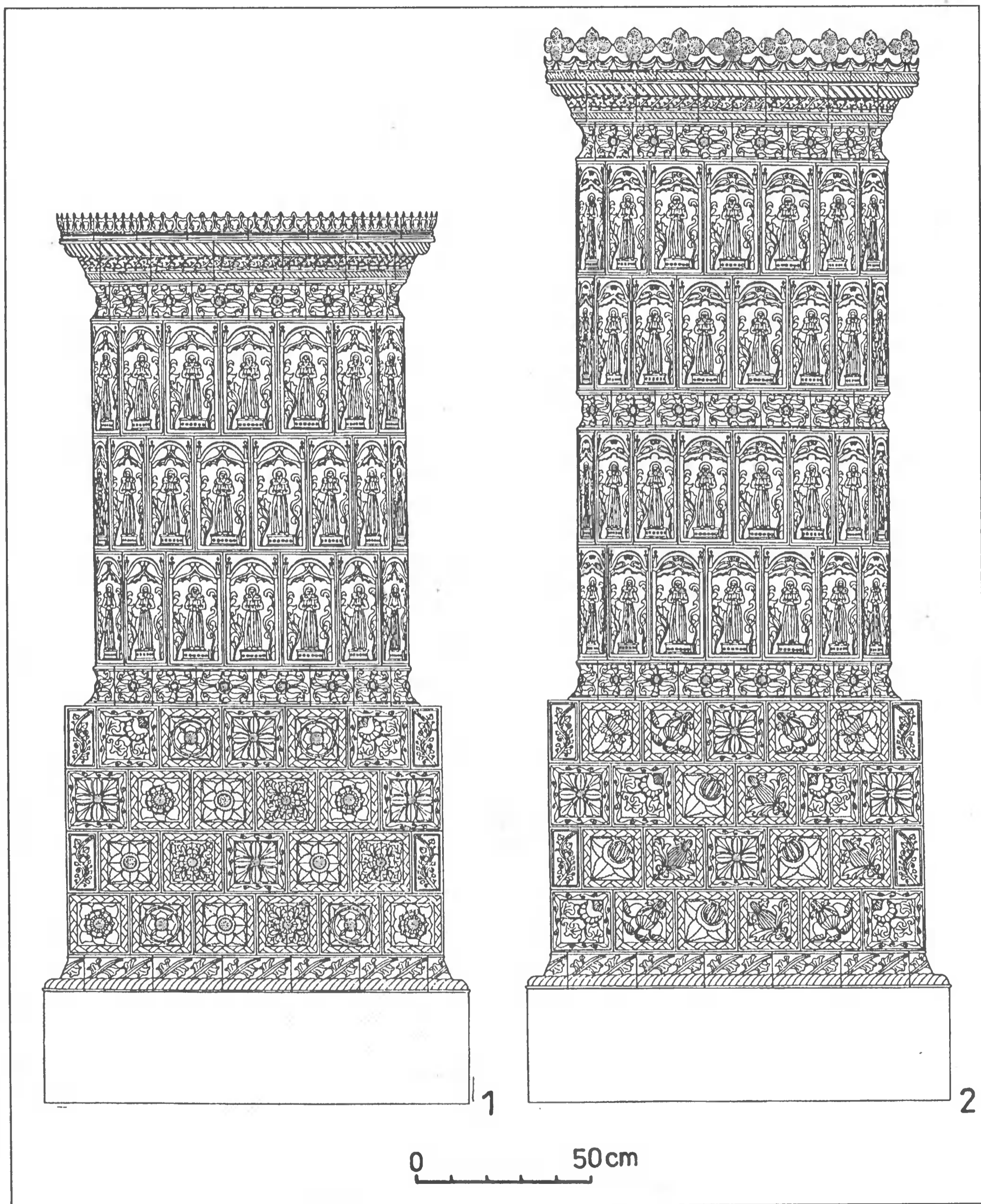
Rys. J. Kędelska
Ryc. 4. Poznań, ul. Żydowska 11. Kafle wypełniające środkowe (1-2), gzymsowe środkowe (3-5) i zwieńczeniowe – koronki (6, 7)

nr 42 (P. Wawrzyniak 1986, s. 45, 46, tabl. XII: 1). Został on wydatowany na około połowę XVI w. Natomiast z drugiej połowy tegoż wieku pochodzą dwa bardzo interesujące, polewane kafle miskowe, znalezione w wypełniku kloaki zlokalizowanej na podwórzu wewnętrznym posesji (ryc. 8:5, 6).

Latem 1993 r. w trakcie nadzorów nad kładzeniem instalacji wodociągowych archeolodzy z PKZ, Sp. z o.o. w Poznaniu odsłoniли w kilku miejscach na ul. Św. Wojciech warstwy kulturowe zawierające bardzo liczne szczątki XVI-wiecznych wyrobów ceramicznych, w tym kilkadziesiąt niezwykle pięknych i efektownych, chociaż mocno uszkodzonych renesansowych kafli piecowych. Wyroby te pochodziły z funkcjonujących na osadzie Św. Wojciech już od średniowiecza warsztatów garncarskich. Stan zachowania kafli (brak polew, złuszczenia i rozwarstwianie się ścian czerepów, wtórne przepalenia, deformacje, brak śladów użytkowania, np. okopcenia powierzchni wewnętrznych) dowodnie wskazywał, że były to odpady poprodukcyjne, wyrzucone na śmietniki (T. Łaskiewicz 1993, s. 44, 45). Tym niemniej pozyskany zbiór jest jednym z najcenniejszych w mieście i należy tylko żałować, że nie podjęto po tym odkryciu badań wykopaliskowych na ul. Św. Wojciech na szerszą skalę.

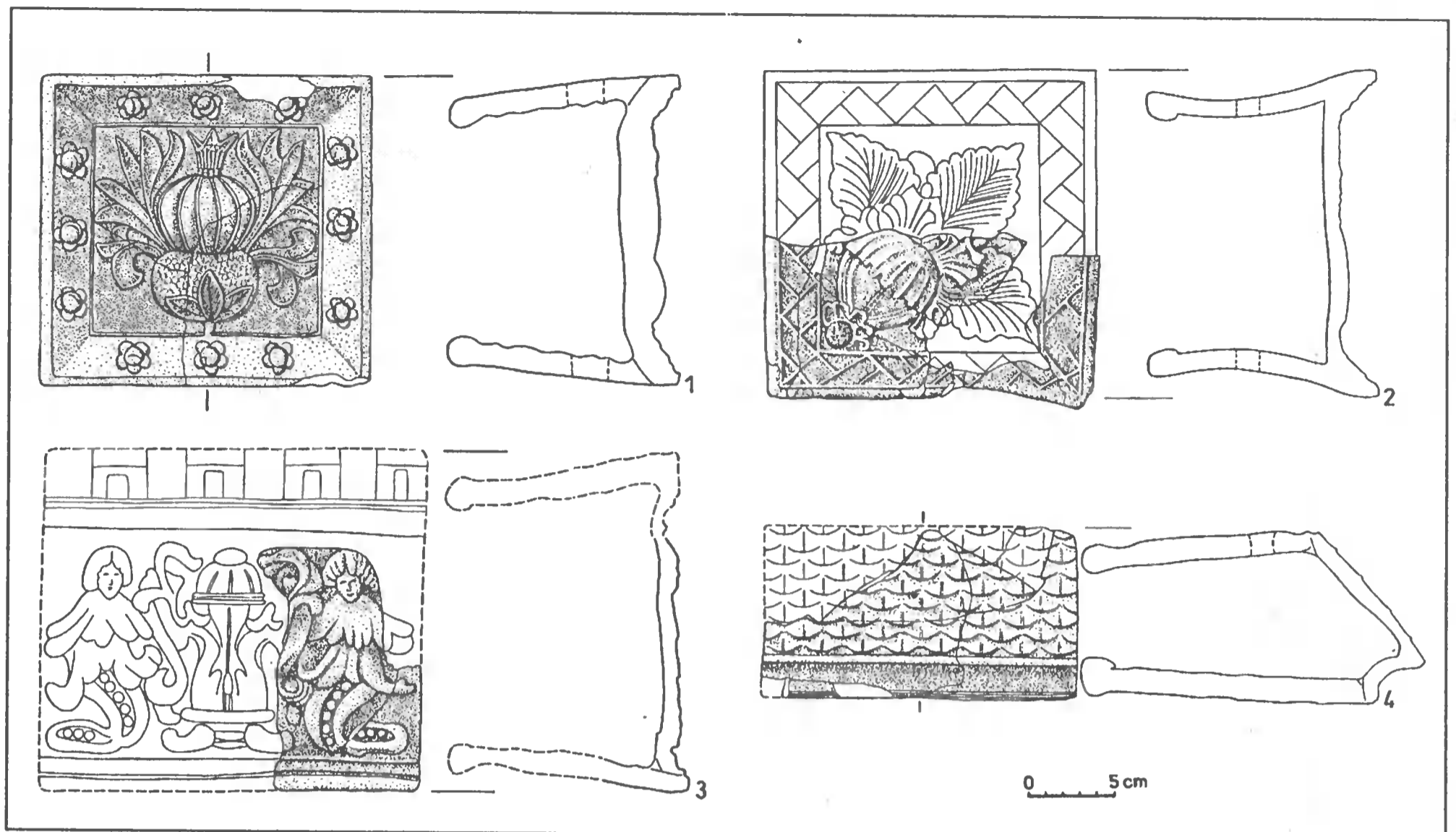
Wśród pozyskanych egzemplarzy na szczególną uwagę zasługuje zespół kilkunastu kafli środkowych wypełniających z motywami figuralnymi, najczęściej ujętymi w charakterystyczne arkadowe obramienia. Bardzo głębokie i plastyczne rozrzeźbienia poszczególnych postaci z drobiazgowym wręcz zaznaczeniem szczegółów stroju, uzbrojenia, ozdób, świetnie oddany detal architektoniczny, różnorakie ornamenty stawiają opisywane zabytki w rzędzie najwybitniejszych w swojej klasie w Polsce. Do najcenniejszych należą okazy ze sceną przedstawiającą

Samsona walczącego z lwem (ryc. 7:1), Judytę z głową Holofernesa bądź Salome z głową św. Jana Chrzciciela (ryc. 7:2) oraz mężczyznę trzymającego w rękach klepsydrę i czaszkę, symbol upływającego czasu (ryc. 7:3). Osobną grupę stanowią kafle ozdobione portretami możnowładców – cesarza Karola V lub Maksymiliana II (ryc. 7:4, 5) czy cesarzowej Izabeli (?). Wyjątkowym znaleziskiem jest, niestety zachowany w bardzo małym fragmencie, kafel fryzowy

Rys. J. Kędelska

Ryc. 5. Poznań, ul. Żydowska 11. Dwie wersje rekonstrukcji pieca w typie „wawelskim”

Rys. J. Kędelska

Ryc. 6. Poznań. Kafle wypełniające środkowe ze Starego Rynku 42 (1), z ul. św. Marcin 28 (2) oraz fryzowy (?) środkowy (3) i gzymsowy środkowy (4) z ul. Żydowskiej 11. Po połowie XVI w. (1, 2), ostatnia ćwierć XVI w. (3), z 1 połowy XVII w. (4)

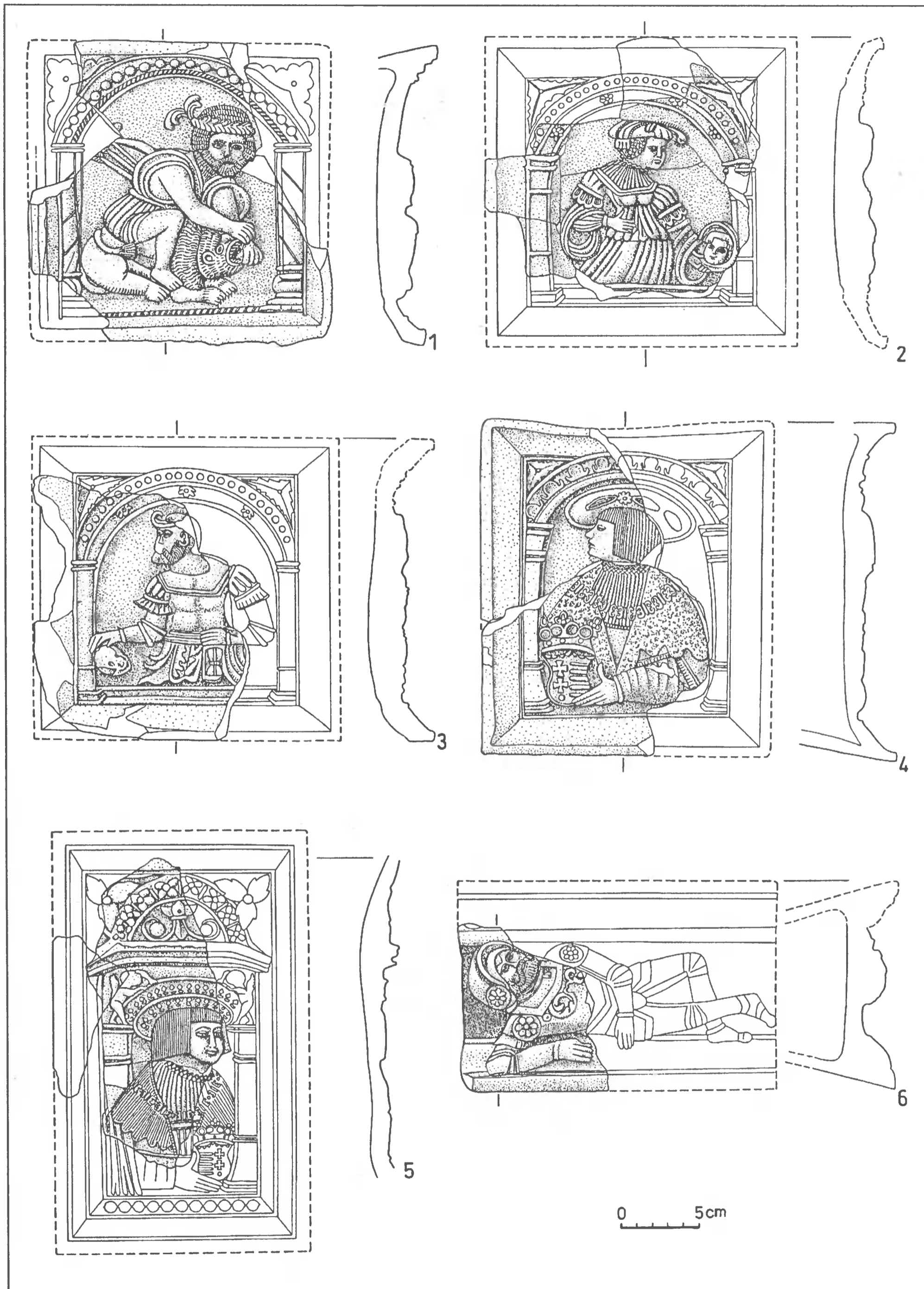
z przedstawieniem rycerza na łożu śmierci w charakterystycznej pozie sansovinowskiej (ryc. 7:6)¹⁵. Wśród kafli wieńczących środkowych o tematyce heraldycznej (z młodzieńcami podtrzymującymi tarcze herbowe) na uwagę zasługują dwa: pierwszy z herbem Zaremba (ryc. 8: 1), drugi z herbem królewskiego miasta Gdańska (ryc. 8:2). Ponadto zarejestrowano szereg kafli wypełniających środkowych i narożnikowych z motywem wirującej rozety kwiatowej bądź owoców egzotycznych (tutaj dano przykład rozety – ryc. 8:3), gzymsowych, fryzowych (w tym z ornamentami geometrycznymi – ryc. 8:4), koronek i innych.

Zespół kafli z ul. Św. Wojciech wstępnie został wydatowany na trzecią ćwierć XVI wieku.

Zupełnie inny charakter miały działania badawcze w kompleksach kamienic przyrynkowych nr 95-98 oraz od strony ul. Kramarskiej nr 20-24. Wyprzedzające, interdyscyplinarne badania, a później ścisły nadzór konserwatorski (archeologiczno-architektoniczny) nad wszelkimi robotami budowlanymi w kamienicach w latach 1992-94 oraz 1997-98 pozwoliły nie tylko na dokładne spenetrowanie, w sensie badawczym, całego obszaru działek i dokonanie szeregu niezwykle cennych odkryć (J. Pietrzak, P. Wawrzyniak 1995; 1997), lecz przede wszystkim sprawiły, że na powrót odsłonięto szereg znakomicie zachowanych relikwów starej, gotyckiej architektury, zachowanych nie tylko w poziomie kondygnacji piwnicznych, lecz w partiach wyższych, nawet I i II pietra.

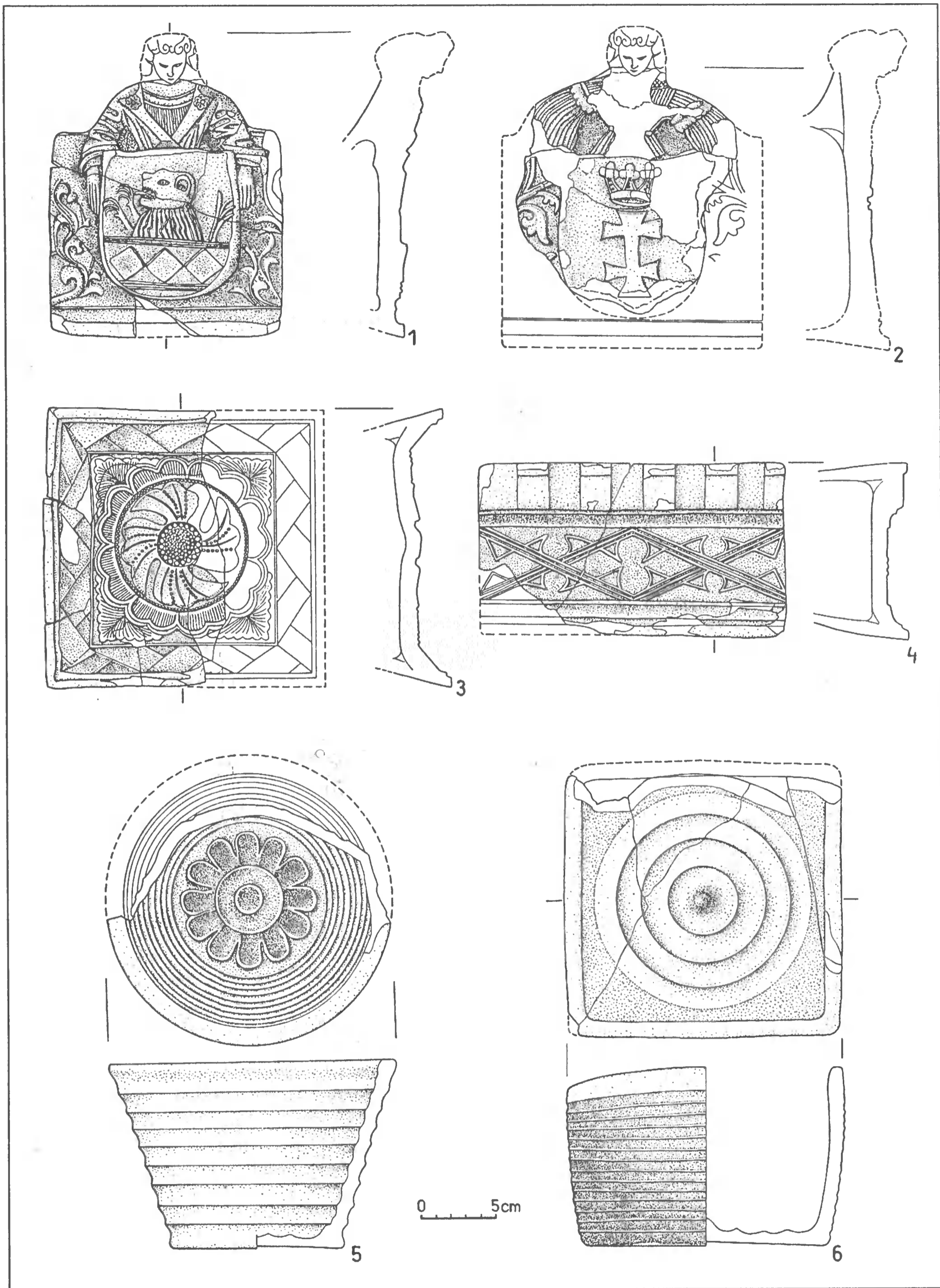
Podczas robót wykopaliskowych odkryto, obok pojedynczych znalezisk, które również będą zasygnalizowane, dwa zespoły kafli. Pierwszy z nich, niewątpliwie renesansowy, zarejestrowano w piwnicy traktu przedniego (w schowku pod schodami) kamienicy nr 95. Kafle pochodziły z którejś z poznańskich cegielni, prawdopodobnie z przełomu 3 i 4 ćwierci

¹⁵ M. Dąbrowska najbliższe analogie wskazywała na Węgrzech, lecz ostatnio podobny egzemplarz znaleziono w Toruniu (wydaje się jednak, że późniejszy). Autorowi sprawozdania wydaje się, że w zbiorach poznańskiego Muzeum Archeologicznego przechowywany jest kolejny fragment takiego kafała.

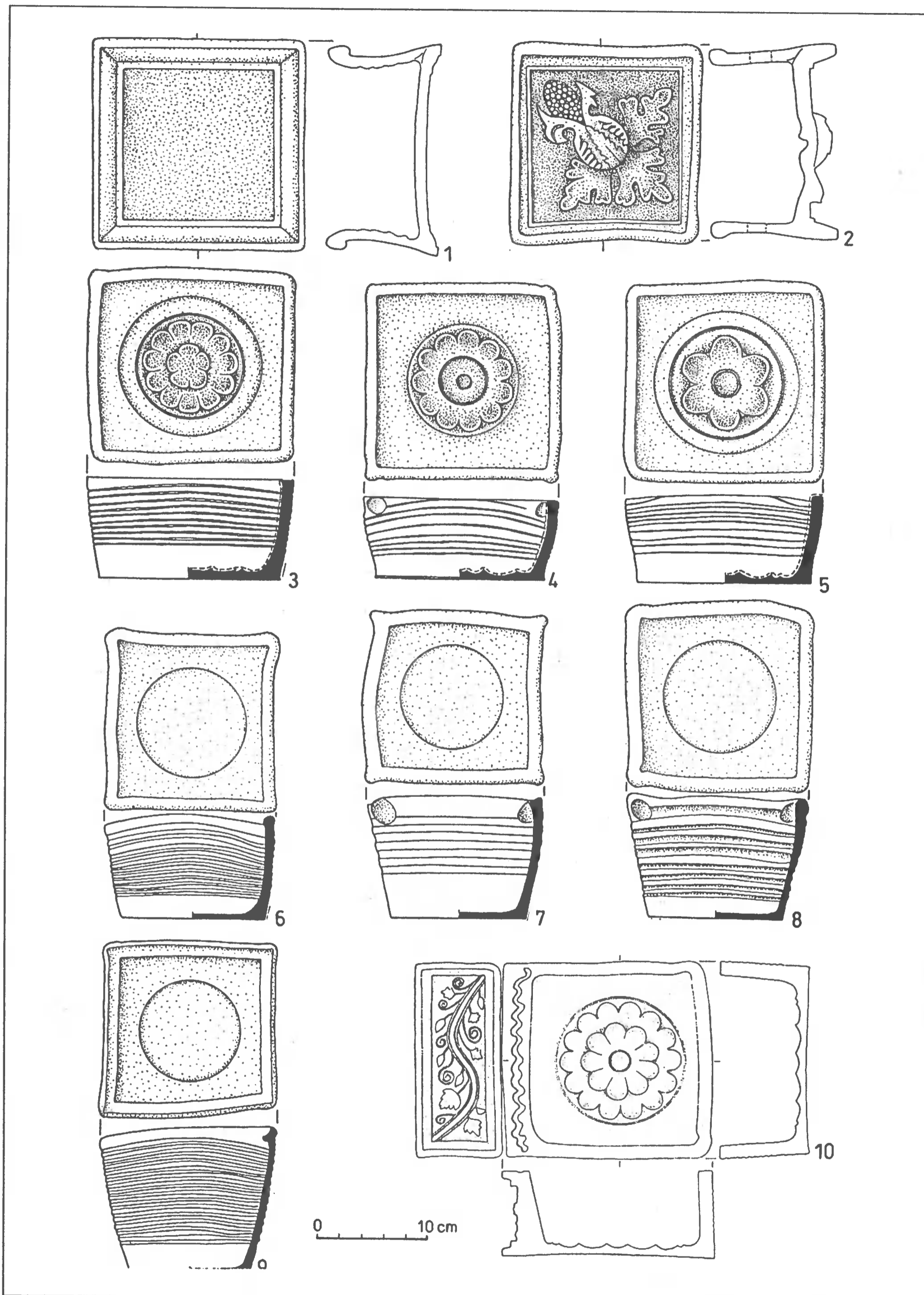

Ryc. 7. Poznań, ul. św. Wojciech 5. Kafle wypełniające środkowe (1-5) i fryzowy środkowy (6). Trzecia ćwierć XVI wieku

Rys. J. Kędelska

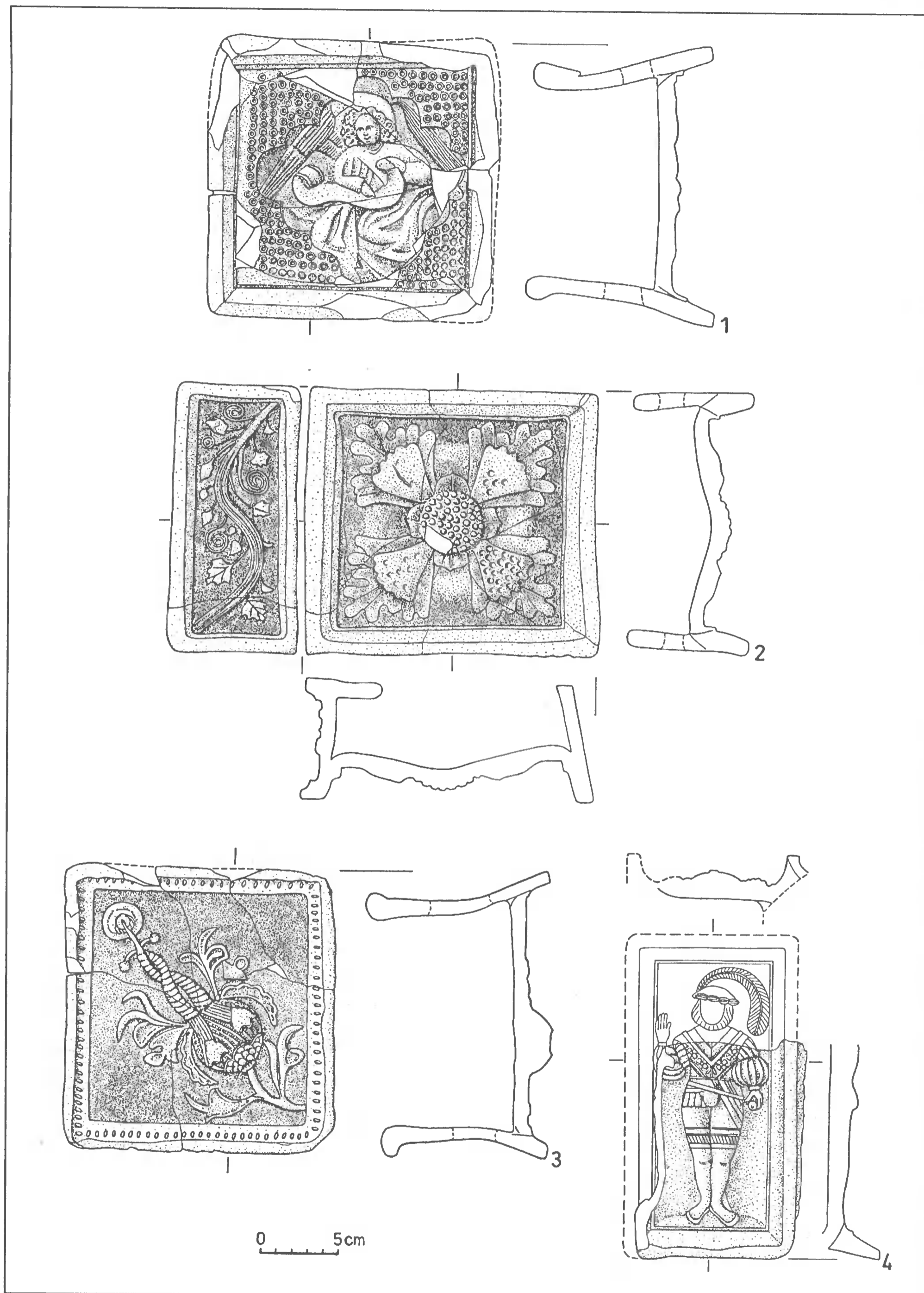

Rys. J. Kędelska
 Ryc. 8. Poznań. Kafle wypełniające środkowe zwieńczeniowe (1-2), wypełniający środkowy (3), fryzowy środkowy (4) z ul. Św. Wojciech 5 oraz miskowe (5, 6) ze Starego Rynku 42. Trzecia ćwierć XVI wieku (1-4) bądź druga połowa XVI w. (3, 4)

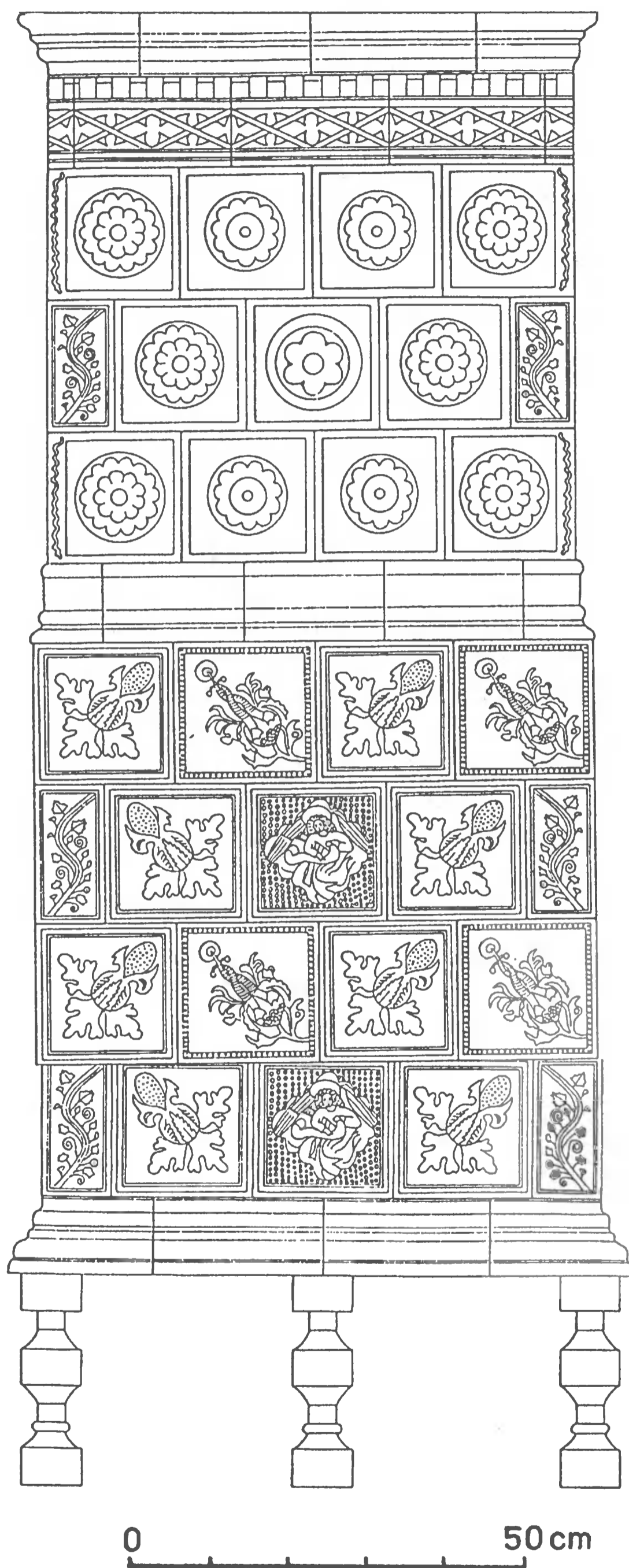

Ryc. 9. Poznań, Stary Rynek 96. Kafle wypełniające środkowe (1, 2), miskowe (3-9) oraz miskowy narożnikowy z boczną płytą (10). Druga połowa XVI w.

Rys. J. Kędelska

Rys. J. Kędelska
 Ryc. 10. Poznań. Kafle wypełniające środkowe ze Starego Rynku 96 (1-3) oraz płytki narożnikowy z fosy przy ul. Dominikańskiej, Garbary i Wielkiej (4). Druga połowa XVI w.

Rys. J. Kędelska
Ryc. 11. Poznań, Stary Rynek 96. Rekonstrukcja pieca „zwyčajnego” z około 1575 r.

XVI w. Wydaje się, że użyto ich do budowy jednego pieca. Wszystkie noszą ślady mocnego okopcenia od wewnątrz, a tyły niektórych kaflí płytowych również odciski tkanin. Tylko niektóre z nich zaopatrzone w polewę, poza jednym wyjątkiem, jednobarwną. Są wśród nich egzemplarze płytowe (formowane w matrycach): wypełniające środkowe, narożnikowe, wieńczące i miskowe (formowane na kole garncarskim). Te drugie zdecydowanie różnią się pomiędzy sobą wysokością kołnierzy (ryc. 9:3-10). Ich klasyfikację formalną przeprowadzono od egzemplarzy „niskich” (wysokość kołnierzy w granicach 7-9 cm), poprzez „średnie” (10-11 cm) do „wysokich” (12-13 cm).

Zdobienie kaflí miskowych (tylko niektórych) ogranicza się do plastycznych rozet, które powstały przez wyciskanie gliny palcami na dnie, otoczonych dookołnymi pierścieniami (ryc. 9:3-5, 10). Sporą osobliwością jest bardzo masywny kafel wypełniający narożnikowy, mający lico czołowe skonstruowane w formie miski i ozdobione rozetą, natomiast lico boczne w formie płyty z ornamentem winnej latorośli (ryc. 9:10).

Kaflí płytowych znaleziono zaledwie dziewięć. Bardzo masywne, o wymiarach lic 17-18 × 17-18 cm, wysokości kołnierzy dochodzących do 10,5-11,0 cm i grubości ścianek mieszczących się w przedziale 1-1,4 cm. Zostały ozdobione ciekawymi, bardzo zdecydowanymi ornamentami, które niejako podkreślały ową, wyżej wspomnianą, masywność.

Niewątpliwie najciekawszym okazem jest duży fragment kafla ozdobiony postacią anioła w stylizowanych chmurach, przybranego w mocno udrapowane szaty i trzymającego w rękach szarfę. Palec wskazujący lewej ręki anioła pokazuje, niestety zupełnie zatarty, napis na szarfie. Kafel pełnił rolę kasetonu; jego naroża ozdobiono zabiegiem „groszkowania”, wypuklającą centralnie umieszczoną postać anioła (ryc. 10:1). „Kasetonami”, wyjąwszy fragment egzemplarza wieńczącego, są tutaj wszystkie kaflí płytowe.

Inne kaflí wypełniające środkowe lub narożnikowe ozdobiono wyrazistymi motywami roślinnymi w różnej formie:

- wirującej rozety kwiatowej o grubych, mięsistych płatkach (kafel narożnikowy, którego boczne lico zaopatrzone w ornament winnej latorośli, ryc. 10:2),
- fantazyjnego, rozkwitającego pąku kwiatowego (ryc. 10:3),
- liści i owocu figi; w tym przypadku zdobienia wręcz naklejono na lico kafla (ryc. 9:2).

Jedyny, zachowany niestety we fragmencie kafel wieńczący jest przykładem bardzo popularnego motywu młodzieńca podtrzymującego tarczę z herbem Doliwa albo Dryja.

Opisany wyżej zespół dał asumpt do wykonania kolejnej (oczywiście rysunkowej) rekonstrukcji pieca. Powstał stosunkowo nieduży (wysokości około 1,85 m), lecz nadzwyczaj masywny, dwukondygnacyjny piec, o dolnej skrzyni prostokątnej, górnej zbliżonej do kwadratowej i o stosunkowo skromnym wystroju ścian (ryc. 11). Do stawiania ścian tylnych, niewidocznych dla obserwatora zapewne zastosowano kaflí niezdobione, zarówno miskowe jak i płytowe (tzw. ślepe – ryc. 9:1). Ponieważ zabrakło elementów pośrednich, kaflí gzymsowych, naskicowano jedynie ich przypuszczalny kształt. Nadstawa została wykonana z kaflí miskowych na planie kwadratu, gdyż takie rozwiązanie umożliwiła obecność miskowych kaflí narożnikowych. Kaflí pokryte były polewą bezbarwną, a cały piec umieszczono na drewnianych balaśkach. Wielkość pieca upoważnia do określenia go jako lekki, czyli „zwyczajny”, według XVIII-wiecznej terminologii fachowej (P. Świtkowski 1782, s. 181). Mógł być stawiany w mniejszych pomieszczeniach, również na wyższych kondygnacjach kamienicy. Piec wzniesiono około 1575 roku, a rozebrano po 1602 r. (P. Wawrzyniak 1998, s. 86-94).

Wydaje się, że z tego samego okresu pochodzi kafel wypełniający narożnikowy, z którego zachowała się tylko część płyty bocznej z motywem figuralnym, męczyzny składającego przy-

sięgę (?) ubranego w bogaty strój z epoki (ryc. 10:4). Kafel ten wraz z omówionym już wyżej okazem gotyckim ze sceną walki św. Jerzego ze smokiem oraz jeszcze jednym egzemplarzem (manierystycznym), który zostanie zaprezentowany nieco później, zostały znalezione w trakcie nadzorów archeologicznym w rejonie dawnej fosy miejskiej przy ul. Dominikańskiej, Garbary i Wielkiej (P. Pawlak, P. Wawrzyniak 2001). Sygnalizują one potężny zbiór materiałów kaflarskich, które zostały tam w końcu 2000 roku zebrane i które są przygotowywane do opracowania.

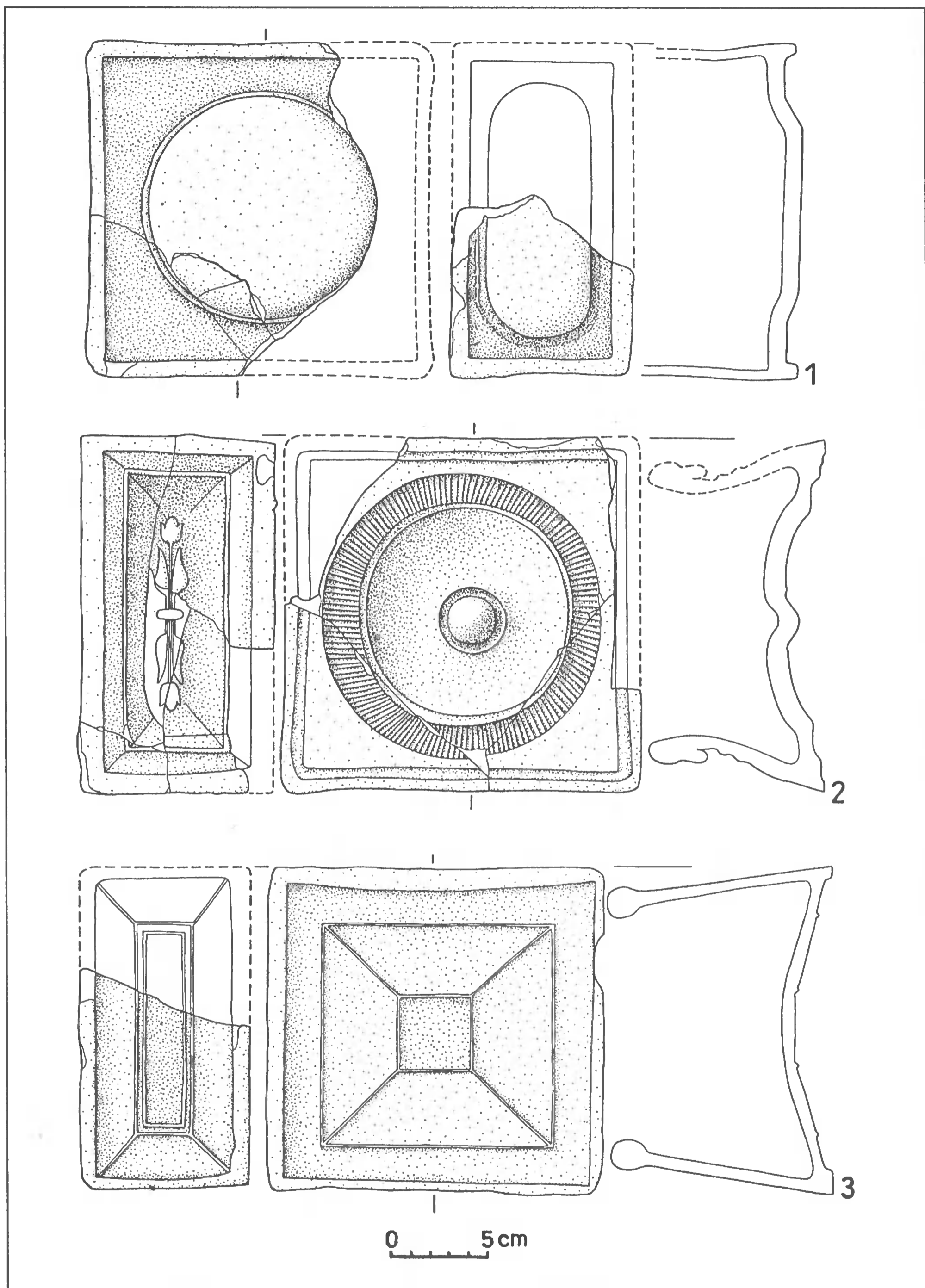
Zarejestrowane w wykopie archeologicznym na ul. Kramarskiej, w sąsiedztwie kamienicy nr 24 kafle (ryc. 12:1, 3; 13:1, 3; 14) „uzupełnione” nadto kaflami znalezionym w piwnicach traktów przednich kamienic przyrynkowych nr 96 (ryc. 12:2) i 98 (ryc. 13:2) reprezentują w zasadzie wszystkie odmiany potrzebne do wzniesienia pieca, który byłby reprezentatywny dla zasobnej kamienicy poznańskiej z przełomu XVI i XVII-początków XVII w. Wykonano dwie rysunkowe rekonstrukcje takiego pieca¹⁶. W wersji pierwszej (ryc. 15: 1) jest to piec „reprezentacyjny”, o wysokości całkowitej około 2,55 m, przeznaczony dla izby paradnej, która w tych czasach była już lokalizowana w trakcie tylnym I piętra. Wersja druga (ryc. 15:2) to piec „zwyczajny”, o wysokości całkowitej około 2,15 m, przeznaczony dla pozostałych pomieszczeń zajmowanych przez domowników. Mimo pewnych zaszłości stylistycznych (stosunkowo mocno wklęsłe, a przez to plastyczne lica – „kasetony”, wklęsłe bądź wypukłe półkule, wirujące „pseudorozety”), wyczuwalne są nowe trendy, przede wszystkim nadawanie ścianom pieca w miarę jednolitego wyglądu powtarzaniem sekwencji zdobniczych, które około 1620 r. zaowocowały wytworzeniem się klasycznych wątków kontynuacyjnych i reliefowych. Same piece stawały się coraz bardziej wysmukłe i mniejsze, bowiem wprowadzane wówczas ulepszenia powodowały ich coraz większą wydajność i trwałość.

W poznańskich materiałach kaflarskich w zasadzie dominują wytwory miejscowe. Stosunkowo rzadko pojawiają kafle o proveniencji obcej. Takimi unikatowymi znaleziskami są dwa egzemplarze (zachowane niestety fragmentarycznie), na które natrafiono podczas eksploracji nowożytnych nawarstwień śmietniskowych przy ul. Szyperskiej i fosy miejskiej w rejonie ul. Dominikańskiej, Garbary i Wielkiej. W pierwszym przypadku jest to górna partia niepolewanego kafla płytowego, lecz z bardzo bogatym, fantazyjnym ornamentem zdobiącym nadłucze arkady zwieńczone maskaronem (ryc. 16:1). W drugim zaś odnotowano fragment kafla pokryty polewą barwy zielonej i ozdobiony medalionem z popiersiem mężczyzny z głową ujętą w profilu. Wokół popiersia biegnie częściowo zachowany napis: „... HERZOG HANS FRIDERICH ...” (ryc. 16:2). Nie wydaje się jednak, żeby tego typu kafle znajdowały duży zbyt wśród obywateli Poznania. Zapewne adresowane były do określonej grupy mieszkańców, może niemieckojęzycznych bądź innowierców. Wydaje się zresztą, że początek XVII w., kiedy następował kolejny przełom w kaflarstwie polskim, sprzyjał poszukiwaniu nowych form i wzorców na terenach ościennych. Dowodnym przykładem jest egzemplarz z kamienicy przyrynkowej nr 96 datowany na lata około 1600-1620, kafla gzymsowego lub fryzowego ozdobionego m.in. mocno stylizowanym puttem (ryc. 16:7), znajdowanym na terenach przygranicznych północno-zachodniej Wielkopolski z Rzeszą Niemiecką¹⁷.

Cezura roku 1620 zaowocowała w kaflarstwie poznańskim w pełni rozwiniętymi ornamentami kontynuacyjnymi, reliefowymi, okuciovymi, maureskowymi i innymi, nowym sposobem kładzenia polew, szeregiem nowinek technicznych w produkcji samych kafli, jak i w sposobie

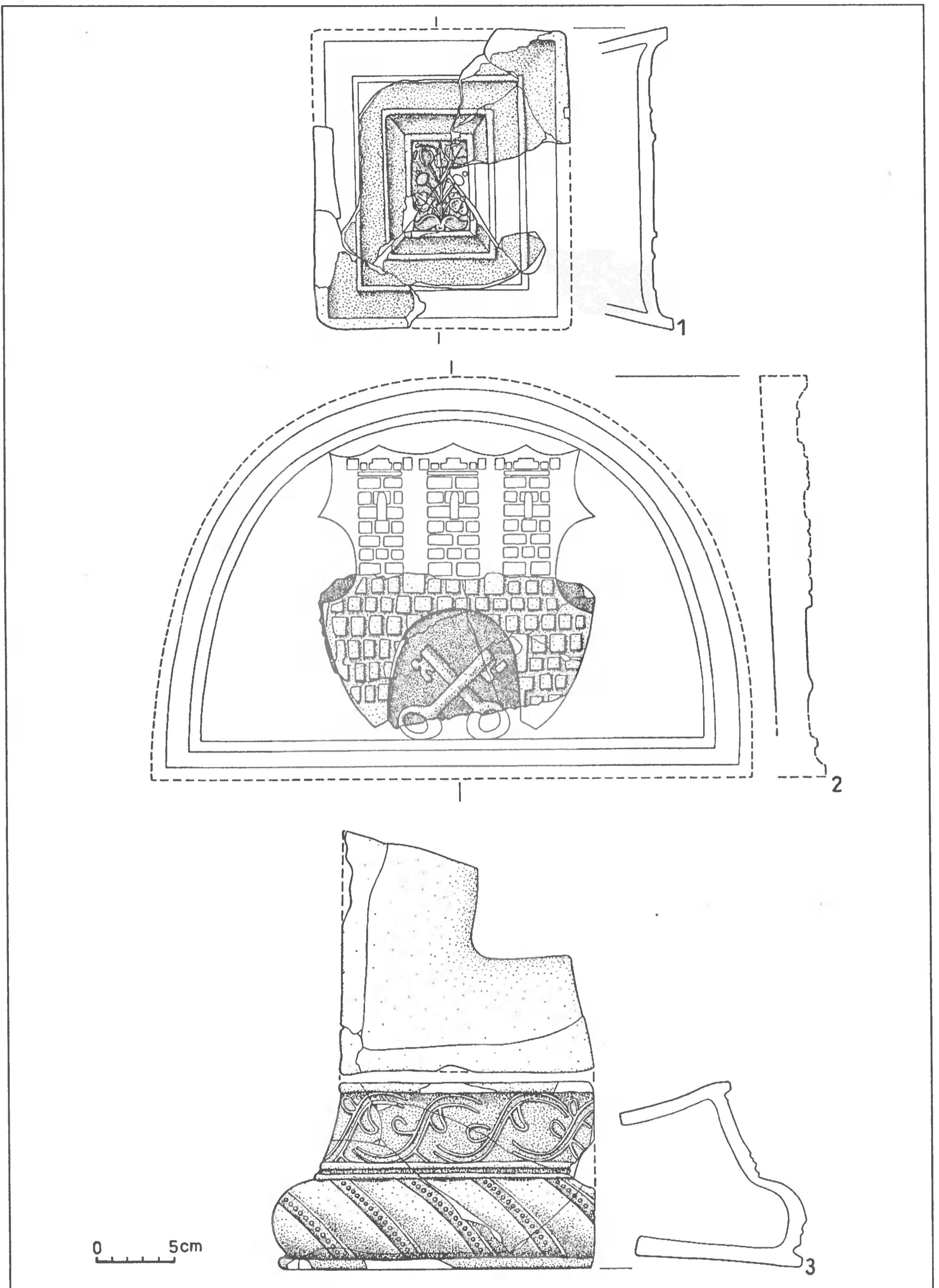
¹⁶ Wielce pomocnym narzędziem były tutaj rysunki zamieszczone w pracy A. Łaskiewicz o kaflach i piecach z dworu w Krajkowie pod Mosiną (A. Łaskiewicz 1997).

¹⁷ Np. w Chalinie koło Sierakowa, gdzie przy remoncie XVII-wiecznego dworu natrafiono na gruzowisko po rozebranym piecu z takimi samymi kaflami (P. Wawrzyniak 1996b, s. 2).

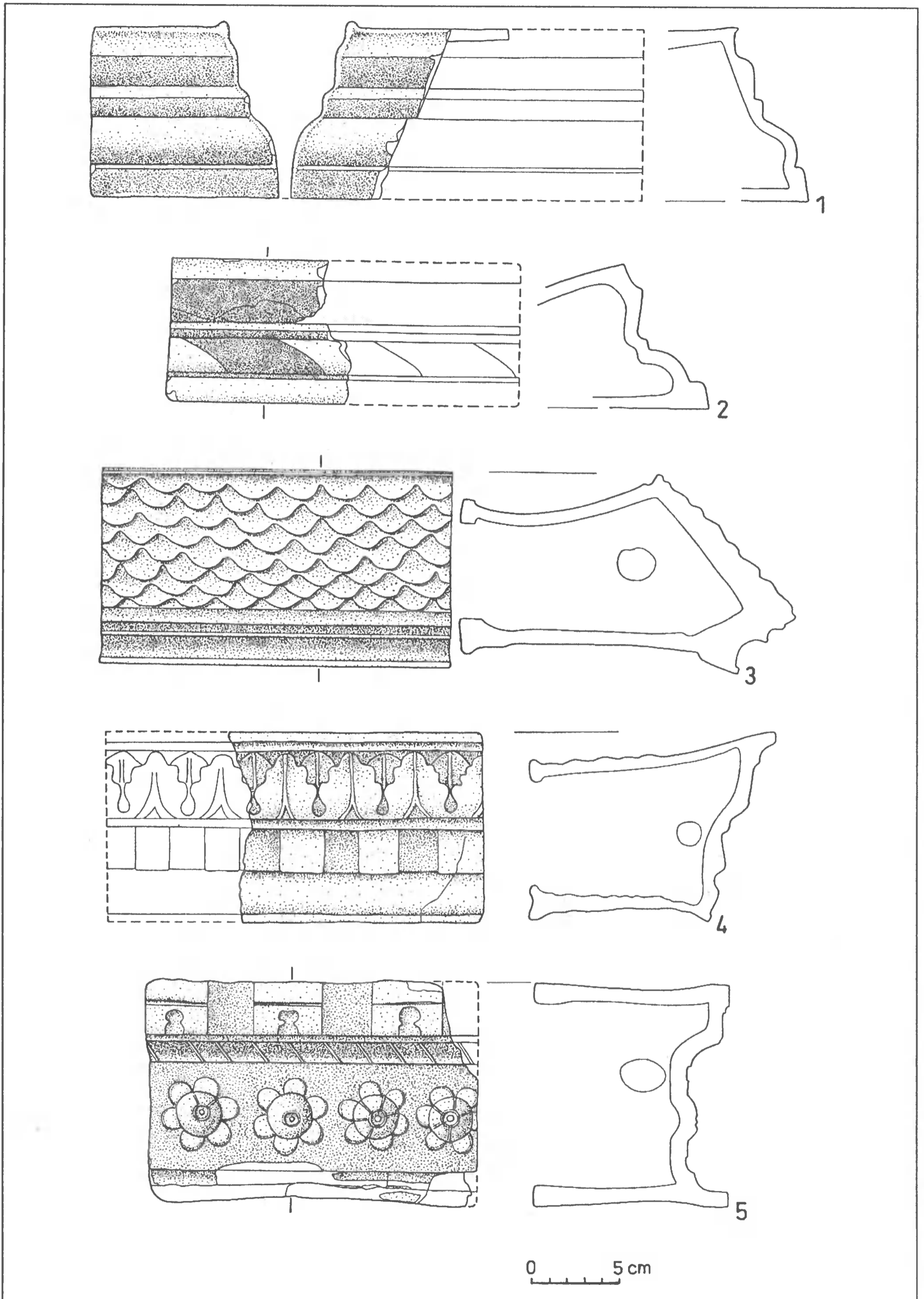
Ryc. 12. Poznań. Kafle wypełniające narożnikowe z ul. Kramarskiej 24 (1, 3) i Starego Rynku 96 (2). Po 1600 r.

Rys. J. Kędelska

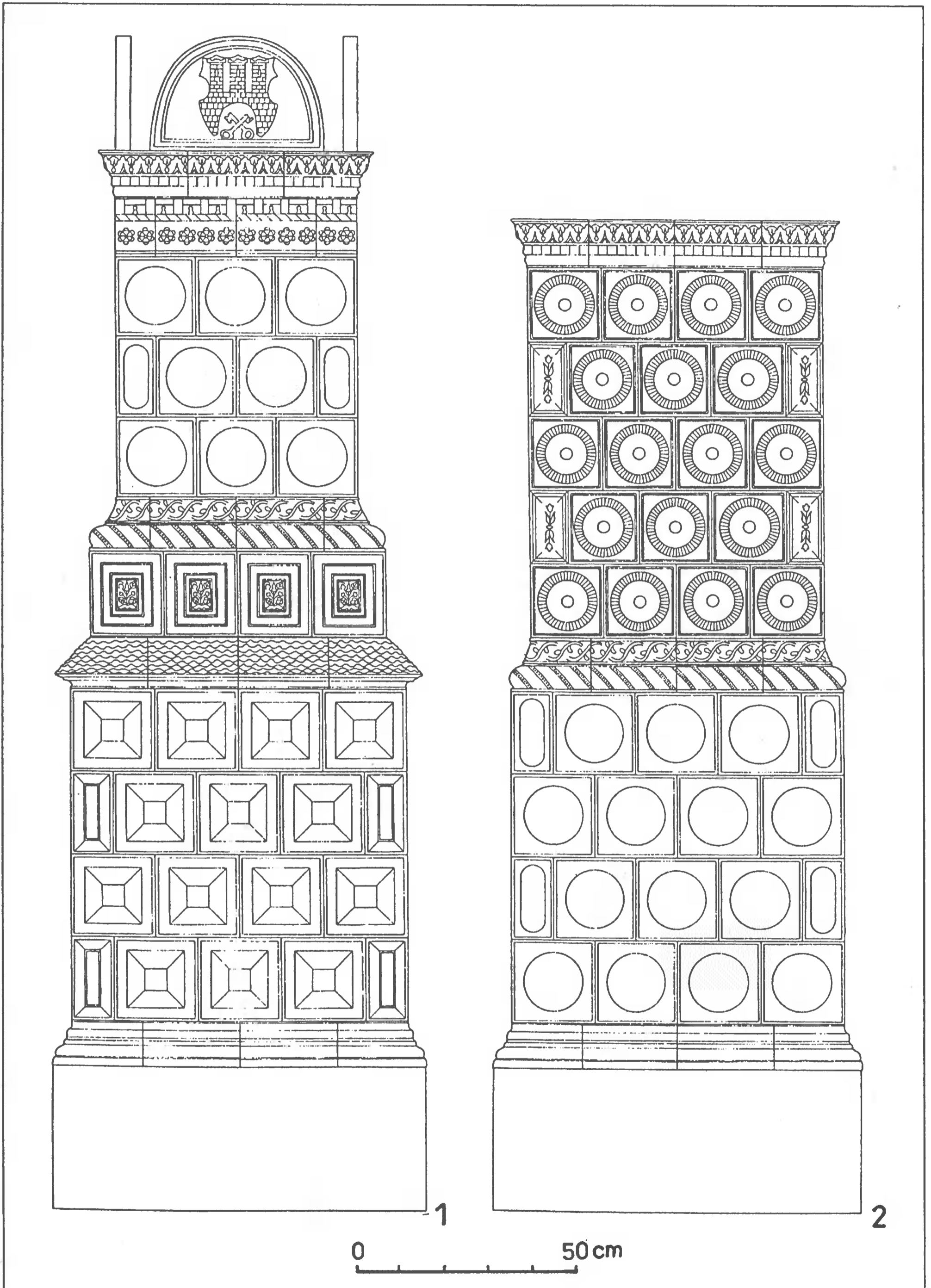
Rys. J. Kędelska

Ryc. 13. Poznań. Kafel wypełniający środkowy z ul. Kramarskiej 24 (1), płyta wieńcząca ze Starego Rynku 48 (2) i płytowy narożnikowy ze Starego Rynku 98 (3). Po 1600 r.

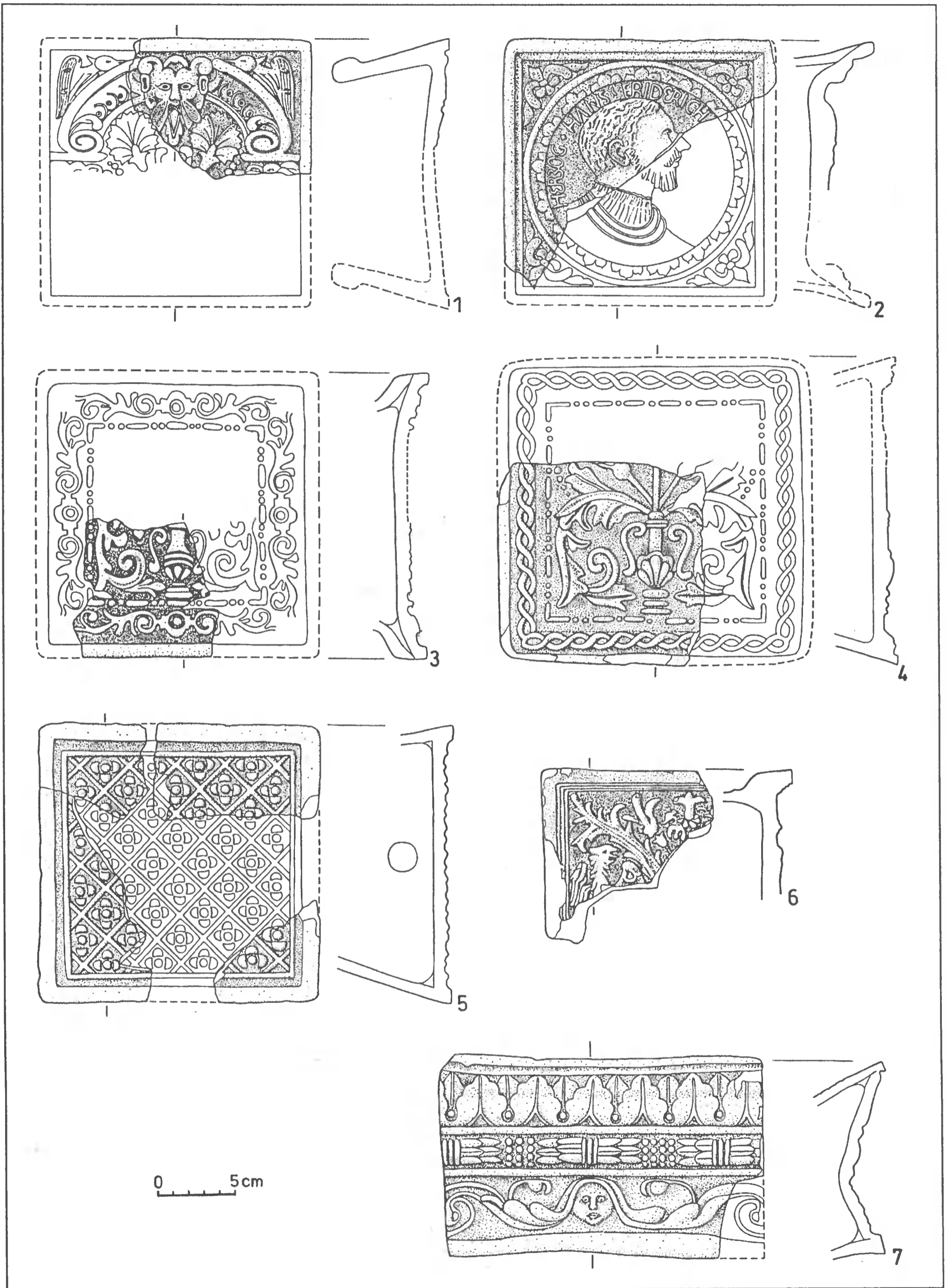
Ryc. 14. Poznań, ul. Kramarska 24. Kafle gzymsowe środkowe (1-4). Po 1600 r.

Rys. J. Kędelska

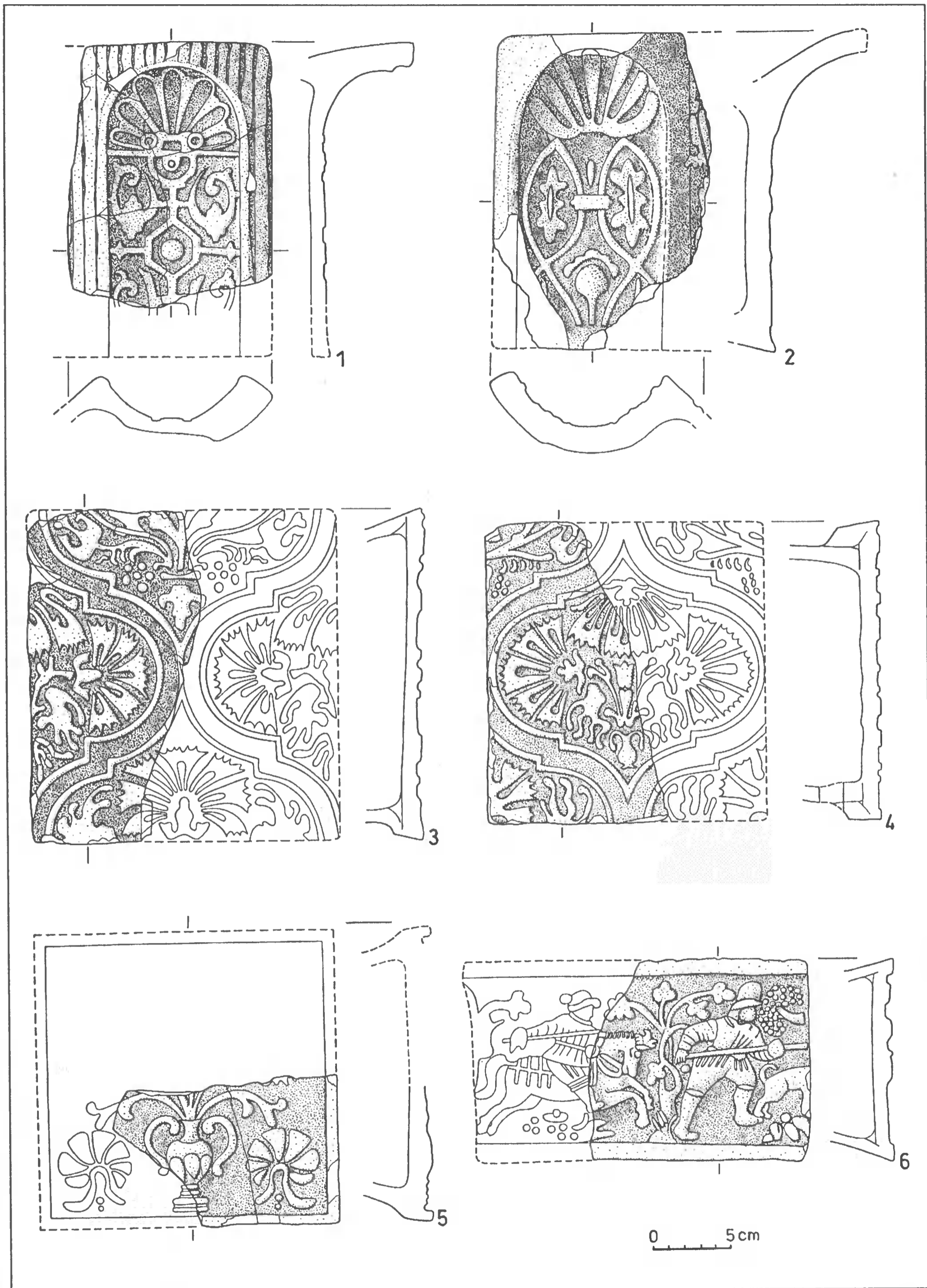
Ryc. 15. Poznań, ul. Kramarska 24. Dwie wersje pieca: „representacyjny” (1) i „zwyčajny” (2). Po 1600 r.

Rys. J. Kędelska

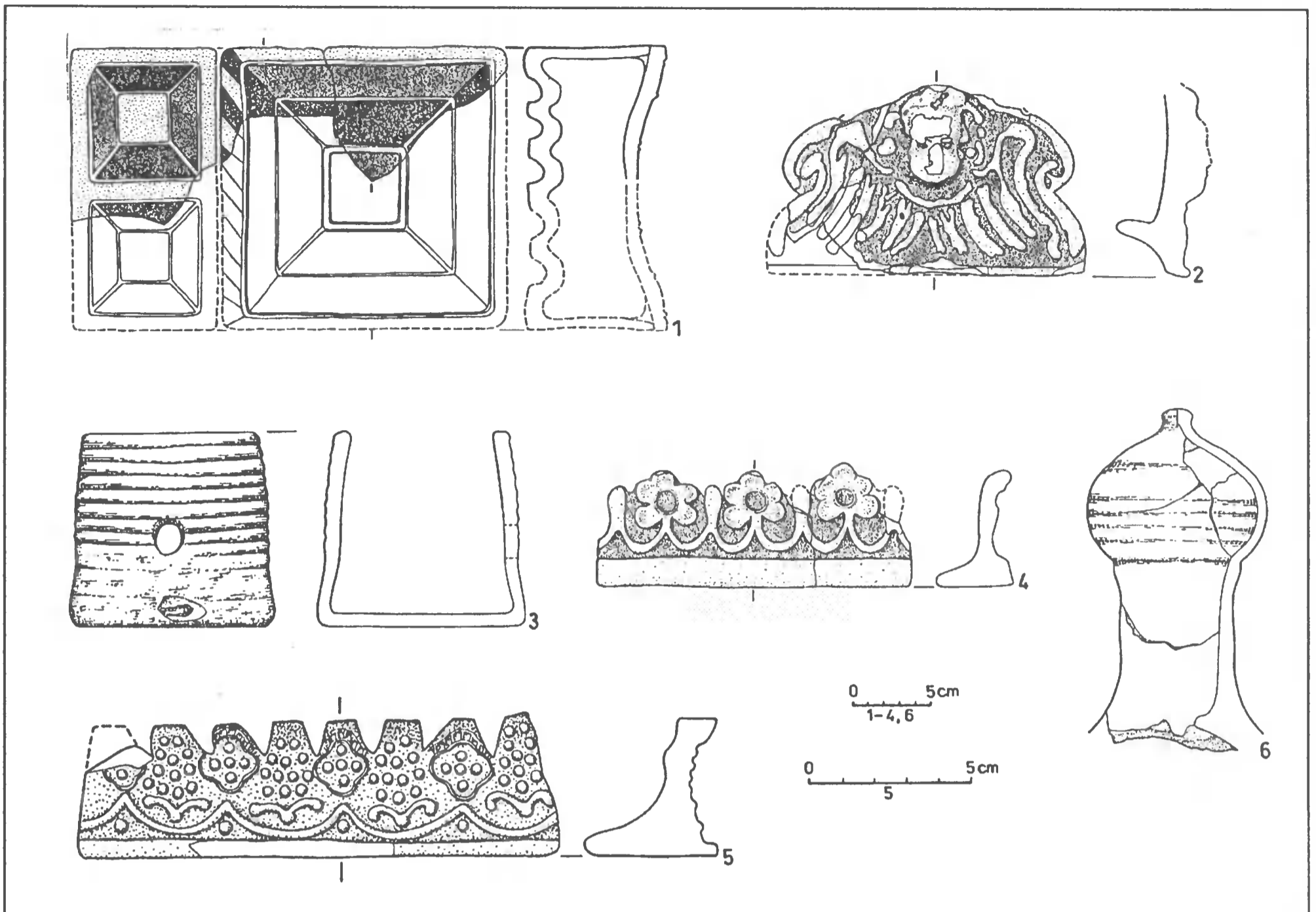

Ryc. 16. Poznań. Kafle środkowe wypełniające z ul. Szyperskiej (1,4), z fosy przy ul. Dominikańskiej, Garbary i Wielkiej (2), z ul. Stawnej (3), ze Starego Rynku 96 (5) i ul. Gołębiej 6 (6) oraz kafel gzymsowy lub fryzowy ze Starego Rynku 96 (7)

Rys. J. Kędelska

Rys. J. Kędelska
 Ryc. 17. Poznań, ul. Szyperska. Kafle narożnikowe trójdzielne (1, 2), wypełniające środkowe (3-5) i fryzowy środkowy (6). Wiek XVII

Rys. J. Kędelska

Ryc. 18. Poznań. Kafle środkowe wypełniające z ul. Stawnej (1, 3), i zwieńczeniowe – płyta z ul. Szyperskiej (2), koronki z ul. Szyperskiej (4, 5) oraz fiola ze Starego Rynku 48 (6). Wiek XVII.

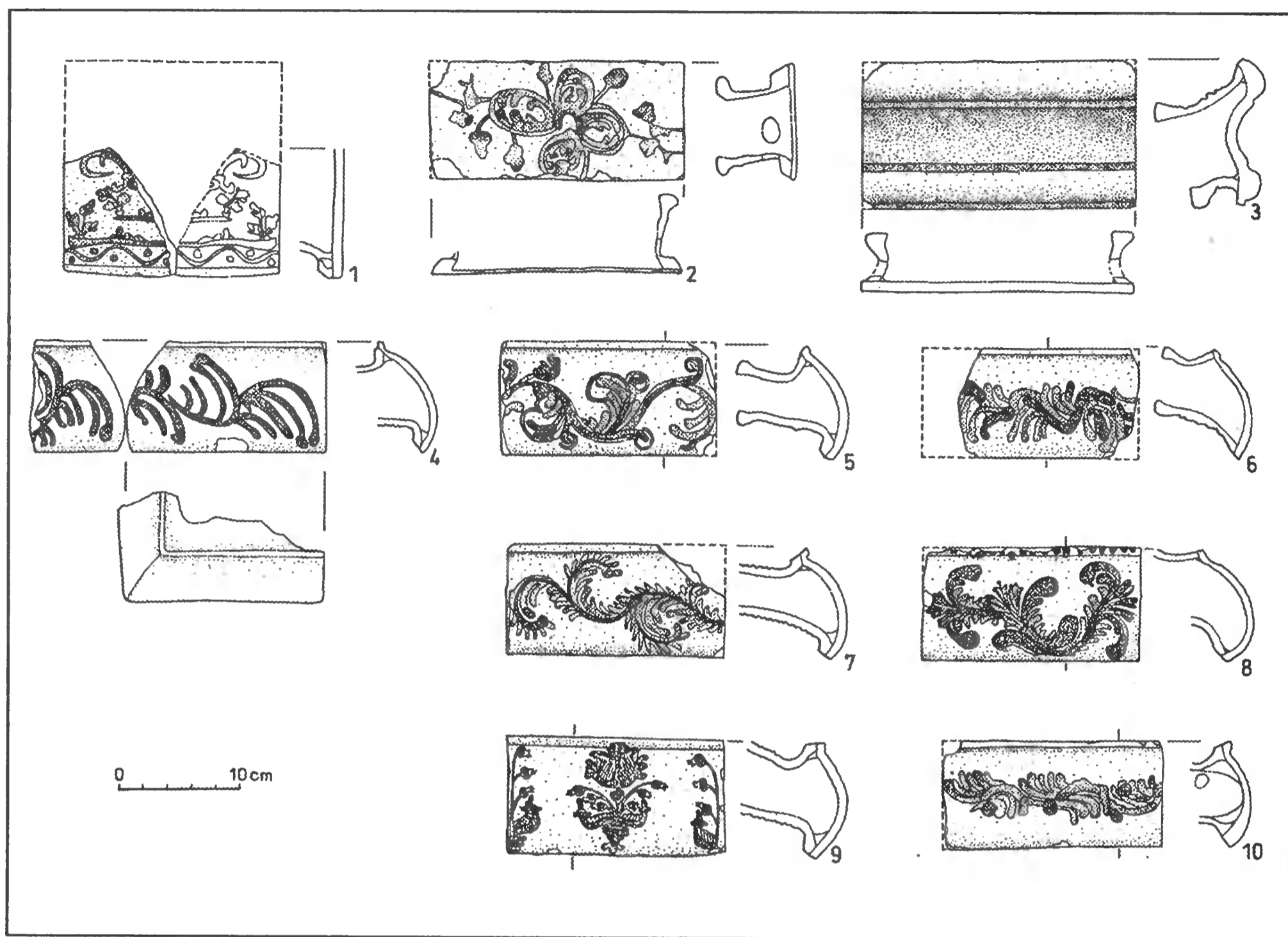
budowy pieców. Mimo pozornego bogactwa wątków, wielobarwnych pól zdobnictwo kafli stawało się na przestrzeni lat coraz bardziej schematyczne i uboższe. Również jakość wykonania systematycznie się obniżała, kilkadziesiąt lat później była już wręcz katastrofalna. Kryzys gospodarczy, jaki ogarnął Poznań w wyniku wojen szwedzkich ma swoje pełne odzwierciedlenie również i w tej dziedzinie. Podane tutaj przykłady bardzo źle wykonanych kafli w sposób naoczny pokazują ówczesny upadek poznańskiego rzemiosła. Są wśród nich egzemplarze jeszcze o tradycjach manierystycznych, zdobione fantazyjnymi kwiatonami i licach zamkniętymi mocno spłaszczonymi, lecz nadal wyraźnymi rantami (ryc. 16:3, 4)¹⁸. Dalej odnotowano okazy ze geometryzowanymi plecionkami wypełnionymi stylizowanymi płatkami kwiatów (ryc. 16:5)¹⁹ lub wypełnione najróżnorodniejszymi motywami stylizowanych wici roślinnych, umieszczonymi niekiedy między okuciami segmentowymi, zwłaszcza w kafłach niszowych narożnych (ryc. 17:1, 2)²⁰. Zarejestrowano również kafle z ornamentem pędów wiciokrzewu, na których przysiadły ptaki, orły bądź sokoły (ryc. 16:6)²¹. Bardzo charakterystycznymi dla pierwszej połowy XVII stulecia są w Poznaniu kafle fryzowe ze scenami polowań konnych i pieszych z udziałem psów na zwierzynę płową. Zaprezentowany tutaj z tego cyklu kafel jest pokryty polewą, zestawioną

¹⁸ Kafle znalezione w trakcie nadzorów przy ul. Stawnej i badań przy ul. Szyperskiej.

¹⁹ Kafel znaleziony w trakcie badań piwnicy traktu przedniego kamienicy przyrynkowej nr 96.

²⁰ Kafle znalezione w trakcie badań na ul. Szyperskiej.

²¹ Kafel znaleziony w trakcie badań piwnicy traktu przedniego kamienicy nr 6 przy ul. Gołębiej (d. Wrocławska nr 17).

Rys. J. Kędelska, I. Chrzanowska-Wawrzyniak

Ryc. 19. Poznań. Kafle środkowe wypełniające z ul. Żydowskiej 10 (1, 2), środkowe gzymso-
we z ul. Żydowskiej 10 (3, 5-10) i gzymsovny narożnikowy z ul. Żydowskiej 10 (4). Wiek XVIII

w sposób klasyczny dla tego okresu: białą (motyw i obramienia) i granatową (tło) (ryc. 17: 6)²². Około 1650 r. pojawiły się egzemplarze z bardzo wówczas popularnymi motywami stylizowanych goździków, chabrów, pojedynczego tulipana (przybierającego czasem formę kwiatonu), często w połączeniu z ornamentami okuciowymi (ryc. 17:3-5)²³. Wydaje się, że nieprzerwanie, niemal do końca wieku, trwają kafle z motywem kasetonów (ryc. 18:1)²⁴. Powyższy, naprędce przedstawiony zestaw XVII-wiecznych poznańskich kafli piecowych uzupełniają:

- płytowy (zarys płyty okrągły), wypełniający środkowy o komorze otwartej, bez ornamentu, tzw. ślepy z 1 połowy XVII w. (ryc. 18:3)²⁵,
- kafel wieńczący ozdobiony puttem, również z 1 połowy XVII wieku (ryc. 18:2)²⁶,
- dwa przykłady koronek z 2 połowy XVII w. (ryc. 18: 4, 5)²⁷,
- fiala, raczej z 1 połowy XVII w., polewa ciemnozielona przechodząca w czerń (ryc. 18:6)²⁸.

W przeciwieństwie do materiałów wcześniejszych, a w szczególności renesansowych, kafle barokowe nie doczekały się, jak dotąd, bardziej wnikliwych studiów. W zbiorach

²² Kafel znaleziony w trakcie badań na ul. Szyperskiej.

²³ Kafle znalezione w trakcie badań na ul. Szyperskiej.

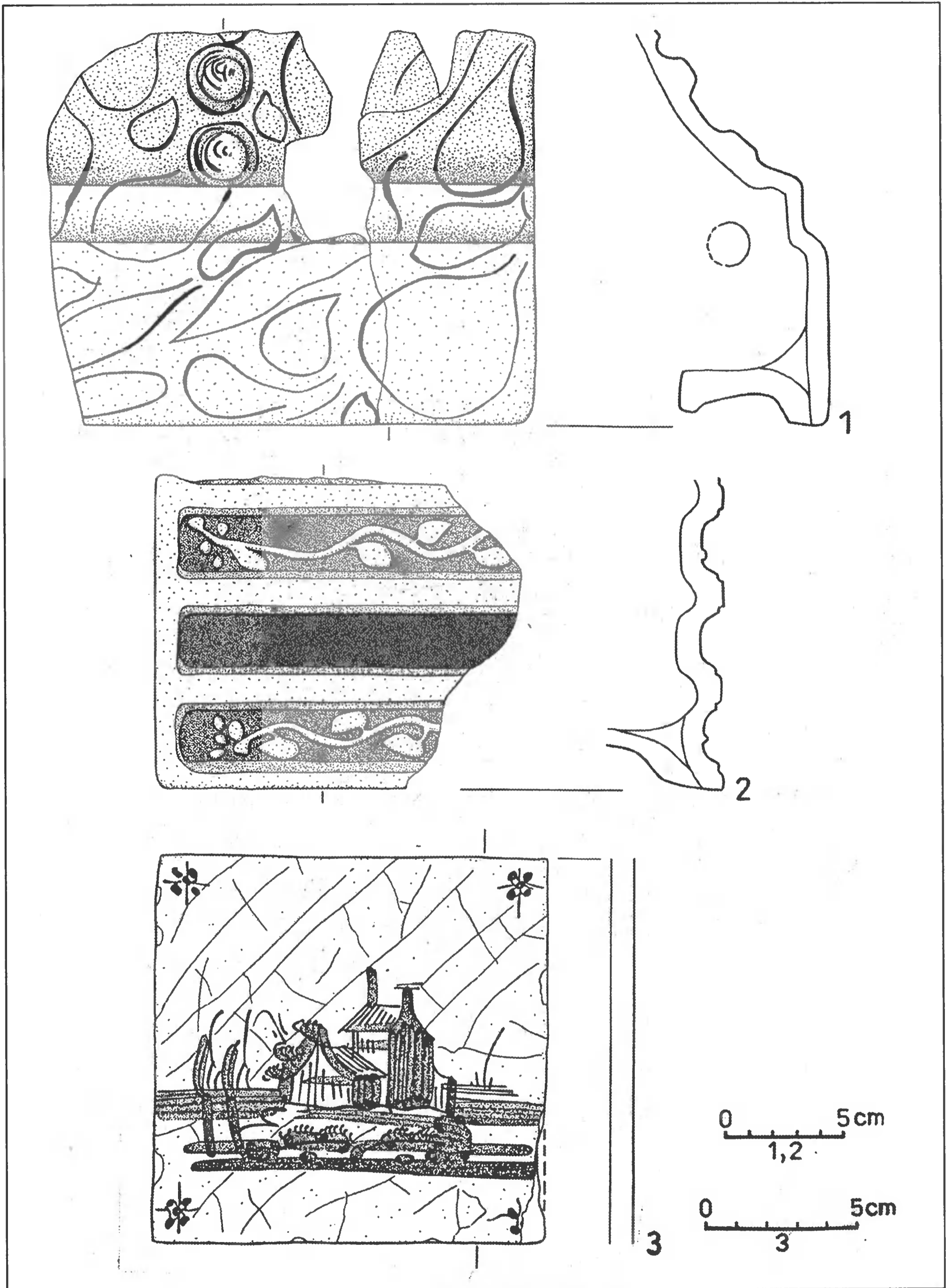
²⁴ Kafle znalezione w trakcie nadzorów na ul. Stawnej.

²⁵ Kafel znaleziony w trakcie nadzorów na ul. Szewskiej. Przykłady takich kafli są oczywiście z terenów Polski znane, np. egzemplarz z Sienna z XVI w. (M. Dąbrowska 1987, il. 34: 3).

²⁶ Kafel znaleziony w trakcie badań na ulicy Szyperskiej.

²⁷ Kafle znalezione w trakcie badań na ul. Szyperskiej.

²⁸ Kafel znaleziony w trakcie badań kamienicy przyrynekowej nr 48 (E. Krause 1978, s. 23).

Rys. J. Kędelska
 Ryc. 20. Poznań. Kafel narożnikowy trójdzielny z ul. Stawnej (1), środkowy wypełniający z ul. Żydowskiej 13/14 (2) oraz holenderska płytka ścienna ze Starego Rynku 48 (3).
 Wiek XVIII (z wyjątkiem numeru 2 – z przełomu XVIII i XIX w.)

b. Pracowni jest ich bardzo dużo, w tym niezwykle ciekawe zespoły z ul. Szyperskiej oraz z rejonu ul. Dominikańskiej, Garbary i Wielkiej oraz z poszczególnych kamienic staromiejskich.

Podobne problemy dotyczą kafli XVIII-wiecznych i późniejszych. Przedstawiony tutaj raptem jeden, aczkolwiek bardzo ciekawy zespół kafli z drugiej ćwierci XVIII w., odkryto zimą 1998 roku w piwnicy traktu przedniego kamienicy przy ul. Żydowskiej nr 10, w skrytce pod nieistniejącymi w momencie rozpoczęcia badań schodami (P. Wawrzyniak 1997, s. 2, 3)²⁹. Złożyło się nań kilkanaście znakomitych swej klasie kafli gzymsowych środkowych i narożnych oraz środkowych wypełniających. Z wyjątkiem jednego („ślepego” ryc. 19:3) wszystkie były ozdobione, malowanymi niebieską bądź fioletową farbą girlandami kwiatów lub wici roślinnych na białym tle (ryc. 19:1, 2, 4-10). Sprawiają wrażenie swego rodzaju kolekcji, jakby nie pochodziły z jednego pieca, lecz z co najmniej kilku. Wysoka klasa artystyczna tych kafli jak i bardzo dobra jakość wykonania wskazuje, iż wykonał je bardzo dobry rzemieślnik, o którego przecież, w owym czasie, było w Poznaniu niezwykle trudno. Niestety, nie ma możliwości dokonania, w oparciu o ten zbiór, rekonstrukcji rysunkowej pieca.

Z około połowy XVIII w. pochodzi kafel narożnikowy trójdzielny znaleziony w wykopie sondazowym na ul. Stawnej. Jego lico ozdobiono malowanymi fioletową farbą fantazyjnymi wstęgami (?) położonymi na białe tło (ryc. 20:1). Szereg kafli z tego czasu i nieco późniejszych, tj. z 2 połowy XVIII w., z charakterystycznymi ornamentami w formie ozdobnych ramek i rzadziej girland kwiatowych wydobyto z wykopów na ul. Szyperskiej.

Z przełomu XVIII i XIX w. pochodzą kafle zwane niekiedy „organkami” z racji sposobu potraktowania ich powierzchni. Lica tych kafli, dla zwiększenia powierzchni grzewczej, były zaopatrzone w rodzaj bardzo charakterystycznych kanelur czy też żłobków, niekiedy ozdobionych stylizowanymi pędami roślinnymi i kwiatami. Barwy zastosowanych tutaj polew były najczęściej kremowe, jasnożółte lub, stosunkowo rzadko, białe. Przykładów takich kafli dostarczyły m.in. badania na ul. Stawnej (ryc. 20:2) i w kamienicy przy ul. Żydowskiej 13/14 (J. Pietrzak, P. Wawrzyniak 1996; B. Merda 1998, s. 64, 65, ryc. 34, 36, 37).

Geneza i rozwój średniowiecznego oraz nowożytnego kaflarstwa poznańskiego w niczym nie odbiega od trendów ogólnopolskich. Znane nam w Poznaniu średniowieczne kafle gotyckie są nieliczne. Jest to raczej wynik stanu badań i braku odpowiednich opracowań materiałów już pozyskanych (np. w Muzeum Archeologicznym zalegają bardzo ciekawe zbiory kafli gotyckich z badań na Chwaliszewie) niż stanu rzeczywistego. Apogeum rozwoju poznańskiego kaflarstwa przypadło na 2 połowę XVI w. Zespoły kafli z tego czasu charakteryzują się bardzo wysokim poziomem artystycznym i wykonawczym. Później nastąpił powolny, lecz nieubłagany regres, który przybrał po połowie następnego stulecia bardzo poważne rozmiary. Kafle z końca XVII w., aczkolwiek często znajdowane, nie są tak interesujące jak wcześniejsze. Słabe artystycznie, bardzo kiepsko lepione i wypalane niczym nie przypominają swych poprzedników. Wyrażna poprawa tego stanu rzeczy przyszła dopiero kilkadziesiąt lat później wraz z modą na kafle malowane na wzór ściennych płytek holenderskich (ryc. 20:3) i stawianie pieców w typie pomorskich z Gdańska czy też Elbląga. Początek XIX w. zaowocował piecami opalanymi węglem kamiennym i wówczas pojawiły się kafle wyrabiane maszynowo o zupełnie innych parametrach technicznych.

²⁹ Schowki pod schodami w partiach frontowej piwnic kamienic to miejsca wielce charakterystyczne dla tego typu znalezisk. Były to swoiste lamusy, do których składano rzeczy niepotrzebne, ale mające jeszcze walory użytkowe, np. kafle po rozebranych piecach.

Bibliografia

DĄBROWSKA M.

1987 *Kafle i piece kaflowe w Polsce do końca XVIII wieku*, Wrocław.

DROZDOWSKI M.

1988 *Życie gospodarcze miasta*, [w:] J. Topolski (red.), *Dzieje Poznania*, t. 1, cz. 1 Warszawa, s. 455-475.

MATUSZEWSKA-KOLA W.

1980 *Kafle piecowe odkryte podczas badań archeologicznych*, [w:] K. Nowiński (red.), *Materiały sprawozdawcze z badań zespołu pobenedyktynskiego w Mogilnie*, Warszawa.

MERDA B.

1998 *Ruchome materiały źródłowe z badań kamienicy staromiejskiej przy ul. Żydowskiej 13/14 w Poznaniu*, Poznań, (mps pracy magisterskiej w Instytucie Prahistorii UAM w Poznaniu).

KRAUSE E.

1987 *Badania archeologiczne kamienicy nr 48 przy Starym Rynku w Poznaniu*, Poznań, (mps w archiwum Miejskiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu).

ŁASZKIEWICZ A.

1997 *Kafle i piece z dworu na kopcu w Krajkowie pod Mosiną*, woj. poznańskie, Poznań.

ŁASZKIEWICZ T.

1993 *Renesansowa garncarnia (kaflarnia) na Wzgórzu Św. Wojciecha w Poznaniu*, [w:] *Kafle gotyckie i renesansowe na ziemiach polskich*, Katalog wystawy, Gniezno, s. 44, 45.

NIEWĘGŁOWSKI A.,

1998 *Leksykon Świętych*, hasło: Św. św. Benedykt, Jan, Mateusz, Izaak, Krystyn, męczennicy, Warszawa.

PIĄTKIEWICZ-DERENIOWA M.,

1960 *Kafle wawelskie okresu wczesnego renesansu*, [w:] *Studia do dziejów Wawelu*, t. 2, s. 303-492.

PAWLAK PAWEŁ, WAWRZYNIAK P.

2001 *Sprawozdanie z badań i nadzorów archeologiczno-konserwatorskich (etap „B”) na placu u zbiegu ul. Dominikańskiej, Garbary i Wielkiej w Poznaniu wykonanych na przełomie lat 2000 i 2001 w trakcie budowy domu mieszkalno-usługowego*, Poznań (mps w archiwum Miejskiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu).

PIETRZAK J., WAWRZYNIAK P.

1995 *Badania kompleksu kamienic staromiejskich przy Starym Rynku 97/98 i ul. Kramarskiej 22/24*, t. 1-3, Poznań (mps w archiwum Miejskiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu).

1996 *Badania archeologiczno-architektoniczne w kamienicy przy ul. Żydowskiej 13/14 w Poznaniu*, Poznań (mps w archiwum Miejskiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu).

1997 *Badania kamienicy staromiejskiej przy Starym Rynku w Poznaniu nr 95/96 w Poznaniu*, Poznań (mps w archiwum Miejskiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu).

ŚWITKOWSKI P.,

1782 *Budowanie wiejskie dziedzicom dobry possessorom toż wszystkim iakążkolwiek zwierzchność po wsiach i miasteczkach mającym do uwagi y praktyki podane*, Warszawa.

WAWRZYNIAK P., PAWLAK P., SEROCZYŃSKI Z.

2002 *Sprawozdanie z badań archeologicznych na parceli staromiejskiej przy ul. Dominikańskiej nr 6 w Poznaniu*, Poznań (mps w archiwum Miejskiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu).

WAWRZYNIAK P.

1986 *Badania archeologiczne kamienic nr 42 i 43 przy Starym Rynku w Poznaniu*, t. 1-2, Poznań (mps w archiwum Miejskiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu).

1996a *Wyniki interwencji archeologiczno-architektonicznej i materiały do wytycznych konserwatorskich dla kamienicy przy ul. Żydowskiej 11 w Poznaniu (wejście od ul. Mokrej) – sprawozdanie*, Poznań (mps w archiwum Miejskiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu).

1996b *Sprawozdanie z nadzorów archeologicznych wykonanych w 1996.r w trakcie prac ziemnych przy remoncie generalnym dworu murowanego w Chalinie, woj. poznańskie*, Poznań (mps w archiwum Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu).

1997 *Wyniki nadzorów archeologiczno-konserwatorskich w piwnicach kamienicy staromiejskiej przy ul. Żydowskiej 10 w Poznaniu. Sprawozdanie*, Poznań (mps w archiwum Miejskiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu).

1998 *Rupiecie sprzed wieków, czyli zespół kafli piecowych z kamienicy nr 95/96 przy Starym Rynku*, „Kronika Miasta Poznania”, z. 1, Poznań, s. 86-94.

1999 *O kaflach i piecach w poznańskich domach*, „Kronika Miasta Poznania”, z. 4, Poznań, s. 41-58.

2001 *Kafle piecowe ze zbiorów Pracowni Naukowo-Badawczej PKZ, Sp. z o.o. w Poznaniu*, Poznań (mps w archiwum Miejskiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu).

Adres autora:

mgr Piotr Wawrzyniak

ul. Powstańcza 3/3

61-546 Poznań

Die Ofenkacheln in den Sammlungen der ehemaligen Wissenschaftlichen und Forschungswerkstatt PKZ, Sp. z o.o. (Werkstätte für Denkmalpflege GmbH) in Poznań
Zusammenfassung

In den Lagern der Posener Werkstätte für Denkmalpflege werden zur Zeit u.a. einige zehn tausend Fragmente der mittelalterlichen und neuzeitigen Ofenkacheln aufbewahrt. Sie stammen meistens aus den archäologisch-konservatorischen Untersuchungen und Aufsichten, welche die Archäologen der ehemaligen Wissenschaftlichen und Forschungswerkstatt PKZ, Sp. z o.o. auf dem Gebiet der Stadt Poznań (Posen) in den letzten fünfundzwanzig Jahren des vergangenen Jahrhunderts geführt haben. Es überwiegt das Material aus dem 16.–17. Jh., obwohl es an älteren Exemplaren auch nicht fehlt, die sogar in die 2. Hälfte des 14. Jh. – Wende des 14./15. Jh. datiert werden. Die entschieden meisten Kacheln wurden einer Katalogisierung, einer wissenschaftlichen Voranalyse und entsprechender Erarbeitung unterzogen, obwohl es Komplexe gibt, die diese Maßnahmen nicht umfassten. Im

Aufsatz wurden die interessantesten Kacheln aus diesen Sammlungen präsentiert und mit kurzem Kommentar und Abbildungen versehen.

Die verhältnismäßig bescheidene Sammlung von gotischen Kacheln aus der zweiten Hälfte des 15. Jh. vertreten u.a. die Exemplare mit heraldischer und hagiographischer Thematik. Aus der Renaissance sind besonders die allgemein in die zweite Hälfte des 16. Jh. datierten Kachelkomplexe aus Stary Rynek (Altmarkt) 96, Żydowska-Straße 11 und Kramarska-Straße 24 bemerkenswert. Sie waren eine Grundlage zur Rekonstruktion von einigen Öfen, die früher in den Repräsentationsräumen der Häuser der Posener Bürger gestellt waren. Ein ausgezeichneter Fund sind auch die Fragmente der Renaissancekacheln, die im 1993 in der Św. Wojciech-Straße freigelegt wurden. Unter ihnen befinden sich auch Exemplare mit Figurenmotiven (u.a. Samson, der einen Löwen zerreißt, Judith mit dem Kopf von Holofernes oder Salome mit dem Kopf vom Hl. Johannes der Täufer, ein Mann mit dem Schädel und der Klespsydra in den Händen, ein Ritter im Sterbebett), Pflanzenmotiven, geometrischen Motiven.

In der zweiten Hälfte des 17. Jh. überlebte die Posener Kachelerzeugung ernste Krise, die sich durch sehr niedrige Qualität der Erzeugnisse und arme Verzierung kennzeichnete. Zu einer deutlichen Verbesserung dieser Situation kam es einige zehn Jahre später, mit Kacheln, die so wie die holländischen Wandplatten gemalt waren, und zusammen mit den mit Steinkohle beheizten Öfen, die in der Mode waren. Dann erschienen die maschinell hergestellten Kacheln mit ganz anderen technischen Parametern.

Abbildungen

Abb. 1. Poznań. Mittlere Erfüllungskacheln, freigelegt in Wrocławska-Straße 11 (1), im Festigungsgraben in den Straßen Dominikańska, Garbary und Wielka (2), in Żydowska-Straße 11 (3), aus der Mitte des 15.-2. Hälfte des 15. Jh. Gez. J. Kędelska

Abb. 2. Poznań. Żydowska-Straße 11. Mittlere Erfüllungskacheln, aus der Mitte des 16. Jh. Gez. J. Kędelska

Abb. 3. Poznań. Żydowska-Straße 11. Mittlere Erfüllungskacheln (1-7) und eine mittlere Frieskachel (8) aus der Mitte des 16. Jh. Gez. J. Kędelska

Abb. 4. Poznań. Żydowska-Straße 11. Mittlere Erfüllungskacheln (1, 2), mittlere Gesimskacheln (3-5) und verzierende Kacheln – Kronen (6, 7). Gez. J. Kędelska

Abb. 5. Poznań. Żydowska-Straße 11. Zwei Rekonstruktionsversionen eines Ofens vom Typ „Wawelofen“. Gez. J. Kędelska

Abb. 6. Poznań. Mittlere Erfüllungskacheln, freigelegt auf dem Stary Rynek 42 (1), in der Św. Marcin-Straße 28 (2) und eine mittlere Frieskachel (3) (?) sowie eine mittlere Gesimskachel (4), freigelegt in Żydowska-Straße 11. Nach der Mitte des 16. Jh. (1, 2), das letzte Vierteljahrhundert des 16. Jh. (3), aus der ersten Hälfte des 17. Jh. (4). Gez. J. Kędelska

Abb. 7. Poznań. Św. Wojciech-Straße 5. Mittlere Erfüllungskacheln (1-5) und eine mittlere Frieskachel (6) aus dem dritten Vierteljahrhundert des 16. Jh. Gez. J. Kędelska

Abb. 8. Poznań. Mittlere, verzierende Erfüllungskacheln (1, 2), eine mittlere Erfüllungskachel (3), eine mittlere Frieskachel (4) aus der Św. Wojciech-Straße 5

sowie Schlüsselkacheln (5, 6) aus Stry Rynek 42, aus dem dritten Vierteljahrhundert des 16. Jh. oder aus der Mitte des 16. Jh. (3, 4). Gez. J. Kędelska

Abb. 9. Poznań. Stry Rynek 96. Mittlere Erfüllungskacheln (1, 2), Schlüsselkacheln (3-9) und eine Schüsseleckkachel mit Seitenplatte (10) aus der 2. Hälfte des 16. Jh. Gez. J. Kędelska

Abb. 10. Poznań. Mittlere Erfüllungskacheln aus Stry Rynek 96 (1-3) und eine Platteneckkachel aus dem Festigungsgraben in den Straßen Dominikańska, Garbary und Wielka (4), aus der 2. Hälfte des 16. Jh. Gez. J. Kędelska

Abb. 11. Poznań. Stry Rynek 96. Rekonstruktion eines „einfachen“ Ofens aus ca. 1575. Gez. J. Kędelska

Abb. 12. Poznań. Eckerfüllungskacheln aus der Kramarska-Straße 24 (1, 3) und Stry Rynek 96 (2) – nach 1600. Gez. J. Kędelska

Abb. 13. Poznań. Mittlere Erfüllungskachel aus der Kramarska-Straße 24 (1), Verzierende Platte aus Stry Rynek 48 (2) und eine Eckkachel aus Stry Rynek 98 (3) – nach 1600. Gez. J. Kędelska

Abb. 14. Poznań. Kramarska-Straße 24. Mittlere Gesimskacheln (1-4) – nach 1600. Gez. J. Kędelska

Abb. 15. Poznań. Kramarska-Straße 24. Zwei Ofenversionen: „Repräsentationsofen“ (1) und „einfacher“ Ofen (2) – nach 1600. Gez. J. Kędelska

Abb. 16. Poznań. Mittlere Erfüllungskacheln aus Szyperska-Straße (1, 4) aus dem Festigungsgraben in den Straßen Dominikańska, Garbary und Wielka (2), aus der Stawna-Straße (3), aus Stry Rynek 96 (5), aus Gołębia-Straße 6 (6) und eine mittlere Gesimskachel (oder Frieskachel) aus Stry Rynek 96 (7) – nach 1600, aus der 1. Hälfte des 17. Jh. Gez. J. Kędelska

Abb. 17. Poznań. Szyperska-Straße. Dreiteilige Eckkacheln (1, 2), mittlere Erfüllungskacheln (3-5) und eine mittlere Frieskachel (6), aus dem 17. Jh. Gez. J. Kędelska

Abb. 18. Poznań. Mittlere Erfüllungskacheln aus der Stawna-Straße (1, 3) und verzierende Kacheln: Platte aus Szyperska-Straße (2), Kronen aus Szyperska-Straße (4-5) und eine Fiale aus Stry Rynek 48 (6), aus dem 17. Jh. Gez. J. Kędelska

Abb. 19. Poznań. Mittlere Erfüllungskacheln aus der Żydowska-Straße 10 (1, 2), mittlere Gesimskachel aus der Żydowska-Straße 10 (3, 5-10) und eine Eckgesimseckkachel aus der Żydowska-Straße 10 (4) – 18. Jh. Gez. J. Kędelska, I. Chrzanowska-Wawrzyniak

Abb. 20. Poznań. Dreiteilige Eckkachel aus der Stawna-Straße (1), eine mittlere Erfüllungskachel aus der Żydowska Straße 13/14 (2) und eine holländische Wandplatte aus Stry Rynek 48 (3) – 18. Jh., ausgenommen Nr. 2 – aus dem 18./19. Jh. Gez. J. Kędelska

ANNA WRZESIŃSKA

Pochówki z krypt w Farze poznańskiej

Wstęp

Przedmiotem niniejszego opracowania są szczątki ludzkie pochodzące z badań trzech krypt poznańskiej Fary datowane na wiek XVIII i początki XIX. Badania archeologiczne w podziemiach poznańskiej Fary prowadził mgr Z. Karolczak z Muzeum Archeologicznego w Poznaniu. Eksplorację pochówków przeprowadzono w miesiącach wrześniu i październiku 1998 roku¹. Ogółem wyeksplorowano kości należące do 134 osobników zdeponowanych w trzech kryptach. Liczebność szkieletów, nadających się do opracowania antropologicznego, jest większa niż wynikałoby to z liczby wydobytych regularnych pochówków trumiennych. Obok szkieletów będących podstawą ich wyróżnienia, w wielu przypadkach, stwierdzono występowanie przemieszek kości pochodzących od innych osobników. Sytuacja taka wskazuje na intensywne użytkowanie krypt w wyniku czego dochodziło do niszczenia wcześniejszych pochówków. Wyróżnione przemieszki to głównie skupiska składające się z czaszek i licznych kości długich szkieletu postkranialnego. Przemieszki były na tyle liczne, że potraktowano je równorzędnie z pochówkami trumiennymi. W wyniku analizy skupiska przyjęto, iż znajdujące się tu luźne czaszki należą do innych osobników niż zachowane pochówki postkranialne. Próba określenia minimalnej liczby osobników była by możliwa jedynie przy całkowicie przebadanym stanowisku. Stan zachowania materiału osteologicznego pozwolił jedynie w przybliżeniu oszacować liczbę osobników na 134. Stan zachowania kości jest najczęściej dobry w przypadku osobników dorosłych, gorszy w przypadku szkieletów dziecięcych. Natomiast niektóre luźne czaszki oraz kości długie wykazują pośmiertną deformację, ograniczającą zakres możliwych dla wykonania pomiarów. Na stan zachowania materiału kostnego wpływ miały warunki środowiska panujące wewnątrz zamurowanych krypt, obrządek pogrzebowy (trumny, wióry, tkaniny itp.), oraz kilkakrotne otwieranie krypt.

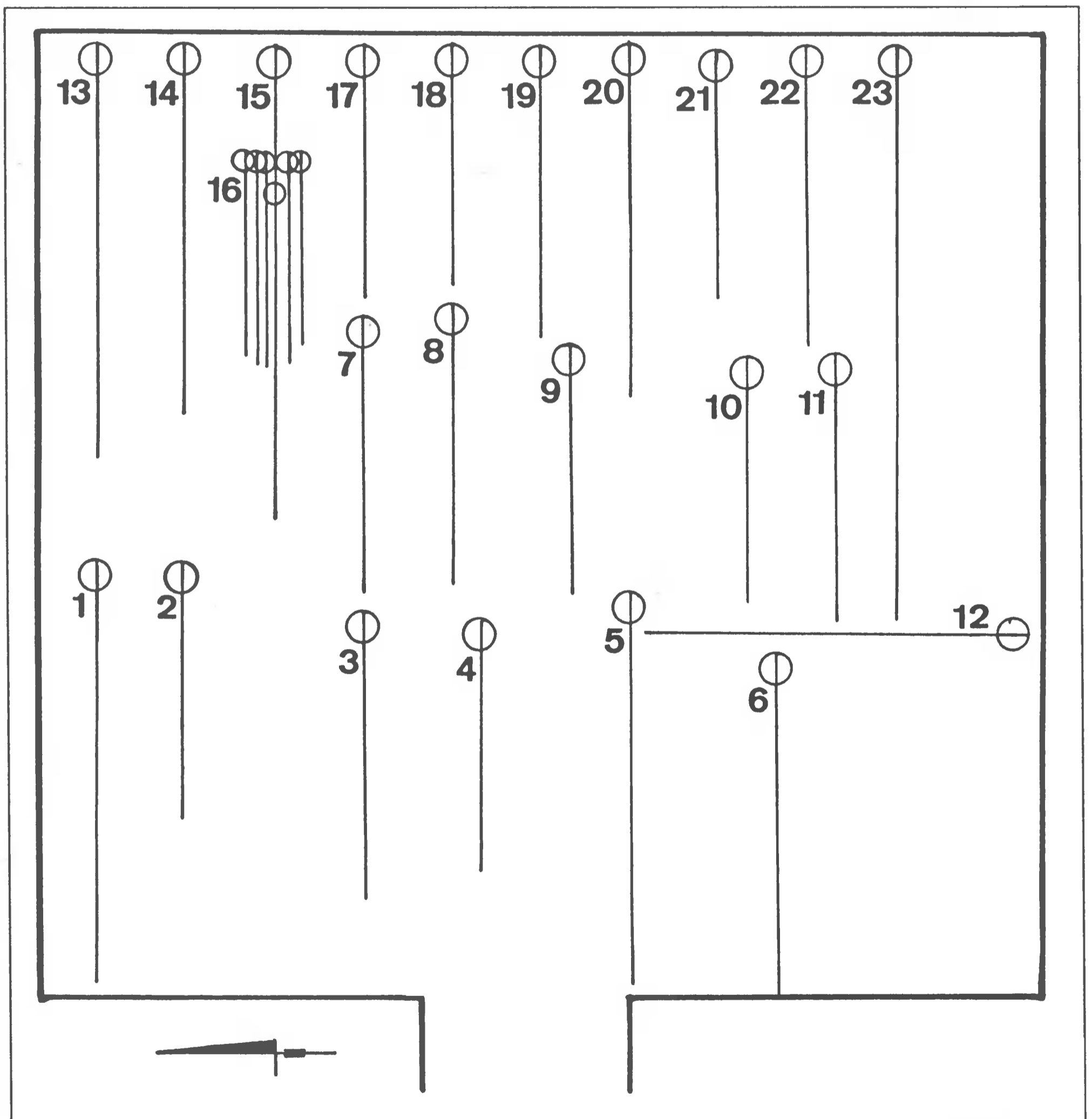
Analiza antropologiczna materiałów kostnych wydobytych z krypt poznańskiej Fary, przeprowadzona została według powszechnie stosowanych metod ich badania. Określenie płci i wieku w chwili śmierci dokonano na podstawie cech diagnostycznych obserwowalnych na różnych fragmentach szkieletu. Wiek szkieletów dziecięcych oceniono głównie na podstawie stopnia uformowania zawiązków zębów i wyrzynania się kolejnych zębów, a w przypadku ich braku opierano się na ogólnej wielkości fragmentów kostnych, stosując skale opracowane przez A. Florkowskiego (1994). Wiek w chwili śmierci osobników dorosłych oceniono na podstawie zaawansowania procesów inwolucyjnych na powierzchni spojenia łonowego, stanu obliteracji szwów czaszkowych, stopnia starcia zębów, nasilenia zmian inwolucyjnych w uzębieniu, kości ramiennej, udowej, na kręgach. Przy niedostatecznej liczbie cech stosowano przedziały

¹ Eksplorację przeprowadziła autorka opracowania.

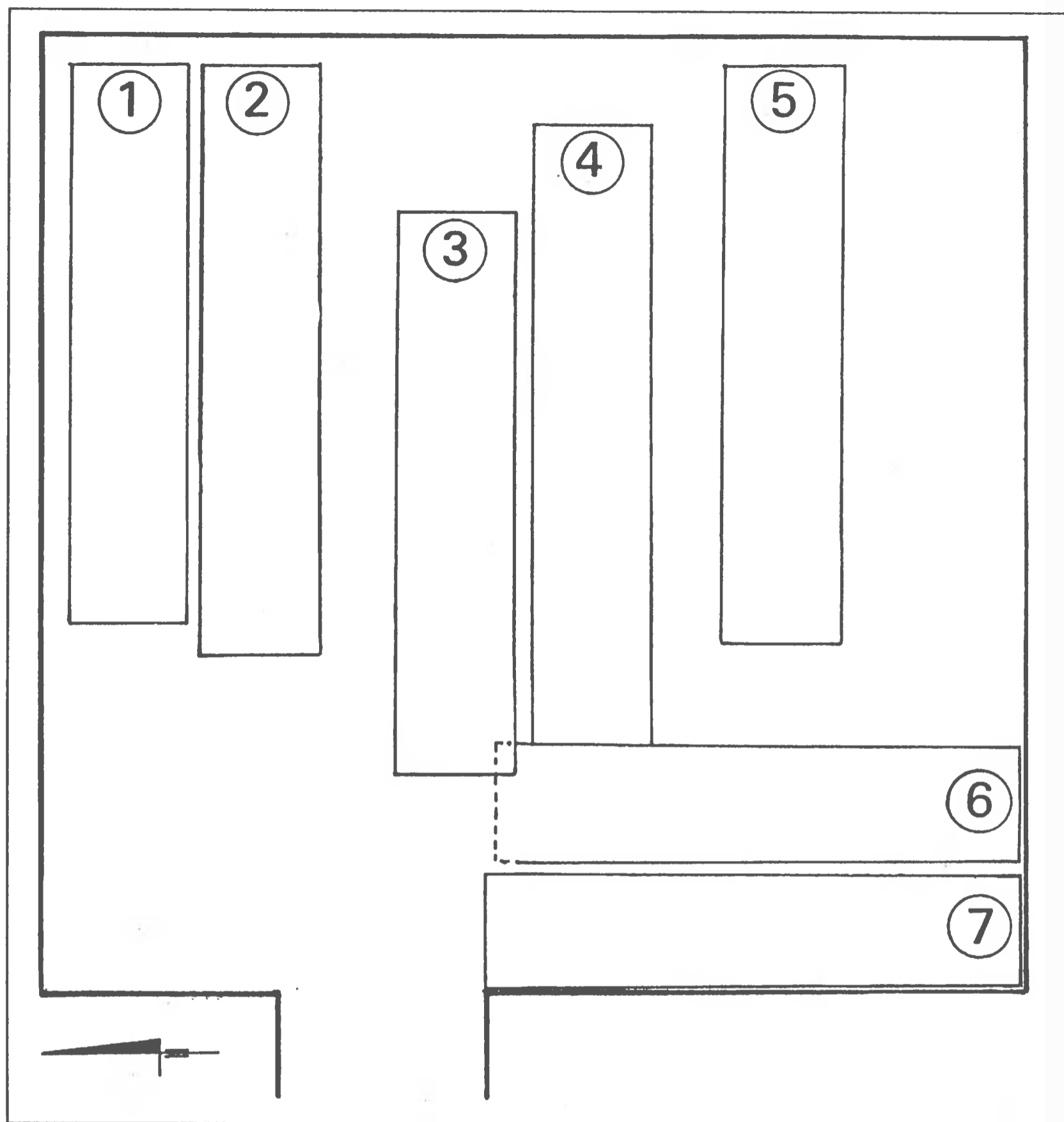
wieku według R. Martina dla poszczególnych faz życia (1957). W przypadku małej ilości zachowanych cech diagnostycznych ograniczono się do określenia „dorosły”. Oznacza to, iż osobnik miał już zakończone procesy kostnienia (a więc nie był młodszy niż około 20 lat), a w jego tkankach kostnych nie biegły jeszcze intensywne procesy inwolucyjne, charakterystyczne dla późnej starości (powyżej 60 roku życia). Określenia płci poszczególnych osobników dokonano posługując się szeregiem standartowych metod opartych na obserwacji szczegółów morfologicznych (G. Ascádi, J. Nemescéri 1970; J. Strzałko, M. Henneberg 1975).

Krypty oznaczono cyframi rzymskimi (w kolejności eksploracji) I, II, III.

W Krypcie I w trzech rzędach wystąpiło 21 trumien z pochówkami dzieci i 2 trumny z pochówkami osobników dorosłych. Kryptę tę nazwano Kryptą Dzieci. Materiał kostny opisano numerami porządkowymi trumien (*in situ*) od 1 do 23 (ryc. 1)

Ryc. 1. Poznań – Fara. Krypta I. Szkic orientacyjny ułożenia trumien

Rys. M. Łomnicki

Ryc. 2. Poznań – Fara. Krypta II. Szkic orientacyjny ułożenia trumien

W Krypcie II w jednym rzędzie stało 5 trumien z pochówkami osobników dorosłych, a z boku przy wyjściu dostawiono kolejne 2 trumny. Kryptę tę nazwano Kryptą Dorosłych. Materiał kostny opisano numerami porządkowymi trumien (*in situ*) od 1 do 7 (ryc. 2).

W Krypcie III uszkodzone wtórnie trumny, luźny materiał szkieletowy, fragmenty sarkofagu kamiennego stanowiły zwalisko wypełniając po sufit całą kryptę. Kryptę tę nazwano Kryptą Mieszaną.

Materiał kostny opisano numerami porządkowymi trumien odsłoniętych *in situ* od 1 do 38. Numer 30 nadano trumnie z najniższego poziomu pochówków, która była wypełniona wyłącznie luźnymi czaszkami. Do tego numeru dołączono czaszki ze skupisk zalegających na posadzce krypty.

Krypta nr I – tzw. Krypta Dzieci (ryc. 3)

1. Szkielet starszego dziecka, zmarłego w wieku *Infans II*, tj. około 12-13 roku życia. Dziecko ubrane było w sukienkę z bładoróżowego jedwabiu, bogato zdobioną falbanami i kokardami. W „pasie” przewiązaną szarfą z kokardą. Na „głowie” wianuszek z bladozielonych jedwabnych

Fot. P. Silska

Ryc. 3. Poznań-Fara. Wnętrze krypty nr I. Trumny dzieci

kwiatków zdobionych tiulem. Na „stopach” jedwabne buciki ze skórzana podeszwą. Trumna wewnątrz obita tym samym jedwabiem z licznymi kokardami i falbanami upiętymi brązowymi szpilkami, podobnie jak i sukienka. Liczne fragmenty czarnego tiulu. Dno trumny wyłożone wiórami. Pod „głową” jedwabna poduszka z falbanami i kokardami, upiętymi szpilkami. Poduszka wypełniona wiórami. Dziecko pochowane było w odzieży trumiennej. Długość trumny 145 cm.

2. Szkielet małego dziecka, zmarłego w wieku *Infans I*, tj. około 9-10 miesiąca życia. Dziecko było pochowane w jedwabnej sukience różowozłotomiodowej, przewiązanej na „piersi” kokardą. Sukienka była długa, podwinięta pod „stopy” i nie złączona na „plecach”. „Twarz” dziecka obwiązana była podwójną kokardą, podtrzymującą zuchwę. Trumna wyściełana podobnym jedwabiem z falbanami i kokardami upiętymi licznymi szpilkami brązowymi. Długość trumny 85 cm.

3. Szkielet małego dziecka, zmarłego w wieku *Infans I*, tj. około 2 roku życia. Ubiór trumieny słabo zachowany. Liczne fragmenty blad różowej jedwabnej obiciówki trumny z kokardami i falbanami. Długość trumny 95 cm.

4. Szkielet małego dziecka, zmarłego w wieku *Infans I*, tj. około 5-6 miesiąca życia. Ubiór słabo zachowany. Na jedwabnej poduszce, wypełnionej sianem, przy prawej skroni dziecka, kwiatki, bukiet z chabru łąkowego². Długość trumny 82 cm.

5. Szkielet starszego dziecka, zmarłego w wieku *Infans II*, tj. około 8-9 roku życia. W trumnie liczne fragmenty blad różowej tkaniny jedwabnej, kokardy, falbany i brązowe szpilki. Długość trumny 135 cm.

² Określenie mgr. T. Szuberta z Instytutu Badań Czwartorzędu UAM w Poznaniu.

6. Szkielet starszego dziecka, zmarłego w wieku *Infans II*, tj. około 7 roku życia. Dziecko pochowane było w jedwabnej koszuli i spodenkach. Bogata obiciówka trumny z licznymi falbanami i kokardami. Na kościach stóp w trumnie wystąpiła gipsowa figurka z utraconą głową. Długość trumny 125 cm.

7. Szkielet małego dziecka, zmarłego w wieku *Infans I*, tj. około 24-7 miesiąca życia. Długość trumny 95 cm.

8. Szkielet małego dziecka, zmarłego w wieku *Infans I*, tj. około 24-30 miesiąca życia. Dziecko pochowano w długiej, jedwabnej sukience, zawiniętej pod „stopami”, nie zszytej na „plecach”. Na „stopach” skórzane buciki z zawiązanymi jedwabnymi kokardkami. Trumna bogato wyściełana. Długość trumny 95 cm.

9. Szkielet małego dziecka, zmarłego w wieku *Infans I*, tj. około 4-5 miesiąca życia. Długość trumny 85 cm.

10. Szkielet małego dziecka, zmarłego w wieku *Infans I*, tj. około 6-8 miesiąca życia. Długość trumny 85 cm.

11. Szkielet małego dziecka, zmarłego w wieku *Infans I*, tj. około 12-13 miesiąca życia. Dziecko ubrane było w blad różową, długą, podwiniętą pod „stopy”, jedwabną sukienkę, obszytą tiulem. Na „główce” tiulowa czapeczka. Długość trumny 90 cm.

12. Szkielet starszego dziecka, zmarłego w wieku *Infans II*, tj. około 7-8 roku życia. Długość trumny 130 cm.

13. Szkielet starszego dziecka, zmarłego w wieku *Infans II*, tj. około 13 roku życia. Długość trumny 145 cm. Domieszka kości: mężczyzna zmarły w wieku *Maturus*, tj. około 40-50 roku życia, oraz kobieta zmarła w wieku *Adultus*, tj. około 25-35 roku życia.

14. Szkielet małego dziecka, zmarłego w wieku *Infans I*, tj. około 5 roku życia. Strój trumnienny słabo zachowany. Na klatce piersiowej, zawieszony na sznurze, drewniany krzyżyk z ukrzyżowanym Chrystusem. Wymiary: wysokość 11 cm, długość ramion 4,5 cm. Długość trumny 126 cm.

15. Szkielet dojrzałego starczego mężczyzny, zmarłego w wieku *Maturus/Senilis*, tj. około 50-60 roku życia. Trumna uszkodzona, zalega na licznych pochówkach dziecięcych (16/I).

Przemieszka kości: Kobieta zmarła w wieku dorosłym, *Adultus*.

16. Szkielet małego dziecka, zmarłego w wieku *Infans I*, tj. około 0 miesiąca życia-wcześnieak.

16A. Szkielet małego dziecka, zmarłego w wieku *Infans I*, tj. około 0 miesiąca życia-noworodek

16B. Szkielet małego dziecka, zmarłego w wieku *Infans I*, tj. około 0-3 miesiąca życia-niemowlę

16C. Szkielet małego dziecka, zmarłego w wieku *Infans I*, tj. około 3-6 miesiąca życia.

16D. Szkielet małego dziecka, zmarłego w wieku *Infans I*, tj. około 6-8 miesiąca życia.

16E. Szkielet małego dziecka, zmarłego w wieku *Infans I*, tj. około 12-18 miesiąca życia.

17. Szkielet małego dziecka, zmarłego w wieku *Infans I*, tj. około 9-10 miesiąca życia. Dziecko pochowano w długiej, jedwabnej sukience. Długość trumny 85 cm.

18. Szkielet małego dziecka, zmarłego w wieku *Infans I*, tj. około 6-8 miesiąca życia. Długość trumny 80 cm.

19. Szkielet małego dziecka, zmarłego w wieku *Infans I*, tj. około 18-20 miesiąca życia. Dziecko ubrane było w blad różową, jedwabną sukienkę, z różowymi kokardami upiętymi (również do poduszki) szpilkami brązowymi. Sukienka była długa i podwinięta pod „stopy”, ubrane w sandaiki. Bogata obiciówka trumny. Długość trumny 100 cm.

20. Szkielet małego dziecka, zmarłego w wieku *Infans I*, tj. około 4-5 roku życia. Długość trumny 120 cm.

21. Szkielet małego dziecka, zmarłego w wieku *Infans I*, tj. około 5-6 miesiąca życia. Dziecko pochowano w długiej, podwiniętej pod „stopy”, jedwabnej, blad różowej sukience z falbanami i kokardami. Na „stopach” jedwabne buciki ze skórzaną podeszwą. Na „głowie” jedwabna czapeczka. Odzież trumienna na „plecach” szyta niedokładnym ścięciem, na okrętkę. Trumna bogato wyściełana. Długość trumny 85 cm.

22. Szkielet małego dziecka, zmarłego w wieku *Infans I*, tj. około 16-18 miesiąca życia. Dziecko ubrane było w koronkową sukienkę barwy miodowej. Na „głowce” koronkowa czapeczka. Poduszka wykonana z tej samej koronki. Długość trumny 100 cm.

23. Szkielet dojrzałej kobiety, zmarłej w wieku *Maturus*, tj. około 40-45 roku życia. Ubiór trumienny słabo zachowany. Na „piersi” woreczek z jedwabiu – szkaplerz, zawieszony na tasemce. Wymiary: 4,2 cm × 4,2cm. W środku krążek miedziany (?). Długość trumny 195 cm.

Krypta nr II – tzw. Krypta Dorosłych (ryc. 4)

1. Szkielet dojrzałej kobiety, zmarłej w wieku *Maturus*, tj. około 50-55 roku życia. Zmarła ubrana była w jedwabną, blad różową suknię, zdobioną koronką. Na tasemce zawieszony jedwabny szkaplerz, o wymiarach: 5,6 cm × 7,3 cm. Na „głowie” czepiec z koronki. Na „stopach” pantofle z obcasem, zdobione kokardą. Trumna wyściełana. Długość trumny 190 cm. Zmarła spoczywała na wiórach, pod „głową” miała jedwabną poduszkę wypełnioną słomą.

2. Szkielet dorosłego mężczyzny, zmarłego w wieku *Adultus*, tj. około 30-35 roku życia. Mężczyzna ubrany był w brązowy, wełniany, krótki kubrak z miedzianymi, srebrzonymi guzikami i w spodnie, a także w jedwabną kamizelkę i jedwabne rękawiczki. Na „nogach” miał wysokie, dwuczęściowe skórzane buty. Trumna wyściełana. Długość trumny 200 cm.

Fot. P. Silska

Ryc. 4. Poznań – Fara. Wnętrze krypty nr II. Trumny dorosłych

3. Szkielet dorosłej kobiety, zmarłej w wieku *Adultus*, tj. około 30 roku życia. Zmarła ubrana była w suknię ze złotego jedwabiu, z licznymi różowymi kokardami. Na „ramionach” miała upiętą jedwabną chustę-kołnierz. Na „głowie” zawiązaną okazała różową kokardę. Na „dłoniach” długie, balowe rękawiczki z jedwabiu. Na „stopach” pantofle z drewnianym obcasem. Trumna wyściełana. Długość trumny 190 cm.

4. Szkielet dojrzałego mężczyzny, zmarłego w wieku *Maturus*, tj. około 45-50 roku życia. Zmarły ubrany był w brązowy, wełniany, krótki kubrak z miedzianymi, srebrzonymi guzikami i w spodnie. Na „nogach” wysokie, dwuczęściowe skórzane buty. Trumna wyściełana. Długość trumny 210 cm.

5. Szkielet dojrzałej kobiety, zmarłej w wieku *Maturus*, tj. około 35-40 roku życia. Kobieta ubrana była we wspaniałą empirowa suknię ze złotego jedwabiu. Po prawej stronie miała przyszyty do sukni jedwabny szkaplerz o wymiarach około 6 cm (uszkodzony). Na „głowie” czepek z koronki. Na „stopach” skórzane pantofle. Trumna bogato wyściełana. Długość trumny 195 cm.

6. Szkielet dojrzałego mężczyzny, zmarłego w wieku *Maturus*, tj. około 45 roku życia. Zmarły mężczyzna ubrany był w brązowy, wełniany, krótki kubrak z miedzianymi, srebrzonymi guzikami i w spodnie. Na „nogach” wysokie, dwuczęściowe skórzane buty. Trumna wyściełana, uszkodzona.

7. Szkielet młodocianej dziewczyny, zmarłej w wieku *Iuvenis*, tj. około 15-16 roku życia. Dziewczyna ubrana była w suknię z blad różowego jedwabiu. Długość trumny 180 cm. Domieszka kości: starsze dziecko zmarłe w wieku *Infans II*, tj. około 13 roku życia

Krypta nr III – tzw. Krypta Mieszana (ryc. 5)

1. Szkielet dojrzałego mężczyzny, zmarłego w wieku *Maturus*, tj. około 45-55 roku życia. Zmarły ubrany był w ubiór mieszczkański; czarny koronkowy surdut z haftowanymi guzikami, przepasany jedwabnym pasem z frędzlami. Pas bogato haftowany złotem, będący naśladownictwem pasa kontuszowego. Na „nogach” wysokie, skórzane buty.

2. Szkielet małego dziecka, zmarłego w wieku *Infans I*, tj. około 3-6 miesiąca życia. Zachowały się fragmenty jedwabnej tkaniny (sukienki ?) i liczne kokardy.

3. Szkielet małego dziecka, zmarłego w wieku *Infans I*, tj. około 0 miesiąca życia – noworodek. Dziecko ubrane było w luźną sukienkę – koszulkę ze złotego jedwabiu z licznymi kokardami. Odzież trumienna długa, podwinięta pod „stopy”, nie złączona na „plecach”.

4. Szkielet dorosłej kobiety, zmarłej w wieku *Adultus*, tj. około 22-25 roku życia. Zmarła ubrana była w złotożółtą, jedwabną suknię i jedwabny szal, upięty misternie zapinką (?) ze skręconych brązowych drucików i kwiatów z kolorowych jedwabnych tkanin.

5. Szkielet starej kobiety, zmarłej w wieku *Senilis*, tj. powyżej 55 roku życia. Kobieta pochowana została w jedwabnej sukni (złotej ?), w pończochach i jedwabnych pantoflach. Domieszki kości: kobieta zmarła w wieku „dorosłym” oraz dziecko zmarłe w wieku *Infans I*.

6. Szkielet dorosłego mężczyzny, zmarłego w wieku *Adultus*, tj. około 25-30 roku życia.

7. Szkielet młodocianej kobiety, zmarłej w wieku *Iuvenis*, tj. około 18 roku życia. Dziewczyna ubrana była w suknię ze złotego jedwabiu i skórzane buciki.

8. Szkielet dojrzałej kobiety, zmarłej w wieku *Maturus*, tj. około 40-50 roku życia. Zmarła ubrana była w jedwabną (złotą) suknię, chustę jedwabno-lnianą, czepek i buty. Na tasiemce zawieszony szkaplerz (bardzo słabo zachowany).

9. Szkielet starego mężczyzny, zmarłego w wieku *Senilis*, tj. powyżej 60 roku życia. Zmarły mężczyzna ubrany był we wspaniałą brązowy żupan, przewiązany bogato haftowanym zło-

Fot. P. Silska

Ryc. 5. Poznań-Fara. Wnętrze krypty nr III

tem pasem kontuszowym, sygnowanym E.S. Na „piersi” położone dwa jedwabne szkaplerze o wymiarach: 8,5 cm × 5,5 cm, i 7 cm × 4 cm z fragmentem tasiemki. Na „głowie” jedwabna czapka. Ubioru szlacheckiego dopełniały wysokie buty skórzane.

10. Szkielet dorosłej kobiety, zmarłej w wieku *Adultus*, tj. około 25 roku życia. Zmarła ubrana była w jedwabną suknię z szyfonowym wykończeniem. Na tasiemce miała zawieszony szkaplerz (słabo zachowany). Na „piersi” położony drewniany krzyżyk z drewnianą postacią ukrzyżowanego Chrystusa, o wymiarach: wysokość 10,5 cm, długość ramion 5 cm. Na „nogach” jedwabne pantofle. Domieszki kości: kobieta zmarła w wieku „dorosłym” oraz kobieta zmarła w wieku „dorosłym”.

11. Szkielet małego dziecka, zmarłego w wieku *Infans I*, tj. około 4-5 roku życia. Dziecko pochowano w jedwabnej sukience trumiennej, długiej, podwiniętej pod „stopy” ubrane w skórzane sandały. Wokół „głowy” dziecka, na poduszce ułożone były gałązki bukszpanu.

12. Szkielet starej kobiety, zmarłej w wieku *Senilis*, tj. powyżej 70 roku życia. Zmarła ubrana była w jedwabną suknię i rękawiczki. Na tasiemce zawieszony jedwabny szkaplerz z utkanym znakiem krzyża o podwójnych poprzecznych ramionach. W trumnie, przy prawym biodrze (?) zmarłej wystąpiły skorupki jajek.

13. Szkielet małego dziecka, zmarłego w wieku *Infans I*, tj. około 4 roku życia. Dziecko ubrane było w ubiór trumienny ze złotego jedwabiu.

14. Szkielet małego dziecka, zmarłego w wieku *Infans I*, tj. około 10-12 miesiąca życia.

15. Szkielet dojrzałego mężczyzny, zmarłego w wieku *Maturus*, tj. około 45-55 roku życia. Ubiór zmarłego słabo zachowany. Na czaszce skórzana czapka z wiązaniem pod „brodą”, a na „stopach” skórzane buty.

16. Szkielet starej kobiety, zmarłej w wieku *Senilis*, tj. powyżej 55 roku życia. Zmarła miała na „głowie” koronkowy, szydełkowy czepiec, a ubrana była w jedwabną suknię. Na „nogach” leżał duży, drewniany krzyż, złamany. Zachowana wysokość 26 cm, a długość ramion 16 cm.

17. Szkielet starego mężczyzny, zmarłego w wieku *Senilis*, tj. powyżej 70 roku życia. Ubiór zmarłego nie zachował się, wystąpiły tylko skórzane buty. Domieszki kości: kobieta zmarła w wieku „dorosłym”, mężczyzna zmarły w wieku „dorosłym” oraz mężczyzna zmarły w wieku „dorosłym”.

18. Szkielet małego dziecka, zmarłego w wieku *Infans I*, tj. około 5 roku życia. Dziecko pochowane było w sukience z seledynowego jedwabiu z licznymi kokardami i tasiemkami.

19. Szkielet starszego dziecka, zmarłego w wieku *Infans II*, tj. około 12-13 roku życia. Dziecko ubrane było w sukienkę ze złoto-seledynowego jedwabiu z licznymi falbanami.

20. Szkielet małego dziecka, zmarłego w wieku *Infans I*, tj. około 3 roku życia. Dziecko pochowano w jedwabnej sukience, barwy bladozłotej.

20A. Szkielet małego dziecka, zmarłego w wieku *Infans I*, tj. około 12-13 miesiąca życia

20B. Szkielet małego dziecka, zmarłego w wieku *Infans I*, tj. około 13-16 miesiąca życia

20C. Szkielet dorosłej kobiety, zmarłej w wieku *Adultus*, tj. około 22-25 roku życia.

Fot. P. Długosz

Ryc. 6. Poznań – Fara. Czaszka mężczyzny w jedwabnej czapce – trumna nr 29/III

Domieszki kości: mężczyzna zmarły w wieku „dorosłym” oraz mężczyzna zmarły w wieku „dorosłym”.

21. Szkielet starej kobiety, zmarłej w wieku *Senilis*, tj. powyżej 70 roku życia. Zmarła kobieta ubrana była w żółtozłotą, jedwabną suknię, jedwabną chustę z czarną kokardą. Na tasiemce zawieszony jedwabny szkaplerz o wymiarach: 4,3 × 4,3 cm. Na „głowie” czarny czepiec z kokardą. Na „nogach” jedwabne pończochy i jedwabne buty ze skórzaną podeszwą i drewnianym obcasem. Trumna była bogato wyściełana.

22. Szkielet dorosłej kobiety, zmarłej w wieku *Adultus*, tj. około 22-25 roku życia. Kobieta ubrana była w suknię ze złotego jedwabiu. Na „głowie” nałożony wianek z jedwabnych kwiatów. Na podwójnej tasiemce zawieszony szkaplerz o wymiarach: 7,2 cm × 6,4 cm. Ubrana była w jedwabne pończochy i pantofle. Domieszka kości: kobieta zmarła w wieku *Senilis*, (wiek starczy).

23. Szkielet dojrzałej kobiety, zmarłej w wieku *Maturus*, tj. około 45-50 roku życia. Zmarła kobieta została pochowana w sukni ze złotego jedwabiu, pończochach i bucikach. Na „głowie” kobiety bogaty czepiec z koronki i kokard. Domieszka kości: mężczyzna zmarły w wieku „dorosłym”.

24. Szkielet małego dziecka, zmarłego w wieku *Infans I*, tj. około 6 miesiąca życia. Dziecko ubrane było w sukienkę trumienną ze złotego jedwabiu i skórzane buciki.

25. Szkielet dorosłej kobiety, zmarłej w wieku *Adultus*, tj. około 22-25 roku życia. Zmarła kobieta ubrana była w suknię ze złotego jedwabiu, jedwabną chustę i wianek z jedwabnych kwiatów. Na „nogach” miała jedwabne pończochy i pantofle ze skórzaną podeszwą. Domieszki kości: mężczyzna zmarły w wieku „dorosłym” oraz kobieta zmarła w wieku „dorosłym”.

26. Szkielet małego dziecka, zmarłego w wieku *Infans I*, tj. około 6 roku życia. Ubiór trumienny dziecka zachował się słabo, wystąpiły liczne fragmenty tkanin i kokard oraz skórzane buciki.

27. Szkielet małego dziecka, zmarłego w wieku *Infans I*, tj. około 5 roku życia. Dziecko pochowano w odzieży trumiennnej ze złotego jedwabiu i skórzano-koronkowych pantoflach.

28. Szkielet małego dziecka, zmarłego w wieku *Infans I*, tj. około 30 miesiąca życia. Dziecko pochowano w odzieży trumiennnej ze złotego jedwabiu, bogato obszytej koronkami i falbanami. Domieszka kości: kobieta zmarła w wieku „dorosłym”.

29. Szkielet starego mężczyzny, zmarłego w wieku *Senilis*, tj. powyżej 60 roku życia. Ubiór zmarłego zachował się słabo. Na „głowie” mężczyzny jedwabna czapka (ryc. 6). Domieszka kości: dziecko zmarłe w wieku *Infans I*, tj. około 4-5 roku życia.

30. Materiał luźny (określenia wg czaszek):

30/1 Kobieta zmarła w wieku *Maturus*, tj. około 50 roku życia;

30/2 Mężczyzna zmarły w wieku *Senilis*, tj. powyżej 55 roku życia;

30/3 Kobieta zmarła w wieku *Adultus*, tj. około 30 roku życia;

30/4 Mężczyzna zmarły w wieku *Maturus*, tj. około 45-55 roku życia;

30/5 Kobieta zmarła w wieku *Maturus*, tj. około 45-50 roku życia;

30/6 Mężczyzna zmarły w wieku *Maturus/Senilis*, tj. około 50-60 roku życia;

30/7 Kobieta zmarła w wieku *Maturus*, tj. około 40-45 roku życia;

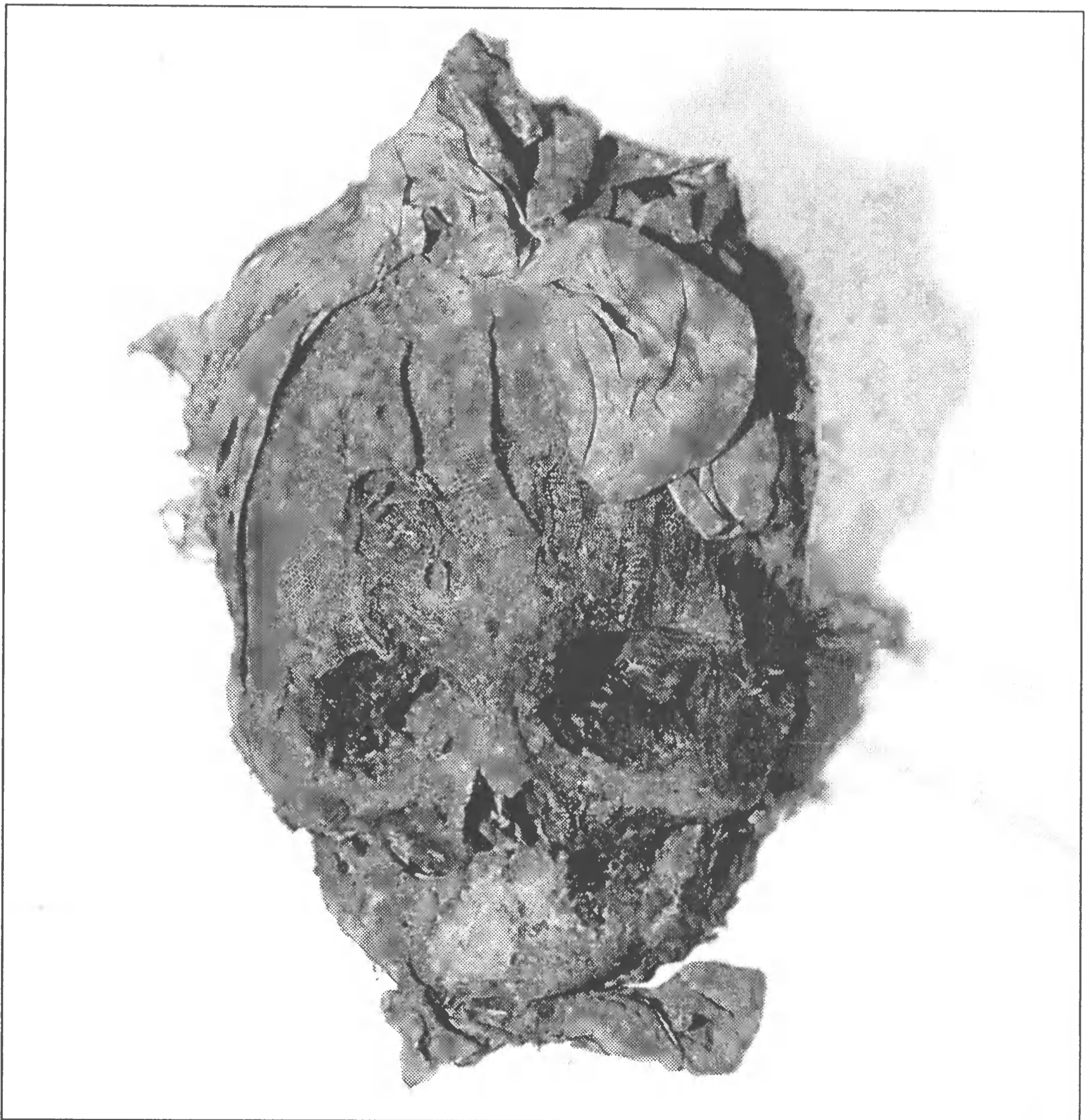
30/8 Mężczyzna zmarły w wieku *Maturus*, tj. około 35-40 roku życia;

30/9 Kobieta zmarła w wieku *Adultus*, tj. około 30-35 roku życia;

30/10 Mężczyzna zmarły w wieku *Maturus*, tj. około 50-55 roku życia;

30/11 Kobieta zmarła w wieku *Senilis*, tj. powyżej 60 roku życia; na „głowie” kobiety czepiec z tiulu i jedwabne kokardy (ryc. 7);

- 30/12 Kobieta zmarła w wieku *Senilis*, tj. powyżej 55 roku życia;
30/13 Kobieta zmarła w wieku *Senilis*, tj. powyżej 60 roku życia;
30/14 Kobieta zmarła w wieku *Maturus*, tj. około 50-55 roku życia;
30/15 Kobieta zmarła w wieku *Senilis*, tj. powyżej 60 roku życia;
30/16 Kobieta zmarła w wieku *Adultus*, tj. około 22 roku życia;
30/17 Mężczyzna zmarły w wieku *Adultus*, tj. około 25 roku życia;
30/18 Kobieta zmarła w wieku *Maturus*, tj. około 35-40 roku życia;
30/19 Mężczyzna zmarły w wieku *Senilis*, tj. powyżej 60 roku życia;
30/20 Kobieta zmarła w wieku *Adultus*, tj. około 25-30 roku życia;
30/21 Mężczyzna zmarły w wieku *Maturus*, tj. około 45 roku życia;
30/22 Kobieta zmarła w wieku *Adultus*, tj. około 30-35 roku życia;

Ryc. 7. Poznań-Fara. Czaszka kobiety w czepcu z tiulu – trumna 30/11/III

Fot. P. Długosz

Ryc. 8. Poznań-Fara. Dziecko w ubiorze trumiennym – trumna 35/III

30/23 Mężczyzna zmarły w wieku *Maturus*, tj. około 35-40 roku życia;

30/24 Mężczyzna zmarły w wieku *Maturus*, tj. około 40-45 roku życia;

30/25 Mężczyzna zmarły w wieku *Maturus*, tj. około 40 roku życia;

30/26 Dziecko zmarłe w wieku *Infans I*, tj. około 3 roku życia;

30/27 Dziecko zmarłe w wieku *Infans I*, tj. około 5-6 roku życia;

30/28 Dziecko zmarłe w wieku *Infans II*, tj. około 8-9 roku życia;

30/29 Dziecko zmarłe w wieku *Infans I*, tj. około 18-20 miesiąca życia. Na „głównce” dziecka wianuszek z jedwabnych kwiatków;

30/30 Kobieta zmarła w wieku *Adultus/Maturus*, tj. około 30-40 roku życia;

30/31 Dziecko zmarłe w wieku *Infans I*, tj. około 6 roku życia;

30/32 Dziecko zmarłe w wieku *Infans I*, tj. około 5-6 roku życia;

30/33 Dziecko zmarłe w wieku *Infans II*, tj. około 12-14 roku życia;

30/34 Mężczyzna zmarły w wieku *Iuvenis*, tj. około 20-22 roku życia.

31. Szkielet małego dziecka, zmarłego w wieku *Infans I*, tj. około 5-6 roku życia. Dziecko zostało pochowane w jedwabnej sukience z kokardami i falbankami. Trumna wyściełana. Wzdłuż „ciała” dziecka ułożone były owocujące gałązki aktynidii ostrolistnej³.

32. Szkielet małego dziecka, zmarłego w wieku *Infans I*, tj. około 3 roku życia. Dziecko ubrane było w odzież trumienną ze złotego jedwabiu. Zuchwa dziecka podwiązana była złożoną, dużą chustą jedwabną. W trumnie wystąpiła gałązka kaliny koralowej⁴. Domieszki

³ Serdecznie dziękuję mgr M. Michniewicz z Zakładu Nauk Pomocniczych IAiE PAN w Warszawie za wykonanie analizy (por. Aneks).

⁴ Patrz przypis 3.

Tabela 1. Struktura wieku i płci zmarłych pochowanych w kryptach poznańskiej Fary

PŁEĆ	WIEK						Osobnicy nieokr. pod wzgl. wieku	Ogółem	
	0-7 Infans I	7-14 Infans II	14-22 Juvenis	22-35 Adultus	35-55 Maturus	55-x Senilis		N	%
Mężczyźni	–	–	1	3	13	7	9	33	24,6
Kobiety	–	–	3	14	11	8	9	45	33,6
Osobnicy nieokr. pod wzgl. płci	46	9	1	–	–	–	–	56	41,8
Ogółem	46	9	5	17	24	15	18	134	100,0

kości: mężczyzna zmarły w wieku „dorosłym”; mężczyzna zmarły w wieku „dorosłym”; mężczyzna zmarły w wieku „dorosłym”; kobieta zmarła w wieku „dorosłym”; kobieta zmarła w wieku „dorosłym” oraz kobieta zmarła w wieku *Adultus*.

33. Szkielet małego dziecka, zmarłego w wieku *Infans I*, tj. około 2,5-3 roku życia. Dziecko ubrane było w słabo zachowany ubiór trumienny.

34. Szkielet młodocianego osobnika, zmarłego w wieku *Juvenis*, tj. około 16 roku życia. Ubiór zmarłego zachował się słabo, wydzielono fragmenty jedwabnej tkaniny. Wokół szkieletu, w trumnie ułożone były liczne gałązki brzozy brodawkowatej⁵.

35. Szkielet małego dziecka, zmarłego w wieku *Infans I*, tj. około 6-8 miesiąca życia. Dziecko zostało pochowane w odzieży trumiennnej: jedwabnej sukience i tiulowej czapeczce (ryc. 8).

36. Szkielet dojrzałej kobiety, zmarłej w wieku *Maturus*, tj. około 40 roku życia. Ubiór zmarłej nie zachował się.

37. Szkielet starszego dziecka, zmarłego w wieku *Infans II*, tj. około 9 roku życia. Z ubioru dziecka zachowały się tylko fragmenty jedwabnych tkanin.

38. Szkielet młodocianej kobiety, zmarłej w wieku *Juvenis*, tj. około 18-20 roku życia. Kobieta ubrana była w suknię ze złotego jedwabiu. W trumnie, wokół „ciała” kobiety ułożone były gałązki brzozy brodawkowatej.

Omówienie wyników badań

Analiza antropologiczna materiałów kostnych z trzech krypt poznańskiej Fary, datowanych na koniec wieku XVIII i początek XIX, dostarczyła wielu interesujących danych w zakresie struktury wieku zmarłych, określeń płci osobników dorosłych, cech metrycznych czaszek i szkieletów postkranialnych, wysokości przyżyciowej ciała, cech niemetrycznych czaszek oraz zmian w układzie kostnym osobników. Dane te ujęto w tabelę od 1 do 11.

W oparciu o dokonaną analizę przyjęto że w kryptach znajdowały się szczątki 134 zmarłych. W tabeli 1 przedstawiono strukturę wieku i płci zmarłych. Obserwujemy bardzo wysoką frekwencję zmarłych dzieci (41,8%), niższą frekwencję zmarłych kobiet (33,6%) i mniejszą frekwencję zmarłych mężczyzn (24,6%). Uwidacznia się bardzo duża śmiertelność dzieci najmłodszych, *Infans I*. O takiej właśnie skali śmiertelności zdają się świadczyć m.in. stosunkowo pewne dane demograficzne z 1 połowy XIX w. (J. Piontek 1979). Frekwencja zmarłych kobiet w klasach *Adultus* i *Maturus* jest zbliżona, natomiast mężczyźni częściej osiągnęli wiek *Maturus*. W wieku *Senilis* umiera ta sama liczba kobiet co i mężczyzn. Analizując strukturę oraz średni wiek zgonów osobników dorosłych, można uzyskać pełniejsze informacje o stosunkach demograficznych panujących w badanym okresie. Większa umieralność kobiet zwią-

⁵ Patrz przypis 3.

zana z dużą śmiertelnością okołoporodową ma wpływ na różnice w średnim wieku zgonów obu płci. Przeciętny wiek zgonu mężczyzn wynosi 48,5 lat a kobiet 43,6 lat i jest wysoki. Średni wiek w chwili śmierci osobników dorosłych dla ogółu danych wynosi nieco ponad 46 lat. Jest to wartość wysoka, równa górnej granicy zmiennej tej cechy w interesującym nas czasie (J. Piontek 1979, s. 77).

Stan zachowania czaszek ogólnie był słaby (tabela 2). Niekompletność i uszkodzenia czaszek wynikały z intensywności użytkowania krypt. Stan zachowania wybranych do analizy czaszek (cranium, calvarium) w większości (46,2%) był dobry, co ułatwiło zarówno dokonanie pomiarów jak i określenie wybranych cech niemetrycznych. Indywidualne wartości poszczególnych cech metrycznych zostały zamieszczone w tabelach, osobno dla szkieletów dziecięcych (tabela 3 i 4) i osobno dla szkieletów męskich i żeńskich (tabela 5; 8; 9).

Tabela 2. Stan zachowania czaszek z krypt poznańskiej Fary

Stan zachowania	Czaszki dzieci i młodzieży		Czaszki męskie		Czaszki żeńskie		Ogółem	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Cranium (CR)	8	14	5	16	18	40	31,0	23,1
Calvarium (CV)	8	14	15	47	8	18	31,0	23,1
Calvaria (CL)	4	7	—	—	2	5	6,0	4,5
Calotta (Ca)	1	2	1	3	—	—	2,0	1,5
ułamki	30	53	2	6	6	13	38,0	28,4
zuchwa	4	7	—	—	1	2	5,0	3,7
brak czaszki	2	3	9	28	10	22	21,0	15,7
Razem	57	100	32	100	45	100	134,0	100,0

Objaśnienia: (CR)-czaszka całkowita, kompletna z zuchwą; (CV)-czaszka całkowita, bez zuchwy; (CL)-czaszka bez zuchwy i części twarzowej; (Ca)-sklepienie czaszki; N-liczebność.

W tabeli 5 zestawiono indywidualne wartości cech kraniometrycznych: średnie pomiarów (\bar{x}) wraz z zasięgami zmienności (min.-maks.) i odchyleniami standardowymi (S), oddzielnie dla mężczyzn i kobiet. Tabela czytelnie pokazuje różnice międzypłciowe w proporcjach czaszki, opisane powyższymi charakterystykami.

Z wartości wyliczonych wskaźników czaszkowych (tabela 6) wynika że zarówno męskie jak i żeńskie czaszki to czaszki krótkie, niskie, o średniej twarzy, średnio szerokim nosie i wysokich oczodołach. Krótkogłowość to typowa cech czasów nowożytnych. W przypadku wskaźnika oczodołowego, klasyfikacja jest odmienna dla płci; czaszki męskie charakteryzują się średniowysokimi oczodołami a czaszki żeńskie oczodołami wysokimi. Istotne różnice dotyczą pojemności czaszek; czaszki męskie klasyfikują się do czaszek o średniej pojemności puszki mózgowej, czaszki żeńskie zaś do czaszek o małej pojemności.

Wyliczone na podstawie średnich wartości wskaźników kraniologicznych składy antropologiczne (W. Kóčka 1958) zestawiono w tabeli 7. Struktura antropologiczna w grupach płci okazała się identyczna. Wynik wskazuje na bardzo wysoki odsetek składnika nordycznego (65,8; 66,5), przy zbliżonej liczebności składnika śródziemnomorskiego (19,6; 17,7) i paleoeuropeoidalnego (12,7; 13,1). Skład antropologiczny ludności pochowanej w kryptach poznańskiej Fary jest odmienny od struktury antropologicznej dwóch grobów ziemnych, odsłoniętych w trakcie prac wykopaliskowych w podziemiach, a datowanych na koniec XVII wieku (A. Wrzeńska, tabl. 3, w druku). Osobnik męski charakteryzował się dominacją elementu śródziemnomorskiego (47,1), nad nordycznym (29,9) i paleoeuropeoidalnym (20,7). Osobnik żeński miał

Tabela 3. Pomiary czaszek (wg Martina) dzieci z krypt poznańskiej Fary (w mm)

Nr trumny	g-op (1)	eu-eu (8)	ft-ft (9)	ek-ek (44)	mf-ek (51)	wys. oczod. (52)	szer. ap. pir. (54)	go-go (66)	gn-id (69)	kdl-kdl (65)	Obwód czaszki	Stan zach.	Wiek dziecka
1/I	164	146	87	82	33	30	18	80	24	107	495	CR	12-13 lat
2/I	142	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Ca	9-10 miesięcy
5/I	-	-	-	82	31	30	19	-	-	-	-	ułamki	8-9 lat
6/I	163	138	86	81	28	32	22	-	-	-	485	CV	7 lat
7/I	-	-	-	-	-	-	-	62	16	81	-	żuchwa	24-27 miesięcy
11/I	146	127	84	76	29	28	-	61	15	82	436	CR	12-13 miesięcy
14/I	166	141	91	83	32	31	18	75	23	97	491	CR	5 lat
19/I	150	128	-	80	30	29	18	-	-	-	454	CV	18-20 miesięcy
7/II	183	153	94	92	35	29	20	91	29	117	538	CR	15-16 lat
7p/II	171	146	94	90	35	32	19	-	-	-	497	CV	13 lat
11/III	162	129	82	78	31	31	17	71	22	94	477	CR	4-5 lat
13/III	171	139	92	87	38	31	20	72	23	92	500	CR	4 lata
18/III	-	-	-	-	-	-	-	68	20	91	-	żuchwa	5 lat
19/III	168	150	-	87	35	28	19	-	-	-	510	CV	12-13 lat
20/III	165	138	86	79	36	29	17	76	19	91	498	CR	3 lata
20A/III	-	-	-	-	-	-	-	66	16	79	-	żuchwa	12-13 miesięcy
20B/III	-	-	-	-	-	-	-	65	17	83	-	żuchwa	13-16 miesięcy
26/III	162	138	88	79	34	31	18	-	-	-	479	CV	6 lat
27/III	165	138	86	83	32	30	19	78	22	96	489	CR	5 lat
28/III	-	-	-	78	31	30	17	-	-	-	-	ułamki	30 mieś.
30/28/III	170	-	93	89	36	35	19	-	-	-	-	CV	8-9 lat
30/29/III	-	-	-	73	28	26	15	-	-	-	-	ułamki	18-20 miesięcy
30/31/III	164	139	88	79	35	30	20	-	-	-	490	CV	6 lat
30/32/III	168	141	89	79	32	29	19	-	-	-	494	CV	5-6 lat
30/33/III	-	-	-	83	33	33	20	-	-	-	-	ułamki	12-14 lat

Objaśnienia: I, II, III – oznaczenia krypt; p–przemieszki kości

Tabela 4. Pomiary długości trzonów kości kończyn górnych i dolnych szkieletów dziecięcych z krypt poznańskiej Fary (w mm)

Nr trumny	Obojczyk		Kość ramienna		Kość promieniowa		Kość łokciowa		Kość udowa		Kość piszczelowa		Kość strzałkowa		Wiek dziecka	Wzrost (cm) przyży-ciowy
	P	L	P	L	P	L	P	L	P	L	P	L	P	L		
1/I	99	—	223	226	158	160	171	172	294	293	236	237	232	232	12-13 lat	139,5
2/I	58	—	—	—	71	—	75	—	—	—	—	—	—	—	9-10 mieś.	—
3/I	—	—	118	117	—	—	—	—	148	147	124	125	119	121	2 lata	91,0
4/I	—	—	—	—	—	—	—	—	109	108	85	86	85	—	5-6 mieś.	68,0
5/I	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	193	193	189	—	8-9 lat	127,5
6/I	—	—	172	—	117	—	127	—	228	228	177	175	177	178	7 lat	121,0
7/I	64	—	—	—	—	—	—	—	152	—	124	—	—	—	24-27 mieś.	93,5
8/I	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	128	—	—	—	24-30 mieś.	93,5
9/I	54	53	80	80	—	—	—	—	102	—	83	83	78	78	4-5 mieś.	65,5
10/I	—	—	—	92	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6-8 mieś.	—
11/I	60	60	103	103	75	—	82	—	130	—	103	102	99	—	12-13 mieś.	81,5
13/I	111	—	—	—	—	—	—	—	302	304	232	234	—	—	13 lat	141,5
14/I	—	—	153	150	112	112	—	—	207	203	159	157	157	156	5 lat	115,0
16/I	—	—	—	—	40	—	—	—	—	—	—	—	—	—	0 mieś.	—
16A/I	—	—	—	63	—	52	—	—	74	75	63	64	—	—	0 mieś.	—
16B/I	—	—	70	—	—	59	—	—	—	—	—	—	—	—	0-3 mieś.	—
16C/I	—	—	—	72	—	—	—	—	—	90	—	—	—	—	3-6 mieś.	58,5
16D/I	—	—	—	—	—	—	66	—	—	—	—	—	—	—	6-8 mieś.	—
16E/I	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	107	107	12-18 mieś.	85,0
17/I	—	—	94	94	72	72	80	80	112	115	—	—	89	90	9-10 mieś.	72,0
18/I	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	90	90	—	—	6-8 mieś.	70,0
19/I	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	122	123	—	—	18-20 mieś.	89,5
21/I	—	—	—	—	—	—	—	—	105	104	88	88	85	85	5-6 mieś.	67,0
22/I	—	—	—	—	—	—	—	—	132	—	110	—	—	—	16-18 mieś.	82,5
7/II	102	—	247	—	172	174	189	191	344	346	268	265	258	256	15-16 lat	152,5
7p/II	—	—	239	238	—	—	164	164	—	—	—	—	—	—	13 lat	—
2/III	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	74	—	—	—	3-6 mieś.	55,0 ?
3/III	—	—	67	—	54	54	63	63	80	80	68	69	65	—	0 mieś.	50,0
5p/III	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	132	—	—	3 lata	97,5
11/III	—	—	—	149	—	106	117	115	202	200	161	159	—	156	4-5 lat	114,2
13/III	80	—	148	148	108	108	117	117	191	192	154	—	149	—	4 lata	110,0
14/III	—	—	—	—	—	—	—	—	127	—	—	—	—	—	10-12 mieś.	80,0
18/III	—	—	156	156	110	110	119	119	211	—	—	162	—	—	5 lata	116,0
19/III	—	—	220	216	—	165	—	176	293	292	—	—	—	—	12-13 lat	139,2
20/III	—	—	136	135	100	99	109	107	175	174	142	141	133	134	3 lata	103,2
20A/III	60	60	—	—	—	—	80	—	120	—	101	103	93	—	12-13 mieś.	76,5
20B/III	—	—	—	103	—	—	—	88	—	—	—	—	—	—	13-16 mieś.	—
24/III	—	—	84	—	66	—	—	—	108	109	—	—	—	—	6 mieś.	68,2
26/III	88	87	—	167	122	121	133	131	216	217	—	—	—	—	6 lat	118,0
27/III	—	—	155	154	121	121	130	130	211	209	172	171	—	171	5 lat	116,0
28/III	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	130	—	126	—	30 mieś.	96,7
29p/III	—	—	—	—	—	—	—	—	191	—	—	—	—	—	4-5 lat	110,0
31/III	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	171	172	169	168	5-6 lat	117,0
32/III	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	141	—	—	—	3 lata	102,0
33/III	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	139	139	—	—	2,5-3 lata	101,0
35/III	—	—	91	90	—	—	—	—	108	—	90	90	—	—	6-8 mieś.	68,2
37/III	—	—	199	198	—	—	—	—	263	264	—	—	—	—	9 lat	131,3

Objaśnienia: I,II,III – oznaczenia krypt; p – przemieszki kości; P – prawa; L – lewa

Tabela 5. Charakterystyki statystyczne pomiarów czaszek (wg Martina) wydobytych z krypt poznańskiej Fary (w mm)

Lp.	Cecha N	Czaszki męskie				Czaszki żeńskie			
		min-max	x	S	N	min-max	x	S	N
1	g-op (1)	19	175-192	183,7	5,7333	26	166-186	173,3	5,8451
2	eu-eu (8)	21	141-161	149,6	5,0147	27	128-152	141,0	5,5256
3	ft-ft (9)	20	91-112	98,9	5,7022	28	88-103	93,9	3,6200
4	zy-zy (45)	18	127-148	135,8	6,0706	23	119-131	124,6	2,9450
5	ast-ast (12)	16	105-122	114,9	5,6623	25	95-127	119,6	6,5946
6	ek-ek (44)	21	94-107	100,7	3,3187	25	90-102	94,8	3,1754
7	mf-ek (51)	19	37-43	39,8	1,5004	27	35-41	38,1	1,4859
8	wys.oczod.(52)	21	29-39	33,6	2,5755	27	30-38	33,9	2,0741
9	szer.ap.pir. (54)	20	23-32	25,4	2,0621	27	19-28	23,4	2,2933
10	n-ns (55)	20	49-56	51,9	2,1740	26	39-55	47,9	3,4696
11	n-pr (48)	20	63-79	70,5	3,6920	26	56-74	65,3	4,9148
12	n-gn (47)	5	107-124	116,0	7,4161	14	90-117	106,0	6,7875
13	n-ba (5)	17	92-107	100,2	3,8815	25	82-104	93,2	4,6593
14	pr-ba (40)	18	84-107	95,3	5,7203	26	80-99	88,5	5,5873
15	ba-b (17)	20	127-139	132,7	3,4622	26	114-131	123,5	4,3742
16	go-go (66)	5	97-104	102,0	2,9154	18	90-110	95,6	5,0890
17	kdl-kdl (65)	5	119-135	124,6	6,5802	16	112-132	120,1	5,1881
18	kdl. wys. (70)	6	60-67	62,3	2,5033	15	46-62	56,1	5,1111
19	gn-id (69)	5	29-36	31,4	2,7928	19	23-33	26,8	2,5797
20	obwód	19	506-562	534,8	15,8426	25	486-530	505,8	12,2304
21	poorbpo	19	310-352	329,9	11,4623	26	290-336	310,8	10,3112

Objaśnienia: N – liczebność; min-max – wartość minimalna i maksymalna, x – wartość średnia; S – odchylenie standardowe

zbliżony udział wartości elementu nordycznego (37,5) i paleoeuropeoidalnego (36,9), będących w przewadze nad elementem śródziemnomorskim (21,1). Kierując się uzyskanymi wynikami, porównując średnie wartości wskaźników, możemy stwierdzić odrębność antropologiczną mieszkańców XVII-wiecznego Poznania, a ludności pochowanej w kryptach Fary. Odrębność ta jest prawdopodobnie przykładem różnic wśród miejskiej ludności Poznania, będących wynikiem jej pochodzenia z różnych regionów czy wręcz obcej etnicznie (Bambrzy?).

Indywidualne wartości poszczególnych cech metrycznych kości długich kończyn, zestawiono osobno dla szkieletów męskich (tabela 8) i szkieletów żeńskich (tabela 9). Dla wszystkich pomiarów wyliczono dla kości prawych i kości lewych średnie arytmetyczne (x) i podano zakres zmienności każdej cechy (min.-maks.). Z długości największej kości, zrekonstruowano wzrost

Tabela 6. Wartości głównych wskaźników czaszek i ich pojemności

Lp.	Wskaźnik	Wartość	
		czaszki męskie	czaszki żeńskie
1	Szerokościowo-długościowy	81,3	81,5
2	Górnowiązowy Kollmanna	52,1	53,0
3	Nosowy	48,8	49,0
4	Oczodołowy	83,9	88,9
5	Hrdlički-Kóčki	79,3	78,4
Pojemność czaszki (w cm ³)			
1	wg L. Manouvriera	1601	1395
2	wg T. Belniak	1536	1394

Tabela 7. Skład antropologiczny ludności pochowanej w kryptach poznańskiej Fary

Element rasowy	Mężczyźni skład %	Kobiety skład %
nordyczny (a)	65,8	66,5
śródziemnomorski (e)	19,6	17,7
arnenoidalny (h)	0,8	1,2
laponoidalny (l)	0,8	1,2
paleoeuropeidalny (p)	12,7	13,1

osobników metodą Pearsona (J. Strzałko 1971). Przeciętna wysokość ciała, obliczona dla mężczyzn metodą L. Manouvriera, wynosiła około 170,3 cm, a obliczona metodą M. Trotter i G. Gleser, wynosiła około 173,9 cm. Pozwala to zaliczyć mężczyzn tej serii do osobników wysokorosłych. Przeciętna wysokość ciała, obliczona dla kobiet metodą L. Manouvriera, wynosiła około 157,1 cm, a obliczona metodą M. Trotter i G. Gleser, wynosiła około 159,5 cm. Pozwala to zaliczyć kobiety tej serii do osobników średniorosłych. Dokonano spostrzeżeń i pewnych prawidłowości w asymetrii długości poszczególnych kości (tabela 8 i 9). Stwierdzono, że kości kończyny górnej częściej bywają dłuższe u mężczyzn po stronie prawej a kości kończyny dolnej są częściej dłuższe u kobiet po stronie lewej. Średnie wzrostu wyliczone dla kobiet ze średnich długości kości są podobne do średnich z danych indywidualnych. U mężczyzn zaobserwowana asymetria dla kości kończyn, wpłynęła na wyższy wyliczony wzrost dla prawej kończyny (171,1 cm; 174,7 cm) a niższy wzrost obliczony dla kończyny lewej (169,5 cm; 173,0 cm).

W uzupełnieniu analizy antropologicznej, przeprowadzono badania występowania cech niemetrycznych na 46 czaszkach. Określono 10 cech, oddzielnie dla mężczyzn i kobiet (tabela 10). Dobór cech był zależny od specyfiki prowadzonych badań w kryptach poznań-

Tabela 8. Średnie wartości pomiarów kości długich kończyn (w mm) i przyżyciowa wysokość ciała wyliczona metodą Pearsona (w cm) – seria męska z krypt poznańskiej Fary

Pomiar wg Martina	Liczebność		Pomiar P		Pomiar L		[P+L]:2	
	P	L	x	min-max	x	min-max	x	
Kość ramienna	M-1	8	7	334,6	317-353	328,7	308-344	331,6
	M-2	8	7	329,1	313-347	324,0	305-339	326,5
	M-3	10	7	67,5	63-71	67,5	63-72	67,5
Kość łokciowa	M-1	7	4	262,0	250-283	255,5	248-272	258,7
	M-2	7	4	235,7	225-255	230,7	223-243	233,2
	M-3	7	4	42,0	38-48	42,5	38-46	42,2
Kość promieniowa	M-1	6	5	243,6	230-265	243,8	234-258	243,7
	M-2	6	5	236,8	224-256	238,0	228-254	237,4
	M-3	6	5	45,3	41-51	44,8	40-51	45,0
Kość udowa	M-1	12	15	476,4	439-504	463,7	435-501	470,0
	M-2	9	14	466,8	440-499	461,1	432-499	464,0
	M-8	11	16	94,4	87-103	94,1	86-103	94,2
Kość piszczelowa	M-1	13	15	379,0	359-410	381,1	356-408	380,1
	M-1a	13	15	384,4	363-414	384,6	360-411	384,5
	M-10b	14	16	79,2	68-88	79,1	68-90	79,2
Kość strzałkowa	M-1	7	11	368,7	352-402	375,1	355-398	371,9
	M-4a	7	11	39,0	32-44	41,5	36-45	40,2
Wzrost wg L. Manouvriera	22	28	171,1	164,5-188,5	169,5	163,9-178,8	170,3	
Wzrost wg M. Trotter i G. G. Gleser	22	28	174,7	167,5-189,5	173,0	167,1-182,2	173,9	

Tabela 9. Średnie wartości pomiarów kości długich kończyn (w mm) i przyżyciowa wysokość ciała wyliczona metodą Pearsona (w cm) – seria żeńska z krypt poznańskiej Fary

Pomiar wg Martina		Liczebność		Pomiar P		Pomiar L		[P+L]:2
		P	L	x	min-max	x	min-max	x
Kość ramienna	M-1	15	17	307,9	283-334	303,7	279-327	305,8
	M-2	15	17	302,9	277-330	300,6	274-321	301,7
	M-3	15	18	59,5	53-66	58,3	53-63	58,9
Kość łokciowa	M-1	10	11	237,4	222-263	239,8	220-267	238,6
	M-2	10	11	212,6	194-232	211,7	189-235	212,1
	M-3	11	12	38,1	32-48	39,9	32-49	39,0
Kość promieniowa	M-1	11	14	217,9	201-239	218,4	198-240	218,1
	M-2	11	14	210,4	193-233	211,4	192-233	210,9
	M-3	11	14	41,6	34-48	42,2	37-51	41,9
Kość udowa	M-1	11	17	424,3	372-486	425,1	373-479	424,7
	M-2	11	17	420,3	372-467	421,2	370-470	420,8
	M-8	11	18	85,0	78-92	83,3	74-92	84,2
Kość piszczelowa	M-1	14	11	343,5	318-376	351,0	331-379	347,2
	M-1a	15	12	345,4	310-384	352,5	315-385	348,9
	M-10b	16	13	71,6	60-78	71,3	63-78	71,4
Kość strzałkowa	M-1	9	8	331,6	305-367	339,2	308-365	335,4
	M-4a	9	8	36,7	32-43	37,1	32-42	36,9
Wzrost wg L. Manouvriera		24	36	157,1	144,0-167,2	157,1	146,9-167,1	157,1
Wzrost wg M. Trotter i G. G. Gleser		22	36	159,6	146,0-170,9	159,4	148,0-170,8	159,5

skiej Fary. Analizowano te cechy niometryczne które na zeszkieletowanych szczątkach in situ były czytelne (bez konieczności mycia materiału). Notowano występowanie danej cechy ze zwróceniem uwagi w przypadku cech bilateralnych, na której stronie cecha wystąpiła. Cechy występujące z największą częstością to: obecność M3 w szczęce górnej (90%; 73%), obecność M3 w żuchwie (83%; 66%), obecność rowka nadoczodołowego (81%; 69%) i obecność otworu nadoczodołowego (72%; 60%). Trzy cechy spośród badanych (1, 7, 8) nie wystąpiły w żadnej czaszce męskiej (tabela 10), dwie spośród badanych cech (6, 7) nie wystąpiły w żadnej czaszce żeńskiej (tabela 10). Były to cechy rejestrujące zaburzenia w przebiegu szwów czaszkowych. Obok cech o dużym współczynniku odziedziczalności, badano cechy uwarunkowane czynnikami środowiskowymi. W tabeli 11 zawarto wyniki częstości występowania na czaszkach męskich, żeńskich i dziecięcych cechy cribra orbitalia. Pojawiają się one jako zmiana patologiczna na górnej ścianie oczodołu w wyniku której cienka warstwa zbity tej ściany przekształca się w przerośniętą substancję gąbczastą (zgąbczenie kości) i przyjmuje wygląd sita lub rzeszota. Cribra orbitalia są dobrym wskaźnikiem warunków bytowych i poziomu sanitarno-higienicznego jak i żywieniowego populacji. Mogą pojawiać się już wkrótce po urodzeniu jako czynnik chorobowy na skutek anemii, wywołanej niedoborem żelaza i mikroelementów w pożywieniu (P. Bergman 1988, s. 105). Duża częstość rejestracji w czaszkach dziecięcych (27,5%) z krypt poznańskiej Fary, może być związana z zakażeniem pasożytami i umieralnością w wyniku robaczycy. Na czaszce starszego dziecka (1/I) obok cribra orbitalia stwierdzono hypoplazję szkliwa (jeden przypadek w całej serii). Definiuje się ją jako ubytek w normalnej grubości szkliwa (M. Krenz, J. Piontek 1996). Powstaje w wyniku zakłócenia tworzenia się szkliwa w procesie rozwoju zęba. Pojawia się w postaci dołków, rowków lub linii, widocznych na koronie zębowej. Prawdopodobnie spowodowana jest reakcją na zmianę żywienia, stres, związany z przejściem z pokarmu naturalnego na pokarm sztuczny, a później, reakcją na czynniki

Tabela 10. Częstość cech niemetrycznych na czaszkach z krypt poznańskiej Fary

Lp.	Cecha	Mężczyźni			Kobiety		
		N	n_i	p	N	n_i	p
1	Sutura frontalis	11	—	—	23	1*	0,043
2	Foramen supraorbitale	11	8*	0,727	23	14*	0,608
	+P	11	4	0,363	23	7	0,304
	+L	11	8	0,727	23	12	0,521
	++	11	4	0,363	23	5	0,217
3	Sulcus supraorbitalis	11	9*	0,818	23	16*	0,695
	+P	11	9	0,818	23	15	0,652
	+L	11	7	0,636	23	11	0,478
	++	11	7	0,636	23	10	0,434
4	Foramen infraorbitale accesorium	11	2*	0,181	23	2*	0,086
	+P	11	2	0,181	22	2	0,086
	+L	11	1	0,090	23	1	0,043
	++	11	1	0,090	23	1	0,043
5	Foramen zygomaticofaciale	11	1*	0,090	23	7*	0,304
	+P	11	1	0,090	22	3	0,136
	+L	11	—	—	23	5	0,217
	++	11	—	—	22	1	0,045
6	Ossicula suturae lambdoideae	10	1*	0,100	23	—	—
	+P	10	1	0,100	23	—	—
7	Ossicula suturae coronalis	10	—	—	23	—	—
8	Ossicula suturae sagittalis	10	—	—	23	1*	0,043
9	M ³ maxillae	20	18*	0,900	26	19*	0,730
	+P	20	18	0,900	26	19	0,730
	+L	20	18	0,900	26	17	0,653
	++	20	18	0,900	26	17	0,653
10	M ₃ mandibulae	6	5*	0,833	18	12*	0,666
	+P	6	4	0,666	18	12	0,666
	+L	6	5	0,833	18	11	0,611
	++	6	4	0,666	18	11	0,611

Objaśnienia: N – ogólna liczba obserwacji; n_i – liczba zaobserwowanych przypadków; p – częstość;

*ogól – obecność cechy na czaszce; +P – obecność cechy po prawej stronie; +L – obecność cechy po lewej stronie; ++ – obecność cechy po obu stronach czaszki

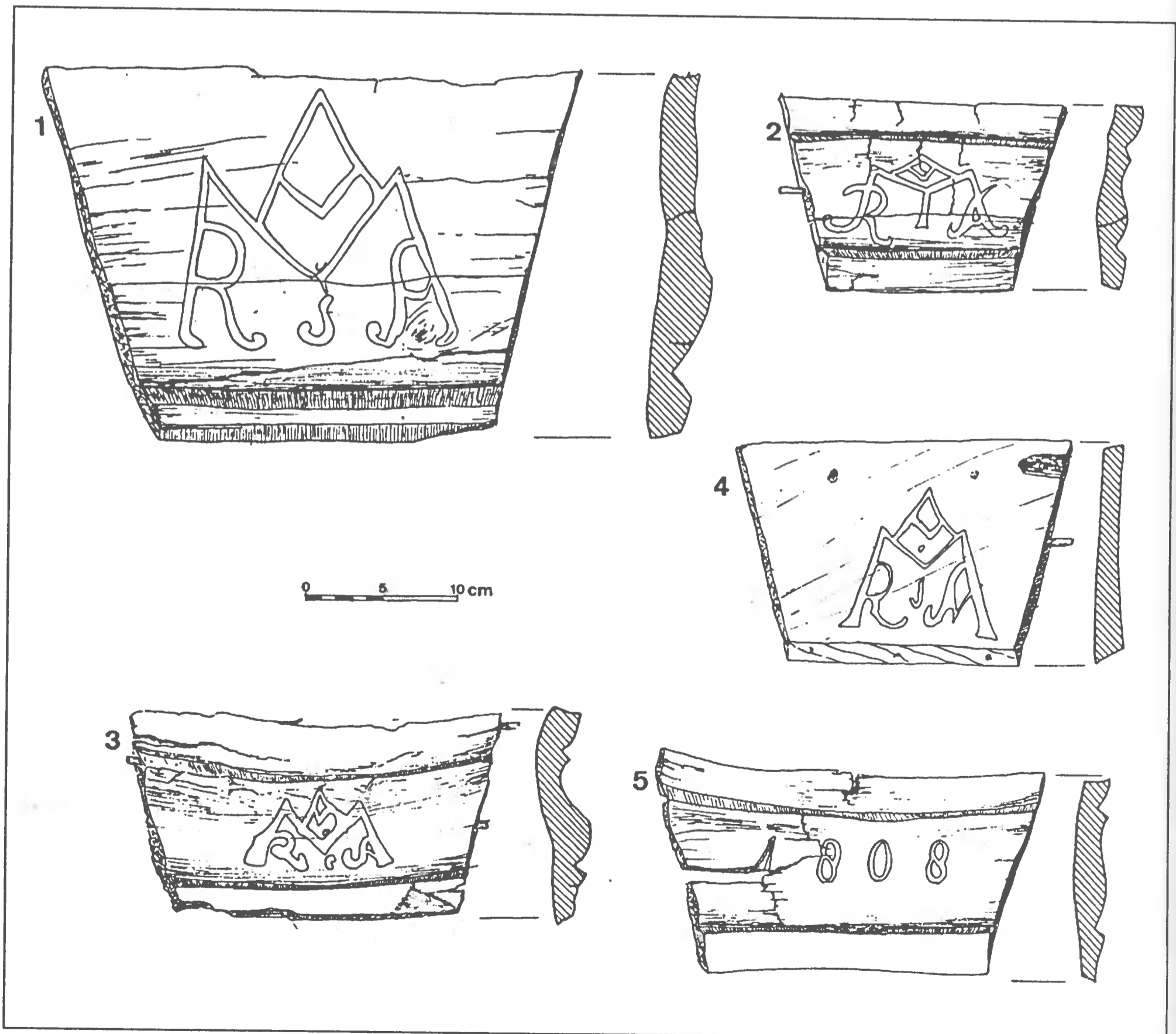
chorobowe, a w szczególności na choroby wieku dziecięcego (rózyczkę, odrę, ospę wietrzną, świnkę) lub choroby układu oddechowego (zapalenie płuc i oskrzeli). Duże znaczenie dla dokładniejszego poznania stanu zdrowia oraz warunków bytowych grup ludzkich, mają zmiany chorobowe w obrębie aparatu żucia. Analiza odontologiczna możliwa była u 52 osobników. Oceniono ubytki próchnicze, zanik wyrostka zębodołowego, stopień starcia koron. Stwierdzono wysoką zapadalność na próchnicę zarówno u mężczyzn (84,6%), kobiet (56,5%) jak i u dzieci (18,7%). U 27 osobników zarejestrowano infekcyjne ropnie zębowe a o 8 paradentozę. U 70% badanych stwierdzono przyżyciową utratę zęba, która może być indukowana próchnicą, ropniem lub starciem korony. Wśród zmian degeneracyjnych aparatu żucia, u 8 osobników stwierdzono złogi kamienia nazębnego, a u 18 osobników choroby przyzębia. Zaobserwowane zmiany próchnicze, duży stopień zaniku blaszek kostnych przyzębia, wskazują raczej na silny, ostry przebieg schorzeń, a średni stopień starcia koron zębowych, dowodzi spożywania pokarmu rozdrobnionego, bogatego w skrobię. Ukazuje to określone nawyki żywieniowe bogatszej części mieszczaństwa poznańskiego i dobre warunki życia w jakich w końcu XVIII i początkach XIX w. żyli.

Tabela 11. Częstość występowania *cribra orbitalia* na czaszkach z krypt poznańskiej Fary

Czaszki	Strona prawa			Strona lewa			Razem		
	N	n _i	p	N	n _i	p	N	n _i	p
Męskie	20	–	–	21	1	0,047	41	1	0,024 = 2,4 %
Żeńskie	25	–	–	27	1	0,037	52	1	0,019 = 1,9 %
Dziecięce	20	6	0,300	20	5	0,250	40	11	0,275 = 27,5 %

Objaśnienia: N – ogólna liczba obserwacji; n_i – liczba zaobserwowanych przypadków; p – częstość

Interesujących wyników dostarczyły obserwacje materiału postkranialnego. Na kościach długich małego dziecka (20/III), zaobserwowano jedyny przykład krzywicy, zmiany w układzie kostnym wywołanej zaburzeniem gospodarki wapniowej i niedoborem witaminy D. Na kościach kobiety (8/III) stwierdzono zespół zaburzeń kostnienia, powodujących zaburzenie wzrostu i zniekształcenia (J. Gładkowska-Rzeczycka 1989). Wśród zmian zapalnych, wystąpił jeden przypadek gruźlicy (kobieta 3/II) i jeden przypadek ropnego zapalenia kości (kość piszczelowa mężczyzny 6/II). U 12 osobników dorosłych (4 mężczyzn i 8 kobiet) stwier-

Ryc. 9. Poznań-Fara. Deski z trumien: 1 – 12/III; 2 – 21/I; 3 – 19/III; 4 – 32/III; 5 – 29/III

Rys. P. Długosz

dzono zmiany degeneracyjne. Polegają one na zmniejszeniu wysokości trzonów kręgów lędźwiowych i artrozach kręgów piersiowych. W opinii J. Gładkowskiej-Rzeczyckiej (1989) tego typu zwyrodnienia mogą być rezultatem długotrwałych przeciążeń kręgosłupa i nakładających się na siebie mikrourazów. Ponadto stwierdzono silne przerosty tkanki kostnej (osteofity) i guzki Schmorla. Zmiany te należą do najczęściej występujących objawów chorobowych, możliwych do oceny na materiale kostnym. Wystąpiły one u osobników zmarłych powyżej 45 roku życia. Na dwóch szkieletach (15/I, 10/III), stwierdzono sakralizację, częściowy zrost ostatniego kręgu lędźwiowego (L5) z kością krzyżową. Powoduje to ograniczenie ruchomości kręgosłupa i przedwczesne zmiany degeneracyjne. Do schorzeń przeciążeniowych narządu ruchu, zaliczono przesunięcie powierzchni stawowej głowy, stwierdzone na kościach udowych i przesunięcie ku tyłowi powierzchni stawowych kłykci kości piszczelowych. Zmiany takie zaobserwowano u trzech mężczyzn (15/I, 4/II, 9/III). Z przeciążeniami wiąże się też wybitna rzeźba tych kości. U 5 osobników zmarłych w wieku starczym, zaobserwowano skostnienie miejsc przyczepu mięśni i więzadeł. Zmiany zwyrodnieniowe głowy i panewki stawu biodrowego zarejestrowano tylko u dojrzałej kobiety (23/III). Pojedynczy przykład schorzenia rozwojowego wystąpił na trzech kręgach szyjnych C3 C4 C5 u mężczyzny (17/III) w postaci dwudzielnego otworu wyrostka poprzecznego, strony prawej. Jest to schorzenie, powodujące zaburzenia w krążeniu krwi, dopływie jej do mózgu, tzw. zespół tętnicy kręgowej. Na szkielecie młodego mężczyzny (6/III) zaobserwowano na kościach ramiennych mnogie wyrośla kostne, zlokalizowane w odcinku przynasadowym. Są to schorzenia wrodzone, powodujące duże zniekształcenia i bóle oraz utrudniające ruch.

Wśród badanych szczątków kostnych, nie stwierdzono w obrębie szkieletu osiowego i kończyn, śladów zaleczonych złamań kości. Najczęstsze były natomiast zmiany artretyczne. Jeżeli chodzi o choroby o przebiegu ostrym, to w obrębie czaszki tylko w jednym przypadku stwierdzono zmiany zapalne. Na łusce kości potylicznej rozległe zmiany powierzchniowe, spowodowane przewlekłym procesem zapalnym (kobieta 4/III) prawdopodobnie skóry głowy (?). Stwierdzono natomiast zmiany urazowe. Na czaszce mężczyzny (29/III) wystąpił wygojony uraz kości czołowej (1,8 cm × 1 cm), złamanie z wgnieceniem kości. Przyczyną takiego złamania jest pojedyncze, miejscowe, uderzenie w kość. A u 4 mężczyzn (15/I, 2/II, 4/II, 15/III) i 1 kobiety (10/III) zaobserwowano złamaną przegrodę nosa. Przemieszczona przegroda utrudnia przepływ powietrza i może powodować częste stany zapalne zatok (J. Gładkowska-Rzeczycka 1989). Na czaszce dorosłej kobiety (30/20/III) stwierdzono wodogłowie.

Układ kostny informuje nas nie tylko o schorzeniach ściśle z nim związanych a więc rozpoczynających się na kościach. Bardzo często obserwujemy na kościach zmiany, które są wtórne w stosunku do zmiany pierwotnej toczącej się w innym układzie, np. oddechowym, krwiotwórczym, nerwowym, pokarmowym, czy wreszcie wynikają z niedoboru witamin lub pożywienia w ogóle (J. Gładkowska-Rzeczycka 1976).

Podsumowując, można stwierdzić iż poznańskie mieszczaństwo, pochowane w kryptach Fary, żyło w dobrych warunkach ekonomicznych, z zachowaniem zasad higieny, zapewniającej im odporność na schorzenia. Dzieci atakowały najczęściej choroby wieku dziecięcego, upowszechniając się w tym czasie w ośrodkach miejskich. Wzrost opieki nad chorym i profilaktyka, chroniąca przed powikłaniami, prowadziła do zwiększonej odporności osób dorosłych. Dlatego w materiale kostnym obecne były głównie zmiany zwyrodnieniowe i artretyczne, a niewielki odsetek stanowiły zmiany o charakterze zapalnym, urazowym, lub anomalie rozwojowe. Najwięcej informacji o warunkach życia poznańskiego mieszczaństwa dostarczyła analiza zmian chorobowych aparatu żucia.

Badania w kryptach poznańskiej Fary dostarczyły także informacji o zwyczajach towarzyszących chowaniu zmarłych w końcu XVIII i początkach XIX w.

Ubranych zmarłych chowano w trumnach. Trumny wykonano z desek sosnowych⁶, zbijanych drewnianymi dyblami tworzących skrzynię o kształcie podwójnego trapezu. Trumny dzieci pozbawione były ozdób zewnętrznych, trumny dorosłych zawierały miedziane uchwyty. Jednak w kilku przypadkach na deskach szczytowych (w nogach) widoczne są napisy MARIA (ryc. 9: 1-4), rzadziej IHS, a w jednym przypadku (na desce za głową) widnieje data 1808 (ryc. 9: 5). Przed złożeniem zmarłego do trumny, wsypywano wióry pochodzące najprawdopodobniej z jej zheblowanych desek. Zawsze pod głowę zmarłego kładziono poduszkę wypełnioną także wiórami, lub sianem. Zmarli byli starannie ubrani, ale często w przygotowaną specjalnie do złożenia w trumnie odzież trumienną. Świadczy o tym także niedokładne szycie odzieży, lub brak szycia na „plecach” w odzieży dziecięcej. Tkaniny z których wykonane były sukienki-koszulki dla dzieci najmłodszych, sukienki i ubranka dzieci starszych i sukienki młodych dziewcząt i kobiet, to te same tkaniny jedwabne, którymi obito wnętrza trumien i w które ubrano poduszki. Kokardy i falbany jedwabne upinane były brązowymi szpilkami do sukienek, poduszek i obciówki trumny. Najmłodsze dzieci chowano jedynie w koszulce-sukience, co uniemożliwia identyfikację płci dziecka. Na „główce” dziecka, czapeczka. Dopiero starsze dziewczynki chowano w sukienkach, czepkach i wianuszkach a chłopców w koszulkach i spodenkach.

W celu zbadania płci zmarłych dzieci, podjęto próbę analizy DNA (chromosomów płci X i Y) w Zakładzie Biochemii Biopolimerów UAM w Poznaniu⁷. Pobrano materiał kostny z 13 pochówków dzieci z krypty I (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 11, 14, 17, 21). W toku badań, przeprowadzono szereg izolacji DNA z kości długich (udowych i piszczelowych). Do oczyszczania DNA stosowano zarówno procedury opracowane w czasie pierwszej udanej próby amplifikacji fragmentu genu białka p53 w Zakładzie Biochemii (A. Rezler, J. Wrześciński 1994) jak również stosowano szereg metod opracowanych dla potrzeb medycyny sądowej. Wyniki, które uzyskano w toku przeprowadzonych analiz, wskazują na znaczny brak powtarzalności metod opartych o analizę DNA izolowanego z ludzkich kości, z wykorzystaniem dostępnych środków technicznych. Niemożność uzyskania po raz drugi tego samego wyniku, pomimo zastosowania tych samych warunków eksperymentu, wskazała na niestabilność wyizolowanej matrycy. Wyznaczony cel badań nie został zatem osiągnięty.

Większy wybór odzieży trumiennnej, zaobserwowano w ubiorach kobiet. Są to głównie długie suknie o prostej formie, zszyte z przodu, z płytkimi fałdami, spiętymi w talii. Spotyka się też luźne suknie z fałdami rozchodzącymi się promieniście od wykroju pod szyją, do samego dołu. Kobiety ubrane są w czepce, rzadziej jedwabne kokardy i wianki. Strój wzbogacają rękawiczki, pończochy. Ubiór męski jest bardziej jednorodny, są to wełniane, krótkie kubraki, spodnie, wysokie buty. Na uwagę zasługuje pochówek mężczyzny z naśladownictwem pasem kontuszowego, a także pochówek prawdopodobnie szlachcica (?) w żupanie.

W dziewięciu przypadkach przy zmarłych wystąpiły szkaplerze z tkaniny, a rzadziej (3) do trumny wkładano drewniane krzyże. Ciekawy zwyczaj złożenia w trumnie skorupki jaj obserwujemy w przypadku pochówku kobiety, zmarłej powyżej 70 roku życia.

W sześciu przypadkach, odnotowano występowanie roślin, celowo złożonych w trumnie (patrz Aneks). Były to niewielkie bukiety, lub gałązki rozłożone wokół szkieletu. W trumnach dzieci był to: chaber łąkowy (grób nr 4/I), bukszpan (grób nr 11/II), aktynidia ostrolistna (grób

⁶ Patrz przypis 3.

⁷ Serdecznie dziękuję mgr A. Rezlerowi z Zakładu Biochemii Biopolimerów UAM w Poznaniu za podjęcie próby wykonania analiz genetycznych DNA.

nr 31/III) i kalina koralowa (grób nr 32/III). W trumnach osób młodocianych znalazły się gałązki brzozy brodawkowatej (groby nr 34/III; 38/III).

Opracowane materiały antropologiczne, stanowią cenne uzupełnienie bazy źródłowej do badań nad zróżnicowaniem antropologicznym i obrzędkiem pogrzebowym ludności, która w XVIII/XIX w. zamieszkiwała Poznań.

Bibliografia

- ACSÁDI G., NEMESCÉRI J.
1970 *History of Human Life Span and Mortality*, Budapest.
- BERGMAN P.
1988 *Częstość występowania wybranych cech niometrycznych czaszki w zależności od cribra orbitalia i wyposażania grobów*, „Przegląd Antropologiczny”, t. 52, z. 1, 2, s. 103-112.
- FLORKOWSKI A., KOZŁOWSKI T.
1994 *Ocena wieku szkieletowego dzieci na podstawie wielkości kości*, „Przegląd Antropologiczny” t. 57, z. 1, 2, s. 71-86.
- GŁADYKOWSKA-RZECZYCKA J.
1976 *Zmiany w układzie kostnym ludności ze średniowiecznych cmentarzysk*, [w:] *Badania populacji ludzkich na materiałach współczesnych i historycznych*, Gdańsk, s. 85-103
1989 *Schorzenia ludności prahistorycznej na ziemiach Polskich*, Gdańsk.
- KÓČKA W.
1958 *Zagadnienia etnogenezy ludów Europy*.
- KRENZ M., PIONTEK J.
1996 *Hypoplazja szkliwa w średniowiecznej populacji ze Staboszewa*, „Przegląd Antropologiczny”, t. 59, s. 87-90.
- MALINOWSKI A., STRZAŁKO J. (RED.)
1985 *Antropologia*, Warszawa.
- MARTIN R.
1957 i 1959 *Lehrbuch der Anthropologie*, t. I i II, Stuttgart.
- PIONTEK J.
1979 *Procesy mikroewolucyjne w europejskich populacjach*, Poznań.
- REZLER A., WRZESIŃSKI J.
1994 *Wykorzystanie metod biologii molekularnej w badaniach nekropoli wczesnośredniowiecznych. Próby uzyskania fragmentów informacji genetycznej z kości ludzkich pochodzących z XI w.*, SL, t. 3, s. 351-354.
- STRZAŁKO J.
1971 *Metody rekonstrukcji wzrostu człowieka na podstawie pomiarów szkieletu*, „Przegląd Antropologiczny”, t. 37, s. 295-314.
- STRZAŁKO J., HENNEBERG M.
1975 *Określenie płci na podstawie morfologii szkieletu*, „Przegląd Antropologiczny”, t. 41, s. 105-126.
- WIERCZIŃSKA A.
1973 *Badania nad zmiennością wysokości ciała w Polsce*, WA, t. 38, z. 2, s. 373-377.

WRZESIŃSKA A.

1999 *Analiza antropologiczna grobów ziemnych ze stanowiska Poznań – Fara*, WSA, t. 5, s. 297-306.

Adres autora:

mgr Anna Wrzesińska

Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy

62-261 Lednogóra

Die Gräber aus dem 18. und Anfang des 19. Jh. in der Posener Pfarrkirche

Zusammenfassung

Das Thema dieser Erarbeitung sind die menschlichen Überreste, die aus den Untersuchungen von drei in das 18. und den Anfang des 19. Jh. datierten Krypten der Posener Pfarrkirche stammen. Die archäologischen Untersuchungen im Kellergeschoss der Posener Pfarrkirche führte Z. Karolczak aus dem Archäologischen Museum in Poznań. Die Gräber hat die Verfasserin dieses Aufsatzes im September und Oktober 1998 untersucht. Insgesamt wurden Knochen untersucht, die 134 Toten gehörten und in drei Krypten deponiert wurden. Die Krypten wurden mit römischen Ziffern (nach der Reihenfolge der Untersuchung) kennzeichnet: I, II, III.

In der Krypta Nr. I traten in drei Reihen 21 Säрге mit Kinderüberresten und 2 Särgen mit den Erwachsenen auf. Diese Krypta wurde „Kinderkrypta“ genannt. Das Knochenmaterial wurde mit laufenden Nummern der Säрге (*in situ*) von 1 bis 23 beschrieben.

In der Krypta Nr. II standen in einer Reihe 5 Säрге mit toten Erwachsenen und auf der Seite, beim Ausgang wurden 2 nächste Säрге gestellt. Diese Krypta wurde „Erwachsenenkrypta“ genannt. Das Knochenmaterial wurde mit laufenden Nummern der Säрге (*in situ*) von 1 bis 7 beschrieben.

In der Krypta III haben die sekundär beschädigten Säрге, das lose Skelettmaterial, Fragmente eines Steinsarkophags die Trümmer gebildet und die ganze Krypta bis zur Decke ausgefüllt. Diese Krypta wurde „Mischkrypta“ genannt. Das Knochenmaterial wurde mit laufenden Nummern der freigelegten Säрге (*in situ*) von 1 bis 38 beschreiben. Die Nummer 30 wurde einem Sarg aus dem niedrigsten Trümmerniveau gegeben, der ausschließlich mit menschlichen Schädeln gefüllt war. Dieser Nummer wurden die Schädel aus Ansammlungen zugegeben, die sich auf dem Fußboden der Krypta befanden.

Eine anthropologische Analyse des Knochenmaterials wurde mit allgemein verwendeten Untersuchungsmethoden durchgeführt. Neben der genauen Beschreibung der Toten und Skelettmessungen (Tabellen 1 bis 11) wurden die Untersuchungsergebnisse besprochen. Die Analyse lieferte viele interessante Daten betreffs Altersstruktur der Toten, Bestimmung des Geschlechts der erwachsenen Toten, metrischen Eigenschaften der Schädel und Skelette, Größe des Körpers während des Lebens, nicht metrischer Schädeleigenschaften und Änderungen im Kno-

chensystem der Toten. Die Untersuchungen in den Krypten der Posener Pfarrkirche lieferten auch Informationen über die Bräuche, die die Bestattung der Toten am Ende des 18. und am Anfang des 19. Jh. begleiteten. Die in Sargkleidung gekleideten Toten wurden in Kieferholzsärgen bestattet, die mit Spänen ausgekleidet waren (siehe Annex). In den Kissen Späne oder Stroh. In den Särgen befanden sich Pflanzen, die beim Toten absichtlich gelegt wurden. Es waren kleine Sträuße oder die kleinen, rundum des Skeletts gelegten Zweige (siehe Annex). In einigen Fällen traten bei den Toten Skapuliere aus Gewebe auf. Seltener legte man in den Sarg Holzkreuze. Die interessante Sitte, in den Sarg Eierschalen zu legen, tritt im Falle einer Frau auf, die im Alter über 70. Lebensjahr gestorben ist.

Das erarbeitete anthropologische Material ist eine wertvolle Ergänzung der Quellenbasis für die Untersuchungen über die anthropologische Verschiedenheit und Bestattungsriten der Bevölkerung, die im 18. Jh. Poznań bewohnte.

Abbildungen

Abb. 1. Poznań-Pfarrkirche. Krypta I – Orientierungsskizze der Sarglage. Gez. M. Łomnicki

Abb. 2. Poznań-Pfarrkirche. Krypta II – Orientierungsskizze der Sarglage. Gez. M. Łomnicki

Abb. 3. Poznań-Pfarrkirche. Das Innere der Krypta I – Kindersärge. Photo: P. Silska

Abb. 4. Poznań-Pfarrkirche. Das Innere der Krypta II – Särge der Erwachsenen. Photo: P. Silska

Abb. 5. Poznań-Pfarrkirche. Das Innere der Krypta III. Photo: P. Silska

Abb. 6. Poznań-Pfarrkirche. Der Schädel eines Mannes mit der Seidenmütze – Sarg 29/III. Photo: P. Długosz

Abb. 7. Poznań-Pfarrkirche. Der Schädel einer Frau mit der Frauenhaube aus Tüll – Sarg 30/11/III. Photo: P. Długosz

Abb. 8. Poznań-Pfarrkirche. Das Kind in Sargkleidung – Sarg 35/III. Photo: P. Długosz

Abb. 9. Poznań-Pfarrkirche. Die Bretter aus den Särgen: 1 – 12/III; 2 – 21/I; 3 – 19/II; 4 – 32/III; 5 – 29/III. Gez. P. Długosz

MARIA MICHNIEWICZ

Wyniki analizy szczątków botanicznych z poznańskiej Fary

Próby dendrologiczne desek trumiennych

1. grób nr 21/I, dziecko zmarłe około 5-6 miesiąca życia.

Fragment deski o wymiarach: długość 28 cm, szerokość 15 cm, grubość 1,5-3 cm (jedna powierzchnia rzeźbiona), deska była wycięta z pnia sosny zwyczajnej (*Pinus silvestris L.*) o średnicy 30 cm, szerokości przyrostów rocznych 0,9-3,6 mm.

2. grób nr 12/III, kobieta zmarła powyżej 70 roku życia.

Fragment deski o wymiarach: długość 18 cm, szerokość 12,7 cm, grubość 1-1,8 cm (jedna powierzchnia rzeźbiona), drewno lekko zagrzybione (stwierdzono obecność zarodników przetrwalnych grzybów), deskę wycięto z pnia sosny zwyczajnej (*Pinus silvestris L.*) o średnicy około 40-45 cm, szerokości przyrostów rocznych 0,7-3 mm.

3. grób nr 19/III, dziecko zmarłe około 12-13 roku życia.

Fragment deski o wymiarach: długość 12 cm, szerokość 11 cm, grubość 1-2 cm (jedna powierzchnia rzeźbiona), drewno pochodzi z części bielastej pnia sosny zwyczajnej (*Pinus silvestris L.*) o średnicy 35 cm, szerokości przyrostów rocznych 0,8-1,7 mm.

4. grób nr 29/III, mężczyzna zmarły powyżej 60 roku życia.

Fragment deski o wymiarach: długość 25 cm, szerokość 10 cm, grubość 1-1,8 cm (jedna powierzchnia rzeźbiona), drewno mocno rozłożone (wnętrza cewek prawie całkowicie wypełnione zarodnikami przetrwalnikowymi grzybów), deska była wycięta z części bielastej pnia sosny zwyczajnej (*Pinus silvestris L.*) o średnicy 40 cm, szerokości przyrostów rocznych 0,4-0,7 mm.

5. grób nr 32/III, dziecko zmarłe około 3 roku życia.

Fragment deski o wymiarach: długość 21 cm, szerokość 13 cm, grubość 1,6-2,1 cm (jedna powierzchnia rzeźbiona), drewno dobrze zachowane, deska wycięta z części bielastej pnia sosny zwyczajnej (*Pinus silvestris L.*) o średnicy 35 cm, szerokości przyrostów rocznych 0,9-2,3 mm.

Próby dendrologiczne gałązek z wypełnienia trumien nr 31/III i 34/III

1. Wypełnienie trumny nr 31/III, dziecko zmarłe w 5-6 roku życia.

Są to 2 fragmenty tego samego pędu jednorocznego aktynidii ostrolistnej (*Actinidia argura* [Slebold et Zucc.] Planch.ex Miq.). Jest to krzew o pędach lekko wijących się wokół podpór, pochodzi z Azji wschodniej, w Polsce nie występuje w stanie dzikim, jest natomiast uprawiany w parkach, cechuje go odporność na mrozy. Ceniony jest z powodów dekoracyjnych (dość sztywne skórzaste liście, obfite kwiaty i owocowania) i użytkowych (owoce są smaczne, aromatyczne, jadalne, najbardziej ze znanych krzewów podobne do agrestu). Pęd był w stanie owocowania, odnaleziono też duże fragmenty liści. Owoce zawierały w pełni wykształcone nasiona. Z tych powodów można wydatować moment obumarcia pędu tzn. ścięcia (zerwa-

nia) na okres wrzesień-początek listopada (owoce są w pełni dojrzałe w okresie wrzesień-październik, nie opadają, są dość trwałe, liście opadają na zimę najpóźniej w listopadzie). Przyjmując, iż pęd był umieszczony w trumnie w momencie pochówku, można datować pochówek na okres wrzesień-początek listopada a z kolei sam pochówek z przełomu XVIII/XIX w. datuje obecność aktynidii ostrolistnej w uprawie w parkach (ogrodach) na terenie Wielkopolski (oczywiście przy założeniu, że wykluczamy import).

2. Wypełnienie trumny nr 34/III, osobnik młodociany zmarły około 16 roku życia. Są to 2 fragmenty gałązek brzozy brodawkowatej (*Betula verrucosa Ehrh.*) – jednoroczna i dwuletnia – budowa przyrostu rocznego graniczącego z tkanką miazgi świadczy, że obie gałązki obumarły (zostały ścięte lub złamane) w czasie formowania się drewna wiosennego a więc w okresie środkowej lub później wiosny datując tym samym okres pochówku na koniec kwietnia-początek czerwca, przy założeniu, iż jest to integralna część wyposażenia zmarłego.

Próby dendrologiczne wiórów z wypełnienia trumien

1. Wióry z trumny nr 21/I. Wióry z drewna sosny zwyczajnej (*Pinus silvestris L.*), bardzo dobrze zachowane.

2. Wióry z trumny nr 12/III. Wióry z drewna sosny zwyczajnej (*Pinus silvestris L.*), bardzo dobrze zachowane.

3. Wióry z trumny nr 19/III. Wióry z drewna i kawałki drewna sosny zwyczajnej (*Pinus silvestris L.*), bardzo dobrze zachowane.

4. Wióry z trumny nr 29/III. Wióry z drewna i kawałki kory sosny zwyczajnej (*Pinus silvestris L.*), bardzo dobrze zachowane.

5. Wióry z trumny nr 32/III. Wióry z drewna sosny zwyczajnej (*Pinus silvestris L.*), bardzo dobrze zachowane. Wystąpił 1 fragment gałązki kaliny koralowej (*Viburnum opulus L.*), gałązka została zerwana lub ścięta w okresie lata o czym świadczą wykształcone już warstwy drewna późnego. Krzew ten ma bardzo dekoracyjne owoce i mógł być częścią ozdoby zmarłego dziecka.

Wnioski

Wióry ze wszystkich trumien są doskonale zachowane w przeciwieństwie do drewna trumien, z których pochodzą. Te różnice w stanie zachowania drewna trumny (nie najlepszym) i bardzo dobrym wiórów z jej wnętrza szczególnie drastyczne są w przypadku grobu 29/III. Wyjaśnieniem tego może być stwierdzenie iż trumny i ewentualnie ich wyścielenie stanowiły wystarczającą warstwę izolacyjną, odcinającą prawie całkowicie dostęp tlenu i zapewniającą stałe warunki minimalnej wilgotności, w których wióry nie narażone były na rozkład mikrobiologiczny.

Adres autora:

mgr Maria Michniewicz

Zakład Nauk Pomocniczych

Instytut Archeologii i Etnologii PAN

00-950 Warszawa

MAŁGORZATA PODKAŃSKA, MARIOLA RATAJCZYK

Odkrycia w Farze poznańskiej. Problematyka związana z eksploracją i wydobytym zespołem szat i tkanin

We wrześniu 1998 r., podczas prac archeologicznych prowadzonych w podziemiach kościoła farnego w Poznaniu, zostały otwarte pomieszczenia, w których zgromadzono trumny z pochówkami miaszczan poznańskich zmarłych w latach 1790-1810. Trumny te do lat 40. XX w. były ustawione w podziemiach kolegiaty. Po przejęciu podziemi na magazyny win, trumny wraz z ich zawartością przeniesiono do niewielkich krypt bocznych znajdujących się po prawej stronie głównej osi podziemi. Tam zostały one ustawione jedne na drugich tak, że wypełniły całość pomieszczeń od podłóg aż po sklepienia, a wejścia do krypt zamurowano. Brak wentylacji, bardzo wysoka wilgotność panująca w kryptach, destruktywne działanie mikroorganizmów oraz ciężar ustawionych w licznych warstwach drewnianych trumien doprowadziło do przyspieszenia procesu butwienia drewna, zapadania się trumien, lasowania, niszczenia i mieszania szczątków kostnych, tkanin i drewna i, w rezultacie, do całkowitego zniszczenia pochówków znajdujących się w dolnych i średnich warstwach, w przybliżeniu do połowy wysokości każdego z omawianych pomieszczeń.

Zostałyśmy zaproszone do wzięcia udziału w pracach eksploracyjnych gdy okazało się, że w części trumien pochodzących z górnych warstw znakomicie zachowały się tkaniny i szaty. W innej części podziemi zachowały się ustawione bezpośrednio na ziemi trumny ze zwłokami osób duchownych. Tak więc w dwóch częściach podziemi miałyśmy do czynienia z dwiema grupami pochówków i strojów, duchownych i świeckich.

Trumny ze zwłokami duchownych znajdujące się na niższym poziomie krypt, po lewej stronie od wejścia do podziemi były już poważnie naruszone z powodu warunków przechowywania, przede wszystkim bardzo wysokiej wilgotności, które spowodowały nieodwracalne uszkodzenia trumien i ich zawartości: ludzkich szczątków, szat i tkanin. Ponadto pochówki te w przeszłości były niejednokrotnie obiektami zainteresowania osób mających dostęp do podziemi. Zawartość trumien była przetrząśnięta w poszukiwaniu cennych przedmiotów. Z grupy pierwszej, a więc trumien osób duchownych, wydobyto XVIII-wieczną sutannę. Pozostałe szaty i tkaniny uległy prawie całkowitemu zniszczeniu ze względu na wyjątkowo niesprzyjające przechowywaniu tkanin czynniki klimatyczne, grzyby i mikroorganizmy rozkładające włókna pochodzenia roślinnego i zwierzęcego oraz wspomnianą ingerencję domorosłych poszukiwaczy skarbów.

Grupa druga, obejmująca niemożliwą dziś do określenia liczbę trumien z pochówkami mieszczkańskimi z ostatniego dziesięciolecia XVIII i pierwszej dekady XIX w., stanowi niezwykle interesujący materiał badawczy z dziedziny historii kultury materialnej, kostiumologii, konserwacji tkanin i badania obyczaju żałobnego, w którym ważną rolę odgrywał czynnik ekonomiczny.

Jak wspomniano, w najlepszym stanie zachowały się trumny wraz z zawartością zgromadzone w górnych warstwach. Kolejne, coraz niższe warstwy stanowiły praktycznie nieczytelną mieszaninę zlasowanych szczątków ludzkich, zmurszałych i pokruszonych desek wymie-

szanych z wiórami pochodzącymi z wyściółek trumien i szczątków zbutwiałych tkanin. Pomimo to z wydobytych około 70 trumien, w różnym stanie rozpadu, udało się zebrać i ocalić 20 kompletnych strojów męskich, kobiecych i dziecięcych. Wśród nich można wyróżnić trzy grupy, istotne dla wiedzy o ceremoniale pogrzebowym przełomu XVIII i XIX w.

Pierwszą z nich stanowią najliczniej reprezentowane stroje przygotowane specjalnie na ceremonię pogrzebu, znalezione przede wszystkim w trumnach dzieci i części kobiet. Są to sukienki wykonane z cienkiej, taniej tkaniny jedwabnej o splocie prostym, płóciennym, zszyte pobeżnie długimi, fastrygowanymi ściegami, bez podłożenia czy obrębienia na krawędziach, dekorowane wycinanymi w ząbki pasami z takiej samej tkaniny, które zawiązywane w kokardy, zastępowały o wiele droższe wstążki. Niektóre ze strojów składają się wyłącznie z samego przodu sukni-koszuli, której krawędzie założono pod stopami i plecami osoby zmarłej.

Druga grupa, obejmująca wyłącznie stroje kobiece to zestawienie wyżej opisanej prostej, pobeżnie wykonanej jedwabnej sukienki-koszuli, wykonanej „do trumny”, ale z akcesoriami stroju „światowego”, takimi jak np. koronkowy czepiec, szale, chusty czy rękawiczki.

Trzecia grupa, obejmująca stroje męskie i część kobiecych, to stroje odświętne. Zachowała się piękna, doskonale wykonana empirowa suknia z jedwabiu, wełniany żupan, męska kamizelka i talie, akcesoria jak jedwabne pończochy, rękawiczki z miękkiej skóry, szale, wspornik zachowany pas kontuszowy. We wszystkich eksplorowanych pochówkach osób dorosłych i w części pochówków dziecięcych zachowały się szczątki obuwia w postaci skórzanych spodów i obcasów, a w przypadku pochówków męskich, wysokich butów z cholewami. Z części trumien wydobyto także zachowane fragmenty jedwabnych obić ścian i prześcierań, którymi przykryto wyścielane wiórami dna trumien.

Wydobyte stroje i ich akcesoria są wykonane w przeważającej większości z tkanin jedwabnych; niewielką część stanowią tkaniny wełniane; brak natomiast śladów występowania tkanin z włókien pochodzenia roślinnego, takich jak len czy bawełna. Nie znaczy to, że wykonanych z takich tkanin elementów stroju nie stosowano przy ubieraniu zwłok do trumny. Na przykładzie naszych doświadczeń w wydobywaniu strojów z pochówków nowożytnych, możemy stwierdzić występowanie jedwabnych wstążek pod zachowaną szatą wierzchnią. Z ich rozmieszczenia możemy między innymi wnioskować, że pochowana osoba była ubrana w lnianą lub bawełnianą koszulę wiązaną przy szyi i że koszula ta miała długie, wiązane przy nadgarstku rękawy. Taki stan rzeczy jest spowodowany szybkim rozkładem włókien roślinnych, celulozowych w kwaśnym i wilgotnym środowisku trumien. Czynniki te nie wpływają natomiast aż tak niszcząco na włókna pochodzenia zwierzęcego, jedwab i wełnę. Znakomitym przykładem różnic w odporności wystawionych na tak ekstremalne warunki włókien jedwabnych i roślinnych jest tkanina wydobytej z jednej z trumien kamizelki męskiej. Kamizelka ta została wykonana z tkaniny w barwne pasy tkaniny półjedwabnej, a więc tkaniny, w której część struktury (w omawianym przypadku duże partie wątkowania) wykonano z tańszych niż jedwabne włókien celulozowych, najprawdopodobniej bawełnianych. Obecnie kamizelka ta sprawia wrażenie wykonanej z ażurowej tkaniny, z luźnymi pasami jedwabnych osnów, pomiędzy których wypadły zniszczone bawełniane nici wątków.

Eksplozacja ponad 70 datowanych pochówków w poznańskiej farze zaowocowała wydobyciem największego zachowanego w Polsce unikalnego zespołu 20 kompletnie zachowanych strojów trumiennych wraz z akcesoriami z lat 1790-1810¹. Są one dokumentem epoki i obyczaju, w klimacie których powstały. Z powodu braku funduszy na dalsze prace konserwatorskie, pomimo ponad dwuletnich starań o środki finansowe, zostały one na razie tylko odkażone. By

¹ Zgodnie z opinią prof. dr hab. A. Sieradzkiej, historyka sztuki i kostiumologa z Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Warszawskiego.

zachować je dla przyszłych pokoleń, należy poddać je jak najprędzej złożonym zabiegom konserwatorskim, w efekcie których będą mogły być bezpiecznie przechowywane i eksponowane.

Problem wydobywania, zabezpieczania i konserwacji strojów i tkanin wydobywanych z nowożytnych pochówków jest wyjątkowo złożony. Przede wszystkim na podstawie naszych dotychczasowych doświadczeń możemy stwierdzić, że nowożytne pochówki osób świeckich i duchownych w trumnach i sarkofagach ustawionych w podziemiach kościołów i kaplic, stanowią swoisty przypadek obiektów znajdujących się na „ziemi niczyjej”. Ta umowna nazwa określa ich szczególną sytuację w momencie konieczności podjęcia prac eksploracyjnych. Większość archeologów uznaje, że obiekty te, stosunkowo „młode” i nie znajdujące się w ziemi, nie mieszczą się już w zakresie ich dziedziny i działania, a większość konserwatorów tkanin uważa, że eksploracja sarkofagów, mimo znajdujących się w nich tkanin, winna, ze względu na ich usytuowanie i ludzkie szczątki, należeć do archeologów i antropologów. Antropolodzy stwierdzają, że szczątki ludzkie stanowią obiekt ich zainteresowania niezależnie od usytuowania, pod ziemią czy też na ziemi, natomiast obawiają się uszkodzenia, w trakcie rozwarstwiania pochówku, niekiedy znakomicie zachowanych tkanin. Z taką sytuacją spotkałyśmy się już dwukrotnie, w przypadku odkryć pochówków w Tworkowie i Poznaniu. Postawiono nam wówczas pytanie: co zrobić z tkaninami i czy warto je ratować?

Eksploracja sarkofagów w Tworkowie i przeprowadzona następnie w ramach prac interdyscyplinarnych plastyfikacja i konserwacja wydobytych z nich strojów pozwoliła na uratowanie najstarszego zachowanego w Polsce i ściśle datowanego zespołu ubiorów dziecięcych: sukni dziewczęcej, niemowlęcej koszulki, żupanika dla trzyletniego chłopca. Znamy imiona, nazwiska, daty urodzin i zgonów ich właścicieli, detale wyposażenia trumien (poduszeczki, wianki, szczątki zabawek). Po konserwacji stroje zostały wyeksponowane wraz z polichromowanymi sarkofagami ich właścicieli w specjalnie do tego celu przygotowanym pomieszczeniu niewielkiego muzeum w kościele parafialnym w Tworkowie i stały się jedną z turystycznych atrakcji regionu. Tkaniny poznańskie nadal czekają.

Przed przystąpieniem do prac należy zadać sobie pytanie, w jakich wypadkach należy podjąć decyzję o eksploracji grobowca, zwłaszcza z czasów tak bliskich jak epoka nowożytna, czyli pochówki, z jakimi miałyśmy bezpośrednio do czynienia (Tworków – lata 1668-1683 i Poznań – lata 1790-1810). Obie eksploracje (w Tworkowie 10 a w Poznaniu ponad 70 pochówków) zostały przeprowadzone, przynajmniej z punktu widzenia konserwatorów tkanin, w ostatniej chwili. W Tworkowie sarkofagi i ich zawartość były tak silnie zawilgocone i zatakowane przez grzyby, że zespół prowadzący prace wylewał wodę stojącą na ich dnach i zdejmował plechę pleśni z metalowych ścian ich wnętrza. Natomiast w Poznaniu pracowałyśmy z trumnami poukładanymi warstwami jedne na drugich w niewielkich kryptach.

Sądzymy, że decyzja o podjęciu eksploracji z wydobywaniem z trumien zachowanych tkanin i innych przedmiotów z pochówków nowożytnych powinna być podjęta wyłącznie w sytuacji, gdy ich fizyczne istnienie jest poważnie zagrożone, tak jak w przypadku Tworkowa czy Poznania. Nie wykluczamy możliwości prowadzenia prac badawczych z zakresu antropologii, kultury materialnej, obyczajów w przypadkach pochówków dobrze zachowanych czy zmuumifikowanych w naturalny sposób, jak np. Anny i Stanisława Oświęcimów w Krośnie, Jana Zamoyskiego w Zamościu czy pochówków biskupich w Janowie Podlaskim. W takich jednak przypadkach naruszanie dobrze zachowanych pochówków i zwłok w celu wydobywania z nich szat byłoby profanacją, gdyż wiązałoby się z poważnym naruszeniem zachowanych szczątków ludzkich. W obu eksploracjach, tworkowskiej i poznańskiej, miałyśmy do czynienia w większości ze szczątkami kostnymi w postaci prószu kostnego i zlasowanymi na sku-

tek wilgoci. Naszym zdaniem eksplorację pełną, z wydobyciem z trumny zachowanych szat, przedmiotów oraz szczątków ludzkich, należy przeprowadzić wyłącznie w wypadku ratowania zabytkowego zespołu przed całkowitą zagładą.

Na podstawie dotychczasowych doświadczeń opracowałyśmy propozycję postępowania w wypadku prowadzenia prac z tego typu pochówkami:

1. W skład podstawowego zespołu prowadzącego eksplorację pochówków powinni wejść: antropolog, archeolog, mikrobiolog, konserwator tkanin. Niezbędna jest ścisła współpraca pomiędzy przedstawicielami wszystkich tych specjalności, umiejętność „odczytywania” poszczególnych warstw, odsłaniania ich bez uszkodzeń tak tkanin jak i układu szczątków kostnych i znajdujących się na nich przedmiotów (jak np. biżuteria, akcesoria stroju), by każdy specjalista miał możliwość przeprowadzenia prac badawczych ze swojej dziedziny.

2. Eksploracja grobowców pozostających na tzw. „ziemi niczyjej” winna być przeprowadzona po uprzednim badaniu mikrobiologicznym.

3. Prace eksploracyjne powinny być prowadzone z zachowaniem szczególnej etyki i szacunku dla ludzkich szczątków.

4. Prowadzenie prac powinno przebiegać z zachowaniem szczególnej ostrożności dla członków zespołu wyposażonego w środki zabezpieczające przed bezpośrednim kontaktem z mikroorganizmami i grzybami.

5. Szczątki ludzkie z wyeksplorowanych pochówków powinny być powtórnie pochowane, natomiast próbki pobrane przez antropologów ze skażonych grobowców muszą być odkażone przed badaniami laboratoryjnymi.

6. Wydobyte tkaniny, szaty i inne przedmioty (np. drewniane) muszą zostać, jeśli są zawilgocone, poddane klimatyzacji czyli powolnemu, naturalnemu procesowi wysychania w pomieszczeniu o kontrolowanej, stopniowo zmniejszanej wilgotności, do osiągnięcia przez nie około 55% przy temperaturze 18° C. Jeśli to możliwe, tkaniny powinny być rozprostowane, zaizolowane bibułą i wypełnione bibułą o neutralnym pH.

Na każdym etapie prowadzenia badań eksploracyjnych należy sporządzać dokumentację fotograficzną (video), używać dyktafonu (gdyż notowanie w warunkach eksploracji jest utrudnione) dla ułatwienia sporządzenia dokumentacji prac i dalszego postępowania z obiektami. Jak świadczy przykład tkanin wydobytych w latach 40. i 70. XX w. z sarkofagów książąt Pomorskich ze Szczecina i Słupska, brak dokumentacji fotograficznej, rysunkowej i opisowej znacznie utrudnia prowadzenie prac badawczych i konserwatorskich. Obiekty bywają przemieszane, źle oznakowane. Ponadto, wieloletnie oczekiwanie obiektów po dezynfekcji na prace konserwatorskie, pomimo przechowywania ich nawet w idealnych warunkach prowadzi do powolnego rozpadania się tkanin. Stawia to konserwatora przed trudnym zadaniem, po pierwsze splastyfikowania, rozprostowania i oczyszczenia a następnie stopniowego odtworzenia z zachowanych fragmentów stroju przez dobieranie i dopasowanie do siebie (na podstawie przebiegu wątków i osnów, wzorów) zachowanych fragmentów szwów, niezwykle kruchej tkaniny, która niejednokrotnie, wydobyta w całości, stała się destruktem. Na takie straty nie możemy sobie pozwolić.

Adresy autorów:

mgr Małgorzata Podkańska

mgr Mariola Ratajczyk

Pracownia konserwacji tkanin PP PKZ

Warszawa

**Die Freilegungen in der Posener Pfarrkirche.
Die mit Untersuchungen und dem freigelegten Gewand-
und Gewebekomplex verbundene Problematik**
Zusammenfassung

Im September 1998 wurden, während der archäologischen Arbeiten in den Kellern der Pfarrkirche in Poznań (Posen), Räume geöffnet, in den die Särge mit Leibern der Posener Bürger, die in Jahren 1790-1810 gestorbenen sind, gesammelt waren. Der Mangel an Lüftung, sehr hohe Feuchtigkeit in den Krypten, destruktive Wirkung der Mikroorganismen und Gewicht der in zahlreichen Schichten gestapelten Holzsärge haben zur Beschleunigung des Holzfaulens, Einsturz der Särge, Löschen, Vernichten und Vermischen der Knochenüberreste, des Gewebes und Holzes und schließlich zur völligen Vernichtung der Bestattungen zugeführt, die sich in unteren und mittleren Schichten, ca. bis zur halben Höhe jedes von betreffenden Räumen befanden.

In einem anderen Teil des Kellergeschosses haben sich die direkt auf der Erde gestellten Särge mit den Leibern der Geistlichen erhalten. Die sich in der niedrigeren Kryptenebene befindlichen Särge mit den Leibern der Geistlichen waren durch die Erhaltungsbedingungen, vor allem durch sehr hohe Feuchtigkeit, welche die unabwendbare Beschädigung der Särge und deren Inhalts: der menschlichen Überreste, Gewänder und Gewebe bewirkt haben, schon stark beschädigt. Die Särge mit den Bürgerbestattungen aus dem letzten Jahrzehnt des 18. und der ersten Dekade des 19. Jh. sind ein außergewöhnliches Untersuchungsmaterial aus dem Bereich der materiellen Kulturgeschichte, Kostümkunde, Gewebekonservierung und Trauerbräuche.

Es ist gelungen, von ca. 70 gefundenen Särgen im verschiedenen Zerfallgrad, 20 komplette Männer-, Frauen- und Kinderkleidungen zu sammeln und zu retten. Darin kann man drei Gruppen absondern, die für die Kenntnisse über das Bestattungszereemoniell der Wende des 18./19. Jh. von Bedeutung sind.

Erste Gruppe sind die am zahlreichsten vertretenden Kleidungen, die speziell für das Bestattungszereemoniell vorbereitet wurden, und die vor allem in Kindersärgen sowie zum Teil in Frauensärgen gefunden sind.

Die zweite Gruppe umfasst ausschließlich die Frauenkleidungen.

Dritte Gruppe, die einen Teil der Männerkleidungen und einen Teil der Frauenkleidungen umfasst, bilden die Festkleidungen.

Die herausgenommenen Kleidungen und ihr Zubehör sind zum überwiegenden Teil aus Seidengewebe ausgeführt; einen geringen Teil bilden die Wollstoffe; es fehlt dagegen an Spuren der Gewebe aus Pflanzenfasern, wie Leinen oder Baumwolle.

Die Untersuchung von 70 datierten Bestattungen in der Posener Pfarrkirche hat die Freilegung des größten in Polen, einzigartigen Komplexes von 20 erhaltenen, kompletten Sargkleidungen mit Zubehör aus den Jahren 1790-1810 mitgebracht.

Auf Grund von bisherigen Erfahrungen haben wir einen Vorschlag erarbeitet, wie man bei der Führung der Arbeiten mit den Bestattungen dieses Typs verfahren soll:

1. Das Grundteam, das die Toten untersucht, sollen: ein Anthropologe, ein Archäologe, ein Mikrobiologe und ein Gewebekonservator bilden. Die Untersuchung der Grabmäler, die sich auf dem so genannten "herrenlosen Boden" befinden, soll nach vorheriger mikrobiologischer Untersuchung durchgeführt werden.

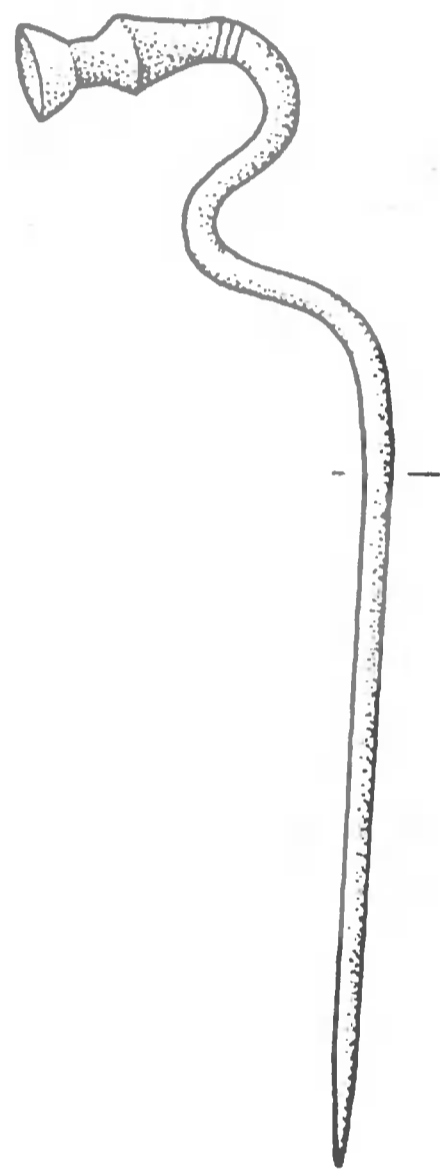
2. Die Untersuchungsarbeiten sind mit besonderer Ethik und schuldigem Respekt für die menschlichen Überreste zu führen.

3. Die Arbeiten sind mit besonderer Vorsicht durchzuführen. Die Teammitglieder sollen mit Mitteln ausgerüstet werden, die vor direktem Kontakt mit den Mikroorganismen und Pilzen schützen.

4. Die menschlichen Überreste aus den untersuchten Gräbern sollen erneut bestattet werden und die von Anthropologen entnommenen Proben aus den verunreinigten Grabmälern sind vor den Laboruntersuchungen zu desinfizieren.

5. Die herausgenommenen Gewebe, Gewänder und andere Gegenstände (z.B. Holzgegenstände) müssen – wenn sie angefeuchtet sind – einer Klimatisierung, also einem langsamen, natürlichen Trocknungsverfahren im Raum mit kontrollierter, stufenweise abgesenkter Feuchtigkeit bis zum Erreichen ca. 55% Feuchtigkeit bei 18°C Temperatur unterzogen werden. Wenn es möglich ist, sollen die Gewebe ausgestreckt, mit dünnem Papier isoliert und mit dünnem Papier mit neutralem pH erfüllt werden.

In jeder Untersuchungsetappe ist photographische (Video) Dokumentation auszufertigen und ein Diktaphon (weil das Notieren in den Untersuchungsbedingungen erschwert ist) zur leichteren Ausfertigung der Arbeitsdokumentation und zum weiteren Verfahren mit den Objekten zu verwenden.

C Z Ę Ś Ć 3

**Sprawozdania z badań terenowych
oraz znaleziska z województwa
wielkopolskiego i lubuskiego**

PRZEMYSŁAW BOBROWSKI

Inwentarze krzemienne z nowych badań powierzchniowych w Kotlinie Gorzowskiej oraz na Pojezierzu Wielkopolskim

Wstęp

W latach 90. XX w. prof. Jerzy Liszkowski wraz z Robertem Radaszewskim z Instytutu Geologii UAM w Poznaniu prowadzili badania terenowe, będące podstawą do opracowania szczegółowej mapy geologicznej w skali 1:50 000 dla okolic Chojna (arkusz 391), Wroniek (arkusz 392) i Sierakowa (arkusz 430) w województwie wielkopolskim. W trakcie tych prac odkrytych zostało kilkanaście nowych, nieznanych dotąd stanowisk archeologicznych, przede wszystkim z materiałem krzemionym¹.

Celem tego artykułu jest prezentacja inwentarzy krzemionych pozyskanych z powierzchni stanowisk, w trakcie wspomnianych badań, oraz próba ich klasyfikacji typologiczno-chronologicznej².

Lokalizacja

Niemal wszystkie stanowiska zlokalizowane są na obszarze mezoregionu Kotliny Gorzowskiej³, leżącej w ramach Pradoliny Toruńsko-Eberswaldzkiej, a tylko jedno ze stanowisk zlokalizowane jest na obszarze Pojezierza Wielkopolskiego (ryc. 1).

Cztery stanowiska – tj. Bucharzewo (nr 1), Chojno-Bukowce (nr 3), Chojno-Pole (nr 6) oraz Lubowo (nr 11) – położone są na obszarze submezoregionu Obornickiej Doliny Warty⁴. Stanowiska w Bucharzewie (ryc. 2), Chojnie-Bukowcach i Chojnie Polu (ryc. 4) położone są bezpośrednio na III terasie Warty, natomiast w Lubowie (ryc. 10) zlokalizowane jest na podłużnej wydmie wałowej, leżącej na powierzchni III terasy warcianej.

Siedem stanowisk – tj. Chlebowo (nr 2), Gajówka Jalina (nr 7), Kruteczek (nr 9), Kwiece-Zieleniec (nr 10), Ludomicko (nr 12), Ludomy (nr 13) oraz Rzecin-Lutyniec (nr 14) – zlokalizowane są na obszarze Międzyrzecza Warty i Noteci⁵. Stanowiska Chlebowo, Ludomicko i Ludomy (ryc. 3) położone są na podłużnej wydmie wałowej. Nawydmowe są także

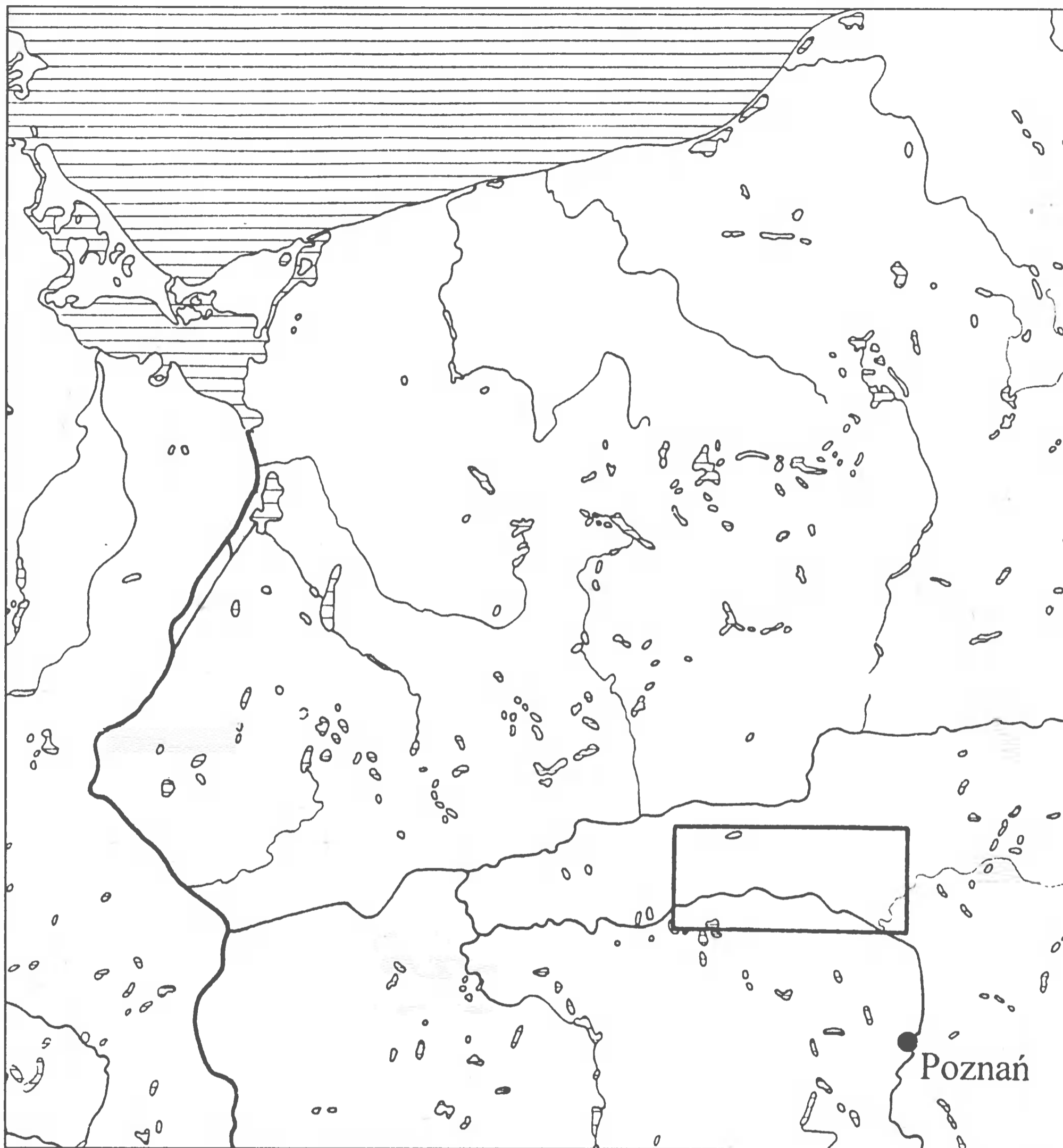
¹ Większość stanowisk zlokalizowano na obszarach obecnie zalesionych, bądź trudno dostępnych, w trakcie badań powierzchniowych związanych z Archeologicznym Zdjęciem Polski (patrz np. arkusz AZP 46-20).

² W tym miejscu pragnę serdecznie podziękować Panu Profesorowi Jerzemu Liszkowskiemu za przekazanie mi materiałów archeologicznych do opracowania i okazaną pomoc oraz życzliwość.

³ Kotlina Gorzowska jest największym mezoregionem Pradoliny Toruńsko-Eberswaldzkiej, która była w subfazie kujawsko-wąbrzeskiej oraz w fazie pomorskiej ostatniego zlodowacenia szlakiem odpływu wód fluwioglacjalnych (J. Kondracki 2000).

⁴ Submezoregion Obornickiej Doliny Warty obejmuje ponad 140-kilometrowej długości odcinek Warty, od ujęcia Welny pod Obornikami do ujęcia Noteci. Szerokość doliny waha się na tym odcinku od 2-4 km. Dno doliny (tarasę zalewową) zajmują łąki, natomiast wyższe tarasy porastają dziś lasy sosnowe (J. Kondracki 2000).

⁵ Submezoregion Międzyrzecza Warty i Noteci, leżący w ramach Kotliny Gorzowskiej, obejmuje wysokie tarasy fluwioglacjalne. Charakterystyczną cechą krajobrazu w tym regionie są zróżnicowane morfologicznie wydmy, porośnięte dziś borami sosnowymi (Puszcza Notecka). Obszar ten niemal całkowicie pozbawiony jest wód płynących, natomiast na środkowych terasach występują rynnowe jeziora wytopiskowe w dwóch skupieniach: na południe od Drezdenka i na północ

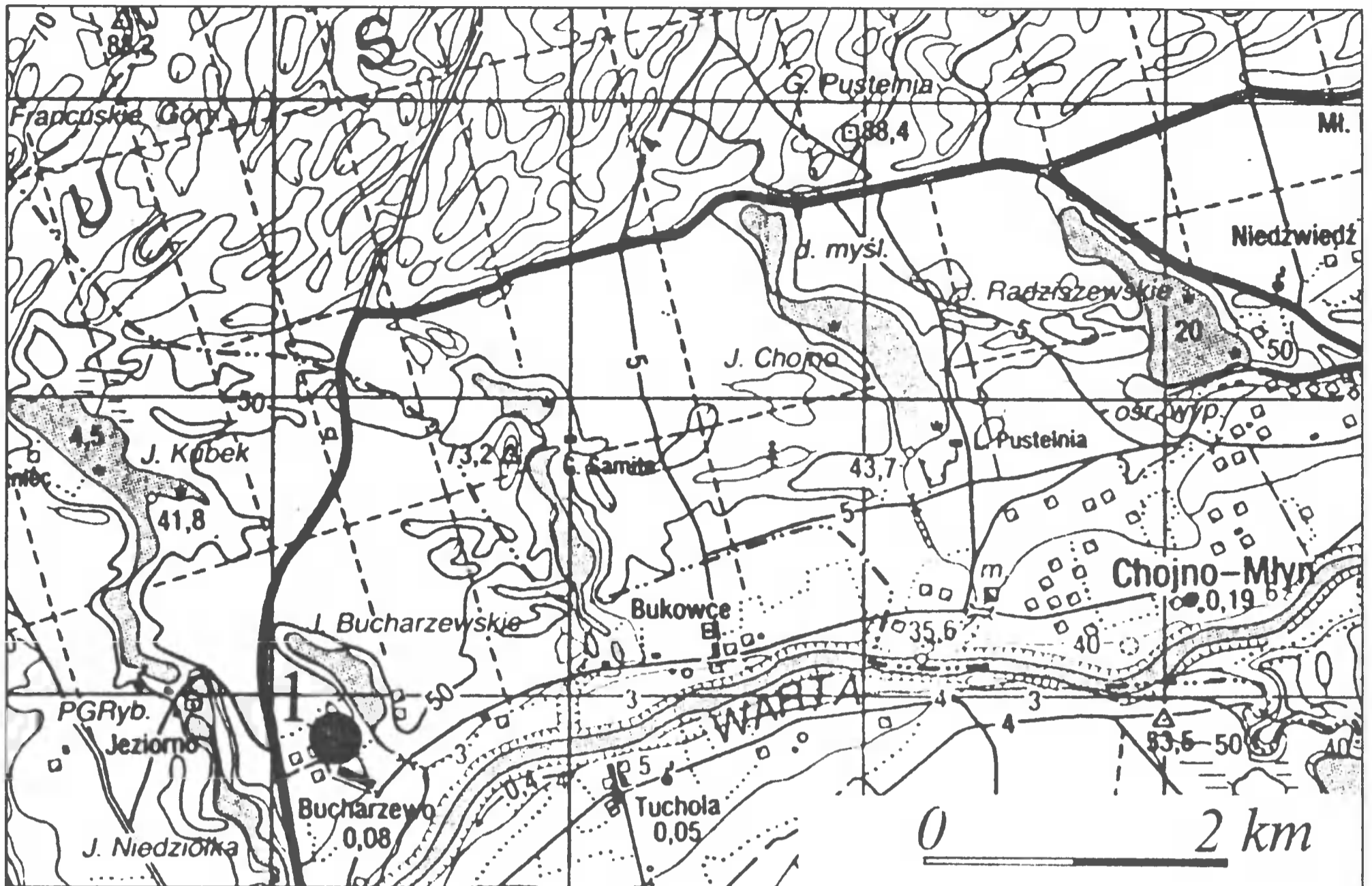
Oprac. P. Bobrowski

Ryc. 1. Obszar występowania nowo odkrytych stanowisk z inwentarzem krzemienym w Kotlinie Gorzowskiej i na Pojezierzu Wielkopolskim

stanowiska Gajówka Jalina (ryc. 6), Kwiejce-Zieleniec (ryc. 9) oraz Rzecin-Lutyniec (ryc. 11). Stanowisko w Kruteczku (ryc. 8) położone jest na powierzchni tarasy fluwioglacjalnej.

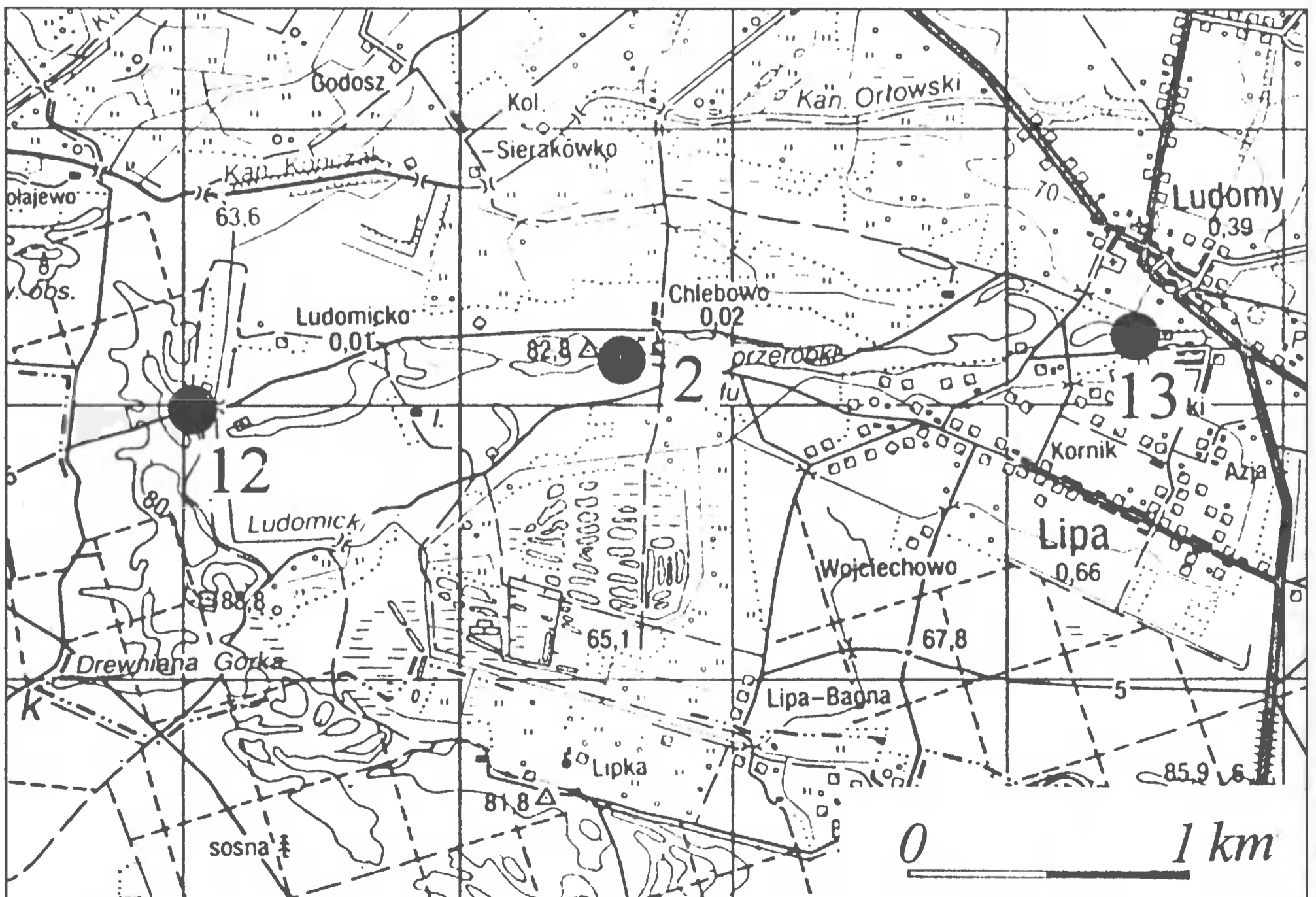
Pięć stanowisk – tj. Chojno-Chojeńskie Błota (nr 4), Chojno – Jezioro Chojeńskie (nr 5), Gajówka Lodzia (nr 8) oraz Zatom Nowy (nr 16) i Zatom – Jezioro Piaskowe (nr 17) – zlokalizowane są na pograniczu obu tych stref. Stanowisko Chojno-Chojeńskie Błota (ryc. 5)

od Sierakowa. Rynny jezierne powstały zapewne w fazie poznańskiej ostatniego zlodowacenia, a w okresie deglacacji wypełniły je bryły martwego lodu, które przykryła gruba seria piasków fluwioglacjalnych. Na przełomie plejstocenu i holocenu rynny wypełniły się w wyniku podniesienia się poziomu wód gruntowych, po wcięciu się Warty i Noteci oraz wytopieniu się brył martwego lodu (J. Kondracki 2000).

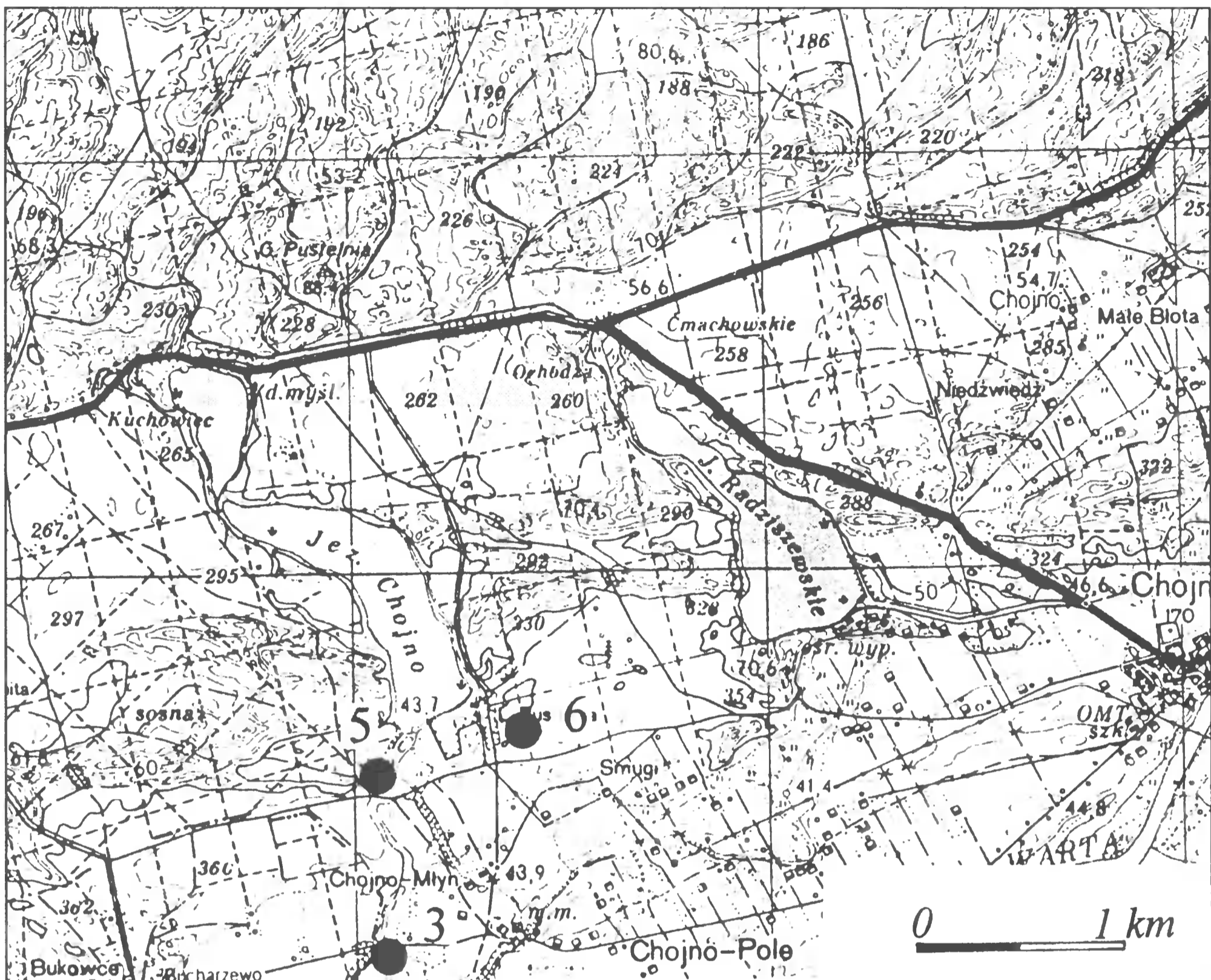
Oprac. P. Bobrowski

Ryc. 2. Lokalizacja stanowiska Bucharzewo (nr kat. 1)

Oprac. P. Bobrowski

Ryc. 3. Lokalizacja stanowisk Chlebowo, Ludomicko i Ludomy (nr kat. 2, 12, 13)

Oprac. P. Bobrowski

Ryc. 4. Lokalizacja stanowisk Chojno-Bukowce, Chojno – Jezioro Chojeńskie, Chojno-Pole (nr kat 3, 5, 6)

oraz Zatom Nowy (ryc. 13) położone są na powierzchni wydmy, natomiast stanowiska Chojno-Jezioro Chojeńskie (ryc. 4), Gajówka Lodzia (ryc. 7) i Zatom Nowy – Jezioro Piaskowe (ryc. 13) zlokalizowane są na powierzchni tarasów jeziernych.

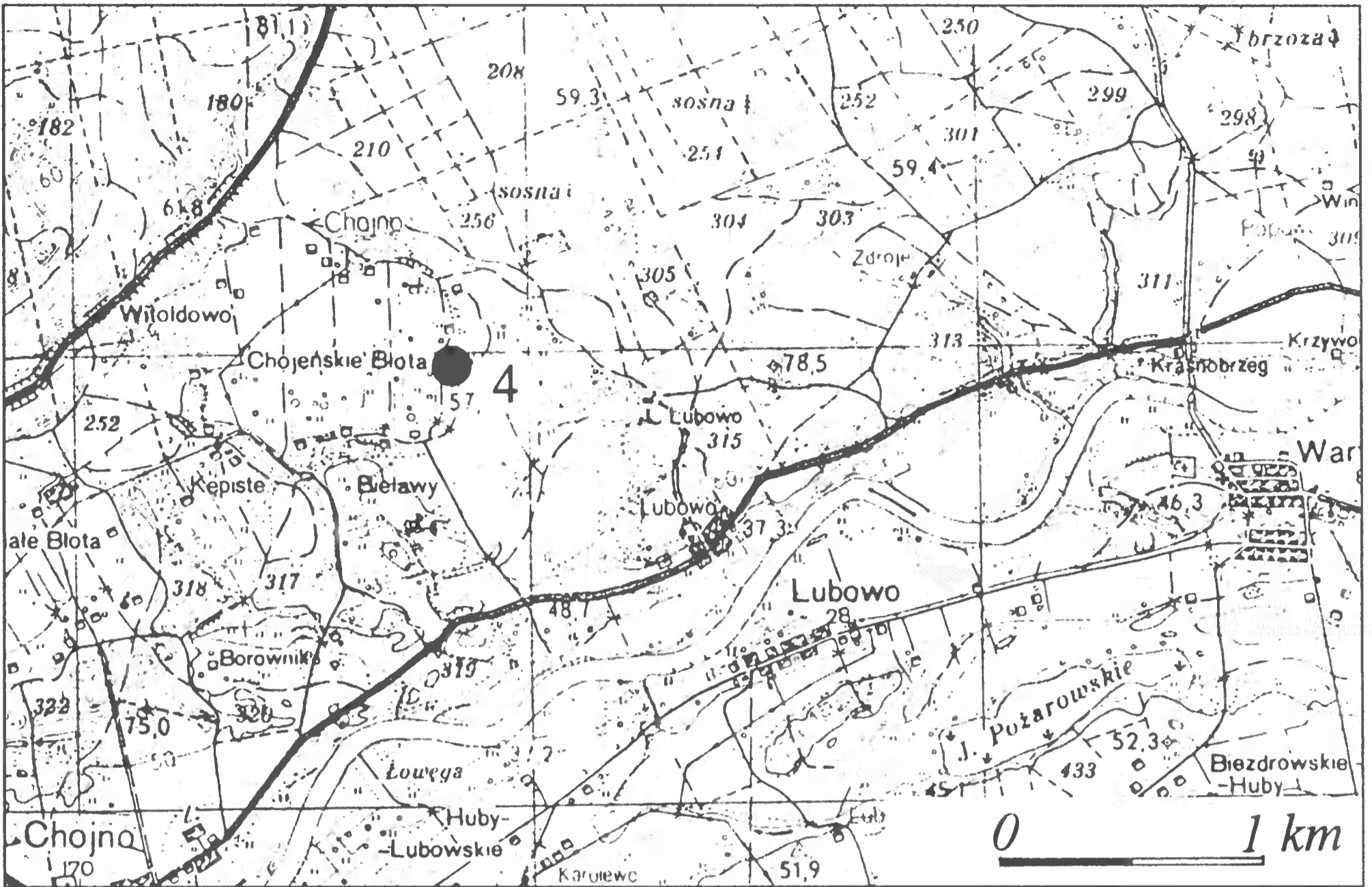
Jedynie z nowo odkrytych stanowisk – w Upartowie-Przemyślu (nr 15) – leży na obszarze Pojezierza Międzychodzko-Pniewskiego, będącego częścią pojezierza Poznańskiego⁶. Stanowisko Upartowo-Przemyśl (ryc. 12) położone jest na terasie fluwioglacjalnej, doliny wód roztopowych powstałej u schyłku fazy poznańskiej ostatniego zlodowacenia.

Inwentarz krzemienny

Niemal na wszystkich stanowiskach pozyskane inwentarze zostały wykonane wyłącznie z krzemienia narzutowego bałtyckiego, zróżnicowanego zarówno pod względem barwy jak i jakości. Na dwóch stanowiskach w Ludomicku i Nowym Zatomiu znalezione zostały pojedyncze wyroby z krzemienia czekoladowego.

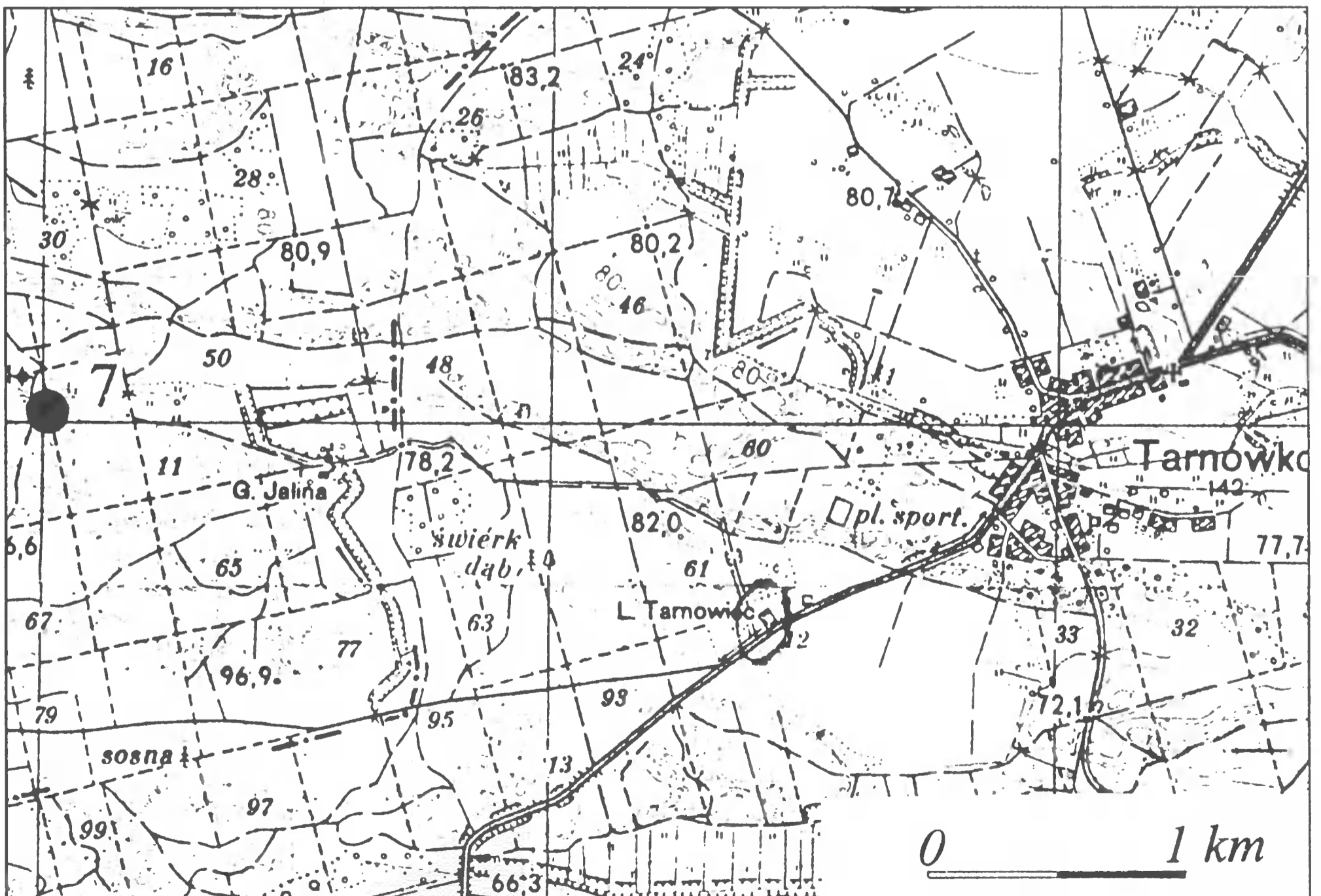
Określenie pozycji chronologiczno-kulturowej stanowisk, na podstawie niewielkiej ilości artefaktów zebranych tylko z powierzchni stanowiska, jest stosunkowo trudne, gdyż

⁶ Pojezierze Międzychodzko-Pniewskie stanowi strefę marginalną moren fazy poznańskiej (J. Kondracki 2000).

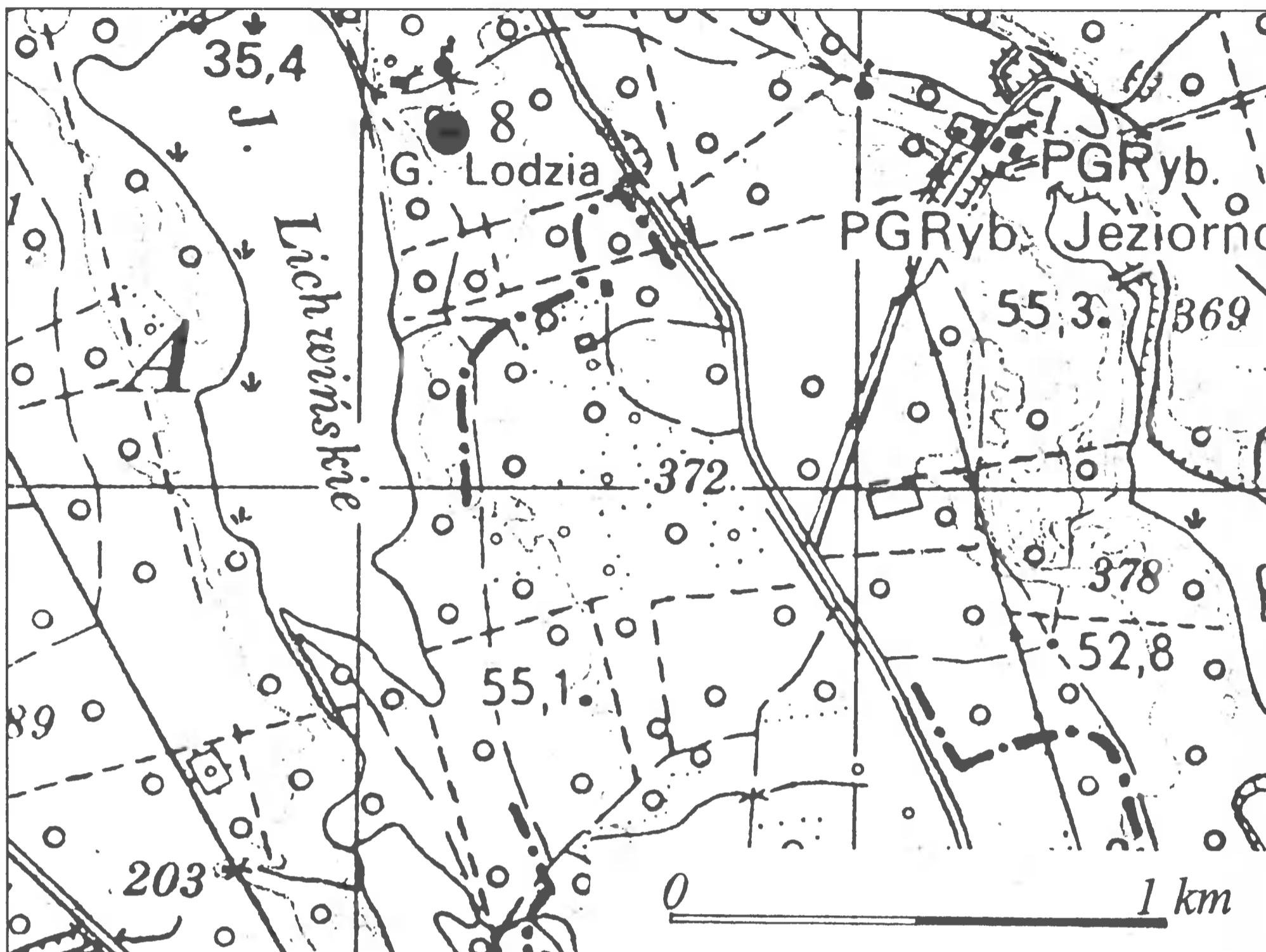
Oprac. P. Bobrowski

Ryc. 5. Lokalizacja stanowiska Chojno-Chojeńskie Błota (nr kat. 4)

Oprac. P. Bobrowski

Ryc. 6. Lokalizacja stanowiska Gajówka Jalina (nr kat. 7)

Oprac. P. Bobrowski

Ryc. 7. Lokalizacja stanowiska Gajówka Lodzia (nr kat. 8)

większość z omawianych inwentarzy nie ma wyrobów wybitnie dystynktywnych, pozwalających na jednoznaczną klasyfikację. Tylko w przypadku kilku stanowisk, w zebranych inwentarzu wystąpiły artefakty o cechach charakterystycznych, pozwalających z dużym prawdopodobieństwem określić czas ich zasiedlenia.

Z osadnictwem paleolitycznym związane są prawdopodobnie materiały znalezione na stanowiskach Gajówka Jalina oraz Zatom Nowy. Na pierwszym z nich wystąpiły dwa typowe dla tego okresu drapacze wiórowe (ryc. 16:2, 3) oraz wiór odbity z rdzenia dwupiętowego. Wątpliwości nie budzą także pojedyncze zabytki ze stanowiska w Zatomiu Nowym, z których dwa drapacze typologicznie nawiązują do drapaczy typu tarnowiańskiego (ryc. 21:2, 3). Na stanowisku tym zarejestrowano także mikrordzeń wiórkowy (ryc. 21:1) oraz skrobacze (w tym jeden okaz z krzemienia czekoladowego), które można prawdopodobnie wiązać z osadnictwem mezolitycznym (ryc. 21:4, 5). Na stanowisku Chojno – Jezioro Chojeńskie znaleziono kilka artefaktów, będących śladami pobytu różnych grup ludności w okresie mezolitu i neolitu. Z osadnictwem mezolitycznym można prawdopodobnie wiązać znalezione na stanowisku skrobacz (ryc. 15:3), zgrzebło, trapez (ryc. 15:2), mikrorylec i mikropółtylczak oraz rdzenie (ryc. 15:4, 5), a także niektóre okazy debitażu (drobne wióry). Z późniejszym, neolitycznym (a być może wczesnobrązowym) osadnictwem związany jest zapewne półfabrykat grocika (ryc. 15:1) oraz pojedyncze okazy świadczące o stosowaniu techniki łuszczeniowej. Podobną chronologię może mieć również stanowisko Kwiejce-Zieleniec, gdzie znaleziono formy zarówno o cechach mezolitycznych, takie jak mikropółtylczak

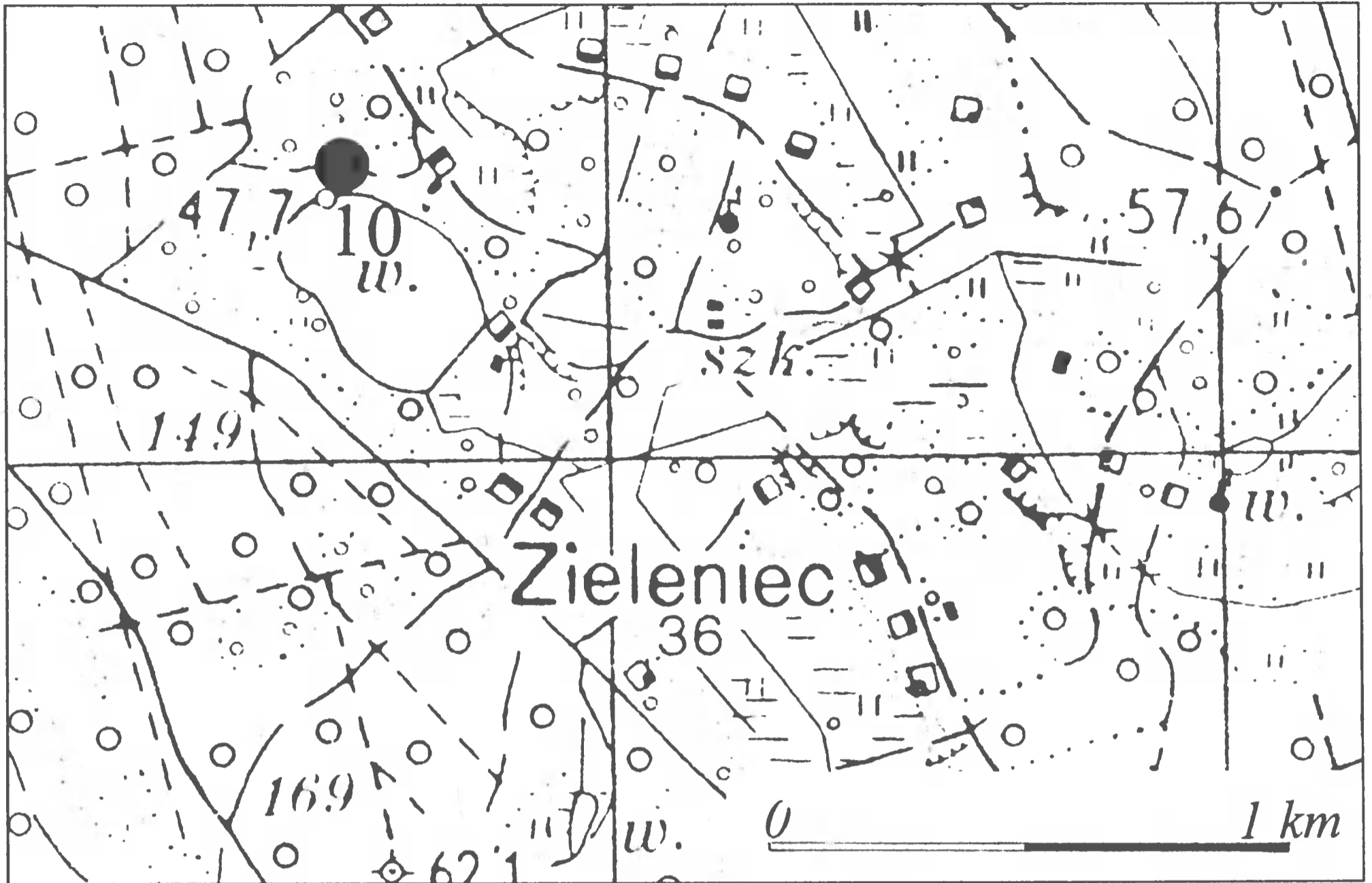

Oprac. P. Bobrowski

Ryc. 8. Lokalizacja stanowiska Kruteczek (nr kat 9)

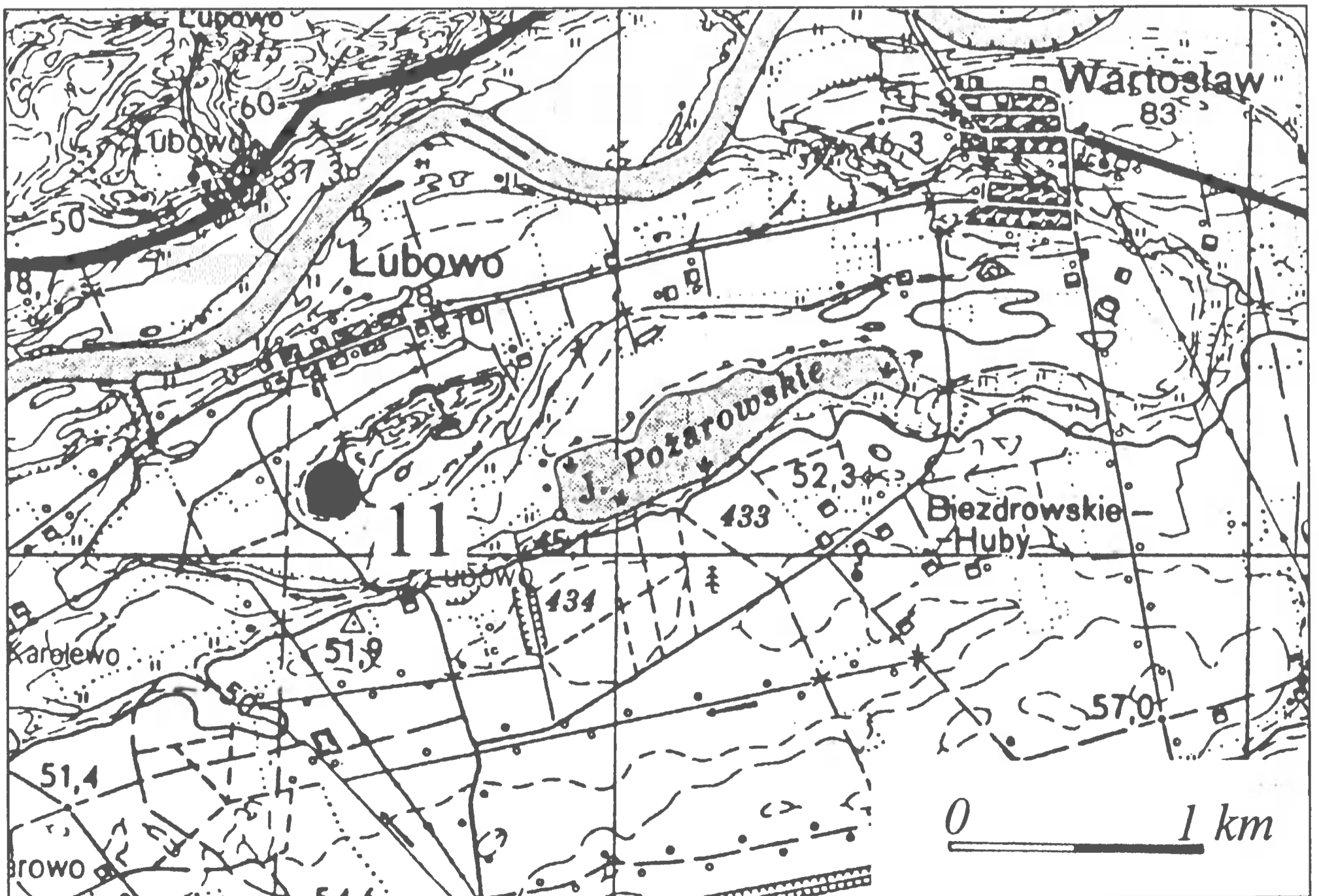
(ryc. 17:4), mikrorylec (ryc. 17:5), niektóre okazy debitażu, jak i późniejszych, neolitycznych, reprezentowanych przez okazy odbijane techniką łuszczniową, czego przykładem może być łuskany odłupek łuszczniowy (ryc. 17:3). Do nielicznych wyjątków, nie budzących większych wątpliwości, należy zaliczyć stanowisko w Ludomicku, gdzie znaleziono wiór z rdzenia jednopiętowego oraz trapez (ryc. 18:1, 2), wykonane z krzemienia czekoladowego, które należy zapewne wiązać z osadnictwem neolitycznym, a ściślej z kulturą ceramiki wstęgowej rytej. Świadczyć o tym może zarówno aspekt technologiczny, jak i surowcowy⁷. Udział krzemienia czekoladowego w inwentarzach tej kultury, na stanowiskach leżących na obszarach sąsiednich Kujaw i Wielkopolski, zamyka się w przedziale od 40 do 80% (J. Kabaciński, w druku). Z okresem neolitu można zapewne wiązać stanowisko Chojno-Chojno Pole, gdzie obok inwentarza krzemiennego (eksploatowanego głównie techniką

⁷ Pojedyncze wyroby z krzemienia czekoladowego na terenie Polski północno-zachodniej występowały także na stanowiskach paleolitycznych i mezolitycznych np. w Pomorsku (M. Kobusiewicz 1999) czy Wojnowie (P. Bobrowski 1996).

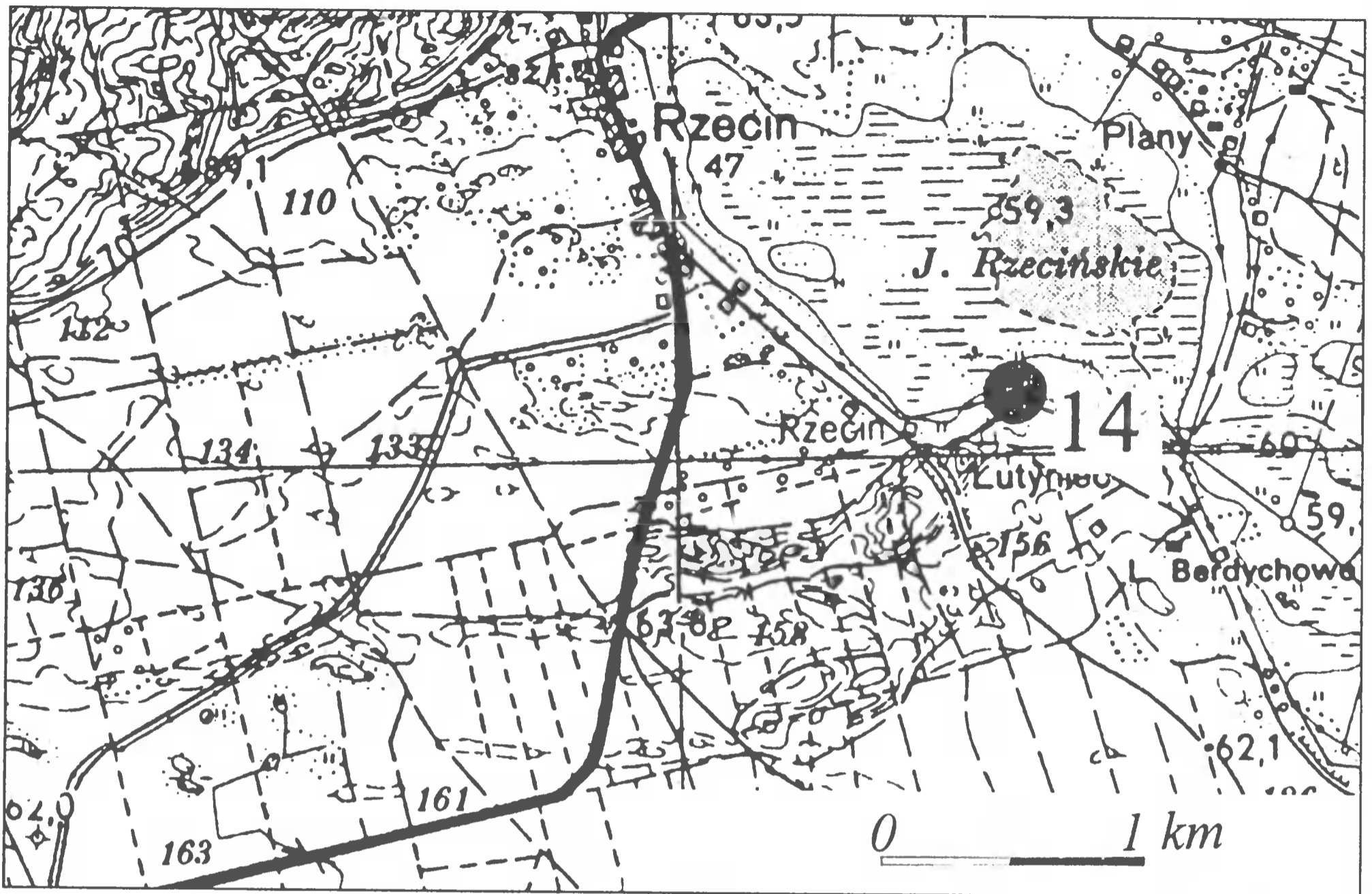
Oprac. P. Bobrowski

Ryc. 9. Lokalizacja stanowiska Kwiejce-Zieleniec (nr kat. 10)

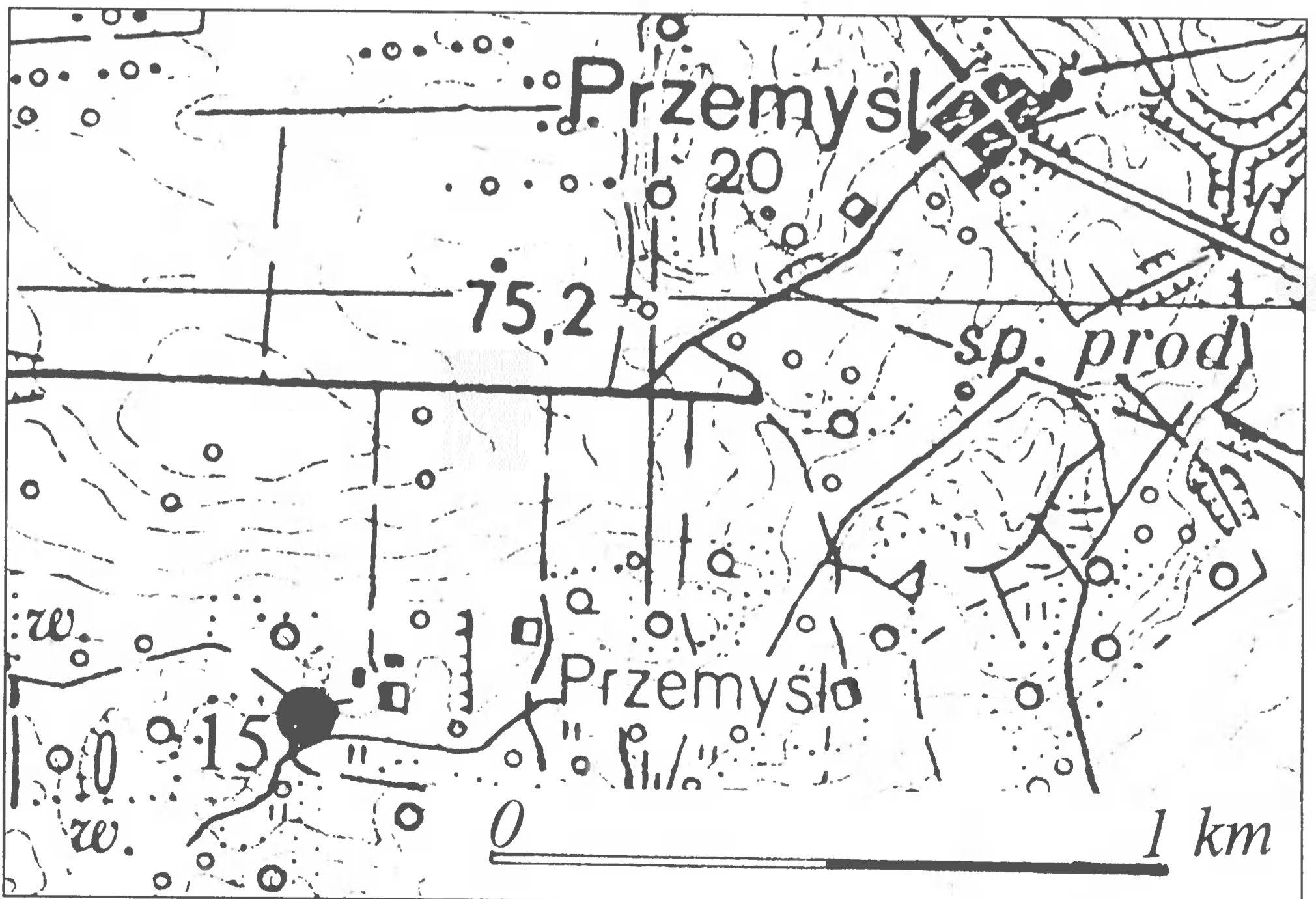
Oprac. P. Bobrowski

Ryc.10. Lokalizacja stanowiska Lubowo (nr kat. 11)

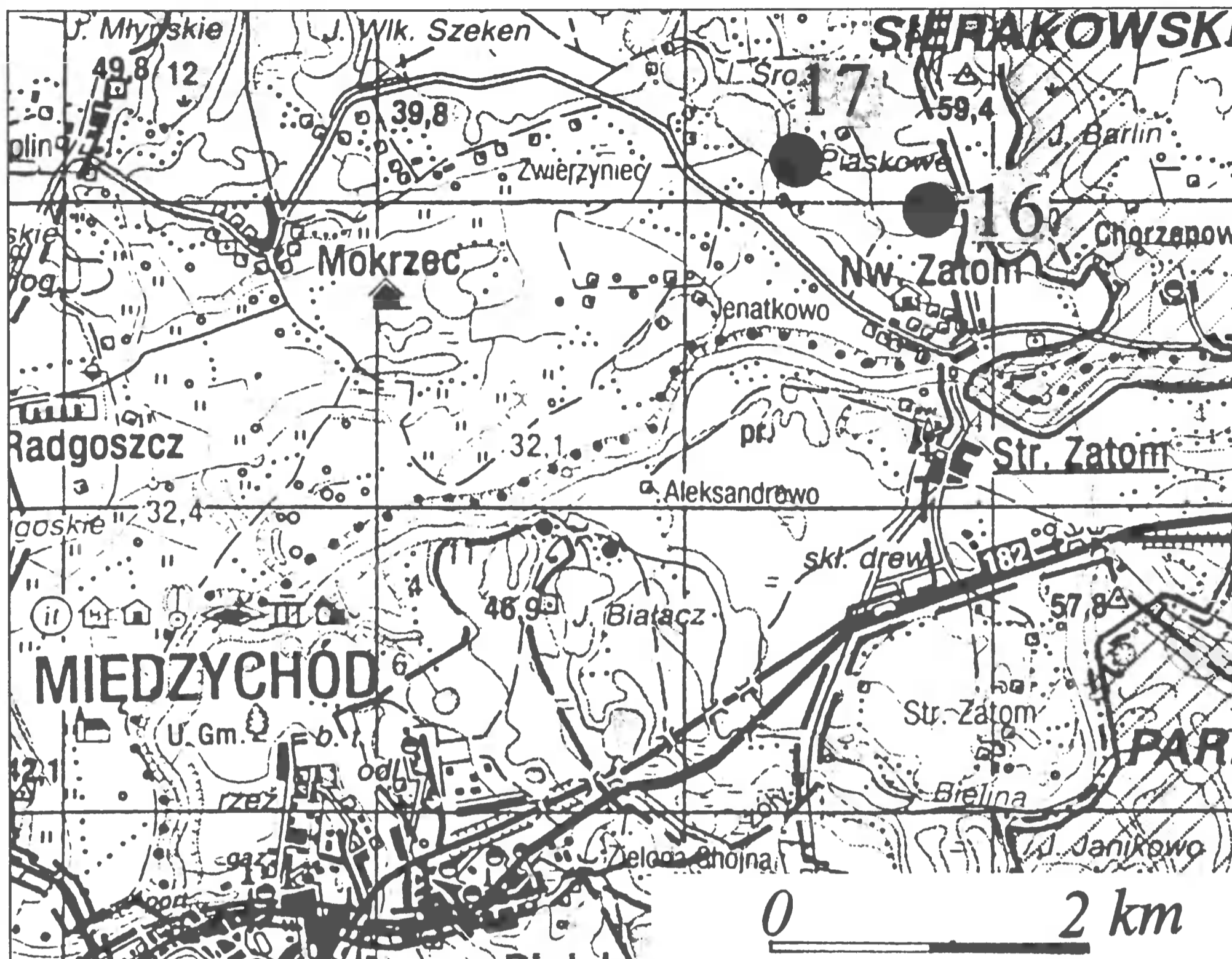
Ryc. 11. Lokalizacja stanowiska Rzecin-Lutyniec (nr kat. 14)

Oprac. P. Bobrowski

Ryc. 12. Lokalizacja stanowiska Upartowo-Przemysł (nr kat. 15)

Oprac. P. Bobrowski

Oprac. P. Bobrowski

Ryc. 13. Lokalizacja stanowisk Zatom Nowy i Zatom Nowy – Jezioro Piaskowe (nr kat 16, 17)

łuszczniową), wystąpiły także fragmenty ceramiki kultury pucharów lejkowatych i amfor kulistych⁸. Znaleziony na stanowisku Gajówka Lodzia półfabrykat grocika (ryc. 16:6), można łączyć z dużym prawdopodobieństwem z osadnictwem z młodszej epoki kamienia. W przypadku kilku stanowisk (Bucharzewo, Chojno-Chojeńskie Błota, Kruteczek, Ludomy Upartowo-Przemysł oraz Zatom Nowy – Jezioro Piaskowe) w inwentarzu krzemienym wystąpiły ślady stosowania techniki łuszczniowej, dlatego można je zapewne wiązać z pewnym prawdopodobieństwem z okresem neolitu.

Znalezione na pozostałych stanowiskach inwentarze krzemienne są mało charakterystyczne, dlatego ogólnie datowano je na epokę kamienia.

Wykaz stanowisk

Materiały krzemienne, podobnie jak we wcześniejszych opracowaniach (patrz P. Bobrowski 1996; 2000) zaprezentowane są w kolejności opartej na schemacie metody typologii dynamicznej, zaproponowanej w pracy R. Schilda, M. Marczak, H. Królik (1975). Wszystkie z prezentowanych inwentarzy znajdują się obecnie w Poznańskim Oddziale Instytutu Archeologii i Etnologii PAN.

⁸ Ceramikę określił mgr R. Kirkowski z Instytutu Archeologii i Etnologii PAN – Oddział w Poznaniu, któremu w tym miejscu składam serdeczne podziękowanie.

MIEJSCOWOŚĆ: BUCHARZEWO (nr kat. 1)

GMINA: Sieraków

WOJEWÓDZTWO: wielkopolskie

INWENTARZ: średni krępy dwupiętowy rdzeń odłupkowy (ryc. 14:1), łuszczeń dwubiegunowy dwustronny, odłupek z rdzenia jednopiętowego, odłupek z rdzenia dwupiętowego, okrzesek

CHRONOLOGIA: epoka kamienia (neolit?)

MIEJSCOWOŚĆ: CHLEBOWO (nr kat. 2)

GMINA: Ryczywół

WOJEWÓDZTWO: wielkopolskie

INWENTARZ: fragment małego drapacza wiórowego o drapisku asymetrycznie zakolonym (ryc. 14:2), rylec klinowy boczny (ryc. 14:3), 6 wiórów + 1 fragment z rdzenia jednopiętowego, 2 odłupki z rdzenia jednopiętowego

CHRONOLOGIA: epoka kamienia

MIEJSCOWOŚĆ: CHOJNO-BUKOWCE (nr kat. 3)

GMINA: Wronki

WOJEWÓDZTWO: wielkopolskie

INWENTARZ: 2 wióry z rdzeni jednopiętowych, 5 odłupków z rdzeni jednopiętowych, 2 odłupki z rdzenia o zmienionej orientacji, 3 odłupki łuszczeniowe, 4 okrzeski, 9 okruchów

CHRONOLOGIA: epoka kamienia (neolit?)

MIEJSCOWOŚĆ: CHOJNO-CHOJEŃSKIE BŁOTA (nr kat. 4)

GMINA: Wronki

WOJEWÓDZTWO: wielkopolskie

INWENTARZ: skrobacz wieloraki (ryc. 14:4), odłupek łuszczeniowy,

CHRONOLOGIA: epoka kamienia (mezolit? /neolit?)

MIEJSCOWOŚĆ: CHOJNO – JEZIORO CHOJEŃSKIE (nr kat. 5)

GMINA: Wronki

WOJEWÓDZTWO: wielkopolskie

INWENTARZ: rdzeń wiórowy jednopiętowy (ryc. 15:5), rdzeń wiórowo-odłupkowy, jednopiętowy (ryc. 15:4), fragment rdzenia jednopiętowego wiórowego, fragment rdzenia o zmienionej orientacji, skrobacz (ryc. 15:3), trapez (ryc. 15:2), półfabrykat grocika (ryc. 15:1), zgrzebło(?), mikropółtylczak, 4 fragmenty wiórów i 4 fragmenty odłupków łuskanych, wiór korowy, 21 fragmentów wiórów z rdzenia jednopiętowego, odłupek korowy, 10 odłupków z rdzenia jednopiętowego + 2 fragmenty, odłupek z rdzenia dwupiętowego, fragment łuszczenia, 3 odłupki łuszczeniowe, 63 okrzeski, 32 okruchy, mikrorylec

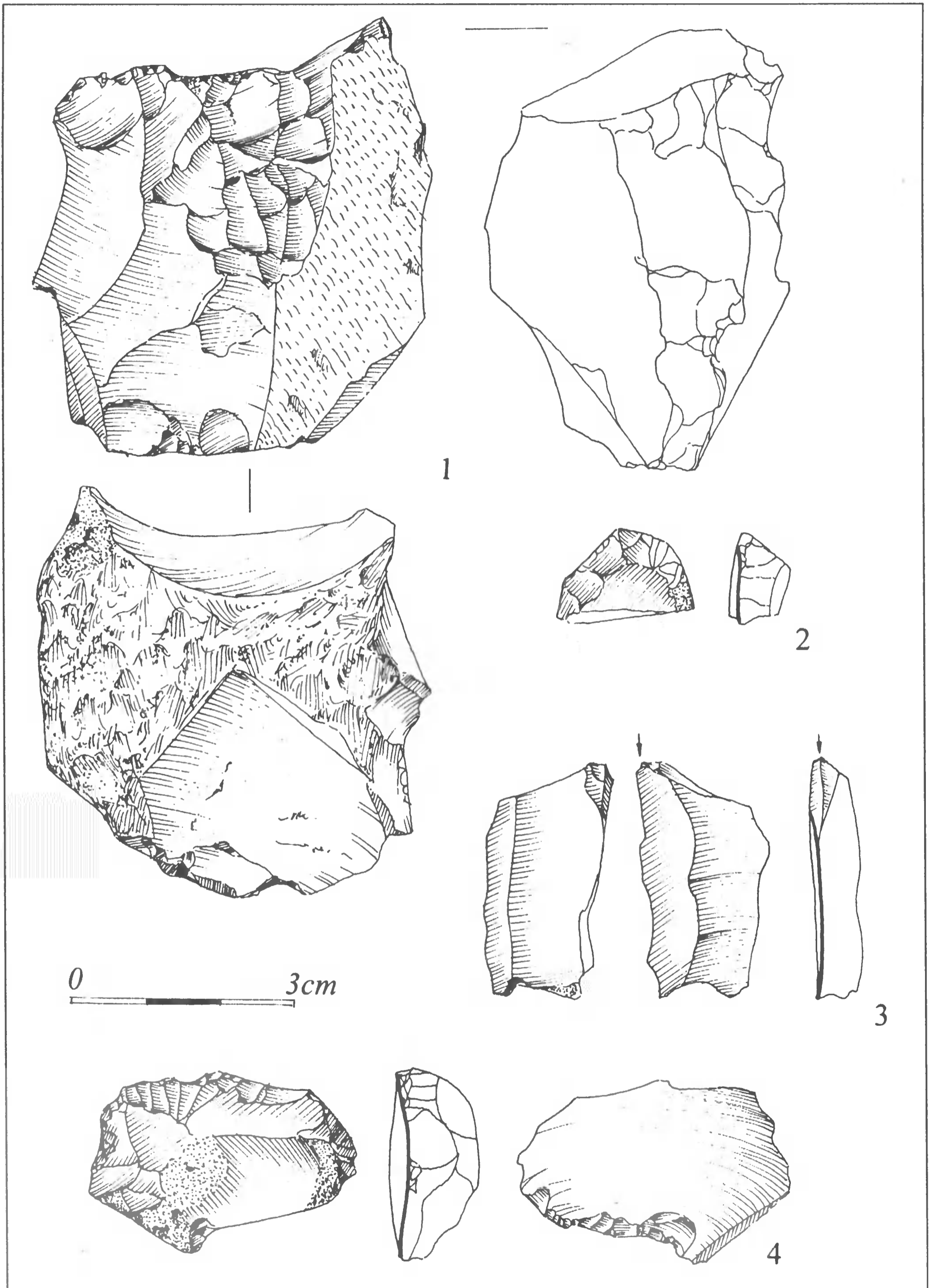
CHRONOLOGIA: mezolit, neolit

MIEJSCOWOŚĆ: CHOJNO-POLE (nr kat. 6)

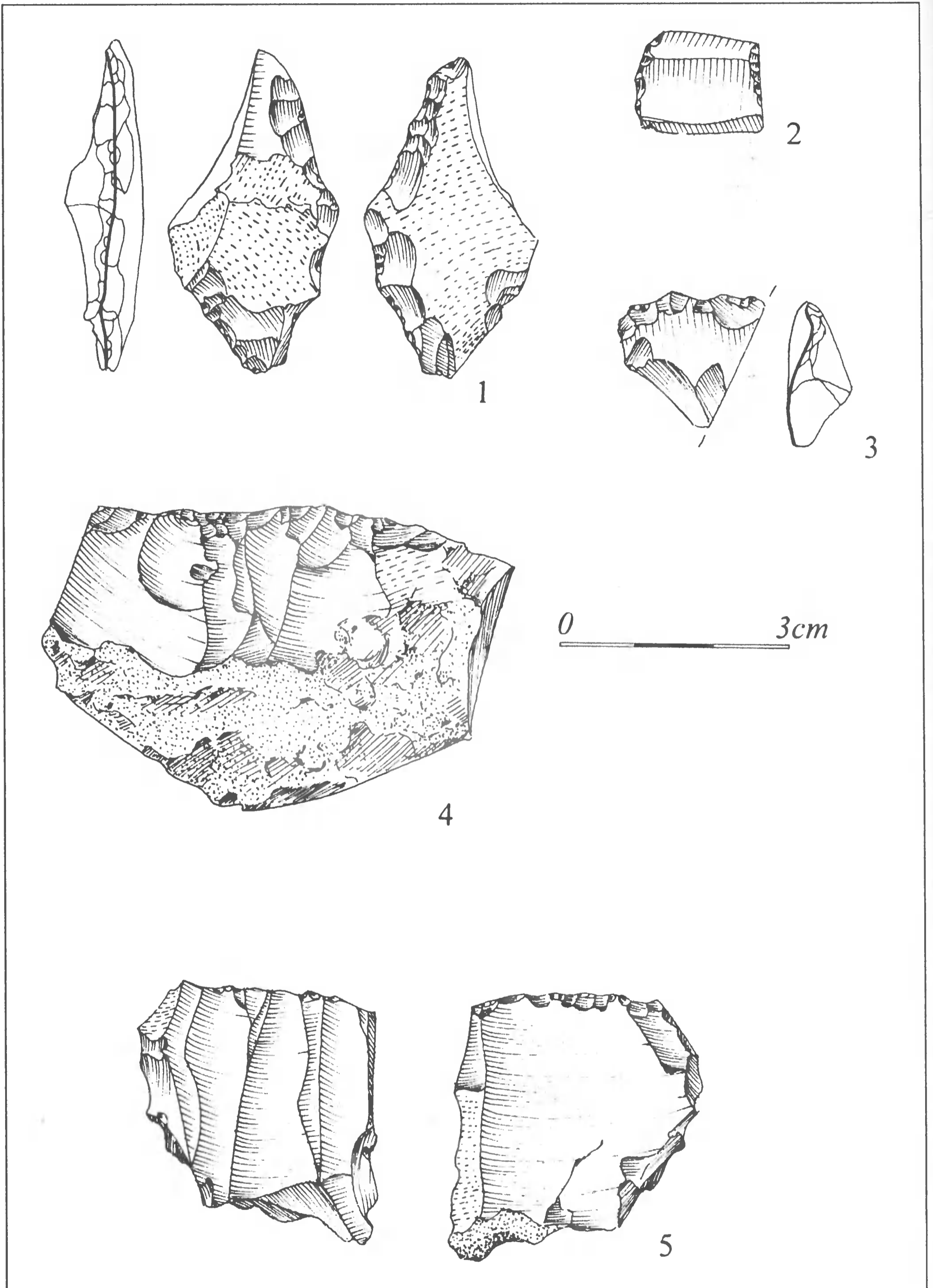
GMINA: Wronki

WOJEWÓDZTWO: wielkopolskie

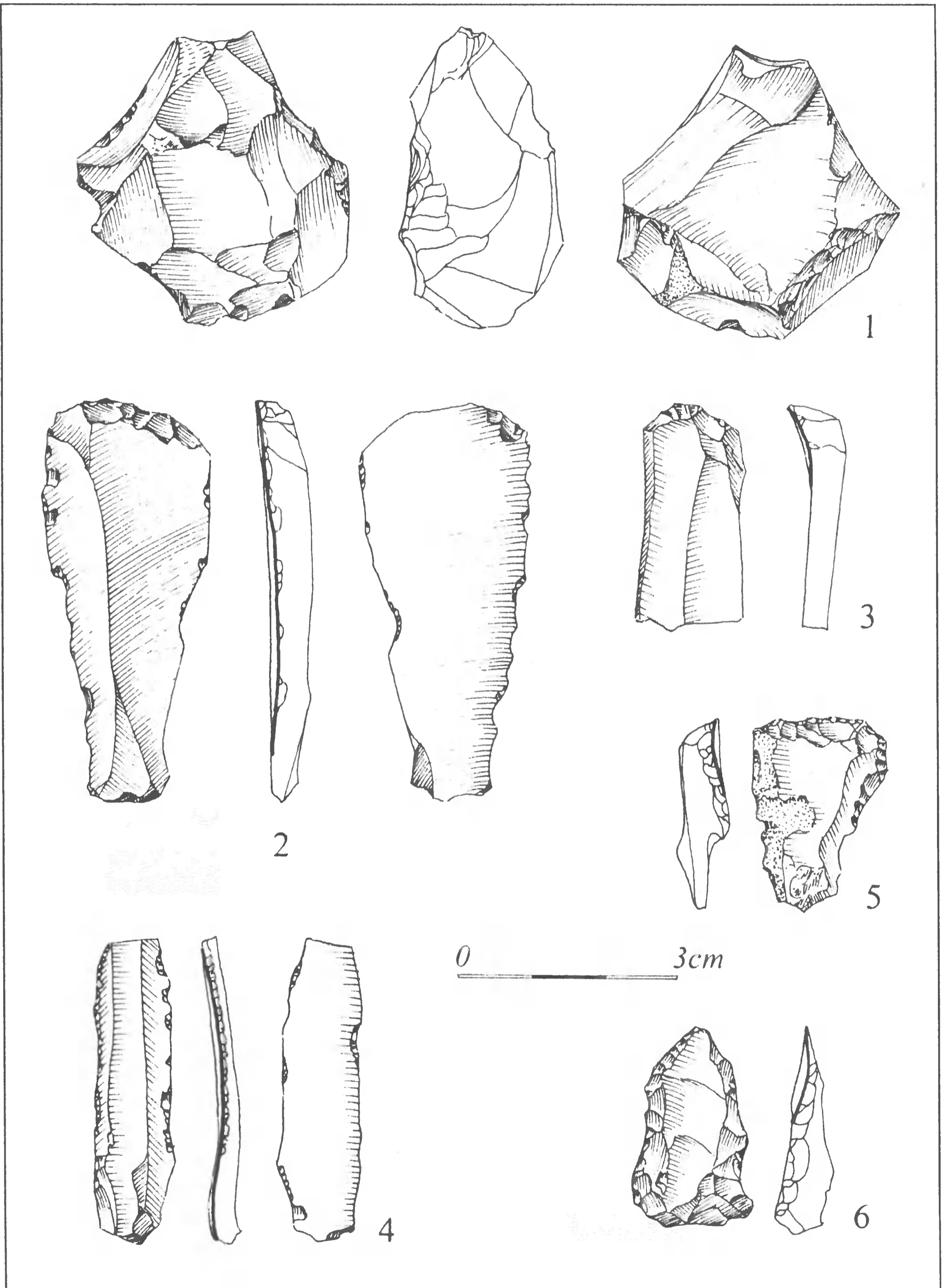
INWENTARZ: wiór mikrołuskany z rdzenia dwupiętowego, łuszczeń krzyżowy dwustronny (ryc. 16:1), odłupek łuszczeniowy łuskany, fragment wióra z rdzenia jednopiętowego, 2 odłupki

Rys. J. Sawicka
 Ryc. 14. Inwentarz krzemienno z stanowisk: Bucharzewo, gm. Sieraków (1- rdzeń); Chlebowo, gm. Ryczywół (2 – drapacz; 3 – rylec); Chojno-Chojeńskie Błota, gm. Wronki (4 – skrobacz)

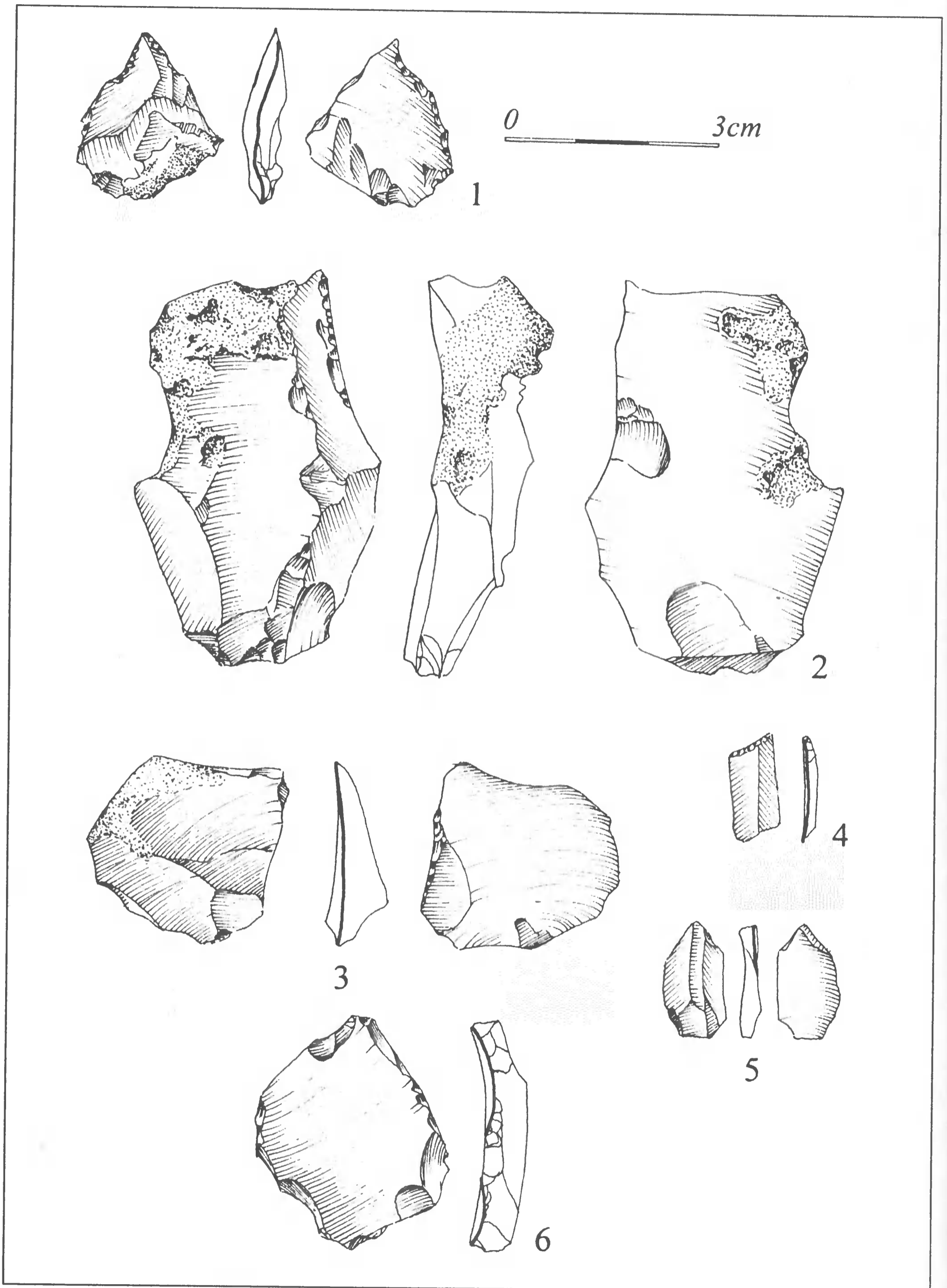

Rys. J. Sawicka
 Ryc. 15. Inwentarz krzemienny ze stanowiska Chojno – Jezioro Chojeńskie, gm. Wronki
 (1 – półfabrykat grocika; 2 – trapez; 3 – skrobacz; 4 – rdzeń; 5 – rdzeń)

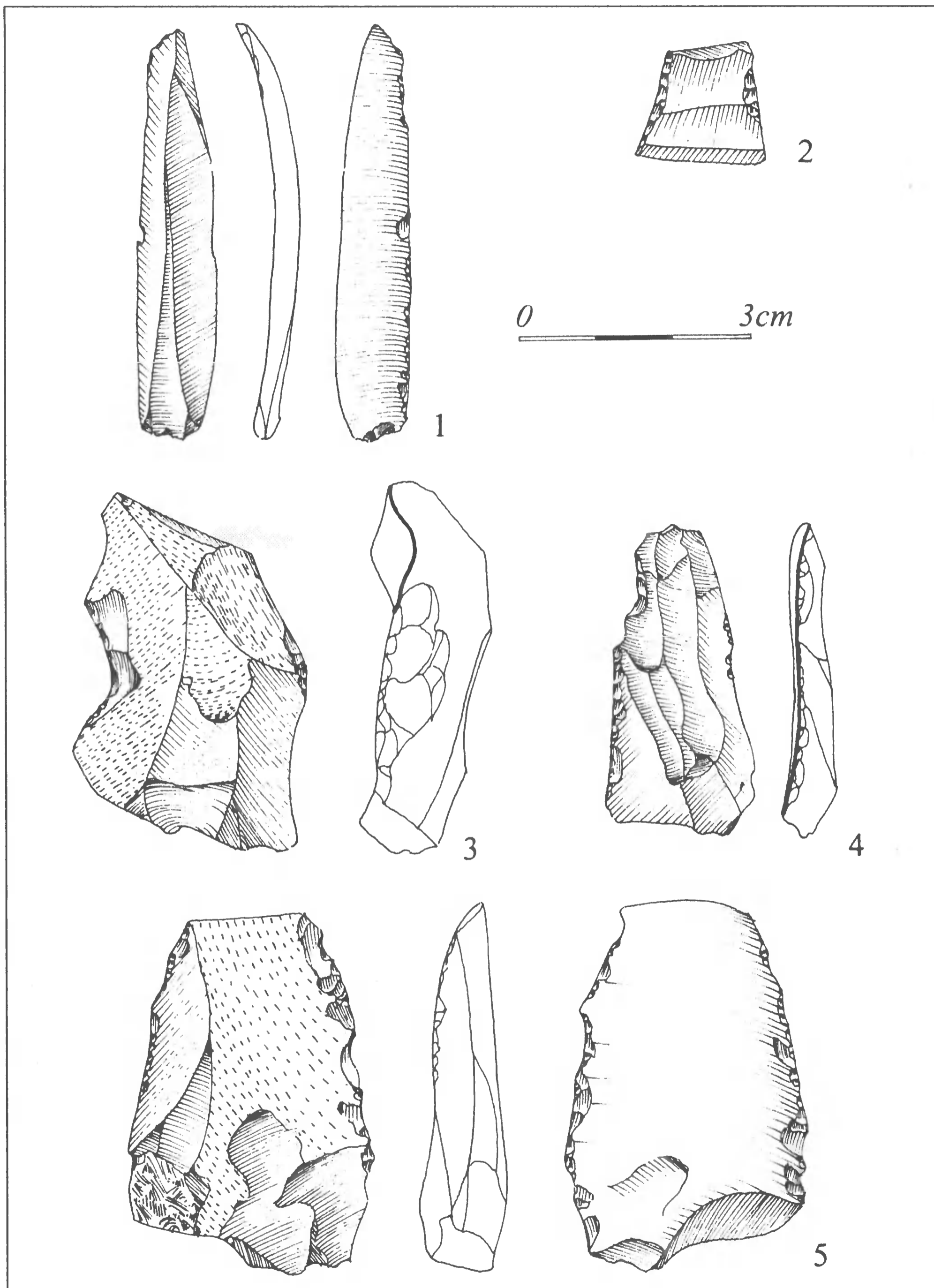
Rys. J. Sawicka

Ryc. 16. Inwentarz krzemienno ze stanowisk: Chojno-Pole, gm Wronki (1 – łuszczeń); Gajówka Jalina, gm. Lubasz (2 – drapacz; 3 – drapacz); Gajówka Lodzia, gm. Sieraków (4 – wiór retuszowany; 5 – drapacz; 6 – półfabrykat grocika)

Ryc. 17. Inwentarz krzemienny ze stanowisk: Kruteczek, gm. Połajewo (1 – przekłuwacz; 2 – odłupek łuskany); Kwiejce-Zieleniec, gm. Drawsko (3 – odłupek łuskany; 4 – mikropótylczak; 5 – mikrorylec); Lubowo, gm. Wronki (6 – pazur)

Rys. J. Sawicka

Ryc. 18. Inwentarz krzemienisty ze stanowisk: Ludomicko, gm. Ryczywół (1 – wiór retuszowany; 2 – trapez); Rzecin-Lutyniec, gm. Wronki (3 – obłęcznik; 4 – odłupek retuszowany); Upartowo-Przemysł, gm. Sieraków (5 – wiór retuszowany)

Rys. J. Sawicka

z rdzenia jednopiętowego, wiór łuszczeniowy, 2 odłupki łuszczeniowe, ceramika (kultury amfor kulistych, Kultury pucharów lejkowatych, z okresu wpływów rzymskich oraz nowożytna)

CHRONOLOGIA: neolit

MIEJSCOWOŚĆ: GAJÓWKA JALINA (nr kat. 7)

GMINA: Lubasz

WOJEWÓDZTWO: wielkopolskie

INWENTARZ: rdzeń odłupkowy o zmienionej orientacji (?), 2 drapacze wiórowe o symetrycznie zakolonym drapisku – jeden z załuskanymi bokami – (ryc. 16:2, 3), wiór z rdzenia jednopiętowego, wiór z rdzenia dwupiętowego, odłupek z rdzenia o zmienionej orientacji

CHRONOLOGIA: paleolit?

MIEJSCOWOŚĆ: GAJÓWKA LODZIA (nr kat. 8)

GMINA: Sieraków

WOJEWÓDZTWO: wielkopolskie

INWENTARZ: smukły wiór z rdzenia jednopiętowego, oddzielony techniką naciskową z śladami retuszu użytkowego na obu krawędziach (ryc. 16:4), półfabrykat grocika (ryc. 16:6), drapacz odłupkowy o prostym drapisku z retuszem jednego boku (ryc. 16:5), odłupek łuskany (retuszem stromym) z rdzenia o zmienionej orientacji.

CHRONOLOGIA: epoka kamienia (neolit?)

MIEJSCOWOŚĆ: KRUTECZEK (nr kat. 9)

GMINA: Połajewo

WOJEWÓDZTWO: wielkopolskie

INWENTARZ: masywny odłupek łuskany z rdzenia jednopiętowego (ryc. 17:2), mały przekłuwacz z wydzielonym żądłem (ryc. 17:1), odłupek z rdzenia jednopiętowego, wiór łuszczeniowy, 2 okrzeski

CHRONOLOGIA: epoka kamienia (neolit?)

MIEJSCOWOŚĆ: KWIEJCE-ZIELENIEC (nr kat. 10)

GMINA: Drawsko

WOJEWÓDZTWO: wielkopolskie

INWENTARZ: 2 nieokreślone rdzenie, fragment rdzenia wiórowego jednopiętowego, mikropółtylczak (ryc. 17:4), łuskany odłupek łuszczeniowy (ryc. 17:3), 2 wióry łuskane, mikrorylec (ryc. 17:5), 2 wióry z rdzenia jednopiętowego + 1 fragment, wiór korowy, odłupek z rdzenia jednopiętowego, wiór i odłupek łuszczeniowy, 6 okrzesków (3 łuszczeniowe), 3 okruchy.

CHRONOLOGIA: mezolit?/neolit?

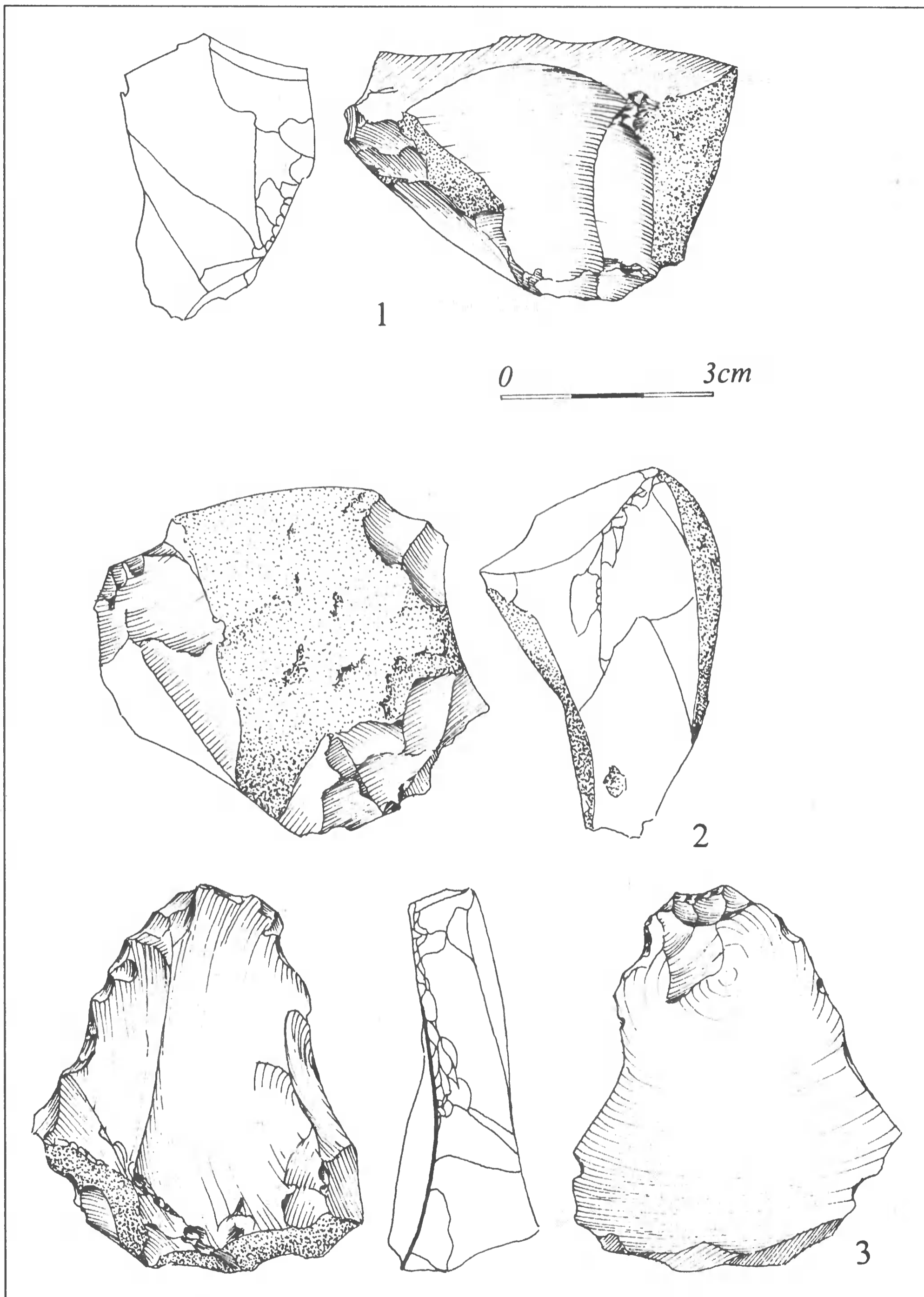
MIEJSCOWOŚĆ: LUBOWO (nr kat. 11)

GMINA: Wronki

WOJEWÓDZTWO: wielkopolskie

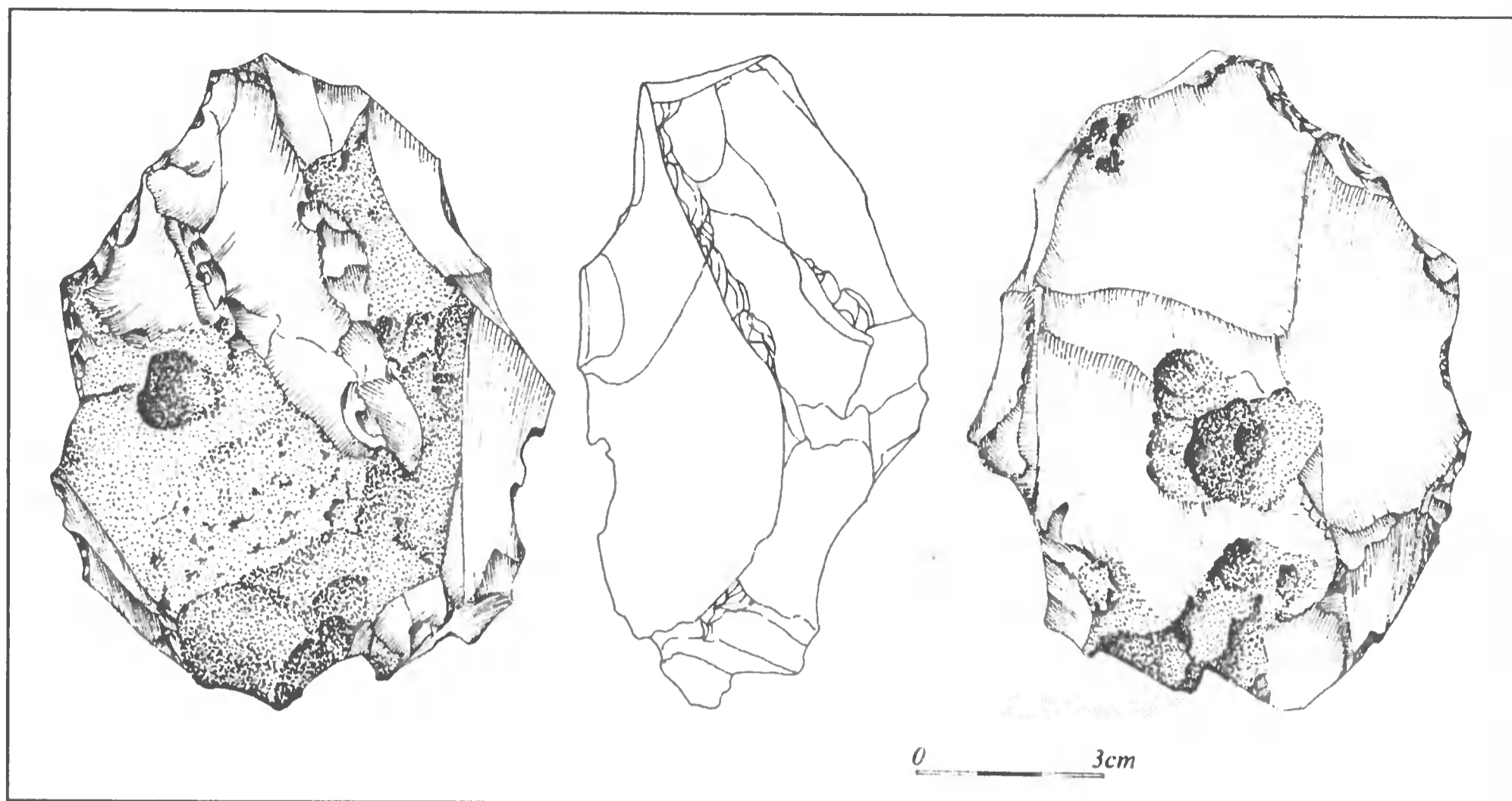
INWENTARZ: fragment rdzenia wiórowego jednopiętowego, 3 odłupki mikroretuszowane (odbite z rdzenia jednopiętowego), odłupek retuszowany, pazur wykonany z niewielkiego odłupka z wydzielonym żądłem i załuskany dookoła retuszem stromym (ryc. 17:6), 4 okrzeski, okruch.

CHRONOLOGIA: epoka kamienia

Ryc.19. Inwentarz krzemieny ze stanowiska Upartowo-Przemysł, gm. Sieraków
(1 – fuszceń; 2 – rdzeń; 3 – skrobacz)

Rys. J. Sawicka

Rys. J. Sawicka

Ryc. 20. Inwentarz krzemienny ze stanowiska Upartowo-Przemysł, gm. Sieraków (1- rdzeń)

MIEJSCOWOŚĆ: LUDOMICKO (nr kat. 12)**GMINA:** Ryczywół**WOJEWÓDZTWO:** wielkopolskie**INWENTARZ:** smukły wiór z rdzenia jednopiętowego, oddzielony techniką naciskową, z śladami retuszu użytkowego na obu krawędziach (ryc. 18:1) oraz trapez (ryc. 18 2), wykonane z krzemienia czekoladowego**CHRONOLOGIA:** neolit (kultura ceramiki wstęgowej rytej)**MIEJSCOWOŚĆ:** LUDOMY (nr kat. 13)**GMINA:** Ryczywół**WOJEWÓDZTWO:** wielkopolskie**INWENTARZ:** łuszczeń jednostronny dwubiegunowy, 2 fragmenty proksymalne wióra z rdzenia jednopiętowego, wiór dwupiętnik, fragment odłupka z rdzenia dwupiętowego, odłuppek z rdzenia o zmienionej orientacji.**CHRONOLOGIA:** epoka kamienia (neolit?)**MIEJSCOWOŚĆ:** RZECIN-LUTYNIEC (nr kat. 14)**GMINA:** Wronki**WOJEWÓDZTWO:** wielkopolskie**INWENTARZ:** 2 odłupki retuszowane (ryc. 18:4), obłęcznik wykonany z odłupka z rdzenia jednopiętowego (ryc. 18:3), wiór z rdzenia jednopiętowego, okruch**CHRONOLOGIA:** epoka kamienia**MIEJSCOWOŚĆ:** UPARTOWO-PRZEMYSŁ (nr kat. 15)**GMINA:** Sieraków**WOJEWÓDZTWO:** wielkopolskie**INWENTARZ:** mikrordzeń odłupkowy dwupiętowy(?), rdzeń odłupkowy o zmienionej orientacji (ryc. 20), rdzeń zaczątkowy (ryc. 19:2), skrobacz, 2 wióry retuszowane z rdzenia

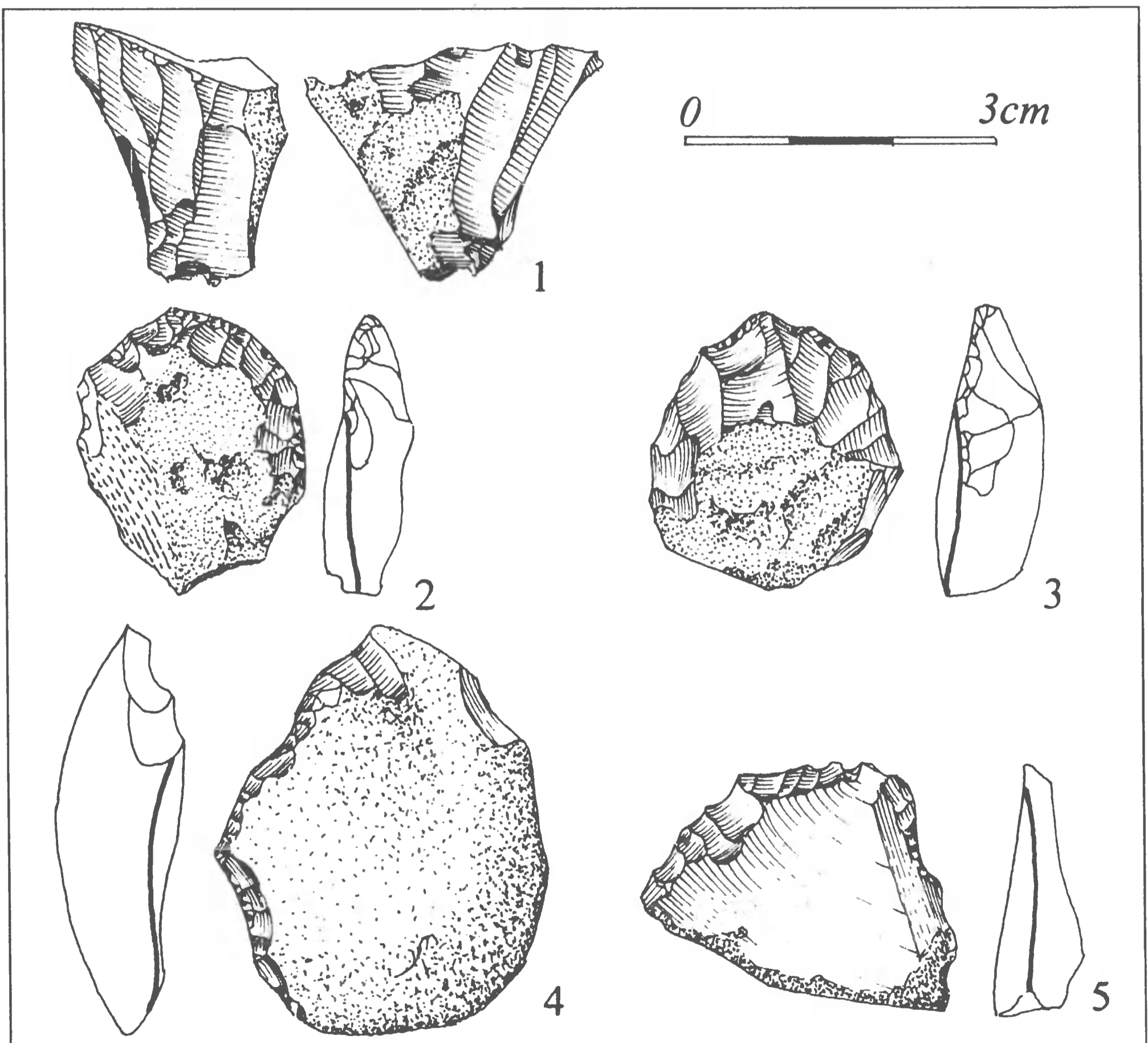
jednopiętowego, w tym jeden łamany (ryc. 18:5), łuszczeń jednobiegunowy dwustronny (ryc. 19:1), łuszczeń krzyżowy dwustronny, duży skrobacz wykonany z odłupka łuszczeniowego o drapisku asymetrycznym (ryc. 19:3), wiór z rdzenia jednopiętowego, wiór z rdzenia dwupiętowego, 3 wióry korowe + 1 fragment, 7 odłupków z rdzenia jednopiętowego, odłupek z rdzenia o zmienionej orientacji, odłupki korowe, wiór łuszczeniowy, 2 odłupki łuszczeniowe, 11 okrzesków, 2 okrzeski łuszczeniowe, 11 okruchów, liczne bryłki surowca
CHRONOLOGIA: epoka kamienia (neolit?)

MIEJSCOWOŚĆ: ZATOM NOWY (nr kat. 16)

GMINA: Międzychód

WOJEWÓDZTWO: wielkopolskie

INWENTARZ: mikrordzeń wiórkowy jednopiętowy (ryc. 21:1), 2 drapacze odłupkowe kótkie o symetrycznie zakolonym drapisku (ryc. 21:2, 3), skrobacz wieloraki z krzemienia czekoladowego (ryc. 21:5), skrobacz odłupkowy wykonany na odłupku korowym (ryc. 21:4)

Rys. J. Sawicka

Ryc. 21. Inwentarz krzemieniany ze stanowiska Zatom Nowy, gm. Międzychód
 (1 – mikrordzeń; 2 – drapacz; 3 – drapacz; 4 – skrobacz; 5 – skrobacz)

CHRONOLOGIA: paleolit, mezolit

MIEJSCOWOŚĆ: ZATOM NOWY – JEZIORO PIASKOWE (nr kat. 17)

GMINA: Międzychód

WOJEWÓDZTWO: wielkopolskie

INWENTARZ: okrzesek mikrołuskany, 2 odłupki łuszczniowe łuskane, 3 nieokreślone odłupki, 5 okrzesków, 21 okruchów

CHRONOLOGIA: epoka kamienia (neolit?)

Bibliografia

BOBROWSKI P.

1996 *Stanowisko mezolityczne Wojnowo stan. 3, gm. Kargowa, woj. zielonogórskie, WSA, t. 4, s. 5-22.*

2000 *Inwentarze krzemienne z badań powierzchniowych stanowisk z epoki kamienia ziemi lubuskiej, pojezierzy wielkopolskiego i lubuskiego, WSA, t. 5, s. 153-195.*

KABACIŃSKI J.

w druku *Wytwórczość krzemienista społeczności kultury ceramiki wstęgowej rytej na Kujawach, [w:] Archeologiczne badania ratownicze wzdłuż gazociągu tranzytowego, t. 3 (Kujawy).*

KOBUSIEWICZ M.

1999 *Ludy łowiecko-zbierackie północno-zachodniej Polski, Poznań.*

KONDRACKI J.

2000 *Geografia regionalna Polski, Warszawa.*

SCHILD R., MARCZAK M., KRÓLIK H.

1975 *Późny mezolit. Próba wieloaspektowej analizy otwartych stanowisk piaskowych, Wrocław.*

Adres autora:

mgr Przemysław Bobrowski

Instytut Archeologii i Etnologii PAN

Oddział Poznański

ul. Zwierzyniecka 20

60-814 Poznań

Feuersteininventare aus neuen Geländeuntersuchungen auf dem Gebiet des Gorzów-Tals und der Großpolnischen Seenplatte Zusammenfassung

In den 90. Jahren des 20. Jh. haben Prof. Jerzy Liszkowski und Robert Radażewski aus dem Institut für Geologie der Adam Mickiewicz-Universität in Poznań (Posen) die Geländeuntersuchungen geführt, die eine Grundlage zur Erarbeitung einer detaillierten geologischen Karte im Maßstab 1:50000 für die Umgebung von Chojna (Blatt 391), Wronki (Blatt 392) und Sieraków (Blatt 430) in der Wojewodschaft Wielkopolskie waren. Während dieser Arbeiten wurden einige zehn neue, bisher nicht bekannte archäologische Fundstellen, vor allem mit dem Feuersteinmaterial freigelegt.

Das Ziel dieses Aufsatzes ist eine Darstellung der Feuersteininventare, die während der erwähnten Untersuchungen aus der Oberfläche der Fundstellen erhalten wurden sowie ein Versuch ihrer typologisch-chronologischen Klassifizierung.

Fast alle Fundstellen liegen auf dem Gebiet der Mesoregion des Gorzów-Tals, im Rahmen der Toruń (Thorn)-Eberswalder Urtals und eine Fundstelle liegt auf dem Gebiet der Großpolnischen Seenplatte (Abb. 1).

Die Inventare aus fast allen Fundstellen wurden ausschließlich aus dem erratischen Ostsee-Feuerstein ausgeführt und nur auf zwei Fundstellen wurden einzelne Artefakte aus dem Schokoladenfeuerstein gefunden.

Die Bestimmung der chronologischen und Kulturposition der Fundstellen auf Grund von wenigen Artefakten, die nur aus der Fundstellenoberfläche gesammelt wurden, ist verhältnismäßig schwer, weil die meisten besprochenen Inventare keine deutlich distinktiven Funde enthalten, die eindeutige Klassifizierung ermöglichen. Nur im Falle von einigen Fundstellen traten im gesammelten Inventar die Artefakte mit charakteristischen Eigenschaften auf, die mit hoher Wahrscheinlichkeit die Bestimmung ihrer Besiedlungszeit zuließen. Die Spuren der paläolithischen Besiedlung wurden auf zwei Fundstellen und der mesolithischen Besiedlung auf drei Fundstellen festgestellt. Entschiedene Mehrheit der präsentierten Fundstellen ist mit der jüngeren Steinzeit zu verbinden.

Abbildungen

Abb. 1. Gebiete im Gorzów-Tal und auf der Großpolnischen Seenplatte, auf den die neufreigelegten Fundstellen mit dem Feuersteininventar auftreten. Erarbeitet P. Bobrowski

Abb. 2. Lage der Fundstelle Bucharzewo (Kat.-Nr. 1). Erarbeitet P. Bobrowski

Abb. 3. Lage der Fundstellen Chlebowo, Ludomicko und Ludomy (Kat.-Nr. 2, 12, 13). Erarbeitet P. Bobrowski

Abb. 4. Lage der Fundstellen Chojno-Bukowce, Chojno – Jezioro Chojeńskie, Chojno-Pole (Kat.-Nr. 3, 5, 6). Erarbeitet P. Bobrowski

Abb. 5. Lage der Fundstelle Chojno-Chojeńskie Błota (Kat.-Nr. 4). Erarbeitet P. Bobrowski

Abb. 6. Lage der Fundstelle Gajówka Jalina (Kat.-Nr. 7). Erarbeitet P. Bobrowski

Abb. 7. Lage der Fundstelle Gajówka Lodzia (Kat.-Nr. 8). Erarbeitet P. Bobrowski

Abb. 8. Lage der Fundstelle Kruteczek (Kat.-Nr. 9). Erarbeitet P. Bobrowski

Abb. 9. Lage der Fundstelle Kwiejce-Zieleniec (Kat.-Nr. 10). Erarbeitet P. Bobrowski

Abb. 10. Lage der Fundstelle Lubowo (Kat.-Nr. 11). Erarbeitet P. Bobrowski

Abb. 11. Lage der Fundstelle Rzecin-Lutyniec (Kat.-Nr. 14). Erarbeitet P. Bobrowski

Abb. 12. Lage der Fundstelle Upartowo-Przemyśl (Kat.-Nr. 15). Erarbeitet P. Bobrowski

Abb. 13. Lage der Fundstellen Zatom Nowy und Zatom Nowy – Jezioro Piaskowe (Kat.-Nr. 16, 17). Erarbeitet P. Bobrowski

Abb. 14. Feuersteininventar aus den Fundstellen: Bucharzewo, Gem. Sieraków

(1 – Kern); Chlebowo, Gem. Ryczywół (2 – Schaber; 3 – Stichel); Chojno-Chojeńskie-Błota, Gem. Wronki (4 – Kratzer). Gez. J. Sawicka

Abb. 15. Feuersteininventar aus der Fundstelle Chojno-Jezioro Chojeńskie, Gem. Wronki (1 – kleine Spitze, Halbzeug; 2 – Trapez; 3 – Kratzer; 4 – Kern; 5 – Kern). Gez. J. Sawicka

Abb. 16. Feuersteininventar aus den Fundstellen: Chojno-Pole, Gem. Wronki (1 – Abschlag aus *pièce écaillée* gemacht); Gajówka Jalina, Gem. Lubasz (2 – Schaber; 3 – Schaber); Gajówka Lodzia, Gem. Sieraków (4 – retuschierte Klinge; 5 – Schaber; 6 – kleine Spitze, Halbzeug). Gez. J. Sawicka

Abb. 17. Feuersteininventar aus den Fundstellen: Kruteczek, Gem. Połajewo (1 – Bohrer; 2 – geschältes Spaltstück); Kwiejce-Zieleniec, Gem. Drawsko (3 – geschältes Spaltstück; 4 – mikrolithisch endretuschiertes Stück; 5 – Mikrostickel); Lubowo, Gem. Wronki (6 – Bohrer). Gez. J. Sawicka

Abb. 18. Feuersteininventar aus den Fundstellen: Ludomicko, Gem. Ryczywół (1 – retuschierte Klinge; 2 – Trapez); Rzecin-Lutyniec, Gem. Wronki (3 – gekerbtes Stück; 4 – retuschierter Abschlag); Upartowo-Przemysław, Gem. Sieraków (5 – retuschierte Klinge). Gez. J. Sawicka

Abb. 19. Feuersteininventar aus der Fundstelle Upartowo-Przemysław, Gem. Sieraków (1 – Abschlag aus *pièce écaillée* gemacht; 2 – Kern; 3 – Kratzer). Gez. J. Sawicka

Abb. 20. Feuersteininventar aus der Fundstelle Upartowo-Przemysław, Gem. Sieraków (1 – Kern). Gez. J. Sawicka

Abb. 21. Feuersteininventar aus der Fundstelle Zatom Nowy, Gem. Międzychód (1 – Mikrokern; 2 – Schaber; 3 – Schaber; 4 – Kratzer; 5 – Kratzer). Gez. J. Sawicka

ANDRZEJ MICHAŁOWSKI

Archeologiczne badania ratownicze na wielokulturowym stanowisku nr 19 (A2-409) w Daniszewie, gm. Kościelec, pow. Koło, woj. Wielkopolskie.

KOMUNIKAT Z BADAŃ

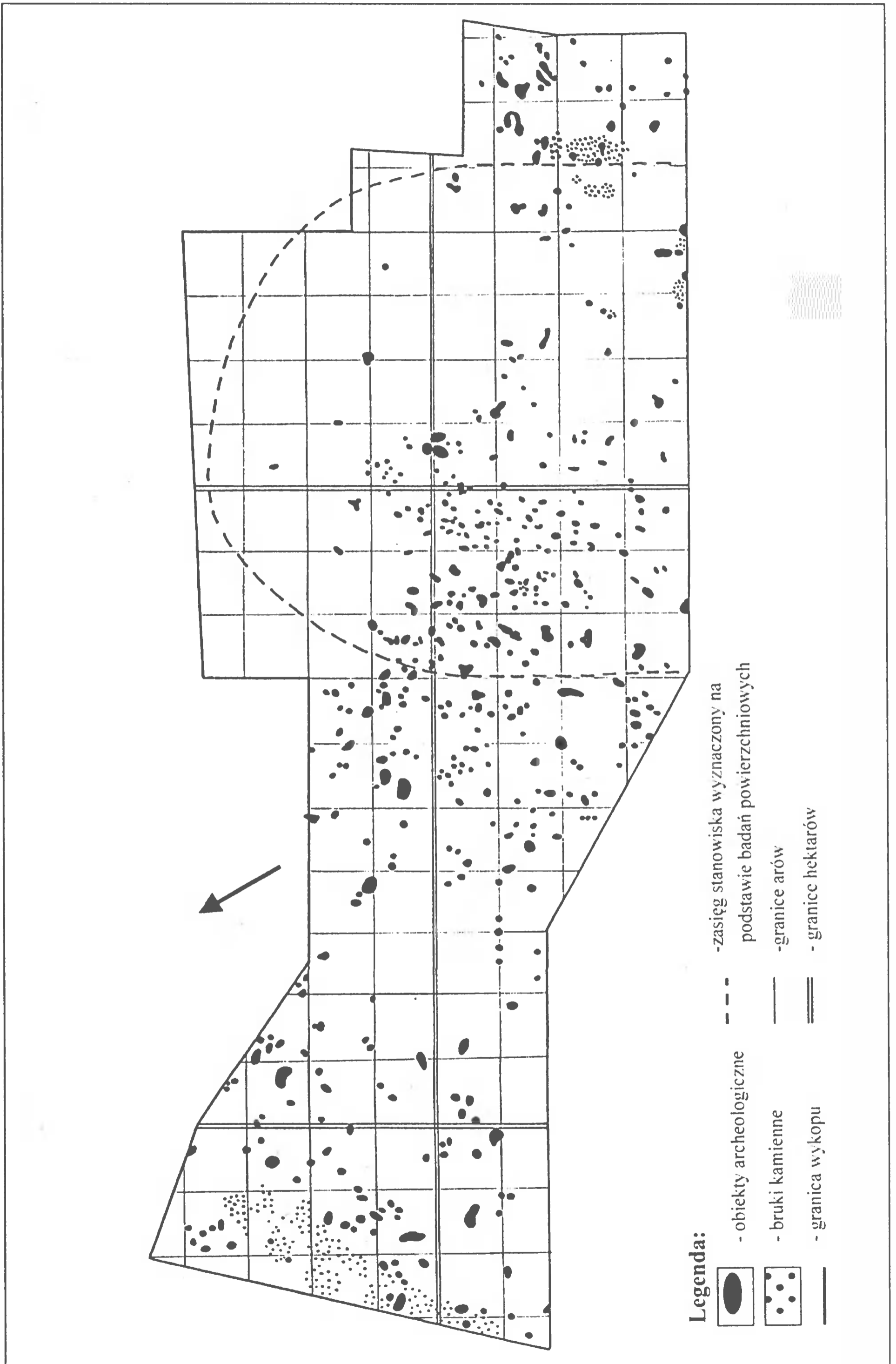
Badania ratownicze na stan. 19 (A2-409) w Daniszewie, gm. Kościelec, pow. Koło, woj. wielkopolskie, przeprowadzone zostały przez Zespół Badań Archeologicznych Instytutu Prahistorii UAM, funkcjonujący w ramach Centrum Badań Archeologicznych przy Fundacji Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Kierownictwo w terenie sprawował autor niniejszego komunikatu.

Badane stanowisko położone było w ramach terasy zalewowej doliny rzeki Kiełbaski. Odkryte zostało w roku 1999 podczas badań powierzchniowych, poprzedzających prace budowlane projektowanego w tym miejscu węzła komunikacyjnego „Koło”, położonego w ramach planowanego przebiegu autostrady A-2. W ich efekcie odkryta została tutaj osada z fazy D wczesnego średniowiecza w Wielkopolsce (X-połowa XI w.; 6 fragmentów ceramiki) oraz ślad osadniczy z późnego średniowiecza (3 fragmenty ceramiki).

W pierwszym sezonie badań, prowadzonym w terminie od 12 czerwca do 3 sierpnia 2000 r., rozpoznano powierzchnię około 48 arów, która objęła całość wyznaczonego w wyniku badań powierzchniowych stanowiska, znajdującego się w pasie projektowanej autostrady A2 (ryc. 1). W efekcie prowadzonych wówczas prac, na całej przebadanej powierzchni odsłonięto 223 obiekty archeologiczne, z czego dużą część stanowiły jamy osadowe oraz dołki postłupowe

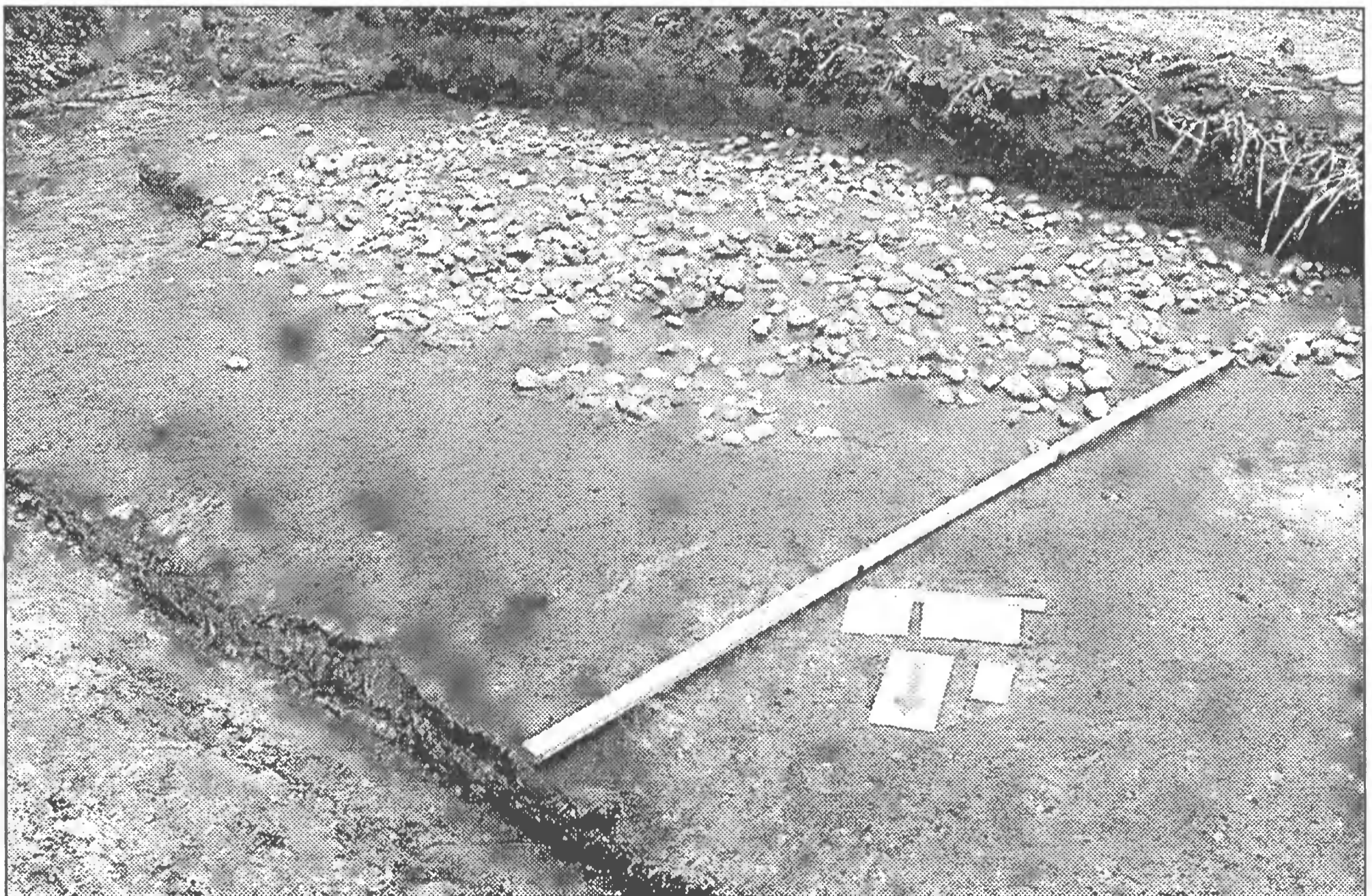
Ryc. 1. Daniszew, stan. 19, gm. Kościelec. Lokalizacja stanowiska

(ryc. 2). Uchwycono wschodnią i północną granicę stanowiska, ponadto stwierdzono, iż ma ono dalszą kontynuację w kierunku zachodnim. Przyjęto wówczas hipotetycznie, iż być może łączy się ono z sąsiednim stanowiskiem nr 1 (A2-408), w przypadku którego nie udało się uchwycić jego wschodniej granicy. Niestety, niekorzystne warunki atmosferyczne, które spowodowały drastyczne podniesienie poziomu wód gruntowych, uniemożliwiły dalszą kontynuację badań na odsłoniętej już powierzchni stanowiska. W związku z zaistniałą sytuacją, która nie pozwalała na dalszą prawidłową eksplorację wykopów, podjęto decyzję o przerwaniu prac wykopaliskowych. Niestety, z przyczyn niezależnych od kierownictwa badań, nie można ich było kontynuować również w następnym sezonie badawczym.

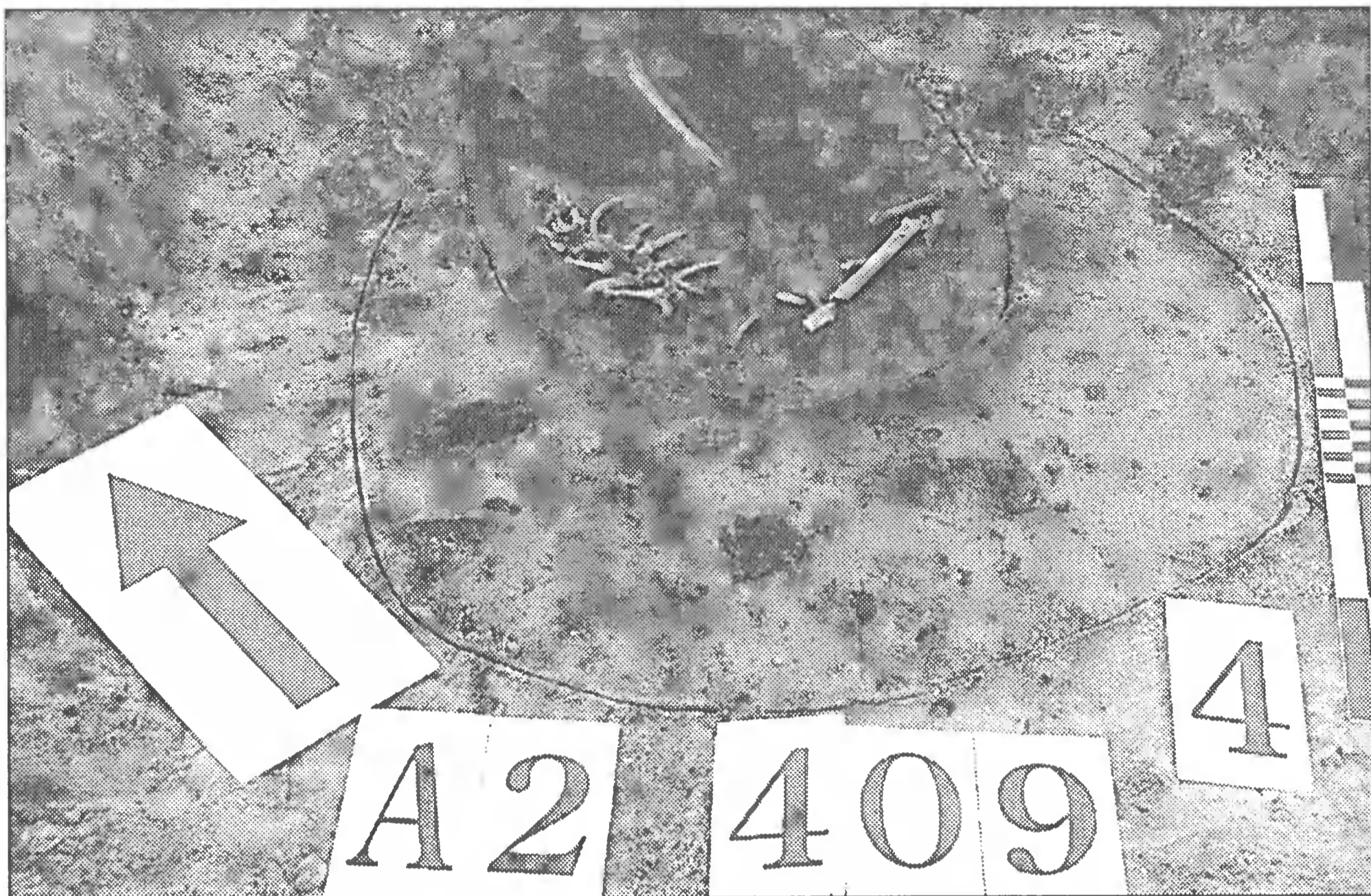
Taka możliwość pojawiła się dopiero w połowie roku 2002. Prace wykopaliskowe przeprowadzone zostały w terminie od 9 lipca do 3 września tegoż roku. Objęty został nimi obszar 51,45 ara, położony na wschód oraz zachód od części stanowiska przebadanej w roku 2000. W ich efekcie odsłonięto 269 obiektów nieruchomych oraz ostatecznie uchwycono wschodnie i północne granice funkcjonującego tutaj osadnictwa. W części zachodniej stanowisko nr 19 wyraźnie łączyło się z sąsiednim stanowiskiem nr 1 (ryc. 2). Łącznie przebadano około 1 ha powierzchni stanowiska; zarejestrowano 492 obiekty archeologiczne. Niemożliwe okazało się rozpoznanie południowego zasięgu stanowiska, z uwagi na jego kontynuację na polach uprawnych, sąsiadujących z terenem wykopalisk. Obszar ten, zdecydowanie wyżej położony niż badana strefa łąkowa, stanowił ewidentnie lepszy teren dla osadnictwa.

Badania przeprowadzono zgodnie z metodyką przyjętą dla wykopalisk ratowniczych. W pierwszej kolejności stanowisko oraz pas autostrady w terenie zostały wytyczone przez uprawnionego geodetę. Następnie za pomocą sprzętu ciężkiego usunięto warstwę orną. Podczas usuwania humusu przez spychacz cały czas prowadzony był ścisły nadzór powierzchni wykopu

Fot. A. Michałowski

Ryc. 3. Daniszew, stan. 19, gm. Kościelec. Obiekt nr 3 kultury przeworskiej – bruk kamienny

Fot. A. Michałowski

Ryc. 4. Daniszew, stan. 19, gm. Kościelec. Obiekt nr 4 kultury przeworskiej – pochówek psa

przez archeologa. Na odsłoniętej powierzchni naniesiona została siatka arowa, nawiązująca do siatki hektarowej wytyczonej specjalnie dla całości kompleksu stanowisk A2 – 407, 408 i 409.

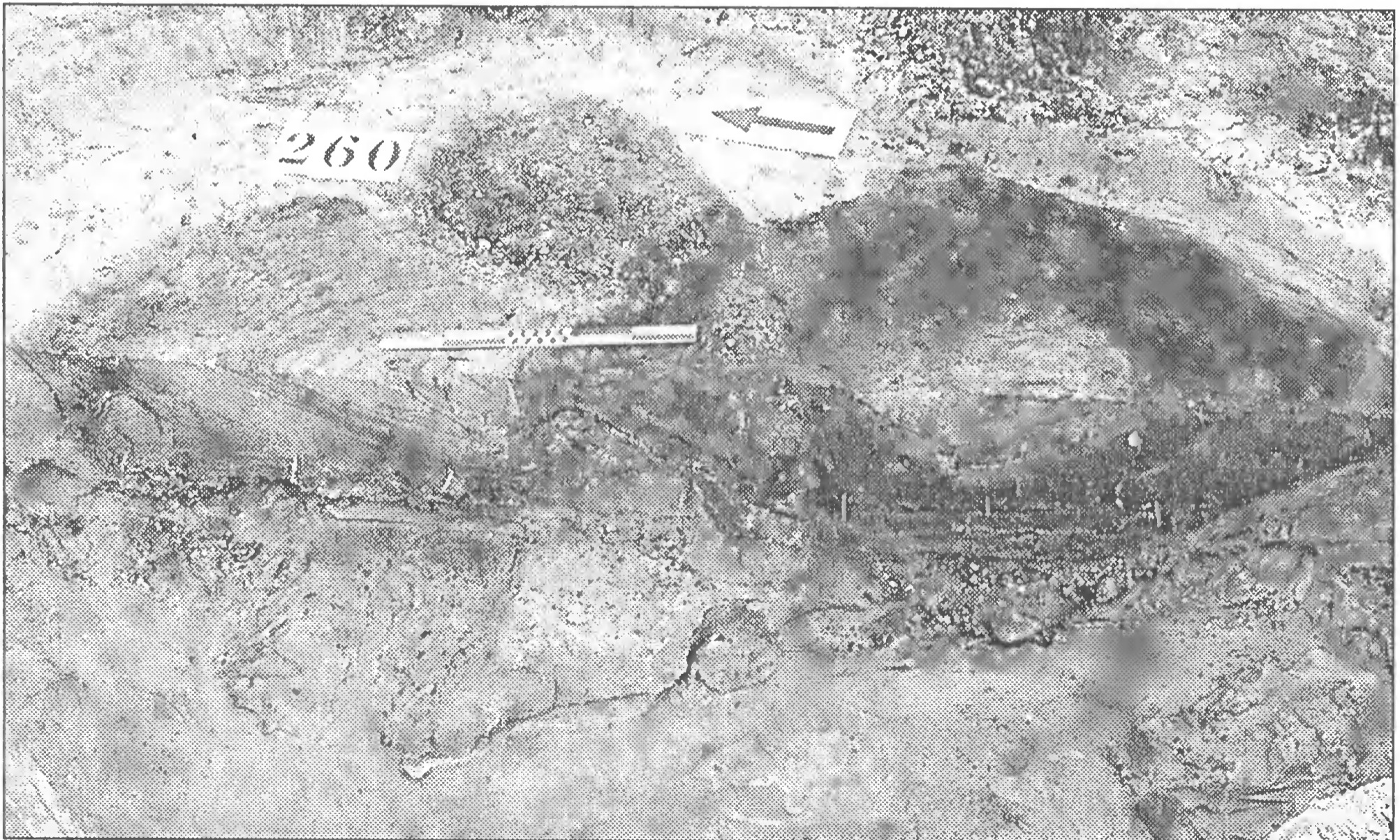
Sytuacja stratygraficzna na stanowisku była zróżnicowana. Na większości przebadanego terenu, pod humusem, którego miąższość wahała się od 0,3 do ponad 0,5 m, wystąpił piaszczysty calec, w który wkopane były obiekty archeologiczne. W pobliżu odsłoniętych na stanowisku bruków kamiennych, oraz w centralnej partii przebadanej w trakcie obydwu sezonów powierzchni wykopu, pod współczesnym humusem, zarejestrowano warstwę kulturową w postaci małych płatów czarnej ziemi o miąższości ok. 0,15-0,2 m, w której notowano pojedyncze fragmenty ceramiki. Zarówno pod powierzchnią warstwy, jak i bruków kamiennych, rejestrowane były obiekty archeologiczne.

Prace prowadzone w trakcie pierwszego sezonu badań skupiły się na obszarze przypuszczalnego zasięgu stanowiska, określonego w wyniku badań powierzchniowych. Odsłonięte wówczas obiekty archeologiczne koncentrowały się głównie w zachodniej i południowej strefie wykopu. W północnej strefie odsłoniętego terenu, wchodzącej wyraźnie w strefę podmokłych łąk, nie zarejestrowano śladów osadnictwa. W efekcie, na całej przebadanej wówczas powierzchni, odkryto 223 obiekty archeologiczne, z czego *gros* stanowiły jamy osadowe oraz dołki postłupowe. Zarejestrowano także kilka dużych jam, mogących stanowić pozostałość półziemianek gospodarczych (np. ob. nr 55, 61), bruki kamienne (ob. nr 3, 26, 27 – ryc. 2; 3) oraz pochówek psa (ob. nr 4 – ryc. 4). Usytuowany był on w bliskim sąsiedztwie bruku kamiennego, określonego jako obiekt nr 3. W myśl wstępnych ustaleń, zarówno bruki kamienne jak i pochówek zwierzęcy, mogły wiązać się z peryferyjną partią dużej osady kultury przeworskiej (prawdopodobnie z jej fazą przedrzymską), która uchwycono na sąsiednim stanowisku nr 1 (A2-408). Poza obiektami kultury przeworskiej, zaobserwowano też ślady

osadnictwa z wczesnej epoki brązu, kultury łużyckiej oraz materiały z przełomu średniowiecza i okresu nowożytnego. Niestety, ze znacznej części odsłoniętych wówczas obiektów nie udało się pozyskać materiałów zabytkowych, pozwalających na określenie ich przynależności kulturowej i chronologicznej. Wiązać się to może z faktem bardzo silnego zniszczenia ceramiki przez wody podskórne.

Drugi sezon badań pozwolił na dokończenie prac na wschodnim krańcu stanowiska, rozpoczętych w roku 2000, a niedostępnym wówczas z uwagi na wysoki poziom wód gruntowych. Była to najniżej położona partia badanego obszaru, wchodząca w strefę podmokłych łąk, podobnie jak północna rubież rozpoznanego terenu. Odsłonięte tutaj obiekty to głównie słabo zachowane jamy osadowe i dołki postłupowe, w większości pozbawione materiału zabytkowego. Rozpoznanie zachodniej partii stanowiska prowadzone było aż do momentu uchwycenia wschodniej krawędzi stanowiska nr 1, badanego w roku 2000. W ich efekcie udało się potwierdzić hipotezę o kontynuacji stanowiska nr 19 w kierunku zachodnim i jego łączności ze stanowiskiem nr 1. Przemawia za nią stwierdzona w trakcie prac wykopaliskowych nieprzerwana obecność obiektów archeologicznych, między wytyczonymi na podstawie dyspersji materiału powierzchniowego stanowiskami, oraz ich jednorodny charakter z obiektami odkrywanych w wschodniej części stanowiska 1. Południową granicę rozkopanej partii stanowiska wyznaczała krawędź planowanej autostrady.

Z ogólnej liczby odsłoniętych w drugim sezonie badań 269 obiektów nieruchomych, jedynie w 22 zarejestrowano materiał pozwalający na wstępne określenie ich chronologii. Wstępnie datowano je na okres wczesnej epoki brązu, kulturę łużycką, kulturę przeworską, okresy wczesnego i późnego średniowiecza oraz na okres nowożytny. W pozostałych zarejestrowanych na stanowisku obiektach archeologicznych, podobnie jak w poprzednim sezonie wykopaliskowym, nie stwierdzono obecności artefaktów. Były to różnego rodzaju jamy

Fot. A. Michałowski

Ryc. 5. Daniszew, stan. 19, gm. Kościelec. Obiekt nr 260 kultury łużyckiej – jama z dnem wyłożonym żwirem oraz faszyną (poidło dla zwierzyny hodowlanej?)

gospodarcze oraz dołki posłupowe. Ich wypełniska w zdecydowanej większości nie różniły się od wypełnisk obiektów, w których wystąpił materiał zabytkowy. W części z nich, w związku z bardzo niekorzystnymi warunkami zalegania (notoryczne podmokanie terenu), materiał ceramiczny mógł ulec całkowitemu rozłusowaniu. Dotyczyć to mogło przede wszystkim fragmentów naczyń pradziejowych o słabszej technologii wypału niż ceramika średniowieczna czy nowożytna. Podobna sytuacja obserwowana była na sąsiadujących ze stanowiskiem nr 19 wschodnich krańcach stanowiska nr 1. W licznych przypadkach można domniemywać o przynależności obiektów pozbawionych materiałów do któregoś z horyzontów osadniczych zarejestrowanych na stanowisku.

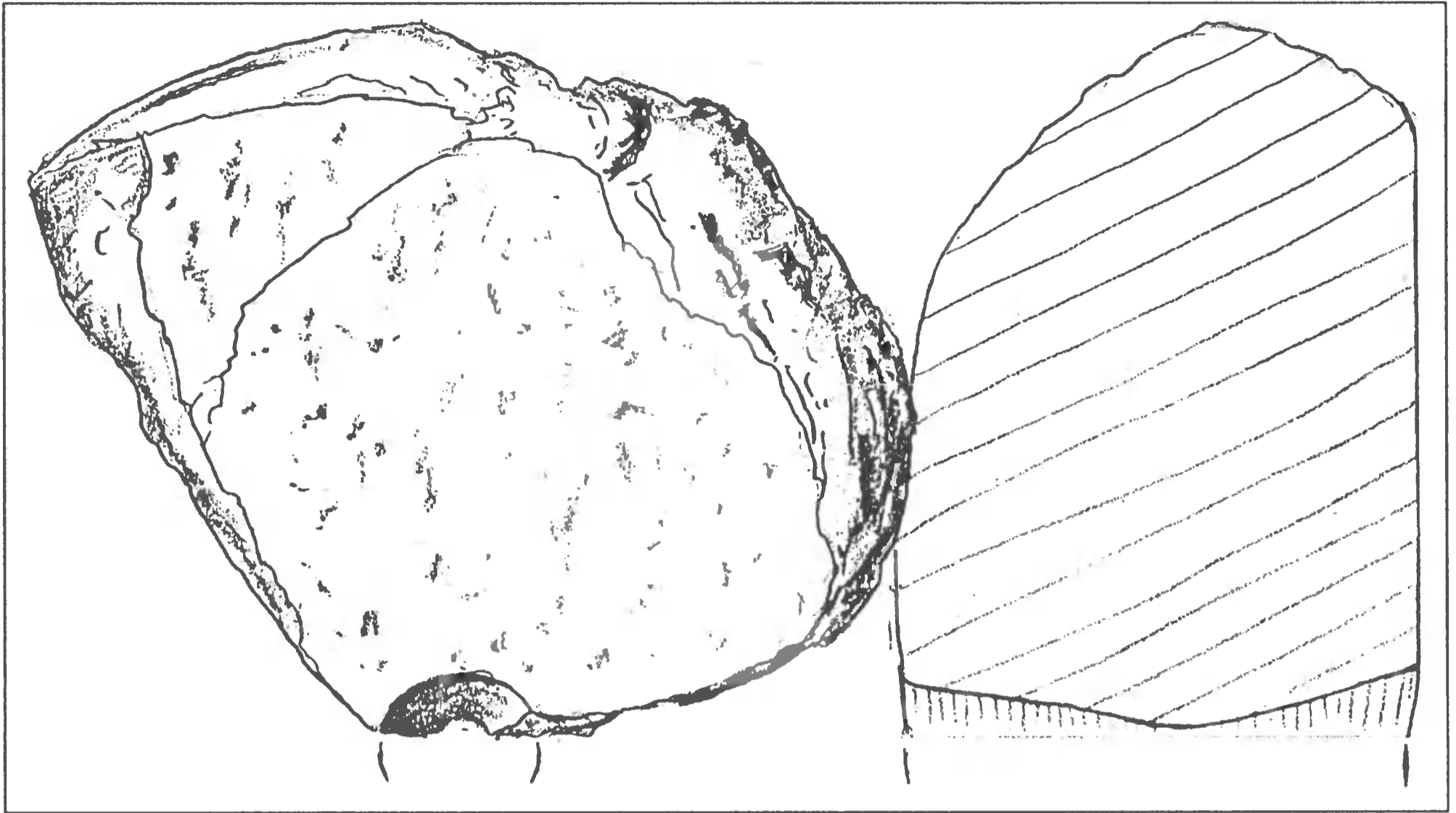
Z odkrytych w trakcie drugiego sezonu obiektów, datowanych roboczo na okres kultury łuzyckiej, jako bardzo interesujący jawi się obiekt nr 260, wstępnie określony jako poidło dla zwierzyny hodowlanej (ryc. 5). Dno jego wyłożone było drobnym żwirem i pozostałościami drewnianej faszyny, prawdopodobnie służącymi jako filtr dla wybijającej tutaj silnie wody podskórnej. Kształt jamy, z łagodnym obniżeniem, sugerowałby intencjonalne udogodnienie dla dojścia do wody. W obrębie obiektu znaleziono materiały ceramiczne należące do kultury łuzyckiej; z tego powodu wstępnie łączony jest on z tą właśnie fazą zasiedlenia stanowiska nr 19.

Z kulturą przeworską wiążą się wszystkie odkryte w trakcie badań bruki kamienne (ryc. 2; 3), których łącznie zarejestrowano 11. Wyznaczały one dwie strefy, zalegając na wschodnim i zachodnim krańcu badanego obszaru (ob. nr 3, 26, 27, 28, 472, 473, 484, 486, 490). Wszystkie miały zbliżoną konstrukcję: w czarnej warstwie kulturowej spoczywało od jednej do trzech warstw ściśle ułożonych kamieni. Pomędzy nimi rejestrowane były fragmenty naczyń kultury przeworskiej. Podobne konstrukcje kamienne, również z materiałami tej kultury archeologicznej, zarejestrowano w partii wschodniej przyległego stanowiska nr 1. Trudno jest w tym momencie przesądzać o przynależności kulturowej obiektów odsłanianych

Fot. M. Żółkiewski

Ryc. 6. Daniszew, stan. 19, gm. Kościelec. Obiekt nr 310 – studnia z wczesnego średniowiecza

Rys. M. Żółkiewski

Ryc. 7. Daniszew, stan. 19, gm. Kościelec. Fragment żarna rotacyjnego z wczesnośrednio-wiecznej studni (ob. nr 310)

pod brukami. Zdają się one w większości wiązać z ich funkcjonowaniem, co zostało potwierdzone w przypadku obiektu nr 485, chociaż w przypadku obiektu 490 stwierdzono w jego wypełnisku obecność ceramiki wczesnobrązowej.

W zachodniej strefie stanowiska zaobserwować można wyraźną koncentrację obiektów datowanych na różne fazy średniowiecza. Zmianie uległa w stosunku do poprzedniego sezonu jakość obiektów związanych z tym horyzontem zasiedlenia, odkrywanych w tej części stanowiska. W poprzednim sezonie badawczym mieliśmy do czynienia z pojedynczymi jamami gospodarczymi o trudnej do ustalenia funkcji. Obecnie, obok tej kategorii obiektów, pojawiły się znaleziska o wyraźnie gospodarczym charakterze. Najważniejszymi z odkrytych obiektów wczesnośredniowiecznych są duże, kilkuwarstwowe, prostokątne paleniska (ob. nr 341, 360) oraz studnia (ob. nr 310), datowana wstępnie na fazę D-E wczesnego średniowiecza w Wielkopolsce (około 950-1250 r. – ryc. 6). Jest to kolejny tego typu obiekt odsłonięty w ramach wczesnośredniowiecznego osiedla, odkrytego w kompleksie stanowisk badanych w Daniszewie. Poprzednie studnie rejestrowane były we wschodniej partii stan. A2 – 408. Studnia ze stanowiska nr 19 zarysowała się w calcu, bezpośrednio pod warstwą humusu jako owalna, intensywnie ciemnoszara plama z luźno rozrzuconymi w stropie dużymi kamieniami. Na poziomie 0,3 m od stropu darni ukazały się ślady drewna, zaś na głębokości 0,4 m cały wieniec drewnianej konstrukcji cembrowiny. Cembrowina miała wymiary 0,8 × 0,7 m, jej wysokość wynosiła około 0,4 m. Zbudowana była z 4 warstw drewnianych dranic układanych w konstrukcji zrębowej. Z wypełniska pozyskano fragment żarna rotacyjnego (ryc. 7), a także liczne fragmenty glinianych naczyń. Z obiektu pobrane zostały próbki na obecność makroszczątków, zaś drewno poddane zostanie analizie dendrochronologicznej.

W myśl wstępnych ustaleń dokonanych w trakcie prac badawczych, na stanowisku nr 19 w Daniszewie odkryto peryferyczne, gospodarcze partie osiedla ludności kultury przeworskiej oraz osady z wczesnego średniowiecza, które uchwycono na przyległym stanowisku

nr 1. Ponadto na stanowisku nr 19 zaobserwowano ślady osadnictwa z okresu wczesnej epoki brązu, kultury łużyckiej oraz z późnego średniowiecza i nowożytności. W obecnym etapie rozpoznania materiałów nie są możliwe dokładniejsze określenia kulturowe oraz chronologiczne, jak też precyzyjniejsze ustalenia dotyczące struktury zarejestrowanych części osiedli.

Adres autora:

dr Andrzej Michałowski
Instytut Prahistorii UAM
ul. Św. Marcin 78
61-809 Poznań

**Untersuchungsbericht Archäologische Rettungsgrabungen
auf der Mehrkulturfundstelle Nr. 19 (A2-409) in Daniszew,
Gem. Kościelec, Kreis Koło, Woj. Wielkopolskie
Zusammenfassung**

Die Rettungsgrabungen auf der Fst. 19 (A2-409) in Daniszew, Gem. Kościelec, wurden während zwei Ausgrabungssaisons (vom 12. Juni – 3. August 2000 und vom 9. Juli – 3. September 2002) durchgeführt. Die Ausgrabungen führte das Team für Archäologische Untersuchungen des Instituts für Urgeschichte der Adam Mickiewicz-Universität, das im Rahmen des Zentrums Archäologischer Untersuchungen bei der Stiftung der Adam Mickiewicz-Universität in Poznań (Posen) tätig ist.

Auf der Fundstelle wurden die östlichen und nördlichen Grenzen der dort funktionierten Besiedlung bestimmt. Im westlichen Teil verband sich die Fundstelle Nr. 19 deutlich mit der benachbarten Fundstelle Nr. 1 in Daniszew. Die Untersuchung des südlichen Fundstellenbereiches erscheint unmöglich zu sein, weil er außerhalb des Gebietes der mit dem Bau der Autobahn A2 verbundenen Erdarbeiten sich befindet. Insgesamt wurde ca. 1 ha der Fundstellenfläche untersucht; es wurden dort 492 archäologische Objekte gefunden. Gemäß den vorläufigen Festlegungen während der Untersuchungsarbeiten wurden auf der Fundstelle Nr. 19 in Daniszew periphere, wirtschaftliche Partien einer Siedlung der Bevölkerung der Przeworsk Kultur und einer Siedlung aus dem Frühmittelalter freigelegt, die auf der naheliegenden Fundstelle Nr. 1 festgestellt wurden. Auf der Fundstelle Nr. 19 wurden ferner die Besiedlungsspuren aus der frühen Bronzezeit, der Lausitzer Kultur sowie aus dem späten Mittelalter und der Neuzeit festgestellt. In der jetzigen Etappe der Materialuntersuchung sind weder genauere chronologische und Kulturbestimmungen noch präzisere Festlegungen über die Struktur der registrierten Siedlungsteile nicht möglich.

Abbildungen

Abb. 1. Daniszew, Fst. 19, Gem. Kościelec. Lage der Fundstelle. Erarbeitet A. Michałowski

Abb. 2. Daniszew, Fst. 19, Gem. Kościelec. Sammelplan der Objekte aus den Untersuchungssaisons 2000 und 2002. Gez. G. Effenberg

Abb. 3. Daniszew, Fst. 19, Gem. Kościelec. Objekt Nr. 3 der Przeworsk Kultur – Steinpflaster. Photo: A. Michałowski

Abb. 4. Daniszew, Fst. 19, Gem. Kościelec. Objekt Nr. 4 der Przeworsk Kultur – Hundgrab. Photo: A. Michałowski

Abb. 5. Daniszew, Fst. 19, Gem. Kościelec. Objekt Nr. 260 der Lausitzer Kultur – Grube, deren Boden mit Kies und Faschine belegt ist (Tränkbecken für die Zuchttiere?). Photo: A. Michałowski

Abb. 6. Daniszew, Fst. 19, Gem. Kościelec. Objekt Nr. 310 – Brunnen aus dem frühen Mittelalter. Photo: M. Żółkiewski

Abb. 7. Daniszew, Fst. 19, Gem. Kościelec. Fragment eines Rotationsmahlsteins (Objekt Nr. 310). Gez. M. Żółkiewski

ARTUR SOBUCKI

Archeologiczne badania ratownicze na wielokulturowym stanowisku nr 35 w Dzierznicy, gm. Dominowo, woj. wielkopolskie, przeprowadzone w roku 2002

KOMUNIKAT Z BADAŃ

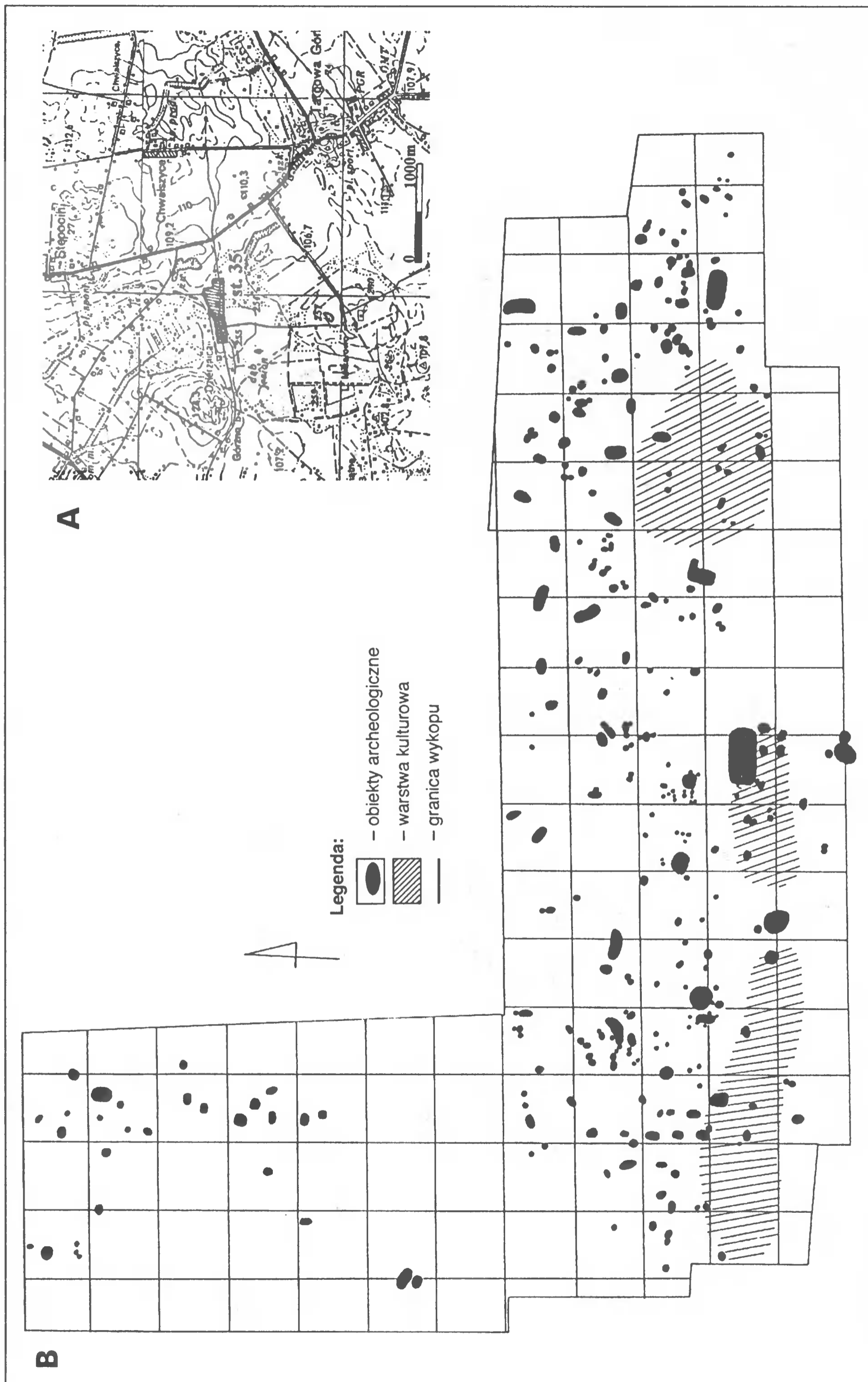
Badania wykopaliskowe na stanowisku nr 35 w Dzierznicy przeprowadzone zostały przez Zespół Badań Archeologicznych Instytutu Prahistorii UAM, działającego przy Fundacji Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu, w związku z planowaną w tym miejscu budową autostrady A2.

Omawiane stanowisko zostało odkryte w kwietniu 1985 r. podczas badań terenowych w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski oraz zweryfikowane w czasie badań powierzchniowych, przeprowadzonych wiosną 1995 r., wzdłuż planowanej trasy autostrady A2, na odcinku Poznań-Września. Po tych badaniach, na podstawie analizy pozyskanych materiałów zabytkowych, wskazujących na obecność w tym miejscu osadnictwa z epoki neolitu (13 fragmentów ceramiki), cmentarzyska kultury łużyckiej (18 fragmentów ceramiki), rozległej osady kultury przeworskiej (244 fragmentów ceramiki) oraz śladów osadnictwa z okresu średniowiecznego i nowożytnego (9 fragmentów ceramiki), podjęto decyzję o przeprowadzeniu na tym stanowisku ratowniczych badań wykopaliskowych.

Stanowisko leży 30 km w linii prostej na wschód od Poznania, 2 km na wschód od wsi Giecz, na rozwidleniu dróg prowadzących z Górzna do Targowej Górki, na wschód i na północny wschód do Dzierznicy (ryc. 1A). Według kryteriów podziału fizyczno-geograficznego Polski, badany obszar należy do mezoregionu Równiny Wrzesińskiej Pojezierzy Wielkopolskich (J. Kondracki 1994). Wykop badawczy zlokalizowany był na łagodnym stoku małej doliny, której dno przekształcone zostało w podmokłe łąki.

Badania wykopaliskowe rozpoczęto 13 sierpnia 1997 r. i były prowadzone równolegle przez Zespół Badań Archeologicznych Instytutu Prahistorii UAM w Poznaniu (południowa część stanowiska) oraz przez zespół badawczy Ośrodka Naukowo-Konserwatorskiego w Poznaniu (północna część stanowiska). Od roku następnego do roku 2002, badania kontynuował już samodzielnie Zespół Badań Archeologicznych Instytutu Prahistorii UAM w Poznaniu. Pracami w terenie kierował autor niniejszego komunikatu.

Lokalizacja, wielkość oraz granice wykopu badawczego uwarunkowane zostały przebiegiem trasy autostrady i budowanym w tym miejscu parkingiem. Wstępnie do badań wykopaliskowych przeznaczono obszar o powierzchni 2 ha, równocześnie wyznaczając przypuszczalną peryferię wschodnią stanowiska. Już w trakcie pierwszego sezonu badań okazało się, że osadnictwo pradziejowe rozciąga się na zdecydowanie większym obszarze niż pierwotnie sądzono. W ciągu kolejnych lat poszerzano wykop archeologiczny w kierunku zachodnim, dążąc do uchwycenia tej peryferii stanowiska. Możliwości wyznaczenia zasięgu osadnictwa od strony północnej i południowej zostały ograniczone określonymi ramami inwestycji. Łącznie w latach 1997-2001 przebadano obszar 579 arów i zarejestrowano 2137 obiektów osadowych oraz 19 grobów.

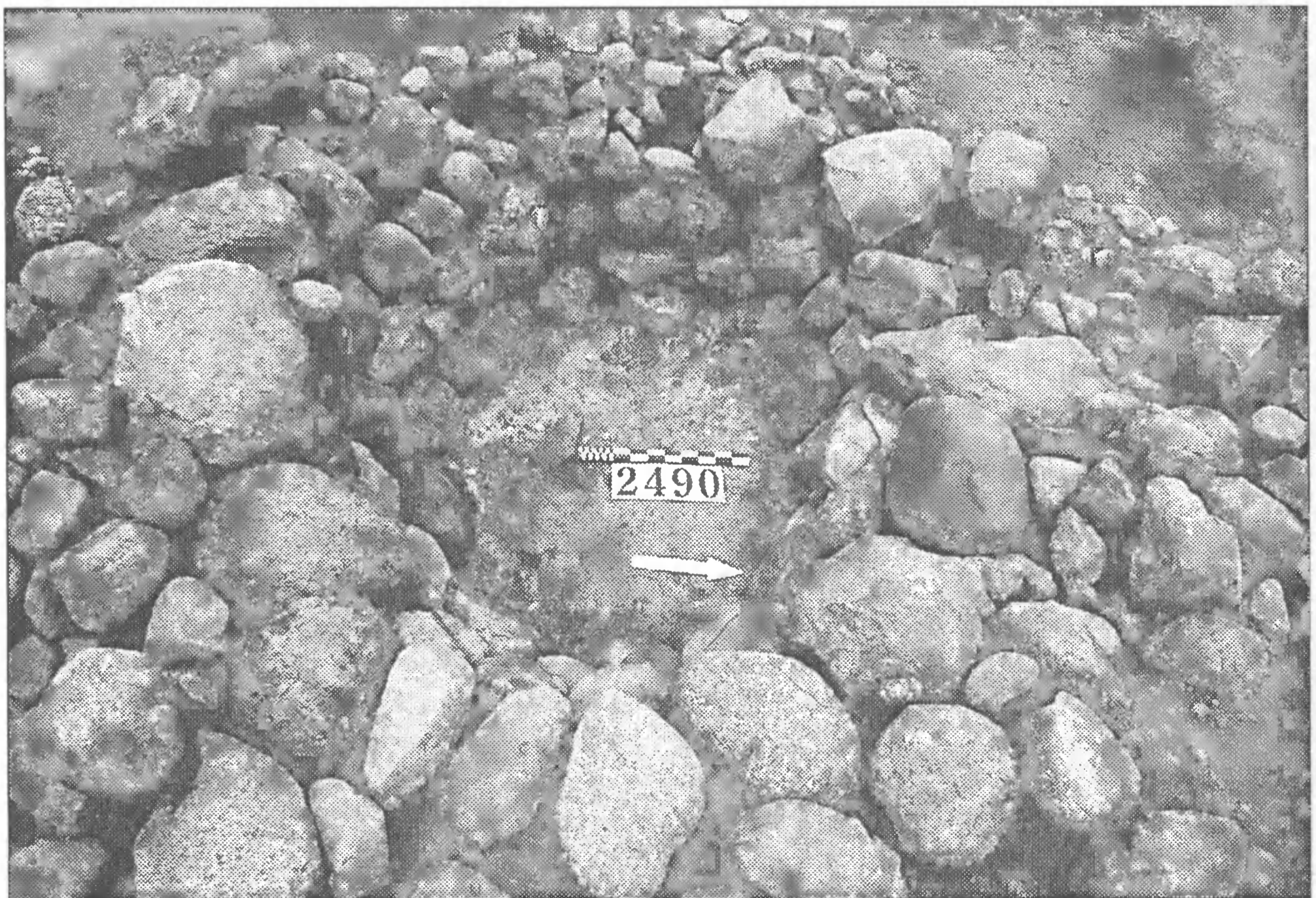

Rys. A. Sobucki
 Ryc. 1. Dzierznica, stan. 35, gm. Dominowo. A – położenie stanowiska; B – plan zbiorczy obiektów archeologicznych z badań w roku 2002 (obiekty archeologiczne; warstwa kulturowa; granica wykopu)

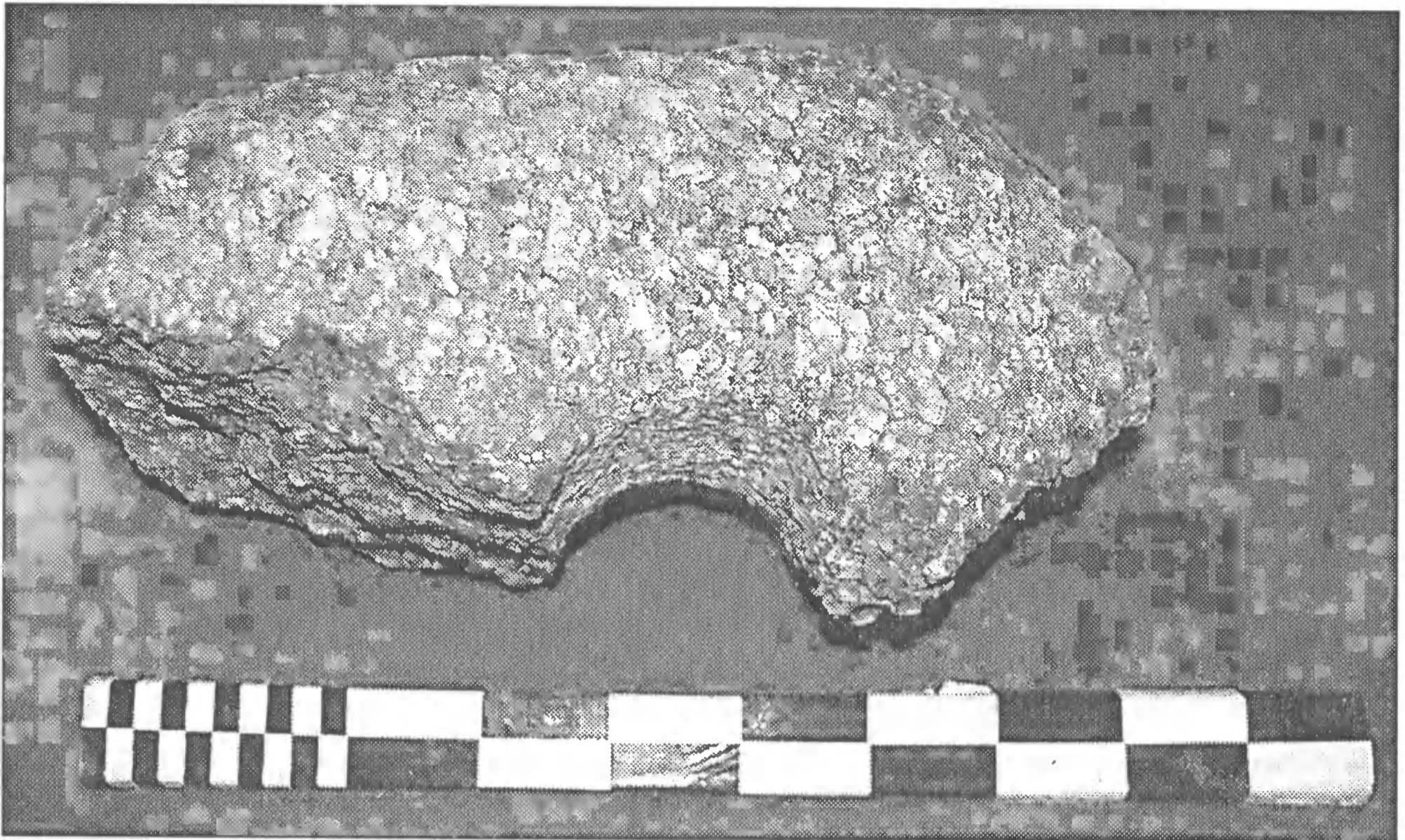
Fot. A. Sobucki

Ryc. 2. Dzierznica, stan. 35, gm. Dominowo. Obiekt nr 2277 – piec dymarski kultury przeworskiej

Fot. A. Sobucki

Ryc. 3. Dzierznica, stan. 35, gm. Dominowo. Obiekt nr 2490 – piec wapienniczy kultury przeworskiej

Fot. A. Sobucki

Ryc. 4. Dzierznica, stan. 35, gm. Dominowo. Obiekt nr 2490 – fragment żarna rotacyjnego kultury przeworskiej

Pod względem archeologicznym – na podstawie wstępnej klasyfikacji materiału źródłowego w zakresie funkcji i chronologii – na omawianym stanowisku odkryto ślady osadnictwa mezolitycznego, osadę kultury pucharów lejkowatych, ślad osadnictwa kultury lendzielskiej, kultury amfor kulistych, kultury trzcinieckiej, osadę kultury łużyckiej, osadę i cmentarzysko kultury pomorskiej, dwufazową osadę kultury przeworskiej oraz ślad osadnictwa z wczesnego średniowiecza.

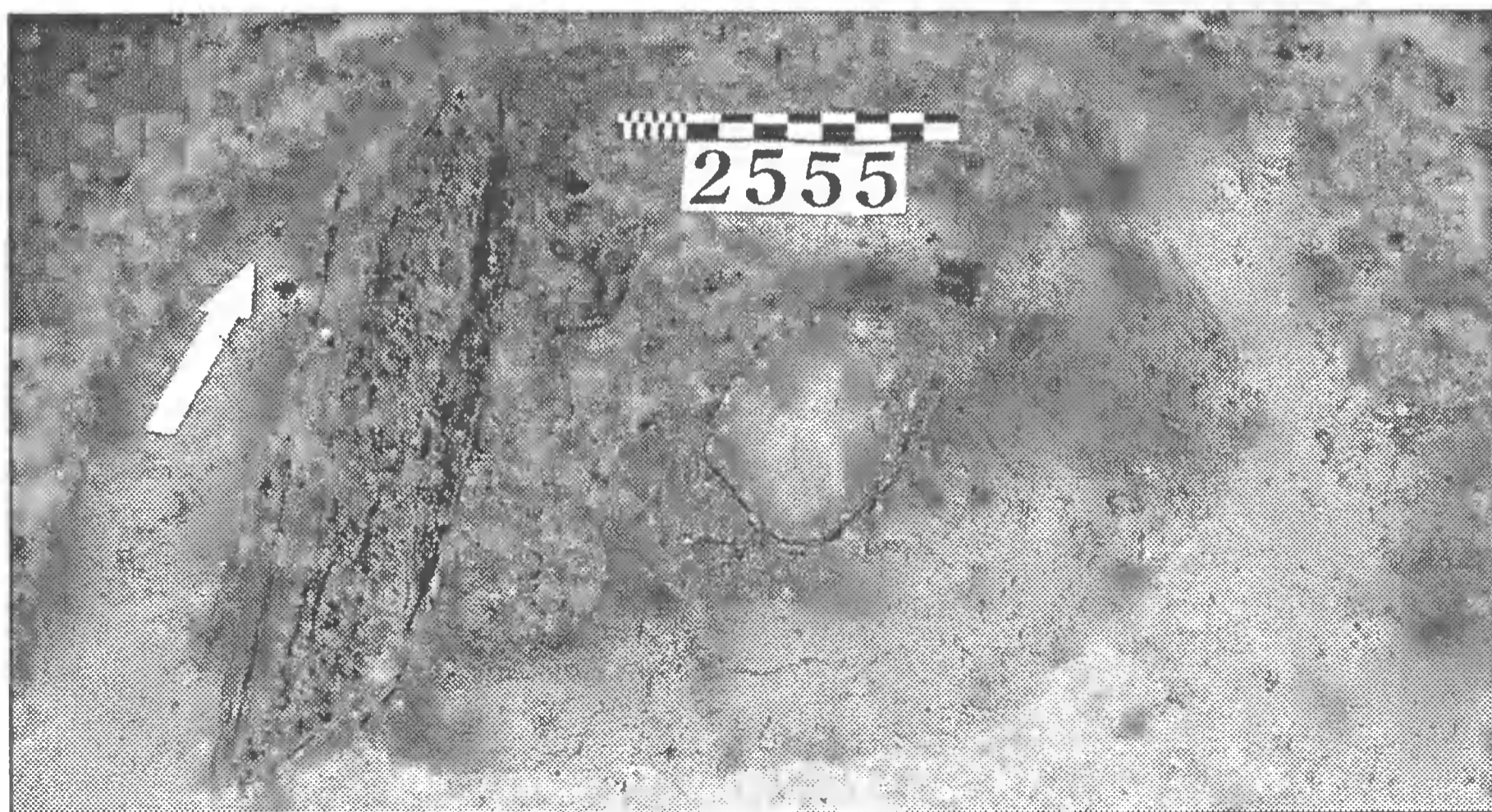
Zasadniczą część stanowiska zajmuje osada kultury przeworskiej. Obiekty koncentrujące się w centralnej części stanowiska można datować na młodszy okres przedrzymski, natomiast we wschodniej części badanego obszaru mamy do czynienia z materiałem pochodzącym z późnego okresu wpływów rzymskich.

Prace prowadzone w roku 2002 skupiły się na obszarze wschodniej peryferii stanowiska, która została wyznaczona w roku 1997 na podstawie zasięgu występowania materiału ceramicznego, pochodzącego z badań powierzchniowych. Po odsłonięciu warstwy ornej okazało się, że koncentruje się tutaj bardzo intensywne osadnictwo pradziejowe. Badania wykopaliskowe przeprowadzono w terminie od 22 kwietnia do 13 grudnia. Objęty nimi został obszar 109 arów. W ich efekcie odsłonięto 329 obiektów osadniczych ostatecznie ustalając wschodnią peryferię stanowiska (ryc. 1B). Według wstępnych ustaleń chronologicznych wydaje się, że zasadniczą część, zarówno obiektów nieruchomych, jak i materiału zabytkowego (ceramika, metale, przedmioty kościane i kamienne), należy łączyć z osadnictwem kultury przeworskiej. Mamy tutaj do czynienia z częścią gospodarczą, związaną z hutnictwem żelaza. Jednoznacznie świadczy o tym charakter niektórych obiektów nieruchomych oraz duża liczba fragmentów żużla żelaznego, zarejestrowana w licznych obiektach oraz w warstwie kulturowej.

Obiektami o charakterze produkcyjnym są dwa piece dymarskie (ob. 2277, 2564 – ryc. 2) oraz jeden domniemany (ob. 2274), bardzo mocno zniszczony i zniekształcony przez dren melioracyjny). Obok dymarek znajdowały się obiekty, w których odkryto stosunkowo duże,

plaskie fragmenty mocno przepalanej gliny, stopionej z dużymi bryłami żużla (te ostatnie to prawdopodobnie pozostałości po dymarkach, które po zakończeniu procesu wypału rozbijano w celu wyjęcia łupki metalicznego żelaza). W jednym z takich obiektów – nr 2557 – odkryto fragment glinianej formy odlewniczej oraz brązową zapinkę, o długości 2,1 cm, typu AV, seria 8, 125-126 według O. Almgrena (1923). Dalej odkryto kilkanaście prostokątnych palenisk służących do wypału węgla drzewnego, niezbędnego do wytopu żelaza. Kolejnym obiektem, wyraźnie związanym z metalurgią, jest piec wapienniczy (ob. 2490). Był to rozległy obiekt kształtu kolistego, o średnicy ok. 3,5 m, zbudowany z dużych kamieni ściśle do siebie dopasowanych, często łupanych, a dla wzmocnienia konstrukcji obłożonych drobniejszymi otoczkami (ryc. 3). Przy jego budowie wykorzystano także połowę żarna rotacyjnego (ryc. 4). Wewnątrz pieca znajdowały się fragmenty polepy, węgle drzewne, nieliczna ceramika oraz warstwa wapna przemieszana miejscami z intensywną spalenizną. Wapno w procesie wypału żelaza pełniło ważną rolę topnika umożliwiającego uzyskanie wyższej temperatury. W trakcie badań prowadzonych w latach wcześniejszych odkryto jeszcze cztery inne piece wapiennicze związane z ludnością kultury przeworskiej.

Bardzo ciekawymi obiektami, które także w pewien sposób możemy wiązać z działalnością metalurgiczną są studnie. W roku 2002 odkryto trzy takie obiekty (ob. 2248, 2555, 2565), rok wcześniej także trzy. Wszystkie znajdowały się we wschodniej części stanowiska w niewielkiej odległości od dymarek, pieca wapienniczego oraz palenisk. Miały one bardzo podobną konstrukcję: w partii stropowej znajdowała się kamienna cembrowina, poniżej pozostałości konstrukcji drewnianej. Niestety, prawdopodobnie z powodu właściwości chemicznych podłoża oraz być może wskutek zastosowania mało trwałego budulca, konstrukcje drewniane studni zachowały się bardzo słabo. W przypadku obiektu nr 2248 i 2565 były to często słabo czytelne smugi po rozłusowanym drewnie. Tylko w obiekcie nr 2555 zachowały się dwie deski, stanowiące pozostałość po, być może, zrębowej konstrukcji studni (ryc. 5). W jej wypełniku znaleziono liczną ceramikę, kości zwierzęce, fragment jasnozielonego przezroczystego paciorka szklanego oraz brązową zapinkę z kapturkiem i rozszerzoną nóżką, o długości 3,5 cm, typu A II, 41 według O. Almgrena (1923). Natomiast w studni nr 2248, obok licznej

Fot. A. Sobucki

Ryc. 5. Dzierznica, stan. 35, gm. Dominowo. Obiekt nr 2555 – studnia kultury przeworskiej

Fot. A. Sobucki

Ryc. 6. Dzierznica, stan. 35, gm. Dominowo. Obiekt nr 2248 – przedmiot drewniany
znaleziony w studni kultury przeworskiej

ceramiki i materiału kostnego, odkryto szpilę wykonaną z poroża oraz przedmiot drewniany w kształcie haka (ryc. 6).

Na stanowisku w Dzierznicy odkryto też obiekty o charakterze mieszkalno-gospodarczym. Są to półziemianki, wśród których na uwagę zasługuje obiekt nr 2561 w kształcie prostokąta z zaokrąglonymi narożnikami, o powierzchni ok. 32 m² (8 × 4 m). Ponadto odkryto paleniska, dołki postłupowe oraz różnej wielkości i różnego kształtu jamy gospodarcze.

Tak jak założono na początku badań, został ustalony maksymalny zasięg stanowiska w kierunku wschodnimi; zdołano też przebadać (prawdopodobnie w znacznym zakresie) część produkcyjną osady kultury przeworskiej. Stwierdzono dalszą kontynuację wspomnianej osady w kierunku południowo-wschodnim. Niestety, wykracza ona w tym miejscu poza granice inwestycji, co wyklucza dalsze badania ratownicze.

Bibliografia

ALMGREN O.

1923 *Studien über nordeuropäischen Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinzialrömischen und südrussischen Formen*, Leipzig.

KONDRACKI J.

1994 *Geografia Polski. Mezoregiony fizyczno-geograficzne*. Warszawa.

Adres autora:

mgr Artur Sobucki

Instytut Prahistorii UAM

ul. Święty Marcin 78

61-809 Poznań

**Archäologische Rettungsgrabungen auf der Mehrkulturfundstelle
Nr. 35 in Dzierznica, Gem. Dominowo, Woj. Wielkopolskie,
durchgeführt im Jahr 2002.
Untersuchungsbericht
Zusammenfassung**

Die Ausgrabungen auf der Fundstelle Nr. 35 in Dzierznica, Gem. Dominowo wurden im Jahr 2002, vom 22. April - 13. Dezember durchgeführt. Es war die sechste Untersuchungssaison auf dieser Fundstelle. Die Ausgrabungen führte das Team für Archäologische Untersuchungen des Instituts für Urgeschichte der Adam Mickiewicz-Universität, das bei der Stiftung der Adam Mickiewicz-Universität in Poznań (Posen) tätig ist.

Die Geländeuntersuchungen konzentrierten sich in der östlichen Peripherie der Fundstelle, die nach Vorfestlegungen, grundsätzlich mit einer Siedlung der Bevölkerung der Przeworsk Kultur verbunden war, wo ein mit dem Eisenhüttenwesen verbundene Wirtschaftsteil freigelegt wurde. Die Objekte mit Produktionscharakter sind zwei sichere und ein vermutlicher Schmelzofen mit Blasebalg zusammen mit den Gruben, welche die Überreste von zerschlagenen Kuppeln, einen Kalkofen, drei Brunnen sowie Herdstellen zum Holzkohlenbrennen enthalten. Auf fast ganzem untersuchten Gebiet wurde das Auftreten von Schlackenfragmenten festgelegt. Insgesamt wurden 109 Ar untersucht und 329 feste Objekte freigelegt. Neben den Objekten, mit Produktionscharakter wurden auch Wohn-Wirtschaftsobjekte freigelegt. Es sind Grubenhäuser, Herdstellen, Pfostenöffnungen und die Gruben aller Art.

So wie am Anfang der Untersuchungen angenommen, wurde der Höchstbereich der Fundstellen im Osten bestimmt und es gelang, im hohen Grade den Produktionsteil der Siedlung der Przeworsk Kultur zu untersuchen.

Abbildungen

Abb. 1. Dzierznica, Fst. 35, Gem. Dominowo. A – Lage der Fundstelle; B – Sammelplan der archäologischen Objekte aus den Untersuchungen im Jahr 2002 (Legende: archäologische Objekte; Kulturschicht; Grenze der Grabungsfläche). Gez. A. Sobucki

Abb. 2. Dzierznica, Fst. 35, Gem. Dominowo. Objekt Nr. 2277 - Schmelzofen mit Blasebalg der Przeworsk Kultur. Photo: A. Sobucki

Abb. 3. Dzierznica, Fst. 35, Gem. Dominowo. Objekt Nr. 2490 – Kalkofen der Przeworsk Kultur. Photo: A. Sobucki

Abb. 4. Dzierznica, Fst. 35, Gem. Dominowo. Objekt Nr. 2490 – Fragment eines Rotationsmahlsteins der Przeworsk Kultur. Photo: A. Sobucki

Abb. 5. Dzierznica, Fst. 35, Gem. Dominowo. Objekt Nr. 2555 – Brunnen der Przeworsk Kultur. Photo: A. Sobucki

Abb. 6. Dzierznica, Fst. 35, Gem. Dominowo. Objekt Nr. 2248 – Holzgegenstand, der im Brunnen der Przeworsk Kultur freigelegt wurde. Photo: A. Sobucki

WOJCIECH KACZOR

Archeologiczne badania ratunkowe na wielokulturowym stanowisku nr 5 (A2-135) w Konarzewie, pow. poznański, woj. wielkopolskie.

KOMUNIKAT Z BADAŃ

Stanowisko archeologiczne nr 5 w Konarzewie, gm. Dopiewo, zlokalizowane jest około 600 m na północ od zabudowań wsi, po obu stronach asfaltowej drogi prowadzącej do Dopiewca. Znajduje się ono na wykorzystywanym rolniczo obszarze, bez wyraźnych różnic w rzeźbie terenu (ryc. 1) i częściowo położone jest na trasie projektowanej autostrady A2, łączącej zachodnią i wschodnią granicę Polski (ryc. 2).

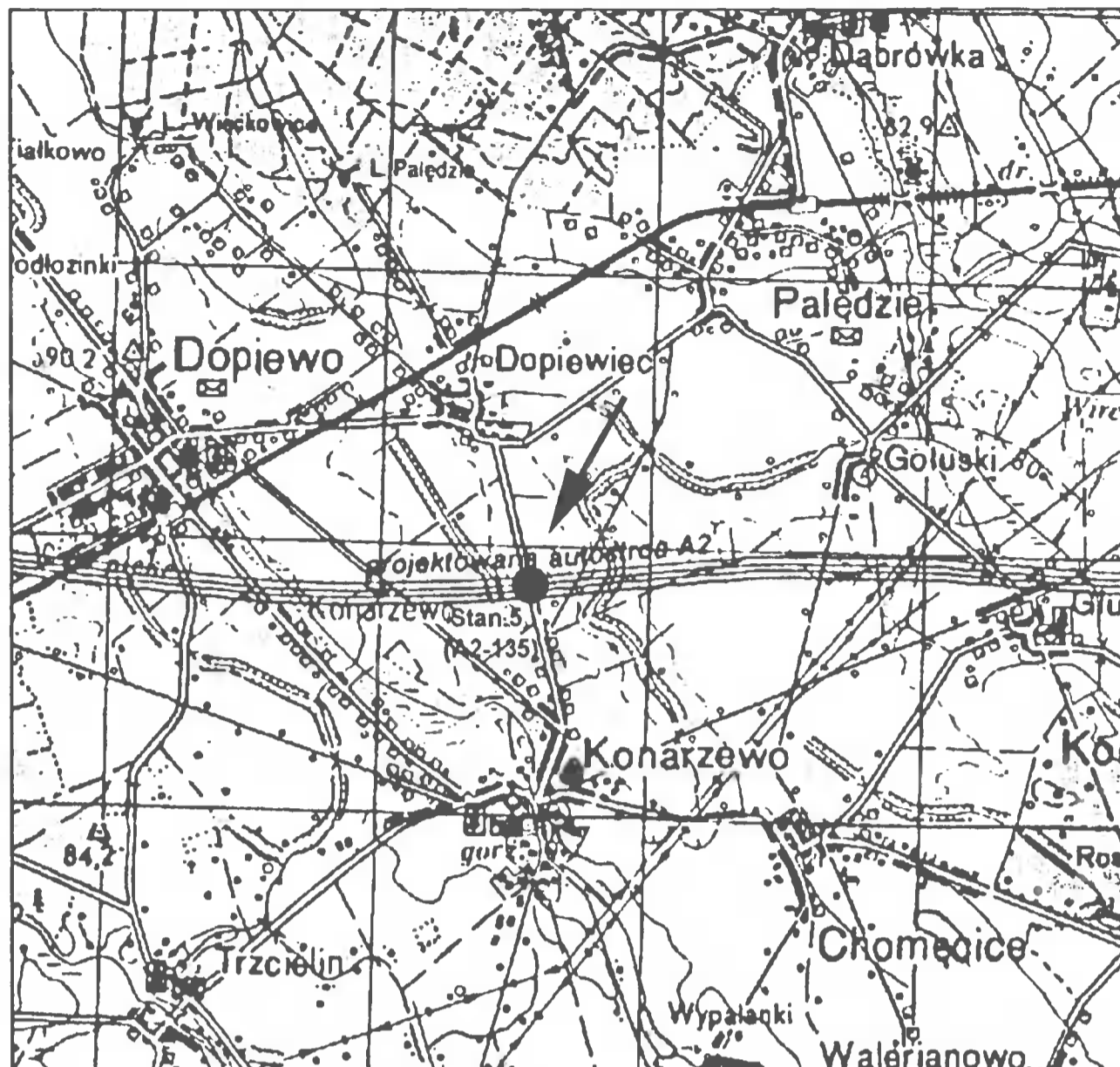
Stanowisko po raz pierwszy zarejestrowane zostało w trakcie archeologicznych badań powierzchniowych w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski (obszar 53-25, numer 165), a następnie pozytywnie zweryfikowane i wytypowane do ratowniczych badań wykopaliskowych podczas poszukiwań na trasie autostrady. Ich wynikiem było odkrycie w tym miejscu punktu osadniczego z epoki neolitu (1 fragment ceramiki), punktu osadniczego ludności kultury łużyckiej (7 fragmentów), osady z późnego okresu wpływów rzymskich i okresu wędrówek ludów (78 fragmentów ceramiki), śladu osadniczego z fazy D wczesnego średniowiecza w Wielkopolsce (X-połowa XI w.; 5 fragmentów) oraz śladów osadnictwa z późnego średniowiecza i czasów nowożytnych (w sumie 16 fragmentów ceramiki). W ramach autostrady A2, na obszarze byłego województwa poznańskiego, stanowisko zostało oznaczone numerem 135.

Badania wykopaliskowe przeprowadzone zostały przez Zespół Badań Archeologicznych Instytutu Prahistorii UAM, funkcjonujący w ramach Centrum Badań Archeologicznych przy

Fot. W. Kaczor

Ryc. 1. Konarzewo, stan. 5, gm. Dopiewo. Widok stanowiska od strony północnej

Ryc. 2. Konarzewo, stan. 5, gm. Dopiewo. Lokalizacja stanowiska w terenie na trasie autostrady A2.

Fundacji Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Inwestorem przedsięwzięcia była Generalna Dyrekcja Dróg Krajowych i Autostrad (dawniej Agencja Budowy i Eksploatacji Autostrad) z siedzibą w Warszawie.

Wielkość wykopu badawczego uwarunkowana została przebiegiem trasy autostrady oraz budowanym w tym miejscu tzw. miejscem obsługi podróżnego (MOP). Pierwotnie w wyniku badań powierzchniowych przeznaczono do prac wykopaliskowych 10 arów powierzchni. Po ich przebadaniu obszar ten znacznie powiększono w kierunku północnym i zachodnim.

W założonym wykopie stwierdzono prosty geologicznie układ nawarstwień:

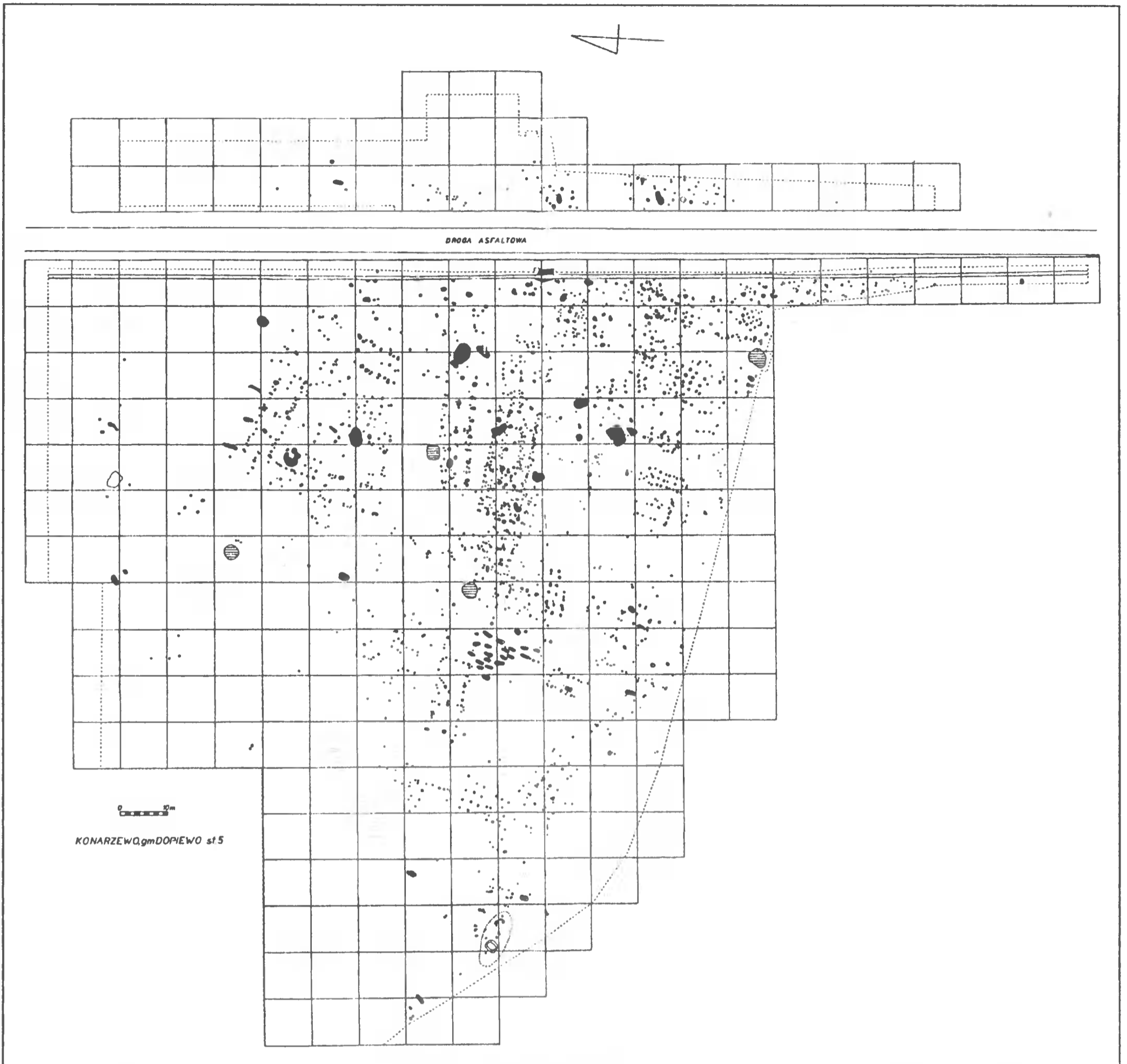
I warstwa naturalna to humus w postaci ciemnoszarej warstwy ziemi próchnicznej o przeciętnej miąższości 0,3-0,5 m;

II warstwa to calec w postaci pomarańczowej, żółtej i szarozółtej gliny w południowej części stanowiska oraz jasnoszarozółtego, drobnoziarnistego piasku przemieszanego z gliną w części północnej.

W części południowej wykopu na niewielkiej powierzchni występowała szczątkowo zachowana warstwa kulturowa o miąższości 0,1-0,15 m.

Pierwsze prace wykopaliskowe rozpoczęto późną jesienią 1998 r. pod kierunkiem mgr. A. Michałowskiego. W okresie tym, na powierzchni 3,5 ara, odsłonięto 133 obiekty archeologiczne. Następnie w latach 1999-2002 kierownictwo w terenie sprawował autor niniejszego komunikatu. Na przełomie sierpnia i września 2001 r., po wschodniej stronie drogi asfaltowej, badania prowadził mgr M. Zółkiewski, odkrywając 20 arów powierzchni z blisko 90 obiektami kultury przeworskiej. Ogółem podczas pięciu sezonów przebadano 2,14 ha powierzchni i zarejestrowano 1995 obiektów archeologicznych (ryc. 3).

Na podstawie wstępnej analizy materiału źródłowego – w zakresie funkcji i chronologii – odkryto dwie fazy zasiedlenia badanego obszaru. Z epoki neoltu pochodzą nieliczne ślady

Rys. K. Czarnecka-Kaczor, W. Kaczor

Ryc. 3. Konarzewo, stan. 5, gm. Dopiewo. Rozmieszczenie obiektów z późnego okresu wpływów rzymskich i okresu wędrówek ludów (widoczne układy dołków postępowych świadczące o występowaniu naziemnych konstrukcji słupowych)

osadnictwa ludności kultury amfor kulistych (KAK), w postaci dwóch półziemianek (ob. 405 i 1050) i występującej tu ceramiki naczyniowej (około 2000 fragmentów).

Natomiast zdecydowanie dominującym materiałem (około 18000 fragmentów) jest ceramika ludności kultury przeworskiej z późnego okresu wpływów rzymskich i wędrówek ludów. Przeważającym typem obiektów (ponad 90% znalezisk) są dołki postępowe, których przestrzenne układy świadczą wyraźnie o występowaniu wielkich budynków naziemnych o konstrukcji słupowej (ryc. 4). Ich długość waha się od kilku do dwudziestu kilku metrów, a szerokość nie przekracza 5-6 m. Tego rodzaju budynki dominują wśród odkrytych na osadzie. Ziemiarki zostały potwierdzone zaledwie przez 3 obiekty.

Bardzo interesującymi i bogatymi w zabytki są trzy studnie (ob. nr 500, 930 i 1535) o drewnianej konstrukcji zrębowej, umocnione na zewnątrz ściśle przylegającymi kamieniami polny-

mi (ryc. 5). Ich głębokość sięgała 3,5 m. W przypadku studni o nr 500 obserwujemy fakt jej jednoczasowego zasypania. Na dnie odkryto kompletny szkielet dwuletniego samca sarny (informacja ustna dr. inż. D. Makowieckiego z Pracowni Archeobiologicznej IAE PAN, Oddział w Poznaniu). Znaleździ należy interpretować najprawdopodobniej jako ofiarę zakładzinową. Znaleździ tam również fragmenty drewnianej misy oraz pozostałości doskonale wykonanego i ornamentowanego naczynka w formie wazy. Z kolei w studni nr 930 odkryto żelazny uchwyt oraz fragmenty wiadra z kory. Ponadto w wypełniskach obu tych obiektów znajdowały się liczne ułamki naczyń ceramicznych i kości zwierzęcych. Najbogatszą okazała się studnia nr 1535, w której oprócz 6500 fragmentów ceramiki, na głębokości 2,2 m znaleździ m.in. ponad 100 szklanych paciorków, ułamki przepalonego grzebienia trójwarstwowego oraz fragmenty niezidentyfikowanej ozdoby, łącznie z licznymi przepalonymi szczątkami kostnymi. Ponadto z dna tejże studni pochodzi prosty nóż żelazny z zachowaną obsadką i część misy drewnianej, prawdopodobnie toczonej na tokarce. Analizy dendrochronologiczne określają powstanie studni nr 500 i 1535 na lata 40. IV w. po Chr., natomiast drewno ze studni nr 930 zostało ścięte, w świetle wspomnianych analiz, około roku 352 po Chr. (informacja ustna dr. hab. inż. M. Krąpca z Pracowni Dendrochronologicznej AGH w Krakowie).

Ciekawym pod względem funkcjonalnym, a także techniki budowy, jest kompleks 19 palenisk występujących obok siebie na niewielkiej przestrzeni (ryc. 6). Wszystkie ułożone były na osi północ-południe i miały regularny, prostokątny bądź trapezowaty zarys. Ich głębokość wynosiła 0,15-0,2 m, a w wypełniskach, oprócz przepalonych kamieni i spalenizny, zalegały nieliczne fragmenty ceramiki naczyniowej, polepy i węgla drzewnych.

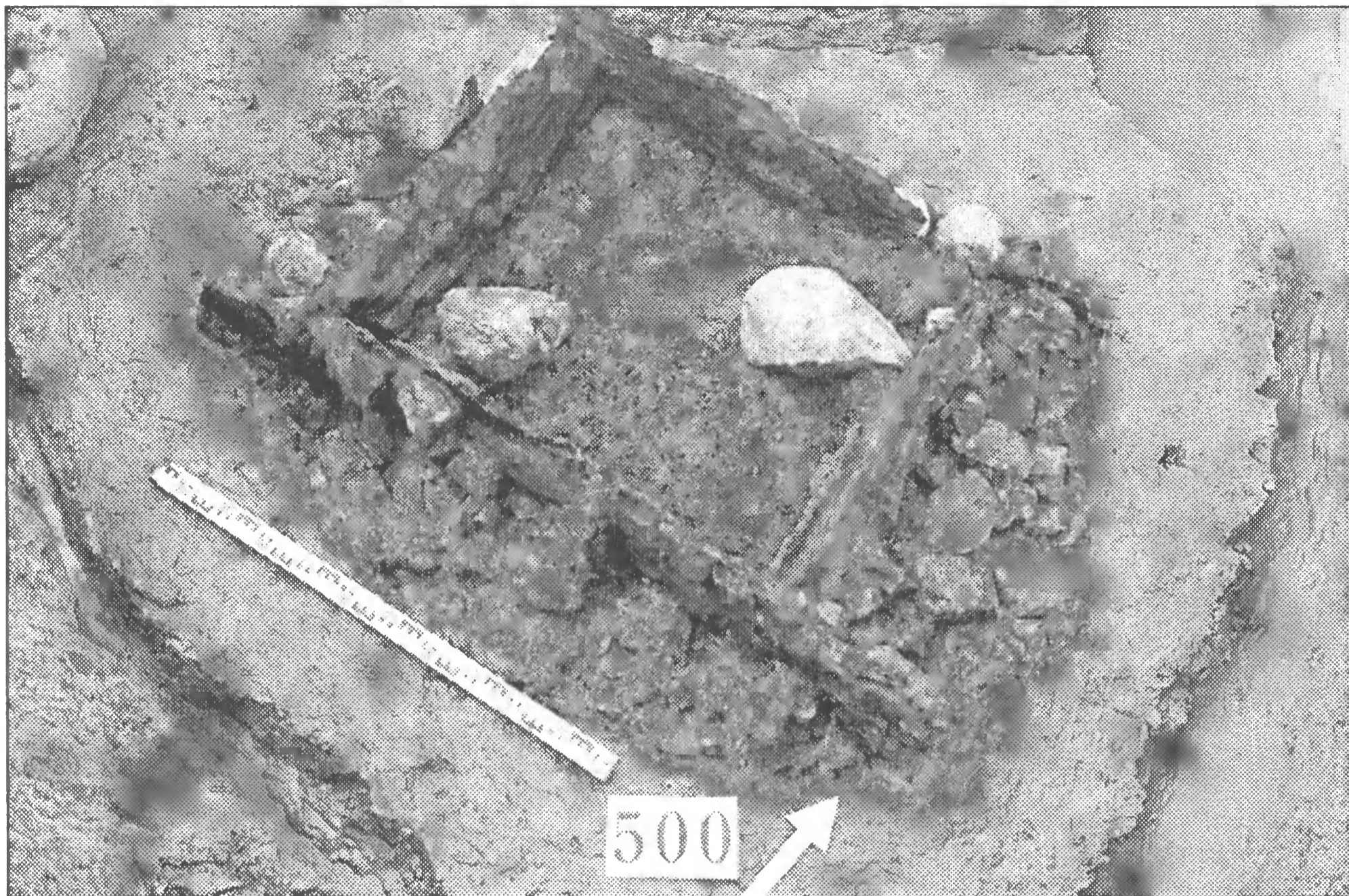
Interesującą pod względem funkcji jest owalna jama o głębokości 0,96 m, wyłożona warstwami przepalonych kamieni (ryc. 7). Być może, pełniła ona funkcję łaźni parowej.

Na zachodnim krańcu osady odkryto owalny bruk kamienny o długości 12,2 m i szerokości 5,4 m, częściowo zniszczony. Około 0,15-0,2 m poniżej, w części centralnej, znajdował

Fot. W. Kaczor

Ryc. 4 . Konarzewo, stan. 5, gm. Dopiewo. Dołki postupowe wyznaczające zarysy budynków naziemnych ludności kultury przeworskiej

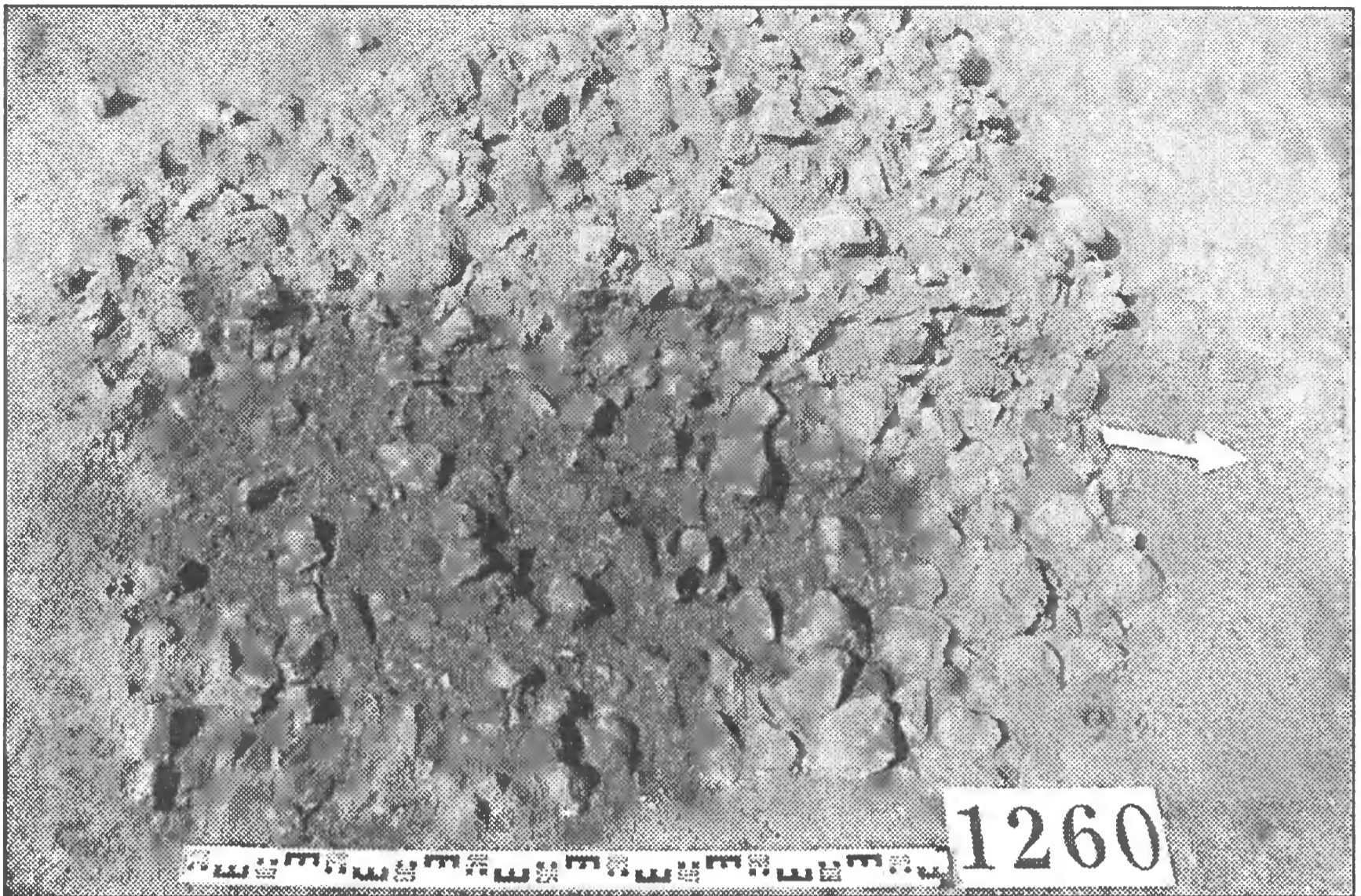
Fot. W. Kaczor

Ryc. 5. Konarzewo, stan. 5, gm. Dopiewo. Relikty drewnianej studni o cembrowinie w konstrukcji zrębowej z późnego okresu wpływów rzymskich

Fot. W. Kaczor

Ryc. 6. Konarzewo, stan. 5, gm. Dopiewo. Kompleks kamiennych palenisk ludności kultury przeworskiej

Fot. W. Kaczor

Ryc. 7. Konarzewo, stan. 5, gm. Dopiewo. Jama (ob. 1260) wyłożona przepalonymi kamieniami – pozostałość łaźni parowej

się prostokątny obiekt rowkowy o wymiarach $2,6 \times 2,2$ m i głębokości około 0,15 m. Jego wypełnisko tworzyły ciemnoszary i czarny, drobnoziarnisty piasek, a w części północnej znaleziono zniszczoną popielnicę z przepalonymi, ludzkimi szczątkami kostnymi, wraz z dwoma innymi naczyniami (w tym bogato zdobione naczynie situlowate). Analiza kostna i poszukiwane aktualnie analogie pozwolą, być może, już niedługo określić charakter tego nietypowego pochówka.

Wśród materiału ceramicznego pozyskanego z osady przeważają fragmenty ręcznie lepionych naczyń jajowatych o wychylonych na zewnątrz krawędziach. Występują też naczynia toczone na kole oraz wielkie naczynia zasobowe tzw. *Krausengefässe*. Zabytki tzw. wydzielone są nieliczne i oprócz wspomnianych już przedmiotów znalezionych w studni, należy wymienić fragmenty dwu zapinek żelaznych, igłę z brązu oraz fragment dużego paciorka szklanego. Ponadto zarejestrowano liczne kawałki przepalanej gliny (polepy) oraz kości zwierzęce.

Materiał zabytkowy pozwala datować osadę na koniec późnego okresu wpływów rzymskich i okres wędrówek ludów. Czas powstania osiedla z dużym prawdopodobieństwem możemy odnieść do lat 40. IV w. po Chr. (budowa studni); ustalenie końca istnienia osady wymaga dalszych analiz.

Efektom dotychczasowych badań wykopaliskowych stanowiska było – oprócz rozpoznania fragmentu zabudowy osiedla – także określenie północnych i północno-zachodnich krańców tegoż założenia. Badania stanowiska będą kontynuowane w latach następnych.

Adres autora:
mgr Wojciech Kaczor
Instytut Prahistorii UAM
ul. Święty Marcin 78
61-809 Poznań

**Archäologische Rettungsgrabungen auf der Mehrkulturfundstelle
Nr. 5 (A2-135) in Konarzewo, Kreis Poznań, Woj. Wielkopolskie.
Bericht über die Untersuchungen
Zusammenfassung**

Die Rettungsgrabungen auf der Fundstelle 5 (A2-135) in Konarzewo, Gem. Dopiewo, Kreis Poznań, Woj. Wielkopolskie führte in den Jahren 1998-2002 das Team für Archäologische Untersuchungen des Instituts für Urgeschichte der Adam Mickiewicz-Universität, das im Rahmen des Zentrums Archäologischer Untersuchungen bei der Stiftung der Adam Mickiewicz-Universität in Poznań (Posen) tätig ist.

Im Ergebnis wurden auf 2,14 ha 1995 archäologische Objekte freigelegt und wenige Spuren der Besiedlung der Bevölkerung der Kugelamphorenkultur aus dem Neolithikum festgestellt sowie eine Siedlung der Bevölkerung der Przeworsk Kultur, die in die späte römische Kaiserzeit und Völkerwanderungszeit datiert wird, freigelegt.

Auf der Fundstelle haben wir mit zahlreichen Gebäuden mit Holzpfostenkonstruktion (Wohnhütten, Speicher), nicht zahlreich vertretenen vertieften Erdhütten und mit der übrigen, für eine Siedlung typischen Wirtschaftinfrastruktur (Brunnen, Herdstellen) zu tun. Bisher wurde auch ein Grab freigelegt, das auf die Funktionierungszeit der Siedlung fällt, deren Entstehung mit großer Wahrscheinlichkeit mit der Zeit des Brunnenbaus verbunden werden kann, die dendrochronologisch in die 40. Jahre des 4. Jh. nach Chr. datiert wird. Das Ende der Siedlungsfunktionierung bedarf weiterer Untersuchungen.

Die archäologischen Untersuchungen auf der Fundstelle werden in den nächsten Jahren weiter geführt.

Abbildungen

Abb. 1. Konarzewo, Fst. 5, Gem. Dopiewo. Ansicht der Fundstelle von der nördlichen Seite. Photo: W. Kaczor

Abb. 2. Konarzewo, Fst. 5, Gem. Dopiewo. Lage der Fundstelle im Gelände bei der Autobahn A2

Abb. 3. Konarzewo, Fst. 5, Gem. Dopiewo. Anordnung der Objekte aus der späten römischen Kaiserzeit und der Völkerwanderungszeit (ersichtliche Anordnung der Pfostengruben, die von dem Auftreten der überirdischen Pfostenkonstruktionen zeugen). Legende: archäologische Objekte; Grenze der Grabungsfläche; Ar. Gez. K. Czarnecka-Kaczor, W. Kaczor

Abb. 4. Konarzewo, Fst. 5, Gem. Dopiewo. Pfostengruben, die die Umriss der überirdischen Gebäude der Bevölkerung der Przeworsk Kultur bestimmen. Photo: W. Kaczor

Abb. 5. Konarzewo, Fst. 5, Gem. Dopiewo. Relikte eines Holzbrunnens mit der Verkleidung in Blockkonstruktion aus der späten römischen Kaiserzeit. Photo: W. Kaczor

Abb. 6. Konarzewo, Fst. 5, Gem. Dopiewo. Steinherdstellenkomplex der Bevölkerung der Przeworsk Kultur. Photo: W. Kaczor

Abb. 7. Konarzewo, Fst. 5, Gem. Dopiewo. Mit durchgebrannten Steinen verlegte Grube (Objekt 1260) – Überreste eines Dampfbades. Photo: W. Kaczor

MICHAŁ BRZOSTOWICZ, HENRYK MACHAJEWSKI

Wyniki badań archeologicznych na osadzie z młodszego okresu przedrzymskiego w Więckowicach woj. wielkopolskie, pow. Poznań, stan. 20

Uwagi wstępne

W trakcie prac budowlanych prowadzonych w listopadzie 2000 r. w Więckowicach, przy ul. Jeziornej 167 natrafiono na pozostałości po dawnym osadnictwie, w postaci jamy wypełnionej licznymi fragmentami naczyń ceramicznych. Już wstępne oględziny znaleziska i miejsca odkrycia upoważniły do stwierdzenia, że natrafiono tam na jamę gospodarczą pochodzącą z młodszego okresu przedrzymskiego. Celem jej udokumentowania wytyczono niewielki wykop o powierzchni 9,7 m².

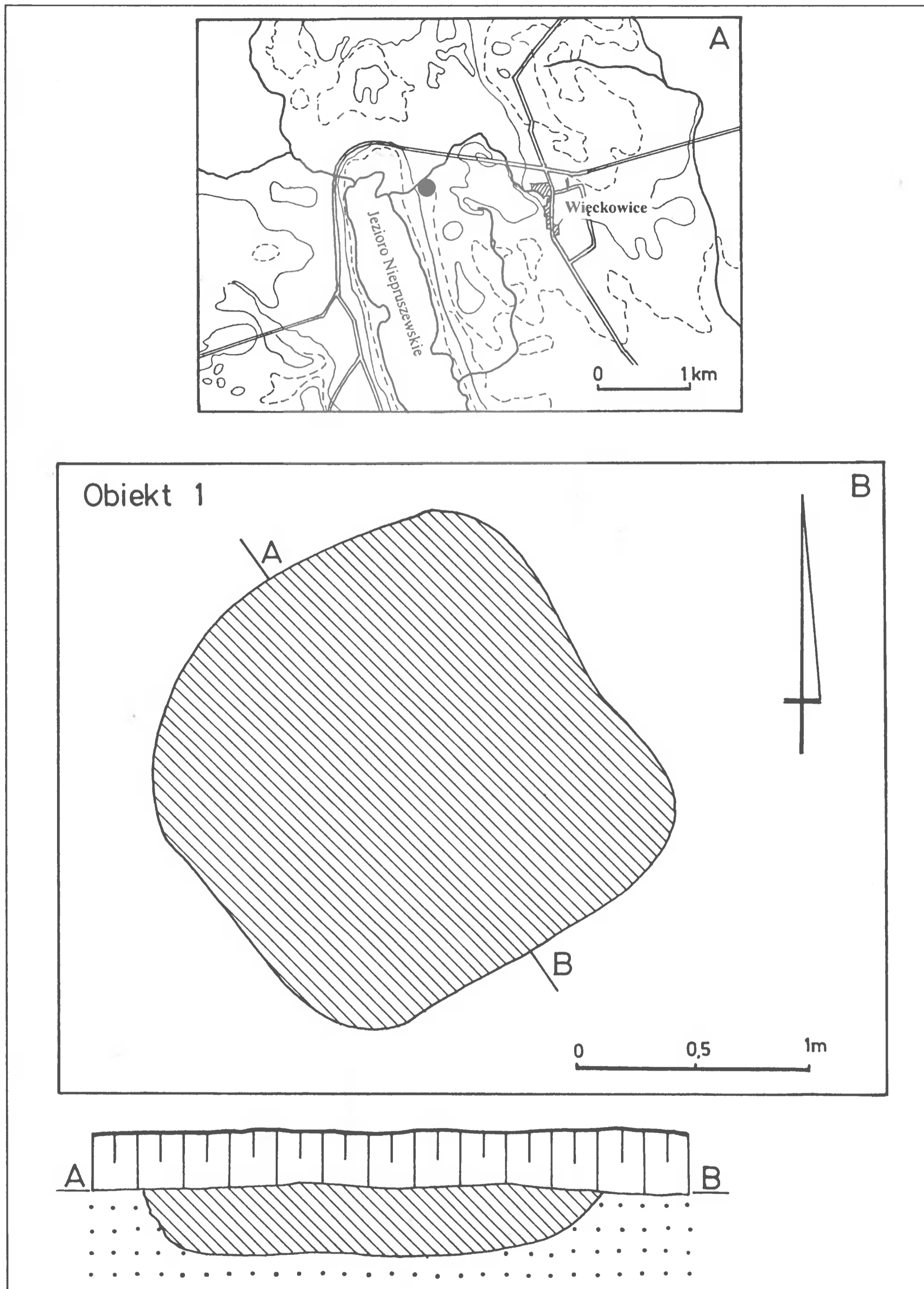
Stanowisko nr 20 (nr stan. 98 na obszarze AZP 52-24) w Więckowicach, odkryte w trakcie badań powierzchniowych prowadzonych w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski (AZP), usytuowane jest na terasie nadzalewowej, otoczonej od północy ciekim wodnym, od zachodu terasą zalewową Jeziora Niepruszewskiego, a od wschodu wyraźnym wyniesieniem (ryc. 1A). Na podstawie ówczesnych obserwacji stwierdzono, że zajmowało ono obszar około 1 ha. Próba uzupełnienia tego określenia sprowadza się do sugestii, że stanowisko zajmuje obszar około 2 ha, rozciągając się, wbrew wcześniejszym ustaleniom, w kierunku południowym. W trakcie wspomnianych badań zarejestrowano ślady osadnictwa neolitycznego i nowożytnego, a także znaleziska ceramiki z okresu przedrzymskiego i wczesnego okresu wpływów rzymskich.

Źródła archeologiczne

Niewielki wykop sondażowy (wykop I) wytyczono w miejscu odkrycia wspomnianej jamy, w bliskim sąsiedztwie wykopu budowlanego, przecinającego północno-zachodnią część omawianego stanowiska. W jego profilu stwierdzono jedynie humus w postaci szarobrunatnego piasku, o miąższości 0,25 m oraz calec, który wyznaczał jasnożółty piasek pylasty.

Interesująca nas jama, oznaczona jako obiekt nr 1, zarysowała się już w spągu warstwy humusowej, w kształcie nieregularnego kwadratu o boku 2 m. W przekroju wystąpiła w postaci trapezowatego zagłębienia, o miąższości 0,3 m. Jej wypełnisko stanowił ciemnobrunatny piasek przemieszany ze spalenizną (ryc. 1B). Wydobyto z niej 112 fragmentów ceramiki pochodzącej przynajmniej z kilku naczyń. W zbiorze tym wydzielono:

a) naczynie wazowate z brzegiem wygiętym na zewnątrz, nieznacznie pogrubionym, o krawędzi górą ściętej, brzuścu jajowatym, dnie prostym, z siedemnastoma plastycznymi brodawkami w kształcie ostrosłupów, usytuowanymi na przełomie wylewu i brzuśca, odznaczające się chropowatą fakturą, barwy jasnobrunatnej i ceglastej, wygładzaną przy wylewie oraz dnie. Naczynie to charakteryzuje ponadto jednobarwny przełom oraz średnioziarnista domieszka; wymiary: H1 – 30,6 cm; R1 – 33,7 cm; R3 – 34,8 cm; R4 – 13,1 cm (ryc. 2:11);

Ryc. 1. Więckowice, stan. 20. pow. Poznań. A – lokalizacja stanowiska; B – rzut poziomy i profil obiektu nr 1, wykop I

Rys. M. Gorączniak

b) naczynie wazowate z brzegiem wygiętym na zewnątrz, nieznacznie pogrubionym, od wewnątrz ściętym, charakteryzujące się jajowatym brzuścem i prostym dnem, o fakturze wyświecanej, barwy czarnej, przełomie jednobarwnym i domieszce drobnoziarnistej; wymiary: H1 – 22,4 cm; R1 – 21,5 cm; R2 – 21,1 cm; R3 – 23,8 cm; R4 – 11,6 cm (ryc. 2:3);

c) fragment górnej części naczynia z brzegiem wygiętym na zewnątrz, o krawędziach nieznacznie zaokrąglonych, fakturze gładkiej, barwy ciemnobrunatnej, przełomie dwubarwnym i domieszce drobnoziarnistej; zachowane wymiary: R1 – 21,4 cm (ryc. 2:1);

d) fragmenty górnej części naczynia z brzegiem wygiętym na zewnątrz, o krawędziach profilowanych, fakturze gładkiej, barwy czarnej, przełomie dwubarwnym i domieszce drobnoziarnistej; zachowane wymiary: R1 – 15,6 cm (ryc. 2:2);

e) 6 fragmentów brzegów różnych naczyń, w tym jeden brzeg od wewnątrz facetowany (ryc. 2:4), 2 brzegi niepogrubione o krawędziach zaokrąglonych (ryc. 2:5, 7), 3 brzegi pogrubione, wysunięte na zewnątrz, o krawędziach facetowanych (ryc. 2:6, 8, 9); ceramika ta odznacza się ponadto gładką fakturą ścianek, barwy czarnej i ciemnobrunatnej, jednobarwnym przełomem oraz drobnoziarnistą domieszką;

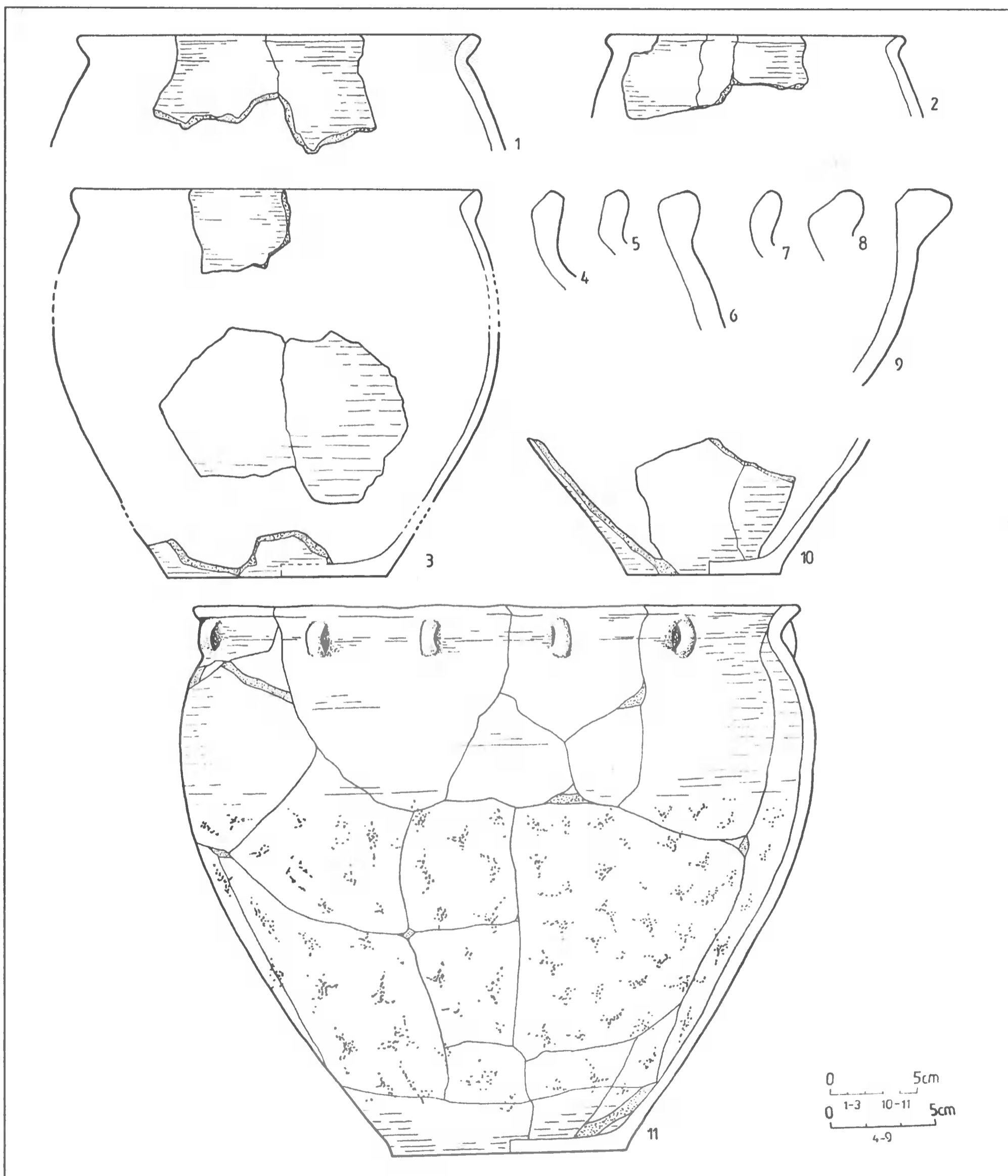
f) fragment dna prostego, o fakturze gładkiej, czarnej barwie, przełomie jednobarwnym i domieszce drobnoziarnistej; zachowane wymiary: R4 – 4,1 cm (ryc. 2:10);

g) 52 fragmenty brzuśców różnych naczyń, o fakturze gładkiej i chropowaczonej, barwie ciemnobrunatnej, ceglastej i czarnej, przełomie jedno- i dwubarwnym oraz drobno- i średnioziarnistej domieszce.

Komentarz

Jak wspomnieliśmy wyżej, odkryty obiekt można ogólnie interpretować jako jamę gospodarczą. Jako intrygującą należy natomiast uznać kwestię datowania i przynależności kulturowej pozyskanych z niej znalezisk. Ogólnie można stwierdzić, że odkryta przez nas ceramika nawiązuje stylistycznie do form typowych dla naczyń z okresu przedrzymskiego (por. G. Domański 1975, s. 32-52; T. Dąbrowska 1988, s. 22-26; K. Godłowski 1992, s. 68, 69; J. Lewczuk 1997, s. 12-37). Próba uszczegółowienia tej chronologii poprzez zwrócenie uwagi przede wszystkim na różne sposoby formowania krawędzi wylewów, a mianowicie ścinania górnych i wewnętrznych ich krawędzi (ryc. 2:3, 11), facetowania ich od wewnątrz (ryc. 2:4), pogrubiania wylewów i facetowania krawędzi (ryc. 2:9), a także profilowania den poprzez lekkie podcinanie dolnych partii naczyń wazowatych (ryc. 2:3, 11), sprowadza się do sugestii, że zespół ten datować można prawdopodobnie na fazę A1-A2 młodszego okresu przedrzymskiego. Analogie do naczyń wazowatych znajdują się przede wszystkim w kręgu „jastorfskim” (R. Hachmann 1960, s. 135, 136; G. Domański 1975, s. 138, tabl. VII d; R. Seyer 1976, tabl. 20, 21; R. Wołagiewicz 1983, s. 508, ryc. 204:6; G. & S. Gustavs 1975, s. 43, ryc. 16:61; R. Müller 1985, s. 208, tabl. 5:4), nieco dalsze w kulturze przeworskiej (J. Marciniak 1957, tabl. LVI:2; A. Kokowski 1989, s. 72, ryc. 32:7). Na tym tle uwagę zwraca ornamentyka plastyczna w postaci brodawek w kształcie ostrosłupów umieszczona na wazie w miejscu połączenia wylewu z brzuścem (ryc. 2:11). Do tej kompozycji wątku plastycznego nie znaleziono dotychczas analogii. W okresie przedrzymskim ornamentyka plastyczna w postaci listw, wałków, brodawek i guzków spotykana była w kulturze jastorfskiej (E. Reinbacher 1963, tabl. 3-4; H. Keiling 1969, s. 156, tabl. 14c i 23e; G. Domański 1975, s. 49-51; R. Müller 1985, s. 235, tabl. 32:4; R. Fenske 1986, s. 90, tabl. 38:26; J. Martens 1988, s. 172, 173; H. Machajewski 1999, s. 236, ryc. 1:6), sporadycznie w znacznie uboższym repertuarze w kulturze oksywskiej (J. Kostrzewski 1919, s. 185,

ryc. 204; D. Bohnsack 1940, s. 1052, tabl. 428:1; R. Wołagiewicz 1981, s. 164, ryc. 44:1). W tym czasie obca była ona kulturze przeworskiej (J. Marciniak 1957, tabl. I-LIX; T. Dąbrowska 1973, s. 499-506; K. Godłowski 1977, s. 163-164; K. Godłowski 1992, s. 68, 69). Lokalizacja i gęstość rozmieszczenia owych brodawek na naczyniu wazowatym z Więckowic, posiadającym brzeg uformowany w sposób charakterystyczny dla naczyń kultury jastorfskiej, przypomina wątek guzków spotykany na naczyniach tej kultury z Meklemburgii i z Saksonii-Anhalt (R. Müller 1985, s. 235, tabl. 32:4; R. Fenske 1986, s.90, tabl. 38:26), względnie nawet wątek

Rys. A. Zarzycka

Ryc. 2. Więckowice, stan. 20. pow. Poznań. Wybór ceramiki z obiektu nr 1

listw umieszczanych na różnego rodzaju naczyniach „jastorfskich” u schyłku fazy Jastorf i w fazie Ripdorf (C. J. Becker 1961, tabl. 85a, f; E. Reinbacher 1963, tabl. 3, 4; T. Dąbrowska 1994, s. 86, ryc. 7c, e; J. Martens 1992, 113, ryc. 5). Wątek ten może zatem stanowić jedną z kombinacji zdobnictwa plastycznego stosowanego w kulturze jastorfskiej.

Podsumowując, w odkrytym zespole ceramiki naczyniowej w Więckowicach zauważa się cechy przynajmniej dwóch przedrzymskich tradycji stylistycznych: pierwszej – „jastorfskiej”, w postaci zdobnictwa, niektórych sposobów formowania brzegów i form naczyń, drugiej – „przeworskiej”, w postaci niektórych sposobów formowania brzegów. Współwystępowanie cech owych kultur, w tym wypadku odzwierciedlone w ceramice naczyniowej, a na szeroko ujmowanym terenie Niziu Europejskiego – w strefie pogranicza „przeworsko-jastorfskiego”, udokumentowane również w obrządku pogrzebowym czy metalowych detalach stroju, jest po części konsekwencją różnych form powiązań funkcjonujących między tymi kulturami. Wyraźne są one również w Wielkopolsce, gdzie – zwłaszcza w fazie A1 i A2 młodszego okresu przedrzymskiego – można zaobserwować różne ślady współistnienia osadnictwa obu kultur, rozwijającego się w pasie od dorzecza środkowej Noteci poprzez dorzecze dolnej i środkowej Warty, i dalej po Kujawy (H. Machajewski, B. Walkiewicz 1993, s. 103-113; T. Dąbrowska 1994, s. 87, ryc. 8; E. Bokinić 1999, s. 127). W dawniejszej literaturze, analizując przenikanie elementów kultury jastorfskiej z Europy północnej w kierunku Europy południowo-wschodniej, wskazywano na zastanawiający brak z terenów Polski źródeł archeologicznych dokumentujących owe zjawisko (por. M. Babeś 1988, s. 151, 152; 1993, s. 154-162; T. Dąbrowska 1994, s. 76). Niemniej, już pod koniec XX w. R. Wołagiewicz (1979, s. 36) wskazał na przypadki częstego występowania metalowych importów pochodzenia „jastorfskiego” w Wielkopolsce. Odkrywane ostatnio w tym regionie, jak i też w innych miejscach naszego kraju, bogate ślady osadnictwa „jastorfskiego” (np. Z. Woźniak, P. Poleska 1999, s. 379-394; H. Machajewski, R. Pietrzak, w druku) zmuszają obecnie badaczy do głębszej refleksji nad wyznaczeniem miejsca tej kultury na mapie osadnictwa okresu przedrzymskiego na Niziu Polskim.

Bibliografia

B A B E Ś M.

1988 *Die Frühgermanen im östlichen Dakien in den letzten Jahrhunderten v.u.Z. Archäologische und historische Belege*, [w:] *Frühe Völker in Mitteleuropa*, Berlin, s. 129-156.

1993 *Die Poinesti-Lukaševka-Kultur. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte im Raum östlich der Karpaten in den letzten Jahrhunderten vor Christi Geburt*, Bonn.

B E C K E R C. J.

1961 *Føromersk jernalder i Syd- og Mitdtylland*, København.

B O H N S A C K D.

1940 *Die Burgunden*, [w:] H. Reinerth (red.), *Vorgeschichte der deutschen Stämme*, t. 3, Berlin, s. 1033-1148.

B O K I N I Ć E.

1999 *Cmentarzysko z młodszego okresu przedrzymskiego w Świerkówcu, gm. Mogilno*, [w:] J. Andrzejowski (red.), *COMHLAN. Studia z archeologii okresu przedrzymskiego i rzymskiego w Europie Środkowej dedykowane Teresie Dąbrowskiej w 65. rocznicę urodzin*, Warszawa, s. 115-140.

DĄBROWSKA T.

- 1973 *Cmentarzysko kultury przeworskiej w Karczewcu, pow. Węgrów*, MSiW, t. 2, s. 383-531.
- 1988 *Wczesne fazy kultury przeworskiej. Chronologia – zasięg – powiązania*, Warszawa.
- 1994 *Wpływy jastorfskie na kulturę przeworską w młodszym okresie przedrzymskim*, [w:] J. Gurba, A. Kokowski (red.), *Kultura przeworska. Materiały z konferencji*, t. 1, Lublin, s. 71-87.

DOMAŃSKI G.

- 1975 *Studia z dziejów środkowego Nadodrza w III-I wieku p.n.e.*, Wrocław.

FENSKE R.

- 1986 *Cosa. Ein Gräberfeld der vorrömischen Eisenzeit im Kreis Neubrandenburg*, Berlin.

GODŁOWSKI K.

- 1977 *Materiały do poznania kultury przeworskiej na Górnym Śląsku (część II)*, MSiW, t. 4, s. 7-237.
- 1992 *Die Przeworsk-Kultur*, [w:] G. Neumann, H. Seemann (red.), *Beiträge zum Verständnis der Germania des Tacitus. cz. II, Bericht über die Kolloquien der Kommission für die Altertumskunde Nord- und Mitteleuropas im Jahre 1986 und 1987*, Göttingen, s. 9-90.

GUSTAVS G & S.

- 1975 *Das Urnengräberfeld der Spätlaténezeit von Gräfenhainichen, Kreis Gräfenhainichen, „Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte”*, t. 59, s. 25-172.

HACHMANN R.

- 1960 *Die Chronologie der jüngeren vorrömischen Eisenzeit. Studien zum Stand der Forschung im nördlichen Mitteleuropa und in Skandinavien, Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*, t. 41, s. 1-276.

KEILING H.

- 1969 *Die vorrömische Eisenzeit im Elbe-Karthane-Gebiet (Kreis Perleberg und Kreis Ludwigslust)*, Schwerin.

KOKOWSKI A.

- 1989 *Miejsca praktyk żałobnych ze schyłku starożytności*, [w:] A. Cofta-Broniewska (red.), *Miejsce pradziejowych i średniowiecznych praktyk kulturowych w Kruszy Zamkowej*, Poznań, s. 65-124.

KOSTRZEWSKI J.

- 1919 *Die ostgermanische Kultur der Spätlaténezeit*, t. 1, Mannus-Bibliothek, nr 18, Leipzig.

LEWCZUK J.

- 1997 *Kultura przeworska na środkowym Nadodrzu w okresie lateńskim*, Poznań.

MACHAJEWSKI H.

- 1999 *Stosunki kulturowe w dorzeczu Parsęty w młodszym okresie przedrzymskim*, [w:] J. Andrzejowski (red.), *COMHLAN, Studia z archeologii okresu przedrzymskiego i rzymskiego w Europie Środkowej dedykowane Teresie Dąbrowskiej w 65. rocznicę urodzin*, Warszawa, s. 233-245.

MACHAJEWSKI H., WALKIEWICZ B.

- 1993 *Wyniki archeologicznej penetracji terenowej przeprowadzonej w okolicy Nowego Miasta nad Wartą, woj. poznańskie*, WSA, t. 2, s. 103-112.

MACHAJEWSKI H., PIETRZAK R.

- w druku *Z badań nad ceramiką naczyniową z okresu przedrzymskiego w Wielkopolsce*, [w:]

- H. Machajewski (red.), *Kultura jastorfska na Nizinie Wielkopolsko-Kujawskiej*, Poznań.
- MARCINIAK J.
1957 *Cmentarzysko ciałopalne z okresu późnolateńskiego w Wilanowie koło Warszawy*, MS, t. 2, s. 7-174.
- MARTENS J.
1988 *Borremose Reconsidered. The Date and Development of a Fortified Settlement of the Early Iron Age*, „Journal of Danish Archaeology”, t. 7, s. 159-181.
1992 *The Pre-Roman Iron Age in North Jutland*, [w:] *Chronological Problems of the Pre-Roman Iron Age in Northern Europe*, Copenhagen, s. 107-136.
- MÜLLER R.
1985 *Die Grabfunde der Jastorf- und Laténezeit an unterer Saale und Mittelelbe*, Berlin.
- REINBACHER E.
1963 *Börncke – ein ältereisenzeitlicher Urnenfriedhof im Havelland*, Berlin.
- SEYER R.
1976 *Zur Besiedlungsgesichte im nördlichen Mittelalb-Havel-Gebiet um den Beginn unserer Zeitrechnung*, Berlin.
- WOŁĄGIEWICZ R.
1981 *Kultura oksywska*, [w:] J. Wielowiejski (red.), *Prahistoria ziem polskich*, t. 5, Wrocław, s. 156-165.
1983 *U schyłku starożytności – okres przedrzymski i rzymski*, [w:] W. Filipowiak, G. Labuda (red.), *Dzieje Szczecina*, t. 1, Warszawa, s. 469-520.
- WOŹNIAK Z., POLESKA P.
1999 *Zabytki typu jastorfskiego z zachodniej Małopolski*, [w:] J. Andrzejowski (red.), *COMHLAN. Studia z archeologii okresu przedrzymskiego i rzymskiego w Europie Środkowej dedykowane Teresie Dąbrowskiej w 65. rocznicę urodzin*, Warszawa, s. 379-394.

Adresy autorów:

dr Michał Brzostowicz
Muzeum Archeologiczne
ul. Wodna 27
61-781 Poznań

dr Henryk Machajewski
Instytut Prahistorii UAM
ul. Św. Marcin 78
61-809 Poznań

**Die Ergebnisse der archäologischen Untersuchungen in der
Siedlung aus der jüngeren vorrömischen Kaiserzeit,
in Więckowice, Kreis Poznań, Woj. Wielkopolskie, Fst. 20
Zusammenfassung**

Das Ziel des Artikels ist eine Präsentation der archäologischen Funde, die aus der Siedlung in Więckowice, aus der jüngeren vorrömischen Kaiserzeit (Phase A1-A2) stammen und die zufällig während der Bauarbeiten freigelegt wurden. Im Kulturaspekt sind die Eigenschaften der Keramik auffällig, die in zwei stilistischen

Strömungen: Jastorf-Strömung – deutlicher erkennbar und Przeworsk-Strömung nur in Spuren, Widerspiegelung finden.

Abbildungen

Abb. 1. Więckowice, Fst. 20, Kreis Poznań. A – Lage der Fundstelle; Grundriss und Profil des Objekts Nr. 1, Grabungsfläche I. Gez. M. Gorączniak

Abb. 2. Więckowice, Fst. 20, Kreis Poznań. Keramikauswahl aus dem Objekt Nr. 1. Gez. A. Zarzycka

HENRYK MACHAJEWSKI

Wapniarnia, wielokulturowe stanowisko nr 129, gm. Trzcianka, pow. czarnkowsko-trzcianecki, woj. wielkopolskie.

WYNIKI BADAŃ ARCHEOLOGICZNYCH PROWADZONYCH W LATACH 1999-2000

Uwagi wstępne

W latach 1999-2000 kontynuowano prace wykopaliskowe w Wapniarni, stanowisko 129, rozpoczęte w 1998 r. (H. Machajewski 1998, s. 181-191; H. Machajewski 2001b, s. 245-260). Ich celem było rozpoznanie pozostałości po osadnictwie przede wszystkim z okresu przedrzymskiego i rzymskiego. Stanowisko zajmuje obszar około 4 ha. Wykopy zlokalizowano w zachodniej, południowej i wschodniej jego części (ryc. 1). Na obszarze 650 m² odkryto 179 różnego rodzaju obiektów łączonych z kulturą łużycką (osada i cmentarzysko), kulturą ja-storfską (osada), kulturą wielbarską i przeworską (osada) oraz z wczesnym średniowieczem (osada).

Charakterystyka źródeł

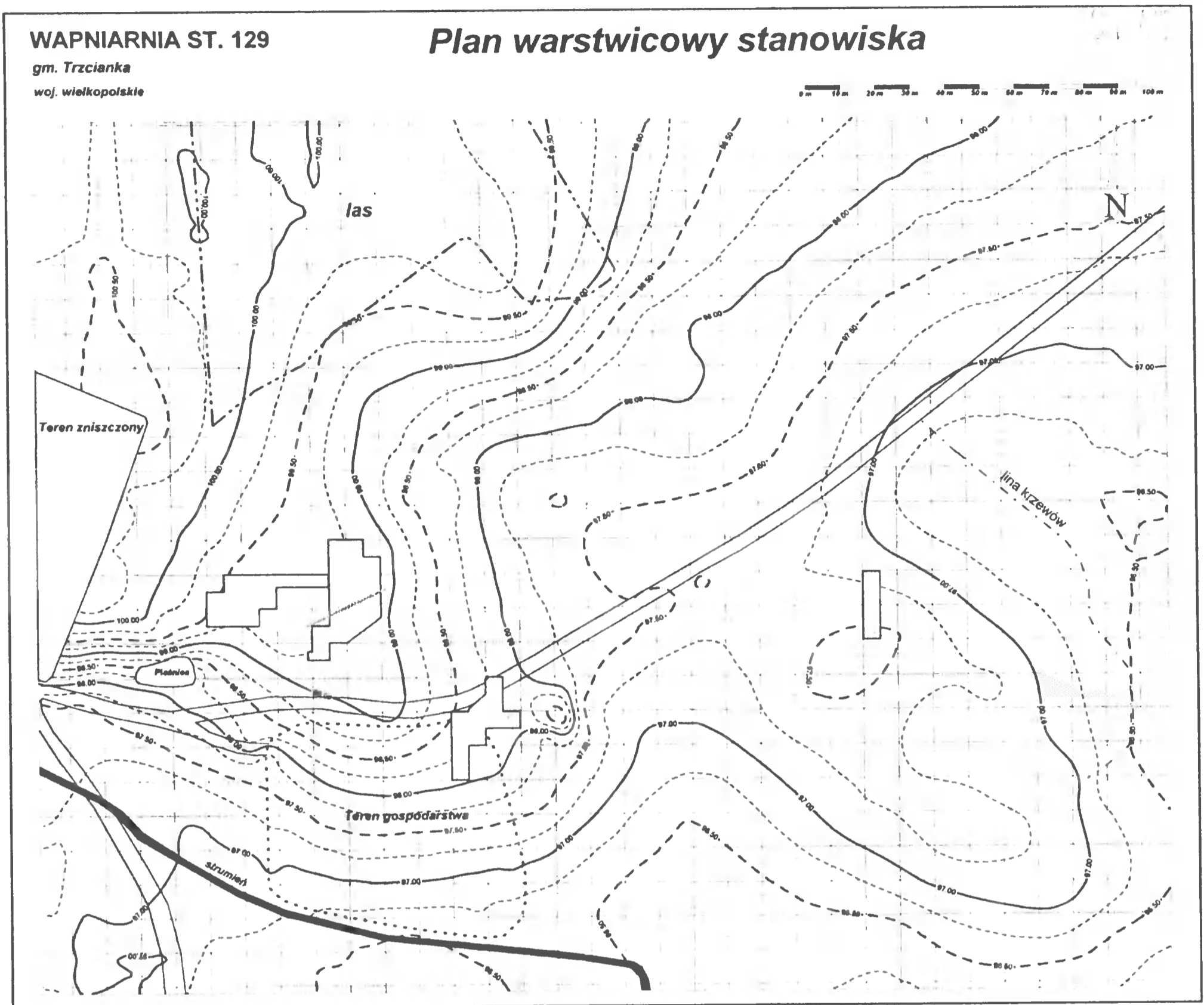
Warstwa. Odnotowano następujący układ warstw: warstwa I – humus, szarobrunatny piasek miąższości 0,25-0,35 m.; warstwa II – brunatny piasek, miąższości 0,15-0,2 m; calec, jasnożółty piasek. Warstwa II, będąca pozostałością po warstwie kulturowej, łączonej zasadniczo z osadnictwem z okresu wpływów rzymskich, wyraźnie zarysowała się jedynie w wykopie znajdującym się w części zachodniej i południowej stanowiska, przy czym w południowej części, z uwagi na bliskość zabudowań gospodarczych, była w znacznym stopniu sperturbowana.

Obiekty. Jedynie w wykopach w południowej części stanowiska obiekty były w znacznym stopniu naruszone przez różnego rodzaju wkopy (okolice zabudowań gospodarczych). W pozostałych wykopach wypełnione były w znakomitej części treścią pierwotną.

Osadnictwo kultury łużyckiej.

W południowej i wschodniej części stanowiska odkryto osadę i cmentarzysko ludności tej kultury. W części południowej znajdowała się osada. Stwierdzono 38 obiektów (21 jam posłupowych, 11 jam gospodarczych, 6 palenisk). Uwagę zwraca jama gospodarcza (obiekt 446) o powierzchni 4,7 m², w profilunieckowata miąższości 0,34 m, otoczona 10 jamami posłupowymi. W jej wypełnisku wystąpiły naczynia beczułkowate i wazowate z cylindrycznymi szyjkami z V EB i HaC-D (por. J. Kostrzewski 1955, s. 116, ryc. 288-293).

Natomiast we wschodniej części stanowiska, w odległości około 0,15 km na północny wschód od osady, zlokalizowane było cmentarzysko. Dotychczas stwierdzono tam 3 groby (obiekt 473, 476, 480). Były to pochówki popielnicowe bez resztek stосу, otoczone kamie-

Rys. T. Kasprowicz

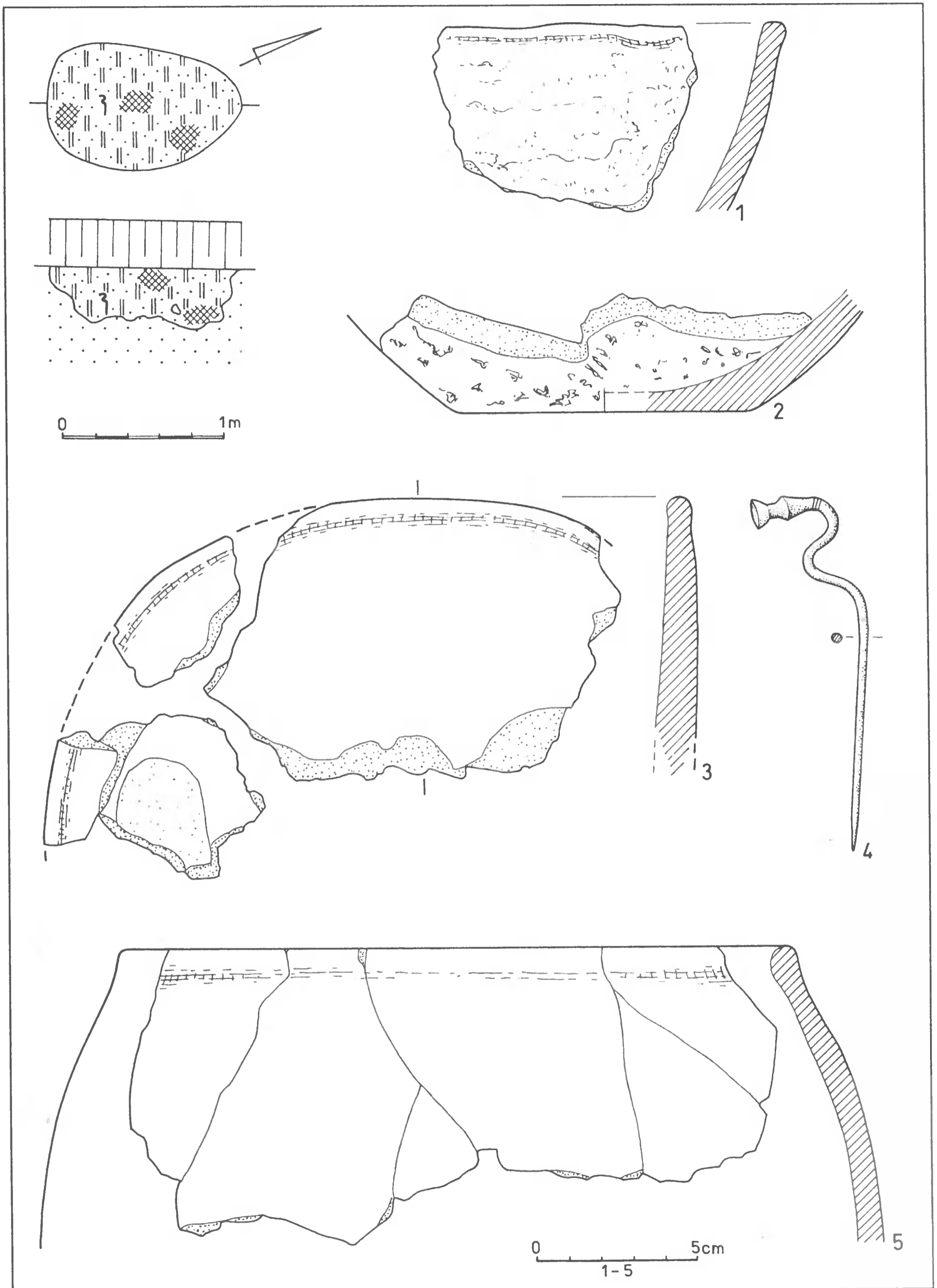
Ryc. 1. Wapniarnia, stan. 129, gm. Trzcianka. Lokalizacja wykopów na stanowisku

niami. W jednym z grobów (obiekt 473 – ryc. 2), gdzie popielnica nakryta była płaskim talerzem, znaleziono brązową szpilę z łabędzią szyjką (ryc. 2:4). Analogie doń, datowane na HaC-D, pochodzą m.in. z Wielkopolski (J. Kostrzewski 1955, s. 154, ryc. 435) i dorzecza dolnej Odry (J. Kostrzewski 1958, s. 188, ryc. 144:4-6; M. Gedl 1991, s. 84-88). Wstępnie cmentarzysko datować należy na końcowy etap epoki brązu i początek epoki żelaza.

Na tle przemian osadniczych ludności kultury łużyckiej w pradolinie dolnej i środkowej Noteci, okres funkcjonowania osady i cmentarzyska w Wapniarni przypadał, jak się wydaje, na czas znaczącego tutaj jej rozwoju (por. A. Gardawski 1979, s. 80-88; S. Kurnatowski 1995, s. 18). Dopiero u schyłku HaD zauważa się rozpraszanie się osadnictwa łużyckiego, a jednocześnie wyraźną intensyfikację w rozwoju osadnictwa kultury pomorskiej, nieco później kultury jastorfskiej (M. Gedl 1972, s. 311, ryc. 1; F. Horst 1976, s. 60, mapa 1; S. Griesa 1982; J. Lewczuk 1995, s. 213-219; W. Blajer 2001, s. 293-297).

Osadnictwo w okresie przedrzymskim

Już przy omawianiu wyników badań z 1998 r. sygnalizowano odkrycie śladów osady z okresu przedrzymskiego (H. Machajewski 1998, s. 182). Została ona szerzej udokumento-

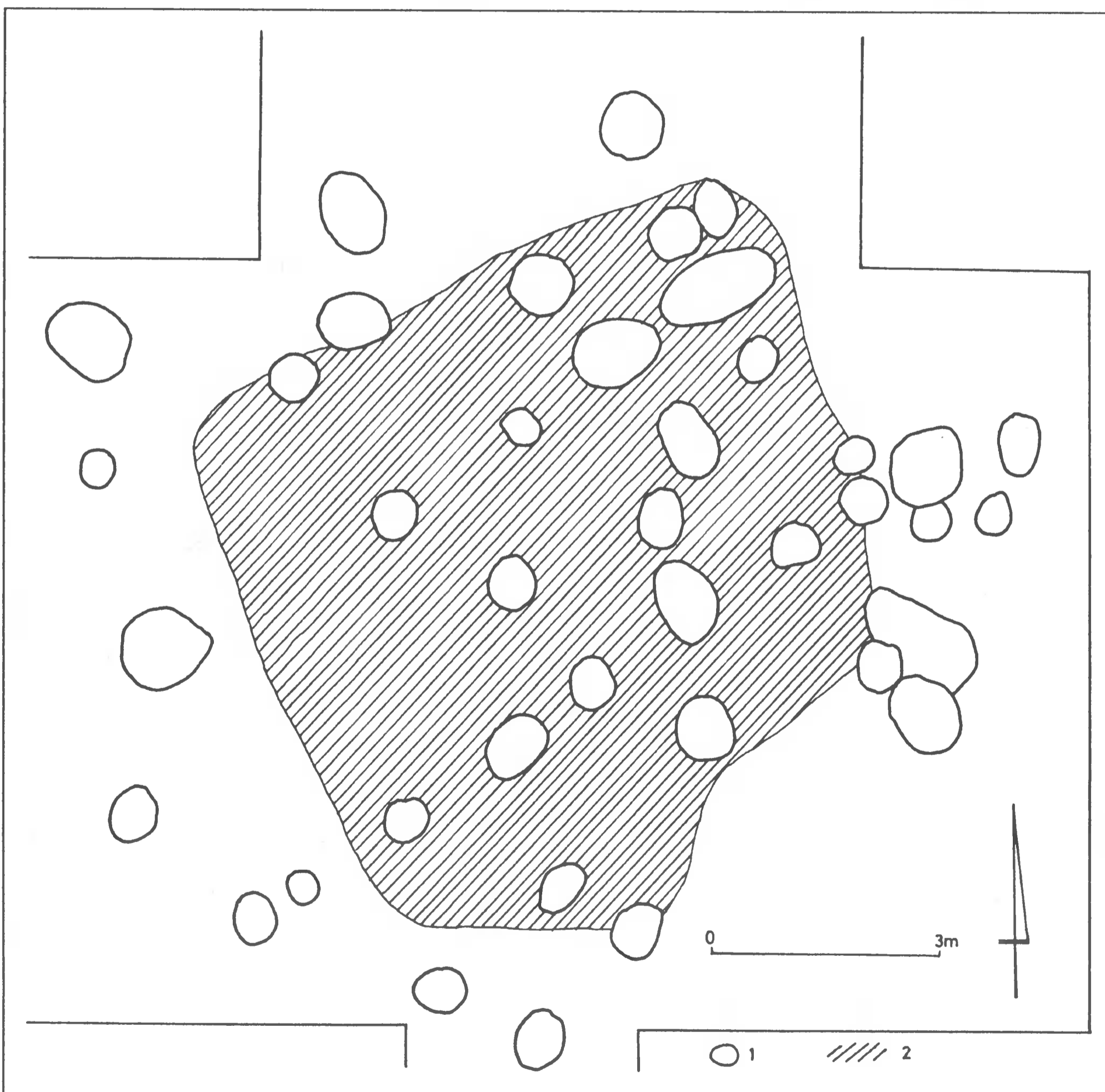

Ryc. 2. Wapniarnia, stan. 129, gm. Trzcianka. Plany obiektu nr 473 i elementy wyposażenia grobu kultury tużyckiej (1-3, 5 – ceramika naczyniowa; 4 – brązowa szpila)

Rys. J. Kędelska

wana dopiero w trakcie badań prowadzonych w 1999 r. Jej wartość nabiera szczególnego znaczenia w aspekcie cmentarzyska w Wapniarni, stan. 1 (d. Biała, stan.1), położonego około 0,3 km na zachód od osady, badanego w sposób amatorski jeszcze w XIX i na początku XX w., często wymienianego w literaturze, gdzie odkryto między innymi groby z okresu przedrzymskiego z elementami kultury jastorfskiej i przeworskiej, a także groby kultury wielbarskiej oraz kultury z późnego okresu rzymskiego (J. Kostrzewski 1919, s. 33, 54, 81, 182, 183; 1955, s. 191, ryc. 537, 206; 598-602; Wołagiewicz 1979, s. 63, C-4; T. Dąbrowska 1988, s. 234, nr 17). Jest to jednocześnie pierwsza osada z okresu przedrzymskiego w dorzeczu środkowej Noteci rozpoznana metodą systematycznych badań archeologicznych (por. H. Machajewski 1986, s. 269-273; A. Gałęzowska 1996, s. 155-162).

Na elementy tej osady, w postaci naziemnego prostokątnego budynku słupowego o powierzchni około 100 m², zbudowanego z 40 różnej wielkości słupów, ustawionych zasadni-

Ryc. 3. Wapniarnia, stan. 129, gm. Trzcianka. Rzut poziomy budynku słupowego z młodszego okresu przedrzymskiego (1 zarys jam postępowych; 2 – zarys wypełniska budynku)

Rys. M. Gorączniak

czo w czterech rzędach oddalonych od siebie w odległości około 3-4 m (ryc. 3) natrafiono w zachodniej części stanowiska (ryc. 1). Forma budynku nawiązuje do obiektów trójnawowych, spotykanych na terenie Barbaricum u schyłku okresu przedrzymskiego i w okresie wpływów rzymskich (B. Trier 1969, tabl.19; M. Hofmann 1998, s. 80, ryc.11:11; J. Schuster 2000, s. 98-103).

Wśród naczyń ceramicznych znalezionych w tych obiektach uwagę zwracają okazy dzbanowate z cylindryczną szyjką, brzegiem nie pogrubionym o krawędziach zaokrąglonych (ryc. 4:2), garnkowate z dwoma uchami, brzegiem pogrubionym wysuniętym na zewnątrz, o krawędziach facetowanych (ryc. 4:1) oraz misowate z brzegiem o krawędziach zaokrąglonych (ryc. 4:4) i wazowate z brzegiem pogrubionym wysuniętym na zewnątrz, o krawędziach facetowanych (ryc. 4:3). Naczynia te z jednej strony, zwłaszcza dzbanowate, nawiązują niewątpliwie do form charakterystycznych dla kręgu kultury jastorfskiej (np. G. Domański 1974, s. 38; M. Babeş 1993, s. 65), z drugiej zwłaszcza garnkowate i wazowate, przypominają formy kultury przeworskiej (K. Godłowski 1992, s. 68). Wstępnie rozpoznany fragment osady datować można na początkowe etapy młodszego okresu przedrzymskiego. Synchronizować zatem można ją z nieopodal położonym cmentarzyskiem w Wapniarni, stan.1 (d. Biała, stan.1).

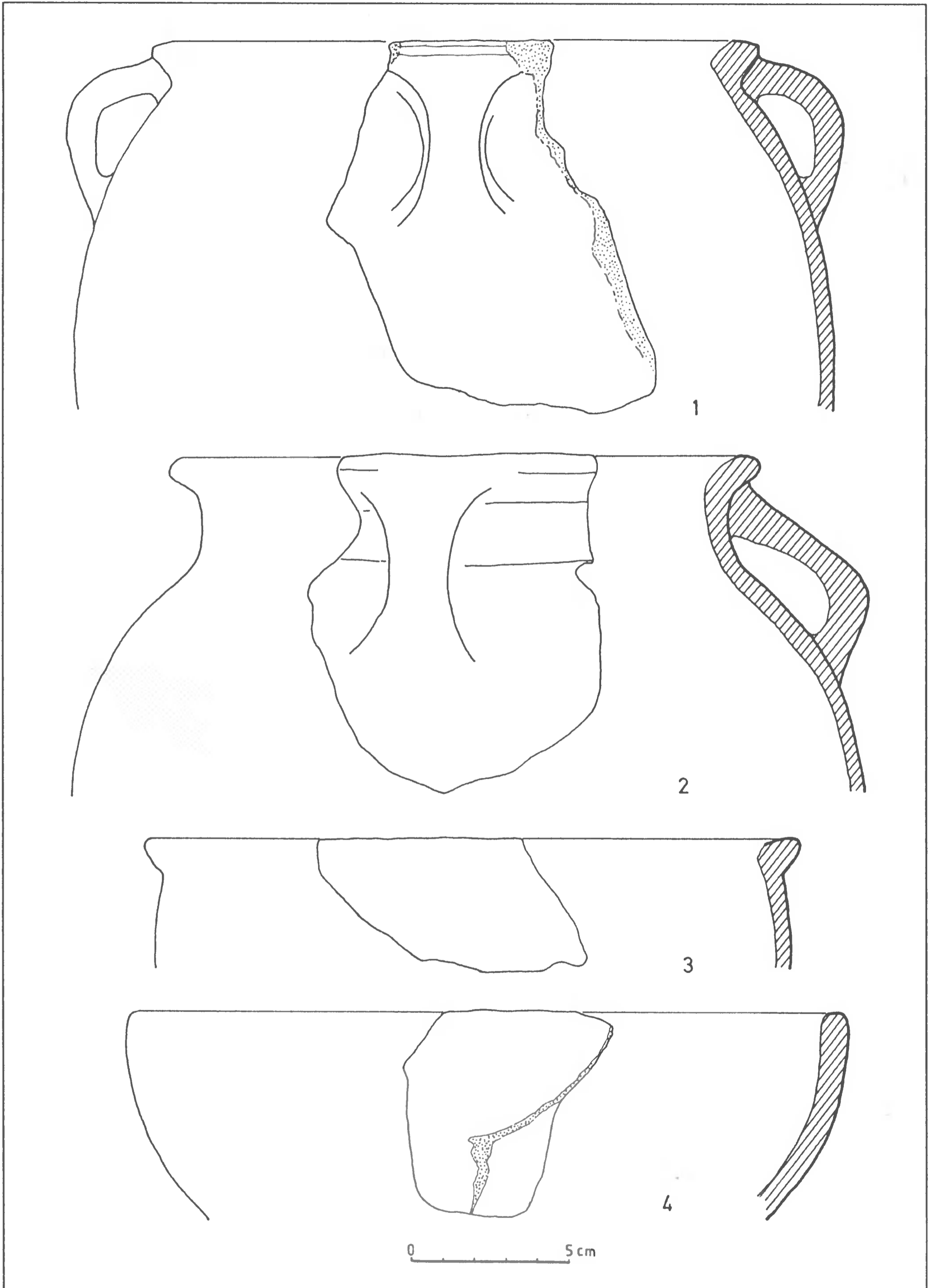
Owo współwystępowanie elementów kultury jastorfskiej i przeworskiej w pradolinie środkowej Noteci w początkowych etapach młodszego okresu przedrzymskiego jest konsekwencją procesu kontaktowania się tutaj dwu społeczności związanych z dwoma odmiennymi tradycjami kulturowymi w różnym stopniu zlatenizowanymi (T. Dąbrowska 1988, s. 151; A. Gałęzowska 1996, s. 162). Proces owego kontaktowania się, o czym można było suponować już w oparciu o dawniejsze informacje pochodzące z dorzecza środkowej Noteci, wzbogacony ostatnio o nowe elementy zaobserwowane w okolicy Poznania, przebiegał na znacznie szerszych obszarach obejmując Wielkopolskę północną a także Kujawy i Mazowsze (T. Dąbrowska 1994, s. 87, ryc. 8; R. Grygiel 1995, s. 356-358). Niewyjaśniony pozostaje jednocześnie charakter tych kontaktów na Pomorzu Zachodnim zwłaszcza w dorzeczu górnej Drawy, przypadających tam na fazę A2 młodszego okresu przedrzymskiego (H. Machajewski 2001a, s. 53).

Osadnictwo w okresie wpływów rzymskich

Z osadnictwem z tego okresu łączono dotychczas osadę z późnego okresu rzymskiego (faza C1b-C2) synchronizowaną z rozwijającą się ponownie w tym czasie w Wielkopolsce północnej kulturą przeworską (H. Machajewski 1997, s. 97-116). Jednakże już wtedy sygnalizowano, że jej oblicze kulturowe jest niejasne (H. Machajewski 1998, s. 183). Wyniki ostatnio przeprowadzonych prac archeologicznych w Wapniarni pozwoliły w pewnym zakresie wyjaśnić niektóre z dotychczas dyskusyjnych kwestii.

W wykopie zlokalizowanym w zachodniej i południowej części stanowiska odkryto trzy ziemianki (obiekt 373, 515, 535) w zarysie nieregularnie prostokątne, o powierzchni 10-13 m² (ryc. 5), które łącznie z dwoma ziemiankami stwierdzonymi już w 1998 r. (obiekt 7 i 27) oraz budynkiem słupowym, rozplanowane były wokół placu centralnego o średnicy 35-40 m. Spośród pozostałych obiektów związanych z tą osadą uwagę zwraca jama gospodarcza (obiekt 494) z fragmentem bieguna żarna rotacyjnego oraz bryłkami żużla.

W grupie znalezionych fragmentów ceramiki wystąpiły naczynia wazowate o profilu esowatym (ryc. 6:8, 9; 7:3), misowate z brzegiem zagiętym do wewnątrz (ryc. 6:3), donicowate (ryc. 6:7; 7:7), garnki o profilu esowatym i naczynia beczułkowate. Odkryto również fragment naczynia prawdopodobnie typu garnek lub waza, zdobiony polami chropowacnymi i gładkimi (ryc. 7:4). Analogie do tych form pochodzą z kultury przeworskiej (K. Godłowski 1992, s. 82-84)

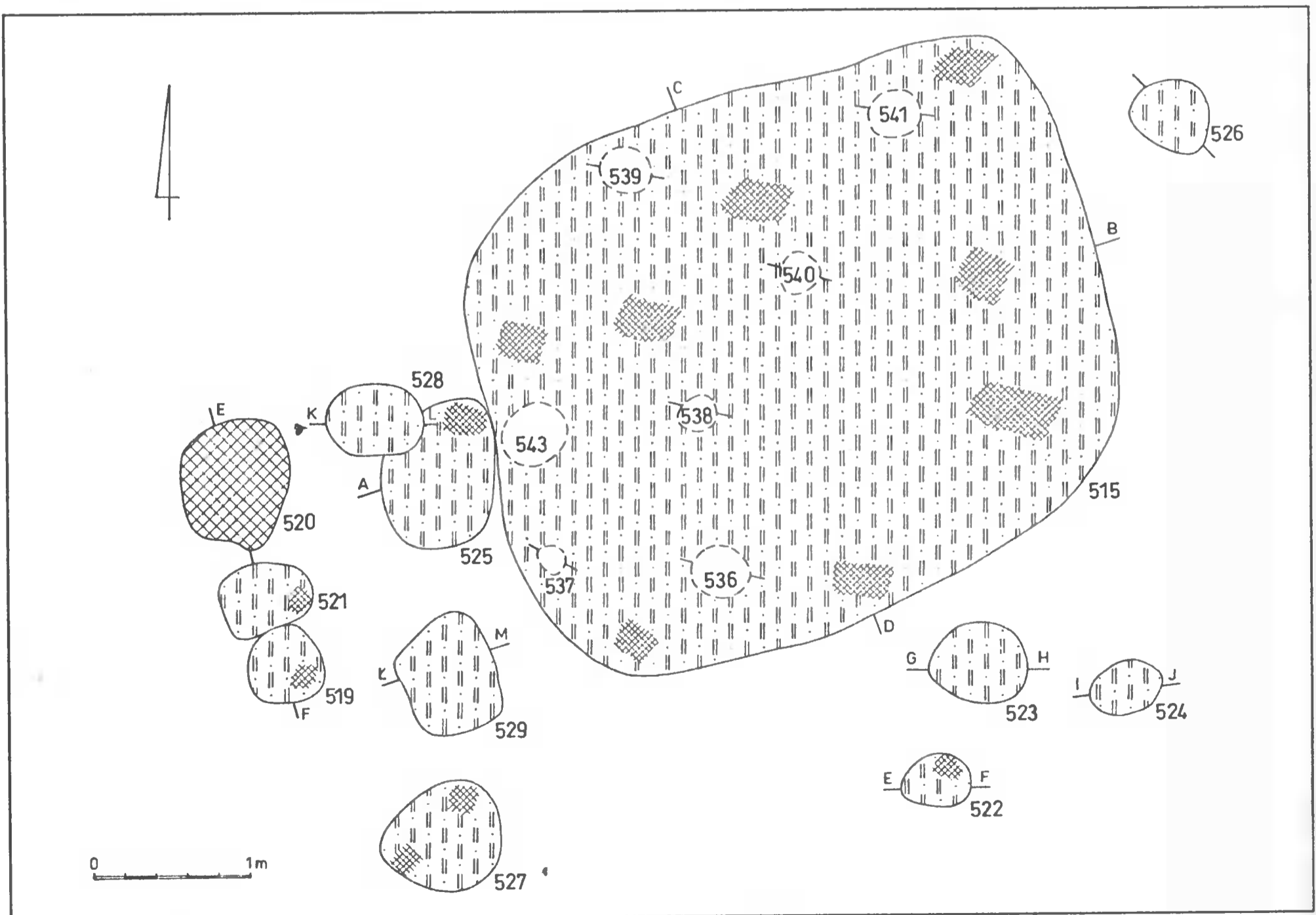
Ryc. 4. Wapniarnia, stan. 129, gm. Trzcianka. Ceramika naczyniowa z wypełniska budynku słupowego z młodszego okresu przedrzymskiego

Rys. M. Gorączniak

i wielbarskiej (R. Wołagiewicz 1993, s. 13, 14). Nawiązania do naczyń wielbarskich odpowiadają okazom datowanym na fazę B2/C1 oraz B2/C1-C1b, natomiast do naczyń przeworskich na rozwinięte etapy późnego okresu rzymskiego. Z tymi ostatnimi nawiązaniem łączyć zapewne należy nieliczne fragmenty ceramiki wykonanej na kole (por. H. Machajewski 1998, s. 183).

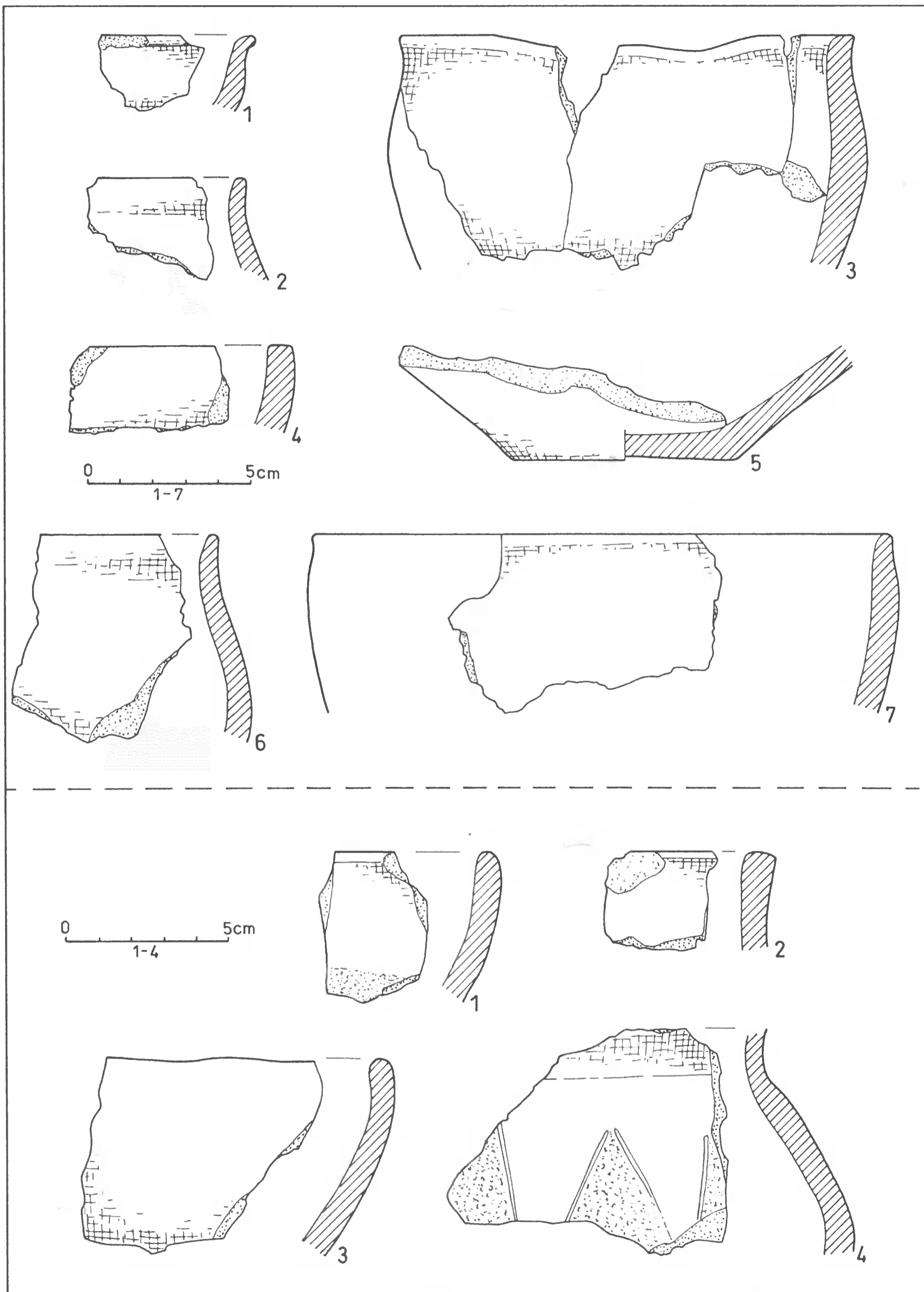
Wśród szczątków kostnych zwierząt (168 szczątków – 93 oznaczone; badania dr. inż. D. Makowieckiego z Instytutu Archeologii i Etnologii PAN – Oddział w Poznaniu), obok zwierząt znanych już z badań w roku 1998 r. (bydło, świnia, owca/koza, pies, ptaki, por. Machajewski 1998, s.183), odkryto ostatnio także szczątki konia i owcy.

Rekapitulując dotychczasowe wyniki badań, okres funkcjonowania osady, wbrew wcześniejszym sugestiom (H. Machajewski 1998, s. 183), przypadła na czas od fazy B2/C1 po fazę C2. Synchronizowany jest zatem z intensywnym rozwojem w Wielkopolsce północnej osadnictwa kultury wielbarskiej, zaś pojawienie się elementów związanych z kulturą przeworską – z dobą stopniowego odbudowywania się w tej części Wielkopolski osadnictwa tej kultury, przypadającego na początkowe etapy późnego okresu rzymskiego (H. Machajewski 1997, s. 98-101, ryc.2; w druku). W tym ujęciu osada w Wapniarni należy w Wielkopolsce do coraz liczniejszej grupy osad o poświadczonym na początku późnego okresu rzymskiego współistnieniu elementów typowych dla kultury wielbarskiej i przeworskiej (M. Dernoga 2000, s. 207-232; H. Machajewski w druku). Owo współistnienie elementów dwóch genetycznie różnych kultur w Wielkopolsce północnej jest wyraźniej odzwierciedlone na osadach. Proces przejmowania i ewentualnie adaptowania różnych wzorców kulturowych w Wielkopolsce północnej na przełomie wczesnego i późnego okresu rzymskiego był w znacznym zakresie wyznaczony stopniem odmierności

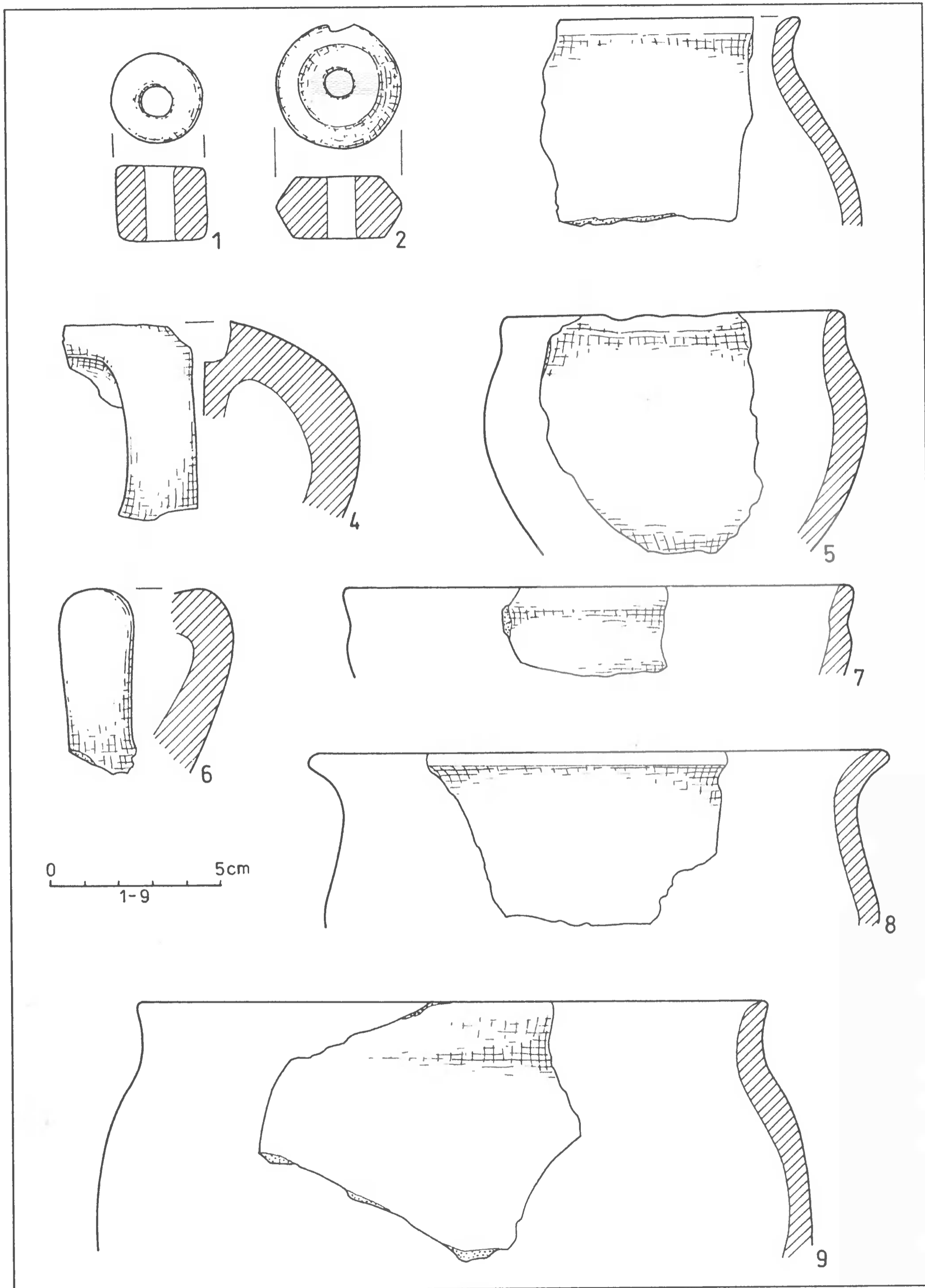
Rys. J. Kędelska

Ryc. 5. Wapniarnia, stan. 129, gm. Trzcianka. Rzut poziomy ziemianki – obiektu nr 515) wraz z jamami postępowymi z osady z okresu rzymskiego

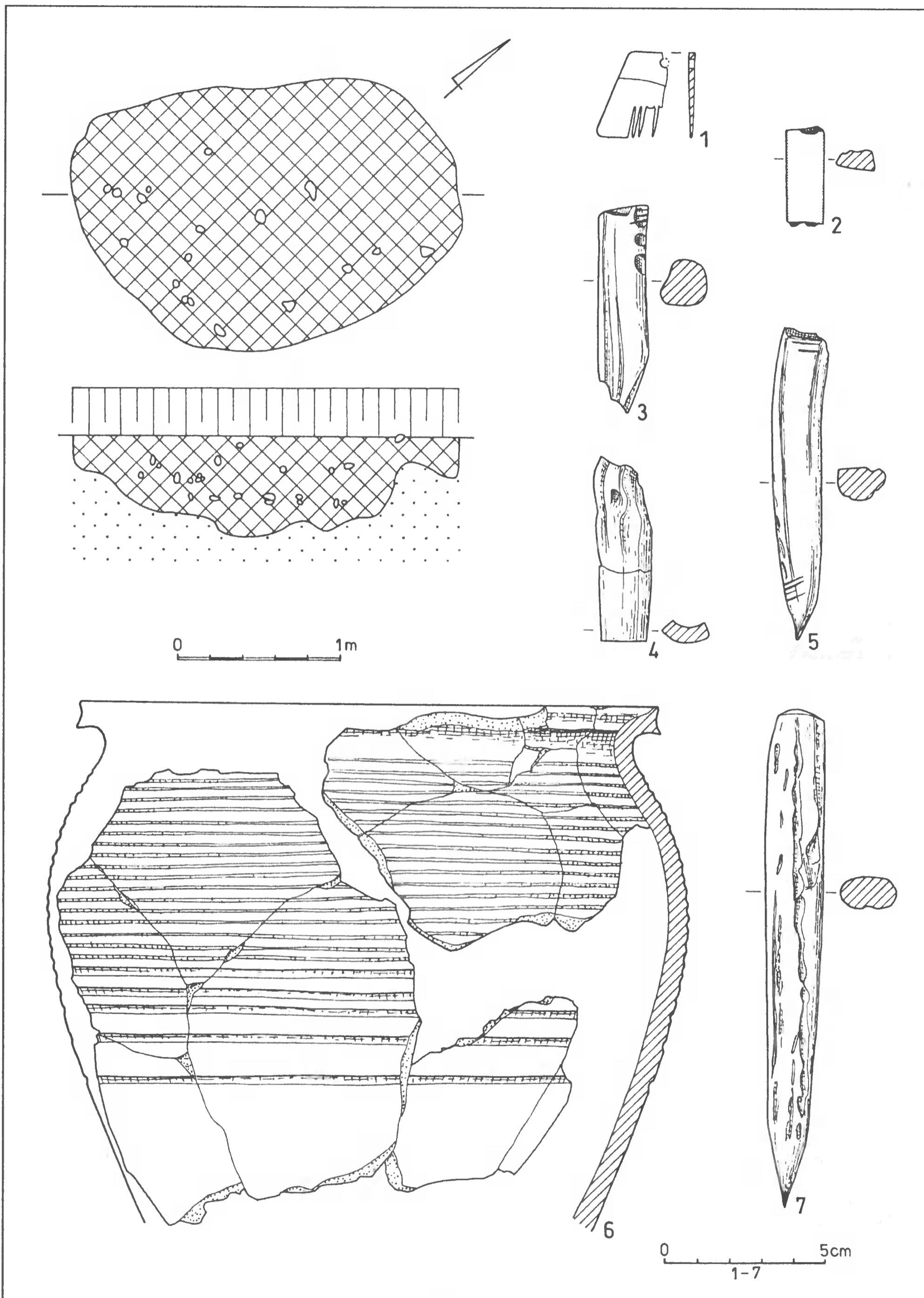
Rys. J. Kędelska

Ryc. 6. Wapniarnia, stan. 129, gm. Trzcianka. Ceramika naczyniowa z osady z okresu rzymskiego (1-7 – obiekt nr 373; 1-4 – obiekt nr 534)

Ryc. 7. Wapniarnia, stan. 129, gm. Trzcianka. Gliniane przęśliki (1; 2) i ceramika naczyniowa z osady z okresu rzymskiego (3-9)

Rys. J. Kędelska

Ryc. 8. Wapniarnia, stan. 129, gm. Trzcianka. Jama – obiekt nr 476 (wypełnisko: spalenizna i drobne kamienie; inwentarz: 1-5, 7 – przedmioty z poroża; 6 – naczynie gliniane)

Rys. J. Kędelska

stref kulturowych generujących kulturę wielbarską i przeworską oraz stopniem ich dezintegracji w strefie pogranicza. W sytuacji dorzecza Noteci owo pogranicze dodatkowo dezintegrowane było wpływami nadłabskimi, naddunajskimi i skandynawskimi (H. Machajewski 1998, s. 183). Niewątpliwie najgłębszej dezintegracji podlegała społeczność „wielbarska” przemieszczająca się na początku późnego okresu rzymskiego w kierunku kultury luboszyckiej, a omijając Kujawy także za Wisłę. Pewna jej grupa natomiast prawdopodobnie pozostała tutaj, adaptując wzorce miejscowej ludności „przeworskiej”. Dotychczas najwyraźniej ten proces jest udokumentowany na Pojezierzu Gnieźnieńskim (H. Machajewski w druku). Niewykluczone, że obejmował on znacznie szersze połacie Wielkopolski północnej sięgając aż po dorzecze Noteci.

Osadnictwo wczesnośredniowieczne

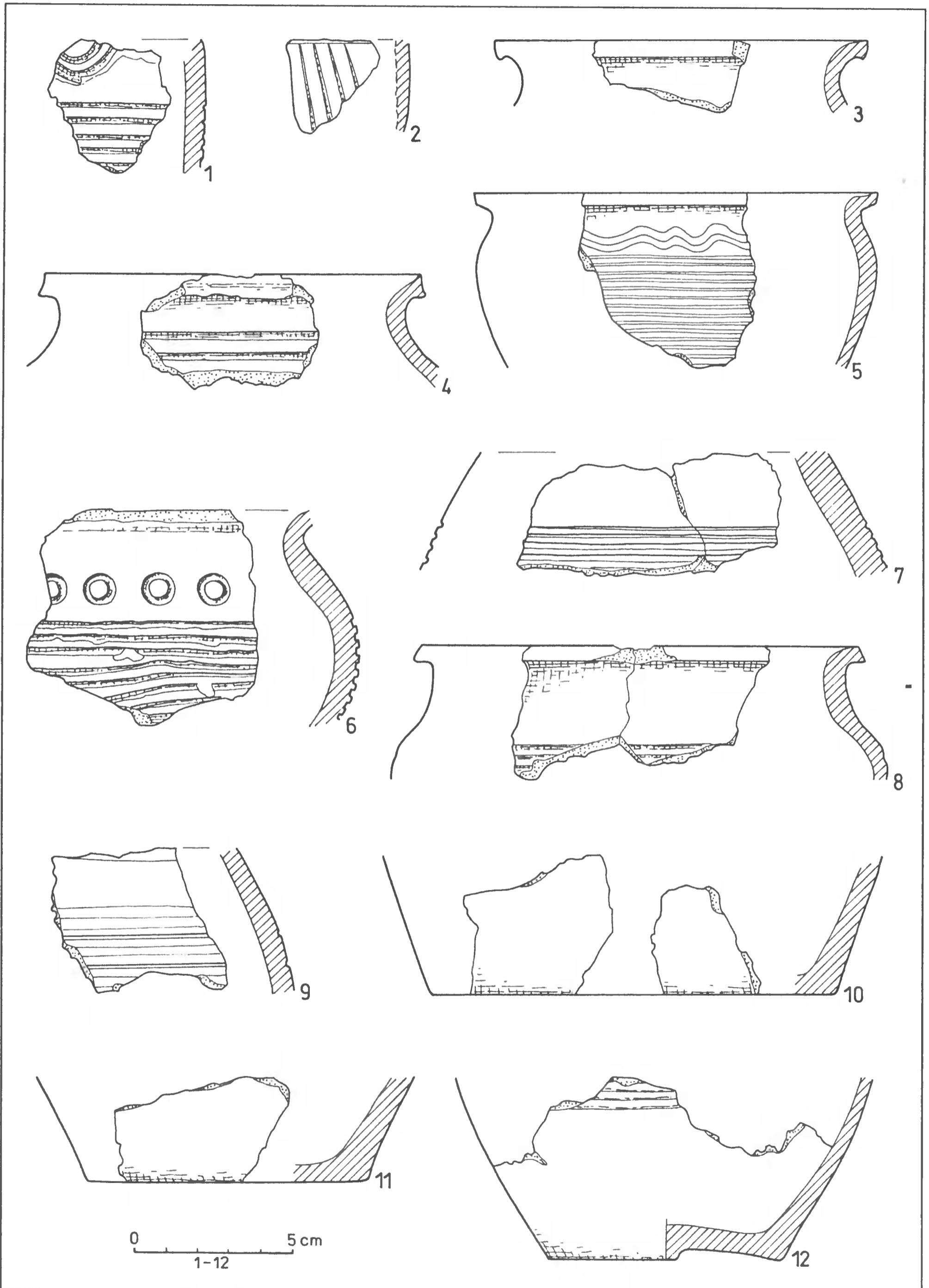
We wschodniej części stanowisko natrafiono na osadę z okresu wczesnego średniowiecza (ryc. 1). Na podstawie wykonanych w tej części stanowiska odwiertów sugeruje się, że zajmowała ona obszar około 1 ha. Elementy jej zabudowy (jamy, paleniska) występowały w znacznym rozproszeniu wzdłuż pogranicza terasy nadzalewowej i dennej. Z osadą łączy się dotychczas 8 obiektów (4 jamy postłupowe, 3 paleniska i 1 jamę postłupową). Uwagę zwraca jama gospodarcza (obiekt 476) z ceramiką wykonaną w technice charakterystycznej, jak się wydaje, dla całego zbioru z Wapniarni. W obiekcie tym (2,4 × 1,6 m, miąższości 0,62 m) odkryto 60 fragmentów naczyń ceramiki całkowicie obtaczanej, nawiązujące do okazów rodziny G, pojawiającej się na początku XI w., najliczniej reprezentowanej w XI-XII w., rzadziej już w XIII w. (ryc. 8:6; 9:1-12) (W. Łosiński, R. Rogosz 1983, s. 281, 282). Nadto w jamie tej znaleziono fragment bocznej płytki zębatej grzebienia grupy Ib, typu VII, odmiany 5b według E. Cnotliwego (1973, s. 104, 105), z otworem po nicie umieszczonym na styku między płytkami, wraz z fragmentem okładziny (ryc. 8:1, 2), datowany na XI lub przełom XI/XII w., nawiązujący do wyrobów charakterystycznych dla pracowni zachodniopomorskich (Wolin, Szczecin), oraz 3 szydła (inaczej tzw. kolce) wykonane z prostego trzonu poroża jelenia (ryc. 8:3, 5, 7) – narzędzia szeroko rozpowszechnione we wczesnym średniowieczu (K. Jaworski 1990, s. 66, 67).

Tak więc, bazując na stopniu zbieżności cech technicznych wczesnośredniowiecznej ceramiki naczyniowej z Wapniarni, wstępnie ową osadę datować należy na fazę E (2 poł. XI-poł. XIII w.) (Z. Kurnatowska, A. Łosińska 1990, s. 153).

W dorzeczu środkowej Noteci początek rozwoju osadnictwa wczesnośredniowiecznego sięga przełomu fazy B i C, czyli VIII/IX w. (por. H. Machajewski 2001b, s. 250). W fazie C (lata około 800-950) założono tam pierwsze grodzisko (Radolin, stan.1). Znaczący rozwój sieci osadniczej notuje się w fazie D (lata około 950-1050), chociaż opuszczono w tym czasie już grodzisko w Radolinie. Dalsze wyraźne przemiany nastąpiły w fazie E i F wczesnego średniowiecza (lata około 1050-1350). Wówczas funkcjonował już gród w Ujściu, stan.1. Odnotowuje się liczny przyrost punktów osadniczych, tworzące rozbudowane skupienia osadnicze. W tym czasie założono zapewne osadę w Wapniarni, która w świetle sporządzonych ujęć kartograficznych należała do skupienia osadniczego rysującego się w rejonie wsi Biała (por. H. Machajewski 2001b, s. 251, 252, ryc. 4; 5).

Zakończenie

Rekapitulując dotychczasowe wyniki prac archeologicznych w Wapniarni, zauważa się częste zasiedlanie przez społeczności dawnych kultur rozległej terasy nadzalewowej, formy

Ryc. 9. Wapniarnia, stan. 129, gm. Trzcianka. Ceramika naczyniowa z jamy – obiektu nr 476 z wczesnego średniowiecza

Rys. J. Kędelska

terenowej charakterystycznej dla pradoliny Noteci, szczególnie sprzyjającej rozwojowi dawnego osadnictwa. Innym czynnikiem sprzyjającym rozwojowi tutaj osadnictwa było położenie owej terasy na szlaku ciągłych przemieszczeń ludności z Pomorza na południe i w kierunku przeciwnym oraz wzdłuż równoleżnikowego biegu Noteci. Nieuzasadnione byłoby wartościowanie odkrytych tutaj poszczególnych sekwencji kulturowych. Zwracając uwagę na stosunkowo słabo zaawansowany stan badań archeologicznych w pradolinie środkowej Noteci oraz preferencje merytoryczne piszącego te słowa, podkreślić należy szczególne jednak znaczenie pozostałości osadnictwa z okresu przedrzymskiego, które w świetle ostatnich odkryć w rejonie Poznania, przy okazji budowy tamtejszej autostrady, nabierają szczególnego znaczenia.

Bibliografia

- BABEŚ M.
1993 *Die Poinęti-Lukäevka Kultur. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte im Raum östlich der Karpaten in den letzten Jahrhunderten vor Christi Geburt*, Bonn.
- BLAJER W.
2001 *Skarby przedmiotów metalowych z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza na ziemiach polskich*, Kraków.
- CNOTLIWY E.
1973 *Rzemiosło rogownicze na Pomorzu wczesnośredniowiecznym*, Wrocław.
- DĄBROWSKA T.
1988 *Wczesne fazy kultury przeworskiej. Chronologia – zasięg – powiązania*, Warszawa.
1994 *Wpływy jastorfskie na kulturę przeworską w młodszym okresie przedrzymskim*, [w:] „Kultura przeworska”, t. 1, Lublin, s. 71-87.
- DERNOGA M.
2000 *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na osadzie z okresu wpływów rzymskich w Tarnowie Pałuckim, stanowisko 13 (gmina Wągrowiec, woj. wielkopolskie). Cztery sezony badań*, [w:] A. M. Wyrwa (red.), *Studia i Materiały do Dziejów Pałuk*, t. 3, s. 207-232.
- DOMAŃSKI G.
1974 *Studia z dziejów środkowego Nadodrza w III-I wieku p.n.e.*, Wrocław.
- GALĘZOWSKA A.
1996 *Materiały z młodszego okresu przedrzymskiego i okresu wpływów rzymskich z Kuźnicy Żelichowskiej, w woj. pilskim*, WSA, t. 4, s. 155-184.
- GARDAWSKI A.
1979 *Czasy pełnego rozkwitu kultury łużyckiej i kultury białowickiej*, [w:] W. Hensel (red.), *Prahistoria Ziem Polskich*, t. 4, Wrocław, s. 74-116.
- GEDL M.
1972 *Ze studiów nad schyłkową fazą kultury łużyckiej*, AP, t. 17, s. 309-348.
1991 *Die Hallstatteinflüsse auf den Polnischen Gebieten in der Frühisenzeit*, Kraków.
- GODŁOWSKI K.
1992 *Die Przeworsk-Kultur*, [w:] *Beiträge zum Verständnis der Germania des Tacitus*, cz. II, Bericht über die Kolloquien der Kommission für die Altertumskunde Nord- und Mitteleuropas im Jahre 1986 und 1987, Göttingen, s. 9-90.

GRIESA S.

1982 *Die Göritzer Gruppe*, [w:] *Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte Potsdam*, t. 16, Berlin.

GRYGIEL R.

1995 *Sytuacja kulturowa w późnym okresie halsztackim i wczesnym lateńskim w rejonie Brześcia Kujawskiego*, [w:] *Kultura pomorska i kultura grobów kloszowych. Razem czy osobno?*, Warszawa, s. 319-359.

HOFMAN M.

1998 *Haus und Hof der kaiserzeitlichen Siedlung von Berlin-Buch*, [w:] *Haus und Hof im östlichen Germanien*, Berlin, s.72-74.

HORST F.

1976 *Die gesellschaftlichen Verhältnisse im nördlichen Mittel- und südlichen Nordeuropa vor Herausbildung der germanischen Stämme*, [w:] *Die Germanen*, t.1, Berlin, s. 64-77.

JAWORSKI K.

1990 *Wyroby z kości i poroża w kulturze wczesnośredniowiecznego Ostrowa Tumskiego we Wrocławiu*, Wrocław.

KOSTRZEWSKI J.

1919 *Die ostgermanische Kultur der Spätlaténezeit*, Leipzig.

1955 *Wielkopolska w pradziejach*, Wrocław.

1958 *Kultura łużycka na Pomorzu*, Poznań.

KURNATOWSKI S.

1995 *Przemiany osadnicze w procesie kształtowania Wielkopolski jako regionu historycznego*, *SIAn*, t. 35, s. 3-45.

KURNATOWSKA Z., ŁOSIŃSKA A.

1990 *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Wielkopolsce*, [w:] Z. Kurnatowska (red.), *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce*, Poznań, s. 105-153.

LEWCZUK J.

1995 *Kultura pomorska i kultura łużycka a kultura przeworska i grupa gubińska kultury jastorfskiej na środkowym Nadodrzu*, [w:] *Kultura pomorska i kultura grobów kloszowych. Razem czy osobno?*, Warszawa, s. 213-228.

ŁOSIŃSKI W., ROGOSZ R.

1983 *Garncarstwo*, [w:] E. Cnotliwy, L. Leciejewicz, W. Łosiński (red.), *Szczecin we wczesnym średniowieczu. Wzgórze Zamkowe*, Wrocław, s. 279-282.

MACHAJEWSKI H.

1986 *Stan badań nad młodszym okresem przedrzymskim i okresem rzymskim w Wielkopolsce*, [w:] *Stan i potrzeby badań nad okresem przedrzymskim i okresem rzymskim w Polsce*, Kraków, s. 269-298.

1997 *Z badań nad kulturą przeworską w Wielkopolsce północnej*, [w:] „*Kultura przeworska*”, t. 3, s. 97-116.

1998 *Osada z późnego okresu rzymskiego w Wapniarni, powiat czarnkowsko-trzcianecki, stanowisko 129*, [w:] „*Kultura przeworska*”, t. 4, s. 181-191.

2001a *Wygoda. Ein Gräberfeld der Oksywie-Kultur in Westpommern*, Warszawa.

2001b *Ze studiów nad rozwojem osadnictwa wczesnośredniowiecznego w dorzeczu Noteci*, [w:] E. Wilgocki, M. Dworczyk, K. Kowalski, A. Porzeziński; S. Słowiński (red.) *Instantia est mater doctrinae*, Szczecin, s. 245-260.

w druku *Osada z okresu wpływów rzymskich w Goślinowie, gm. Gniezno, woj. poznańskie*, [w:] *Archeologiczne badania ratownicze wzdłuż trasy gazociągu tranzytowego*, Poznań.

SCHUSTER J.

2000 *Rundbauten und Kalkofenhäuser. Sonderformen des Hausbaus bei den Germanen in der römischen Kaiserzeit*, „Prähistorische Zeitschrift”, t. 75, s. 93-123.

TRIER B.

1969 *Das Haus im Nordwesten der Germania Libera*, Münster.

WOŁĄGIEWICZ R.

1979 *Kultura pomorska a kultura oksywska*, [w:] *Problemy kultury pomorskiej*, Koszalin, s. 33-69.

1993 *Ceramika kultury wielbarskiej między Bałtykiem a Morzem Czarnym*, Szczecin.

Adres autora:

dr Henryk Machajewski

Instytut Prahistorii UAM

ul. Św. Marcin 78

61-809 Poznań

**Wapniarnia, die Mehrkulturfundstelle Nr. 1298, Gem. Trzcianka,
Kreis czarnkowsko-trzcianecki, Woj. Wielkopolskie.**

**Ergebnisse der archäologischen Untersuchungen aus den Jahren
1999 - 2000**

Zusammenfassung

Das Thema des Aufsatzes ist die Besprechung der Ergebnisse von archäologischen Untersuchungen, die H. Machajewski auf der Fst. 129 in Wapniarnia, Kreis czarnkowsko-trzcianecki, in den Jahren 1999-2000 aus dem Institut für Urgeschichte der Adam Mickiewicz-Universität in Poznań führte. Im südlichen und östlichen Teil der Fundstelle wurden die Überreste einer Siedlung und eines Gräberfeldes der Lausitzer Kultur aus der V. Periode der Bronzezeit und der Halstattzeit feigelegt. Im westlichen Teil wurde dagegen eine Siedlung aus der jüngeren vorrömischen Kaiserzeit, wahrscheinlich der Jastorf Kultur gefunden. Die zahlreichste Gruppe von Überresten sind die Elemente der Siedlung aus der römischen Kaiserzeit (Phase B2/C1 – C2), die im südlichen und westlichen Fundstellenteil gefunden sind und mit der Wielbark Kultur und Przeworsk Kultur verbunden werden. Im Ostteil der Fundstelle wurden dagegen Relikte einer Siedlung aus der Phase E des Frühmittelalters in Großpolen (um 1050 – 1250) freigelegt.

Abbildungen

Abb. 1. Wapniarnia, Fst. 129, Gem. Trzcianka. Lage der Grabungsflächen auf der Fundstelle. Gez. T. Kasprowicz

Abb. 2. Wapniarnia, Fst. 129, Gem. Trzcianka. Pläne des Objekts Nr. 473 und Ausstattungselemente eines Grabes der Lausitzer Kultur (1-3, 5 – Gefäßkeramik; 4 – Bronzenadel). Gez. J. Kędelska

Abb. 3. Wapniarnia, Fst. 129, Gem. Trzcianka. Grundriss eines Pfostengebäudes aus der jüngeren vorrömischen Kaiserzeit (1 – Umriss der Pfostengruben, 2 – Umriss der Gebäudefüllung. Gez. M. Gorączniak

Abb. 4. Wapniarnia, Fst. 129, Gem. Trzcianka. Gefäßkeramik aus der Füllung des Pfostengebäudes aus der jüngeren vorrömischen Kaiserzeit. Gez. M. Gorączniak

Abb. 5. Wapniarnia, Fst. 129, Gem. Trzcianka. Grundriss einer Erdhütte – Objekt Nr. 515 mit Pfostengruben aus der römischen Kaiserzeit. Gez. J. Kędelska

Abb. 6. Wapniarnia, Fst. 129, Gem. Trzcianka. Gefäßkeramik aus der Siedlung aus der römischen Kaiserzeit (1-7 – Objekt Nr. 373; 1-4 – Objekt Nr. 5434). Gez. J. Kędelska

Abb. 7. Wapniarnia, Fst. 129, Gem. Trzcianka. Tonspinnwirtel (1,2) und Gefäßkeramik aus der Siedlung aus der römischen Kaiserzeit (3-9). Gez. J. Kędelska

Abb. 8. Wapniarnia, Fst. 129, Gem. Trzcianka. Grube – Objekt Nr. 476 aus dem frühen Mittelalter (Füllung: Brandschicht und kleine Steine; Inventar: 1-5, 7 – Geweihgegenstände; 6 – Tongefäß). Gez. J. Kędelska

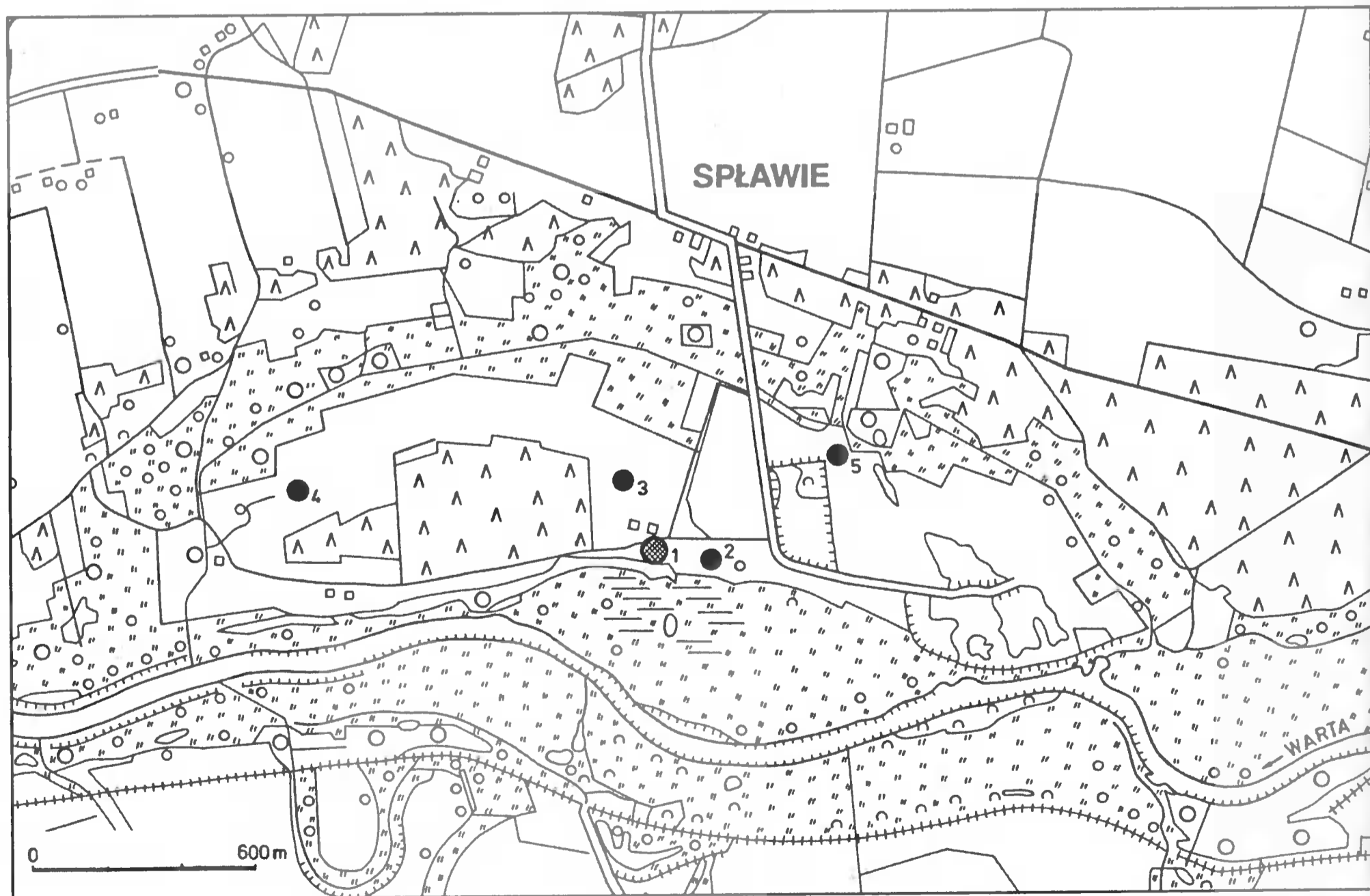
Abb. 9. Wapniarnia, Fst. 129, Gem. Trzcianka. Gefäßkeramik aus der Grube – Objekt Nr. 476 aus dem Frühmittelalter. Gez. J. Kędelska

MICHAŁ BRZOSTOWICZ

Wyniki wznowionych badań wykopaliskowych na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Spławiu, gm. Kołaczkowo, pow. Września, woj. wielkopolskie

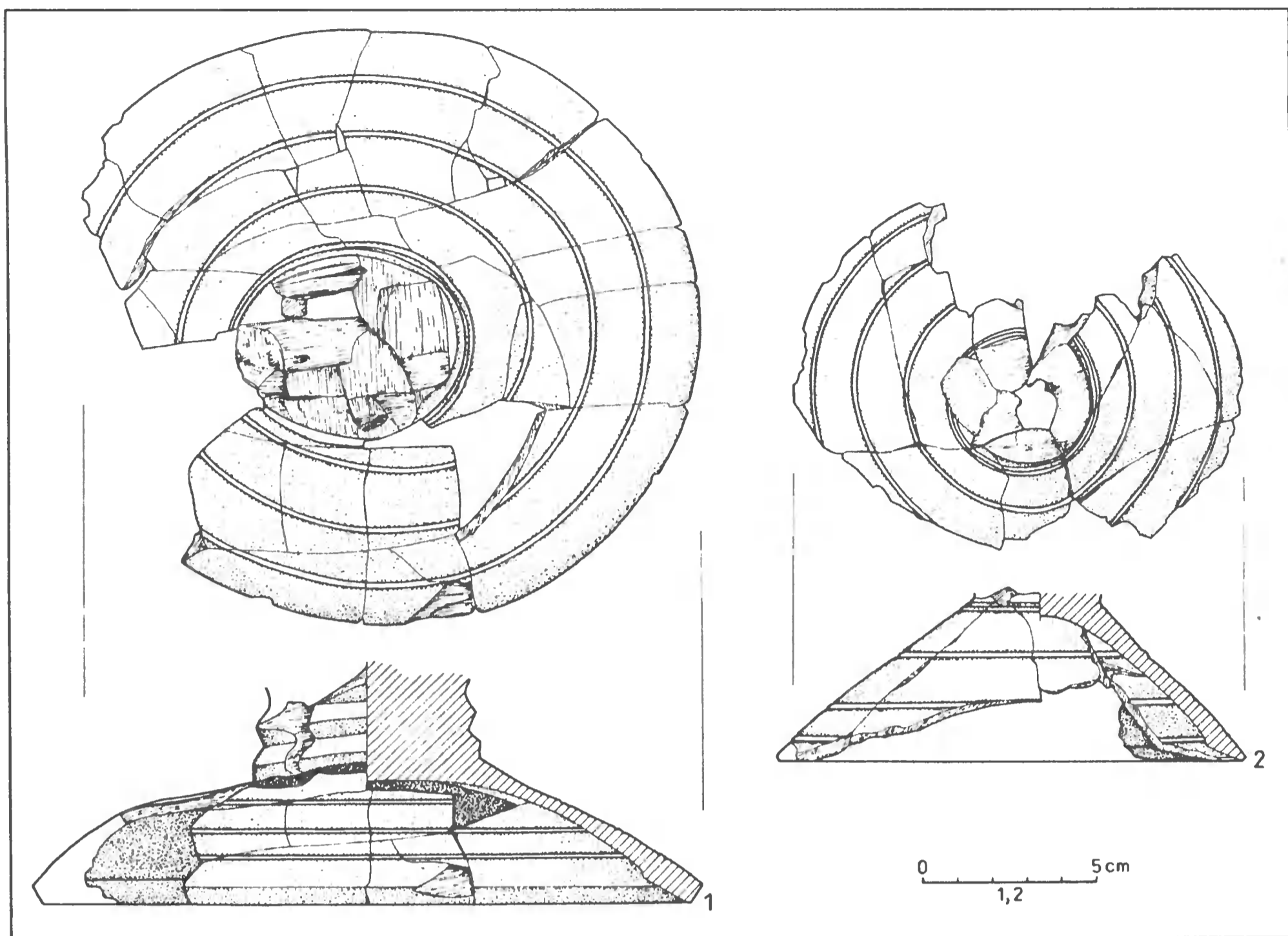
Uwagi wstępne

Czasy przedpiastowskie należą do najslabiej poznanych okresów w dziejach Wielkopolski. Praktycznie, wiedza o kulturze jej mieszkańców w pierwszych stuleciach średniowiecza opiera się na wynikach badań przeprowadzonych w dorzeczu górnej i środkowej Obry (Z. Hilczerówna 1967; M. Brzostowicz 2002) oraz na kilku stanowiskach (np. Ujście, Santok), położonych w innych częściach naszego regionu (A. Brackmann, W. Unverzagt 1936; L. Leciejewicz 1961; U. Dymaczewska, A. Dymaczewski 1967). W ostatnich latach wielu ciekawych danych dostarczyły badania na grodzisku w Spławiu, stan. 2, gm. Kołaczkowo, pow. Września (M. Brzostowicz 1993). Myślę, że przedstawiają one dużą wartość poznawczą dla archeologów trudniących się problematyką starszych faz wczesnego średniowiecza, a kolejne

Rys. J. Kędelska

Ryc. 1. Spławie, pow. Września. Lokalizacja stanowisk wczesnośredniowiecznych odkrytych w najbliższym sąsiedztwie grodziska. Legenda: 1 – grodzisko (stanowisko nr 2); 2 – osada z 2 połowy X w. (stanowisko nr 1); 3 – ślad osadniczy (stanowisko nr 3); 4 – ślad osadniczy (stanowisko nr 5); 5 – punkt osadniczy (stanowisko nr 8)

Rys. J. Kędelska

Ryc. 2. Sławie, stan. 2, pow. Września. Wybór drewnianych naczyń toczonych wydobytych z chaty II (wykop VI D) w 1992 r.

materiały, pozyskane w latach 2000-2002, mogą w istotny sposób wzbogacić naszą wiedzę na temat epoki bezpośrednio poprzedzającej powstanie państwa polskiego.

Pierwsze wykopaliska na omawianym obiekcie zostały przeprowadzone w 1970 r. (D. Durczewski 1972). Mimo skromnego zakresu prac udało się pozyskać materiały, które pozwoliły datować grodzisko na fazę C wczesnego średniowiecza (IX-1 połowa X w.). Następne odkrywki, przeprowadzone w latach 1991-1992, przyniosły już więcej informacji o tym stanowisku (M. Brzostowicz 1993). Zbadana została jego wschodnia część, gdzie odsłonięto rumowisko spalonych belek pochodzących głównie z wewnętrznego lica wału oraz relikty dwóch budynków grodowych. W trakcie eksploracji wykopów wydobyto kilkaset całych i kilka tysięcy ułamków innych naczyń glinianych, a ponadto części uzbrojenia (groty włóczni i strzał, dwie ostrogi i elementy garniturów do ostróg), pozostałości narzędzi i przedmiotów codziennego użytku (m. in. fragmenty drewnianych naczyń toczonych, sierp, półkosek, noże żelazne, oprawki rogowe, haczyki do wędek, żarnow), ziarna zbóż oraz kości zwierząt i szczątki ryb.

Tak pokaźny materiał pozwolił już pełniej wypowiedzieć się na temat badanego stanowiska. Mimo to szereg spraw nie zostało wyjaśnionych. Z poczynionych wówczas ustaleń wynikało, że niewielki gród powstał na skraju terasy pradoliny Warty, otoczonej ze wszystkich stron wodami oraz niedostępnymi mokradłami (ryc. 1). Prawdopodobnie wznosił się w sąsiedztwie osady otwartej, której śladów nie udało się jednak odkryć. Nie udało się też poznać rozmiarów i rozplanowania badanego obiektu. Wiadomo było jedynie, że bronił go wał drewniano-ziemny wzniesiony w konstrukcji rusztowej i licowany od wewnątrz drewnianą ścianą.

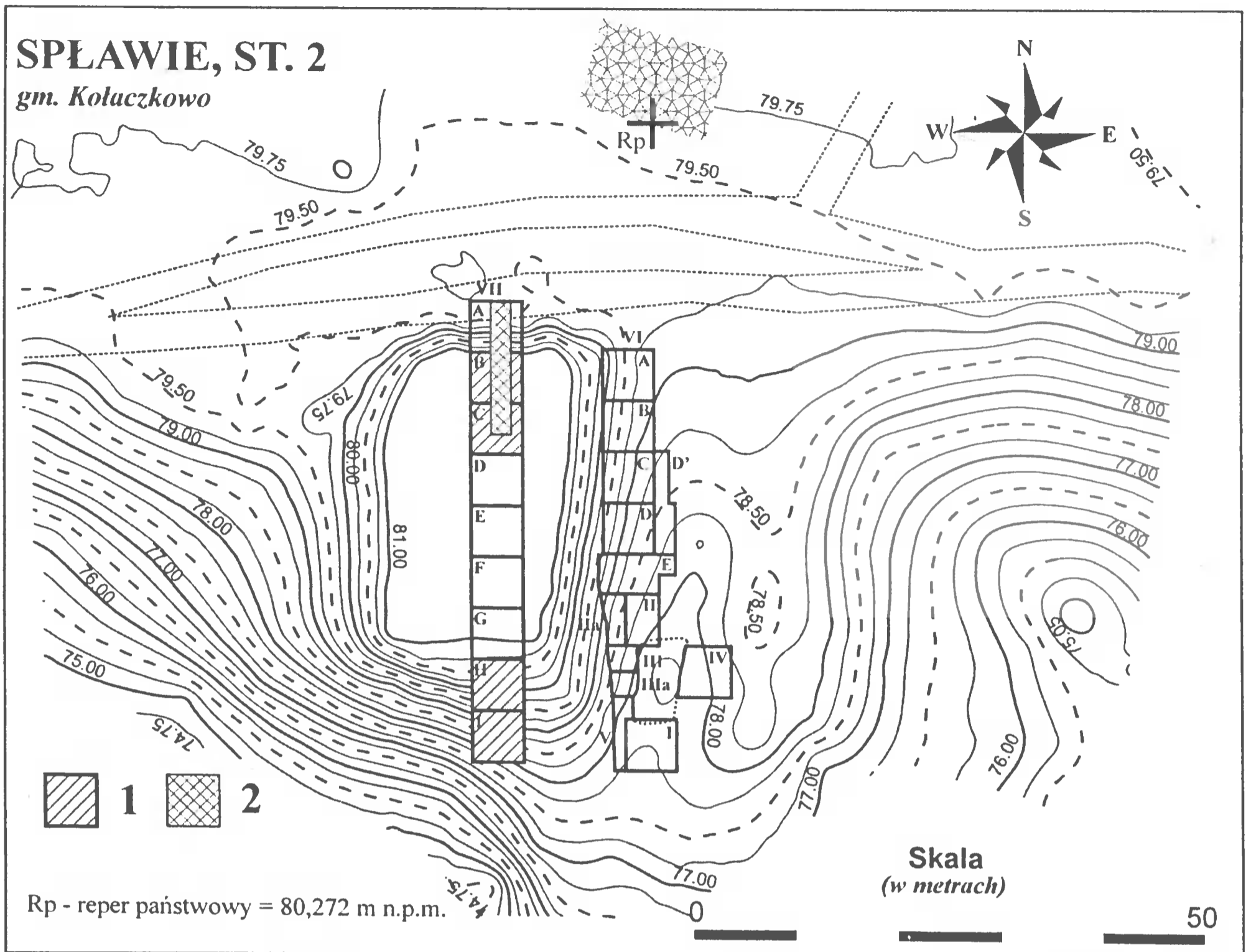
Analiza materiału archeologicznego potwierdziła wcześniejsze ustalenia D. Durczewskiego odnośnie chronologii grodu, natomiast wyniki analiz dendrochronologicznych powoliły już sprecyzować czas jego budowy na lata przypadające po 899 r. (M. Krąpiec 1998; M. Kara, M. Krąpiec 2000, s. 317n.; M. Kara 2000, s. 66). Z kolei autopsja ceramiki wykazała związki ze strefą tornowsko-klenicką oraz kontakty ze morawsko-czesko-śląską prowincją kulturową. Z innych materiałów wiemy, że do podstawowych zajęć mieszkańców warowni należało rolnictwo z uprawą prosa, pszenicy i żyta, chów zwierząt (świń, bydła, owiec, koni i drobiu), łowiectwo, rybołówstwo i zbieractwo (D. Makowiecki 1992; J. Ptaszyk 1992; J. Strzelczyk 1999). Wśród rzemiosł rozwijało się garncarstwo, metalurgia i być może tokarstwo (por. ryc. 2). Liczne ślady spalenizny oraz znaleziska broni i przedmiotów codziennego użytku, stanowiących porzucony w popłochu dobytek, zdają się sugerować, że upadek grodu nastąpił w wyniku pożaru wywołanego działaniami wojennymi. Prawdopodobnym sprawcą tej tragedii były wojska Polan, poszerzających wówczas granice władztwa piastowskiego w kierunku Warty i ujęcia Prosny. Spalonej warowni już nie odbudowano. Sądząc z wyników badań przeprowadzonych na sąsiednim stanowisku (W. Hensel, Z. Hilczer-Kurnatowska 1986, s. 202-211), odbudowana została osada. Jej kontynuacją była wieś Wodzisko, która w czasach nowożytnych została wcielona do Sławia.

Wyniki badań wykopaliskowych

Grodzisko w Sławiu można zaliczyć do najcenniejszych stanowisk archeologicznych w Wielkopolsce. Niestety, w czasach nowożytnych stało się obiektem różnorodnych przedsięwzięć gospodarczych, które przyczyniły się do jego znacznej dewastacji. Już w XIX w. zostało częściowo zniwelowane pod budowę wiatraku. W latach 70. XX w. rozwieszona została wschodnia część stanowiska. W trakcie eksploatacji żwirowni, założonej tu w 1991 r., zniszczeniu uległa znaczna partia wału (ryc. 3). Prace wydobywcze zostały wstrzymane, a po zakończeniu badań ratowniczych dokonano w 1993 r. częściowej rekonstrukcji stanowiska. Jednak już wiosną 2000 r., w wyniku korekty drogi polnej prowadzącej w kierunku Nowej Wsi Podgórznej, naruszona została północna część obiektu. To właśnie wywołało konieczność wznowienia badań wykopaliskowych w Sławiu.

Do głównych zadań, jakie postawiła sobie ekspedycja, należało udokumentowanie nawarstwień w zniszczonych partiach stanowiska, następnie ustalenie jego pierwotnej wielkości, a także poznanie systemu obronnego i sposobu zagospodarowania wnętrza. Realizację części wymienionych celów miała ułatwić eksploracja wykopu VII (jego numeracja nawiązywała do numeracji wykopów z lat 1991-1992), o wymiarach 45 × 5 m, przecinającego grodzisko na osi N-S (ryc. 3). Został on podzielony na dziewięć odcinków, o długości 5 m każdy, oznaczonych literami A-I. Niestety, szczupły budżet ekspedycji sprawił, że w trakcie trzech sezonów wykopaliskowych, zrealizowanych w latach 2000-2002, zdołano wyeksplorować jedynie odcinki H i I, obejmujące południową i – jak się zdawało – najmniej zniszczoną część stanowiska oraz odcinki B i C, zlokalizowane w północnej części tego obiektu.

Badania wykopaliskowe w Sławiu rozpoczęliśmy w sierpniu 2000 r., od eksploracji odcinków H i I. Wyniki przeprowadzonych tam prac pozwoliły stwierdzić, że strop wykopu zajmował humus (warstwa I, o miąższości 0,2-0,25 m) w postaci szarobrunatnego piasku przemieszanego z próchnicą. Niżej zalegała warstwa przemieszana (warstwa II, o miąższości 1-1,35 m na odcinku H oraz 0,35 m na odcinku I), składająca się z pomniejszych warstewek szarobrunatnego i szarozółtego piasku oraz gliny, nawiezionych z zewnątrz bądź pochodzą-

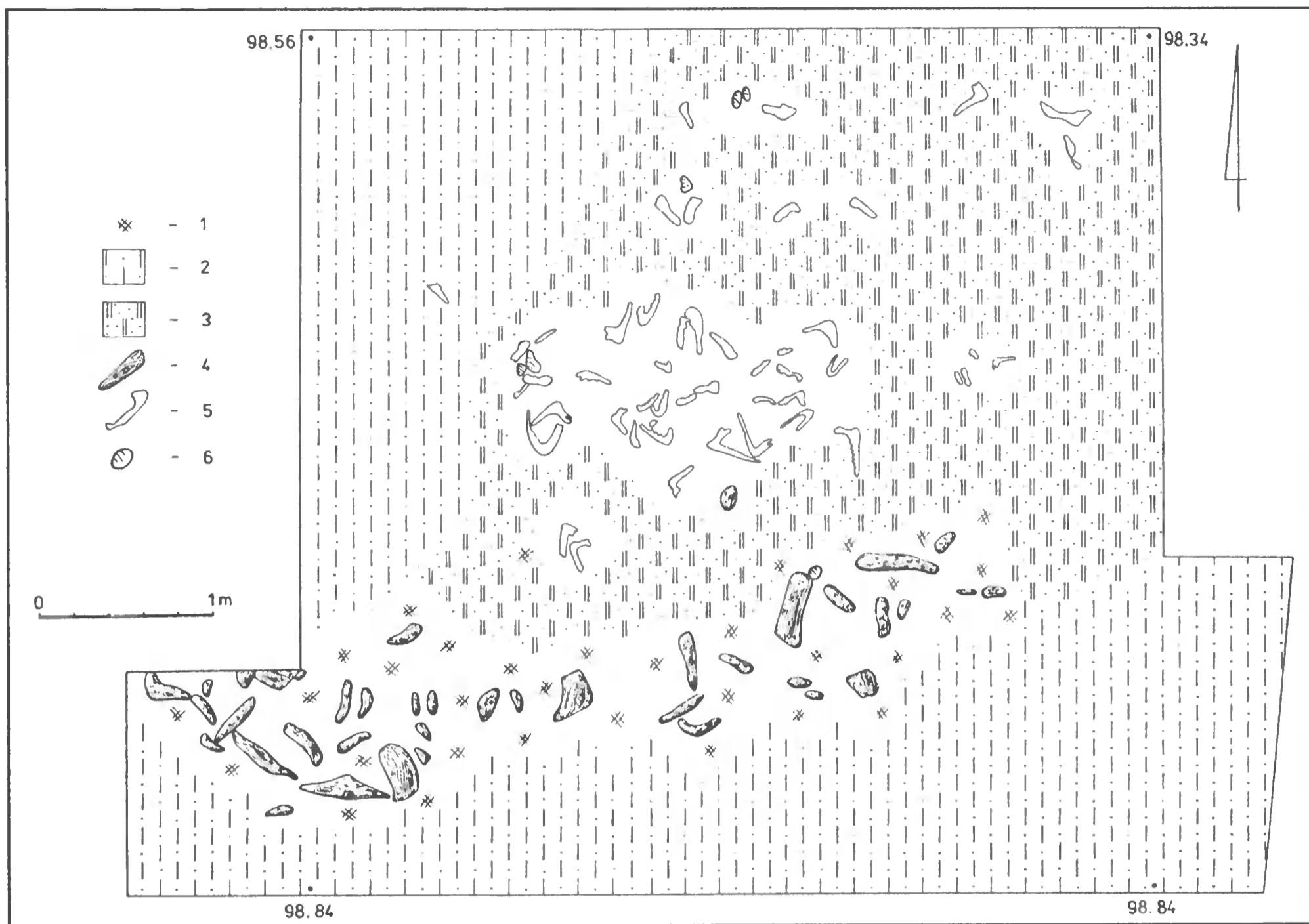

Rys. T. Kasprovicz

Ryc. 3. Sławie, stan. 2, pow. Września. Rozmieszczenie wykopów badawczych z lat 1970, 1991-1992 i 2000-2002. Legenda: 1 – wykop D. Durczewskiego z 1970 r.; 2 – wyeksplorowane odcinki wykopu VII

cych z grodziska. Z obydwu zespołów wydobyliśmy fragmenty nowożytnych naczyń glinianych i szklanych, a także ułamki ceramiki kultury łużyckiej i wczesnośredniowiecznej. Pod nimi wystąpiły pozostałości wału, które oznaczono jako warstwę III. Niestety, w większej części stanowiła ona jedynie rozsypisko drewniano-ziemnych fortyfikacji, przykrywające wnętrze grodziska. W trakcie dalszych badań stwierdziliśmy bowiem, że ich jądro oraz zewnętrzna część zostały rozwieżone w trakcie nowożytnych niwelacji.

Rozsypisko wału zalegało głównie na odcinku H. W jego górnej partii odkryliśmy bezładnie rozrzucone zuchwy zwierzęce (ryc. 4), a niżej – trzy poziomy spalonych belek, pochodzących prawdopodobnie z oblicowania wewnętrznej części wału. Zalegały one w warstwie ciemnobrunatnego piasku oraz intensywnej spalenizny, z której wydobyliśmy kilka całych oraz kilkaset ułamków innych naczyń glinianych, 2 groty strzał, 3 oselki, 2 podkładki kamienne, przęślik gliniany, fragmenty kolcy kościanych oraz wrzecion drewnianych, a także kości zwierząt i spalone ziarna zbóż. Wymieniony materiał (ryc. 5; 6) z całą pewnością pochodził już z wnętrza grodu i do omawianego zespołu trafił w sposób przypadkowy. Sądzić można, że w tym miejscu mogło dojść do wtórnego zmieszania się rozsypiska z wału ze zwaliskiem jakiegoś obiektu (chata III) funkcjonującego we wnętrzu grodu. Wydaje się, iż jego poziom użytkowy wyznacza 10-centymetrowa warstwa spalenizny i gliniastego piasku. W niej zalegały kamienie, skupione przy zachodnim i wschodnim profilu wykopu VIIH.

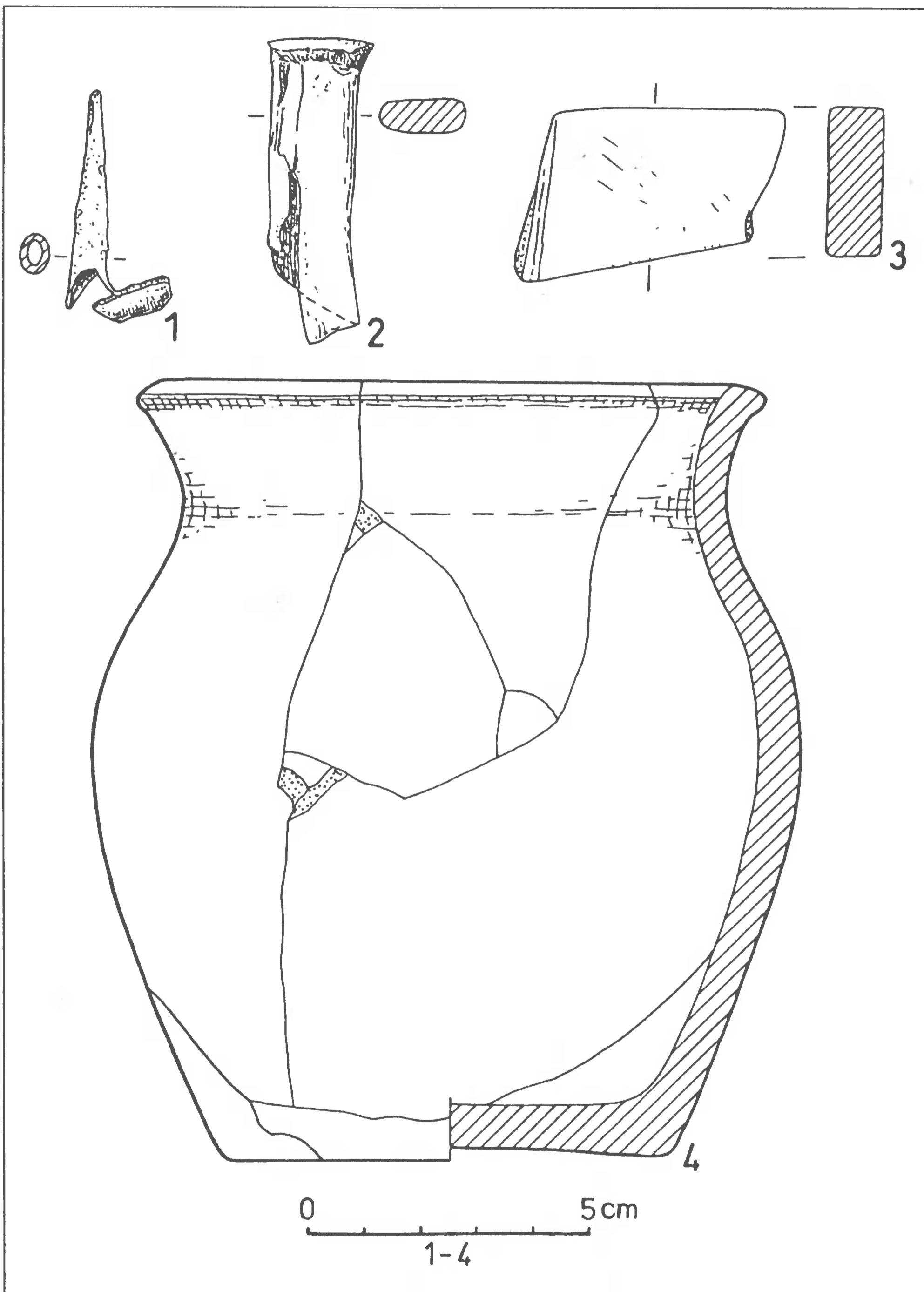
Rys. J. Kędelska i A. Okoń

Ryc. 4. Spławie, stan. 2, pow. Września. Żuchwy zwierzęce odkryte w rozsypisku wału, w wykopie VIIIH. Legenda: 1 – spalone belki I poziomu konstrukcji drewnianych; 2 – żuchwy zwierzęce; 3 – kamienie

Z omawianego zespołu wydobyto fragmenty naczyń glinianych, ułamki prąznicy oraz kości zwierzęce. Niżej wystąpił całec w postaci jasnożółtego piasku.

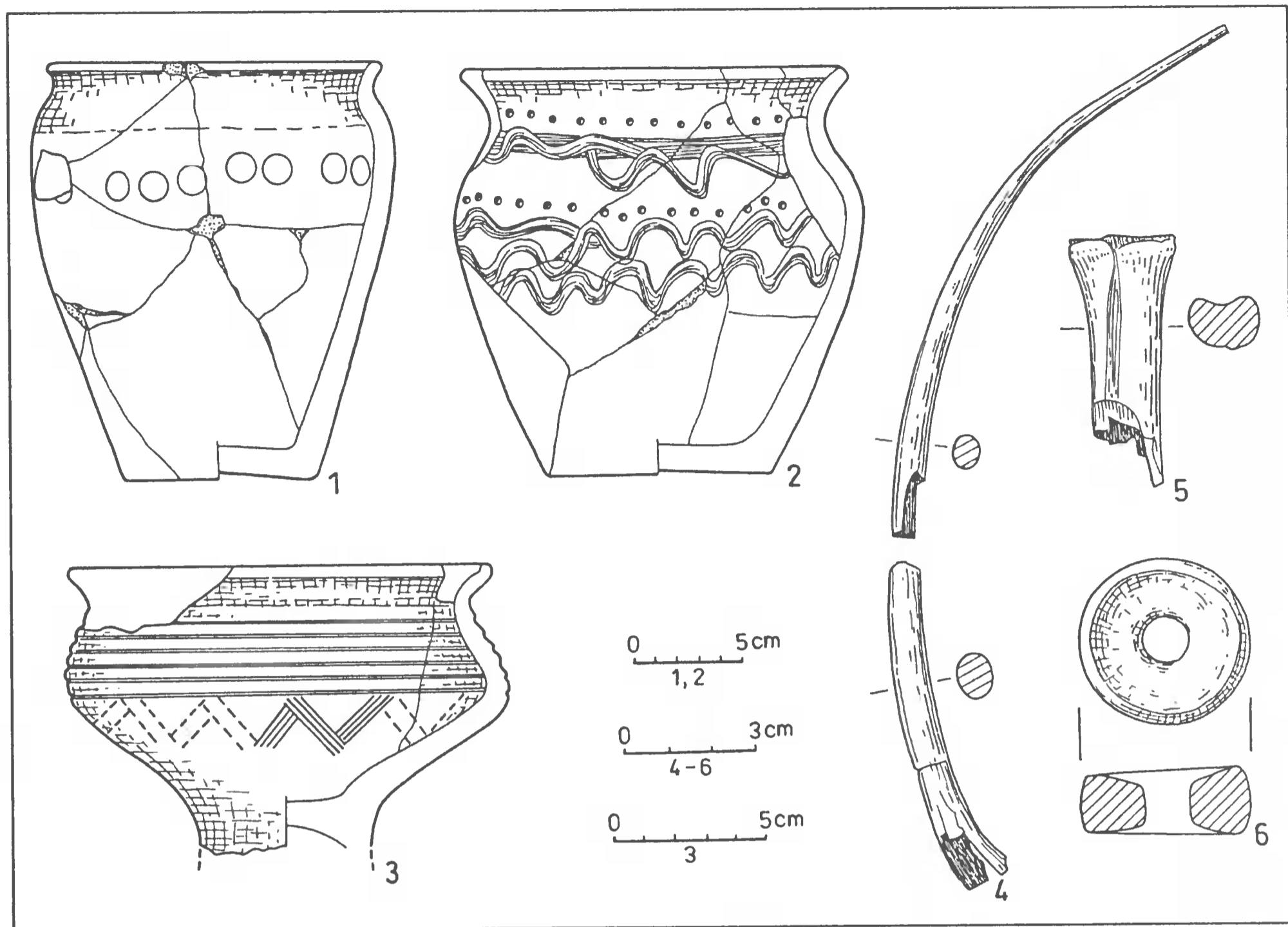
Ciekawym rezultatem zakończyła się eksploracja odcinka I wykopu VII. Pod warstwą ciemnobrunatnego piasku (warstwa IV), dokumentującą wczesnośredniowieczne osadnictwo przed-grodowe, wyklinowała się warstwa kulturowa (warstwa V), związana z cmentarzyskiem ludności kultury łużyckiej. Stanowi ono kontynuację analogicznej nekropolii, zbadanej w latach 1969-1971 na sąsiednim stanowisku nr 1 (por. E. Kihl-Byczko 1971; D. Durczewski 1972). Podczas naszych prac zbadaliśmy 5 silnie zniszczonych grobów ciałałpalnych (groby nr 1-5). Z obiektów tych wydobyliśmy m. in. popielnicę zawierającą spalone kości ludzkie, 2 misy (w tym jedną malowaną), 2 silnie skorodowane przedmioty żelazne oraz wiele fragmentów innych naczyń glinianych. Wspomniane pochówki wystąpiły w obstawie kamiennej. W południowej części wykopu odsłonięto także pozostałości jamy (obiekt nr 1) o wymiarach 1,7 × 1,3 m. Badając jej przekrój zauważono wyraźnie oddzielającą się warstwę użytkową od warstwy zasypiskowej. Tę pierwszą tworzyła intensywna spalenizna, kamienie oraz szczątki spalonego drewna, drugą zaś – ciemnobrunatny piasek z domieszką próchnicy. Na obrzeżach obiektu stwierdzono resztki spieczonej polepy. W partii centralnej dostrzeżono późniejszy wkop w postaci jamy (obiekt nr 1a) o średnicy 0,6 m i miąższości 0,26 m. Jej wypełnisko stanowiła spalenizna oraz drobne kamienie. Obydwa obiekty związane są cmentarzyskiem kultury łużyckiej.

Jak już wspomniałem wyżej, badania na odcinku H i I wykazały ślady znacznej niwelacji wału, który zachował się tu jedynie w części spągowej, w pasie na szerokości około 2-2,6 m.

Rys. J. Kędelska

Ryc. 5 Sławie, stan. 2, pow. Września, wykop VIIH, warstwa III. Wybór zabytków odkrytych podczas badań wykopaliskowych w 2000 r.

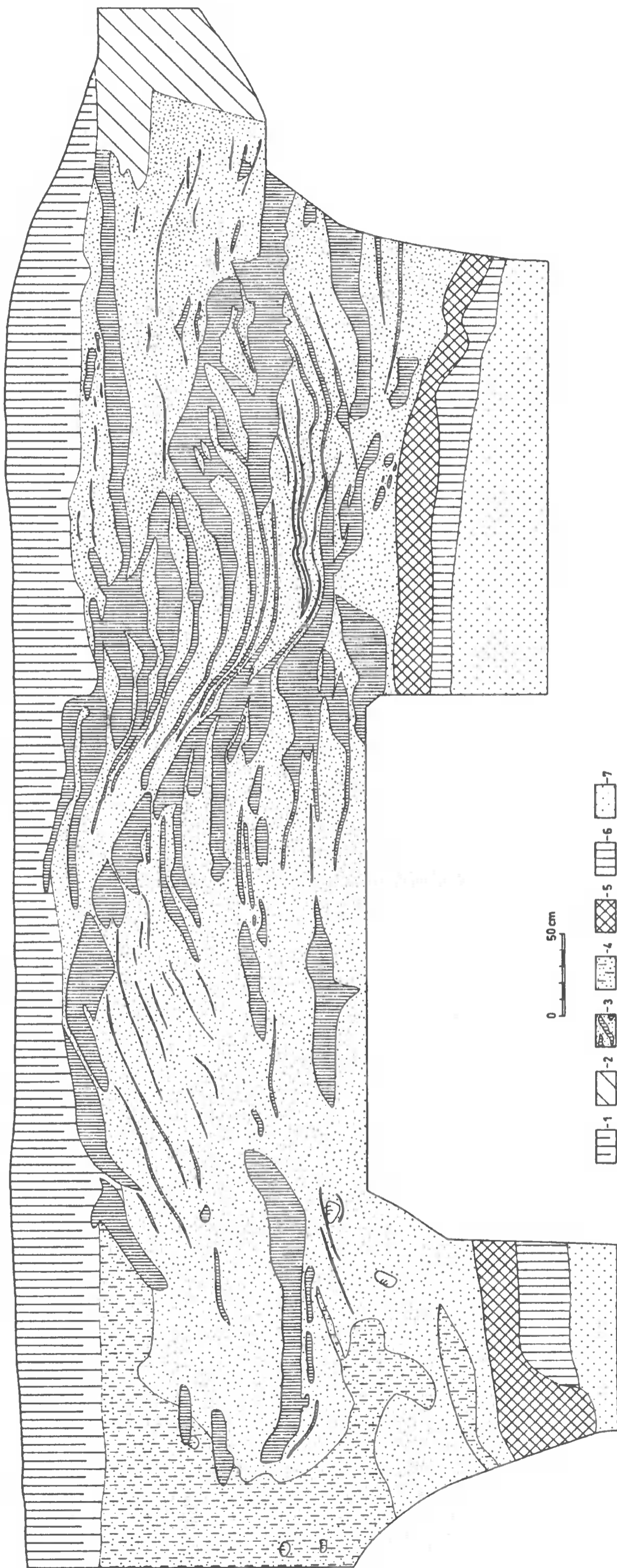

Rys. J. Kędelska

Ryc. 6. Spławie, stan. 2, pow. Września, wykop VIIH, warstwa III. Wybór zabytków odkrytych badań wykopaliskowych w 2001 r.

W tej sytuacji podjęto decyzję zbadania odcinków B i C, zlokalizowanych w północnej części stanowiska, w miejscu gdzie znajdował się wykop sondażowy D. Durczewskiego z 1970 r. Wyniki tej eksploracji przedstawiają się następująco (por. ryc. 7). Górne warstwy zajmował humus (warstwa I), o miąższości do 0,45 m oraz warstwa przemieszana (warstwa II), która widoczna jest jedynie na profilu zachodnim, w południowej części odcinka C. Warstwa III jest już pozostałością wału. Można tu wydzielić warstwę IIIA, stanowiącą jądro wału oraz warstwę III B, związaną z jego osypiskiem, przykrywającym wnętrze grodziska. Pierwsza z nich składała się z szarozółtego piasku z ciemnymi smużkami po rozłasnowanych belkach, tworzących konstrukcję rusztową. W górnej partii została ona zniszczona w trakcie XIX-wiecznej niwelacji obiektu. Zniszczenia, w postaci wkopów nowożytnych, dostrzegliśmy również w północnej partii wykopu, na odcinku B. Smużki po konstrukcji rusztowej przebiegają poziomo lub ukośnie, obniżając się w kierunku wnętrza grodziska. Analiza obydwu profili wskazuje na ślady wykorzystania dwóch stosów, poprawiających statykę wału.

Warstwa IIIB, stanowiąca osypisko wału, składała się z ciemnobrunatnego piasku przemieszanego ze spalenizną oraz warstewkami szarozółtego piasku. W jej obrębie, w południowo-wschodnim narożniku wykopu, na odcinku C, stwierdzono pozostałości spalonych belek, pochodzących zapewne z oblicowania wewnętrznej ściany wału. Wyróżniono siedem poziomów ich zalegania (oznaczone jako I – VII poziom konstrukcji drewnianych), nie tworzących jednak czytelnego układu. Omawiane belki wcinały się w południowy profil wykopu, stąd też można sądzić, że ich kontynuację stwierdzimy na odcinku D. Z obydwu warstw (tj. warstwy

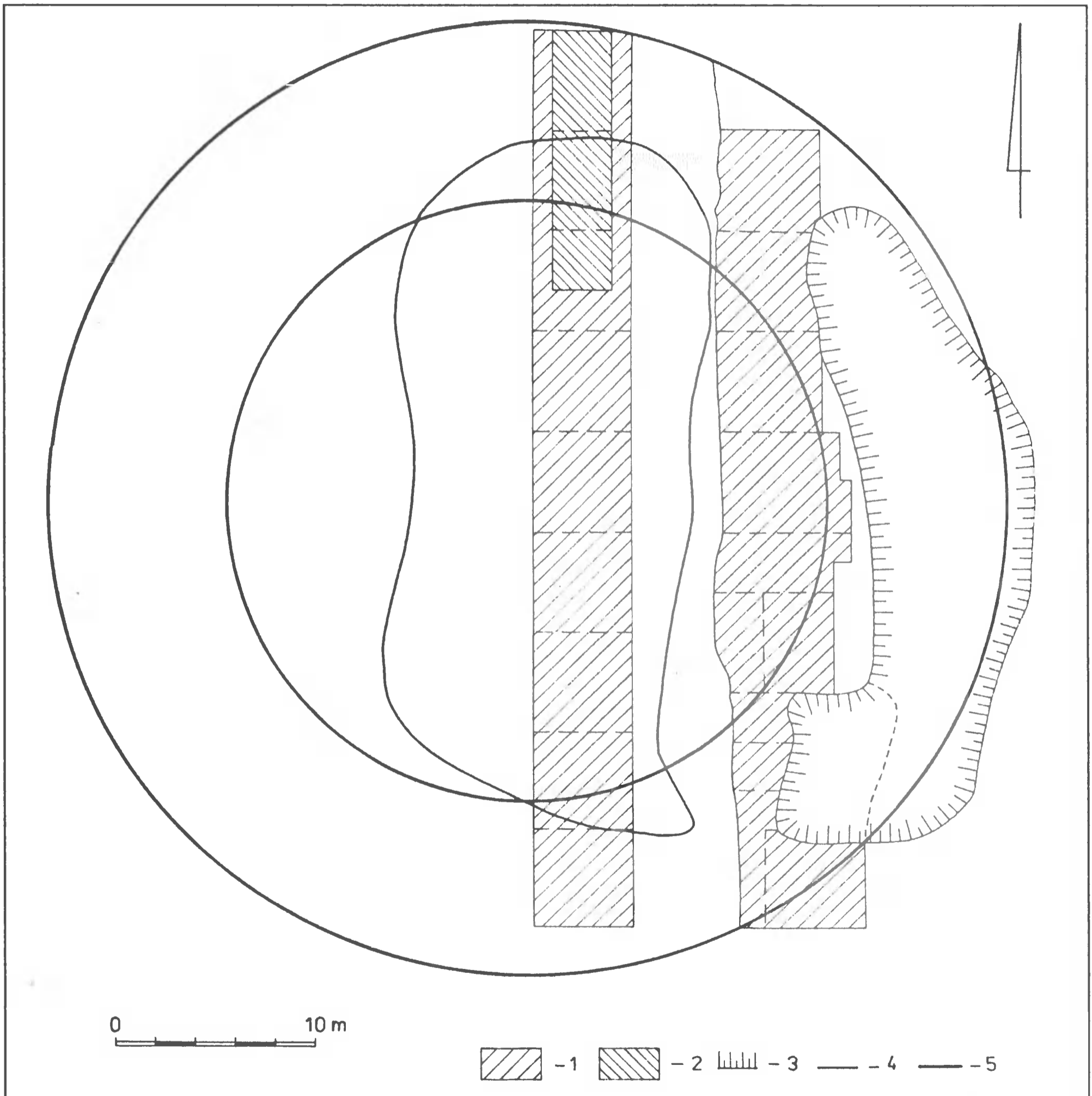
Rys. J. Kędełska, M. Markowski i I. Winkiel

Ryc. 7. Sptawie, stan. 2, pow. Września. Przekrój wału w zachodnim profilu wykopu VII-B-C. Legenda: 1 – warstwa I (humus); 2 – warstwa II (przemieszana, powstała w czasach nowożytnych); 3 – warstwa IIIA (jądro wału) 4 – warstwa IIIB (rozsypano wału połączone z warstwą destrukcyjną zabudowy mieszkalnej grodu); 5 – warstwa IV (przedgrodzowa); 6 – warstwa V (związana z cmentarzyskiem kultury łużyckiej); 7 – całec

IIIA i IIIB), związanych z pozostałościami wału, wydobyto nieliczne fragmenty naczyń wczesnośredniowiecznych oraz ceramiki kultury łużyckiej.

Pod spągiem wału stwierdzono obecność wczesnośredniowiecznej warstwy przedgrodowej (warstwa IV) oraz warstwy jasnobrunatnego piasku (warstwa V), związanej z cmentarzyskiem ciałopalnym ludności kultury łużyckiej. Wydobyto z niej kilkanaście fragmentów naczyń pochodzących – jak się wydaje – ze zniszczonych grobów. Poniżej zalegał już całec w postaci jasnożółtego piasku i żwiru.

Wyniki omawianych badań wykopaliskowych dostarczyły wielu cennych danych, pozwalających na wstępne odtworzenie pierwotnej wielkości grodu przedpiastowskiego w Sławiu

Rys. J. Kędelska

Ryc. 8. Sławiu, stan. 2, pow. Września. Próba rekonstrukcji wielkości grodu wczesnośredniowiecznego. Legenda: 1 – wykopy badawcze z lat 1991-1992 i 2000-2002; 2 – wykop D. Durczewskiego z 1970 r.; 3 – krawędź żwirowni z lat 1991-1992; 4 – górna krawędź grodziska wg stanu z lat 2000-2002; 5 – hipotetyczny przebieg wału grodu wczesnośredniowiecznego

(por. ryc. 8). Wydaje się, że niewielki majdan, o średnicy około 28-30 m, otaczał wał wzniesiony w konstrukcji rusztowej, licowany od wewnątrz drewnianą ścianą. Jego szerokość szacuję na około 9 m. Budynki grodowe stały prawdopodobnie na zewnętrznym obwodzie placu, w bliskim sąsiedztwie obwarowań obronnych. Niewykluczone, że na przedpolu twierdzy istniał system przeszkód, utrudniających dostęp do obwarowań obronnych. Jednak tych domysłów, wobec znacznego zniszczenia stanowiska, nie można już potwierdzić.

Najciekawszym odkryciem omawianych wykopalisk były znaleziska żuchw zwierzęcych, zalegające w wykopie VIIH, w warstwie rozsypiskowej wału, w sąsiedztwie spalonych belek I poziomu zalegania konstrukcji drewnianych (ryc. 4). Wydaje się, że stanowią one ślady praktyk magicznych o charakterze apotropeicznym. Tego typu zabiegi znane są już z badań na innych grodziskach wczesnośredniowiecznych (np. w Berlinie-Spandau, gdzie odkryto czaszkę końską z porożem jelenia – por. A. von Müller, K. von Müller-Mučić 1983), długo też przeżywały się w kulturze ludowej Słowian (por. m.in. A. Fischer 1934, s. 191; Ch. Vakarelski 1965, s. 217; K. Moszyński 1967, s. 308n.). Użycie szczęk, w stosunku do których – jak wynika z analiz D. Makowieckiego (por. Aneks) – należy wykluczyć podejrzenia o ich konsumpcyjne przeznaczenie, może wynikać z wiary w duchową moc zębów, tak zwierzęcych, jak i ludzkich. Warto przy okazji nadmienić, że owo przekonanie, powszechne u wielu ludów średniowiecznej Europy, utrzymuje się jeszcze dziś wśród rdzennych mieszkańców Australii, Oceanii, Afryki czy Ameryki. Przesłanie takich praktyk w odniesieniu do grodu w Sławiu wydaje się jasne. Najogólniej chodziło o magiczną ochronę naszej warowni, choć rodzaju niebezpieczeństwa, przed którym zastosowano ten środek, nie potrafimy jeszcze odgadnąć. Zresztą nie była to jedyna forma apotropeicznego zabezpieczenia fortecy. Warto tu bowiem ujawnić, że podobną rolę spełniała czaszka końska, odkryta w 1991 r. w rumowisku wału, w wykopie II. Prawdopodobnie zatknięta była na koronie wału. Być może tę część umocnień, albo ich wypełnisko lub powierzchnię ściany wznoszącej się od strony majdanu, zdobiły także żuchwy zwierzęce.

Wnioski

Badania wykopaliskowe przeprowadzone w latach 2000-2002 na grodzisku w Sławiu dostarczyły wielu nowych informacji na temat tego obiektu. Uzyskaliśmy cenne dane pozwalające na podjęcie pierwszej próby rekonstrukcji jego wielkości. Na wyjaśnienie czeka jeszcze kwestia rozplanowania wnętrza. Niewątpliwie zachęcająco rysują się perspektywy poznania różnych elementów związanych ze sferą wierzeń i praktyk magicznych mieszkańców wczesnośredniowiecznego Sławia. Duży walor naukowy zachowują też archeologiczne źródła ruchome. Wciąż otwarty pozostaje problem zaplecza osadniczego interesującego nas grodu.

Konkludując wypada stwierdzić, że omawiane wykopaliska potwierdziły dużą wartość grodziska do badań nad problematyką starszych faz wczesnego średniowiecza w Wielkopolsce. Z tym większym smutkiem konstatuję fakt jego notorycznego niszczenia i realnej już groźby zniknięcia z powierzchni ziemi. Miejmy nadzieję, że uda się temu jednak zapobiec.

Adres autora:

dr Michał Brzostowicz
Muzeum Archeologiczne
ul. Wodna 27
61-781 Poznań

Bibliografia

- BRACKMANN, UNVERZAGT W.
1936 *Zantoch. Eine Burg im deutschen Osten*, Leipzig.
- BRZOSTOWICZ M.
1993 *Wczesnośredniowieczne grodzisko w Sptawiu, gm. Kołaczkowo, woj. poznańskie. Wstępne podsumowanie wyników archeologicznych badań ratowniczych z lat 1991-1992*, WSA, t. 2, s. 115-132.
2002 *Bruszczewski zespół osadniczy we wczesnym średniowieczu*, Poznań.
- DURCZEWSKI D.
1972 *Badania na cmentarzysku ludności kultury tużyckiej i na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Sptawiu, pow. Września*, FAP, t. 22, s. 213-215.
- DYMACZEWSKA U., DYMACZEWSKI A.
1967 *Wczesnośredniowieczny Santok*, SlAn, t. 14, s. 185-214.
- FISCHER A.
1934 *Polacy* [w:] A. Fischer, *Etnografia słowiańska*, z. 3, Lwów.
- HENSEL W., HILCZER-KURNATOWSKA Z.
1987 *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. 6, Wrocław.
- HILCZERÓWNA Z. (też KURNATOWSKA Z.)
1967 *Dorzecze górnej i środkowej Obry od VI do początków XI wieku*, Wrocław.
2000 *Wielkopolska w X wieku i formowanie się państwa polskiego*, [w:] H. Samsonowicz (red.), *Ziemie polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy*, Kraków, s. 99-117.
- KARA M.
2000 *Stan badań dendrochronologicznych wczesnośredniowiecznych grodzisk z Wielkopolski*, [w:] A. Buko i Z. Świechowski (red.), *Osadnictwo i architektura ziem polskich w dobie Zjazdu Gnieźnińskiego*, Warszawa, s. 55-68.
- KARA M., KRĄPIEC M.
2000 *Możliwości datowania metodą dendrochronologiczną oraz stan badań dendrochronologicznych wczesnośredniowiecznych grodzisk z terenu Wielkopolski, Dolnego Śląska i Małopolski*, [w:] H. Samsonowicz (red.), *Ziemie polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy*, Kraków, s. 303-327.
- KIHL-BYCZKO E.
1971 *Badania ratownicze na cmentarzysku ludności kultury tużyckiej w Sptawiu-Wodzisku, pow. Września*, FAP, t. 21, s. 257-258.
- KRĄPIEC M.
1998 *Oak Dendrochronology of the Neoholocene in Poland*, „Folia Quaternaria”, t. 69, s. 5-133.
- KURNATOWSKA Z. (zob. HILCZERÓWNA Z.)
- LECIEJEWICZ L.
1961 *Ujście we wczesnym średniowieczu*, Wrocław.
- MAKOWIECKI D.
1992 *Ekspertyza archeozoologiczna zwierzęcych szczątków kostnych z grodziska wczesnośredniowiecznego w Sptawiu, stan. 2*, Poznań (mps w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu).

- MÜLLER A. VON, MÜLLER-MUČI K. VON
1983 *Die Ausgrabungen auf dem Burgwall in Berlin-Spandau*, Berlin.
- P T A S Z Y K J.
1992 *Rezultaty oznaczenia kości ptaków ze stanowiska Sławie 2 (gmina Kołaczkowo), Poznań* (mps w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu).
- S T R Z E L C Z Y K J.
1999 *Proso zwyczajne (*Panicum miliaceum* L.) we wczesnym średniowieczu Wielkopolski*, Poznań (mps rozprawy doktorskiej w Instytucie Badań Czwartorzędu i Geoekologii UAM w Poznaniu).
- V A K A R E L S K I C H.
1965 *Etnografia Bułgarii*, Wrocław..

Adres autora:

dr Michał Brzostowicz
Muzeum Archeologiczne
ul. Wodna 27
61-781 Poznań

**Die Ergebnisse der erneuerten Ausgrabungen
im frühmittelalterlichen Burgwall in Sławie, Fst. 2,
Gem. Kołaczkowo, Kreis Wrzeńnia, Woj. Wielkopolskie
Zusammenfassung**

Im August 2000 wurden die Ausgrabungen im frühmittelalterlichen Burgwall in Sławie, Fst. 2, Gem. Kołaczkowo, Kreis Wrzeńnia, Woj. Wielkopolskie, der früher während der analogischen Arbeiten in den Jahren 1970, 1991-1992 (D. Durczewski 1972; M. Brzostowicz 1993) untersucht war, erneut aufgenommen. Das Hauptziel der aufgenommenen Untersuchungen waren: die Dokumentierung der Schichten in vernichteten Teilen, dann Festlegung der ursprünglichen Größe des Burgwalles, sowie Untersuchung des Schutzsystems und Art der Innenausrüstung. Die Realisierung eines Teils von erwähnten Aufgaben sollte die Exploration der Grabungsfläche VII (ihre Nummerierung knüpfte an die Nummerierung der Grabungsflächen aus den Jahren 1991-1992 an) mit Abmessungen 45 × 5 m, die den Burgwall auf der Achse N-S (Abb. 3) durchschnitten, erleichtern. Die Grabungsfläche wurde in neun Abschnitte je 5 m Länge geteilt, die mit Buchstaben A-I bezeichnet wurden. Das knappe Budget der Expedition bewirkte, leider, dass während drei Ausgrabungssaisons in den Jahren 2000-2001 nur die Abschnitte H und I untersucht wurden, die den südlichen und zugleich – wie es schien – den am wenigstens vernichteten Teil der Fundstelle sowie die Abschnitte B und C im Nordteil dieses Objekts untersucht wurden. In der Grabungsfläche VIIH-I wurde nur ein Fragment des stark nivellierten Walls und ein Teil des daran liegenden Objekts, das wahrscheinlich die Überreste eines Wohngebäudes ist, untersucht. Die davon stammenden mobilen Befunde (Abb. 5; 6) bildeten einige vollständige und einige hundert Scherben von anderen Tongefäßen, 2 Pfeilspitzen, 3 Wetzsteine, 2 Steinunterlagen, Tonspinnwirtel, Fragmente von Knochenpfriemen und Holzspindeln sowie Tierknochen und verbrannte Getreidekörner. Mehr Angaben über die Wallbautechnik stammen jedoch aus der

Grabungsfläche VIIB-C. In der Schicht des graugelben Sands wurden dunkle Streifen nach den gelöschten Balken, die die Rostkonstruktion bildeten, festgestellt. Sie verlaufen horizontal oder schräg und senken in die Richtung des Burgwallinneren. Die Analyse beider Profile der Grabungsfläche lässt die Spuren des Gebrauchs der Haufen, die die Wallstatik verbessern (Abb. 7), zu sehen.

Die interessanteste Freilegung bei den letzten Ausgrabungen waren die Befunde der Tierunterkiefer, die sich in der Nähe von verbrannten Balken des I. Horizonts der Holzkonstruktionen (Abb. 4) befanden. Es scheint, dass es die Spuren von magischen Praktiken mit apotropäischem Charakter sind.

Es ist erwähnenswert, dass in der Grabungsfläche VII, auf dem Abschnitt I, unter dem Grundunterteil des Walls 5 stark vernichtete Brandgräber der Lausitzer Kultur freigelegt wurden, aus den u.a. eine Urne mit verbrannten menschlichen Knochen, zwei Schüsseln (darin eine bemalte Schüssel), 2 stark korrodierte eiserne Gegenstände und zahlreiche Scherben von anderen Tongefäßen erhalten sind. Die erwähnten Gräber traten in der Steinsetzung auf. Im Südteil der Grabungsfläche wurden auch die Spuren von zwei Gruben (Objekt Nr. 1 und 2), vielleicht Herdstellen, freigelegt, die auch mit dem Gräberfeld der Lausitzer Kultur verbunden sind.

Die in Jahren 2000-2002 durchgeführten Ausgrabungen auf dem Burgwall in Sławie lieferten viele neue Informationen über dieses Objekt. Aus den durchgeführten Festlegungen erfolgt, dass es eine kleine Festung war, deren wahrscheinlich rundum bebauter Platz mit ca. 28-30 m Durchmesser ein ca. 9 m breiter Wall umgab. Bemerkenswert sind auch Befunde, die sich auf Glauben und magischen Praktiken der Bewohner der betreffenden Burg beziehen. Das Problem des Siedlungshinterlandes der untersuchten Festung bleibt dagegen immer offen.

Abbildungen

Abb. 1. Sławie, Fst. 2, Kreis Września. Lage der frühmittelalterlichen Fundstellen in der nächsten Burgwallumgebung: 1 – Burgwall (Fundstelle Nr. 2); 2 – Siedlung aus der 2. Hälfte des 10. Jh. (Fundstelle Nr. 1); 3 – Siedlungsspur (Fundstelle Nr. 3); 4 – Siedlungsspur (Fundstelle Nr. 5); 5 – Siedlungspunkt (Fundstelle Nr. 8). Gez. J. Kędelska

Abb. 2. Sławie, Fst. 2, Kreis Września. Auswahl der gedrehten Holzgefäße, die im Grubenhaus II (Grabungsfläche VID) im Jahr 1992 gefunden sind. Gez. J. Kędelska

Abb. 3. Sławie, Fst. 2, Kreis Września. Lageplan der Grabungsflächen aus den Jahren 1970, 1991-1992 und 2000-2002: 1 – Grabungsfläche von D. Durczewski aus 1970; 2 – untersuchte Abschnitte der Grabungsfläche VII. Gez. T. Kasproicz

Abb. 4. Sławie, Fst. 2, Kreis Września. Die in der Vernichtungsschicht des Walls, in der Grabungsfläche VIIH freigelegten Tierunterkiefer: 1 – verbrannte Balken des I. Horizonts der Holzkonstruktionen; 2 – Tierunterkiefer; 3 – Steine. Gez. J. Kędelska und A. Okoń

Abb. 5. Sławie, Fst. 2, Kreis Września. Auswahl der während der Ausgrabungen im Jahre 2000 in der Grabungsfläche VIIH, in der Schicht III freigelegten Befunde. Gez. J. Kędelska

Abb. 6. Sławie, Fst. 2, Kreis Września. Auswahl der während der Ausgrabungen im Jahre 2001 in der Grabungsfläche VIIH, in der Schicht III freigelegten Befunde. Gez. J. Kędelska

Abb. 7. Spławie, Fst. 2, Kreis Września. Wallquerschnitt im Westprofil der Grabungsfläche VIIB-C: 1 – Schicht I (Humus); 2 – Schicht II (vermischt, entstanden in der Neuzeit); 3 – Schicht IIIA (Wallkern); 4 – Schicht IIIB Ausstreuschicht des Walls (verbunden mit der Schicht der Reste der Vernichtungsschicht der Wohnbebauung der Burg); 5 – Schicht IV (Vorbürgschicht); 6 – Schicht V (verbunden mit dem Gräberfeld der Lausitzer Kultur); 7 – Untergrund. Gez. J. Kędelska, M. Markowski und I. Winkiel

Abb. 8. Spławie, Fst. 2, Kreis Września. Versuch der Größenrekonstruktion der frühmittelalterlichen Burg: 1 – Grabungsflächen aus den Jahren 1991-1992 und 2000-2002; 2 – Grabungsfläche von D. Durczewski aus 1970; 3 – Rand der Kiesgrube aus den Jahren 1991-1992; 4 – der obere Burgwallrand nach Zustand aus den Jahren 2000-2002; 5 – hypothetischer Verlauf des Walls der frühmittelalterlichen Burg. Gez. J. Kędelska

DANIEL MAKOWIECKI

Analiza archeozoologiczna szczątków kostnych z grodziska wczesnośredniowiecznego w Sławiu, gm., Kołaczkowo, pow. Września

Zbiór zwierzęcych szczątków kostnych, pochodzący z badań wykopaliskowych wykonanych w 2000 r. na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Sławiu, liczył 406 jednostek osteologicznych (tabela 1). Wśród rozpoznanych 322 okazów, największy udział stanowiły pozostałości świni, następnie bydła oraz owcy i kozy. Ze zwierząt domowych najmniej było szczątków konia. Poza wymienionymi ssakami domowymi zidentyfikowano resztki ssaków dzikich (dzika, jelenia i sarny), ptaków oraz muszlę małża. Skład anatomiczny szczątków bydła, świni oraz owcy/kozy w mniejszym lub większym stopniu reprezentował topograficzne odcinki idealnego kośćca. Elementem występującym najliczniej była zuchwa (tabela 2). Wymieniony element charakteryzował się dobrym stanem zachowania, w tym część okazów tworzyła pary pochodzące od jednego osobnika.

Tabela 1. Sławie, stan. 2, pow. Września.
Lista zwierząt i liczba rozpoznanych kości

Zwierzęta	Liczba	Udział procentowy
Bydło	93	28,9
<i>Bos primigenius f. taurus</i>		
Świnia	144	44,7
<i>Sus scrofta f. domestica</i>		
Owca/koza	47	14,6
<i>Ovis ammon f. aries/Capra aegagrus f. hircus</i>		
Owca	25	7,8
<i>Ovis ammon f. aries</i>		
Koń	2	0,6
<i>Eguus przewalskii f. caballus</i>		
Dzik	3	0,9
<i>Sus scrofta L., 1758</i>		
Jeleń	1	0,3
<i>Cervus elaphus L., 1758</i>		
Sarna	2	0,6
<i>Capreolus capreolus L., 1758</i>		
Ptaki	4	1,2
<i>Aves</i>		
Małże	1	0,3
<i>Molusca</i>		
Razem	322	100,0
Nie rozpoznane	84	
Razem	406	

Tabela 2. Sptawie, stan. 2, pow. Września. Skład anatomiczny kości ssaków

Kość	Bydło	Świnia	Owca/koza	Owca	Koń	Dzik	Jeleń	Sarna
Możdzeń	1			2				
Czaszka i możdzeń	1							
Czaszka	7	8	1	2				
Żuchwa	40	55	18	17				
Kieł stały dolny	5			1				
Zęby	5	38	19					
Ząb górny				1				
Ząb dolny		1						
Kr. szyjny I						1		
Kr. piersiowe	2							
K. krzyżowa	1							
Żebra	13	7						
Łopatka	1	4	2					
K. ramienna	6	5	1					
K. promieniowa		3	1					
K. łokciowa		2						
K. śródreńcza				1		1		
Miednica	3	2	1				1	
K. udowa		6		1				1
K. piszczelowa	7	6	2					
K. piętowa	2							
K. skokowa	1							
K. śródstopia	1	1	1	2	1			1
K. śródreńcza/śródstopia		1						
Cz. palcowy 1	1							
Cz. palcowy 2	1							

Po pogrupowaniu pojedynczych elementów kośćca w zespoły odpowiadające zasadniczym elementom tuszy (tabela 3) okazało się, że udział głowy był zdecydowanie większy niż pozostałych elementów. O tak wysokim udziale decydowała duża liczebność żuchw i ich zębów (tabela 2).

Zestaw zidentyfikowanych żuchw stworzył doskonale podstawy do przeprowadzenia badań stanu rozwoju i zużycia uzębienia, pozwalających na określenie śmierci zwierząt (odnośnie metod por. D. Makowiecki 2001). W przypadku bydła na 25 zbadanych żuchw, aż blisko połowa należała do sztuk uśmierconych jako zwierzęta 15-18-miesięczne (tabela 4). Drugą

Tabela 3. Sptawie, stan. 2, pow. Września. Rozkład kości ze względu na przynależność do elementów tuszy (%)

Tusza	Zespół	Bydło	Świnia	Owca/koza
głowizna	kości głowy	58,1	74,3	83,3
stópki	kości ręki i stopy	6,4	1,4	5,6
karkówka	kręgi szyjne	0	0	0
rozbratel, antrykot	kręgi piersiowe	2,1	0	0
biodrówka	kość krzyżowa	1,1	0	0
żeberka	żebra, mostek	14	4,9	0
szynka przednia	kości ramienia i przedramienia	7,5	9,7	6,9
goleń, golonka	kości miednicy, uda i podudzia	10,8	9,7	4,2
szynka, goleń tylna, golonka				
Razem		100,0	100,0	100,0

Tabela 4. Sławie, stan. 2, pow. Września. Wiek uboju bydła

Opis stanu uzębienia	Wiek uboju	N
M1 wyrosnięty	7-14 miesięcy	1
M2 w stadium wyrastania	15-18 miesięcy	12
M2 wyrosnięty	19-24 miesiące	6
M3 lekko starty	ok. 3,5 roku	2
M3 lekko-średnio starty	3,5-5 lat	3
M3 średnio starty	5-7 lat	1
Razem		25

Tabela 5. Sławie, stan. 2, pow. Września. Wiek uboju świni

Opis stanu uzębienia	Wiek uboju	N
Zęby mleczne wyrosnięte	ponad 7 tygodni	1
M1 wyrosnięty	6-10 miesięcy	4
M2 wyrosnięty	12-16 miesięcy	16
M3 w stadium wyrastania	16-24 miesiące	4
M3 lekko starty	2-3,5 roku	2
M3 lekko starty	2-3,5 roku	2
M3 lekko-średnio starty	3,5-5 lat	2
M3 średnio-mocno starty	5-6 lat	1
P4 wyrosnięty starty	powyżej 16 miesięcy	1
Razem		33

Tabela 6. Sławie, stan. 2, pow. Września. Wiek uboju owcy

Opis stanu uzębienia	Wiek uboju	N
M2 w stadium wyrastania	ok. 9 miesięcy	2
M3 wyrosnięty	10-17 miesięcy	9
M3 w stadium wyrastania	18-24 miesiące	1
M3 lekko-średnio starty	3-4 lata	4
M3 średnio starty	4-5 lat	1
Razem		17

Tabela 7. Sławie, stan. 2, pow. Września. Najmniejsza liczba osobników (NLO) na podstawie uzębienia żuchwy

Strona	Bydło	Świnia	Owca	Owca/koza
prawa	15	17	9	
lewa	17	16	8	1
lewa i prawa osobniki	17	19	9	1

pod względem liczebności klasę zwierząt tworzyły sztuki 19-24-miesięczne. Pozostałe grupy były reprezentowane w niewielkim stopniu.

Takie same obserwacje przeprowadzono dla świni na 33 żuchwach (tabela 5). Tu również jedna tylko grupa wyraźnie dominowała nad pozostałymi. Były to sztuki zabite w wieku 12-16 miesięcy, stanowiące blisko połowę całego zbioru. Wśród 17 żuchw owcy najczęściej było egzemplarzy należących do osobników 10-17-miesięcznych. O przeszło połowę mniej stanowiły sztuki starsze, 3-4-letnie (tabela 6).

Tabela 8. Sławie, stan. 2, pow. Września. Wiek uboju bydła wg najmniejszej liczby osobników (kryterium: strona kości, wiek żębowy, wielkość)

Opis stanu uzębienia	Wiek uboju	Strona	NLO
bez oznaczeń	bez oznaczeń	s*	4
M2 w stadium wyrastania	15-18 miesięcy	d	6
M2 wyrosnięty	19-24 miesiące	s	4
M3 lekko-średnio starty	3,5-5 lat	d	3
M3 średnio starty	5-7 lat	s	1
M1 wyrosnięty	7-14 miesięcy	s	1
M3 lekko starty	ok. 3,5 roku	s	1
Razem – NLO			20

* s – lewa, d – prawa

Tabela 9. Sławie, stan. 2, pow. Września. Wiek uboju świni wg najmniejszej liczby osobników (kryterium: strona kości, wiek żębowy, wielkość)

Opis stanu uzębienia	Wiek uboju	Strona	NLO
bez oznaczeń	bez oznaczeń	d*	1
M1 wyrosnięty	6-10 miesięcy	d	2
M2 wyrosnięty	12-16 miesięcy	d	9
M3 w stadium wyrastania	16-24 miesiące	d	1
M3 lekko starty	2-3,5 roku	d	1
M3 lekko starty	2-3,5 roku	d	1
M3 lekko-średnio starty	3,5-5 lat	d	1
P4 wyrosnięty	powyżej 16 miesięcy	d	1
zęby mleczne wyrosnięte	ponad 7 tygodni	s	1
M3 średnio-mocno starty	5-6 lat	s	1
M3 w stadium wyrastania	16-24 miesiące	sd	2
Razem – NLO			21

* s – lewa, d – prawa

Tabela 10. Sławie, stan. 2, pow. Września
Wiek uboju świni wg najmniejszej liczby
osobników (kryterium: strona kości,
wiek zębowy, wielkość)

Opis stanu uzębienia	Wiek uboju	Strona	NLO
M2 w stadium wyrastania	ok. 9 miesięcy	d*	1
M2 wyrośnięty	10-17 miesięcy	d	5
M3 w stadium wyrastania	18-24 miesiące	s	1
M3 lekko-średnio starty	3-4 lata	d	2
M3 średnio starty	4-5 lat	d	1
Razem – NLO			10

* s – lewa, d – prawa

Wyjątkowość depozytu skłoniła do przeprowadzenia kalkulacji najmniejszej liczby osobników. Przeprowadzono ją jedynie na podstawie żuchw, rozpatrując liczbę egzemplarzy równomiennych, stan rozwoju uzębienia oraz rozmiar. Tabela nr 7 zawiera sumaryczny wynik badań. W dalszym ciągu najliczniej reprezentowanym gatunkiem była świnia, lecz osobniki bydła były nie wiele mniej liczne. O połowę mniej od wymienionych gatunków stwierdzono owcy oraz jedną żuchwę owcy lub kozy.

Po uwzględnieniu wyników szacunku najmniejszej liczby osobników w strukturze wiekowej okazało się, że w dalszym ciągu u wszystkich gatunków grupy, wymienione poprzednio jako najliczniejsze, również teraz stanowią najliczniejszy komponent. W efekcie stwierdzono, iż odkryte na stanowisku żuchwy mogą pochodzić od co najmniej 17 lub 20 sztuk bydła, 19-21 sztuk świni i 9-10 sztuk owcy.

Ostatnim zabiegiem w analizie wyników wieku zębowego była próba ustalenia przybliżonego okresu uśmiercenia zwierząt, których grupy wiekowe okazały się najliczniejsze. Uznano, iż w ten sposób możliwe będzie rozważenie przybliżonego okresu zdeponowania żuchw w ciągu roku. Należy przy tym założyć, że zaraz po uśmierceniu żuchwy zwierząt wyrzucono do fosy, jakkolwiek ten warunek nie koniecznie mógł zaistnieć.

Powyższy zabieg przeprowadzono w oparciu o założenia metodyczne, opracowane dla materiałów z Ostrowa Lednickiego (D. Makowiecki 2001). Otrzymane tu wyniki zostały również porównane z takimi samymi obserwacjami z wymienionego skupiska osadniczego. Materiały ze Sławia pozwalają sądzić, że wszystkie grupy zwierząt uśmiercone były w okresie sezonu pastwiskowego, najprawdopodobniej od kwietnia do maja/czerwca – bydło i świnia, oraz od marca do początków lipca – owca. Podobne grupy wiekowe odnotowano również w materiałach z Ostrowa Lednickiego. Jednak tam należały one do zdecydowanie mniej licznych komponentów. Największa różnica widoczna jest na przykładzie bydła i świni. Również w przypadku owcy jest wysoka, albowiem wynosi 25,5%. Na Ostrowie Lednickim naliczniejszymi grupami były zwierzęta starsze. Podobna analiza korelacji wieku narodzin z wiekiem śmierci wykazała, że jedynie owce zabijane były w okresie pastwiskowym, lecz bydło i świnia dopiero pod koniec wspomnianego okresu oraz w zimie (D. Makowiecki 2001).

W podsumowaniu należy stwierdzić, że badany depozyt zwierzęcych szczątków kostnych, w swej ogólnej strukturze pogłowia zwierząt (tabela 1) nie odbiega od sytuacji stwierdzonych na innych stanowiskach Wielkopolski w okresie wczesnego średniowiecza, pomiędzy IX/X-XIII w. Jego wyjątkowość polega natomiast na zagęszczeniu żuchw zwierzęcych na relatywnie niewielkiej przestrzeni oraz nietypowej strukturze stada (wiekowej), w porównaniu do najlepiej zbadanego pod względem Ostrowa Lednickiego. Genezę powyższego depozytu w obecnej chwili trudno jest wyjaśnić, być może dalsze badania w Sławiu okażą się w tym

względnie pomocne. Jakkolwiek w przypadku innych stanowisk grodowych należy zwrócić baczniejszą uwagę już podczas eksploracji na charakter anatomiczny depozytów zwierzęcych, tak jak było to zrobione w przypadku opisanego tu zbioru.

Adres autora:
dr inż. Daniel Makowiecki
Instytut Archeologii i Etnologii PAN
Oddział Poznański
ul. Zwierzyniecka 20
60-814 Poznań

Bibliografia

MAKOWIECKI D.

2001 *Hodowla oraz użytkowanie zwierząt na Ostrowie Lednickim w średniowieczu. Studium archeozoologiczne*, Poznań.

BARBARA IWANICKA-PINKOSZ

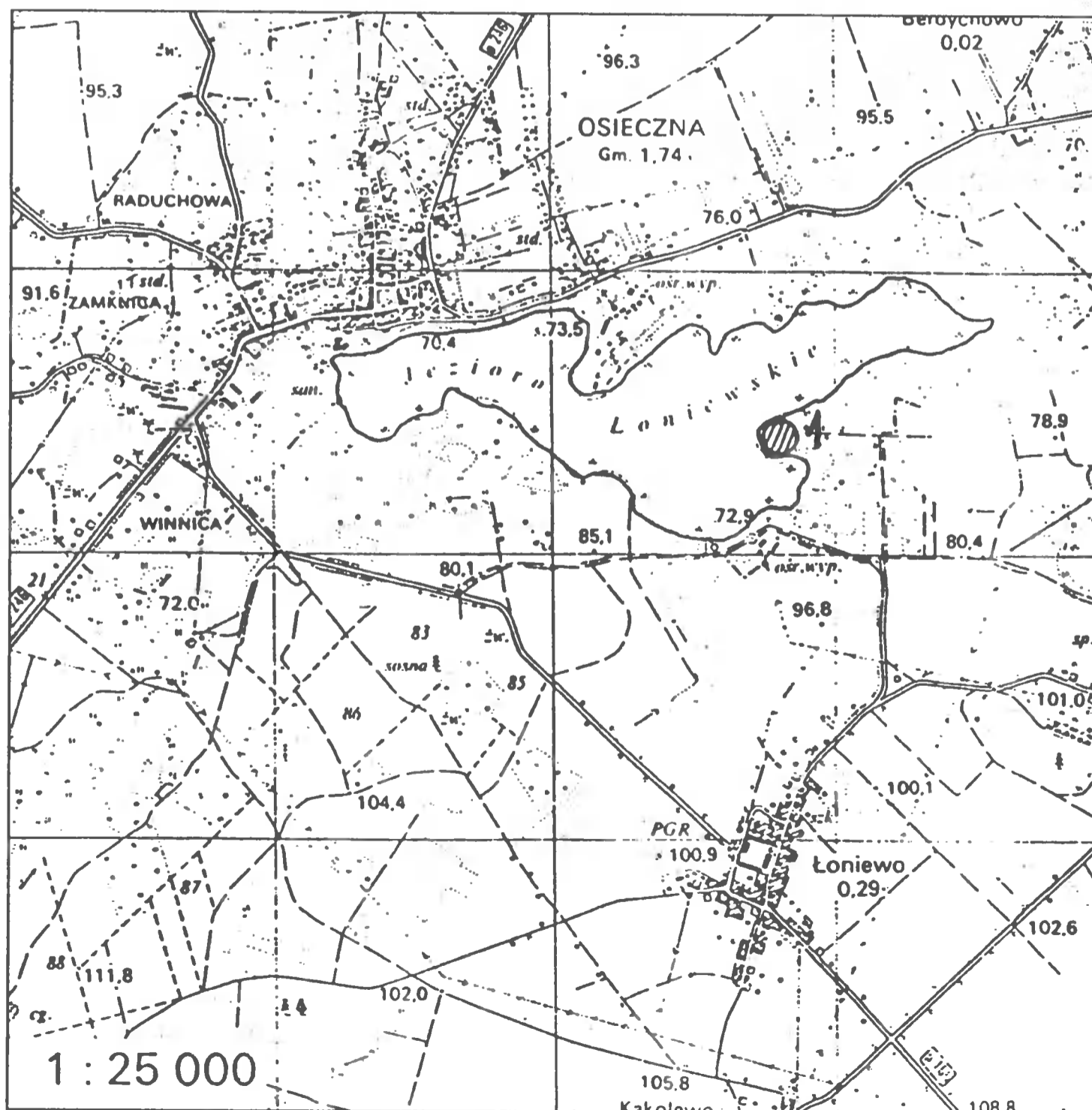
Wstępne wyniki ratowniczych badań wykopaliskowych na wczesnośredniowiecznym grodzisku w Łoniewie stan. 1, gm. Osieczna, woj. Wielkopolskie

Grodzisko łoniewskie (stan. 1/112, 63-25 AZP) usytuowane jest około 1250 m na północ od wsi Łoniewo, na południowo-wschodnim brzegu Jeziora Łoniewskiego – na piaszczystej kępie półwyspu otoczonego błotnistymi łąkami (ryc. 1).

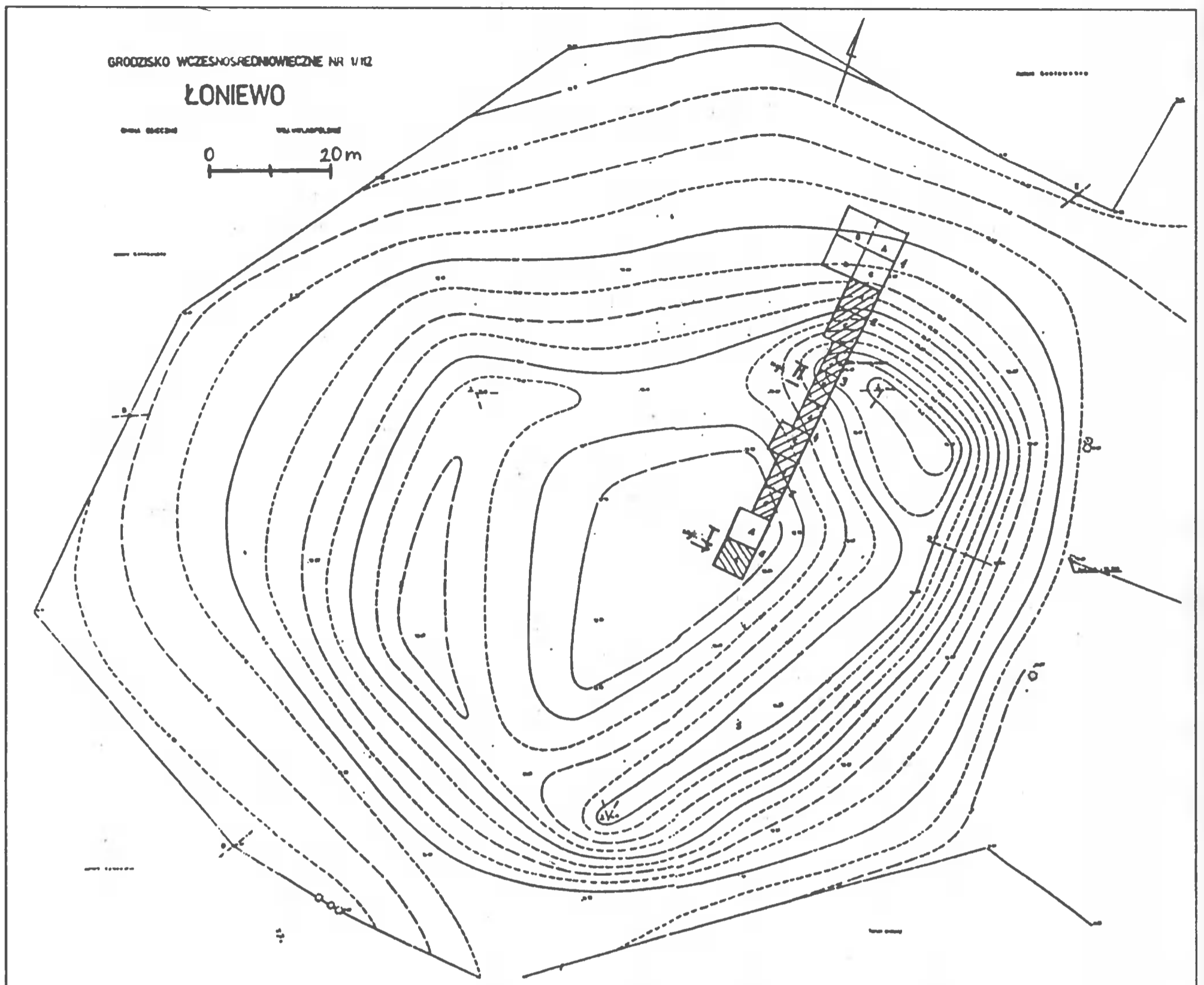
Obiekt zaliczany do grupy grodzisk wklęsłych, ma kształt w przybliżeniu trapezowaty. Otoczony jest wałem z dwiema przerwami (od północy i południa). Zachowana, maksymalna wysokość wału wynosi około 2 m, szerokość 25-30 m, średnica kotlinki wewnętrznej 40-50 m.

Teren grodziska był wielokrotnie wykorzystywany rolniczo (orka) co spowodowało znaczną niwelację i dewastację obiektu.

Stanowisko znane jest od dawna z autopsji różnych osób (m.in. J. Kostrzewskiego w 1925 r., W. Kowalenki w 1934 r., W. Hensla w 1945 r., E. Tabaczyńskiej w 1959 r.) i wzmiankowane

Ryc. 1. Łoniewo, stan.1, gm Osieczna. Lokalizacja grodziska.

Ryc. 2. Łoniewo, stan. 1, gm. Osieczna. Lokalizacja wykopów nr I i II / 2000 na planie warstwicowym.

Rys. B. Iwanicka-Pinkosz

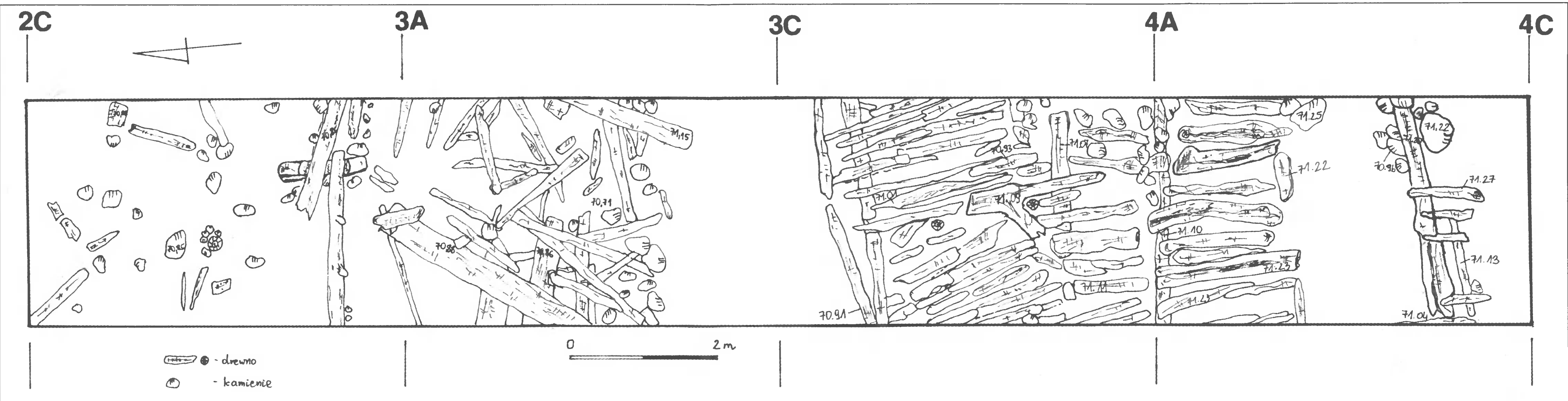
w literaturze przedmiotu (W. Kowalenko 1938, s. 253, 254; W. Hensel 1959, s. 261-265; Z. Hilczerówna 1967, s. 174, tabl. 17).

W 1945 r. stanowisko było badane sondażowo przez Z. Rajewskiego a wyniki badań przedstawiono w formie krótkiego komunikatu (Z. Rajewski 1945, s. 368, 369).

Chronologia obiektu określona została na fazy B/C-D/E wczesnego średniowiecza w Wielkopolsce (VIII/IX-2 połowa XI w.; W. Hensel 1959, s. 262).

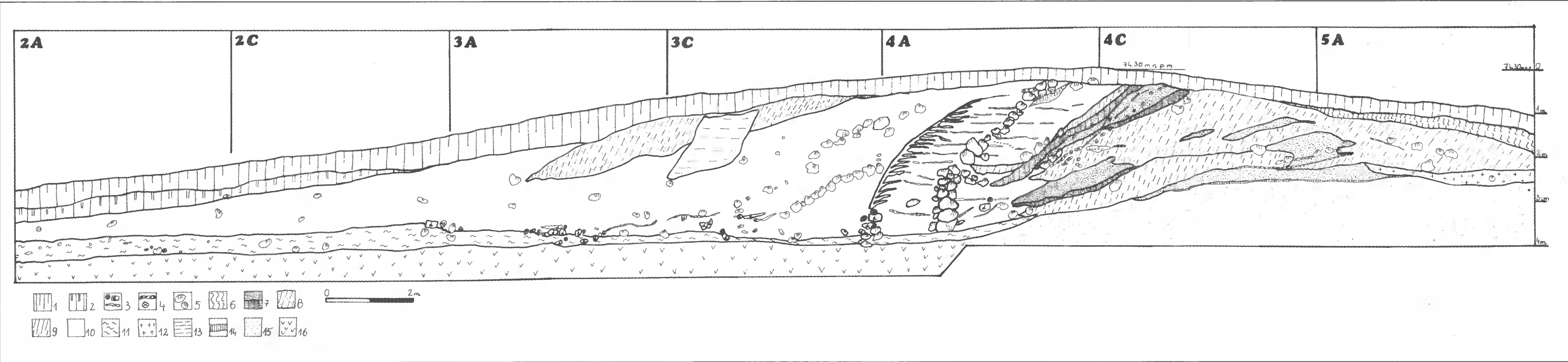
W lipcu 2000 r., na zlecenie Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu, przeprowadzono na grodzisku ratownicze badania wykopaliskowe. Sondaż zlokalizowano w północno-wschodniej części stanowiska, przecinając poprzecznie wał (wyk. II: dz. 2A-5C) i niewielki fragment majdanu (wyk. I: dz. 6C) (ryc. 2). Ostatecznie wykop osiągnął długość 45 m, szerokość od 3,5 do 5 m. Badania utrudniała przesiąkająca nieustannie woda (sondaż sięgał głębokością ok. 2 m poniżej obecnego poziomu lustra wody w jeziorze). Ogółem przebadano 175 m² powierzchni przy maksymalnej głębokości 4 m. Szczególnie interesujących informacji dostarczył przekop przez wał (wyk. II) ukazujący swoistą specyfikę konstrukcji drewniano-kamienno-ziemnych¹.

¹ Za konsultacje dziękuję prof. dr hab. Z. Kurnatowskiej z IAE PAN – Oddział w Poznaniu.

Ryc. 3. Łoniewo, stan. 1, gm. Osieczna. Rzut poziomy drewnianej podwaliny wału.

Rys. B. Iwanicka-Pinkosz

Ryc. 4. Łoniewo, stan. 1, gm. Osieczna. Przekrój przez wał – profil wschodni: 1 – humus z darnią; 2 – humus z torfem; 3 – drewno, smugi zbutwieliny; 4 – spalenizna; 5 – kamienie; 6 – czarny piasek; 7 – żółty i szarozółty piasek; 8 – jasnobrązowy piasek; 9 – brązowy piasek; 10 – tłusta, szaro-popielato-bura ziemia; 11 – mierzwa (kora i ścinki drewna); 12 – popielaty piasek z węglami drzewnymi; 13 – soczewka wapna; 14 – brunatny piasek; 15 – biało-żółty piasek calcowy; 16 – biała, mulista glina (gytia).

Rys. B. Iwanicka-Pinkosz

Jednym z elementów umocnienia było usypane na calcu piaszczyste jądro o wysokości około 2,5 m i szerokości około 10 m (dz. 4C-5A). Było ono licowane od strony zewnętrznej konstrukcjami drewniano-kamiennymi (ryc. 4). Z racji obniżenia terenu konstrukcje te zalegały na drewnianej podwalinie. Podwalinę tworzyły krótkie (1-2 m), w większości nieokorowane belki średnicy 0,08-0,12 m i dranice grubości do 0,12 m (dębowe i sosnowe), ułożone ciasno obok siebie a prostopadle do kierunku biegu wału (ryc. 3). Te powtarzające się regularnie na długości 8 m sekwencje układu, ograniczono – co około 2 m – pojedynczymi bierwionami lub deskami ułożonymi równoległe do kierunku biegu wału. Drewno przed rozsunięciem zabezpieczały nieregularnie rozmieszczone, pionowo wbite kołki i fragmenty desek wzmocnione dodatkowo kamieniami oraz pojedyncze konary z odgałęzieniami spełniającymi rolę naturalnych haków. Znalezione również dwie dranice z charakterystycznym wycięciem (wyżłobieniem), spełniające zapewne rolę legarów. Układ drewna wystąpił na dwóch, nierównych poziomach (dz. 3C-4A), przybierając na przedwału (dz. 2C-3A) zupełnie nieregularną formę.

Drewniana podwalina zalegała aż do piaszczystego nasypu na warstwie podkładu (kora, drobne gałęzie, ścinki drewna) o grubości 0,2-0,4 m, stabilizującego prawdopodobnie grząski, podmokły grunt. Warstwę „calcową” pod faszyną stanowiła gytia w postaci białej, mulistej gliny. Zasadniczym elementem umocnienia był stos konstrukcyjny w rejonie kulminacji wału, wspierający nasyp od strony zewnętrznej. Zarysował się on w przekroju pionowym, w postaci smug zbutwielinny grubości 0,2-0,3 m (porównaj ryc. 4, dz. 4A). W poziomie, na długości ok. 4 m, zarejestrowano (bardzo słabo czytelne) ciągi jasnych smug szerokości od 0,02 do 0,08 m, oddalonych od siebie co około 0,7 m, a ułożonych prostopadle do biegu wału. Pierwotnie była to prawdopodobnie konstrukcja składająca się z ram (rodzaju skrzyń, kasetonów) łączonych na zrąb, ułożonych schodkowo w górę w celu zabezpieczenia statyki wału². Zaobserwowano ok. 21 ram, spiętrzonych na wysokości 2,3 m. Ramy zalegały w pionie co 0,5-0,15 m. Przedzielone były warstewkami „tłustej”, szaro-popielato-burej ziemi, która wiązała konstrukcję i stanowiła jednocześnie nasyp zewnętrznego lica wału.

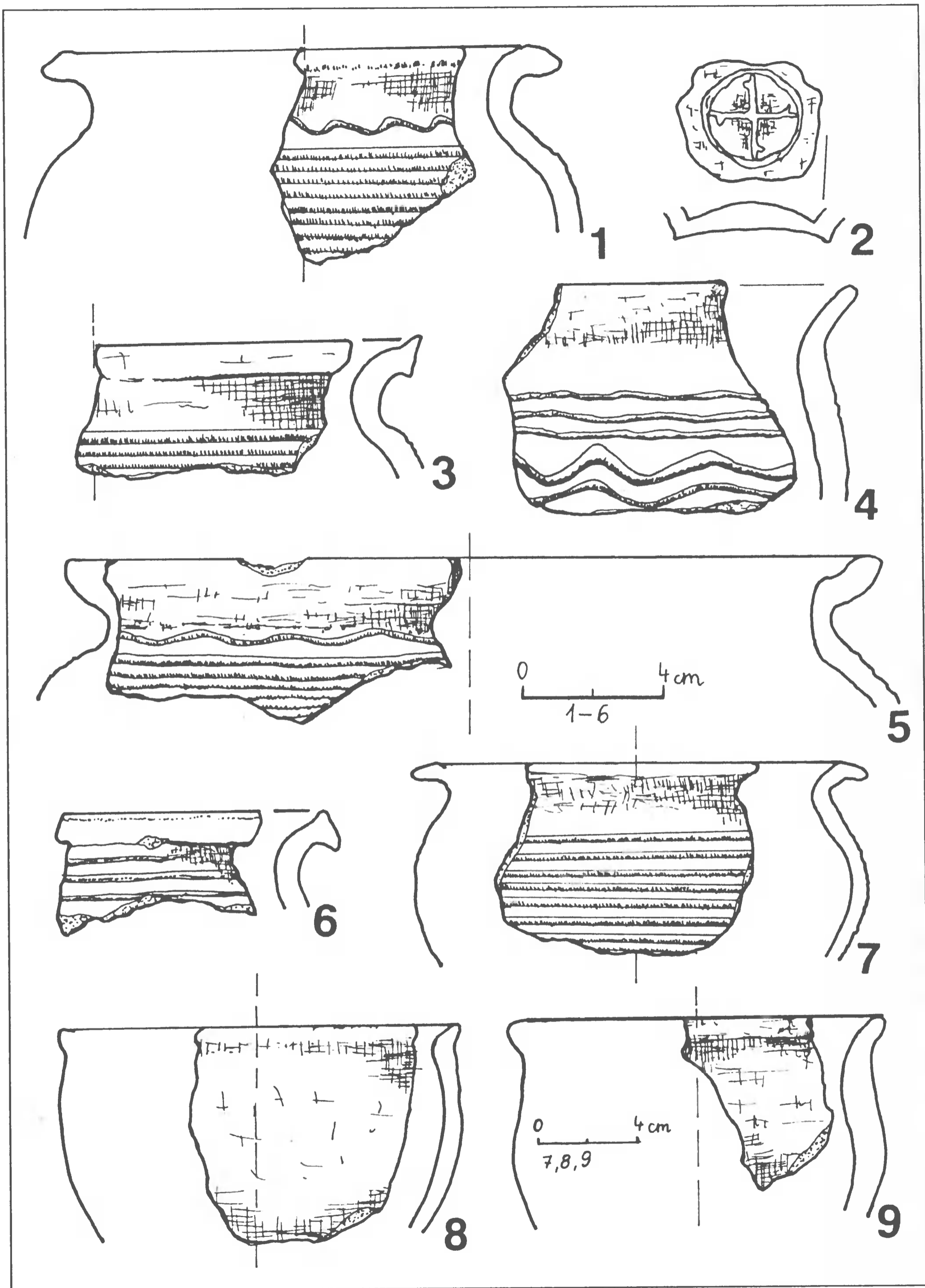
W wypełnisku „ram”, poza kawałkami drewna, znaleziono bryłki rudy żelaza, soczewki i grudki gliny, ceramikę i kości zwierzęce (ceramika i kości wystąpiły licznie w całej warstwie nasypowej). W centralnej części konstrukcji ramowej stwierdzono dość znaczne zgrupowanie dużych kamieni. Niektóre z nich, o symetrycznych kształtach, mogły być celowo formowane.

Łącznie zarejestrowano sześć warstw (poziomów) kamieni zalegających nad sobą (porównaj ryc. 4, dz. 4A). Tworzyły one w tym układzie dość regularny murek, ujęty w drewniane konstrukcje-ramy (pomiędzy kamieniami widoczne były resztki drewna)³. Kamienie przesypane były drobnoziarnistym, żółtym piaskiem, który zabezpieczał je przed rozsunięciem. Punktowo widoczne były również soczewki gliny. Szerokość murku wynosiła 0,5-0,6 m, zachowana wysokość 1,5 m. Skupisko kamieni widoczne było również powyżej, ale linia pionowa układu uległa załamaniu. Możliwe, że pierwotnie mur był wyższy od partii drewnianej i stanowił zwieńczenie wału, bądź widoczne rozsypisko kamieni (również przed konstrukcjami od strony zewnętrznej) stanowi pozostałość płaszczka kamiennego, wzmocniającego skłon wału.

Bezpośrednio w skłonie piaszczystego nasypu jądra tkwią krótkie (0,02-0,05 m), rozsypujące się kawałki zwęglonego drewna (ryc. 4, dz. 4A/C). Z względu na to, że występują one od samego stropu kulminacji wału, a profil w tym miejscu uległ osunięciu, trudno wnioskować jaką spełniały rolę i czy są czasowo z nim związane.

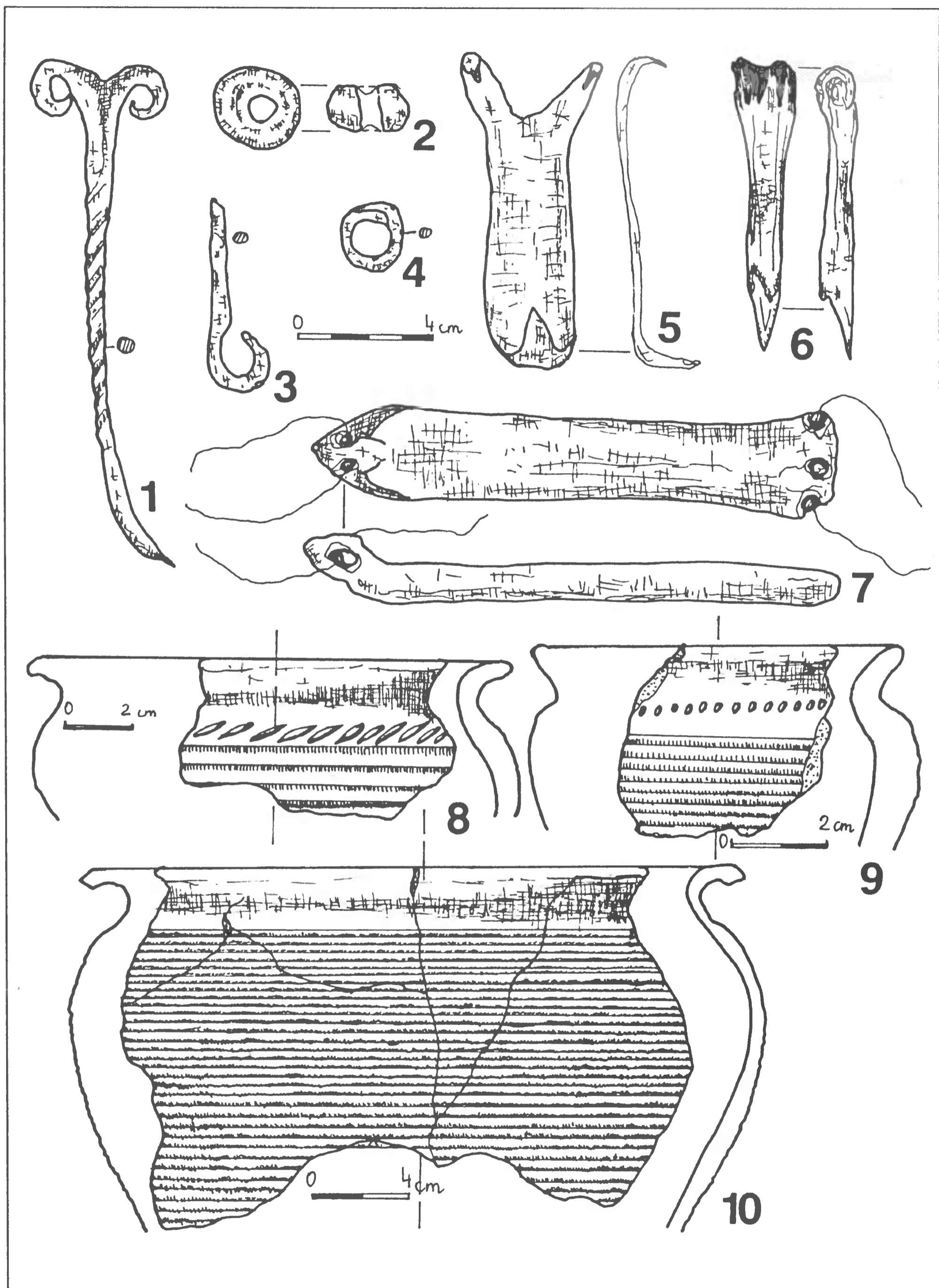
² Zbliżona konstrukcja znana jest m. in. z wału grodziska w Śremie, stan. 1, woj. wielkopolskie (W. Dzeduszycki, J. Fogel 1980, s. 41, 42).

³ Analogiczny murek kamienny odkryto w wale I grodziska w Bonikowie, woj. wielkopolskie (Z. Hilcherówna 1967, s. 176)

Ryc. 5. Łoniewo, stan. 1, gm. Osieczna. Wybór ceramiki z majdanu (1-3)
i waju (4-9) grodziska

Rys. B. Iwanicka-Pinkosz

Rys. B. Iwanicka-Pinkosz

Ryc. 6. Łoniewo, stan. 1, gm. Osieczna. Zabytki z majdanu grodziska: 1- żelazny klucz; 2 -gliniany przęślik; 3 – żelazne wędzidło; 4 – pierścionek szklany; 5 – żelazne okucie skrzyni (?); 6 –kościane szydło (tzw. kolec); 7- kościana tyżwa; 8-10 – fragmenty glinianych naczyń

Analiza dendrochronologiczna drewna z podwalin wału wskazuje, że umocnienia powstały w latach 20. X w.⁴ Natomiast ceramika pozyskana z nawarstwień i konstrukcji wałowych, przemieszana i znacznie zróżnicowana typologicznie (1055 fragmentów: 315 obtaczanej górą, 670 obtaczanej całkowicie; wybrane fragmenty – ryc. 5:4-9), mieści się w szerokich ramach chronologicznych fazy C-D wczesnego średniowiecza w Wielkopolsce (około 800-1050 r.).

Szczególnie duża ilość ceramiki pochodzi z warstwy budującej nasyp od strony zewnętrznej grodziska. Jej specyficzna struktura i zawartość kulturowa sugerują, że jest to warstwa osadnicza (kulturowa) pochodząca z jednej z sąsiadujących z grodem osad, wykorzystana wtórnie jako budulec przy wznoszeniu wału.

Zbadany wycinek majdanu grodziska (wyk. I: dz. 6C; 5 × 5 m), za mały żeby odkryć ślady zabudowy mieszkalnej, pozwolił zarejestrować warstwę osadniczą o znacznej miąższości dochodzącej do 0,4 m. Pozyskano stąd liczne zabytki wydzielone, w tym z żelaza, kości zwierzęcych, gliny i szkła (ryc. 6:1-7).

Dostarczył także 1717 fragmentów ceramiki naczyniowej, głównie całkowicie obtaczanej (180 fragmenty obtaczanych górą). Fragmenty naczyń posiadają charakterystyczny ornament żłobków dookolnych, również w zestawieniu z dookolną linią falistą bądź odciskiem stempelka na szyjce oraz zróżnicowane wylewy (ryc. 5:1-3; 6:8-10).

Ceramika z majdanu grodziska odpowiada chronologicznie zaawansowanej fazie D wczesnego średniowiecza (około 950-1050 r.) (według periodyzacji opartej na fazach rozwojowych ceramiki wielkopolskiej). Tym samym tylko kontynuacja badań archeologicznych na grodzisku, obiekcie niezwykle ważnym dla rozpoznania dziejów tej części Wielkopolski, pozwoli rozstrzygnąć problem szczegółowej chronologii stanowiska.

Adres autora:

mgr Barbara Iwanicka-Pinkosz

Wielkopolski Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego

Oddział w Trzebinach

Trzebiny-Pałac

64-100 Leszno

Bibliografia

DZIEDUSZYCKA B.

1977 *Ze studiów nad wczesnośredniowiecznymi technikami budownictwa obronnego. Umocnienia wczesnośredniowiecznego Kaszowa w województwie wrocławskim*, SAn, t. 24, s. 73-117.

DZIEDUSZYCKI W., FOGEL J.

1980 *Gród wczesnośredniowieczny w Śremie*, SAn, t. 26, s. 41-42.

HENSEL W.

1959 *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. 3, Warszawa, s. 261-265.

HILCZERÓWNA Z.

1967 *Dorzecze górnej i środkowej Obry od VI do początków XI wieku*, Wrocław.

⁴ Analizę drewna wykonał dr hab. inż. M. Krąpiec z Pracowni Dendrochronologicznej Akademii Górniczo-Hutniczej w Krakowie.

KOWALENKO W.

1938 *Grody i osadnictwo grodowe Wielkopolski wczesnohistorycznej*, Poznań.

RAJEWSKI Z.

1945 *Łoniewo, powiat leszczyński*, PZ, t. 1, s. 368-369.

**Die Vorergebnisse der Rettungsgrabungen im
frühmittelalterlichen Burgwall in Łoniewo, Fst. 1,
Gem. Osieczna, Woj. wielkopolskie**
Zusammenfassung

Der Burgwall (Fst. 1, 1/112, 63-15 Archäologische Aufnahme Polens) liegt ca. 1250 m nördlich von Łoniewo, am südöstlichen Ufer des Łoniewskie Sees (Abb. 1). Das Objekt ist stark vernichtet (Ackerarbeiten). Die erhaltene maximale Wallhöhe beträgt ca. 2 m, Breite 25-30 m, Durchmesser des Inneren 40-50 m.

Die Fundstelle ist seit langem aus der Autopsie verschiedener Personen bekannt. Im 1945 hat dort Sondierungsuntersuchungen Z. Rajewski durchgeführt. Die Chronologie des Objekts wird in die Phasen B/C-D/E des frühen Mittelalters in Großpolen (8./9.-2 Hälfte des 11. Jh.) bestimmt. Im Juli 2000 wurden im Burgwall die Rettungsgrabungen durchgeführt, indem der Wall und ein kleines Platzfragment durchgeschnitten wurden (Abb. 2). Der Querschnitt durch den Wall (Grabungsfläche Nr. II) hat spezifische Holz-Stein-Erdkonstruktionen freigelegt.

Der Sandkern war von außen mit einer Konstruktion aus treppenartig nach oben verlegten Holzrahmen unterstützt (Abb. 4). In der Konstruktionsmitte befand sich eine kleine 0,5-0,6 m breite und 1,5 m hohe Steinmauer. Das ganze bedeckte die Tonerde. Die Konstruktion befand sich auf einer Grundschwelle aus Holz, die auf dem sumpfigen Grund eine Unterlage aus Rinde und Holzabfällen stabilisierte (Abb. 3). Die Analyse des Wallholzes weist darauf hin, dass die Befestigungen in den zwanziger Jahren des 10. Jh. entstanden. Die Keramik ist sehr verschieden und entspricht der Phase C-D des frühen Mittelalters in Großpolen (800-1050; Abb. 5:4-9).

In der Grabungsfläche auf dem Burgwallplatz wurden zahlreiche Funde (Abb. 6:1-7) und 1717 Fragmente vor allem der völlig abgedrehten Gefäßkeramik (Abb. 5:1-3; 6:8-10) freigelegt. Die Keramik aus dem Burgwallplatz entspricht chronologisch der fortgeschrittenen Phase D des frühen Mittelalters in Großpolen (ca. 950-1050).

Abbildungen

Abb. 1. Łoniewo, Fst. 1, Gem. Osieczna. Lage des Burgwalls

Abb. 2. Łoniewo, Fst. 1, Gem. Osieczna. Lage der Grabungsflächen Nr. I und II / 2000 auf dem Höhenschichtenplan. Gez. B. Iwanicka-Pinkosz

Abb. 3. Łoniewo, Fst. 1, Gem. Osieczna. Grundriss der Holzgrundschwelle. Gez. B. Iwanicka-Pinkosz

Abb. 4. Łoniewo, Fst. 1, Gem. Osieczna. Wallquerschnitt – Ostprofil: 1: Humus mit dem Rasen; 2 – Humus mit dem Torf; 3 – Holz, Vermorschungsstreifen;

4 – Brandschicht; 5 – Steine; 6 – schwarzer Sand; 7 – gelber und graugelber Sand; 8 – hellbrauner Sand; 9 – brauner Sand; 10 – fette, grau-ashgrau-graubraune Erde; 11 – Rinde und Holzstreifen; 12 – aschgrauer Sand mit Holzkohlen; 13 – Kalkeinlage; 4 – brauner Sand; 15 – weiß-gelber Untergrundsand; 16 – weißer, schlammiger Lehm Boden. Gez. B. Iwanicka-Pinkosz

Abb. 5. Łoniewo, Fst. 1, Gem. Osieczna. Keramikauswahl aus dem Inneren (1-3) und Wall (4-9) des Burgwalls. Gez. B. Iwanicka-Pinkosz

Abb. 6. Łoniewo, Fst. 1, Gem. Osieczna. Funde aus dem Burgwallplatz: 1 – eiserne Schlüssel; 2 – Tonspinnwirtel; 3 – eisernes Gebiss; 4 – Glasring; 5 – Kistenbeschlag aus Eisen (?); 6 – Knochenpfriem; 7 – Knochenschlittschuh; 8-10 – Tongefäßfragmente. Gez. B. Iwanicka-Pinkosz

BEATA MERDA

Przyczynek do poznania kultury elitarnej mieszkańców wczesnośredniowiecznego grodu w Międzyrzeczu Wielkopolskim

Przy opracowywaniu materiału pozyskanego podczas badań wykopaliskowych w Międzyrzeczu Wlkp., wśród licznych przedmiotów metalowych, zidentyfikowano trzy zasługujące na szczególną uwagę: jest to ostroga z długim bodźcem oraz 2 misy żelazne typu śląskiego.

Stanowisko 1 w Międzyrzeczu to pozostałość grodziska, które zachowało się w postaci niewysokiego wzniesienia, utworzonego z nawarstwień kolejnych umocnień grodowych, warstw osadniczych i niwelacyjnych grodu, na którym w czasach Kazimierza Wielkiego pobudowano zamek (W. Hensel, Z. Hilczer-Kurnatowska 1972, s. 58-66). Badania na tym stanowisku prowadzone były w latach 1954-1958 przez Muzeum Archeologiczne w Poznaniu, a kontynuowane w latach 1960-1961 przez Pracownię Ziemi Lubuskiej Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN. W roku 1956 i 1958 prowadzono także prace na podgrodzium (stanowisko 1a). Pracami w terenie kierował S. Kurnatowski.

Wykopy usytuowano wewnątrz dziedzińca zamkowego, na zewnętrznym południowym stoku wału wewnętrznego, w części południowej wału zewnętrznego oraz we wschodniej części kępy, na terenie podgrodzia. Miąższość warstw dochodziła do 9-11m, z czego 6-7 m przypadało na warstwy z wczesnego i pełnego średniowiecza. Wśród warstw wczesnośredniowiecznych wyróżniono 7 faz osadniczych (W. Hensel, Z. Hilczer-Kurnatowska 1972, s. 58-66).

W warstwach wczesnośredniowiecznych znaleziono 4 ostrogi. Dwie z nich pochodzą z warstwy VIIe i zaliczamy je do typu II, odmiany 3 według Z. Hilczerówny (1956); są to tzw. ostrogi z bodźcem kolcowym. Mimo, że w przypadku jednej z ostróg zachował się tylko fragment kabłąka, to ze względu na niewielkie, widoczne w rzucie bocznym, esowate wygięcie ramienia można ją również zaliczyć do odmiany 3 według Z. Hilczerówny (1956, s. 39). Druga zachowała się w bardzo dobrym stanie, z nieznacznie uszkodzonym zaczepem. Pozostałe dwa fragmenty ostróg zaliczamy do typu I według Z. Hilczerówny (1956). W jednym przypadku (warstwa VIII) zachował się tylko fragment kabłąka, dlatego nie można określić odmiany, do której ją zaliczamy. Druga ostroga, aczkolwiek również zachowana fragmentarycznie, znaleziona w wykopie I, w warstwie VIIIo, daje już większe możliwości analizy. Jest to bowiem fragment charakterystycznego bodźca ostrogi typu I.

Warstwę, w której została znaleziona omawiana ostroga, łączy się z oblężeniem Międzyrzecza przez Bolesława Krzywoustego w 1094 r. i zamyka ona 5 fazę osadniczą, datowaną na 2 połowę XI w. (W. Hensel, Z. Hilczer-Kurnatowska 1972, s. 61, 62).

Zachował się długi walcowaty, nierozczłonkowany bodziec o kolistym przekroju (0,7 cm) i wysokości 4 cm. Od wysokości 2 cm zdobiony jest żłobkami o szerokości 0,1 cm, część pokryta ornamentem ma nieco mniejszą średnicę (0,6 cm). Ostroga została wykuta z żelaza

i być może posrebrzana, co było dość często spotykanym rodzajem zdobienia, niestety na podstawie zachowanego fragmentu nie można tego stwierdzić z całą pewnością¹.

Tęgo rodzaju bodźce były charakterystyczne dla ostróg typu I (Z. Hilczerówna 1956, s. 25, 26), które mają wydłużony kabłąk w kształcie litery U, zaczepy w kształcie płytek w przybliżeniu czworokątnych, owalnych lub trójkątnych, przeważnie z dwoma otworami na nity. Wyróżnia się dwie odmiany, które różnią się ukształtowaniem bodźca i jego osadzeniem na kabłąku w stosunku do płaszczyzny kabłąka. W przypadku odmiany 1 bodziec leży w tej samej płaszczyźnie co kabłąk, w przypadku odmiany 2, jest nieznacznie uniesiony ku górze. Ponadto obie odmiany różnią się także ukształtowaniem samego bodźca: dla odmiany 1 charakterystyczny jest długi, nierozczłonkowany, o przekroju kolistym, zakończony stożkowato, lub długi o przekroju czworograniastym albo kolistym, niekiedy lekko rozszerzającym się ku końcowi, następnie zwężony i zakończony małym kolcem stożkowatym, piramidalnym, dwupiramidalnym lub kulką. Dla odmiany 2 charakterystyczny jest bodziec długi czworograniasty, rozszerzający się nieco ku końcowi, o największej szerokości w $\frac{3}{4}$ lub $\frac{2}{3}$ wysokości, zakończony piramidalnie (Z. Hilczerówna 1956, s. 26). Ze względu na istniejące odstępstwa od tej reguły, posiadając sam bodziec, nie możemy z całą pewnością określić, do której odmiany należała dana ostroga. Jednak nierozczłonkowany walcowaty bodziec charakterystyczny jest głównie dla odmiany 1, zatem w przypadku bodźca z Międzyrzecza mamy najprawdopodobniej, do czynienia z ostrogą typu I:1 według Z. Hilczerówny (1956, s. 25).

Ostrogi tego typu po raz pierwszy pojawiły się w Europie Środkowej pod koniec IX stulecia jako kontynuacja późnokarolińsko-wielkomorawskich okazów płytkowych (M. Kara 1991, s. 105; B. Kavánová 1976, s. 54–60).

Występują one przez cały wiek X i początek XI, w użyciu pozostawały najdalej do połowy XI stulecia (Z. Hilczerówna 1956, s. 31; M. Kara 1991). Fragment ostrogi z Międzyrzecza pochodzi z warstwy datowanej na schyłkowy okres występowania tego typu ostróg w Polsce, przez co nie można wykluczyć jej znalezienia na złożu wtórnym.

Ostrogi o podobnie ukształtowanym bodźcu pochodzą z cmentarzysk w Biernatkach pod Poznaniem (H. Kóćkówna, A. Pałubicka, A. Prinke 1958, s. 174) i Ostrowąza koło Konina (Jasnosz 1957–1958, s. 108, ryc. 6), z podgrodowej osady w pobliżu Leszna, z Czerwonej Wsi², z osady w Biskupinie (Z. Hilczerówna 1956, s. 23, tabl. I) oraz z następujących grodów wczesnośredniowiecznych w: Tumie pod Łęczycą (Z. Hilczerówna 1956, s. 25, tabl. I), Radaczu na Pomorzu (J. Olczak, K. Siuchniński 1969), Jankowie na Jeziorze Pakoskim (H. Mamzer 1973), Szynwałdzie na ziemi chełmińskiej (W. Tokarski 1999, s. 290), Moraczewewie koło Ostrowa Lednickiego (M. Kara 2000, ryc. 27).

Na naszych ziemiach wyraźne skupienie ostróg typu I występuje w Wielkopolsce, mniejsze w Polsce Środkowej, po kilka egzemplarzy spotyka się również na Pomorzu Wschodnim i na Śląsku (ryc. 2), czyli głównie na terenie państwa gnieźnieńskiego i ziem bezpośrednio z nim sąsiadujących. Poza Polską ostrogi takie najczęściej spotykane są na terenach Skandynawii i Niemiec, nieliczne pochodzą także z terenów b. Czechosłowacji. Najbardziej do ostróg z obszaru Polski, również w szczegółach uformowania bodźca, nawiązują ostrogi z Niemiec (Z. Hilczerówna 1956, s. 29).

¹ Opinia mgr. T. Sawickiego z Muzeum Początków Państwa Polskiego, specjalisty w zakresie konserwacji zabytków metalowych.

² Bodziec ten został znaleziony podczas badań wykopaliskowych prowadzonych przez Ośrodek Archeologiczny w Trzebinach k/Leszna w 1994 r. Za możliwość publikacji zabytku w moim artykule bardzo serdecznie dziękuję mgr. M. Wróblowi, który kierował pracami w terenie oraz mgr. E. Wyrwińskiej i mgr. J. Wyrwińskiemu, którzy prowadzili wykopaliska.

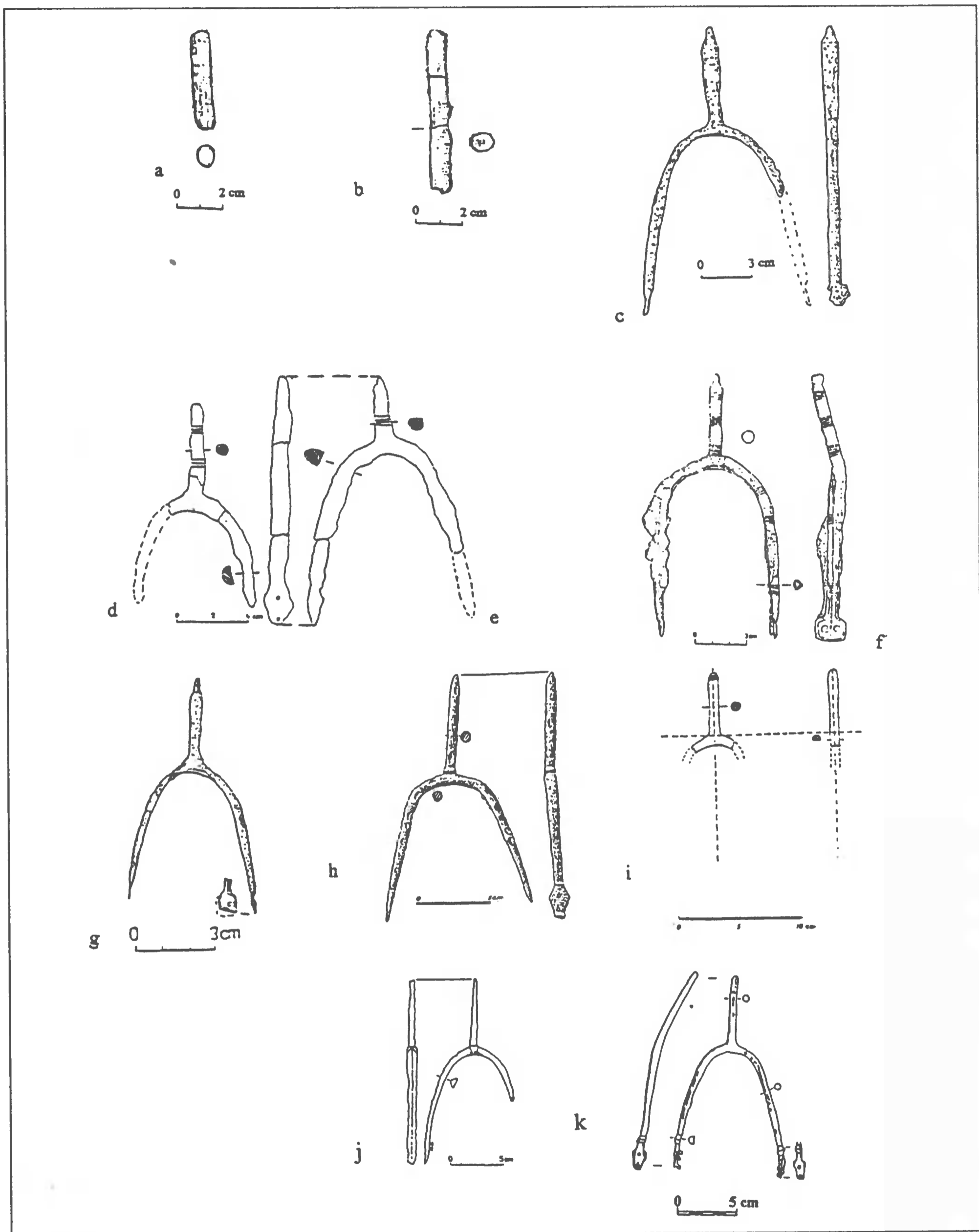
Ostrogi należą do podstawowego wyposażenia jeździeckiego. Miały szczególne zastosowanie w walce, gdyż pozwalały „wypuścić” konia, dzięki czemu stały się jednym z istotnych elementów przy powstawaniu konnicy wczesnośredniowiecznej (Z. Hilczerówna: 1956, s. 119). Owa konnica była najbardziej elitarną formacją; oddziałem przybocznym księcia, doborowym pod względem składu, wyszkolenia i uzbrojenia, który jako wojsko stałe pozostawał w pełni na utrzymaniu władcy. Świadczy o tym wzmianka Ibrahima ibn Jakuba o dostarczeniu wojownikom koni, uzbrojenia, odzieży i „wszystkiego, czego potrzebują” (za K. Modzelewski 2000, s. 179). Oprócz drużyny książęcej istniały także stałe oddziały drużnicze, które stacjonowały w głównych grodach. Drużyny te wobec skromniejszej podstawy gospodarczej nie mogły wprawdzie równać się liczebnością z drużyną nadworną, jednakże komesi prowincjonalni starali się podkreślać swą pozycję splendorem zbrojnego otoczenia (K. Modzelewski 2000, s. 180). Przejęcie kosztów utrzymania wojska przez panujących przyczyniło się do podwyższenia jakości uzbrojenia (H. Łowmiański 1970, s. 151, 161). Zmiany zachodzące w systemie sił zbrojnych związane z przekształcaniem się ustroju plemiennego w państwowy miały wpływ na znaczne zmniejszenie roli pospolitych wojów, którzy nie mogli równać się pod względem uzbrojenia z wojskiem „zawodowym” (H. Łowmiański 1970, s. 163).

Ostrogi znajdowane na ziemiach polskich pochodzą głównie z cmentarzysk, rzadziej z grodów i osad otwartych. Obok grodów i osiedli podgrodowych w centrum państwa gnieźnieńskiego, ostrogi te wystąpiły też w ośrodkach leżących na jego peryferiach (Jankowo, Biskupin, Czerwona Wieś, Santok, Międzyrzecz). Znaleźiska grobowe ostróg związane są jednoznacznie z grobami ciężkozbrojnych wojów, należących do elitarnych oddziałów przybocznych władcy. Nierzadko towarzyszą im elementy uzbrojenia, jak miecze, topory, czekany, groty oszczepów, niekiedy bogato zdobione. W tworzeniu sił zbrojnych państwa pierwszych Piastów brali udział obcy najemnicy z terenów Skandynawii oraz Europy Środkowej i Zachodniej. Część tego uzbrojenia to ewidentne „importy” (M. Kara 1991, s. 105). Nieprzypadkowy jest również związek terytorialny cmentarzysk z grobami ciężkozbrojnych jeźdźców, z których pochodzi omawiany typ ostróg, z grodami wczesnopiastowskimi różnej rangi (Z. Kurnatowska 1991, s. 93). Podobnie rzecz miała się w innych państwach Europy Środkowej i Południowej, „gdzie horyzont cmentarzysk z grobami wyposażonymi w luksusowe uzbrojenie przypada na czasy formowania się nowych państw barbarzyńskich, a zarazem na czas ich chrystianizacji” (Z. Kurnatowska 1991, s. 85). Zagęszczenie tego typu cmentarzysk jednoznacznie wyznacza centra państwowe, a także pozwala na odniesienie się do problemu rozmieszczenia sił zbrojnych na terenie kształtującego się organizmu państwowego (M. Kara 1991; Z. Kurnatowska 1991, s. 85, 86).

O szczególnym znaczeniu ostrogi, a co za tym idzie o statusie społecznym jej posiadacza, świadczyć może rola ostrogi w symbolice tego czasu. Już w IX w. zaczęła stawać się znakiem o określonej wartości społecznej i symbolem stanu rycerskiego (J. Szymczak 1997, s. 276). Wprawdzie dotyczyło to głównie Europy Zachodniej, niemniej jednak również w Polsce znalazła ona swoje miejsce i stała się oznaką przynależności do warstwy rycerskiej.

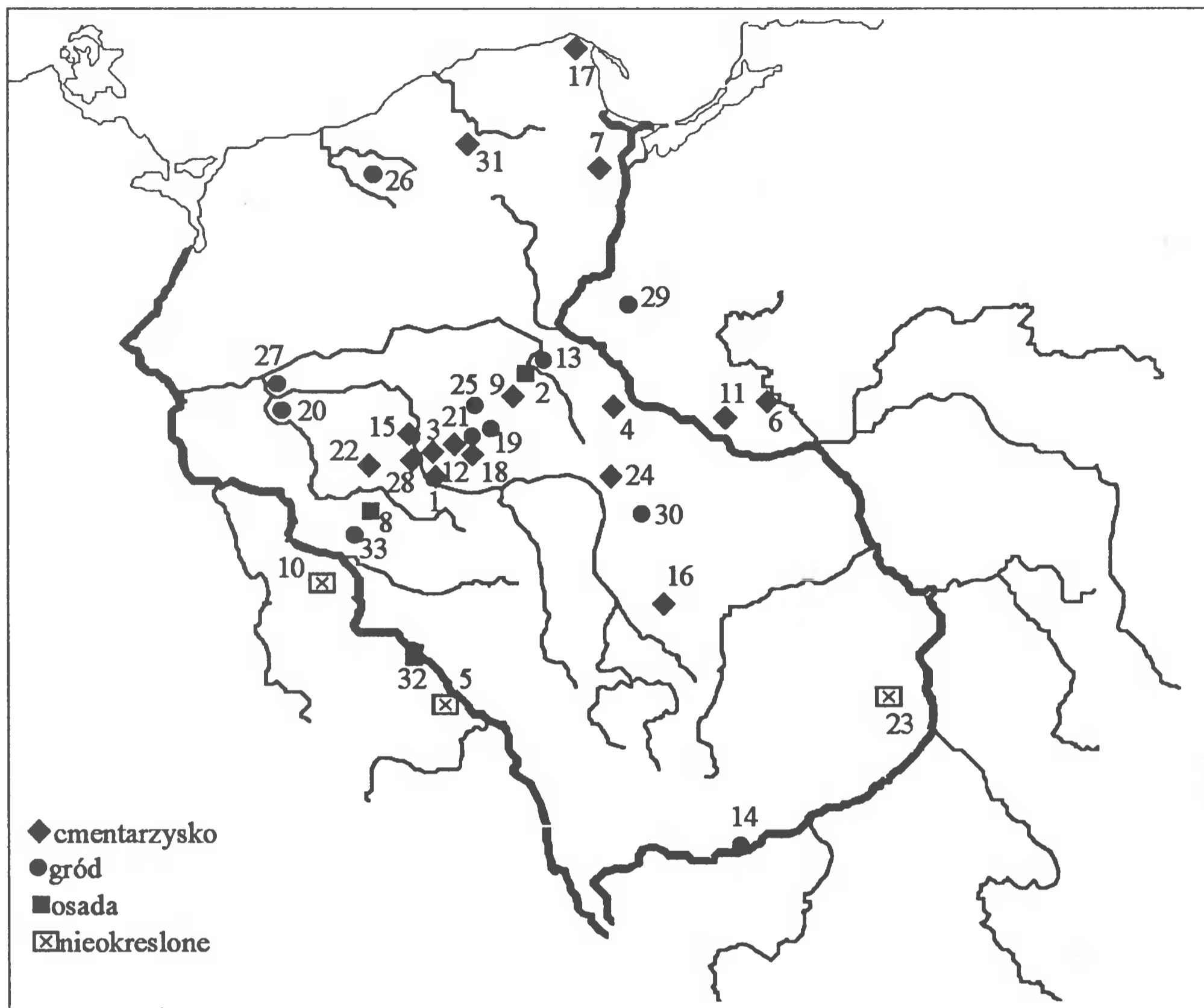
Ostroga z Międzyrzecza uzupełnia znane dotąd znaleźiska ostróg o ważny gród położony na zachodnich rubieżach państwa wczesnopiastowskiego, a wraz z ostrogą z Santoka należy do najdalej wysuniętych na zachód znaleźisk ostróg z długim bodźcem. Pochodzi z warstwy związanej z walkami o Międzyrzecz, które miały związek z nawrotem polityki piastowskiej do spraw północnych (S. Kurnatowski, J. Nalepa 1961, s. 113) i poprzez swą „elitarność” podkreśla rolę tego ośrodka.

Druga kategoria omawianych zabytków to misy żelazne, zwane śląskimi. Jedna z nich pochodzi z wnętrza grodu (ar 149c/d) z warstwy IX1, zaliczanej do 6 fazy osadniczej, związanej

Opracowała B. Merda

Ryc. 1. Ostrogi wczesnośredniowieczne z długim bodźcem z terenu ziem polskich:
 a – Międzyrzecz, gm. loco (wg ryc. z inwentarza polowego zabytków); b – Czerwona Wieś,
 gm. Krzywiń (wg ryc. z inwentarza polowego zabytków); c – Ostrowąż, gm. Ślesin (wg S.
 Jasnosz 1957–1958); d, e – Biernatki, gm. Kórnik (wg H. Kóćkówna, A. Pałubicka, A. Prinke
 1986); f – Szywałd, gm. Łasin (wg W. Tokarski 1999); g – Luboń (ob. Poznań-Dębiec),
 gm. Poznań (wg M. Kara 1991); h – Radacz, gm. Borne Sulimowo (wg J. Olczak,
 K. Siuchniński 1969); i – Biskupin, gm. Gąsawa (wg Z. Hilczerówna 1956); j – Jankowo,
 gm. Pakość (wg H. Mamzer 1973); k – Moraczewo, gm. Łubowo (wg M. Kara 2000)

Opracowała B. Merda na podstawie Z. Hilczerówny (1956) i M. Kara (1991), z uzupełnieniami autorki.

Ryc. 2. Rozprzestrzenianie na ziemiach polskich ostróg typu I, odmiany 1-2 według Z. Hilczerówny (1956) z X-XII w.

- 1 – Biernatki, gm. Kórnik; 2 – Biskupin, gm. Gąsawa; 3 – Bnin (ob. Kórnik-Bnin), gm. Kórnik; 4 – Brześć Kujawski, gm. loco; 5 – Brzezina, gm. Skoroszyce; 6 – Chrościno (Chroścín), gm. Dzierżążnia; 7 – Ciepłe, gm. Gniew; 8 – Czerwona Wieś, gm. Krzywiń; 9 – Gniezno, gm. loco; 10 – Grodziec (Wielki), gm. Głogów; 11 – Gromice, gm. Bodzanów; 12 – Iwno, gm. Kostrzyn; 13 – Jankowo, gm. Pakość; 14 – Kraków, gm. loco; 15 – Luboń (ob. Poznań – Dębiec), gm. Poznań; 16 – Lutomiernsk, gm. loco; 17 – Łętowice, gm. Wierzchosławice; 18 – Łubówko (ob. Łubowo), gm. Łubowo; 19 – Mielno, gm. Mieleszyn; 20 – Międzyrzecz, gm. loco; 21 – Moraczewo, gm. Łubowo; 22 – Niepruszewo, gm. Buk; 23 – Opatów, gm. loco; 24 – Ostrowąż, gm. Ślesin; 25 – Ostrów Lednicki, gm. Łubow; 26 – Radacz, gm. Borne Sulimowo; 27 – Santok, gm. loco; 28 – Sowinki, gm. Mosina; 29 – Szynwałd, gm. Łasin; 30 – Tum pod Łęczycą, gm. Góra Świętej Małgorzaty; 31 – Unieradze, gm. Siemysł; 32 – Wrocław, gm. loco; 33 – Zakowo, gm. Lipno

z 4 gródkiem piastowskim datowanym na 1 połowę XII w. Zabudowania tej fazy zostały zniszczone przez pożar związany zapewne ze zniszczeniem Międzyrzecza przez Fryderyka Barbarossę w 1157 r. (W. Hensel, Z. Hilczer-Kurnatowska 1972, s. 62). Zachowały się tylko dwa fragmenty misy. Podstawowym kryterium, dzięki któremu można uznać je za pozostałość misy, to półokrągłe zgrubiałe krawędzie. Na podstawie zachowanych fragmentów możemy tylko w przybliżeniu określić jej średnicę na około 18 cm.

Druga z omawianych mis została znaleziona na podgrodziu (stanowisko 1a), nieopodal szkieletu wojownika (ar 306, warstwa VIa). „W pobliżu szkieletu leżała bardzo zniszczona,

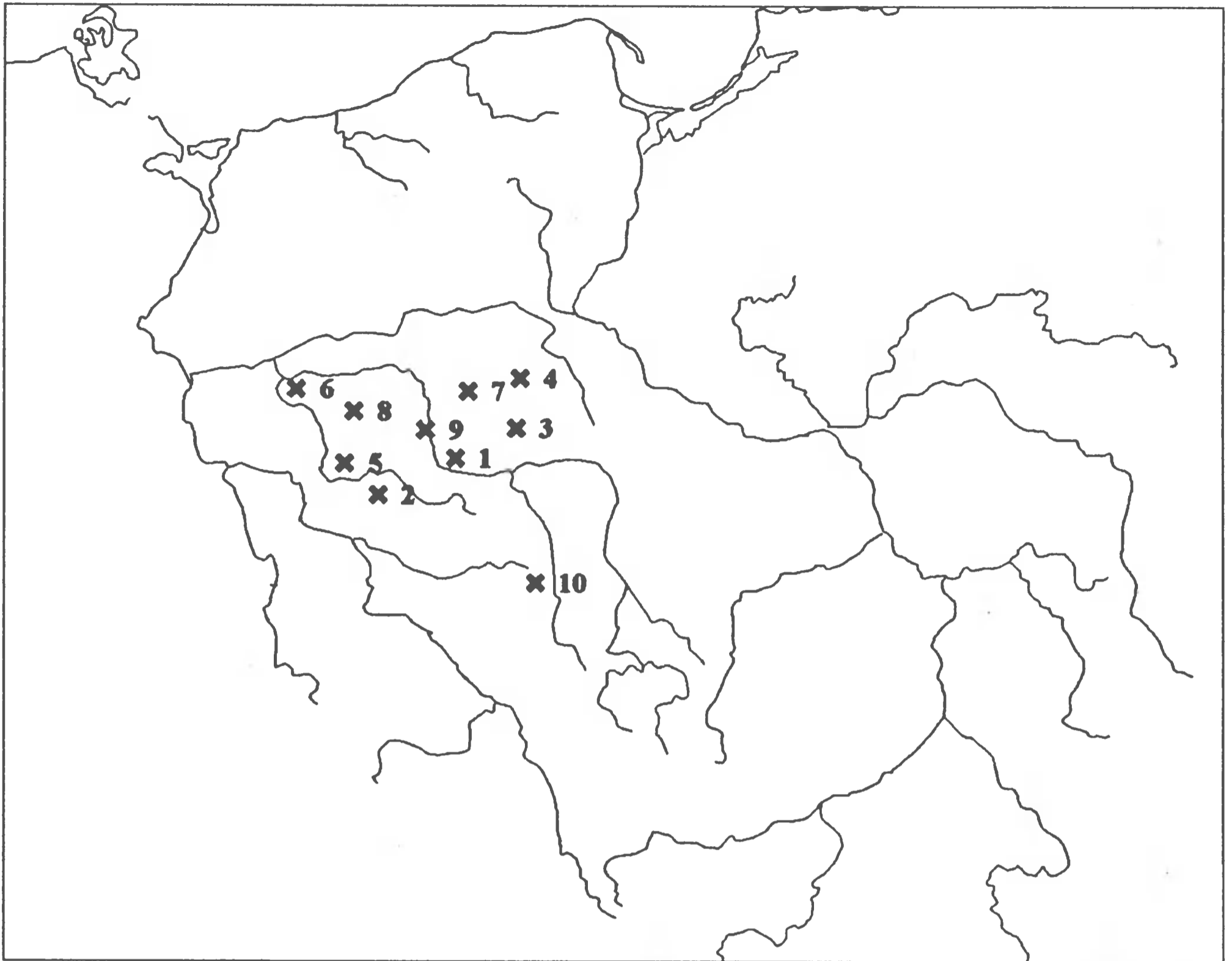
pogięta blacha żelazna, w przybliżeniu okrągła z dwiema dziurami powstałymi być może na skutek uderzenia oszczepu" (J. Gładykowska-Rzeczycka 1971, s. 275). Szkielet, w pobliżu którego znajdowała się misa, znaleziono na wewnętrznym stoku wału. Robocza analiza ceramiki, występującej w sąsiedztwie szkieletu oraz w warstwie spalenizny, pozwoliła na ustalenie chronologii na XI lub początek XII w. (J. Olczak 1960, s. 255, 256), dzięki czemu można łączyć te warstwy z 3 fazą osadniczą grodu międzyrzeckiego, która kończy się pożarem związanym prawdopodobnie ze zdobyciem warowni przez Bolesława Krzywoustego w 1094 r. (W. Hensel, Z. Hilczer-Kurnatowska 1972, s. 66, 67). Mimo nienajlepszego stanu zachowania można było określić jej wymiary: średnica 18,4 cm, głębokość 2,4 cm, grubość blachy, z której została wykonana 0,3 cm.

Znaleziska określane mianem mis typu śląskiego licznie występują na terenach Śląska, Moraw, Czech, sporadycznie natomiast spotykane są w Wielkopolsce, na Mazowszu, Pomorzu, w Meklemburgii i na Łużycach (K. Wachowski 1981, s. 170, ryc. 13). Znajdowane są zarówno pojedynczo, jak i w skarbach przedmiotów żelaznych lub skarbach złożonych z samych misek. Dwóch ostatnich kategorii znalezisk nie spotyka się nigdzie poza terenem Moraw, Czech i Dolnego Śląska (K. Wachowski 1981, s. 170, ryc. 13). Misy żelazne, mimo że występują w szerokich ramach chronologicznych, bo od VII do XII w., bardziej charakterystyczne są dla starszych faz wczesnego średniowiecza (M. Brzostowicz 2002, s. 78). Na ziemiach polskich związane są głównie ze Śląskiem, na uwagę zasługuje też ich wyraźne zgrupowanie w Wielkopolsce (ryc. 3). Spotykane są nie tylko we wszystkich ważniejszych ośrodkach państwa piastowskiego (Poznań, Gniezno, Giecz, Ostrów Lednicki), ale również w ośrodkach o mniejszym znaczeniu (Bnin, Wielowieś, Orzeszkowo, Karna). Wszystkie znaleziska wielkopolskie to tzw. znaleziska pojedyncze.

Najczęściej poruszaną kwestią związaną z żelaznymi misami jest ich funkcja. Ścierają się dwa poglądy. Jeden z nich głosi, że pełniły one funkcję użytkową i były wykorzystywane w kuchni, służyły np. do prażenia zboża, palenia maku lub pieczenia placków (K. Godłowski 1960, s. 105; Z. Bukowski, J. Wielowiejski 1970, s. 74). Argumentem mającym potwierdzać ich funkcję użytkową są występujące na niektórych misach odciski ziaren (R. Burkowa 1949, s. 151), jednak mogły one wynikać z kontekstu zalegania, a nie z rzeczywistej funkcji (P. Rzeźnik 1997, s. 279). Drugim argumentem, przemawiającym za funkcją użytkową mis żelaznych, na który powołują się niektórzy badacze, jest relacja Ishaq'a b. Mo'aza, żydowskiego uczonego z 1 połowy XIII w., który w tekście dotyczącym Słowian napisał: „*Żelazne naczynie, którym przykrywają chleb przy pieczeniu, a które nazywają šqudr, zaś w języku kanaanickim šqburd.*” (za F. Kupfer, T. Lewicki 1956, s. 215; M. Parczewski 1988, s. 93, 94). Drugi pogląd, potwierdzany znaleziskami gromadnymi przypisuje im rolę płacidel (P. Rzeźnik 1997, s. 279; W. Hensel 1987, s. 188, przyp. 64; L. Leciejewicz 1989, s. 88).

Z kolei K. Wachowski wskazuje na możliwość łączenia obu tych funkcji (K. Wachowski 1981, s. 168, 169) uważając, że pierwotnie misy służyły zapewne do codziennego użytku, a dopiero z czasem zaczęto je gromadzić i deponować. Można więc traktować te artefakty jako formę „pieniądza pozakruszcowego użytkowego” (K. Wachowski 1994, s. 130). Mamy tutaj do czynienia z procesem polegającym na coraz bardziej wyłącznym użytkowaniu odpowiednich przedmiotów w funkcjach pieniężnych, przy równoczesnym ograniczaniu ich roli jako narzędzi pracy czy walki (R. Kiersnowski 1962, s. 106). Do poglądu tego przychylają się także J. Piekalski (1991, s. 76) i M. Brzostowicz (2002, s. 77).

Jeżeli chodzi o ziemie polskie to od około połowy VIII w. misy te zaczęły się rozprzestrzeniać się poza teren Śląska (K. Wachowski 1981, s. 168, 169), docierając m. in. do Wielkopolski.

Opracowała B. Merda

Ryc. 3. Znajdźiska żelaznych mis typu śląskiego z terenu Wielkopolski:
 1 – Bnin (ob. Kórnik-Bnin), gm. Kórnik; 2 – Bruszczewo, gm. Śmigiel; 3 – Giecz, gm. Dominowo; 4 – Gniezno, gm. loco; 5 – Karna, gm. Siedlec; 6 – Międzyrzecz, gm. loco; 7 – Ostrów Lednicki, gm. Łubowo; 8 – Orzeszkowo, gm. Kwilicz; 9 – Poznań, gm. loco; 10 – Wielowieś, gm. Krotoszyn

Jak już wspomniano znajdźiska wielkopolskie to tzw. znajdźiska luźne, pochodzące z osad i grodów, często z obiektów gdzie zalegały wraz z innymi przedmiotami codziennego użytku, np. z fragmentem prażnicy, osetki czy naczyń glinianych (M. Brzostowicz 2002, s. 252, 272), bądź leżące luźno w warstwie osadniczej. Fakt ten może przemawiać za ich funkcją czysto użytkową, gdyż przedmioty, które zaczynają pełnić rolę płacidel stają się zbyt cenne, aby nadal pełnić swoją pierwotną funkcję (R. Kiersnowski 1962). Ponadto misy pochodzące z Wielkopolski znalezione zostały w warstwach datowanych na schyłkowy okres ich występowania, co też może mieć pewne znaczenie dla określenia ich przeznaczenia, gdyż schyłkowy okres występowania mis przypada na czasy pojawienia się rodzimej monety, szczególnie pod koniec XI w., kiedy to produkcja mennicza przybrała charakter masowy (R. Kiersnowski 1967, s. 185). Wyjątkiem są cztery misy z Bruszczewa (stanowisko 12 i 13), z których trzy pochodzą z warstwy lub obiektów datowanych na fazę C wczesnego średniowiecza, jedynie ostatnia z nich została znaleziona w warstwie „wtórnej” (*Informator Archeologiczny. Badania 1978*, s. 289; M. Brzostowicz 2002, s. 77, 238, 252, 272, 280). Również na Śląsku, w wyniku przemian ekonomicznych, miski te spotyka się w XI w. już tylko w swej pierwotnej, użytkowej funkcji (K. Wachowski 1981, s. 169). W świetle dotychczasowych badań bardziej prawdopodobny wydaje się pogląd,

że te „późne” misy, spoza strefy południowej, pełniły funkcję czysto użytkową. Ich duże rozmiary (średnica około 18 cm), przy równocześnie niewielkiej zawartości cennego surowca, dyskwalifikują je w pewnej mierze jako uniwersalny środek rozliczeń (K. Wachowski 1997, s. 67). Niewątpliwie jednak możemy je zaliczyć do przedmiotów luksusowych.

Nie można jednak wykluczyć, że na terenach, które pozostawały w zasięgu oddziaływań wielkomorawskich, pełniły one funkcje płacidła. Do takiego stwierdzenia uprawniają znaleziska misek o małej średnicy (5,5-7,5 cm; P. Rzeźnik 1997, s. 279). Dla interpretacji tych znalezisk pewne znaczenie może mieć fakt, że na Węgrzech znane są miedziane monety z 2 połowy XII w. w kształcie miniaturowych miseczek (L. Huszár 1979, s. 40). Natomiast na Bałkanach, szczególnie na terenie Bułgarii, były bardzo popularne bizantyjskie tzw. „brązy miseczkowate”. Największa ich ilość pochodzi z czasów cesarza Manuela I (1143-1180), czego przykładem może być zbiór monet bizantyjskich z grodziska w Styrmien (A. Krzyżanowska 1971, s. 225).

Adres autora

mgr Beata Merda

Instytut Archeologii i Etnologii PAN

Oddział Poznański

ul. Zwierzyniecka 20

60-814 Poznań

Bibliografia

BRZOSTOWICZ M.

2002 *Bruszczewski zespół osadniczy we wczesnym średniowieczu*, Poznań.

BUKOWSKI Z., WIELOWIEJSKI J.

1970 *Narzędzia przetwórstwa zbożowego na ziemiach polskich (od wczesnego neolitu do okresu wczesnośredniowiecznego)*, „Studia z Dziejów Gospodarstwa Wiejskiego”, t. 12, z. 1, s. 9-100.

BURKOWA R.

1949 *Żelazne misy śląskie*, ZOW, R. 18, z. 9-10, s. 150-152.

DYMACZEWSKA U., DYMACZEWSKI A.

1967 *Wczesnośredniowieczny Santok*, SlAn, t. 14, s. 185-241.

GŁADYKOWSKA-RZECZYCKA J.

1971 *Szkielet wojownika z Międzyrzecza*, „Zielonogórskie Zeszyty Muzealne”, t. 2, s. 275-282.

HENSEL W.

1959 *Studia i materiały do osadnictwa wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. 3, Warszawa.

HENSEL W., HILCZER-KURNATOWSKA Z.

1972 *Studia i materiały do osadnictwa wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. 4, Wrocław.

HILCZERÓWNA Z.

1956 *Ostrogi polskie z X-XIII wieku*, Poznań.

HUSZÁR L.

1979 *Münzkatalog Ungarn. Von 1000 bis heute*, Budapest.

JASNOSZ S.

1957-1958 *Z badań ratowniczych w Ostrowążu, w pow. konińskim*, PA, t. 11, s. 105-110.

KARA M.

1991 *Z badań nad wczesnośredniowiecznymi grobami z uzbrojeniem z terenu Wielkopolski*, [w:] L. Leciejewicz (red.), *Od plemienia do państwa. Śląsk na tle wczesnośredniowiecznej Słowiańszczyzny Zachodniej*, Wrocław, s. 99-120.

2000 *Przemiany kulturowe związane z procesem formowania się państwa Piastów*, Poznań (mps pracy doktorskiej w archiwum Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Warszawie).

KIERSNOWSKI R.

1962 *Początki pieniądza polskiego*, Warszawa.

1967 *Monety na ziemiach słowiańskich* [w:] SSS, t. 3, z.1, s. 280-287.

KAVÁNOVÁ B.

1976 *Slovanské ostruhy na území Československa*, Praha.

KÓŃKÓWNA H., PAŁUBICKA A., PRINKE A.

1968 *Wyniki badań ratowniczych w Biernatkach, pow. Śrem*, FAP, t. 19, s.174-178.

KRZYŻANOWSKA A.

1973 *Monety antyczne i wczesnośredniowieczne z grodziska w Styrmen (Bułgaria)*, SIAn, t. 1, s. 223-248.

KUPFER F., LEWICKI T.

1956 *Źródła hebrajskie do dziejów Słowian i niektórych innych ludów Środkowej i Wschodniej Europy*, Wrocław.

KURNATOWSKA Z.

1992 *Tworzenie się państwa pierwszych Piastów w aspekcie archeologicznym*, [w:] L. Leciejewicz (red.), *Od plemienia do państwa. Śląsk na tle wczesnośredniowiecznej Słowiańszczyzny Zachodniej*, Wrocław, s. 77-98.

LECIEJEWICZ L.

1989 *Słowianie Zachodni. Z dziejów tworzenia się średniowiecznej Europy*, Wrocław.

ŁASTOWIECKI M.

1993 *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych przyczółka wczesnośredniowiecznego mostu wschodniego (tzw. gnieźnieńskiego) na Ostrowie Lednickim gm. Łubowo, woj. poznańskie, stan. 2*, WSA, t. 2, s. 133-155.

ŁOWMIAŃSKI H.

1969 *Początki Polski*, t. 4, Warszawa.

MAMZER H.

1974 *Materiały wczesnośredniowieczne z Jankowa (stanowisko 1), pow. inowrocławski*, SIAn, t. 20, s. 143-179.

MODZELEWSKI K.

2000 *Organizacja gospodarcza państwa piastowskiego w X-XIII wieku*, Poznań.

NADOLSKI A.

1956 *Polskie siły zbrojne w czasach Bolesława Chrobrego. Zarys strategii i taktyki*, Łódź.

OLCZAK J.

1960 *Tymczasowe sprawozdanie z prac wykopaliskowych na stanowisku 1a (podgrodzie) w Międzyrzeczu Wlkp. w roku 1958*, „Rocznik Lubuski”, t. 2, s. 253-257.

OLCZAK J., SIUCHNIŃSKI K.

1969-1970 *Źródła archeologiczne do studiów nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem grodowym na terenie województwa koszalińskiego*, t. 3, Poznań.

PARCZEWSKI M.

1988 *Początki kultury wczesnosłowiańskiej w Polsce. Krytyka i datowanie źródeł archeologicznych*, Wrocław.

PIEKALSKI J.

1991 *Wrocław średniowieczny. Studium kompleksu osadniczego na Ołbinie w VII-XIII w.*, Wrocław.

RZEŹNIK P.

1997 *Wznowienie badań wykopaliskowych na wczesnośredniowiecznym grodzisku w Gostyniu, gm. Gaworzyce, SSA, t. 39, s. 263-286.*

SZYMCZAK J.

1997 *Ostrogi żelazne i pozłacane*, [w:] M. Głosek (red.), *Archeologia i starożytnicy*, s. 275-284, Łódź.

TOKARSKI W.

1999 *Wczesnośredniowieczna ostroga z grodziska w Szymwałdzie, stanowisko 1, woj. kujawsko-pomorskie*, [w:] W. Chudziak (red.), *Studia nad osadnictwem ziemi chełmińskiej*, Toruń, s. 289-296.

WACHOWSKI K.

1981 *Ziemie polskie a Wielkie Morawy. Studium archeologiczne kontaktów w zakresie kultury materialnej*, PA, t. 29, s. 151-197.

1997 *Śląsk w dobie przedpiastowskiej. Studium archeologiczne*, Wrocław.

Der Beitrag zur Erkenntnis der Kultur der Bewohner der frühmittelalterlichen Burg in Międzyrzecz Wielkopolski Zusammenfassung

Bei der Erarbeitung des während der Ausgrabungen in Międzyrzecz Wlkp (Meseritz). erhaltenen Materials wurden, unter zahlreichen Metallgegenständen, drei besonders bemerkenswerte identifiziert: ein Sporn mit langem Stachel und zwei eiserne Schüsseln des schlesischen Typs.

Der Sporn wurde in der Grabungsfläche I, in der Schicht VIII₀ gefunden. Die Schicht, aus der er stammt, wird mit der Belagerung Międzyrzecz durch Bolesław Krzywousty im 1094 verbunden und sie endet die fünfte, in 2. Hälfte des 11. Jh. datierte Besiedlungsphase.

Es wurde ein langer, walzenförmiger Stachel mit kreisförmigem Querschnitt (0,7 cm) und 4 cm Höhe erhalten. Ab der Höhe von 2 cm wird er mit 0,1 cm breiten Furchen verziert. Der mit Ornament bedeckte Teil hat einen etwas kleineren Durchmesser (0,6 cm). Der Sporn wurde aus Eisen geschmiedet und vielleicht versilbert. Die Stacheln dieser Art waren für die Sporen Typ I nach Z. Hilczerówna (1956), hauptsächlich für die Variante 1 charakteristisch. Die Sporen dieses Typs erschienen zum ersten Mal in Mitteleuropa am Ende des 9. Jh. als Fortsetzung der spätkarolinger-großmährischen Plattenexemplare.

Sie kommen während des ganzen 10. Jh. und am Anfang des 11. Jh. vor und waren spätestens bis zur Mitte des 11. Jh. gebraucht. Das Spornfragment aus Międzyrzecz stammt aus einer Schicht, die in die Endzeit des Auftretens von Sporen dieses Typs in Polen datiert wird, wodurch seine Freilegung auf einer Sekundärlage

nicht ausgeschlossen werden kann.

Die zweite Kategorie der besprochenen Befunde sind die eisernen Schüsseln, die so genannten „schlesischen Schüsseln“. Eine stammt aus dem Burginneren, aus der Schicht IX-1, die zur 6. Besiedlungsphase gezählt und mit der kleinen vierten piastischen, in die 1. Hälfte des 12. Jh. datierten Burg verbunden wird. Die Bebauungen dieser Phase hat ein Brand vernichtet, der vermutlich mit der Vernichtung Międzyrzecz durch Friedrich Barbarossa im 1157 verbunden ist. Es sind nur zwei Schüsselfragmente erhalten. Auf ihrer Grundlage können wir den Schüsseldurchmesser nur angenähert als 18 cm bestimmen.

Die zweite von den besprochenen Schüsseln wurde im Suburbium (Fundstelle 1a) gefunden. Eine Arbeitsanalyse der Keramik ließt die Chronologie in 11. oder Anfang des 12. Jh. zu bestimmen, wodurch diese Schichten mit der dritten Besiedlungsphase der Burg in Międzyrzecz verbinden werden können, die mit einem Brand beendet wurde, der wahrscheinlich mit der Eroberung der Festung durch Bolesław Krzywousty im Jahr 1094 verbunden ist. Obwohl der Erhaltungszustand nicht zu gut ist, könnte man die Abmessungen der Schüssel bestimmen: Durchmesser 18,4 cm, Tiefe 2,4 cm, Stärke des Blechs, aus dem sie ausgeführt wurde 0,3 cm.

Die als Schüsseln des schlesischen Typs bestimmten Befunde treten am häufigsten auf dem Gebiet Schlesiens, Mährens, Böhmens auf. Sporadisch sind sie in Großpolen, Masowien, Pommern, Mecklenburg und Lausitz zu treffen.

Das meistens diskutierte, mit den eisernen Schüsseln verbundene und bisher noch nicht gelöste Problem ist ihre Funktion.

Abbildungen

Abb. 1. Frühmittelalterliche Sporen mit langem Stachel aus polnischen Gebieten: a – Międzyrzecz, Gem. loco (nach Abb. aus dem Feldinventar der Befunde); b – Czerwona Wieś, Gem. Krzywiń (nach Abb. aus dem Feldinventar der Befunde); c – Ostrowąż, Gem. Ślesin (nach S. Jasnosz 1957-1958); d – Biernatki, Gem. Kórnik (nach H. Kóčkówna, A. Pałubicka, A. Prinke 1986); f – Szyrwald, Gem. Łasin (nach W. Tokarski 1999); g – Luboń (Bezirk Poznań-Dębiec), Gem. Poznań (nach M. Kara 1991); h – Radacz, Gem. Borne Sulimowo (nach J. Olczak, K. Siuchniński 1969); i – Biskupin, Gem. Gąsawa (nach Z. Hilczerówna 1956); j – Jankowo, Gem. Pakość (nach H. Mamzer 1973); k – Moraczewo, Gem. Lubowo (nach M. Kara 2000). Erarbeitet: B. Merda.

Abb. 2. Verbreitung auf den polnischen Gebieten der Sporen Typ I, Variante 1 – 2 nach Z. Hilczerówna (1956) aus dem 10. – 12. Jh.: 1 – Biernatki, Gem. Kórnik; 2 – Biskupin, Gem. Gąsawa; 3 – Bnin (Bezirk Kórnik-Bnin), Gem. Kórnik; 4 – Brześć Kujawski, Gem. loco; 5 – Brzezina, Gem. Skoroszyce; 6 – Chrościno (Chroścín), Gem. Dzierżążnia; 7 – Ciepłe, Gem. Gniew; 8 – Czerwona Wieś, Gem. Krzywiń; 9 – Gniezno, Gem. loco; 10 – Grodziec (Wielki), Gem. Głogów; 11 – Gromice, Gem. Bodzanów; 12 – Iwno, Gem. Kostrzyn; 13 – Jankowo, Gem. Pakość; 14 – Kraków, Gem. loco; 15 – Luboń (Bezirk Poznań-Dębiec), Gem. Poznań; 16 – Lutomiernsk, Gem. loco; 17 – Łętowice, Gem. Wierzchosławice; 18 – Lubówko (Bezirk Lubowo), Gem. Lubowo; 19 – Mielno, Gem. Mieleszyn; 20 – Międzyrzecz, Gem. loco; 21 – Moraczewo,

Gem. Łubowo; 22 – Niepruszewo, Gem. Buk; 23 – Opatów, Gem. loco; 24 – Odro-
wąż, Gem. Ślesin; 25 – Ostrów Lednicki, Gem. Łubowo; 26 – Radacz, Gem. Borne
Sulimowo; 27 – Santok, Gem. loco; 28 – Sowinki, Gem. Mosina; 29 – Szynwald, Gem.
Łasin; 30 – Tum bei Łęczycza; Gem. Góra Świętej Małgorzaty; 31 – Unieradze, Gem.
Siemyśl; 32 – Wrocław, Gem. loco, 33 – Żakowo, Gem. Lipno. Erarbeitet B. Merda
nach Z. Hilczerówna (1956), und M. Kara (1991) mit Ergänzungen der Verfasserin

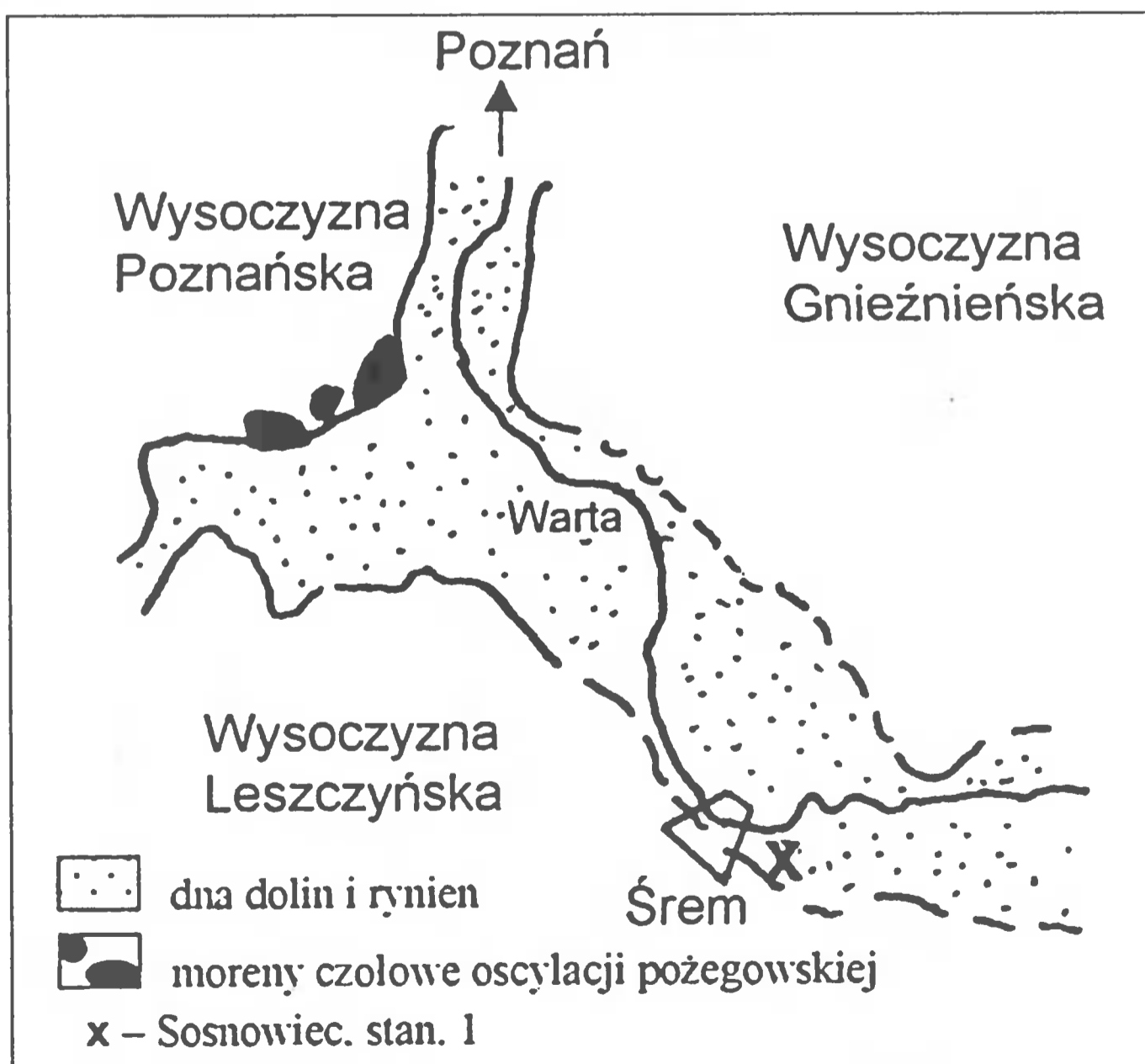
Abb. 3. Eiserne Schüsseln vom schlesischen Typ aus dem Gebiet Großpolens:
1 – Bnin (Bezirk Kórnik-Bnin), Gem. Kórnik; 2 – Bruszczewo, Gem. Śmigiel;
3 – Giecz, Gem. Dominowo; 4 – Gniezno, Gem. loco; 5 – Karna, Gem. Siedlec;
6 – Międzyrzecz, Gem. loco; 7 – Ostrów Lednicki, Gem. Łubowo; 8 – Orzeszko-
wo, Gem. Kwilicz; 9 – Poznań, gem. loco; 10 – Wielowieś, Gem. Krotoszyn. Erar-
beitet: B. Merda

ANDRZEJ MICHAŁOWSKI

Osada z okresu wczesnego średniowiecza ze stan. 1 w Sosnowcu, gm. Śrem, pow. Śrem, woj. wielkopolskie

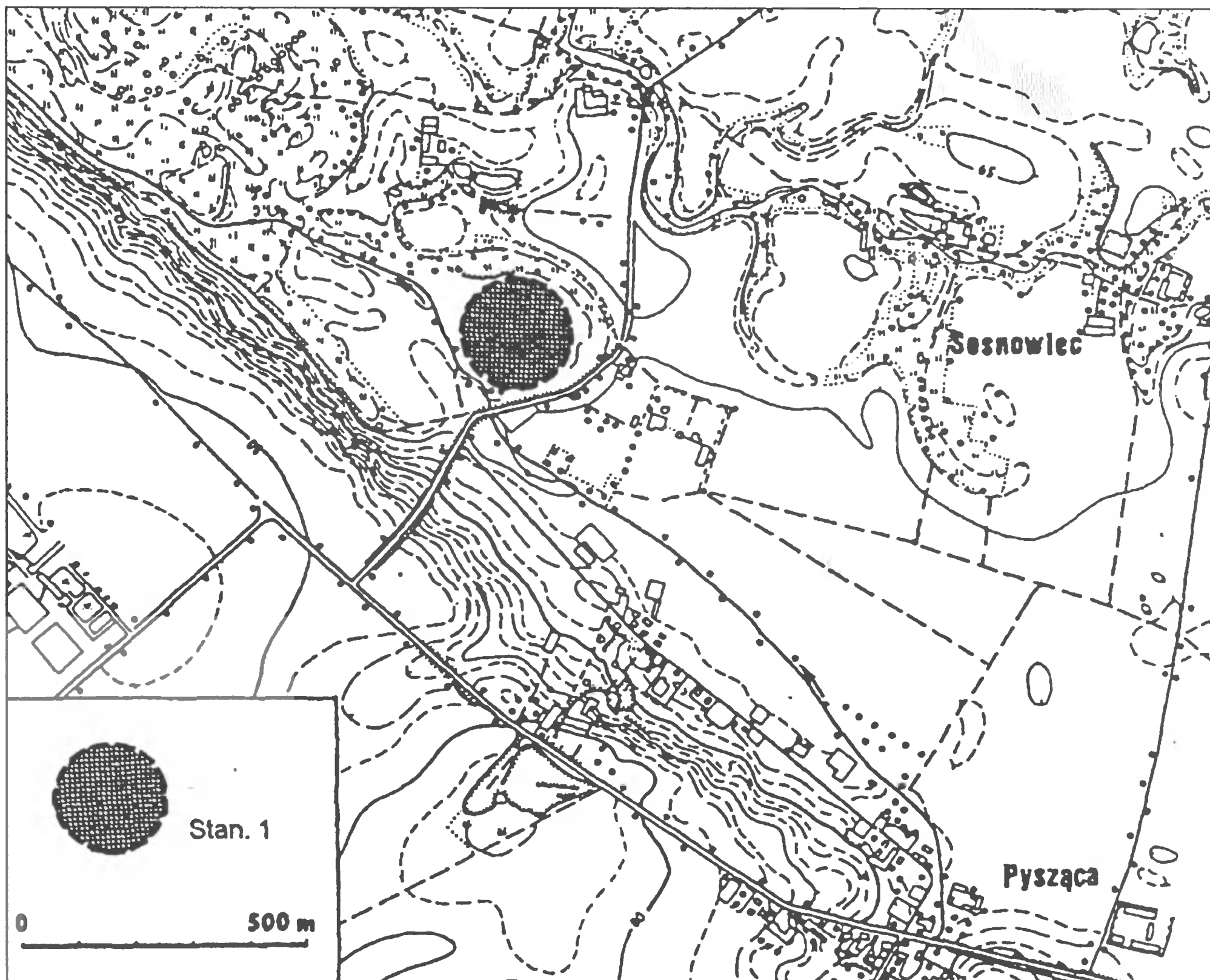
Historia badań

Stanowisko 1 w Sosnowcu należy do jednych z najwcześniej badanych osiedli z okresu wczesnego średniowiecza w Wielkopolsce. Odkryte zostało w roku 1926 przez Stanisława Piaseckiego, gospodarza z tejże wsi. Znalazł on na swoim polu dwa ciężarki do krosien, ułamki naczyń, liczne fragmenty polepy oraz duże żuźle żelazne, a także czaszkę ludzką (brak o niej jakichkolwiek dalszych informacji, poza notatką A. Karpińskiej z dnia 13 IV 1926 r., znajdującą się w Archiwum Naukowym MAP). Wszystkie te zabytki, zostały przekazane Działowi Prehistorycznemu Muzeum Wielkopolskiego w Poznaniu przez jego syna również Stanisława Piaseckiego ze Śremu. W efekcie tego, w dniach od 28 września do 2 października 1926 r., J. Kostrzewski przeprowadził na terenie wsi Sosnowiec badania ratownicze. Prace badawcze objęły powierzchnię ok. 180 m² i doprowadziły do odkrycia pozostałości osady kultury łużyckiej, przeworskiej oraz z okresu wczesnego średniowiecza. Informacje o odkryciach na tym stanowisku znalazły się

Wg B. Nowaczyk, B. Antczak- Górka, P. Gonera 1992

Ryc. 1. Sosnowiec, stan. 1, gm. Śrem. Lokalizacja osady w powiązaniu z sytuacją geomorfologiczną jej okolic

Wg A. Michałowski 1994

Ryc. 2. Sosnowiec, stan. 1, gm. Śrem. Lokalizacja stanowiska w terenie

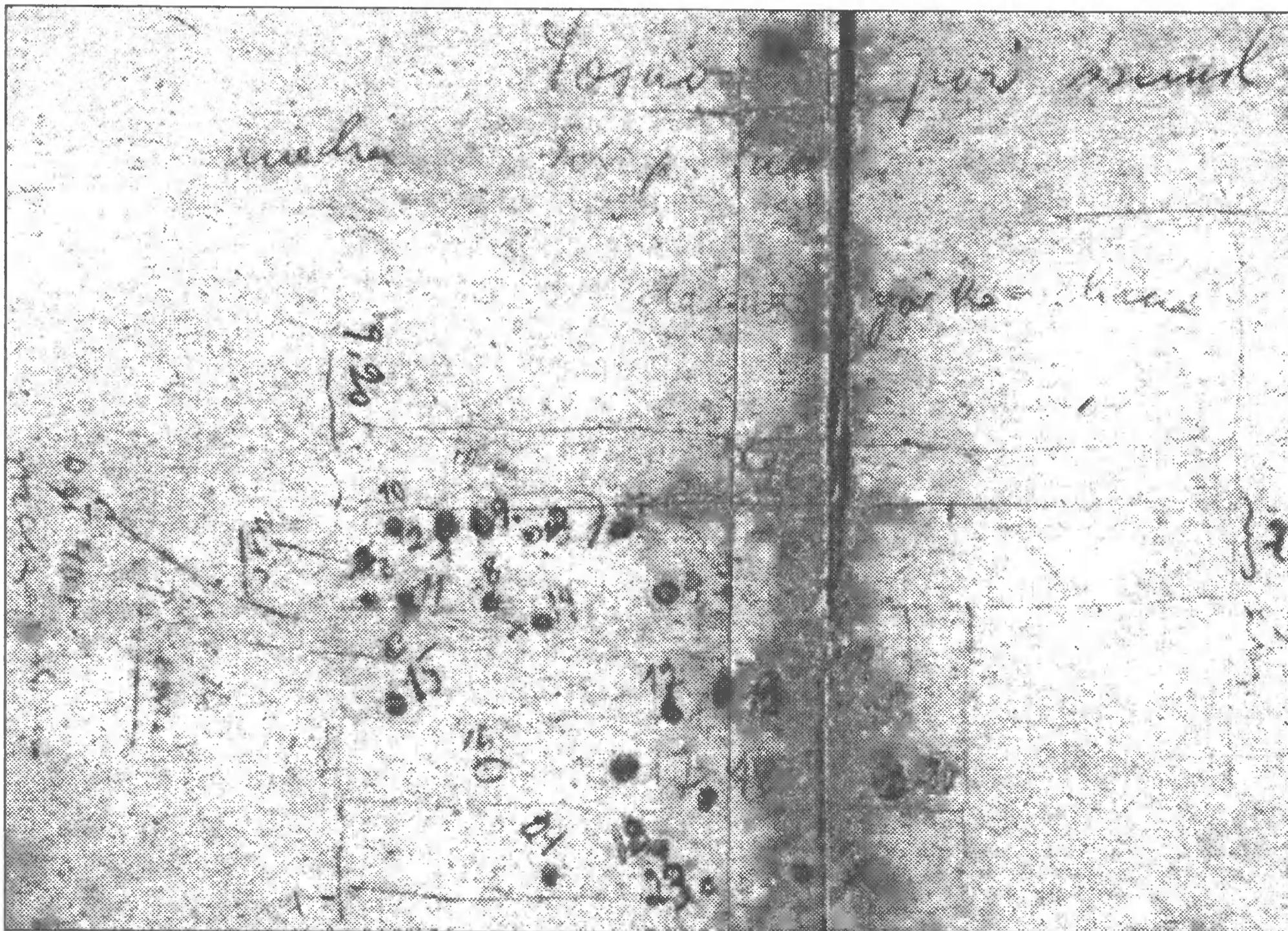
w krótkim sprawozdaniu z badań zamieszczonym w I tomie „*Z otchłani wieków*” (J. Kostrzewski 1926, s. 43-44), zaś materiały z badań figurują w wykazie nabytków MAP, zamieszczonym w *Przeglądzie Archeologicznym* z 1928-32 r. (Z. Rajewski 1928-32, s. 264). Mimo dość interesujących odkryć poczynionych w trakcie prac wykopaliskowych, które sygnalizował autor badań (J. Kostrzewski 1955, s. 231), materiały ze stanowiska 1 w Sosnowcu przez długi czas pozostały nie opracowane. Prawdopodobnie wpływ na taki stan rzeczy miał fakt, iż własnoręczna dokumentacja prac polowych sporządzona przez J. Kostrzewskiego, była przez długi czas niedostępna. Sosnowiecka osada wczesnośredniowieczna wzmiankowana została co prawda w VI tomie katalogu zbierającego stanowiska datowane na okres wczesnego średniowiecza z obszaru Wielkopolski (W. Hensel, Z. Hilczer-Kurnatowska 1987, s. 196-198). Jednak podnoszony już powyżej brak dostępnej dokumentacji oraz potrzeby i wymogi tegoż katalogu spowodował nie pełne i nie do końca zgodne z wynikami badań wnioski odnośnie osady wczesnośredniowiecznej z Sosnowca. Dopiero odkrycie dokumentacji polowej w archiwum naukowym dr. S. Jasnoza, po zakupieniu go przez Instytut Prahistorii UAM Poznaniu (T. Makiewicz 1993), pozwoliło na pełne opracowanie materiałów (A. Michałowski 1994)¹. Na podstawie tegoż opracowania dru-

¹ Autor pragnie w tym miejscu bardzo serdecznie podziękować mgr. A. Sikorskiemu z Instytutu Prahistorii UAM w Poznaniu za wszechstronne konsultacje uzyskane przy opracowywaniu wczesnośredniowiecznego materiału ceramicznego.

kiem ukazała się dotychczas analiza materiału bursztynowego ze stan. 1 w Sosnowcu (T. Makiewicz, A. Michałowski 1997; P. Wielowiejski 1997), natomiast pełne opracowania materiałów z osady kultury łużyckiej oraz przeworskiej przygotowywane są aktualnie do publikacji.

Charakterystyka stanowiska

Położenie w terenie stanowiska 1 w Sosnowcu nie było nigdy ściśle określone. Przesłanki dla jego lokalizacji stanowiły jedynie krótka wzmianka J. Kostrzewskiego w *Z otchłani wieków* oraz lakoniczne informacje w dokumentacji muzealnej (Archiwum MAP,teczka 320) i na dokumentacji polowej (archiwum S. Jasnosza, karta 142). Wynikało z nich, że rzeczony stanowisko znajdowało się we wsi Sosnowiec, na polu S. Piaseckiego, na terenie podlegającym zalewom Warty (J. Kostrzewski 1926, s. 43,44) około 150 m od zabudowań gospodarczych (dokumentacja w Archiwum Naukowym MAP). Przylegać ono miało do miedzy (zobacz plan polowy J. Kostrzewskiego, ryc. 3). Wizja lokalna przeprowadzona przez autora w dniu 8 stycznia 1994 r. pozwoliła, dzięki informacji ustnej uzyskanej od obecnego właściciela pola po S. Piaseckim, p. Kadzewskiego, na ustalenie przybliżonej lokalizacji stanowiska w terenie. Usytuowane było ono w dolinie Warty na lewym brzegu rzeki. Stanowisko zajmowało lekkie wzniesienie, zaznaczające się w ramach terasy zalewowej, znajdujące się w bezpośrednim sąsiedztwie stromej krawędzi Wysoczyzny Leszczyńskiej (ryc. 1; 2). Dolina Warty przechodzi w tym miejscu w jedno z kotlinkowatych rozszerzeń Odcinka Śremskiego Pradoliny Warszawsko-Berlińskiej (B. Nowaczyk, B. Antczak-Górka, P. Gonera 1992, s. 49).

Wg archiwum naukowe S. Jasnosza

Ryc. 3. Sosnowiec, stan. 1, gm. Śrem. Plan stanowiska z dokumentacji polowej J. Kostrzewskiego

Tabela 1. Zestawienie zbiorcze ilości ceramiki z obiektów z podziałem na kultury archeologiczne, na podstawie zasobów magazynowych i archiwum Muzeum Archeologicznego w Poznaniu

Jama	Kultura łużycka	Kultura przeworska	Wczesne średniowiecze	Jama	Kultura łużycka	Kultura przeworska	Wczesne średniowiecze
1	21	1	–	nad jamą 13	–	–	?
2	–	6	–	14	2	–	–
3	–	164	?	15	?	–	–
4	92	18	5	nad jamą 15	9	193	1?
5	14	344	6	16	–	26	–
nad jamą 5	26	326	11	17A	9	–	66
6	25	–	–	17B	30	–	–
7	10	–	–	18	–	–	–
8	21	–	–	19	6	–	–
9	34	–	–	20	7	–	–
10	–	–	?	21	193	–	2
11	6	–	–	22	173	1	129
12	17	–	1?	23	138	–	–
13	?	–	–	24	–	–	–

Legenda:

– nie zarejestrowano materiałów

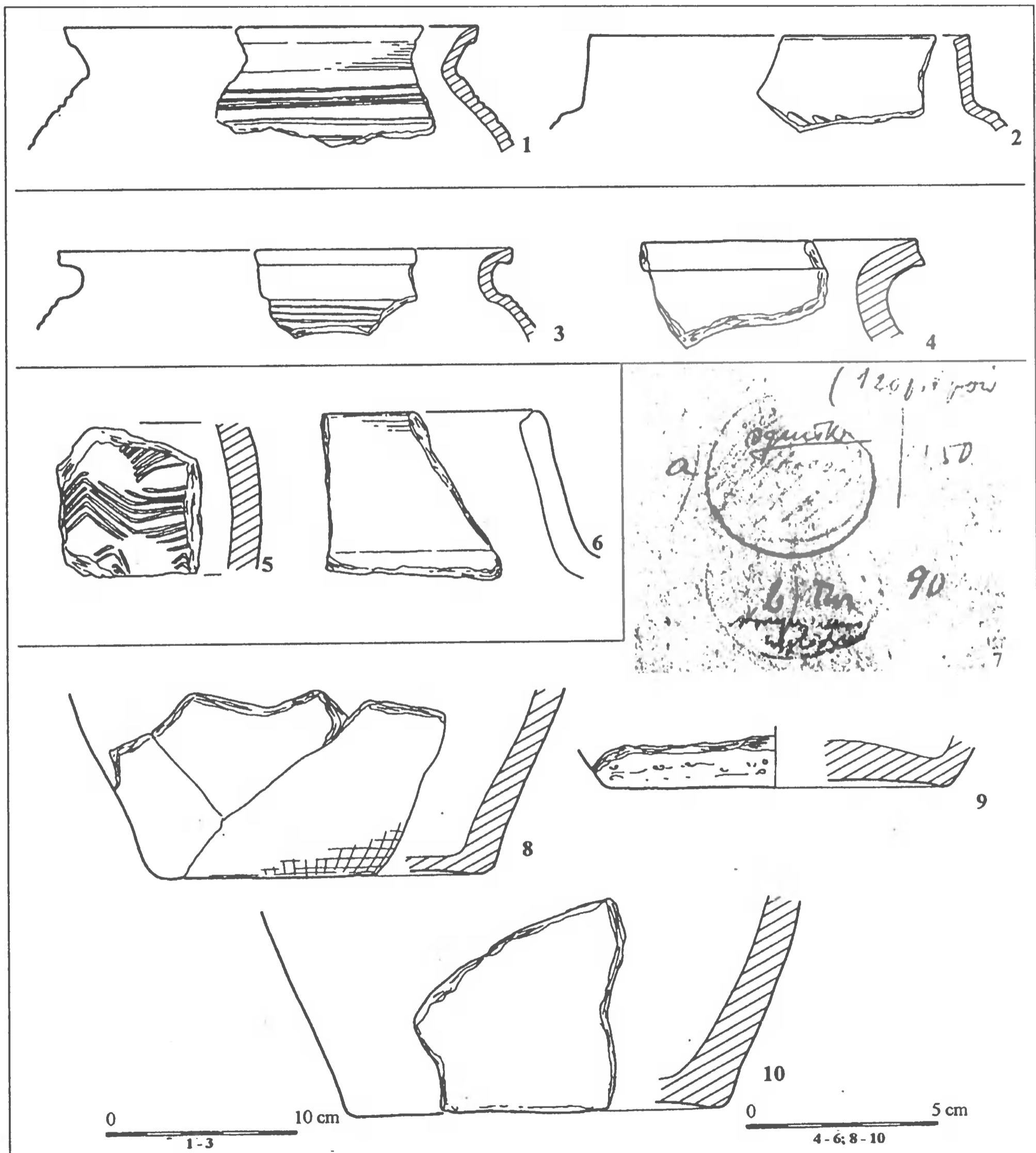
? wzmianka o materiale w dokumentacji polowej bądź katalogu MAP, brak zabytków w materiałach muzealnych

kulturowych zarejestrowanych na stanowisku. Na podstawie przedstawionego powyżej zestawienia można zakładać, że z okresem wczesnego średniowiecza łączą się jedynie dwa obiekty, a mianowicie jama 17a i jama 22.

Jama 17a określona została w dokumentacji polowej jako ognisko o intensywnie czarnym wypełnisku, średnicy 1,5 m, głębokość do 0,4 m z kamieniami na dnie, na głębokości 1,2 m od stropu humusu. Jej przynależność do omawianej osady zdaje się nie budzić wątpliwości. Mamy tutaj bowiem do czynienia z sytuacją, gdzie młodszy obiekt wczesnośredniowieczny 17a zniszczył część obiektu starszego należącego do kultury łużyckiej 17b (ryc. 5:7), stąd też mogła się wziąć domieszka 9 fragmentów ceramiki kultury łużyckiej w obrębie jamy 17a.

W przypadku jamy 22 sytuacja nie jest już taka jasna. Z jej wypełniska pozyskano bowiem duże ilości materiałów zarówno wczesnośredniowiecznych (129 fragmentów ceramiki oraz inne zabytki – zob. tabela 2) jak i kultury łużyckiej (173 fragmenty ceramiki). Niestety brak jest w dokumentacji jakichkolwiek wzmianek o stratygrafii danego obiektu. Być może zachodziła tutaj analogiczna sytuacja do tej jaka miała miejsce w przypadku obiektów 17a i 17b, przy czym jedynym uchwytnym śladem po zniszczeniu funkcjonującego tutaj obiektu kultury łużyckiej został materiał ceramiczny. O jamie 22 wiadomo na podstawie informacji z dokumentacji polowej tylko tyle, że miąższość jej wynosiła 1,5 m. Informacje które, przesądzą o wczesnośredniowiecznej proveniencji obiektu, zawiera sprawozdanie J. Kostrzewskiego zamieszczone w czasopiśmie „Z otchłani wieków”. Wiadomo z niego, iż: „(...) ognisko chaty wczesnohistorycznej (zapewne z XI w.) zawierało m. i. nożyce żelazne, kilka noży żelaznych i kabłączek skroniowy z brązu, i było również pierwotnie wylepione gliną i miało powyższe pionowe boki.” (J. Kostrzewski 1926, s. 44). W swym sprawozdaniu, autor nie podaje co prawda numeru obiektu, mającego spełniać rolę paleniska chaty wczesnośredniowiecznej, ale wymieniony inwentarz w nim występujący, pozwala bez większego problemu zidentyfikować go jako jamę 22. Pojawienie się w kontekście ob. 22 określenia „chata”, jest sygnałem, iż na poziomie prac wykopaliskowych prowadzący badania rejestrował przesłanki sugerujące istnienie w tym miejscu domostwa. Takim sygnałem mogła być wyraźna koncentracja materiału, bowiem część z zabytków luźnych, wydzielona została ze zbioru należącego do

warstwy kulturowej jako „luźne-chata” i skatalogowana pod odrębnym numerem. Brak jest jednakże bliższych danych w dokumentacji polowej o czytelnym zarysie takowego domostwa bądź jakichś jego elementach konstrukcyjnych. W materiale luźnym znajdują się także duże ilości polepy, z wyraźnymi śladami wygładzania oraz negatywami słupów i konstrukcji plecionkowych. Może także pośrednio świadczyć o obecności tutaj budynku. Takie same fragmenty polepy, jak te z materiału luźnego odkryte zostały również w znajdującej się w centralnym punkcie otwartego wykopu – jamie 17a, określonej przez J. Kostrzewskiego jako ognisko

Ryc. 5. Sosnowiec, stan. 1, gm. Śrem. Materiały ceramiczne z obiektów: 1-2 – jama 4; 3-4 – jama 5; 5-6 – „nad jamą 5”; 8-10 – jama 17a. (rys. B. Bednarczyk); 7 – plan obiektów 17a i 17b wg dokumentacji polowej J. Kostrzewskiego

Wg archiwum naukowe S. Jasnosza

(archiwum naukowe S. Jasnosza, karta 141). Jest raczej mało prawdopodobnym, zważywszy na odległość od ob. 22 (prawdopodobnie około 1 m), by obiekt 17a stanowił palenisko kolejnej chaty wczesnośredniowiecznej, o czym zresztą brak jest jakichkolwiek wzmianek. Jest także mało realnym, by w jednym budynku funkcjonowały aż dwa paleniska. Wydaje się raczej, iż jest to wolno położone palenisko, prawdopodobnie powiązane z funkcjonującym tutaj domostwem. Obydwa obiekty lokują się w centralnej partii przebadanego obszaru, bliżej jego południowej granicy. W tej części wykopu mamy także do czynienia z nagromadzeniem materiałów wczesnośredniowiecznych rejestrowanych w kontekście jam starszych kultur i nad nimi. Co się tyczy jamy 10, która znajdowała się w północno – zachodnim narożniku wykopu, można jedynie przypuszczać, że także ona mogła być związana z omawianą tutaj osadą. W dokumentacji stanowiska o jamie 10 czytamy jedynie: „szara jama (przy jamie 2)” (archiwum naukowe S. Jasnosza, karta 142), „niewiadomej przynależności” (archiwum S. Jasnosza, karta 140). Jednak w Katalogu Muzeum Archeologicznego w Poznaniu, pod numerem 1927:787 skatalogowane zostały fragmenty ceramiki z „osady wczesnopiastowskiej”. Sam materiał jednak nie zachował się. Trudno jest cokolwiek powiedzieć o ewentualnej funkcji ob. 10. Najprawdopodobniej była to jakaś jama osadowa, o bliżej nie określonej funkcji.

Gros materiałów datowanych na okres wczesnego średniowiecza pochodzi z warstwy kulturowej. Fakt ten może wynikać z silnego zniszczenia badanego osiedla. Na dokumentacji polowej (ryc. 3) znajduje się adnotacja „dawna górka – zebrana” (Archiwum S. Jasnosza, karta 142). Zdaje się ona ewidentnie świadczyć o systematycznym niszczeniu stanowiska. Przemawia za tym również, liczna reprezentacja zabytków pozyskanych z powierzchni pola przez S. Piaseckiego. Można założyć, iż niektóre płycej posadowione obiekty uległy w wyniku prac rolnych całkowitemu zniszczeniu, zaś materiały z nich znalazły się w warstwie. Proces ten musiał najsilniej dotknąć obiekty związane z najmłodszym, wczesnośredniowiecznym horyzontem osadniczym. Tłumaczyć to może sytuację, kiedy pojedyncze fragmenty ceramiki datowanej na tą fazę odnotowywane są w kontekście obiektów ze starszych horyzontów zasiedlenia stanowiska w Sosnowcu a także obecność licznych materiałów, które pozyskiwane były „z nad jam”.

Tabela 2. Wykaz zabytków z osady wczesnośredniowiecznej pozyskanych z obiektów i warstwy kulturowej

Jama	N	Całych naczyń	Krawędzi	Brzuśców	Den	Ornament	Pozostałe
4	5	–	2	3	–	3	
5	6	–	2	4	–	2	
nad jamą 5	11	–	1	10	–	9	
17A	66	–	4	59	3	43	176 bryłek polepy, 6 frg. przepalonych kamieni, 29 frg. węgla drzewnych
21	2	–	1	–	1	–	
22	129	1	19	108	2	53	żelazne nożyce, żelazny nóż, brązowy kabłaczek skroniowy, gliniany przęślik, 7 bryłek polepy, 5 frg. węgla drzewnych, kości i kiel zwierzęcy.
nad jamą 22							3 frg. żelaznego noża
Razem z jam	219	1	29	184	6	110	
Luźne	343	–	40	289	14	200	2 żelazne noże, 112 bryłek polepy
Razem całość	562	1	69	473	20	310	żelazne nożyce, 4 żelazne noże, brązowy kabłaczek skroniowy, gliniany przęślik, 295 bryłek polepy, 34 frg. węgla drzewnych, kości i kiel zwierzęcy

Wykaz skrótów: N – liczba fragmentów

Materiały

Z osady wczesnośredniowiecznej na stan. 1 w Sosnowcu pozyskano 562 fragmenty ceramiki oraz jedno całe naczynie². Znaleziono także cztery żelazne noże, nożyce oraz brązowy kabłączek skroniowy, a także gliniany prześlik. Poza tym wystąpiły tu kości zwierzęce, polepa oraz węgle drzewne. Materiały te, z wyjątkiem zaginionego kabłączka skroniowego, znajdują się w Magazynie Wczesnośredniowiecznym MAP pod numerem inwentarzu 1927:128 i numerami katalogu 1927:770-801.

Analiza materiałów z osady wczesnośredniowiecznej

Ceramika

Przy opracowaniu ceramiki wczesnośredniowiecznej przyjęto stosowany ogólnie sposób opracowywania materiału ruchomego nawiązujący do klasycznego podziału opartego o poziom zaawansowania technicznego (tj. wykorzystania rotacji koła garncarskiego) i wykonania poszczególnych fragmentów naczyń. Wydzielone zostały tutaj następujące grupy techniczne:

II – naczynia częściowo obtaczane (nie stwierdzono grupy naczyń ręcznie lepionych – grupy technicznej I);

II/III – grupa przejściowa pomiędzy naczyniami częściowo a całkowicie obtaczanymi;

III – naczynia całkowicie obtaczane;

III/IV – grupa przejściowa między naczyniami całkowicie obtaczanymi a toczonymi;

IV – naczynia toczone (zarówno o wypale redukcyjnym, jak i utleniającym).

W opisie technicznym ceramiki uwzględnione zostały także, takie jej cechy jak grubość ścianek pojemników (przedziały do 0,6 cm, 0,6-0,9 cm, powyżej 0,9 cm) (J. Fogel, A. Sikorski, S. Bakiera 1988), wielkości domieszki (gruba powyżej 2 mm, średnia 1-2 mm, drobnoziarnista do 1 mm), barwa przełamu (jedno, dwu i wielobarwny) oraz kolor powierzchni naczynia.

W trakcie prowadzonej analizy morfologiczno-stylistycznej ze względu na znaczne rozdrobnienie materiału udało się zrekonstruować formy makromorfologiczne tylko w przypadku nielicznych naczyń. Pozostała część zbioru rozpatrywana jest w ramach wyodrębnionych trzech podstawowych kategorii mikromorfologicznych, które odpowiadają strefom tektonicznym naczyń, a mianowicie: dna i części przydenne, brzuśce oraz krawędzie (tabela 3). Szczegółowej analizie morfologicznej poddane zostały tylko fragmenty charakterystyczne, czyli krawędzie

Tabela 3. Zestawienie ilościowe poszczególnych kategorii technicznych ceramiki wczesnośredniowiecznej

JAMA	Typ II			Typ II/III			Typ III			Typ III/IV			Typ IV		
	B	D	K	B	D	K	B	D	K	B	D	K	B	D	K
4	–	–	–	–	–	–	3	–	2	–	–	–	–	–	–
nad jamą 5	–	–	–	1	–	–	9	–	–	–	–	1	–	–	–
5	–	–	–	–	–	–	4	–	2	–	–	–	–	–	–
17	–	–	–	4	–	–	53	3	4	–	–	–	2	–	–
21	–	–	–	–	1	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–
22	–	–	–	2	–	–	103	2	19	3	–	–	–	–	–
Luźne	1	–	–	2	–	–	283	14	33	1	–	6	2	–	1
Razem	1	–	–	9	1	–	455	20	63	4	–	7	4	–	1

Wykaz skrótów: B – brzuśce, D – dna, K – krawędzie

² W przypadku ogólnej liczby fragmentów ceramiki nie doliczono w tym miejscu zaginionych materiałów.

(ryc. 14A) oraz dna (ryc. 14B). Brzuśce uwzględniano tutaj wyłącznie w ramach analizy stylistycznej, w przypadku obecności na nich ornamentyki. Poszczególne wątki zdobnicze wydzielone zostały według sposobu ich wykonania (ryc. 14D). W ramach analizy stylistycznej rozpatrywano także obecność zarejestrowanych na dnach naczyń znaków garncarskich (ryc. 14C).

Wszystkie poniższe ustalenia dokonane zostały w obrębie wymienionych wyżej grup technicznych (II-IV).

Opis techniczny.

Fragmenty naczyń częściowo obtaczanych – grupa techniczna II

Ceramikę tej grupy reprezentuje jeden fragment naczynia, pochodzący z warstwy kulturowej (ryc. 13:23). Posiada on domieszkę średnioziarnistego tłucznia o niezbyt gęstym upakowaniu (W. Ryka, A. Maliszewski 1982, s. 366). Powierzchnia jego ma barwę cegląstą (wypał utleniający), przełam jest nie do odtworzenia (zachowała się tylko część zewnętrzna skorupy).

Fragmenty naczyń grupy przejściowej między częściowym a całkowitym obtaczaniem – grupa techniczna II/III

Grupę techniczną III/IV reprezentuje 9 fragmentów ceramicznych, co stanowi 1,6% całości zbioru. Zaliczone zostały do niej 1 dno i 8 fragmentów brzuśców. W grupie tej dominuje domieszka drobnoziarnista o małym stopniu upakowania ziaren. Przeważają w niej ścianki o grubości od 0,6 do 0,9 cm. Ceramika wypalana była w atmosferze neutralnej (M. Wirską-Parachoniak 1969, s. 125-129). Dominuje brunatna barwa powierzchni naczyń. Przełamy w większości fragmentów są wielobarwne.

Fragmenty ceramiki całkowicie obtaczane – grupa techniczna III

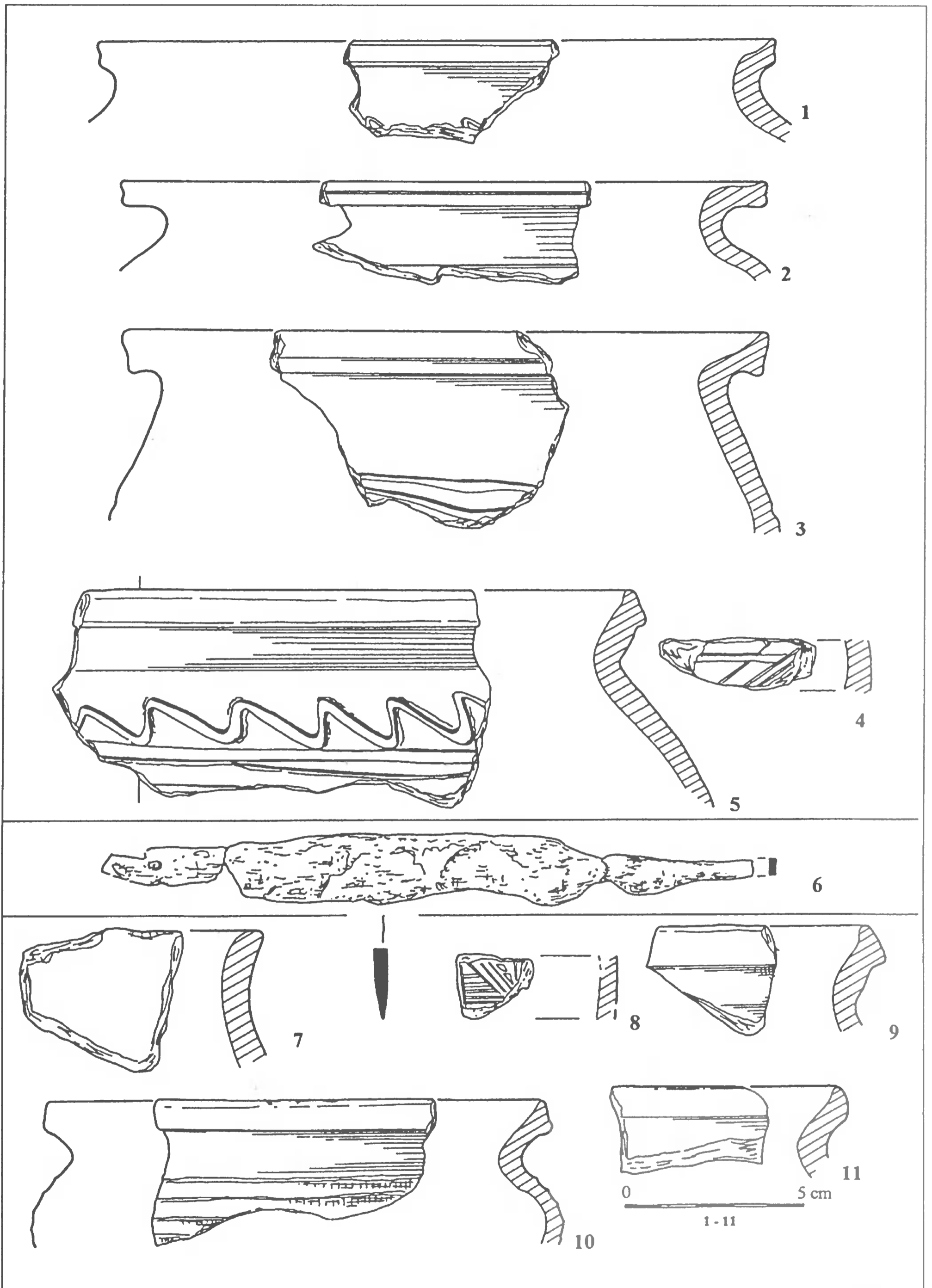
Reprezentuje ją 535 fragmentów naczyń, co stanowi 95,2% ogółu ceramiki średniowiecznej z Sosnowca. Do grupy tej należy 19 den, 455 brzuśców i 63 krawędzie. Dominującą w tej grupie jest domieszka drobnoziarnista, choć zdarzają się również fragmenty o domieszce średnioziarnistej. Upakowanie domieszki w masie ceramicznej jest małe. Grubość ścianek w większości mieści się w przedziale od 0,6 do 0,9 cm. Wypał dokonywany był w atmosferze neutralnej. Dominują ścianki o zewnętrznym kolorze brunatnym. Przełamy w większości są wielobarwne.

Fragmenty ceramiki grupy przejściowej między ceramiką całkowicie obtaczaną a toczoną – grupa techniczna III/IV

Grupa ta reprezentowana jest przez 12 fragmentów naczyń (2,1% ogółu), z czego 7 to ułamki wylewów a 5 to fragmenty z brzuśców. Wszystkie one mają domieszkę drobnoziarnistą, o niewielkim upakowaniu. Grubość ścian tych fragmentów zamknąć możemy w przedziale od 0,6 do 0,9 cm. Wypał w przeważającej mierze jest neutralny, ze ściankami w barwie brunatnej i wielobarwnym przełame. Występuje tu jednak już także fragment naczynia wypalonego w atmosferze redukcyjnej (protosiwak) o przełame jednobarwnym.

Fragmenty ceramiki toczonej – grupa techniczna IV

Do grupy tej należy w sumie 5 fragmentów ceramiki co stanowi 0,8% ogółu. 4 z nich należą do ceramiki tzw. stalowo-szarej, 1 zaś do ceramiki o wypale utleniającym – ceglastej (ryc. 13:17). Domieszka w tej grupie technicznej jest zdecydowanie drobnoziarnista i stanowi ją piasek. Grubość ścian mieści się w przedziale do 0,6 cm. Wypał w wypadku ceramiki stalowoszarej jest redukcyjny, zaś dla ceramiki ceglastej utleniający. Przełam w obu wypadkach jest jednobarwny.

Ryc. 6. Sosnowiec, stan. 1, gm. Śrem. Materiały z obiektów: 1-5 – jama 17a; 6 – „nad jamą 22”; 7-11 – jama 22 (1-5, 7-11 – gliniane naczynia; 6 żelazny nóż)

Rys. B. Bednarczyk

Analiza morfologiczno-stylistyczna.

Grupa techniczna II

Stanowi ją fragment brzuśca, prawdopodobnie bardzo dużego naczynia zasobowego, o trudnym do ustalenia kształcie (ryc. 13:23). Jest on zdobiony listwą plastyczną (typ 1 ornamentyki), która jako element zdobniczy nie przekracza poł. XI w. (W. Dzieduszycki, J. Fogel 1979, s. 66).

Grupa techniczna II/III

Zachowane fragmenty z tej grupy technicznej nie pozwalają na uchwycenie form makromorfologicznych. Z analizowanych form mikromorfologicznych zarejestrowano jedno dno, należące do kategorii den wypukłych, nie wyodrębnionych. Jest ono analogiczne z typem 2 den, naczyń z grupy technicznej III (ryc. 14B). Dna takie rejestrowane były na grodzisku w Śremie od 2 poł. X w. do 1 poł. XIII w. (W. Dzieduszycki, J. Fogel 1979, s. 52).

Wśród ceramiki z tej grupy ornamentowane były jedynie 3 fragmenty. Pierwszy z nich (ryc. 6:4) zdobiony był układem nieregularnie ułożonych szerokich i wąszych rytych linii (typ 2 ornamentu), na drugim (ryc. 5:5) jest ornament przerywanych, zygzakowatych rytych linii (typ 3 ornamentu), wykonany prawdopodobnie narzędziem grzebykowym, trzeci (ryc. 12:5) zdobią poziome pasma zachodzących na siebie linii falistych (typ 4 ornamentu).

Grupa techniczna III

Ustalenie form makromorfologicznych w tej grupie technicznej było możliwe z dużą dozą prawdopodobieństwa w stosunku do 42 fragmentów ceramiki oraz 1 całego naczynia. Reszta materiału, ze względu na jego duże rozdrobnienie, nie została zaliczona do żadnego z dwóch wydzielonych tutaj podstawowych typów naczyń.

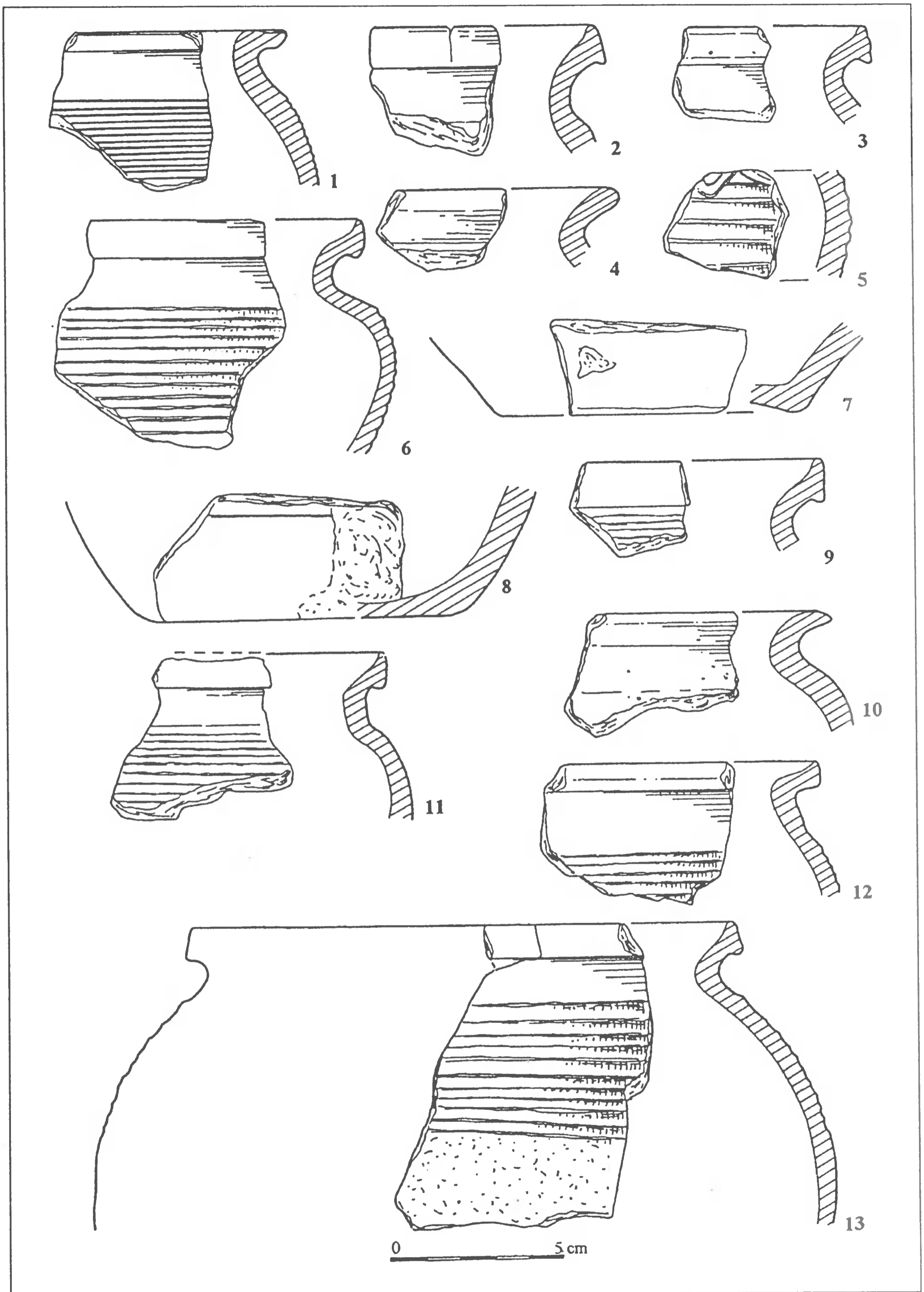
Typ 1 – są to garnki o esowatym profilu i baniastym brzuścu. Reprezentuje je 36 fragmentów ceramiki oraz 1 całe naczynie. Jako kryterium esowatości przyjęte tutaj zostało za W. Chudziakiem zaokrąglenie brzuśca oraz wklęsłe jego przejście do partii wylewu (W. Chudziak 1991, s. 24-26). Naczynia tego typu znalezione w Sosnowcu nawiązują do naczyń typu 6 z grodziska w Śremie, gdzie datowane są na 2 poł. X po wiek XIII (W. Dzieduszycki, J. Fogel 1979, s. 65). W ceramice kruszwickiej ten typ naczyń odpowiada grupie V (zwłaszcza podgrupom Vb z 2 poł. XI -poł. XIV w. oraz Vc z 2 poł. X-XIII/XIV w. (W. Dzieduszycki 1982, s. 38, 39).

Typ 2 – stanowią naczynia z cylindryczną szyjką i wydętym brzuścem. Zaliczonych zostało do niego 6 ułamków ceramiki. Ten rodzaj naczyń określony został na grodzisku w Śremie jako typ 7. Uważa się, iż występują one już od 2 poł. X w., ale masowo pojawił się od około 1 poł. wieku XI i egzystował aż do późnego średniowiecza (W. Dzieduszycki, J. Fogel 1979, s. 65). W materiale kruszwickim takie okazy sklasyfikowane jako grupa IXa występują od X do pocz. XIV w. (W. Dzieduszycki 1982, s. 41).

Wśród den należących do grupy technicznej III możemy wyróżnić 4 ich typy (ryc. 14B). Niestety nie jest możliwym, z wyjątkiem całego naczynia z ob. 22, określenie, z którym z typów makromorfologicznych dana grupa den jest powiązana.

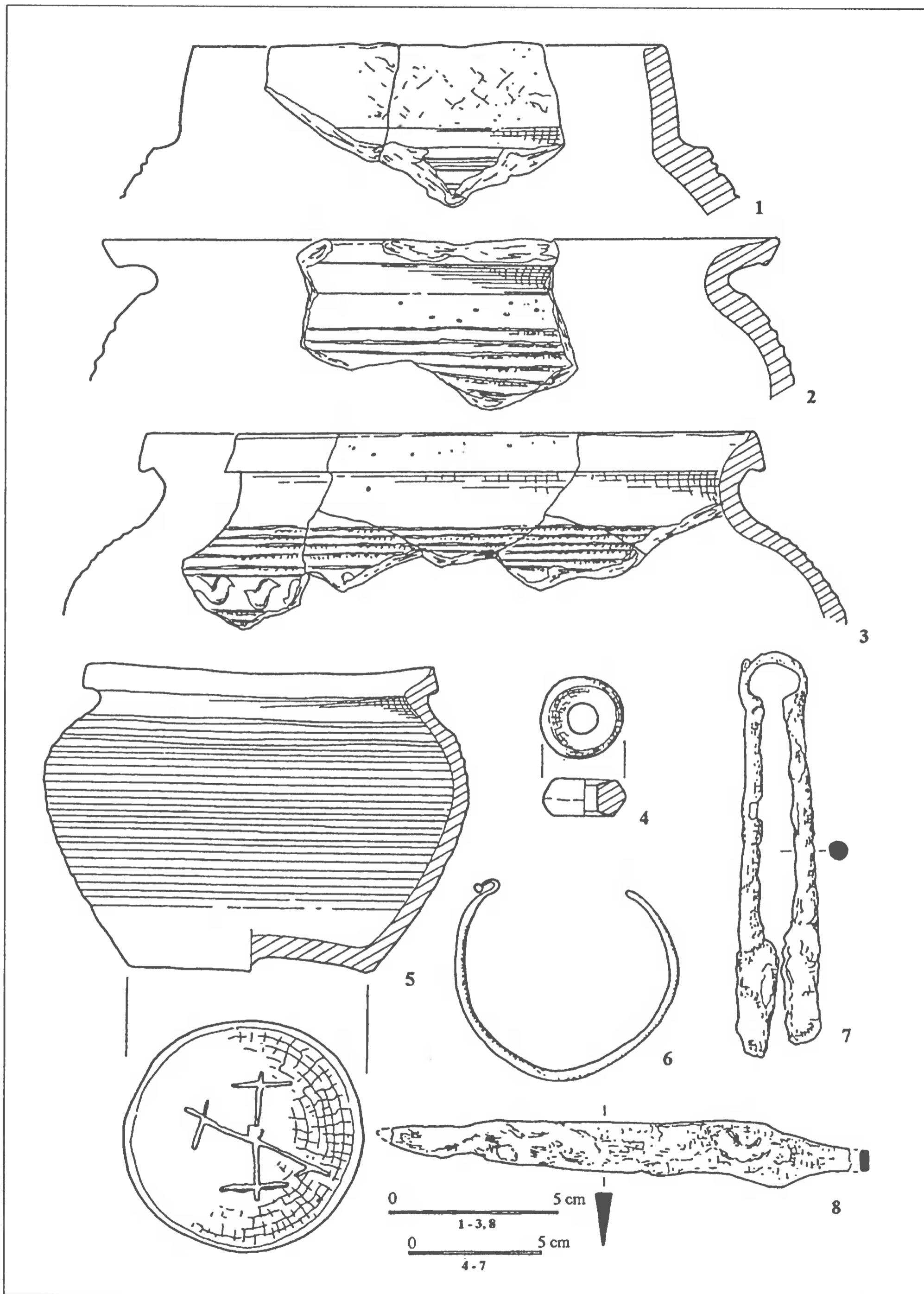
Typ 1 reprezentują dna płaskie, których na stan. 1 w Sosnowcu wystąpiły 3 okazy. Analogie do nich znaleźć można na grodzisku w Śremie, gdzie określone zostały również jako typ 1. Datowane są od poł. XI do XIII/XIV w. (W. Dzieduszycki, J. Fogel 1979, s. 52).

Typ 2 reprezentują dna wypukłe, nie wyodrębnione. Jest to najliczniejsza kategoria den w materiale sosnowieckim. Mamy tu do czynienia z 8 tego typu dnami, w tym z jednym pochodzącym z zachowanego w całości naczynia. Dno należące do tej kategorii zarejestrowano także w materiałach z grupy technicznej II/III, co daje w sumie dziewięć egzemplarzy związanych z tą kategorią. Jest to grupa den bardzo popularnych w ceramice wczesnośredniowiecznej

Ryc. 7. Sosnowiec, stan. 1, gm. Śrem. Materiały ceramiczne z jamy 22

Rys. B. Bednarczyk

Rys. B. Bednarczyk

Ryc. 8. Sosnowiec, stan. 1, gm. Śrem. Materiały z jamy 22: 1-3, 5 – gliniane naczynia; 4 – przęślik gliniany; 6 – brązowy kabłączek skroniowy; 7 – żelazne nożyce; 8 – żelazny nóż

i mających dość długą chronologię. Pojawiają się one w Śremie w 2 poł. X w., ale obecność ich w materiałach wykopaliskowych zwiększa się od poł. wieku XI (W. Dzeduszycki, J. Fogel 1979, s. 65). Występują one licznie na wielkopolskich stanowiskach z fazy E wczesnego średniowiecza w Wielkopolsce (około 1050-1250 r.), jak np. Zaniemyśl, st. 1 (B. i W. Dzeduszyccy 1985, s. 196, ryc. 38:12), czy podgrodzie w Bninie (K. Szamałek, J. Dudziak-Jankowiakowa, Z. Karolczak 1979, s. 176, ryc. 52:6).

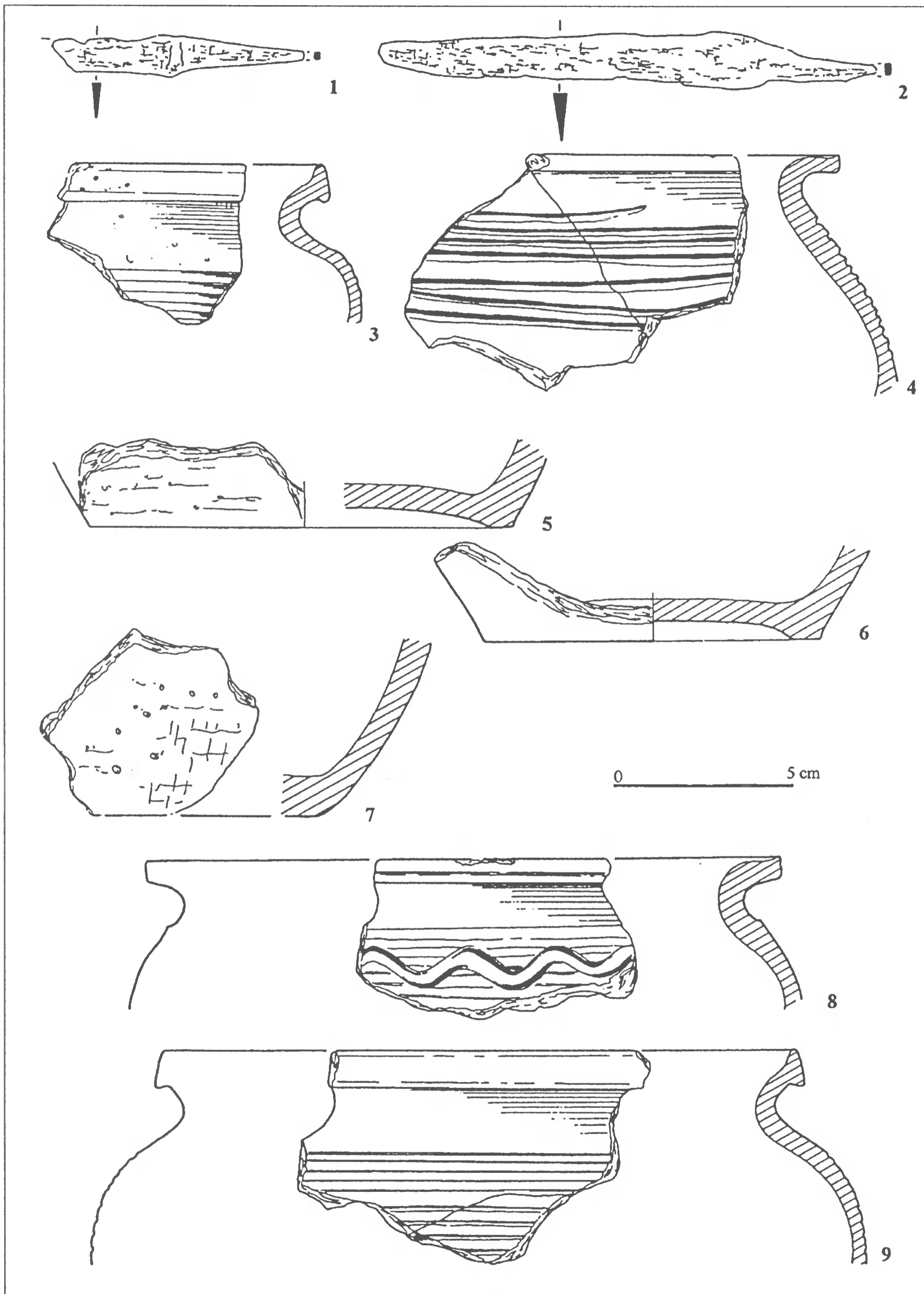
Typ 3 to dna wypukłe, wyodrębnione. W materiale z osady w Sosnowcu wystąpiło 5 takich den. W materiałach ze Śremu określone zostały jako dna wypukło – pierścieniowate. Mają one chronologię zbliżoną do den poprzedniego typu, datowane są od 2 poł. X do 1 poł. XIII w., przy czym ich liczebność wzrasta od poł. XI w. (W. Dzeduszycki, J. Fogel 1979, s. 65). Takie okazy zarejestrowane zostały także w Poznaniu, na Ostrowie Tumskim w warstwie datowanej na 2 poł. XII w. (M. Malinowska 1961, s. 35, ryc. 20:20).

Na jednym z den typu 3, pochodzącym z jedyne go całego naczynia znalezione go na badanym stanowisku, odnotowano znak garncarski (ryc. 8:5). Miał on kształt krzyża, którego trzy ramiona zakończone były poprzeczną beleczką, zaś czwarte strzałką (typ 2 znaków garncarskich). Podobny znak zarejestrowany został na zwieńczeniu datowanej na fazę E (?) pokrywki odkrytej w Lubiatówku (Lubiatowie?), pow. Śrem (W. Hensel 1959, s. 226, ryc. 160). Zbliżone znaki garncarskie znane są także z Poznania-Ostrowa Tumskiego, z warstwy Vd, datowanej na poł. XI w. (M. Malinowska 1961, s. 19, tabl. 7:14), oraz z Poznania, ul. Wieżowa 2-4, gdzie wystąpiły w warstwie IVa, datowanej na XII/XIII w. (A. Dymaczewski 1961, s. 214, tabl. XII:38).

Typ 4 to dna „soczewkowate”. Mamy do czynienia w omawianym materiale z jednym takim okazem (ryc. 11:8). Jest on zdobiony znakiem garncarskim w postaci niestarannie wykonanego krzyża (?), który nie zachował się w całości (typ 1 znaków). Motyw krzyża jest jednym z częściej spotykanych symboli na dnach naczyń z okresu wczesnego średniowiecza. Motyw regularnego krzyża zarejestrowano na grodzisku w Śremie (stan. 7), w III poziomie osadniczym (W. Dzeduszycki, J. Fogel 1979, s. 57, ryc. 13:10). Nie można jednak wykluczyć, innego zakończenia nie zachowanych części ramion „krzyża” z naczynia sosnowieckiego, zwłaszcza w kontekście zachowanego dna ze znakiem garncarskim, przedstawiającym stylizowaną literę K, które pozyskano ze stan. 7a w Śremie (J. Fogel, A. Sikorski, S. Bakiera 1988, s. 146, ryc. 4:17).

W materiałach z Sosnowca w grupie technicznej III wyróżnionych zostało 19 grup krawędzi (ryc. 14A:1-19). W większości występują w powiązaniu z naczyniami typu 1. Z tym typem naczyń wiążą się krawędzie typu 1-2 oraz 9-19, natomiast krawędzie typu 4, a także 6-8 związane są morfologicznie z typem drugim naczyń. Grupa nr 5 krawędzi na podstawie analogii do materiałów z Kruszwicy związana może być z formą misy, czarki bądź kubka (?) (W. Dzeduszycki 1982, s. 50, s. 179, tabl. XIV:XXVc). Dla typu 3 nie ustalony został rodzaj naczynia, z którego może dana krawędź pochodzić.

Typy 1, 2 i 3 to krawędzie zaokrąglone, o różnej profilacji. Do typu 1 należą 3 okazy (ryc. 7:4; 9:8; 13:5). Analogią do nich jest typ 1 krawędzi z grodziska w pobliskim Śremie, gdzie datowany jest na 1 poł. XI-poł. XIII w. (W. Dzeduszycki, J. Fogel 1979, s. 48). Typ 2 (2 fragmenty – ryc. 7:1, 10), ze zwężającą się krawędzią, datowany jest na podstawie analogii z Poznania: ze stanowiska przy ul. Wieżowej 2-4, gdzie zbliżone okazy odnotowano w warstwie IVa z XII/XIII w. (A. Dymaczewski 1961, s. 214, tabl. XII:29) oraz ze stanowiska nr 17 na Ostrowie Tumskim, gdzie analogie stwierdzono w warstwie nr V z poł. XII w. (M. Malinowska 1961, s. 35, tabl. 20:2). Typ 3 reprezentuje jeden okaz z rozszerzającą się krawędzią (ryc. 13:20). Analogiczne do niego ukształtowane krawędzie zarejestrowano w Poznaniu, na ul. Wieżowej 2-4, w warstwie nr IVc z XI-XII w. (A. Dymaczewski 1961, s. 210, tabl. VIII:3).

Rys. B. Bednarczyk

Ryc. 9. Sosnowiec, stan. 1, gm. Śrem. Materiały z warstwy („luźne”) 1-2 – żelazne noże;
3-9 – gliniane naczynia

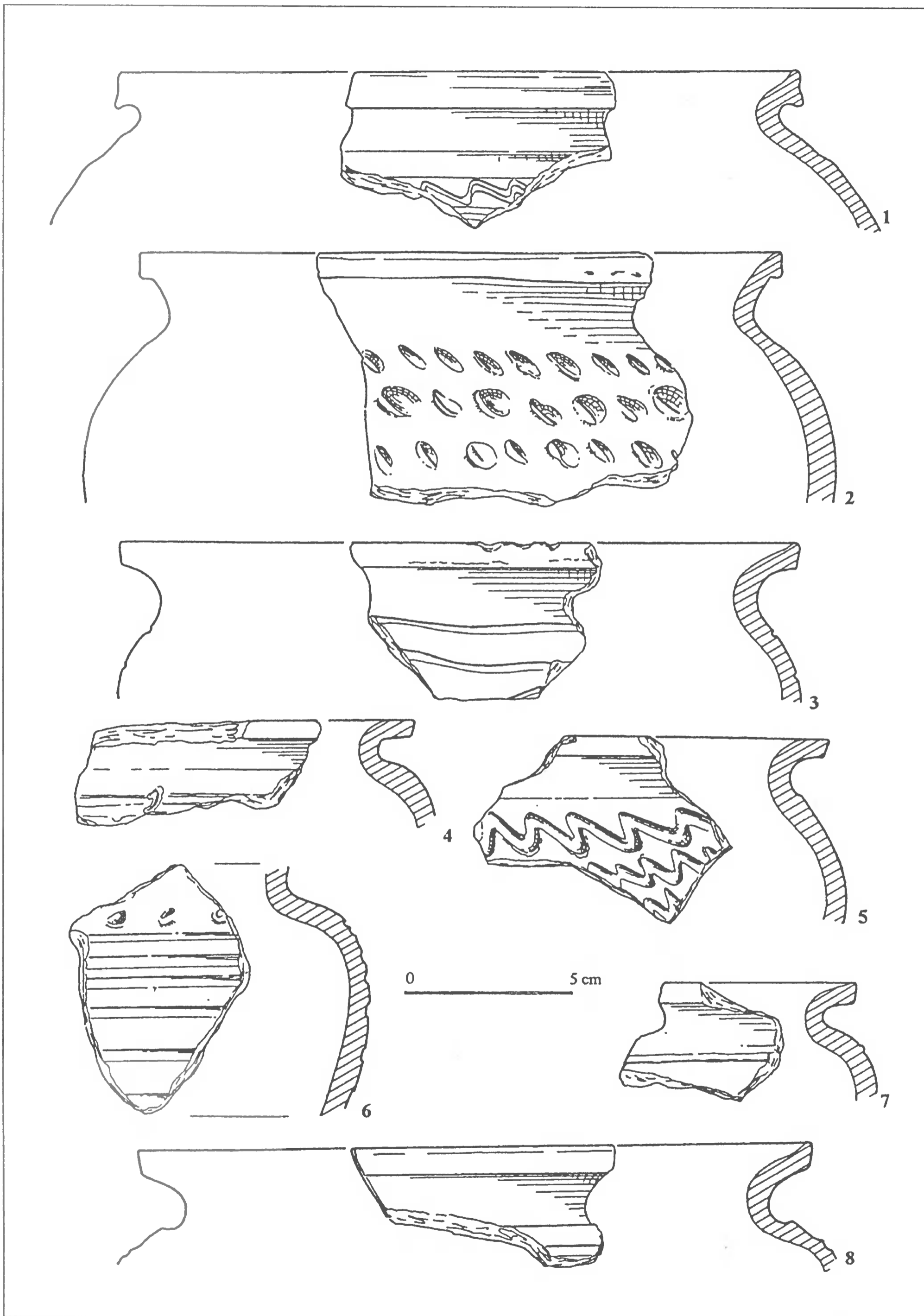
Typy 4, 6, 7 i 8 to krawędzie naczyń z cylindryczną szyjką a zatem można je datować tak, jak i naczynia tego typu. Wyróżnione tutaj typy zbieżne są z grupą 7 krawędzi z grodziska w Śremie (W. Dzieduszycki, J. Fogel 1979, s. 48, ryc. 7). W przypadku typu 4, który na stanowisku w Sosnowcu wystąpił w dwóch egzemplarzach krawędzi, szyjka jest lejkowato rozchylona na zewnątrz (ryc. 13:1, 16). Zbliżony okaz zarejestrowany został na stan. 13 w Prusimowie, datowanym na fazy D-F (około 950-1250 r.; B. i W. Dzieduszyccy 1985, s. 195, ryc. 37:5). Typ 6 posiada szyjkę prostą, zwężającą się ku górze. Reprezentowany jest on przez 1 krawędź (ryc. 8:1). Ma swoją analogię w typie XXIVa z Kruszwicy, który datowany jest na fazy E-F (poł. XI-1 poł. XIV w.), tak samo jak typ 7, którego 2 egzemplarze (ryc. 5:2; 13:15) odpowiadają w materiale kruszwickim typowi XXIVc. Różni się on od poprzedniego występowaniem rowka, biegnącego przez środek krawędzi (W. Dzieduszycki 1982, s. 179, tabl. XIV:XXIVa, c). Do typu XXIVc z Kruszwicy zaliczyć można również krawędź o poszerzonej do wnętrza naczynia szyjce, określonej jako grupa 8 w Sosnowcu (ryc. 11:1), która ma analogię w Poznaniu na Ostrowie Tumskim, w warstwie IVc z 2 poł. XII w. (M. Malinowska 1961, s. 47, ryc. 30:18).

Typ 5 krawędzi skorelowany została z typem XXVc z Kruszwicy. Jest on tam datowany na 1 poł. XII w. (W. Dzieduszycki 1982, s. 175, tabl. XIV:XXVc). W Sosnowcu mamy do czynienia z pojedynczym egzemplarzem (ryc. 13:2).

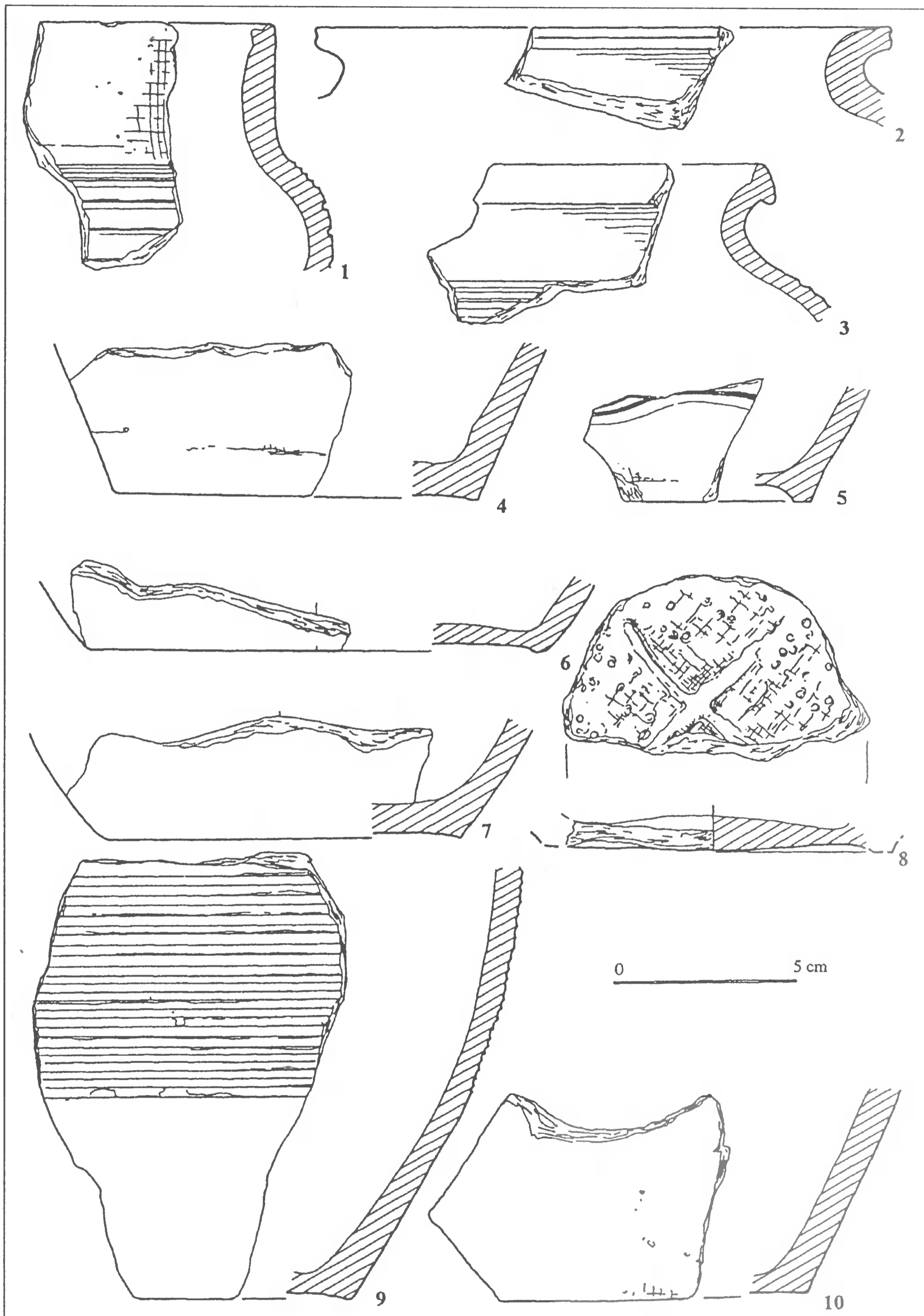
Typy 9, 10 i 11 reprezentują okazy o krawędzi prostej, ściętej, różnie profilowanej (ryc. 10:3-5), w typie 9 dodatkowo występuje rowek dookolny biegnący przez środek krawędzi (ryc. 6:2, 3; 11:2). Typ 9 nawiązuje do grupy nr 13 krawędzi ze Śremu, stan. 7a, datowanej od początku do końca XIII w., zaś typy 10-11 do grupy 10 krawędzi z tego stanowiska, których chronologia zamyka się w XII-1 połowie XIII w. (J. Fogel, A. Sikorski, S. Bakiera 1988, s. 152, 153).

Typ 12 i 13 to krawędzie lekko pogrubione, ścięte. Typ 12, reprezentowany przez 5 okazów (ryc. 10:2), występuje w Śremie na grodzisku jako typ 2, datowany od 1 poł. XI do XII/XIII w. (W. Dzieduszycki, J. Fogel 1979, s. 48), oraz jako typ 9 w materiałach z aglomeracji śremskiej (J. Fogel, A. Sikorski, S. Bakiera 1988, s. 153). Typ 13 (ryc. 6:10; 8:2; 10:7, 8) to odpowiednik typu 5 z grodziska śremskiego, który jest tu datowany od połowy XI do XII/XIII w. (W. Dzieduszycki, F. Fogel 1979, s. 48). W jego przypadku również mamy do czynienia z pięcioma takimi brzegami.

Typy 14-18 stanowią genetyczny ciąg morfologiczny krawędzi, w przypadku których widać wyraźną dążność do wykształcenia wrębu na pokrywkę. Krawędzie tego typu pojawiły się już w zespołach XI-wiecznych, ale szczególnie często występują od 2 poł. XI w. (W. Dzieduszycki, J. Fogel 1979, s. 65). Do typu 14 zaliczonych zostało 9 okazów (np. ryc. 8:5). Typ 15 reprezentowany jest przez 7 egzemplarzy (np. ryc. 5:3). Jest to najliczniejsza kategoria wśród krawędzi grupy technicznej III z osady w Sosnowcu. Nawiązują one – wraz z typem 16 (ryc. 7:9, 13; 9:3, 9), reprezentującym już w pełni rozwiniętą formę krawędzi z wrębem na pokrywkę – do typu 4 z grodziska w Śremie, datowanego na 2 poł. X-1 poł. XIII w. (W. Dzieduszycki, J. Fogel 1979, s. 48), oraz do typu nr 14 z aglomeracji śremskiej, gdzie występowały do połowy XIV w. (J. Fogel, A. Sikorski, S. Bakiera 1988, s. 152). Krawędzie te rejestrowane są również od poł. X do 2 poł. XIII w. w materiale z Kruszwicy, gdzie wyróżnione zostały jako typ VIIa (W. Dzieduszycki 1982, s. 178). Typy 17 (ryc. 10:1) i 18 (ryc. 7:3) stanowią warianty stylistyczne typu 16 i charakteryzują się występowaniem rowka (typ 17) lub dwóch rowków (typ 18), biegnących wokół krawędzi. Takie krawędzie jak te typu 17 wystąpiły w aglomeracji śremskiej jako typ 15. Datowane były tam od początku XI do połowy XIV w.

Ryc. 10. Sosnowiec, stan. 1, gm. Śrem. Materiały ceramiczne z warstwy („luźne”) Rys. B. Bednarczyk

Ryc. 11. Sosnowiec, stan. 1, gm. Śrem. Materiały ceramiczne z warstwy („luźne”)

Rys. B. Bednarczyk

(J. Fogel, A. Sikorski, S. Bakiera 1988, s. 152). W Poznaniu takie krawędzie zarejestrowano przy ul. Wieżowej 2-4, w warstwie IVc z XI-XII w. (A. Dymaczewski 1961, s. 211, tabl. IX:15). Dla typu 18 autor nie znalazł w znanej mu literaturze analogii, ale jest skłonny datować ją jak grupy 16 i 17, ogólnie na fazę E wczesnego średniowiecza w Wielkopolsce (około 1050-1250 r.).

Typ 19 reprezentuje jedna krawędź wychylona na zewnątrz, lekko pogrubiona, ukośnie ścięta (ryc. 13:3). Egzemplarz ten jest morfologicznie związany z typem 21 krawędzi, należącym już do grupy technicznej III/IV. Jednak technologia wykonania danego fragmentu naczynia, lokuje go w III grupie technicznej. W aglomeracji śremskiej krawędzie takie zostały wyróżnione typ 8, który datowany jest od początku XIII do połowy/2 połowy XIII w. (J. Fogel, A. Sikorski, S. Bakiera 1988, s. 153). W Poznaniu przy ul. Wieżowej wystąpiły one w warstwie IVa z przełomu XII i XIII w. (A. Dymaczewski 1961, s. 214, tabl. XII:23).

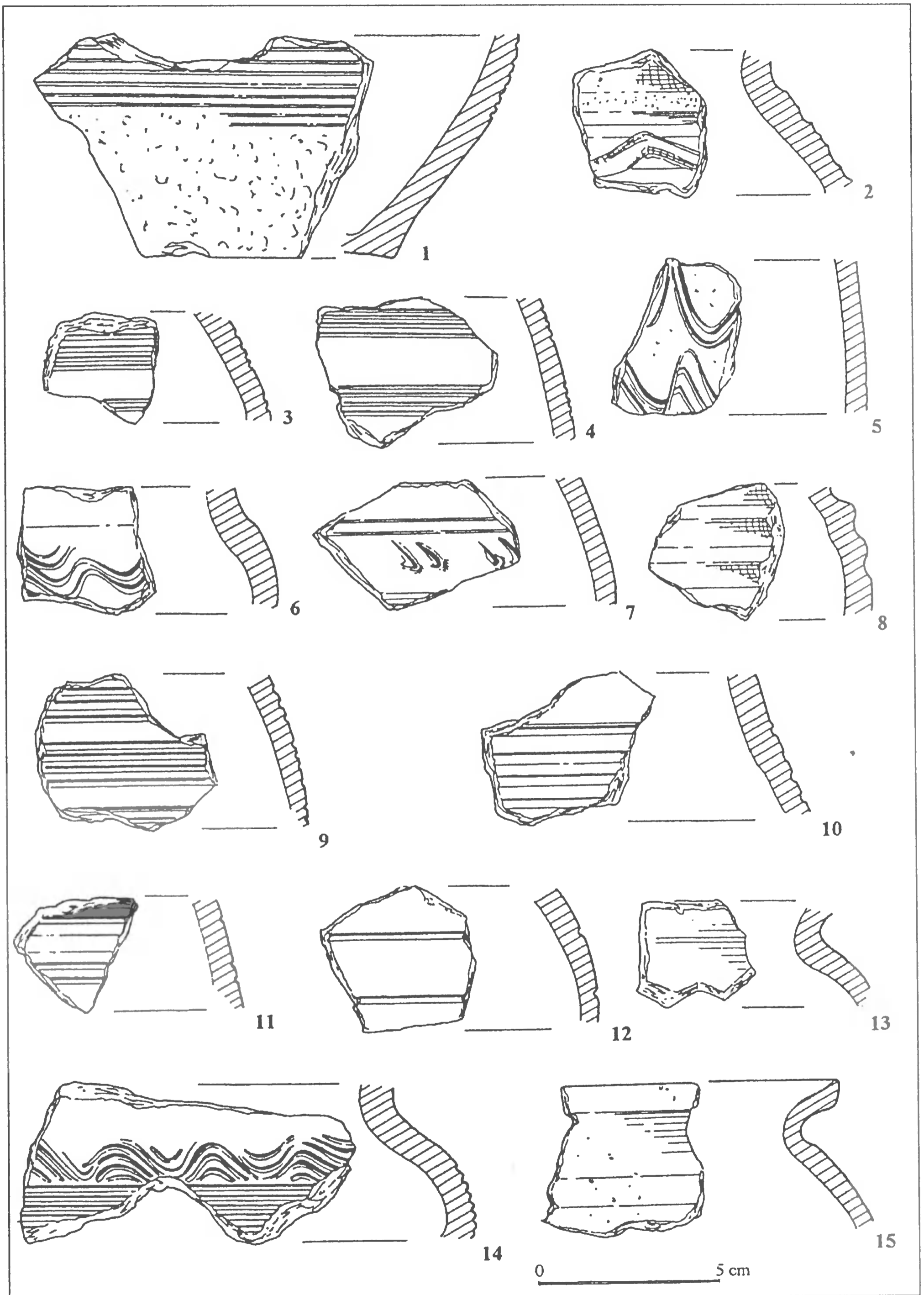
W materiałach III grupy technicznej, w zbiorze 535 fragmentów, 305 ułamków było zdobionych. Stanowi to 57% całości materiału ceramicznego tej grupy, dla którego wydzielone zostało 16 typów ornamentu (ryc. 14D:5-20). Najpopularniejszym wątkiem zdobniczym występującym na ceramice z Sosnowca jest **ornament** poziomych żłobków dookolnych pokrywających prawie całą powierzchnię naczynia. Określony został on tutaj jako **typ 7** ornamentów. Ornamentem tym jest zdobionych 259 fragmentów ceramiki (84,9% zbioru ornamentowanych ułamków naczyń) oraz całe naczynie. Ten wątek wystąpił na grodzisku w pobliskim Śremie jako typ 1 (W. Dzieduszycki, J. Fogel 1979, s. 53, ryc. 9:1). Grupa ta w 2 poł. X w. stanowiła tam 51% ogółu zdobionych naczyń, by w 2 poł. XI w. osiągnąć 82%, a w XII-XIII w. uzyskać 94% (W. Dzieduszycki, J. Fogel 1979, s. 66). Ornament ten był bardzo popularny w aglomeracji śremskiej aż do pocz. XIV w. (J. Fogel, A. Sikorski, S. Bakiera 1988, s. 153, tab. 6B; grupa 1). Znany jest z bardzo licznych stanowisk wczesnośredniowiecznych z Wielkopolski, datowanych na fazę E (około 1050-1250 r.).

Pozostałe grupy ornamentacyjne są w większości przypadków powiązane genetycznie z typem 7. Należą tu różnego rodzaju dookolne żłobki, różniące się sposobem wykonania (**typy 6, 8, 9, 10**) lub dodaniem doń innych jeszcze motywów zdobniczych (**typy 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18**). Wszystkie są datowane na fazy D-E (nawet F). Do powyższych grup ornamentyki nawiązuje także **typ 5**, który stanowi ornament prostej rytej kratki. Zachował się on na jednym fragmencie naczynia (ryc. 13:18). Analogię dla niego można znaleźć na stanowisku 4, w Obornikach, które datowane jest na fazę C i D wczesnego średniowiecza w Wielkopolsce (około 800-1050 r.; W. Hensel, Z. Hilczer-Kurnatowska 1972, s. 239, ryc. 138), czy w Niestromnie, pow. Mogilno, na stanowisku nr 1 z faz C/D-E (około 900-1250 r.), gdzie wystąpił podobny wątek, ale na naczyniach górą obtaczanych (W. Hensel, Z. Hilczer-Kurnatowska 1972, s. 197, ryc. 109:2, 3).

Typ 11, poziome faliste linie ryte, to grupa ornamentyki, która ma tradycję sięgającą co najmniej fazy C wczesnego średniowiecza (około 800-950 r.). Przyjmuje się, iż zaczyna ona zanikać od poł. XI w. (W. Dzieduszycki, J. Fogel 1979, s. 66). Na grodzisku w Śremie jest to typ 3b ornamentyki, datowany od poł. X do poł. XI w. (W. Dzieduszycki, J. Fogel 1979, s. 53, ryc. 9). W Kruszwicy ornament ten został wyróżniony jako typ VIa, datowany na 2 poł. X w.-poł. XII w. (W. Dzieduszycki 1982, s. 181, tab. XVI).

Typ 19 to ornament pojedynczego, przerywanego zygzaka. W omawianym materiale wystąpił 1 fragment tak zdobiony (ryc. 13:2). Niestety autorowi nie jest znana ścisła analogia dla tego ornamentu. Zbliżony wątek składający się z trzech przerywanych linii zygzaków wystąpił na III poziomie osadniczym grodziska w Śremie jako typ 3a (W. Dzieduszycki, J. Fogel 1979, s. 53).

Typ 20 – ornament dołków paznokciowych, reprezentuje również jeden fragment zdobiony w ten sposób na całej swojej powierzchni (ryc. 10:2). Zbliżoną doń ornamentykę reprezentuje ułamek naczynia znaleziony na stan. II, w Marchwaczu, pow. Kalisz, które datowane jest

Ryc. 12. Sosnowiec, stan. 1, gm. Śrem. Materiały ceramiczne z warstwy „luźne”

Rys. B. Bednarczyk

na fazę E wczesnego średniowiecza w Wielkopolsce (około 1050-1250 r.; W. Hensel, Z. Hilczer-Kurnatowska 1972, s. 19, ryc. 3:9).

Grupa techniczna III/IV

Stan zachowania elementów należących do analizowanej aktualnie grupy technicznej pozwolił na przyporządkowanie do naczyń określonych typologicznie tylko jednego fragmentu krawędzi, zaklasyfikowanego jako ich typ 20 (ryc. 5:6). Posiada on genetyczny związek z naczyniami, określonymi dla grupy technicznej III jako typ 2 naczyń o cylindrycznej szyjce i baniastym brzuścu z krawędzią typu 7.

W omawianej kategorii technicznej nie zarejestrowano obecności den. W analizie mikromorfologicznej uwzględnione zostaną zatem wyłącznie takie cechy jak ukształtowanie wylewu oraz ornamentyka.

W materiałach z Sosnowca udało się wyróżnić 6 grup krawędzi reprezentowanych przez pojedyncze egzemplarze, określonych jako typy od 20 do 25 (ryc. 14:20-25). Pierwsze trzy typy (ryc. 5:6; 13:6, 13) reprezentują formy zbliżone do krawędzi z III grupy technicznej a mianowicie kolejno do typów 7, 19, 16. Można je datować analogicznie do ich odpowiedników z poprzedniej grupy technicznej. Wyłącznie z omawianą aktualnie przejściową grupą techniczną związane są krawędzie typów 23, 24 i 25. Dla typu 23 (ryc. 13:14) analogiczne są krawędzie z materiałów kruszwickich, gdzie występują jako grupa XIVb, która datowana jest od końca XI w. do początku XIII w. (W. Dzieduszycki 1982, s. 178, tabl. XIII). Również w zbiorach z Kruszwicy znaleźć można analogię dla grupy 24 (ryc. 13:11). Jest to typ XIe, który występuje tam od poł. XI do poł. XIV w. (W. Dzieduszycki 1982, s. 178, tabl. XIII). Krawędzie tej grupy znaleźć można także w Poznaniu, na Ostrowie Tumskim, w warstwie IVc, datowanej na XI-XII w. (A. Dymaczewski 1961, s. 211, tabl. IX:6). Analogią dla grupy 25 (ryc. 13:7) może być krawędź naczynia z osady w Michałowie Drugim, pow. Kalisz, datowanej na koniec fazy E i pełne średniowiecze (W. Hensel, Z. Hilczer-Kurnatowska 1972, s. 40, ryc. 12:2). W materiałach z tej grupy technicznej ornamentowany jest za pomocą stempelka tylko 1 fragment ceramiki (ryc. 6:8) określony jako typ 21 ornamentów. Z tym samym motywem zdobniczym spotykamy się na Ostrowie Tumskim w Poznaniu, w materiałach z warstwy IV, wykopu aru 568, datowanej na około XII/XIII w. (A. Dymaczewski 1961, s. 186, tab. XXV:1).

Grupa techniczna IV

W tej grupie technicznej analizie mikromorfologicznej poddana została 1 krawędź (ryc. 13:17) sklasyfikowana jako typ 26 krawędzi. Analogię dla niej stanowi typ 27 krawędzi ze Śremu, datowany na XIV-XVI w. (J. Fogel, A. Sikorski, S. Bakiera 1988, s. 153, ryc. 6). Zaden z fragmentów brzuśców tej grupy nie jest ornamentowany, z wyjątkiem jednego ułamka ceramiki siwej, na którym można zauważyć wyświecanie powierzchni. Naczynie stalowoszare, takie jak te z analizowanej grupy zaczynają pojawiać się w XIII w. (Z. Kurnatowska 1973, s. 443-445).

Inne kategorie zabytków

Zabytki brązowe

Brązowy kabłączek skroniowy (ryc. 8:6) pozyskany został z jamy nr 22. Niestety zachował się jedynie jego opis oraz rysunek na karcie katalogowej. Dzięki nim wiadomo, iż wykonany był on z drutu brązowego, zaś jego wymiary oscylowały wokół 6,5 cm. Okaz ten można zaklasyfikować do typu C kabłączków skroniowych wg H. Kóćki-Krenz (1971, s. 102). Kabłączki odmiany C pojawiają się w niewielkiej ilości już w końcu XI w. Okresem ich powszechnego występowania jest przełom XII i XIII w., wiek XIII aż do początku XIV.

W XIV w. nastąpił zaniki kabłączków skroniowych tego typu (H. Kóčka-Krenz 1971, s. 105). Analogią kabłączka z Sosnowca może być okaz z Młodzikowa, pow. Środa, znaleziony w grobie nr 156 (H. Kóčka-Krenz 1971, s. 137, tab. X:1) lub brązowy, tyle że platerowany srebrem, z Poznania-Szeląga (H. Kóčka-Krenz 1971, s. 139, tabl. XII:12).

Zabytki żelazne

Tą kategorię zabytków reprezentują 4 noże (ryc. 6:6; 8:8; 9:1, 2) oraz fragment nożyc (ryc. 8:7). Wszystkie noże należą do okazów z dwustronnie wyodrębnionym trzpieniem, z ostrzem o przekroju trójkątnym. Podobny typ noża występuje w Polsce przez całe wczesne średniowiecze, stąd nie mają one większego waloru datującego. Analogię do noży z Sosnowca może stanowić nóż znaleziony na grodzisku w Śremie (W. Dzieduszycki, J. Fogel 1979, s. 82, ryc. 17:3). Nożyce znalezione na omawianej osadzie reprezentują typ nożyc kabłąkowych. Nie stanowią one również istotnego wyznacznika chronologicznego. Analogiczne okazy nożyc znane są np. z Gniezna (K. Łukasiewicz 1939, tabl. XLIV:4).

Zabytki gliniane

Prześlik (ryc. 8:4). Jedyny egzemplarz tego rodzaju pochodził z jamy nr 22. Należy on do typu prześlików dwustożkowatych, które są bardzo pospolite w okresie wczesnego średniowiecza i występują w każdej niemal osadzie czy grodzie (B. Kostrzewski 1939, s. 130).

Ze względu na bardzo długą chronologię, nie mają one znaczenia datującego. Analogiczne prześliki zostały bowiem znalezione np. na podgrodziu w Bninie, w warstwie nr XV, datowanej na fazę C wczesnego średniowiecza (około 800-950 r.; K. Szamałek, J. Dudziak-Janowiakowa, Z. Karolczak 1979, s. 89, ryc. 29:2), z warstwy nr VII z fazy D (około 950-1050 r.; K. Szamałek, J. Dudziak-Janowiakowa, Z. Karolczak 1979, s. 156, ryc. 30), a także z warstwy nr Va datowanej na fazę E2-E3 wczesnego średniowiecza w Wielkopolsce (około 1100-1250 r.; K. Szamałek, J. Dudziak-Janowiakowa, Z. Karolczak 1979, s. 170, ryc. 50:5).

Fragment formowanego na kole kafla naczyniowego, miskowatego. Fragment pochodzący z Sosnowca, z jamy nr 22, związany jest z nurtem wytwórczości kafla naczyniowych. W produkcji kafla przez średniowieczne warsztaty garncarskie można wyróżnić dwa podstawowe nurty. Pierwszy z nich, to rozpoczynający się od połowy XIV w. wyrób kafla garnkowych i miskowych, natomiast drugi, związany jest już z wytwórczością kafla płytowych, które pojawiły się od 2 połowy XV w. (M. Dąbrowska 1987, s. 78-79).

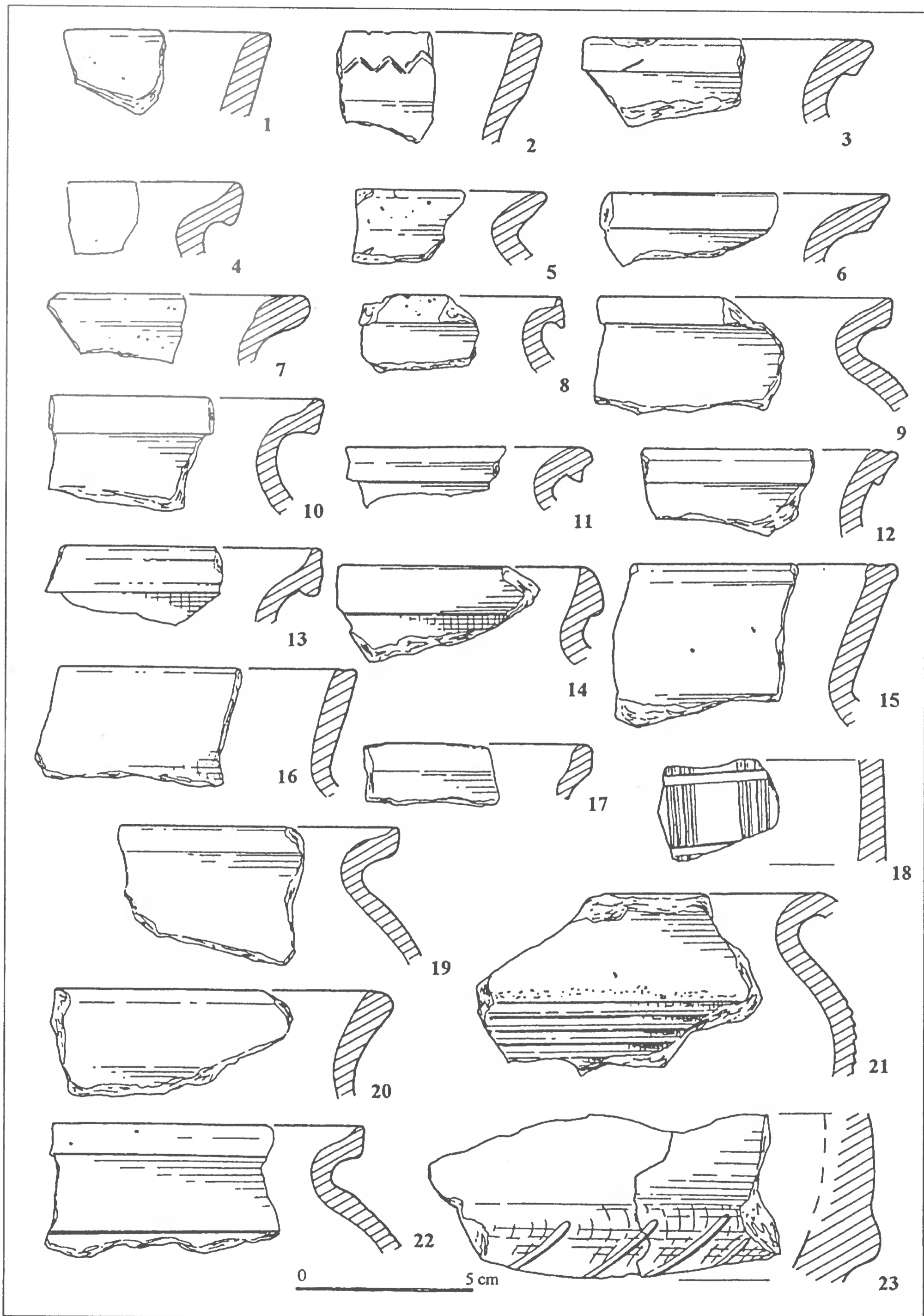
Polepa

W materiałach wczesnośredniowiecznych wystąpiły 292 fragmenty polepy barwy ceglastej, z czego 183 fragmenty w jamach 17 i 22, a 109 fragmentów; w materiale luźnym. 22 kawałki polepy były dużych rozmiarów, z wyraźnie odcisniętymi na nich negatywami belek i widocznymi śladami wygładzania. Na jednym fragmencie z jamy 17 wystąpiły dodatkowo 2 dołki będące pozostałości małych beleczek, lub śladem po palcach.

Kości

Z całości stanowiska w Sosnowcu, pozyskano liczny materiał kostny (łącznie 466 fragmentów). Kości zwierzęce tutaj odkryte stanowią typowe pozostałości pokonsumpcyjne, reprezentujące zarówno konsumpcyjne części tuszy ze śladami kawałkowania, jak i kości odpadów rzeźnych (D. Makowiecki 1992-1993, s. 3).

Niestety, z osadnictwem wczesnośredniowiecznym można wiązać materiał tej kategorii wyłącznie z obiektu nr 22 i to na dodatek z pewną dozą ostrożności, wzięwszy pod uwagę występującą w nim dużą ilość materiałów kultury łużyckiej. W rzeczonyj jamie zarejestrowano 4 kości świni, w tym 2 kości śródstopia z około dwuletnich osobników, oraz kieł dolny samca dzika również w wieku około dwu lat (D. Makowiecki 1992-1993, s. 2, tabela).

Ryc. 13. Sosnowiec, stan. 1, gm. Śrem. Materiały ceramiczne z warstwy („luźne”)

Rys. B. Bednarczyk

Inne

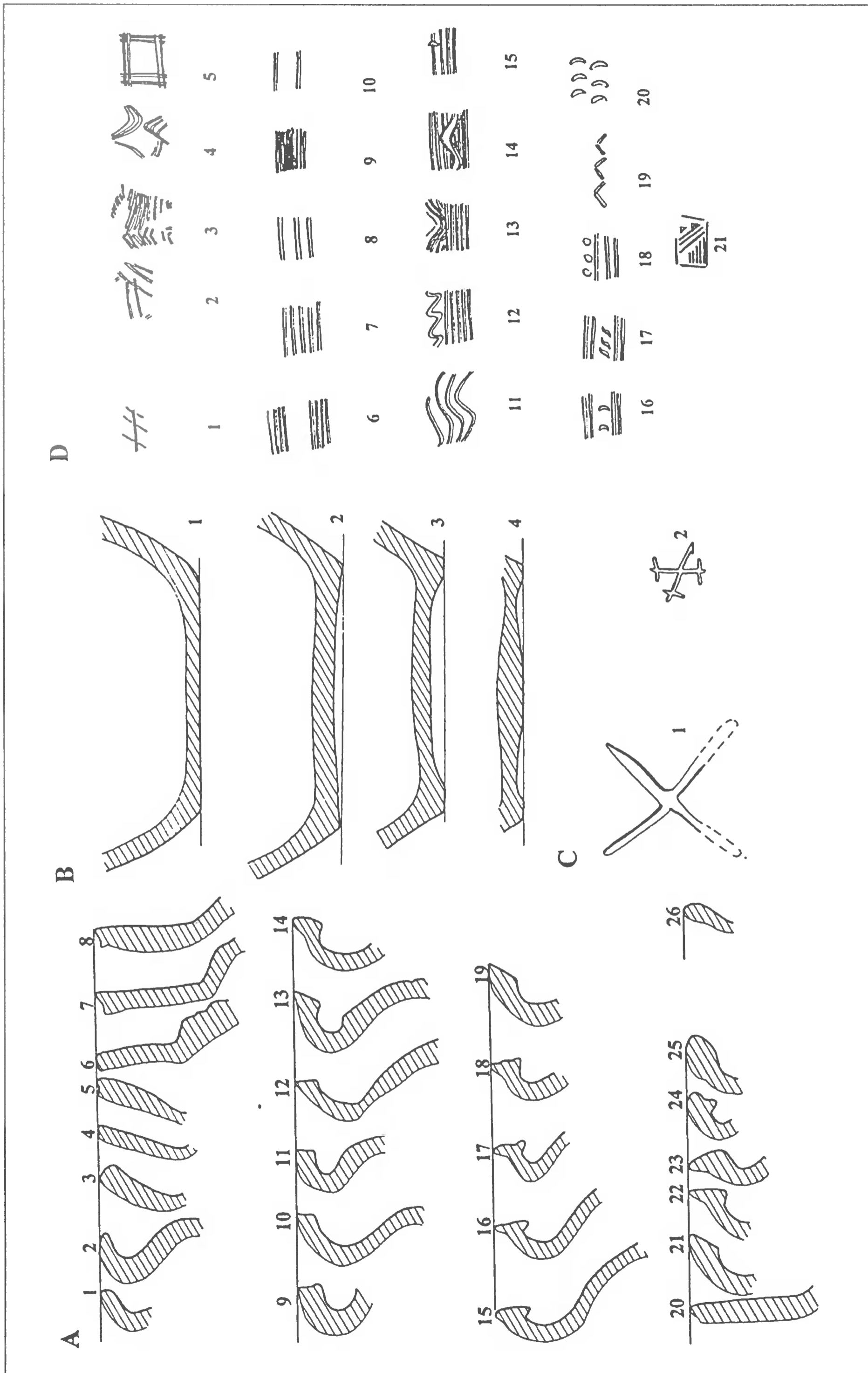
Do tej kategorii zaliczone zostało 6 fragmentów przepalonych kamieni z jamy nr 17, które w katalogu są odnotowane jako „żuzle”, oraz 34 kawałki węgla drzewnych.

Chronologia osady

Periodyzacja stosowana w niniejszym opracowaniu oparta została o wydzielone przez W. Hensla fazy rozwojowe (od A do E) ceramiki wielkopolskiej (W. Hensel 1950, s. 5), które skorygowała Z. Hilczer-Kurnatowska wprowadzając podział fazy E na trzy podfazy (W. Hensel, Z. Hilczer-Kurnatowska 1987, s. 7), oraz W. Dzieduszycki, dodając do nich dodatkowo fazę F (W. Dzieduszycki, 1980, s. 373, 374).

Podstawę dla datowania sosnowieckiej osady stanowi analiza ceramiki. Poza ceramiką brak jest bowiem na omawianym stanowisku innych zabytków czułych chronologicznie. Analogie dla ustaleń chronologicznych wzięte zostały głównie z materiałów znanych z pobliskiego Śremu, a czasami także z innych stanowisk wczesnośredniowiecznych Wielkopolski.

Materiał ceramiczny pochodzący z wczesnośredniowiecznej osady w Sosnowcu jest zasadniczo jednorodny (patrz analiza). Analogie do niego znaleźć można w materiałach datowanych na fazę E wczesnego średniowiecza (około 1050-1250 r.) i z tą fazą należy wiązać funkcjonowanie osady. Na podstawie posiadanych materiałów, można jednak pokusić się o pewne uszczegółowienie chronologii. Jak się wydaje, osada w Sosnowcu powstała nie prędzej niż w wieku XI. Przemawiałby za tym bardzo duży odsetek naczyń całkowicie obtaczanych, których dominacja w materiałach z tej epoki wiąże się z tzw. „drugim przełomem w ceramice średniowiecznej”, a któremu towarzyszy koncentracja rzemieślników – garncarzy, częściowo zapewne sprowadzonych z dalszych okolic do nowych osad wczesnomiejskich (Z. Kurnatowska 1973, s. 441). Bardzo nieliczne występowanie elementów starszych chronologicznie niż faza E, pozwala przypuszczać, iż mamy tu do czynienia z powstaniem osady na surowym korzeniu, której funkcjonowanie związane było z leżącym nieopodal Śremem. Świadczyłby o tym brak własnej tradycji garncarskiej, która nawet w dużych ośrodkach miejskich, zachowywała bardzo długą swą żywotność (Z. Kurnatowska 1973, s. 442). Istotne znaczenie dla dokładniejszego ustalenia chronologii ma tu również występowanie kategorii zarówno technicznych, jak i morfologicznych charakterystycznych już dla pogranicza faz E i F oraz fazy F (około 1250-1350 r.). Wiążą się one z kolejnym przełomem, który miał miejsce w XIII w., a który zaowocował przede wszystkim pojawieniem się ceramiki stalowo-szarej (Z. Kurnatowska 1973, s. 443). Obecność nawet niewielkiej ilości tego typu ceramiki pozwala na poczynienie dość istotnych dla datowania osady sosnowieckiej spostrzeżeń, jeśli zauważyć, że frakcje ceramiki stalowo-szarej, nawet w dużych ośrodkach miejskich, jak np. Gdańsk, nie przekraczają, aż do XIV w., kilku procent (Z. Hołowińska 1967, s. 226, tabl. 3). Podczas ustalania chronologii należałoby wziąć także pod uwagę to, że zarówno w niewielkich grodach, czy ośrodkach protomiejskich jak Śrem, czy tym bardziej na osadach wiejskich jak Sosnowiec, wszelka nowość pojawiają się zapewne z pewnym opóźnieniem w stosunku do dużych ośrodków rzemieślniczych ówczesnej Polski, jakimi były Poznań czy Kruszwica, a które to dziś z reguły dostarczają wzorcowych analogii do ustaleń chronologicznych. Przy braku bardziej szczegółowych badań nad garncarstwem wiejskim we wczesnym średniowieczu (Z. Kurnatowska 1973, s. 443), osadę w Sosnowcu można z dużą dozą prawdopodobieństwa datować na wiek XII-XIII, czyli w przybliżeniu fazy E2-E3 wczesnego średniowiecza w Wielkopolsce (wręcz do początku fazy F, czyli do połowy XIII w.).

Rys. B. Bednarczyk
 Ryc. 14. Sosnowiec, stan. 1, gm. Śrem. A. Zestawienie typów krawędzi ceramiki. B. Zestawienie typów den. C. Zestawienie typów ornamentów garncarskich. D. Zestawienie typów ornamentyki

Najmłodsze elementy które wystąpiły w materiałach ze stan. 1 w Sosnowcu stanowią kafelek naczyniowy, który może być datowany na lata po połowie XIV w. oraz krawędź typu 26. Zabytki te zdają się być elementami niezwiązanymi już z funkcjonowaniem omawianej tutaj osady wczesnośredniowiecznej. Stanowią one natomiast czytelny sygnał o dalszej kontynuacji osadnictwa w jej bezpośrednim sąsiedztwie.

Podsumowanie

Ślady osadnictwa wczesnośredniowiecznego odsłonięte w trakcie wykopalisk w roku 1926 nie pozwalają na jednoznaczne stwierdzenie, z jakiego typu osiedlem mamy do czynienia na rozpoznanym fragmencie stan. 1. Większość danych wskazuje, iż uchwycone zostały tutaj pozostałości domostwa, stanowiącego prawdopodobnie centrum funkcjonującej tutaj zagrody. Lokalizacja w terenie, pozwala założyć, iż mogło być to pojedyncze gospodarstwo, zajmujące nieznaczne wyniesienie ulokowane nad strefę zalewowa Warty. Trudno jednak jest stwierdzić, czy stanowiło ono część większego systemu osadniczego funkcjonującego w jego pobliżu. Poza omawianym tutaj stanowiskiem, inne ślady osadnictwa średniowiecznego z Sosnowca, uzyskane zostały w związku z badaniami powierzchniowymi, które przeprowadził J. Kostrzewski 13 kwietnia 1950 r. W ich efekcie odkryte zostało stan. 2, datowane na fazy D-E wczesnego średniowiecza (około 950-1250 r.). Położone było ono około kilometr na zachód od współczesnej wsi, na południe od drogi łączącej ją ze Śremem, i na zachód od drogi polnej prowadzącej do pobliskiej Pyszającej (A. Witkowska 1951, s. 304). Również w Pyszającej na stan. 1 i 3, podczas badań powierzchniowych J. Kostrzewskiego w latach 1926-1931, odkrytych zostało kilka ułamków naczyń wczesnośredniowiecznych. Nie są one jednak współczesowe ze znaleziskami sosnowieckimi. Materiały ze stan. 1, położonego w północno-zachodniej części wsi na terenie żwirowni, datują je na fazę F/późne średniowiecze (od około 1250 r.), zaś ceramika ze stan. 3 zlokalizowanego kilometr na północ od Pyszającej pochodziła z fazy B wczesnego średniowiecza w Wielkopolsce (około 700-800 r.; B. Kostrzewski 1956, s. 62, 63).

Dla rozwoju osady w Sosnowcu najistotniejszymi wydają się być zatem powiązania z funkcjonującą w pobliskim Śremie aglomeracją grodowo-miejską. Średniowieczna osada sosnowiecka datowana jest na podstawie ceramiki na fazy E2-E3, to jest na czas od XII do połowy XIII w. Brak wcześniejszych materiałów pozwala przyjąć, iż założona ona została na „surowym korzeniu”. Jej powstanie można starać się powiązać z rozwojem osadnictwa wczesnośredniowiecznego Śremu, a w szczególności tutejszej osady przedlokacyjnej.

Gród śremski należał do sieci kasztelani wczesnopiastowskich (Dzieje Śremu 1972, s. 11-37). Funkcjonował on na prawym brzegu Warty już od 2 połowy X w. stanowiąc miejsce obrony i organizacji przepraw przez rzekę. Traktuje się go jako pierwszą fazę osadnictwa wczesnośredniowiecznego w Śremie (J. Fogel, A. Sikorski, S. Bakiera 1988, s. 156). Około XII w. przy grodach kasztelańskich zaczęły powstawać targi i komory celne (K. Buczek 1964, s. 59). Również w Śremie w XII w., na lewym brzegu Warty, założona zostaje osada, z której powstaniem rozpoczyna się dla Śremu jego druga faza osadnicza (J. Fogel, A. Sikorski, S. Bakiera 1988, s. 156). Nowa osada spełniając funkcje targowe stała się jednocześnie miejscem osiedlania się kupców i rzemieślników. Można z powodzeniem założyć, iż włączyli się oni w obrót handlowy zarówno na rynku lokalnym jak i w handlu daleko-siężnym, do czego predysponowało Śrem położenie na starym dołsko – wrocławskim szlaku handlowym (Dzieje Śremu, s. 36). W kształtującym się ośrodku miejskim ulokowana

została książęca komora celna, pobierająca od kupców opłaty za przeprawę przez Wartę. O wadze tej przeprawy świadczy fakt wybudowania w Śremie stałego mostu przez Wartę (*Dzieje Śremu*, s. 57).

Wykształcenie się w XII w. na lewym brzegu Warty osiedla o charakterze miejskim, musiało zaktywizować i uatrakcyjnić osadnictwo po tej stronie rzeki. Zapewne wraz z rozwojem aglomeracji śremskiej, zaczęły powstawać w jej okolicy rozliczne osady służebne, powiązane z nią gospodarczo. Jedną z nich mógł być także Sosnowiec, którego mieszkańcy dzięki sąsiedztwu prężnie rozwijającego się ośrodka rzemieślniczo-handlowego, mieli zapewnione dobre warunki dla swej egzystencji i dostarczając na lokalny rynek choćby płody rolne, mogli korzystać z wyrobów produkowanych przez miejskich rzemieślników.

Adres autora:

dr Andrzej Michałowski
Instytut Prahistorii UAM
ul. Św. Marcin 78
61-809 Poznań

Bibliografia

BUCZEK K.

1964 *Targi i miasta na prawie polskim (okres wczesnośredniowieczny)*, Kraków.

CHUDZIAK W.

1991 *Periodyzacja rozwoju wczesnośredniowiecznej ceramiki z dorzecza dolnej Drwęcy (VII-XI/XII w.)*, Toruń.

DZIEDUSZYCCY B. I W.

1985 *Osadnictwo wczesnośredniowieczne w rejonie Jeziora Bnińskiego*, [w:] J. Żak, J. Fogel (red.), *Materiały do studiów nad osadnictwem bnińskim, Mikroregion bniński*, Poznań, s. 141-197.

DZIEDUSZYCKI W.

1980 *Przemiany w strukturze garncarstwa polskiego w 2 połowie XIII i w 1 połowie XIV wieku*, AP, t. 24, s. 364 – 379.

1982 *Wczesnomiejska ceramika kruszwicka w okresie od połowy X w. do połowy XIV w.*, Wrocław.

DZIEDUSZYCKI W., J. FOGEL

1979 *Gród wczesnośredniowieczny w Śremie*, SAn, t. 26, s. 33-91.

Dzieje Śremu

1972 *Dzieje Śremu*, S. Chmielewski red., Warszawa.

FOGEL J., SIKORSKI A., BAKIERA S.

1988 *Uwagi na temat relacji wybranych elementów aglomeracji śremskiej (gród-miasto-przeprawa warciańska)*, FAP, t. 36, s. 137-157.

HENSEL W.

1950 *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. 1, Poznań.

1959 *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. 3, Warszawa.

HENSEL W., HILCZER-KURNATOWSKA Z.

1972 *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnośredniowiecznej*, t. 4, Wrocław.

- 1987 *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnośredniowiecznej*, t. 6, Wrocław.
- HOŁOWIŃSKA Z.
1967 *Dzielnica rzemieślnicza z XIII i XIV wieku w Gdańsku (stanowisko 2)*, [w:] J. Kamińska (red.), *Gdańsk wczesnośredniowieczny*, t. 6, Gdańsk., s. 183-243.
- KÓŃKA-KRENZ H.
1972 *Esowate kabłączki skroniowe z terenów Polski północno-zachodniej*, FAP, t. 22, s. 97-143.
- KOSTRZEWSKI B.
1939 *Prześliki gnieźnieńskie*, [w:] J. Kostrzewski (red.), *Gniezno w zaraniu dziejów (od VIII do XIII wieku) w świetle wykopalisk*, Poznań, s. 129-136.
1955 *Materiały do najdawniejszego osadnictwa na terenie Pyszącej w pow. śremskim*, FAP, t. 6, s. 30-64.
- KOSTRZEWSKI J.
1926 *Badania archeologiczne w okolicy Śremu*, ZOW, t. 1, s. 43-44.
1955 *Wielkopolska w pradziejach*, Warszawa.
- KURNATOWSKA Z.
1973 *Główne momenty w rozwoju wczesnośredniowiecznego garncarstwa polskiego*, KHKM, R. 21, z. 3, s. 435-447.
- MAKIEWICZ T.
1993 *Archiwum naukowe dra Stanisława Jasnosza w zbiorach Instytutu Prahistorii UAM w Poznaniu*, WSA, t. 2., s. 275-278.
- MAKIEWICZ T., MICHAŁOWSKI A.
1997 *Pracownia obróbki bursztynu w osadzie kultury przeworskiej w Sosnowcu koło Śremu (woj. poznańskie) na tle porównawczym*, FPP, t. 8, s. 139-156.
- MAKOWIECKI D.
1992-93 *Ekspertyza archeozoologiczna zwierzęcych szczątków kostnych z miejscowości Sosnowiec, stan. 1, gm. śrem (sezon 1927) (mps ekspertyzy w archiwum naukowym Instytutu Prahistorii UAM w Poznaniu)*.
- MICHAŁOWSKI A.
1994 *Osada wielokulturowa w Sosnowcu koło Śremu (stanowisko 1), woj. poznańskie*, (mps pracy magisterskiej w bibliotece Instytutu Prahistorii UAM w Poznaniu).
- NOWACZYK B., ANTCZAK-GÓRKA B., GONERA P.
1992 *Zespół kopalny i współczesny subsródownisk sedymentacyjnych doliny środkowej Warty*, [w:] J. Wojewoda i Z. Zwoliński (red.), *Przewodnik do wycieczek seminarium sedymentologicznego. Osady i procesy sedymentacji w środowiskach i systemach depozycyjnych w zapisie współczesnym i kopalnym*, Poznań 31 VIII-2 IX 1992, Poznań, s. 48-56.
- RAJEWSKI Z.
1928-32 *Nowe nabytki Działu Przedhistorycznego Muzeum Wielkopolskiego w Poznaniu w latach 1926-27*, PA, t. 4, s. 264.
- RYKA W., MALISZEWSKA A.
1982 *Słownik petrograficzny*, Warszawa.
- SZAMAŁEK K., DUDZIAK-JANKOWIAKOWA J., KAROLCZAK Z.
1979 *Osadnictwo podgrodzia bnińskiego*, [w:] J. Żak (red.), *Materiały do studiów nad osadnictwem bnińskim. Podgrodzie*, Warszawa, s. 5-263.
- WIELOWIEJSKI P.
1997 *Ślady obróbki bursztynu w osadzie kultury przeworskiej w Sosnowcu, gm. Śrem, woj. poznańskie*, FPP, t. 8, s. 157-172.

WIRSKA-PARACHOWIAK M.

1969 *Analiza technologiczna fragmentów ceramiki z osady neolitycznej w Nowej Hucie-Pleszowie*, „Materiały Archeologiczne Nowej Huty”, t. 2, s. 125-129.

WITKOWSKA A.

1951 *Wykaz nabytków Muzeum Archeologicznego w Poznaniu w roku 1950*, „Fontes Praehistorici”, t. 2, s. 304.

**Die Siedlung aus dem Frühmittelalter aus der Fst. 1 in Sosnowiec,
Gem. Śrem, Kreis Śrem, Woj. Wielkopolskie**
Zusammenfassung

Die Fundstelle 1 in Sosnowiec gehört zu den am frühesten untersuchten Siedlungen aus dem frühen Mittelalter in Großpolen. Sie wurde im Jahre 1926 von Stanisław Piasecki, einem Landwirt aus diesem Dorf, freigelegt. Vom 28. September – 2. Oktober 1926 führte Józef Kostrzewski die Rettungsgrabungen auf dem Gebiet des Dorfes Sosnowiec durch. Die Untersuchungen umfassten ca. 180 m² Fläche und hatten zur Freilegung der Überreste einer Siedlung der Lausitzer Kultur, der Przeworsk Kultur und aus dem Frühmittelalter zugeführt. Während der Ausgrabungen wurden insgesamt 24 Objekte untersucht, die in der Dokumentation der Ausgrabungen als „Gruben“ bestimmt wurden.

Die betreffende Fundstelle lag im Warthetal, am linken Flussufer. Sie belegte eine kleine Erhöhung, im Rahmen der Außendeichterrasse (Abb. 2), die sich in der direkten Nähe des Randes des Leszno-Hochlands befindet.

Das Fundgut aus dem Frühmittelalter wurde mit Sicherheit in 5 Gruben (Nr. 4, 5, 17a, 21, 22) und über den Gruben Nr. 5 und 22 freigelegt. Bei drei Objekten (Nr. 3, 10 und 12) und im Falle des Fundgutes aus den Gruben Nr. 13 und 15 verfügen wir über Informationen über die Anwesenheit einzelner Keramikscherben, die verloren sind, nur aus der Dokumentation. Die Spuren anwesenheit der Keramik aus dem Frühmittelalter in den Gruben Nr. 3, 4, 5, 12 und 21 lässt zu vermuten, dass sie in ihnen nur eine Art des Kultureinsatzes ist, der vielleicht Erfolg der starken Fundstellenvernichtung ist. Mit dem frühen Mittelalter verbinden sich nur zwei Objekte, nämlich die Gruben 17a und 22 und vielleicht die Grube 10. Diese Objekte, ausgenommen Grube 10, liegen im zentralen Teil des untersuchten Gebietes, näher seiner südlichen Grenze. In diesem Teil der Grabungsfläche haben wir auch mit Ansammlungen frühmittelalterlicher Befunde zu tun, die im Kontext der Gruben aus älteren Kulturen registriert werden. Das Objekt 22 ist wahrscheinlich die Herdstelle eines Grubenhauses, dessen Spuren die in der Kulturschicht zahlreich auftretenden Keramikscherben und große Menge des Konstruktionslehmewurfs sind. Das Objekt 17a ist eine freistehende Herdstelle und das Objekt 10 wahrscheinlich eine Siedlungsgrube.

Aus der frühmittelalterlichen Siedlung auf der Fst. 1 in Sosnowiec wurden 562 Keramikscherben und ein Gefäß erhalten. Es wurden auch vier Eisenmesser, eine Schere, ein Schläfenring aus Bronze und ein Tonspinnwirtel gefunden. Außerdem traten dort Tierknochen, Lehmewurf und Holzkohlen auf. Bei der Erarbeitung der frühmittelalterlichen Keramik wurde die allgemein verwendete, an die klassische

Aufteilung anknüpfende Erarbeitungsart der mobilen Befunde eingesetzt, die sich an das Niveau der technischen Entwicklung (d.h. Nutzung der Rotation der Töpferscheibe) und an die Ausführung einzelner Gefäßfragmente lehnt. Es wurden drei grundsätzlichen technischen Gruppen (II-IV) und zwei Überganggruppen abgesondert. In der technischen Beschreibung der Keramik wurden auch solche ihre Eigenschaften, wie Stärke der Behälterwände, Anteil der Beimischung, Farbe des Umbruchs und der Gefäßoberfläche berücksichtigt. Einer morphologisch-stilistischen Analyse wurden nur charakteristische Fragmente, also die Böden und Ränder unterzogen. Die Bäuche wurden dagegen nur berücksichtigt, wenn sich auf ihnen die Ornamentik befand. Für das Fundgut aus Sosnowiec wurden 2 Gefäßtypen, 26 Randtypen, 4 Bodentypen, 21 Ornamenttypen und 2 Typen der Töpferzeichen abgesondert. Die aus der frühmittelalterlichen Siedlung in Sosnowiec stammenden Tongefäßscherben erschienen grundsätzlich gleichartig. Es war auch das Hauptelement, auf dessen Grundlage die Chronologie der Fundstelle festgelegt wurde. Seine Analogien befanden sich in den in Phase E des frühen Mittelalters datierten Befunden aus dem naheliegenden Śrem, Kruszwica oder Poznań und manchmal auch aus anderen großpolnischen Fundstellen. Wegen des Mangels an detaillierteren Untersuchungen des Dorftöpferhandwerks im Frühmittelalter kann die Siedlung in Sosnowiec, mit großer Wahrscheinlichkeit, in das 12.-13. Jh., also angenähert in die Phasen E2-E3 (sogar bis zu den Anfängen der Phase F) datiert werden.

Für die Entwicklung der Siedlung in Sosnowiec scheinen die Verbindungen mit der im naheliegenden Śrem funktionierenden Burg-Stadt-Agglomeration am wichtigsten zu sein. Man kann versuchen, die Entstehung der Siedlung in Sosnowiec mit der Entwicklung der frühmittelalterlichen Besiedlung in Śrem, insbesondere mit der Entwicklung der dortigen Voranlegungssiedlung zu verbinden.

Abbildungen

Abb. 1. Sosnowiec, Fst. 1, Gem. Śrem. Lage der Siedlung in Verbindung mit der geomorphologischen Situation ihrer Umgebung. Nach B. Nowaczyk, B. Antczak-Górka, P. Gonera 1992

Abb. 2. Sosnowiec, Fst. 1, Gem. Śrem. Lage der Fundstelle im Gelände. Nach A. Michałowski 1994

Abb. 3. Sosnowiec, Fst. 1, Gem. Śrem. Plan der Fundstelle aus der Felddokumentation von J. Kostrzewski. Nach dem Wissenschaftlichen Archiv von S. Jasnosz

Abb. 4. Sosnowiec, Fst. 1, Gem. Śrem. Der vom Verfasser ausgefertigte Plan der Fundstelle auf Grund der Felddokumentation von J. Kostrzewski mit ungefähre Bestimmung der Abmessungen von freigelegten Objekten und mit dem Charakter deren Erfüllung. Nach A. Michałowski 1994

Abb. 5. Sosnowiec, Fst. 1, Gem. Śrem. Keramisches Material aus den Objekten: 1-2 – Grube 4; 3-4 – Grube 5; 5-6 – „über die Grube 5“; 8-10 – Grube 17a (Gez. B. Bednarczyk); 7 – Plan der Objekte 17a und 17b in der Felddokumentation von J. Kostrzewski. Nach dem Wissenschaftlichen Archiv von S. Jasnosz

Abb. 6. Sosnowiec, Fst. 1, Gem. Śrem. Fundgut aus den Objekten: 1-5 – Grube 17a; 6 – „über die Grube 22“; 7-11 – Grube 22 (1-5, 7-11 – Tongefäße, 6 – eisernes Messer). Gez. B. Bednarczyk

Abb. 7. Sosnowiec, Fst. 1, Gem. Śrem. Keramisches Material aus Grube 22. Gez. B. Bednarczyk

Abb. 8. Sosnowiec, Fst. 1, Gem. Śrem. Fundgut aus den Grube 22 (1-3, 5 – Tongefäße; 4 – Tonspinnwirtel; 6 – Schläfenring aus Bronze; 7 – eiserne Schere; 8 – eisernes Messer. Gez. B. Bednarczyk

Abb. 9. Sosnowiec, Fst. 1, Gem. Śrem. Fundgut aus der Schicht („lose Befunde“): 1-2 – eiserne Messer; 3-9 – Tongefäße. Gez. B. Bednarczyk

Abb. 10. Sosnowiec, Fst. 1, Gem. Śrem. Keramisches Material aus der Schicht („lose Befunde“). Gez. B. Bednarczyk

Abb. 11. Sosnowiec, Fst. 1, Gem. Śrem. Keramisches Material aus der Schicht („lose Befunde“). Gez. B. Bednarczyk

Abb. 12. Sosnowiec, Fst. 1, Gem. Śrem. Keramisches Material aus der Schicht („lose Befunde“). Gez. B. Bednarczyk

Abb. 13. Sosnowiec, Fst. 1, Gem. Śrem. Keramisches Material aus der Schicht („lose Befunde“). Gez. B. Bednarczyk

Abb. 14. Sosnowiec, Fst. 1, Gem. Śrem. A. Aufstellung der Gefäßbrandtypen. B. Aufstellung der Bodentypen. C. Aufstellung der Töpferzeichentypen. D. Aufstellung der Ornamentiktypen. Gez. B. Bednarczyk

ADAM KĘDZIERSKI

Nowe znaleziska średniowiecznych monet ze Starego Miasta w Kaliszu

W ostatnich latach znaleziono interesujące monety średniowieczne na terenie Starego Miasta w Kaliszu. Jedno wśród 6 znalezisk luźnych, odkryto przypadkowo w 2000 r. Był to **denar królewski Bolesława Śmiałego**, który znaleziono w czasie prac rolnych na posesji przy ul. Stare Miasto (ryc. 1; 2). Moneta zalegała płytko, w warstwie humusu. Teren znaleziska przeszukano za pomocą detektora metali, niestety bez pozytywnych rezultatów. Przeprowadzono tu również prace powierzchniowe, które przyniosły kilkadziesiąt fragmentów naczyń glinianych z XI i XII w. Miejsce odkrycia znajduje się w centrum osady rzemieślniczo-handlowej¹, niedaleko grodziska na Zawodziu. Wyróżnia się 4 typy denarów Bolesława Szczodrego², znanych łącznie z około 1600 egzemplarzy. Nowo odkryta moneta zaliczana jest do typu drugiego. Nieproporcjonalnie wyeksponowana głowa i miecz w dłoni władcy na awersie przyporządkowuje ten typ na okres królewski Bolesława, na lata 1076-1079, tzn. od koronacji po zeznanie z tronu. Interesujące jest również wyobrażenie rewersu, ze świątynią o trzech kopulastych wieżach. Przedstawienie to łączy z konkretnymi budowlami³, chociaż może to być tylko schematyczne odwzorowanie nieistniejącego kościoła. Na monecie zwracają uwagę znaki mennicze, umieszczane w celu kontroli jakości i wielkości poszczególnych mincerzy i warsztatów⁴. Wysoko rozwinięty system znaków świadczy o istnieniu w 2 połowie XI w. w czasach panowania Bolesława II wyspecjalizowanej mennicy⁵. Wielkość emisji denara królewskiego ocenia się na ponad 2 mln sztuk⁶. Na 2 połowę XI w., przypada wyraźna dominacja w obiegu pieniężnym na ziemiach polskich krzyżówek – anonimowych monet o saskim rodowodzie,

¹ A. Wędzki, *Kalisz w państwie wczesnopiastowskim i w okresie rozbitcia feudalnego*, [w:] W. Růsiński (red.), *Dzieje Kalisza*, Poznań 1977, s. 44-62, tam dalsza lit.

² Pierwszy, najpopularniejszy typ reprezentują monety z okresu książęcego. Przedstawiają one na awersie głowę i napis BOLEZLAUS, na rewersie jeźdźca włócznią. Drugi typ, tzw. królewski, znany z nieco mniejszej liczby egzemplarzy wyobraża po jednej stronie półpostać z ukoronowaną głową i mieczem w ręku, po drugiej budowlę z trzema wieżami. Trzeci typ znany z dwóch egzemplarzy przedstawia siedzącego władcę z mieczem na kolanach na awersie i scenę walki ze smokiem na rewersie. Opisane typy bite były w Krakowie. Ostatni, również rzadki typ, związany z warsztatem wrocławskim ma na jednej stronie wyryte imię Bolesław, zaś na drugiej głowę św. Jana, patrona miejscowej katedry (por. R. Kiersnowski, *Pieniądz kruszcowy w Polsce wczesnośredniowiecznej*, s. 301; K. Klinger, *Nieznany typ denara Bolesława Śmiałego*, „Wiadomości Numizmatyczne”, t. 10, z. 2, 1966, s. 95-99).

³ K. Stronczyński identyfikował przedstawienie na monecie z bramą kijowską, którą widział Bolesław w czasie wyprawy ruskiej (K. Stronczyński, *Dawne monety polskie dynastii Piastów i Jagiellonów*, t. 1, Piotrków 1883, s. 58). M. Gumowski łączył wyobrażenie budowli z pierwszą katedrą krakowską (M. Gumowski, *Corpus Nummorum Poloniae*, Kraków 1939, s. 210-211). K. Skwierczyński wysunął hipotezę o przedstawieniu na denarze odbudowanej w 1075 r. katedry w Gnieźnie, „Wiadomości Numizmatyczne”, t. 38, z. 3-4, 1994, s. 150.

⁴ Ibidem, s. 61-65.

⁵ Powstanie wydajnych warsztatów menniczych można wiązać z zatrudnieniem przez Bolesława saskich mincerzy (R. Kiersnowski, op. cit., s. 79).

⁶ S. Suchodolski na podstawie 453 egzemplarzy denarów królewskich Bolesława Szczodrego wyodrębnił 208 stempli awersu i 268 rewersu, rekonstruując przybliżoną wielkość produkcji (S. Suchodolski, *Mennictwo polskie w XI i XII wieku*, Wrocław 1973, s. 98, 99).

Oprac. A. Kędziński

Ryc. 1. Kalisz-Stare Miasto. Miejsca odkrycia średniowiecznych monet. A – znalezisko denara Bolesława Śmiałego; X – wykopy archeologiczne 2001-2002 r.

produkowanych na dużą skalę, również w Polsce⁷. Znaleziska denarów Szczodrego, bitych w Krakowie, należą do rzadkości, ich odkrycia koncentrują się w Małopolsce i w mniejszym stopniu na Śląsku⁸. Denar z Kalisza jest drugim w Wielkopolsce po Gnieźnie⁹ znaleziskiem tego typu. Świadczy to o niewielkim w obiegu pieniężnym tej dzielnicy udziale monet Śmiałego, wykonanych ze srebra słabej próby¹⁰, niewątpliwie gorszej od współczesnych im krzyżówek¹¹. Zapewne względy ekonomiczne doprowadziły do niechętnego przyjmowania mało wartościowych monet króla, zawężając ich użycie w Wielkopolsce do bieżącej wymiany, a nie do funkcji tezauryzacyjnych, które pełniły tu krzyżówki.

Pozostałe 5 monet średniowiecznych odkryto w czasie ratowniczych badań wykopaliskowych prowadzonych przez Instytut Archeologii i Etnologii PAN w latach 2001-2002¹².

⁷ A. Kędziński, *Polskie denary krzyżowe w skarbie ze Słuszkowa*, „Wiadomości Numizmatyczne”, t. 42, z. 1-2, 1998, s. 21-48.

⁸ R. Kiersnowski, op. cit., s. 298, 299; S. Suchodolski, op. cit., s. 79.

⁹ Jedynym znanym dotychczas znaleziskiem monet Bolesława Śmiałego w Wielkopolsce jest odkrycie denara królewskiego w katedrze gnieźnieńskiej (por. J. Żak, *Uzupełnienie do inwentarza*, [w:] *Wczesnośredniowieczne skarby srebrne z Małopolski, Śląska, Warmii i Mazur. Materiały*, Wrocław 1966, s. 87)

¹⁰ Denary królewskie Bolesława Szczodrego zawierały przeciętnie 0,166 g czystego srebra (S. Suchodolski, op. cit., s. 133).

¹¹ Młodsze od monet Bolesława II denary krzyżowe z końca XI w., ze skarbu ze Słuszkowa, zawierały przeciętnie 0,396 g kruszcu (A. Kędziński, op. cit., s. 41).

¹² Badania te są kontynuacją prac rozpoczętych przez ówczesny Instytut Historii Kultury Materialnej PAN w latach 50. XX w. (por. I. Dąbrowska, J. Rauhutowa, T. Uzdowska, *Materiały wczesnośredniowieczne z Kalisza i Piwoniec*, MW, t. 5, 1960, s. 7n.).

Ryc. 2. Kalisz-Stare Miasto. Denar królewski Bolesława Śmiałego

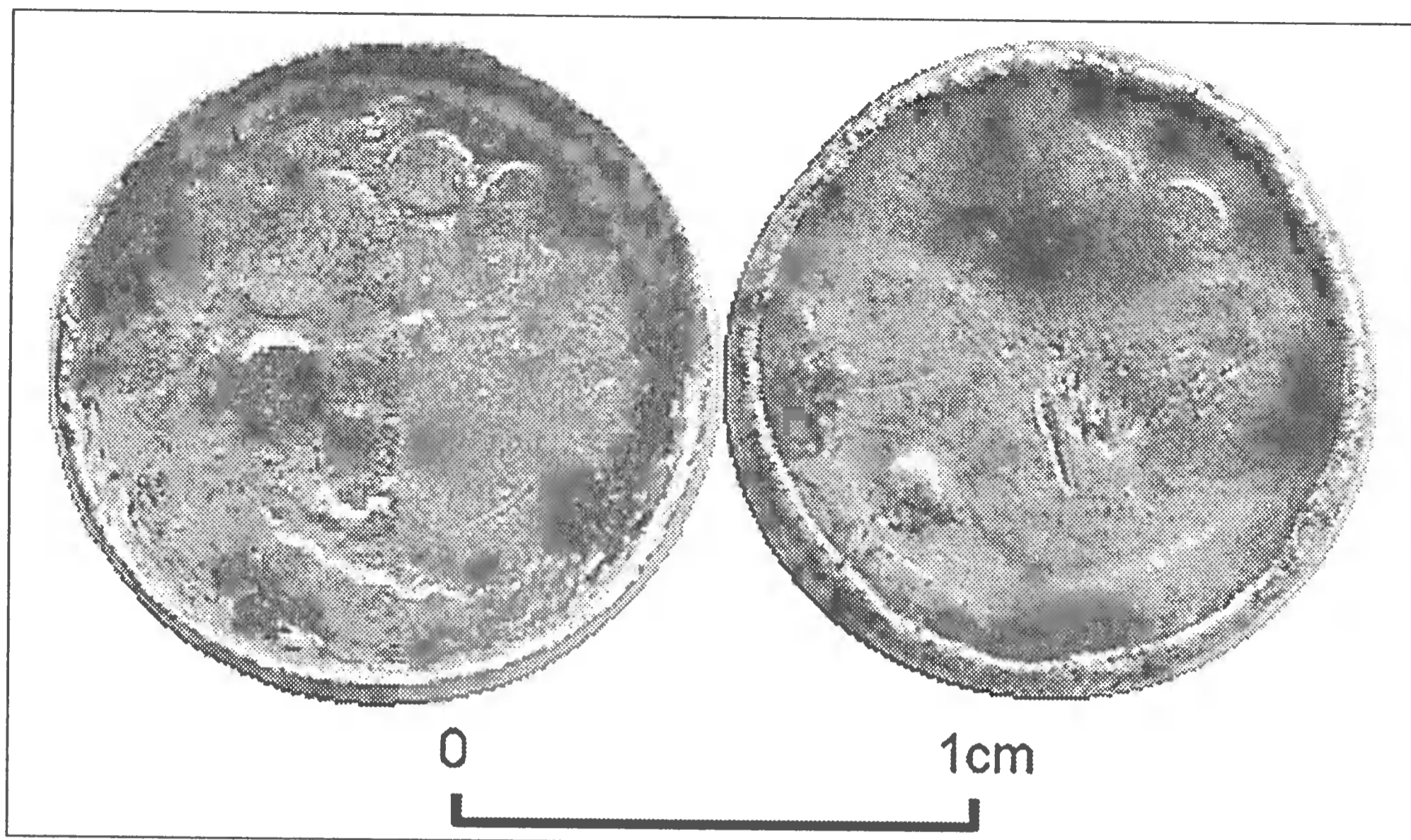
Fot. A. Kędziński

Ryc. 3. Kalisz-Stare Miasto. Denar tzw. krzyżowy z wyobrażeniem krzyża peretkowego

Fot. A. Kędziński

Prace te miały na celu rozpoznanie wczesnośredniowiecznego układu urbanistycznego Starego Miasta, dzielnicy zabudowanej dziś w dużej części. Ogółem wytyczono 6 wykopów (ryc. 1). W wyniku badań natrafiono na średniowieczne i nowożytnie poziomy osadnicze. Najciekawszym odkryciem było zlokalizowanie produkcyjnej części osady w wykopie nr 2 ul. Bolesława Pobożnego 59 – parking firmy „Servisco”), gdzie we wczesnośredniowieczny poziom użytkowy wkopane były obiekty produkcyjne, związane z obróbką żelaza i kości.

Ryc. 4. Kalisz-Stare Miasto. Denar tzw. krzyżowy z wyobrażeniem krzyża perełkowego

Fot. A. Kędziński

W opisywanej warstwie (warstwa nr 3) znaleziono 2 **denary krzyżowe** (ryc. 3; 4). Oba egzemplarze zaliczane są do typu V¹³, z wyobrażeniem krzyża z wieńcem pereł na awersie i krzyżem kawalerskim na rewersie. Ukształtowanie wieńca pereł po linii okręgu oraz stosunkowo niewielka średnica, zaliczają te monety do najmłodszych odmian typu V. Egzemplarz nr 3 pochodzi z początków ostatniej ćwierci XI w., a zabytek nr 4 z jej końca. Monety tego typu były pieniądzem obiegowym w XI-wiecznej Polsce¹⁴. Nadal nierozstrzygniętą kwestią jest problem pochodzenia krzyżówek. Starsze odmiany z 1 połowy XI w. związane są z mennictwem saskim, ale część odmian młodszych, z 2 połowy XI i początków XII w., pochodzi z polskich warsztatów (por. przypis 7). Ustalenie proveniencji znalezionych na Starym Mieście monet jest jednak bardzo trudna, tego typu denary znajdowane są zarówno w Saksonii jak i w Polsce, co może wskazywać na ich zachodnie pochodzenie, zgodne z przepływem srebra we wczesnym średniowieczu, z bogatej w kruszec Saksonii na ziemię polskie¹⁵. Podobne problemy stwarza znalezienie producentów tych krzyżówek. Brak napisów zastąpionych przez pseudolegendę i uniwersalne w średniowiecznej Europie wyobrażenia symboli chrześcijaństwa na monetach, nie pozwalają na wskazanie emitentów, których szukać można albo wśród biskupów saskich, albo tamtejszych władców świeckich.

Pozostałe monety średniowieczne odkryte w czasie prac archeologicznych na Starym Mieście pochodzą z przemieszanych poziomów. W wykopie nr 2, w warstwie podhumusowej (oznaczonej numerem 2), **znaleziono trzeciak Władysława Jagiełły** (ryc. 5). Moneta na awersie przedstawia podwójny krzyż jagielloński bez znaków pod jego dolnymi ramionami,

¹³ Klasyfikacja według M. Gumowskiego, *Corpus Nummorum Poloniae*, Kraków 1939.

¹⁴ Denary krzyżowe tego typu znane są ze skarbów z okolic Kalisza, jak chociażby ze Słuszkowa czy Ogorzelczyna (por. A. Kędziński, *Wczesnośredniowieczny skarb denarów krzyżowych z miejscowości Słuszków koło Kalisza*, [w:] T. Baranowski (red.), *Kalisz wczesnośredniowieczny*, Kalisz 1998, s. 91-107; A. Tabaka, *Wczesnośredniowieczny skarb monet z Ogorzelczyna, pow. Turzek*, „Wiadomości Numizmatyczne”, t. 45, z. 2, 2001, s.177-197.

¹⁵ R. Kiersnowski, *Kilka uwag o znaleziskach monet wczesnośredniowiecznych z Polabia*, *SIAn*, t. 8, 1961, s.157-193.

Ryc. 5. Kalisz-Stare Miasto. Trzeciak Władysława Jagiełły

Fot. A. Kędzierski

nad krzyżem literę W i napis w otoku: MONE WLADISLAI, natomiast na rewersie widać orła jagiellońskiego, w otoku napis: REGIS POLONIE. Trzeciak ten należy do typu VI według S. Kubiak, najmłodszego, produkowanego w mennicy krakowskiej od 1407 do 1414 r.¹⁶ Moneta znana jest z wielu znalezisk z terenu Polski, także ze skarbów z miejscowości położonych niedaleko Kalisza: Kościelnej Wsi i Płesów koło Wieruszowa¹⁷.

W wykopie nr 4 (ul. Stare Miasto 20), w warstwie pod próchnicą, odkryto **denar Władysława Warneńczyka** (ryc. 6). Moneta przedstawia na awersie koronę z połączonymi górnymi i dolnymi płatkami lilii, na rewersie orła jagiellońskiego. Wyobrażenie awersu klasyfikuje monetę do typu II/2 według S. Kubiak¹⁸. Jego produkcja odbywała się w mennicy krakowskiej, co najmniej przez cały okres panowania Warneńczyka, być może nawet do momentu wstąpienia na tron Kazimierza. Denary jagiellońskie są najczęściej odkrywaną monetą polskiego średniowiecza, co może świadczyć o jej masowej produkcji. Chociażby duże skarby z okolic Kalisza: z Kościelnej Wsi i Kobierna¹⁹ przemawiają za ich znaczącym udziałem w obiegu pieniądza XV-wiecznej Polski.

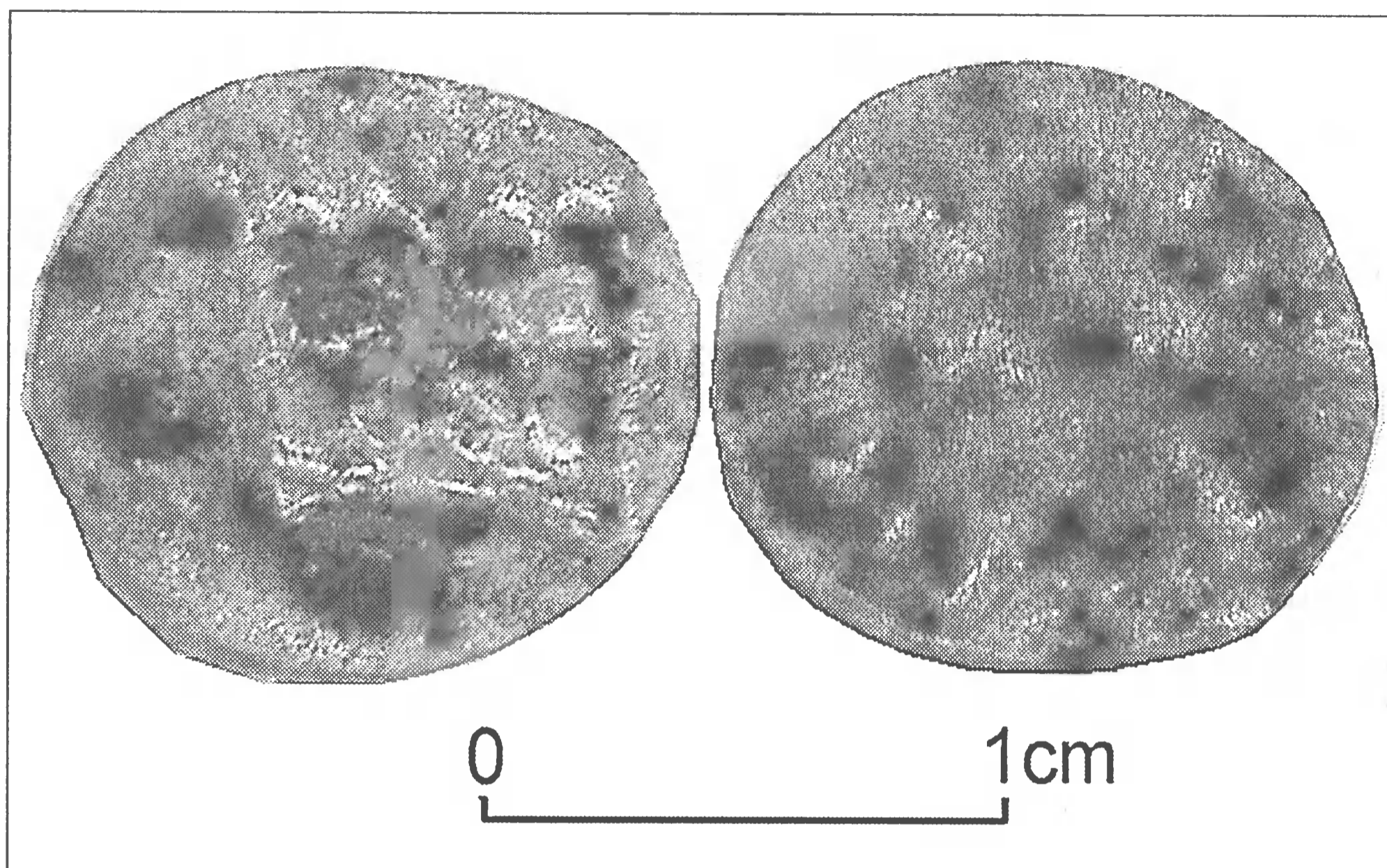
Zapewne najmłodszą średniowieczną monetą z badań wykopaliskowych na Starym Mieście jest **falszerstwo** z epoki **denara Władysława Warneńczyka** (ryc. 7). Monetę znaleziono w wykopie nr 6, w warstwie próchnicy. Naśladuje on wcześniej opisany egzemplarz typu II/2. Wyobrażenie na monecie wykonane jest jednak mniej starannie, a użyty krążek wykonany jest z miedzi a nie ze srebra. Falszowanie denarów jagiellońskich jest w tym czasie dość rozpowszechnionym procederem. Nieskomplikowane przedstawienie na monecie

¹⁶ S. Kubiak, *Monety pierwszych Jagiellonów (1386-1444)*, Wrocław 1970, s. 76-86.

¹⁷ S. Kubiak, B. Paszkiewicz, *Znaleziska monet z lat 1146-1500 z terenu Polski. Inventarz.*, Poznań, s. 284-286, 404-405.

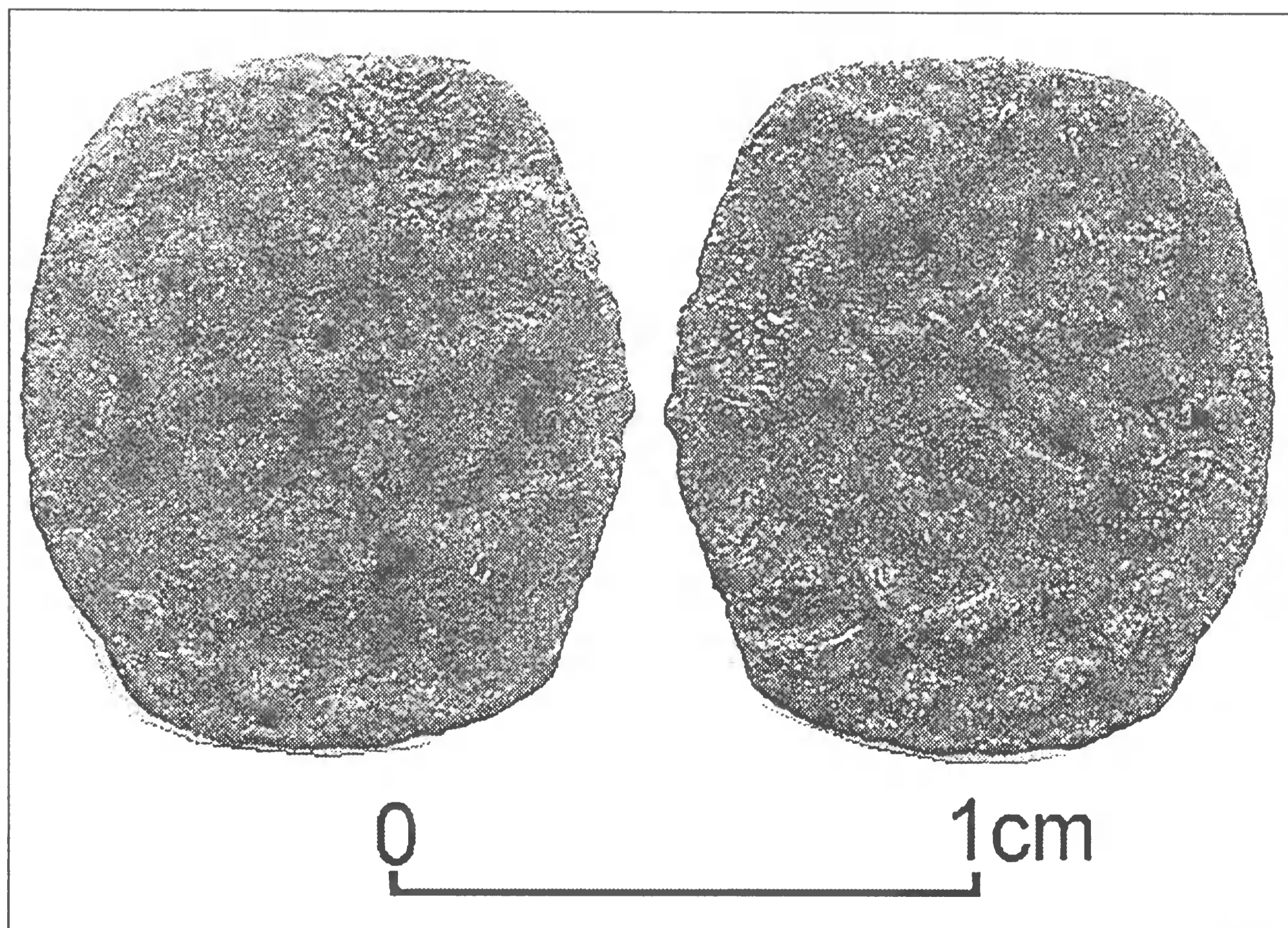
¹⁸ S. Kubiak, op. cit., s. 86-110.

¹⁹ S. Kubiak, B. Paszkiewicz, op. cit., s. 284-286, 275, 276.

Ryc. 6. Kalisz-Stare Miasto. Denar Władysława Warneńczyka

Fot. A. Kędziński

Ryc. 7. Kalisz-Stare Miasto. Fałszerstwo z epoki denara Władysława Warneńczyka

Fot. A. Kędziński

korony i orła, brak legendy i słabe srebro użyte do emisji oryginalnych, pozwoliło masowo fałszować tego typu pieniądź.

Odkryte ostatnio monety na terenie Starego Miasta w Kaliszu dostarczyły ciekawych wskazówek dotyczących obiegu pieniądza w regionie kaliskim. Wszystkie zaliczyć można do tzw. znalezisk luźnych i wszystkie, poza denarem Bolesława Śmiałego, należą do popularnych emisji, znanych z cyrkulacji monet w Wielkopolsce średniowiecznej. Dwa starsze zabytki, tzw. krzyżówki, odkryto w warstwie wczesnośredniowiecznej, odpowiadającej czasom ich obiegu, co ma pierwszorzędne znaczenie przy datowaniu osady produkcyjnej na Starym Mieście w Kaliszu. Natomiast denar Śmiałego i monety jagiellońskie znalezione na złożu wtórnym, w warstwach zniszczonych przez prace rolne, nie mają walorów chronologicznych (w odniesieniu do warstwy), ale potwierdzają na tym terenie ciągłość osadnictwa w średniowieczu.

Katalog

Bolesław Śmiały (1058-1079)

1. Denar królewski (ryc. 2)

Av. Popiersie w lewo, w koronie na głowie i z mieczem w ręku, za głową znaki mennicze +Z.

Rv. Budowla o 3 kopułach, po jej obu stronach znaki mennicze ::.

Srebro, waga 0,684, średnica 13,3 mm, brzeg z podniesioną krawędzią.

Saksonia (?)

1. Denar krzyżowy, typ V, odmiana CNP 620-621 (ryc. 3).

Av. W obwódce krzyż z wieńcem o kształcie okręgu złożonym z 12 pereł, w otoku znaki:

\ / ▲ [x] ▲ ▲ [?] ● ● ● ● .

Rv. W obwódce krzyż kawalerski, między jego ramionami znaki ∇ • ∇ •, w otoku:

∇ ▲ ▲ [?] ▲ ▲ ● < [x] • ▲ .

Srebro, waga 0,595g, średnica 14mm, brzeg z podniesioną krawędzią.

Wykop IIA, warstwa 3, nr inw. 15/2002.

2. Denar krzyżowy, typ V, odmiana CNP 648 (ryc. 4)

Av. W obwódce krzyż z wieńcem 8 pereł, o kształcie okręgu i ∞ między jego ramionami, w otoku znaki niewidoczne.

Rv. W obwódce krzyż kawalerski, między jego ramionami znaki + • + •, otoku znaki niewidoczne.

Srebro, waga 0,815g, średnica 12,5mm, brzeg z podniesioną krawędzią.

Wykop IIA, warstwa 3, nr inw. 12/2002.

Władysław Jagiełło (1386-1434)

1. Trzeciak, typ VI wg S. Kubiak (ryc. 5).

Av. Podwójny krzyż w tarczy, nad nią litera W, w otoku napis: MONE + WLADISLAI.

Rv. Orzeł jagielloński, w otoku napis: REGIS POLONIE +.

Srebro, waga 0,655g, średnica 16 mm.

Wykop IIA, warstwa 2, nr inw. 23/2002.

Władysław Warneńczyk (1434-1444)

1. Denar, typ II/2 wg S. Kubiak (ryc. 6).

Av. Korona.

Rv. Orzeł jagielloński.

Srebro, waga 0,470g, średnica 12,5 mm.

Wykop IV, warstwa 2, nr inw. 6/2001.

2. Denar, typ II/2 wg S. Kubiak – fałszerstwo z epoki (ryc. 7).

Av. Korona w obwódce z pereł.

Rv. Orzeł jagielloński w obwódce z pereł.

Miedź, waga 0,362g, średnica 13 mm, moneta wybita niecentrycznie.

Wykop VIC, warstwa 3, nr inw. 4/2002.

Adres autora:

mgr Adam Kędziński

Instytut Archeologii i Etnologii PAN

Kaliskie Stanowisko Archeologiczne

ul. Młynarska 33

62-800 Kalisz

Neue Befunde der mittelalterlichen Münzen aus dem Gebiet von Stare Miasto in Kalisz

Zusammenfassung

Die letzten Jahre haben einige interessante Freilegungen von mittelalterlichen Münzen auf dem Gebiet von Stare Miasto in Kalisz, im Frühmittelalter einer Handels-Handwerkssiedlung, unweit von der Burg auf Zawodzie (Abb. 1), gebracht. Der in numismatischer Hinsicht interessanteste Fund ist zweifellos der Königsdenar von Bolesław Śmiały (Abb. 2), der in Kraków zwischen 1076 und 1079 geschlagen wurde. Die Münze wurde zufällig in der Humusschicht, während der Gartenarbeiten im Gebiet von Stare Miasto freigelegt. Es ist der zweite Denar dieses Typs, neben dem aus Gniezno, der in Großpolen gefunden wurde. Diese Denare trifft man vor allem in Südpolen. Die übrigen numismatischen Befunde wurden während der archäologischen Rettungsgrabungen freigelegt, die das Institut für Archäologie und Ethnologie der Polnischen Akademie der Wissenschaften führte. In der Grabungsfläche am Rande der ehemaligen Siedlung wurden in deren Produktionsteil (Grabungsfläche 21 in der Bolesław Pobożny-Straße 59) ein frühmittelalterlicher Siedlungshorizont gefunden, in dem 2 Kreuzdenare (Abb. 3, 4) freigelegt wurden. Es war eine Umlaufmünze in Polen im 11. Jh., mit charakteristisch erhobenem Rand, die in Sachsen und Polen hergestellt war. Die Metrologie, Vorstellungsart und der erhaltene Münzrand datieren die Funde in das letzte Viertel des 11. Jh. Die übrigen mittelalterlichen Münzen aus den Untersuchungen in Stare Miasto wurden in vermischten Schichten freigelegt. Der älteste ist ein Denar von Władysław Jagiełło (Abb. 5), der in Kraków in den Jahren 1407-1411 geschlagen war. Der Fund wurde in der Unterhumusschicht gefunden (Grabungsfläche 2). Die nächste Münze aus den archäologischen Untersuchungen war der Denar von Władysław Warneńczyk (Abb. 6), der unter der Humuserde (Grabungsfläche 4, Stare Miasto-Straße 20) gefunden ist. Seine Produktion fand in der Krakauer Münzstätte in der ganzen Regierungszeit von Władysław Warneńczyk statt. Die letzte von den neulich freigelegten mittelalterlichen Münzen ist der

falsche Jagellonische Denar (Abb. 7), der aus der Ackerbodenschicht (Grabungsfläche 6, Bolesław Pobożny-Straße 44) stammt. Er ahmt das früher beschriebene Exemplar nach, wurde aber aus Kupfer und nicht aus Silber ausgeführt und hat barbarisierte Darstellungen.

Abbildungen

Abb. 1. Kalisz-Stare Miasto. Freilegungsstelle der mittelalterlichen Münzen.

Abb. 2. Kalisz-Stare Miasto. Königsdenar von Bolesław Śmiały. Photo: A. Kędzierski

Abb. 3. Kalisz-Stare Miasto. Der so gen. Kreuzdenar mit Vorstellung eines Perlenkreuzes. Photo: A. Kędzierski

Abb. 4. Kalisz-Stare Miasto. Der so gen. Kreuzdenar mit Vorstellung eines Perlenkreuzes. Photo: A. Kędzierski

Abb. 5. Kalisz-Stare Miasto. Denar von Władysław Jagiełło. Photo: A. Kędzierski

Abb. 6. Kalisz-Stare Miasto. Denar von Władysław Warneńczyk. Photo: A. Kędzierski

Abb. 7. Kalisz-Stare Miasto. Fälschung eines Denars von Władysław Warneńczyk. Photo: A. Kędzierski

MAREK WRÓBEL

Nieznane grodzisko średniowieczne i nowożytny dwór na kopcu ze Smyczyny, gm Lipno, woj. Wielkopolskie (AZP 62-23/35; Smyczyna, Stan. 20)

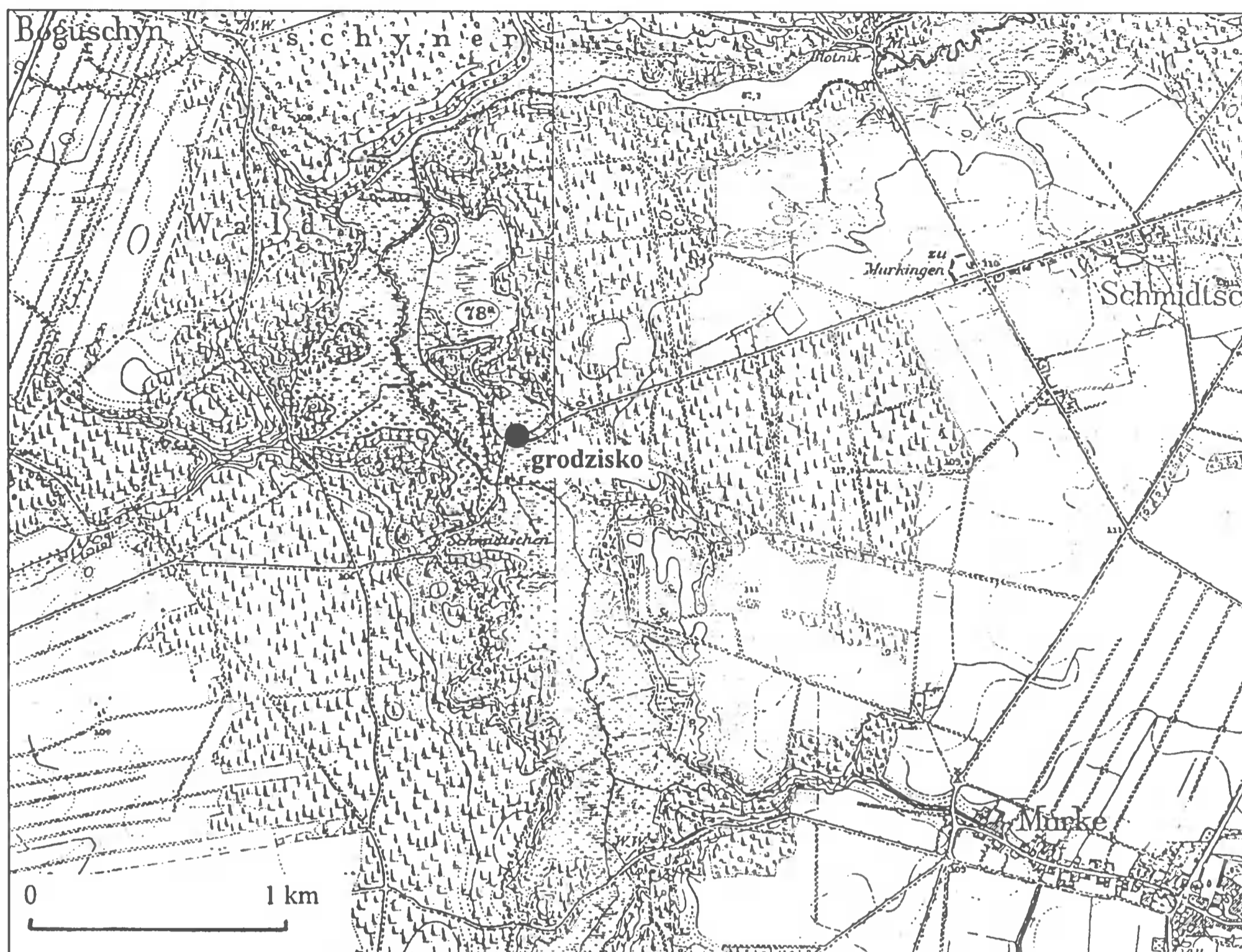
Wstęp

W dniu 14.04.2002 r. i 15.02.2003 r. przeprowadzono rekonesans konserwatorski w rejonie wsi Smyczyna, gm. Lipno, woj. wielkopolskie. Na terenach leśnych, położonych w dolinie Samicy w pobliżu osady Błotkowo i zabudowań dawnego leśnictwa Smyczyna, odkryto pozostałości grodziska-dworu (ryc. 1). Rysuje się ono w terenie w formie kopca o średnicy około 40 m i wysokości 1-3 m. Na kulminacji widoczne jest niewielkie wklęsnięcie.

Grodzisko w południowej części nasypu zostało zniszczone przez drogę poprowadzoną w okresie późniejszym (ryc. 2), wiodącą przez groblę jednego z młynów, wzmiankowanych

Ryc. 1. Smyczyna, gm. Lipno. Lokalizacja grodziska-dworu

Ryc. 2. Smyczyna, gm. Lipno. Lokalizacja grodziska-dworu na mapie z roku 1894

w tym rejonie od połowy XV w.¹ Prawdopodobnie pozostałością po młynie jest niewielki kopiec, kształtem zbliżony do prostokąta, znajdujący się w niewielkim oddaleniu od grodziska, którego dłuższy bok ma około 10 m, krótszy zwrócony jest w stronę ciek. Został on odkryty w trakcie drugiej lustracji przeprowadzonej 15.02.2003 r.

W odsłoniętej partii nasypu grodu-dworu, którego jądro zbudowano z gliny i kamieni, odkryto 2 grudki polepy oraz 2 fragmenty glinianych naczyń toczonych na kole garncarskim: jeden wypalony w atmosferze utleniającej, ornamentowany zwielokrotnionym motywem linii rytych, drugi wypalony w atmosferze redukcyjnej. Wstępnie możemy je datować na późne średniowiecze i wiązać z grodową siedzibą rycerską (w formie wieży na kopcu). Zarejestrowano również 6 fragmentów naczyń ceramicznych, w części szkliwionych; wyróżniono 3 fragmenty wylewów i 2 brzuśce nieornamentowane. Ten materiał datujemy na XVI-2 połowę XVII w. i łączymy z dworem na kopcu.

Wyniki badań powierzchniowo-sondażowych

Nasypów nie odkryto podczas prac inwentaryzacyjnych prowadzonych przez Pracownię Konserwacji Zabytków z Wrocławia w roku 1980, które były związane z planowaną budową zbiornika retencyjnego „Boguszyn” (ryc. 3), ani w 1982 r. podczas badań powierzchniowych

¹ Słownik Historyczno-Geograficzny Województwa Poznańskiego w średniowieczu, cz. I, z. 1, Poznań 1982, s. 80, 81.

prowadzonych w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski (AZP). Przy opracowywaniu karty stanowiska nawiązano do ustaleń Z. Lissaka i W. Piszczalowskiego². Te z kolei nie zostały uwzględnione w badaniach A. Prinke w 1982 r.³

W trakcie prac prowadzonych od 15 do 30.07.1980 r. Z. Lissak i W. Piszczalowski odkryli 19 punktów archeologicznych. Przeważnie koncentrują się one na piaszczystych wydmach, na zachód i północny zachód od wymienionego grodziska. Na każdym stanowisku przeprowadzono badania sondażowe, zakładając wykop o wymiarze 1x5 m.

Średniowieczny materiał ceramiczny został wyróżniony przez wspomnianych badaczy na 9 stanowiskach (ryc. 3); tylko w jednym przypadku datowanie zostało potwierdzone wynikami badań sondażowych:

1. Smyczyna, stan. 1 – osada średniowieczna z XIII-XIV w.; z powierzchni zebrano 35 fragmentów naczyń glinianych, 7 fragmentów polepy; sondaż ujawnił 8 fragmentów naczyń ceramicznych, gwóźdź żelazny, fragment nieokreślonego przedmiotu z żelaza oraz 7 fragmentów polepy (materiał archeologiczny odkryto w warstwie próchnicy o grubości 0,3 m);

2. Smyczyna, stan. 2 – ślad osadniczy z średniowiecza; z powierzchni pochodzą 2 fragmenty naczyń glinianych; badania sondażowe zakończyły się wynikiem negatywnym;

3. Smyczyna, stan. 3 – ślad osadniczy z średniowiecza; z powierzchni zebrano 1 fragment naczynia glinianego; badania sondażowe – wynik negatywny;

4. Smyczyna, stan. 4 – ślad osadniczy z średniowiecza; 1 fragment naczynia glinianego z powierzchni stanowiska; badania sondażowe zakończone wynikiem negatywnym;

5. Smyczyna, stan. 5 – ślad osadniczy z średniowiecza; z powierzchni stanowiska pochodzi 1 fragment naczynia ceramicznego; sondaż dał wynik negatywny;

6. Smyczyna, stan. 7 – ślad osadniczy z średniowiecza; z powierzchni zebrano 1 fragment glinianego naczynia; badania sondażowe zakończyły się wynikiem negatywnym;

7. Smyczyna, stan. 12 – średniowieczna osada; z powierzchni stanowiska pochodzi 5 fragmentów glinianych naczyń; sondaż – wynik negatywny;

8. Smyczyna, stan. 17 – ślad osadniczy z średniowiecza; z powierzchni stanowiska znane są 2 fragmenty naczyń ceramicznych; badania sondażowe zakończyły się wynikiem negatywnym;

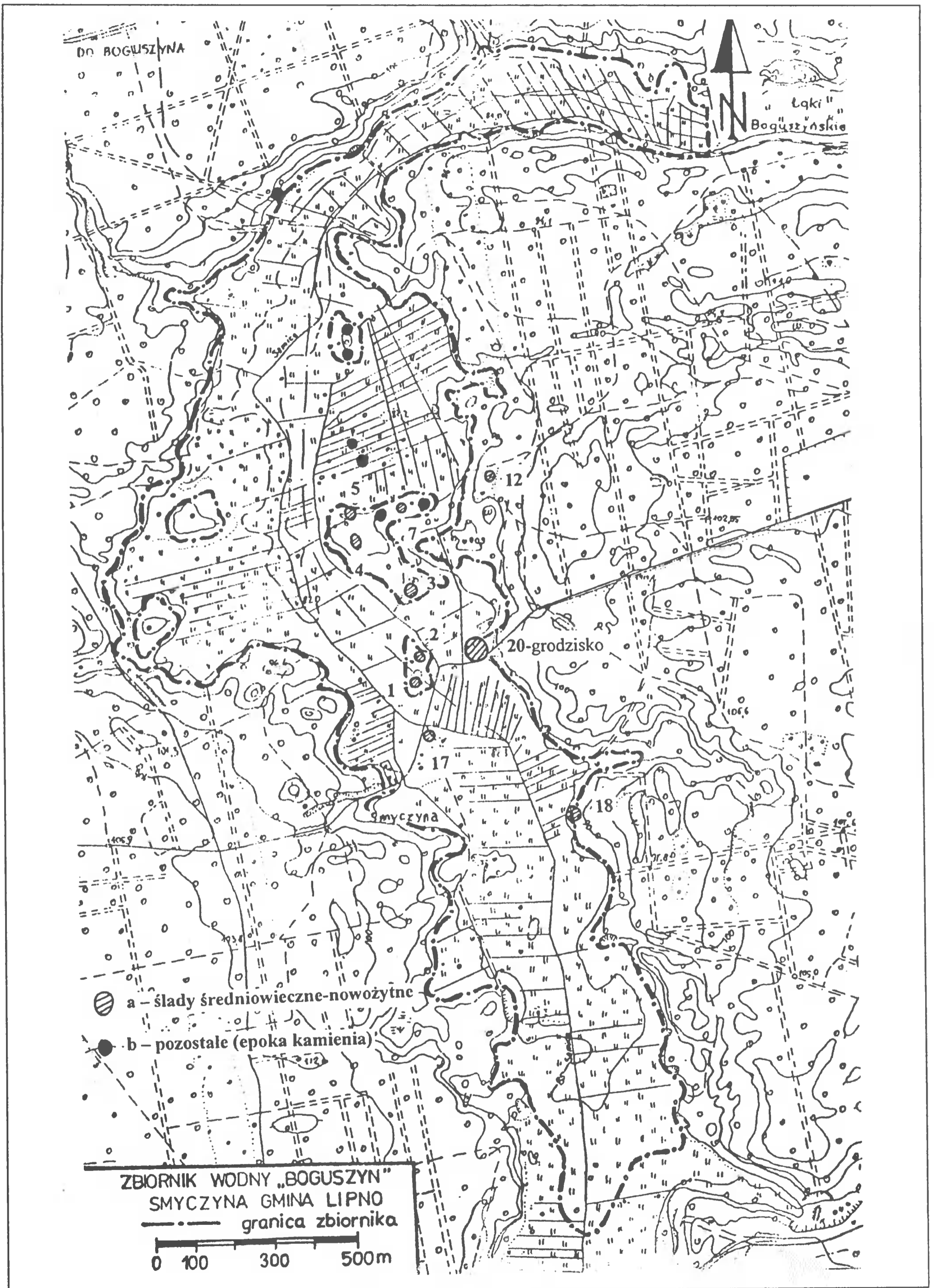
9. Smyczyna, stan. 18 – średniowieczna osada; z powierzchni zebrano 4 fragmenty naczyń glinianych; sondaż dał wynik negatywny.

Przeprowadzone na ówczesne potrzeby badania powierzchniowo-sondażowe tylko w części spełniły podstawowe oczekiwania konserwatorskie. Zostało bowiem zasygnalizowane niebezpieczeństwo zniszczenia obiektów archeologicznych. Jednakże w kontekście ujawnionego ostatnio grodziska-dworu i prawdopodobnego młyna, zarejestrowany w roku 1980 materiał został poddany ponownej ocenie. Jej ustalenia weryfikują informacje zawarte w cytowanym powyżej opracowaniu.

Ze **Smyczyny, stan. 1**, pochodzi materiał z wczesnego średniowiecza, datowany na fazę E (około 1050-1250 r.), w postaci 2 brzuśców zdobionych liniami rytymi. Ponadto znaleziono 1 brzusiec niezdobiony z późnego średniowiecza, 3 wylewy późnośredniowiecznych naczyń (2 koloru szarego i 1 kremowy – ryc. 4:10-12), 6 brzuśców naczyń późnośredniowiecznych zdobionych liniami rytymi (4 barwy kremowej, 2 szarej – ryc. 4:1, 3-5, 7)

² Z. Lissak, W. Piszczalowski, *Zbiornik wodny „Boguszyn”, woj. leszczyńskie. Sprawozdanie z badań i dokumentacja*, Wrocław 1980 (mps w archiwum Regionalnego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków w Trzebinach koło Leszna).

³ A. Prinke, *Sprawozdanie i dokumentacja z badań AZP na obszarze 62-23* (mps w Archiwum Naukowym Muzeum Archeologicznego w Poznaniu).

Wg Z. Lissak, W. Piszczalowski 1980, z uzupełnieniami autora

Ryc. 3. Smyczyna, gm. Lipno. Lokalizacja grodziska i pozostałych stanowisk archeologicznych w obrębie projektowanego zbiornika „Boguszyn”

oraz 25 brzuśców niezdobionych (16 koloru szarego, 4 ceglatego, 5 kremowego) i 2 dna naczyń z późnego średniowiecza. Odkryto też część przydenną naczynia późnośredniowiecznego oraz ceramikę z czasów nowożytnych (XVIII w.): 1 brzusiec zdobiony, szkliwiony dwustronnie (szkliwo żółte) i 1 brzusiec niezdobiony. Z sondaża pochodzi materiał datowany na późne średniowiecze. Poza żelaznym gwoździem (ryc. 4:9) i fragmentem nieokreślonego przedmiotu z żelaza, wyróżniono fragmenty glinianych naczyń wypalonych w atmosferze redukcyjnej (np. ryc. 4:6, 8), 7 fragmentów polepy, m.in. z negatywem żerdzi, sieczki i słomy.

W przypadku **Smyczyny, stan. 2**, wyróżniono 1 fragment brzuśca zdobionego (ryc. 4:2), który należy datować na późne średniowiecze. Z kolei ze **Smyczyny, stan. 3**, pochodzi 1 fragment dna z XVIII/XIX w., a ze **Smyczyny, stan. 4**, fragment szarego dna z naczynia datowanego na późne średniowiecze. W **Smyczynie, stan. 5**, odkryto fragment zdobionego brzuśca ceglatego, datowany na XVIII w., natomiast w **Smyczynie, stan. 7**, stwierdzono fragment brzuśca niezdobionego z późnego średniowiecza, a w **Smyczynie, stan. 12**, fragment wylewu (ryc. 4:13) i brzuśca niezdobionego z późnego średniowiecza oraz ułamek brzuśca niezdobionego z XIX w. W **Smyczynie, stan. 17**, natrafiono na 2 brzuśce niezdobione (ceglasty i szary) z okresu nowożytnego (XVII-XVIII w.), w **Smyczynie, stan. 18**, odkryto 2 fragmenty naczyń glinianych z fazy E wczesnego średniowiecza w Wielkopolsce (ułamek wylewu zdobionego przykrawędnie i fragment dna) oraz 1 ułamek brzuśca zdobionego z późnego średniowiecza. Z **grodziska w Smyczynie, stan. 20**, pochodzi fragment brzuśca zdobionego liniami rytymi oraz grudka polepy z późnego średniowiecza.

Informacje historyczne

Zapewne w tym miejscu (**Smyczyna, stan. 20**) należy widzieć pierwotną siedzibę rodu Kotwiczów-Radomickich. W 1509 r. wymieniony zostaje dwór, własność Jana i Wojciecha Radomickich, odziedziczony po stryju Bernardzie, którzy dzielą się jego połową z bratem Andrzejem⁴. Dwór zostaje wymieniony także przy okazji transakcji sprzedaży przez Andrzeja, bratu stryjecznemu Piotrowi Radomickiemu. Jej przedmiotem był dwór stary i staw i rybnik, 1/2 młyna „Wielgi Młyn” i 1/2 młyna „Błotkowskiego”. W tymże 1513 r. Piotr, syn Jana Radomickiego, budowniczego dworu, daje w dziale dwór z placem, dwiema sadzawkami rybnymi i ogrodem „ojczystym” temu samemu Andrzejowi. Jeszcze w tym samym roku Andrzej Radomicki „*dwór stary i staw koło kuchni dworu i sadzawkę koło obory, łożysko stawu pod Gawronami i sad koło dworu i 1/2 Wielkiego Młyna, 1/2 Młyna Blitkowskiego, łany w Radomicku i Boguszynie*” daje bratu stryjecznemu Piotrowi⁵. W 1538 r. Tomasz i Maciej Radomiccy zobowiązują się sprzedać dwór w Radomicku bratu Stanisławowi⁶. Zapewne wyludnienie tego terenu powodowało trudności ekonomiczne Radomickich. Świadczy o tym pośrednio opuszczenie Smyczyny, odnotowane w 1543, 1561, 1575 i 1578, która ponownie zostaje zasiedlona dopiero około roku 1580. W 1624 r. w Smyczynie, należącej do Jakuba Rostworowskiego, wymienione są: „*grunt Mille (Grunthmile), Kobeli młyn i stawy*”⁷.

Powstanie siedzib rycerskich w rejonie Leszna w 2 połowie XIV w., w części możemy łączyć z rodem Kotwiczów, który zasiedlił w tym okresie pogranicze Śląska i Wielkopolski. W 1418 r. w Boguszynie wymieniony jest Zewrzyd Kotwicz⁸, w Krzycku (Małe, Wielkie)

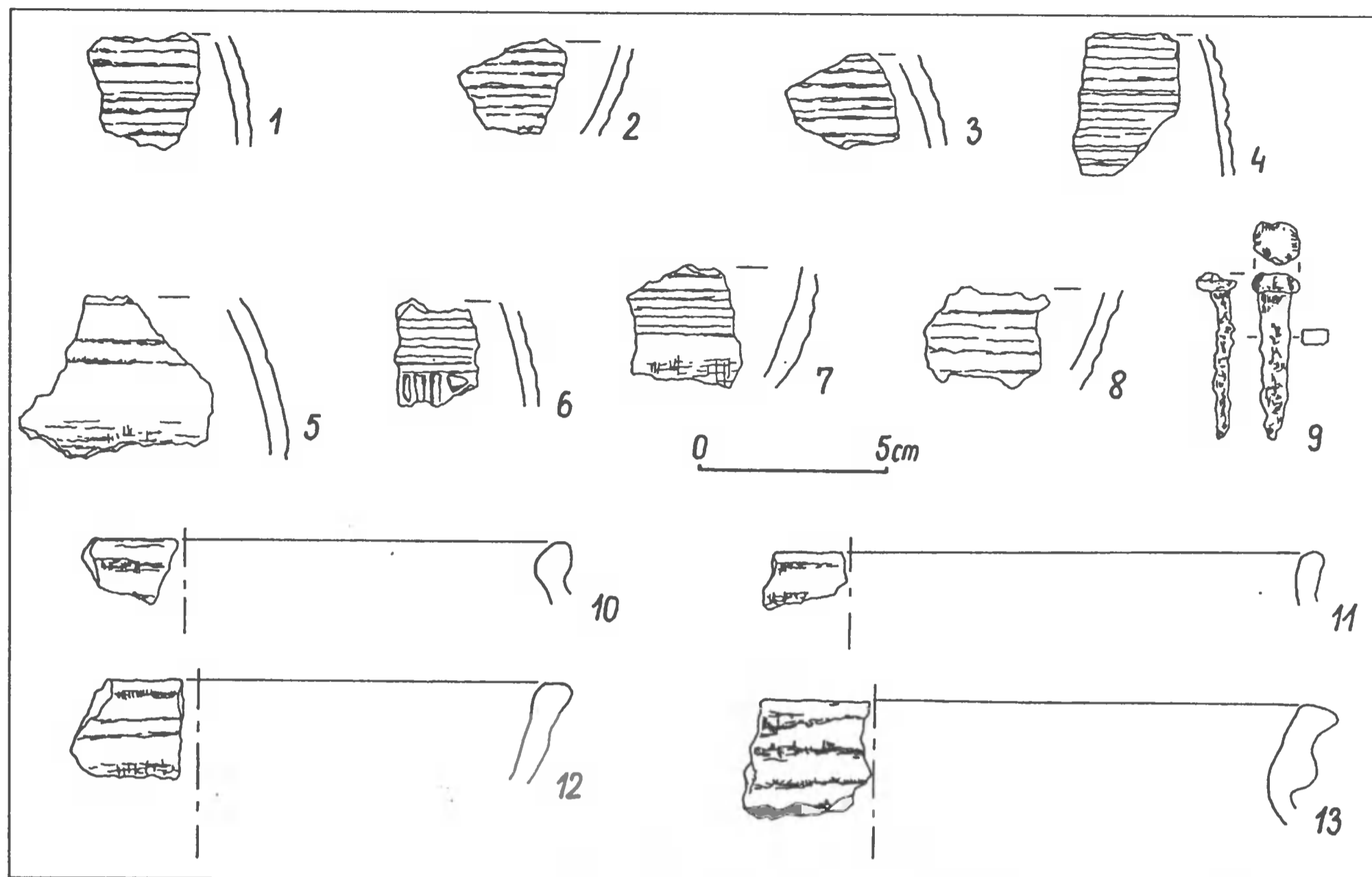
⁴ Teki Dworzaczka. *Materiały historyczno-genealogiczne do dziejów szlachty wielkopolskiej XV-XX w. – Klucz Radomicko*.

⁵ Op. cit.

⁶ Op. cit.

⁷ Teki Dworzaczka. *Materiały historyczno-genealogiczne do dziejów szlachty wielkopolskiej XV-XX w. – Klucz Smyczyna*.

⁸ *Majątki Wielkopolski. Powiat leszczyński*, t. 4:1996, s. 6.

Rys. M. Wróbel

Ryc. 4. Smyczyna, gm. Lipno. Wybór zabytków z rejonu zbiornika „Boguszyn”:
1, 3-12 – Smyczyna, stan. 1; 2 – Smyczyna, stan. 2; 13 – Smyczyna, stan. 12 (1-8, 10-13 – cer-
mika naczyniowa; 9 – żelazny gwóźdź)

w 1402 r. Kotwicz-Krzycki⁹, w Mórkowie w 1503 r. Nankier Dłuski¹⁰, w Radomicku w roku 1489 Jan Nankier i Bernard Kotwicz-Radomiccy¹¹, w Smyczynie w 1511 r. Nankier Kotwicz-Dłuski¹². Wsie w rejonie Radomicka wzmiankowane już w XIII w.: Radomicko w roku 1258 (nadane benedyktynom z Lubinia¹³), Smyczyna w roku 1397¹⁴, Błotkowo w roku 1403 (przyłączone wraz ze Smyczyną do parafii w Radomicku¹⁵).

Między Boguszynem, a Radomickiem i Smyczyną, przebiegała granica ziem. Boguszyn należał do starostwa wschowskiego, natomiast Radomicko, Błotko i Smyczyna do starostwa kościańskiego. Strategiczną funkcję grodu podkreślało jego położenie przy jednym z traktów ze Śląska do Wielkopolski, wiodącego od Wschowy, przez Święciechowę-Radomicko, w kierunku Kościana. W świetle dostępnych informacji historycznych i ówczesnego podziału administracyjnego należy wykluczyć, że w miejscu odkrytego grodziska-dworu znajdowała się siedziba Zewrzyda Kotwicza, dziedzica w Boguszynie¹⁶, choć w obrębie zachowanego zespołu parkowo-folwarcznego nie ma śladów wcześniejszej niż XIX-wieczna rezydencji. Bardziej prawdopodobne, że odkryty obiekt należał do Kotwiczów-Radomickich, zarządzających kompleksem stawów i młynów na Samicy (Zieminie), które – wraz z odkrytymi w je-

⁹ Op. cit., s. 82, 85.

¹⁰ Op. cit., s. 103.

¹¹ Teki Dworzaczka – Klucz Radomicko.

¹² Teki Dworzaczka – Klucz Smyczyna.

¹³ Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego, t. 9, Warszawa 1888, s. 420, 421 (reprint).

¹⁴ Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego, t. 10, Warszawa 1889, s. 925 (reprint).

¹⁵ Słownik Historyczno-Geograficzny Województwa Poznańskiego w średniowieczu, cz. IV, z. 1, Poznań 2001, s. 15.

¹⁶ Słownik Historyczno-Geograficzny Województwa Poznańskiego w średniowieczu, cz. I, z. 1, Poznań 1982, s. 68, 80, 81.

go sąsiedztwie śladami osadnictwa – mogą być pozostałością czterech zagród i młyna wodnego należących do Smyczyny Starej¹⁷.

Wnioski

W kontekście zagrożenia średniowiecznego kompleksu osadniczego budową zbiornika „Boguszyn”, konieczne jest przeprowadzenie prac pomiarowych i badań sondażowych, w pierwszej kolejności grodziska-dworu oraz domniemanego młyna. Obiekty te należy wpisać do rejestru zabytków.

W materiałach z badań w rejonie zbiornika „Boguszyn” wyróżniono fazę E wczesnego średniowiecza w Wielkopolsce (około 1050-1250 r.; Smyczyna, stan. 1, 2), fazę osadnictwa późnośredniowiecznego (Smyczyna, stan. 1, 2, 4, 7, 12, 18, 20), fazę osadnictwa z czasów nowożytnych (Smyczyna, stan. 1, 3, 5, 12, 17, 20).

Z badań Z. Lissaka i W. Piszczalowskiego, przeprowadzonych w 1980 r., znane są bardzo interesujące krzemienne zespoły mikrolityczne, określane przez autorów badań jako mezolityczne. Jeden z punktów określony został jako zespół kultury ceramiki grzebykowo-dołkowej (ryc. 3, punkty bez numeracji).

Z powodu zagrożenia średniowiecznego kompleksu osadniczego konieczne jest przeprowadzenie prac pomiarowych i badań sondażowych, w pierwszej kolejności grodziska-dworu oraz domniemanego młyna. Obiekty te należy wpisać do rejestru zabytków. Ponadto powinna być przeprowadzona ponowna, z uwzględnieniem całości krajobrazu kulturowego, penetracja obszarów 62-23 i 62-24, nie wyłączając tzw. Lasu Boguszyńskiego.

Niedoskonałości poprzednich badań umożliwiają niekontrolowaną zabudowę w rejonie Lipna, w pasie od Wydorowa – przez Radomicko-Smyczynę – aż do Mórkowa, zwłaszcza w dolinie Samicy, czyli na obszarze znajdującym się w granicach chronionego krajobrazu Śmigiel-Święciechowa.

Adres autora:

mgr Marek Wróbel

Regionalny Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków

Trzebiny-Pałac

64-100 Leszno

Unbekannter mittelalterlicher Burgwall und neuzeitlich Hof auf einem Turmhügel aus Smyczyna, Gem. Lipno, Woj. Wielkopolskie (Archäologische Aufnahme Polens 62-23/35; Smyczyna, Fst. 20)

Zusammenfassung

Die Freilegung erfolgte während einer konservatorischen Erkundung in den Jahren 2002-2003 in der Nähe des Dorfes Smyczyna, Gem. Lipno, Woj. Wielkopolskie. Es war in einem Waldgebiet im Bett des Flusses Samica, in der Nähe der Siedlung Błotkowo und Bebauungen des ehemaligen Forstreviers Smyczyna. Die Überreste eines Burgwalls-Hofs bilden einen Turmhügel mit ca. 40 m Durchmesser und 1-3 m Höhe. Im Kulminationspunkt ist eine kleine Einsenkung er-

¹⁷ Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego, t. 10, Warszawa 1889, s. 925 (reprint).

sichtlich. In der Nähe des Burgwalls wurde der zweite Turmhügel freigelegt, der einem Rechteck ähnlich ist, 1-1,5 m hoch, dessen längere Seite ca. 10 m hat und die kürzere in Richtung des Wasserlaufs gerichtet ist. Der Burgwall ist teilweise durch einen Weg, der durch den Südteil des Turmhügels führt, vernichtet. Dieser Weg führte mit dem Damm bei einer von Mühlen, die in dieser Region um ca. Mitte des 15. Jh. erwähnt waren. Es ist wahrscheinlich, dass der zweite entdeckte Hügel die Überreste einer Mühle bilden.

In der freigelegten Partie der aus Lehm und Steinen errichteten Aufschüttung erstens Burgwalls-Hofs wurden Fragmente der Tongefäße und des Lehmewerks freigelegt, die in Spätmittelalter vordatiert werden. Im Kulminationspunkt des Turmhügels wurden die ins Ende des 16. bis Mitte des 17. Jh. datierten Gefäßfragmente aus der Neuzeit und der Lehmewerk freigelegt.

Auf dem Gebiet des Burgwalls-Hofs wurden im 1980 die Oberflächen-Sondierungsuntersuchungen (Z. Lissak, W. Piszczalowski) und im 1982 die Oberflächenuntersuchungen (A. Prinke) geführt. Damals wurden nur die Spuren der unbefestigten Besiedlung gefunden.

Über das Bestehen eines Hofs und der Mühlen auf diesem Gebiet sprechen schriftlichen Informationen: die Mühle war im Jahr 1455 erwähnt und der Hof im 1509. Die Dörfer auf diesem Gebiet waren wesentlich früher erwähnt: Błotkowo im Jahr 1403, Radomicko im Jahr 1258 und Smyczyna im Jahr 1397. Das Gebiet, auf dem sich Boguszyn-Smyczyna-Radomicko befinden, gehörte seit Mitte des 14. Jh. der Familie Kotwicz und zwischen Boguszyn und Smyczyna verlief die Grenze der Kreise Wschowa und Kościan. Über Radomicko führte ein der historischen Wege aus Schlesien nach Großpolen.

Abbildungen

Abb. 1. Smyczyna, Gem. Lipno. Lage des Burgwalls-Hofs

Abb. 2. Smyczyna, Gem. Lipno. Lage des Burgwalls-Hofs auf einer Karte aus 1894

Abb. 3. Smyczyna, Gem. Lipno. Lage des Burgwalls und der übrigen archäologischen Fundstellen im Bereich des projektierten Reservoirs "Boguszyn". Nach Z. Lissak, W. Piszczalowski 1980, mit Ergänzungen des Verfassers

Abb. 4. Smyczyna, Gem. Lipno. Fundenauswahl aus dem Bereich des Reservoirs "Boguszyn". 1, 3-12 – Smyczyna, Fst. 1; 2 – Smyczyna, Fst. 2; 13 – Smyczyna, Fst. 12 (1-8, 10-13 – Gefäßkeramik; 9 – eiserner Nagel). Gez. M. Wróbel

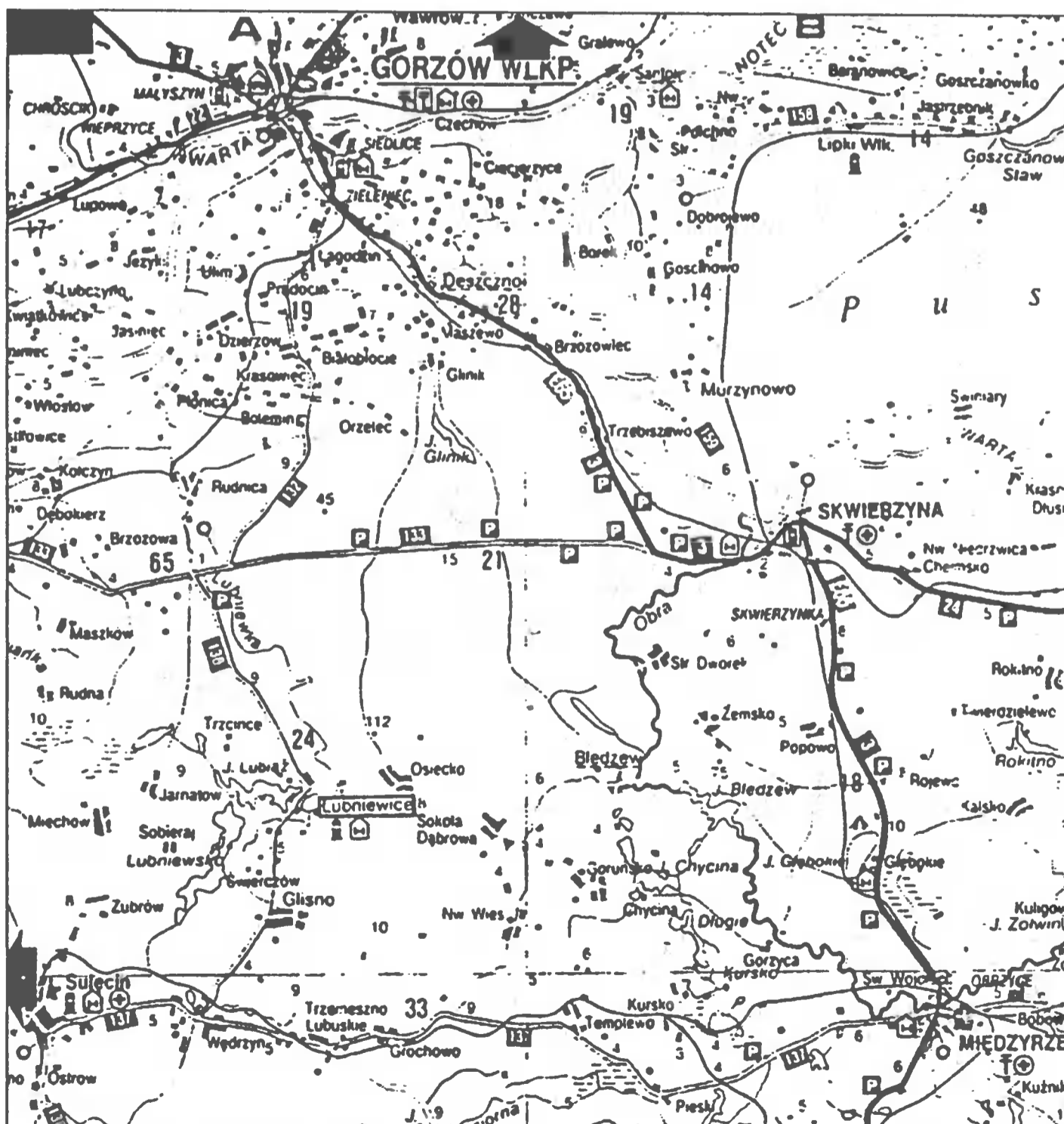
PRZEMYSŁAW BOBROWSKI, PIOTR PAWLAK

Badania wykopaliskowe przy Starym Zamku w Lubniewicach, gm. loco, pow. Sulęcín, woj. lubuskie

Wstęp

W lipcu i sierpniu 2000 r. przeprowadzono badania archeologiczne w ramach nadzorów nad pracami ziemnymi związanymi z wykonaniem izolacji termicznej zabytkowego, XVIII-wiecznego pałacu, tzw. Starego Zamku w Lubniewicach. Badania prowadzili autorzy niniejszego sprawozdania z ramienia Stowarzyszenia Naukowego Archeologów Polskich – Oddział w Poznaniu, na zlecenie firmy Centrum Zamek Sp. z o.o., z siedzibą w Warszawie.

Lubniewice zlokalizowane są w odległości 12 km na północny-wschód od Sulęcína i 27 km na południe od Gorzowa Wlkp (ryc. 1). Administracyjnie leżą na terenie województwa lubuskiego. Położone są pomiędzy dwoma jeziorami: Lubniewickim i Krajnik (Zurawim).

Ryc. 1. Lubniewice, gm. loco, pow. Sulęcín, woj. lubuskie.
Położenie stanowiska.

Ryc. 2. Lubniewice, gm. loco, pow. Sulęcina, woj. lubuskie. Lokalizacja pałacu (Stary Zamek).
Skala 1:15000

Najstarsza część zabudowy, w układzie przestrzennym zachowująca cechy średniowiecznego miasteczka¹, zajmuje wąski przesmyk pomiędzy jeziorami, wzdłuż szosy do Sulęcina. Pałac (Stary Zamek) wraz założeniem parkowym znajduje się we wschodniej części Lubniewic, po północno-zachodniej stronie rozjazdu drogowego w kierunku Gorzowa Wielkopolskiego i Sulęcina (ryc. 2). Budynek pałacu położony jest na szczycie wzniesienia łagodnie opadającego w kierunku północnym (do Jeziora Lubniewickiego) i północno-wschodnim (w kierunku drogi do Gorzowa Wlkp), ze znaczną stromizną od strony południowej (w kierunku drogi do Sulęcina). Po stronie zachodniej pałacu znajduje się kanał łączący Jezioro Lubniewickie z Jeziorem Krajnik. Pałac zorientowany jest kalenicowo w kierunku wspomnianej drogi do Sulęcina, a szczytowo w kierunku drogi do Gorzowa Wlkp. Stary Zamek został wybudowany w 1793 lub w 1812 r. z inicjatywy ówczesnych właścicieli Lubniewic, rodziny von Reitzenstein² i pozostawał w ich ręku do roku 1945. W ciągu XIX i XX w. był kilkakrotnie przebudowywany, między innymi po zniszczeniach w roku 1846 oraz w 2. połowie XIX w., kiedy to dobudowano do jego elewacji północno-wschodniej ozdobny ryzalit, w którym zło-

¹ Lubniewice otrzymały prawa miejskie w roku 1808 r., a utraciły je w roku 1945.

² Rodzina ta była prawdopodobnie spokrewniona z w wcześniejszymi właścicielami miasta, von Waldowami, i od lat 20. XIX w. zaczęła używać podwójnego nazwiska von Waldow-Reitzenstein.

kalizowano główne wejście do budynku (ryc. 4). Na początku XIX w. został założony wokół pałacu park o charakterze krajobrazowym, który w późniejszym okresie powiększono o obszary położone na drugim brzegu zatoczki Jeziora Lubiąż. Tereny te początkowo stanowiły obrzeże zespołu rezydencjonalnego, ale na początku XX w. (1909 r.) zostały przekształcone w wyniku budowy nowej rezydencji, tzw. Zamku.

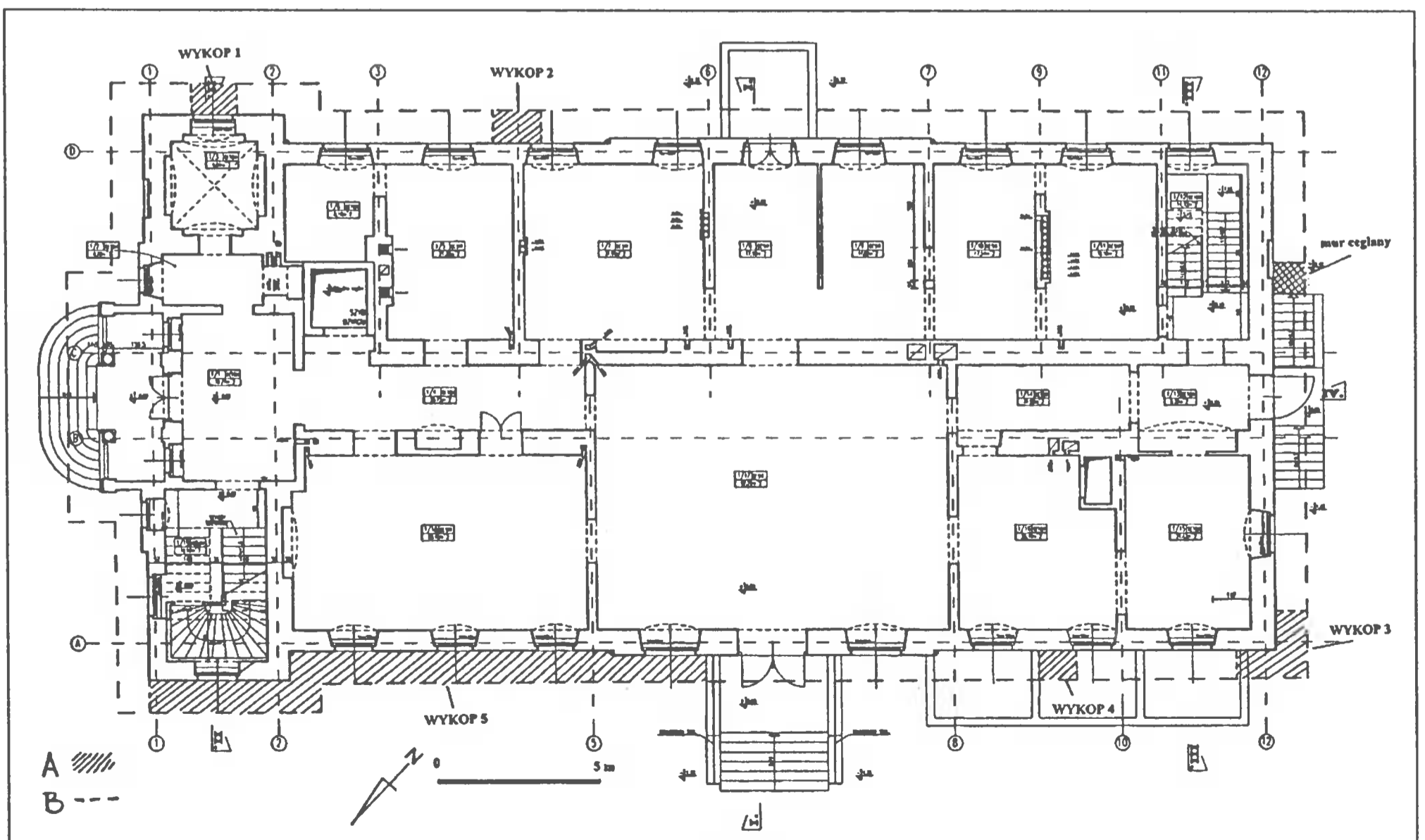
Badania wykopaliskowe

Pierwotnie pałac był budowlą założoną na planie prostokąta o wymiarach 31 x 16,4 m, zorientowaną na osi północny wschód – południowy zachód, frontem skierowaną na północny zachód. Jak wyżej wspomniano, w 2. połowie XIX w. do bryły głównej, od strony północno-wschodniej dobudowano prostokątny w rzucie ryzalit o wymiarach 17,8 x 4,1 m. Taki zarys obiektu zachował się do dziś.

Rozpoczynając prace ziemne wokół pałacu założono 5 wykopów sondażowych w celu sprawdzenia głębokości posadowienia fundamentów oraz ich stanu zachowania (ryc. 3).

Wykop nr 1 (o wymiarach 1,4 x 0,65 m) oraz **wykop nr 2** (o wymiarach 1,5 x 1 m) zlokalizowano przy południowo-wschodniej ścianie budynku. W trakcie prac odsłonięto zewnętrzne ściany piwnic oraz kamienny fundament. W obydwu wykopach osiągnięto głębokość około 1,7 m poniżej ceglanej opaski okalającej pałac (poziom gruntu). Kamienny fundament wraz z odsadzką (o szerokości 0,1-0,15 m) wystąpił na głębokości 1,35 m w wykopie nr 1 i 1,1 m w wykopie nr 2 (poniżej ceglanej opaski). Zarówno konstrukcje ceglane, jak i kamienne były spojone zaprawą wapienną.

Wykop nr 3 zlokalizowano w narożniku pałacu, bezpośrednio przy południowo-zachodniej (o wymiarach 1,1 x 0,8 m) i północno-zachodniej (o wymiarach 1,2 x 0,8 m) ścia-

Opracował: P. Bobrowski, Piotr Pawlak wg M. Kossowska, Ł. Pawlaczyk 2000

Ryc. 3. Lubniewice, gm. loco, pow. Sulęcín, woj. lubuskie. Rzut parteru Pałacu (Stary Zamek) z naniesionymi wykopami z pierwszego (A) i drugiego (B) etapu prac budowlano-ziemnych.

Fot. Piotr Pawlak

Fot. 1. Lubniewice, gm. Ilocz, pow. Sulęcín, woj. lubuskie. Widok ogólny Pałacu (Stary Zamek) od południowego-zachodu (część frontowa)

nie budynku. W wykopie osiągnięto głębokość 1,75 m, a fundament wystąpił na głębokości 1,3 m poniżej poziomu ceglanej opaski. Pod względem konstrukcji sytuacja prezentuje się niemal identycznie jak w wykopach nr 1 i 2.

Wykop nr 4 (o wymiarach 1,3 x 0,9 m) oraz **wykop nr 5** (o wymiarach 17,5 x 1 m) zlokalizowano wzdłuż północno-zachodniej elewacji pałacu. W wykopach tych, podobnie jak w sondażach nr 1 i 2, osiągnięto zbliżone głębokości poniżej ceglanej opaski. Odslonięty w tej części budynku fundament miał wysokość 0,9 m i był pozbawiony odsadzki.

W dalszej fazie trwania prac wykonano wykop całkowicie okalający pałac i odsłaniający fundamenty budynku, wraz ze ścianami zewnętrznymi piwnic (znajdującymi się poniżej poziomu gruntu).

We wszystkich wykopach zaobserwowano, iż fundamenty wykonano najprawdopodobniej w tzw. wykopie wąskoprzestrzennym, posadawiając je bezpośrednio na pierwotnym gruncie. Podczas badań nie zarejestrowano archeologicznego materiału źródłowego zarówno w wykopach sondażowych, jak i po odsłonięciu całości fundamentów oraz lica ścian.

Wnioski

Historia założenia rezydencjalnego położonego we wschodniej części Lubniewic sięga okresu średniowiecza. Już w XIV w. wspomina się o istnieniu warownej twierdzy. W roku

1538, w tzw. Recesie podziałowym Waldowów, wspomniano o istniejących w Lubniewicach dwu zamkach: *Roten Hof* i *Weisen Hof* (Czerwony i Biały Dwór). Zamki te miały znajdować się we wschodniej części Lubniewic i zawierać elementy jeszcze starszych budowli (H. E. Kubach 1960). Być może wspomniana lokalizacja obydwu zamków leżała u podstaw sugestii, pojawiających się w literaturze dotyczącej założenia rezydencjalnego, jakoby pałac zwany Starym Zamkiem miał powstać w miejscu starszej budowli (C. Nowakowski 1991; G. Górską, J. Kaczurba, J. Skworz 1993). Zarówno *Roten Hof*, jak i *Weisen Hof* zostały jednak dość precyzyjnie zlokalizowane w pracy H.E. Kubacha. Pierwszy położony był na północnym brzegu Jeziora Krajnik. Został on wybudowany prawdopodobnie w miejscu wczesnośredniowiecznego gródka stożkowatego (por. Z. Kurnatowska, A. Łosińska 1996, s. 169 nr 17) i przetrwał przypuszczalnie do roku 1820, kiedy to na jego miejscu wybudowano trój-kondygnacyjną, okrągłą wieżę. Wieżę tę rozebrano na początku lat 50. XX w.³ *Roten Hof* był położony na północ od *Weisen Hof*. Jego pozostałości w postaci ceglanych murów miały być widoczne w parku jeszcze na początku XX w., w trakcie kiedy budowano nową rezydencję, czyli Zamek. Tak więc zlokalizowany był on na drugim brzegu zatoczki Jeziora Lubiąż (H. E. Kubach 1960).

Z powyższych uwag wynika, że należałoby wykluczyć wersję o budowie pałacu (Starego Zamku) na starszym obiekcie rezydencjonalnym. Badania archeologiczne (nadzory) prowadzone w trakcie remontu pałacu w pełni to potwierdziły. Budynek Starego Zamku został wybudowany na „surowym korzeniu” w miejscu wcześniej nie zabudowanym i nie zasiedlonym.

Bibliografia

KUBACH H. E.

1960 *Die Kunstdenkmäler des Kreises Oststernberg*, Stuttgart.

NOWAKOWSKI C.

1991 *Biała karta ewidencyjna Pałacu – Starego Zamku w Lubniewicach* (archiwum Muzeum Narodowego Rolnictwa i Przemysłu Rolno-Spożywczego w Szreniawie).

GÓRSKA G., KACZURBA J., SKWORZ J.

1993 *Biała karta ewidencyjna Zespołu Rezydencjalnego w Lubniewicach* (archiwum Muzeum Narodowego Rolnictwa i Przemysłu Rolno-Spożywczego w Szreniawie).

KOSSOWSKA M., PAWLACZYK Ł.

2000 *Koncepcja zagospodarowania założenia: „Stary Zamek”- Lubniewice*, ASPA & ZAPA s.c., Biuro architektoniczne, Poznań.

ŁOSIŃSKA A.

1981 *Lubniewice – karta katalogowa* (archiwum Pracowni Archeologii Wczesnego Średniowiecza w Instytucie Archeologii i Etnologii PAN Oddział w Poznaniu).

KURNATOWSKA Z., ŁOSIŃSKA A.

1996 *Perspektywy badań nad wczesnym średniowieczem Ziemi Lubuskiej*, [w:] L. Leciejewicz, E. Gringmuth-Dallmer (red.), *Człowiek a środowisko w środkowym i dolnym Nadodrzu. Badania nad osadnictwem pra- i wczesnodziejowym*, Wrocław, s. 161-176.

³ W trakcie penetracji powierzchniowych w miejscu tym znaleziono ceramikę budowlaną oraz fragmenty późnośredniowiecznych i nowożytnych naczyń glinianych (A. Łosińska 1981).

Adresy autorów:

mgr Przemysław Bobrowski
Instytut Archeologii i Etnologii PAN
Oddział Poznański
ul. Zwierzyniecka 20
60-814 Poznań

mgr Piotr Pawlak
Muzeum Archeologiczne
ul. Wodna 27
61-781 Poznań

Die Ergebnisse der archäologischen Aufsichten beim "Alten Schloss" in Lubniewice, Gem. loco, Kreis Sulęcín, Woj. Lubuskie
Zusammenfassung

Im Juli und August 2000 wurden archäologische Untersuchungen im Rahmen der Aufsichten über die Erdarbeiten geführt, die mit der Ausführung der thermischen Isolierung eines altertümlichen Palastes aus dem 18. Jh., des so genannten Alten Schlosses, in Lubniewice verbunden waren. Lubniewice liegen im westlichen Teil Polens, 12 km nordöstlich von Sulęcín und 27 km südlich von Gorzów Wlkp.

Der Palast (das Alte Schloss) mit der Parkanlage befindet sich im östlichen Teil von Lubniewice, nordwestlich der Straßenkreuzung nach Gorzów Wlkp. und Sulęcín.

Am Anfang der Erdarbeiten rundum des Palastes wurden 5 Sondierungsgrabungsflächen gemacht, um die Tiefe der Fundamentgründung und den Zustand der Fundamente zu prüfen. In der nächsten Phase der Arbeiten wurde eine Grabungsfläche gemacht, die den Palast völlig umringte und die Fundamente des Gebäudes zusammen mit den Kelleraußenwänden (die sich unterhalb des Grundniveaus befinden) freilegte. Die während der Instandsetzung des Palastes (des Alten Schlosses) geführten archäologischen Untersuchungen (Aufsichten) haben nachgewiesen, dass er an einer früher nicht bebauter und nicht besiedelter Stelle errichtet wurde.

Wykaz skrótów cytowanych czasopism

- A – Archeologia
AAITAB – Acta Associationis Internationalis Terra
Antiqua Balcanica
Acta PP – Acta Palaeantologica Polonica
AfH – Archiv für Hydrobiologie
AHy – Acta Hydrobiologica
AP – Archeologia Polski
AŚ – Archeologia Śląska
AUL – Acta Universitatis Lodziensis
BFnPZ – Badania Fizjograficzne nad Polską Zachodnią
BIG – Biuletyn Instytutu Geologicznego
BP – Balcanica Posnaniensia
BS – Baltische Studien
EP – Etnografia Polski
FAP – Fontes Archaeologici Posnanienses
FPP – Folia Praehistorica Posnaniensia
HN – Heimatkalender für den Netzekreis
Hy – Hydrobiologia
IA – Informator Archeologiczny
KAGHG – Kwartalnik AGH (Geologia)
KHKM – Kwartalnik Historii Kultury Materialnej
KMP – Kronika Mista Poznania
M – Mannus
MA – Materiały Archeologiczne
MS – Materiały Starożytne
MSiW – Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne
MW – Materiały Wczesnośredniowieczne
MZ – Materiały Zachodniopomorskie
NDL – Nasze Drzewa Leśne
N – Novaensia
OP – Obzor Praehistorický
PA – Przegląd Archeologiczny
PG – Przegląd Geograficzny
PiME – Prace i Materiały Etnograficzne
PiMMAEŁ – Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi
PoAn – Pomorania Antiqua
PZ – Przegląd Zachodni
RMiOZZPŚ – Rocznik Muzeów i Ochrony Zabytków Ziemi Polskiej Środkowej
RO – Rocznik Olsztyński
SA – Sprawozdania Archeologiczne
SAn – Silesia Antiqua
SL – Studia Lednickie
SIAn – Slavia Antiqua
SiMDDP – Studia i Materiały do Dziejów Pałuk
SRM – Sieradzki Rocznik Muzealny
SSS – Słownik Starożytności Słowiańskich
StA – Studia Archeologiczne
SW – Studia Wczesnośredniowieczne
ŚSA – Śląskie Sprawozdania Archeologiczne
Św – Światowit
WA – Wiadomości Archeologiczne
WSA – Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne
ZfE – Zeitschrift für Ethnologie. Verhandlungen
ZOW – Z Otchłani Wieków

OD REDAKCJI

Informujemy, że czasopismo „Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne” jest periodykiem, ukazującym się w cyklu co najmniej dwuletnim. Nadsyłane teksty prosimy opracować według wzorca przedstawionego w niniejszym tomie. Jednocześnie prosimy o przygotowywanie tekstów wyłącznie w edytorze WORD.

40, -

Nr w-wy	Struktura geologiczna	Charakter i geneza warstwy	Treść kulturowa	Chronologia
XI	piasek o barwie żółtej, (średnia miąższość ok. 0,4 m)	warstwa niwelacyjna	przeżalone fragmenty konstrukcji, smużki spalenizny	faza C (?)
XII	piasek brunatny, w części południowej szarobrunatny (XIIa) (średnia miąższość ok 0,9 m))	warstwa zewnętrzna walu	63 fr. ceramiki, kości (XIIa); smużki spalenizny	faza C
XIII	piasek o barwie żółtej (średnia miąższość 0,8 m)	jądro walu	nie zarejestrowano materiału ruchomego, smużki spalenizny	faza C
XIV	piasek jasnoszaro-brunatny (średnia miąższość 0,4 m)	warstwa niwelacyjna	nie zarejestrowano materiału ruchomego	?
XV	ilki o barwie czarnej (średnia miąższość 0,2 m)	warstwa powstała w wyniku procesów naturalnych	10 fr. ceramiki	?
XVI	piasek o barwie szaropomarańczowej z rdzawymi smużkami, (średnia miąższość 0,35 m)	warstwa pochodzenia naturalnego	nie zarejestrowano materiału ruchomego	?
XVII	piasek o barwie jasnożółtej, (średnia miąższość 0,1 m)	warstwa pochodzenia naturalnego	nie zarejestrowano materiału ruchomego	?
XVIII	piasek o barwie szarokremowej, (średnia miąższość 0,5 m)	warstwa pochodzenia naturalnego	nie zarejestrowano materiału ruchomego	?
XIX	piasek o barwie szarobrunatnej, (średnia miąższość 0,5 m)	warstwa pochodzenia naturalnego	nie zarejestrowano materiału ruchomego	?
XX	próchnica o barwie jasnoszarej, (średnia miąższość 0,2 m)	warstwa związana z osadnictwem kultury lużyckiej	107 fr. ceramiki, fr. kości	Ha C-D
XXI	piasek o barwie szarożółtej	poziom calcowy	nie zarejestrowano materiału ruchomego	?